

ISSN (Print) 2616-6895
ISSN (Online) 2663-2497

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы

PEDAGOGY. PSYCHOLOGY. SOCIOLOGY Series

Серия ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ

№4(149)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2024

Astana, 2024

Бас редактор:
Г.Ж. Менлибекова,
п.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (психология) **А.С. Мамбеталина,** п.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (әлеуметтану) **Н.О. Байғабылов,** PhD (Қазақстан)

Редакция алқасы:

Атемова К.Т.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Бозгурт В.	Ph.D, проф. (Түркия)
Беркимбаев К.М.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Веселов Ю.В.	ә.ғ.д. (Ресей)
Гулерже Х.	ә.ғ.д., проф. (Түркия)
Закирова А.Б.	п.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Калкеева К.Р.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Лоуренс Клемент Кехинде	Ph.D, проф. (Нигерия)
Майлыбаева Г.С.	Ph.D, проф. (Қазақстан)
Длимбетова Г.К.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Огами Акира	проф. (Жапония)
Сакенов Д.Ж.	п.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Салиева А.Ж.	п.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Сейтқазы П.Б.	п.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Тамаш П.	Ph.D, проф. (Венгрия)
Танер Атмака	Қауымдаст. проф. (Түркия)
Томус А.	Ph.D (Румыния)
Фрумун И.Д.	Ph.D, проф. (Германия)
Чошкун Йелкин	Ph.D, қауымдаст. проф. (Түркия)
Шаукенова З.К.	ә.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Южел Гелишли	Ph.D, проф. (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тел.: +7 (7172) 709500, (ішкі: 35-108)

E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы

Меншіктенуші: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

№ KZ80VPY00032636, 19.02.21 ж. қайта есепке қою туралы куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500, (ішкі 35-108)

Editor-in-Chief:

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.(Kazakhstan)

G.Zh. Menlibekova

*Deputy Editor-in-Chief
(psychology)*

A.S. Mambetalina, *Doctor of Psychological
Sciences, Prof. (Kazakhstan)*

Deputy Editor-in-Chief (sociology) **N.O. Baigabylov**, *PhD in Sociology (Kazakhstan)*

Редакция алқасы:

Atemova K.T.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Bozkurt V.	Ph.D., Prof. (Turkey)
Berkimbayev K.M.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Veselov Yu.V.	Doctor of Sociology (Russia)
Gulerce H.	Doctor of Sociology, Prof. Turkey)
Zakirova A.B.	Can. of Pedagogical Sciences, Assoc. Prof. (Kazakhstan)
Kalkeyeva K.R.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Lawrence Olakunle Kehinde	Ph.D., Prof. (Nigeria)
Mailybayeva G.S.	Ph.D., Prof. (Kazakhstan)
Dlimbetova G.K.	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Ogami Akira	Prof. (Japan)
Sakenov D.Zh.	Can. of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Saliyeva A.Zh.	Can. of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan) Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Seytkazy P.B.	Ph.D., Prof. (Hungary)
Tamas P.	Assoc. Prof. (Turkey)
Taner Atamaca	Ph.D. (Romania)
Tomuş A.	Ph.D., Prof. (Germany)
Froumin I.D.	Doctor of Sociology, Prof. (Kazakhstan)
Shaukenova Z.K.	Ph.D., Assoc. Prof. (Turkey)
Coşkun Yelkin	Ph.D., Prof. (Turkey)
Yücel Gelişli	

Editorial address: 2, Satpayev str., of.402, Astana, Kazakhstan, 010008

L.N.Gumilyov Eurasian National University

Tel.: +7 (7172) 709500, (ext.: 35-108)

E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University

PEDAGOGY. PSYCHOLOGY. SOCIOLOGY Series

Owner: L.N.Gumilyov Eurasian National University

Registered by the Ministry of information and social development of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. № KZ80VPY00032636 from 19.02.21

Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 35-108)

Главный редактор
д.п.н., профессор
Г.Ж. Менлибекова (Казахстан)

Зам. главного редактора
(психология)

А.С. Мамбеталина, д.пс. наук, проф.
(Казахстан)

Зам. главного редактора
(социология)

Н.О. Байгабылов, PhD (Казахстан)

Редакционная коллегия:

Атемова К.Т.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Бозгурт В.	Ph.D., проф. (Турция)
Беркимбаев К.М.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Веселов Ю.В.	д.с.н. (Россия)
Гулерже Х.	д.с.н., проф. (Турция)
Закирова А.Б.	к.п.н., доцент (Казахстан)
Калкеева К.Р.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Лоуренс Клемент Кехинде	Ph.D, проф. (Нигерия)
Майлыбаева Г.С.	Ph.D, проф. (Казахстан)
Длимбетова Г.К.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Огами Акира	проф. (Япония)
Сакенов Д.Ж.	к.п.н., проф. (Казахстан)
Салиева А.Ж.	к.п.н., проф. (Казахстан)
Сейтқазы П.Б.	д.п.н., проф. (Казахстан)
Тамаш П.	Ph.D, проф. (Венгрия)
Танер Атмака	Ассоц. проф. (Турция)
Томус А.	Ph.D (Румыния)
Фрумун И.Д.	Ph.D, проф. (Германия)
Чошкун Йелкин	Ph.D, ассоц. проф. (Турция)
Шаукенова З.К.	д.с.н., проф. (Казахстан)
Южел Гелишли	Ph.D, проф. (Турция)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева

Тел.: +7 (7172) 709500, (вн: 35-108)

E-mail: vest_pedpsysoc@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
Серия ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики
Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ80VPY00032636 от 19.02.21 г.

Периодичность: 4 раза в год

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн.35-108)

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА СЕРИЯСЫ/ PEDAGOGY SERIES / СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА

Н.С. Ибадуллаева. <i>Тіл үйрену стратегиялары: Lesson Study үдерісі негізінде стратегиялардың пәнаралық тасымалдануы контексіндегі түсініп оқуды оқыту моделі....</i>	
Н.С. Ибадуллаева. <i>Стратегии изучения языка: модель обучения для формирования смыслового чтения в контексте междисциплинарного переноса стратегий по подходу Lesson Study.....</i>	
N.S. Ibadullayeva. <i>Language learning strategies: Instructional model for reading comprehension in the context of Lesson Study interdisciplinary strategy transfer.....</i>	11
С.Д. Полатова. <i>Университетте үштілді білім берудің психологиялық-педагогикалық шарттары.....</i>	
С.Д. Полатова. <i>Создание психолого-педагогических условий трехязычного обучения в вузе</i>	
S.D. Polatova. <i>Creating psychological and pedagogical conditions for trilingual education at the university.....</i>	32
А.А.Сманова, Қ.Н.Сарыбекова, Э.А. Айтенова, С.Кошимбетова. <i>Дуальді оқыту негізінде болашақ педагогтарды кәсіби даярлаудың маңызы (Германия мен Қазақстан тәжірибесі).....</i>	
А.А. Сманова, К.Н.Сарыбекова, Э.А.Айтенова, С.Кошимбетова. <i>Значение профессиональной подготовки будущих педагогов на основе дуального обучения (опыт Германии и Казахстана).....</i>	
A.Smanova, K.Sarybekova, E. Aitenova, S.Koshimbetova. <i>The importance of professional training of future teachers on the basis of dual training (experience of Germany and Kazakhstan)..</i>	49
Н.М. Стукаленко, Д.В. Лепешев, Л. Навий, Д.А. Доскенова. <i>Білім беруді профилідеу жағдайында педагогикалық сыныппен жұмыс істеу ерекшелігі.....</i>	
Н.М. Стукаленко, Д.В. Лепешев, Л. Навий, Д.А. Доскенова. <i>Специфика работы с педагогическим классом в условиях профилизации образования.....</i>	
N.M. Stukalenko, D.V. Lepeshev, L. Navij, D.A. Doskenova. <i>The specifics of working with the teaching class in the context of education profiling.....</i>	60
Е.Атасой, В.Р. Беккер, О.М. Чернявская, Г.А. Ручкина. <i>Жазуы бұзылған оқушыларды оқытудың түзету бағыты.....</i>	
Е.Атасой, В.Р.Беккер, О.М. Чернявская, Г.А. Ручкина. <i>Коррекционная направленность обучения учащихся с нарушениями письма.....</i>	
E.Atasoy, V.R. Becker, O.M. Chernyavskaya, G.A. Ruchkina. <i>Correctional orientation of teaching students with writing disorders.....</i>	76

М. А. Ермаганбетова, М. Серік, А. Н. Токжигитова. Орта мектепте программалауды оқытудың әдістемелік тәсілдері мен технологияларына шолу.....	
М. А. Ермаганбетова, М.Серик, А. Н. Токжигитова. Обзор методических подходов и технологий обучения программированию в средней школе.....	
М.А. Yermaganbetova, M. Serik, A.N. Tokzhigitova. Overview of methodological approaches and technologies of teaching programming in secondary schools.....	96
О.М. Жолымбаев, Г.Е. Берикханова, А.А. Мухамбетова, Д.Р. Онтагарова. Бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік портреті, дайындау, білімін жетілдіру мәселелері.....	
О.М. Жолымбаев, Г.Е. Берикханова, А.А. Мухамбетова, Д.Р. Онтагарова. Социальный портрет учителей начальных классов, проблемы подготовки и повышения их образования	
О.М. Zholymbaev, G.E. Berikkhanova, A.A. Mukhambetova, D.R. Ontagarova. Social portrait of primary class teachers, problems of training and improving their education.....	112
А.А.Жұмаділханов, Б.М.Тәжігүлова, К.К.Базарбаева, И.Б.Имангаликова. Қазақстанның жоғары оқу орындарында «Футбол жаттықтырушысы» мамандығы бойынша бөлімшені ашудың өзектілігі.....	
А.А.Жумадилханов, Б.М.Тажигулова, К.К. Базарбаева, И.Б.Имангаликова. Актуальность открытия отделений по специальности «Тренер по футболу» в вузах Казахстана	
А.А. Zhumadilkhanov, B.M. Tazhigulova, K.K. Bazarbayeva, I.B. Imangalikova. The relevance of the opening of the department of the specialty «Football coach» in universities of Kazakhstan.....	129
С.Ә.Жүзеев, А.Қ. Мошқалов, М.К. Жайлауова. Қазақстандық студенттердің дәстүрлі және инновациялық құндылықтар трансформациясы: этнопедагогикалық талдау	
С.А.Жузеев, А.К. Мошқалов, М.К.Жайлауова. Трансформация традиционных и инновационных ценностей казахстанских студентов: этнопедагогический анализ.....	
S.A.Zhuzeyev, A.K. Moshkalov, M.K. Zhailauova. Transformation of traditional and innovative values of kazakhstani students: an ethnopedagogical analysis.....	142
А.Б.Закирова, Б.Ж.Нурбеков, Ж.Б. Ахаева. Болашақ IT мамандарының мансаптық мүмкіндіктерін арттыру үшін жоғары математиканы оқытуға арналған жасанды интеллект (AI) пайдаланатын инновациялық технологиялар.....	
А.Б.Закирова, Б.Ж.Нурбеков, Ж.Б. Ахаева. Инновационные технологии обучения высшей математике с использованием искусственного интеллекта (AI) для повышения карьерных перспектив будущих ИТ-кадров.....	
A.B. Zakirova, B.Zh. Nurbekov, Zh.B. Akhayeva. Innovative technologies for teaching higher mathematics using artificial intelligence (AI) to enhance the career prospects of future IT personnel	160
А.Т. Калдыбаева, Д.Е. Утегулов. Дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы.....	
А.Т. Калдыбаева, Д.Е. Утегулов. Важность организации учебно-воспитательной работы с одаренными учащимися.....	
A.T. Kaldybaeva, D.E. Utegulov. The importance of organizing educational work with gifted students.....	176
Р.Н. Канагатова. Болашақ педагог-психологтердің құқықтық мәдениетін дамытудың теориялық негіздері.....	
Р.Н.Канагатова. Теоретические основы развития правовой культуры будущих педагогов-психологов.....	
R.N. Kanagatova. Theoretical foundations for the development of legal culture of future teacher-psychologists.....	184

Г.Р. Кощанова, А.Б. Туркменбаев, Р.С. Шуакбаева, Б.Т. Кулжагарова, Г.А. Дуйсенбаева, Г.А. Сугуржанова. <i>Физикалық құбылыстарды сипаттайтын дифференциалдық теңдеулерді MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакеті көмегімен шешу..</i>	
Г.Р.Кощанова, А.Б.Туркменбаев, Р.С.Шуакбаева, Б.Т.Кулжагарова, Г.А.Дуйсенбаева, Г.А.Сугуржанова. <i>Решение дифференциальных уравнений с помощью пакета прикладных программ MathCAD, характеризующих физические явления.....</i>	
G.R.Kochanova, A.B.Turkmenbayev, R.S.Shuakbayeva, B.T.Kulzhagarova, G.A.Duisenbaeva, G.A.Sugurzhanova, A.B. Mukushev, S.B. Mukushev, V.A. Adilbekova. <i>Solving differential equations using the MathCAD application software package describing physical phenomena.....</i>	196
А.Кужабекова, А. Альмухамбетова, А. Нурпеисова. <i>Қазақстандағы STEM мамандықтары түлектерінің еңбекке ерте бейімделу тәжірибесін талдау.....</i>	
А. Кужабекова, А. Альмухамбетова, А. Нурпеисова. <i>Анализ опыта ранней трудовой адаптации выпускниц STEM специальностей в Казахстане.....</i>	
A. Kuzhabekova, A. Almukhambetova, A. Nurpeissova. <i>Analysing STEM female graduates' early career adaptation in Kazakhstan.....</i>	209
Г.М. Кусаинов, Б.Т. Абыканова, А.М. Есенғалиева, Ж.К. Салыкбаева. <i>Шағын жинақты мектепте ұжымдық сабақтарды пайдалана отырып әртүрлі жастағы оқытудың технологиялық қамтамасыз ету және сүйемелдеу тәжірибесі.....</i>	
Г.М. Кусаинов, Б.Т. Абыканова, А.М. Есенғалиева, Ж.К. Салыкбаева. <i>Опыт технологического обеспечения и сопровождения разновозрастного обучения в малокомплектной школе с использованием коллективных занятий.....</i>	
G.M. Kussainov, B.T. Abykanova, A.M. Yessengaliyeva, Zh.K. Salykbayeva. <i>Experience in technological support and support of multi-age education in a small school using collective classes.....</i>	223
А. К. Олжаева, С. С. Қоңырбаева. <i>Жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру.....</i>	
А.К. Олжаева, С.С. Қоңырбаева. <i>Формирование национальных ценностей подростков через внеурочную деятельность.....</i>	
A.K. Olzhayeva, S.S. Konyrbayeva. <i>Formation of national values of teenagers through extracurricular activities.....</i>	245
Б.К. Оспанова, Ж.Р. Шуакбаева, Ш.О. Орынғалиева, С.К. Молдабекова, Ш.Б. Кадирсизова. <i>Педагог-психологты инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлау аспектілері.....</i>	
Б.К. Оспанова, Ж.Р. Шуакбаева, Ш.О. Орынғалиева, С.К. Молдабекова, Ш.Б. Кадирсизова. <i>Аспекты подготовки педагога-психолога к профессиональной адаптации в инклюзивной образовательной среде.....</i>	
B.K. Ospanova, Zh.R. Shuakbayeva, Sh.O. Oryngaliyeva, S.K. Moldabekova, Sh.B. Kadirsizova. <i>Aspects of teacher-psychologist training for professional adaptation in an inclusive educational environment.....</i>	260
А.А.Жолдасбеков, Қ.А. Жолдасбекова, А.З.Турсынбаев, Б.А. Жолдасбекова. <i>Студенттердің креативтілігін коучинг технологиясын қолдану арқылы дамыту.....</i>	
A.A. Zholdasbekov, K.A.Zholdasbekova, A.Z.Tursynbaev, B.A.Zholdasbekova. <i>Development of students' creativity using coaching technologies.....</i>	
А.А.Жолдасбеков, К.А. Жолдасбекова, А.З. Турсынбаев, Б.А.Жолдасбекова. <i>Развитие креативности студентов с использованием коучинговых технологий.....</i>	278

М.Н. Әбдіқалықова, Г.К. Айқынбаева. Еңбек саласындағы жанжалды жағдайларды шешу.....	
М.Н. Абдыкаликова, Г.К. Айкинбаева. Разрешение конфликтных ситуаций в трудовой сфере	
M.N. Abdykalikova, G.K. Aikinbayeva. Resolution of conflict situations in the labor sphere	294
М.М. Ишкибаева, Ж.Е. Абдыхалыкова, Б.К. Кабылжанова. Семантикалық дифференциал арқылы студент-мұғалімдер арасында идеалды және нақты мұғалімнің бейнесін бағалау.....	
М.М. Ишкибаева, Ж.Е. Абдыхалыкова, Б.К. Кабылжанова. Оценка психологического портрета идеального и реального учителя среди студентов-педагогов с семантическим дифференциалом.....	
M.M. Ishkibayeva, Zh.Y. Abdykhalykova, B.K. Kabylyzhanova. Assessing psychological image of the ideal teacher and real teacher among pedagogical students with semantic differential	313
Ремо Жоб. Психологиялық білім берудің ICUP моделі.....	
Ремо Джоб. Модель ICUP для психологического образования.....	
Remo Job. The ICUP Model for Psychology Education.....	327
А. Шарипова, А. Егенисова, А. Баяр, А. Серикбаева. Эмоционалды интеллекттің педагогтің эмоционалды әлсіреуінің алдын алу стратегиясы ретінде қолданылуы.....	
А. Шарипова, А. Егенисова, А. Баяр, А. Серикбаева. Эмоциональный интеллект как стратегия профилактики эмоционального выгорания педагога.....	
A. Sharipova, A. Yegenissova, A. Bayar, A. Serikbayeva. Emotional intelligence as a strategy to prevent teacher burnout.....	341
А.Н. Ахметова, А.С. Нурадинов, А.С. Байзакова. Қазақстанда мұсылмандық діндарлық шкаласын бейімдеу.....	
А.Н. Ахметова, А.С. Нурадинов, А.С. Байзакова. Адаптация шкалы мусульманской религиозности в Казахстане.....	
A.N. Akhmetova, A.S. Nuradinov, A.S. Baizakova. Adaptation of the Muslim religiosity scale in Kazakhstan.....	353
А.Б. Валиева, А.М. Айтышева, Г.Т. Урузбаева. Ұлтаралық некеде тұратын әртүрлі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың қарым-қатынас ерекшеліктері.....	
А.Б. Валиева, А.М. Айтышева, Г.Т. Урузбаева. Особенности отношений супругов с разным типом религиозной ориентации в межнациональном браке.....	
A.B. Valieva, A.M. Aytysheva, G.T. Uruzbayeva. Peculiarities of relations between spouses with different types of religious orientation in an interethnic marriage.....	368
Ж.Е. Кожобекова. Бала – ата-ана қарым-қатынасының ана мен қыз диадасындағы копинг стратегияға әсері.....	
Ж.Е. Кожобекова. Влияние детско-родительских отношений на выбор копинг-стратегий подростками в диаде мать-дочь.....	
Zh.E. Kozhabekova. The influence of child-parent relations on coping strategies in the mother-daughter dyad.....	379
Ю.С. Тоқатлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В. Кармелюк. Ғылыми жетекші мен докторант арасындағы қарым-қатынас: өлшем шкаласының апробациясы..	
Ю.С. Тоқатлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В. Кармелюк. Взаимоотношения между научным руководителем и докторантом: апробация измерительной шкалы.....	
Yu.S. Tokatligil, A.Zh. Salieva, A.S. Mambetalina, A.V. Karmelyuk. The relationship between supervisor and doctoral student: validation of a measurement scale.....	389

Ж.Е. Турманова, М.М. Рыскулова, М. Гювен. Психологиялық қорғаныс механизмдері мен coping тұлғаның мінез-құлқын субъективті реттеуші ретінде зерттелуі.....	
Ж.Е. Турманова, М.М. Рыскулова, М. Гювен. Изучение психологических защитных механизмов и coping как субъективного регулятора поведения личности.....	
Zh.E. Turmanova, M.M. Ryskulova, M. Güven. The study of psychological defense mechanisms and coping as a subjective regulator of personality behavior.....	405
О.В. Шаталова. Корпела әріптестерімен құрастырылған «Қалпына келтіру нәтижелері шкаласы» (ROS): бейімделу және алдын ала психометриялық бағалау.....	
О.В. Шаталова. Шкала восстановительного эффекта К. Корпелы и др. (ROS): адаптация и первичная психометрическая оценка	
O.V. Shatalova. Restorative Outcome Scale by K. Korpela et al. (ROS): adaptation and preliminary psychometric evaluation.....	422

ӘЛЕУМЕТТАНУ СЕРИЯСЫ/SOCIOLOGY SERIES / СЕРИЯ СОЦИОЛОГИЯ

З.Т. Абетова, А.А.Кудеринов. Күнделікті өмірдің мәдени тәжірибесіндегі көпмәдениеттілік (Қазақстан кейсі).....	
З.Т. Абетова, А.А. Кудеринов. Мультикультурализм в культурных практиках повседневной жизни (кейс Казахстана).....	
Z.T. Abetova, A.A. Kuderinov. Multiculturalism in the cultural practices of everyday life (case of Kazakhstan).....	442
А.С. Ахметова. Студенттік кәсіпкерлікті дамытудың алғышарттары: әлеуметтанулық сауалнама нәтижелері.....	
А.С. Ахметова. Предпосылки развития студенческого предпринимательства: результаты социологического опроса.....	
A.S. Akhmetova. Prerequisites for Student Entrepreneurship Development: Sociological Survey Results.....	457
Ж.Ж. Давлетбаева, Г.А. Макулбаева, М.М. Дюсенов. Демонстрацияларға қатысу және азаматтық белсенділік: Қазақстан жағдайы.....	
Ж.Ж. Давлетбаева, Г.А. Макулбаева, М.М. Дюсенов. Участие в демонстрациях и гражданская активность: кейс Казахстана.....	
Zh.Zh. Davletbayeva, G.A. Makulbayeva, M.M. Dyussenov. Participation in demonstrations and civic engagement: case of Kazakhstan.....	477
М.К. Шнарбекова, У. Муталип. Жастардың жоғары білімді таңдауға қатысты ата-ана ұстанымдарын әлеуметтанулық талдау.....	
М.К. Шнарбекова, У. Муталип. Социологический анализ установок родителей в отношении образовательного выбора молодежи	
M.K. Shnarbekova, U. Mutalip. Sociological analysis of parental attitudes towards youth educational choice	497
Е. Арғынбек, Н.О. Байгабылов, А. Абуова. Қазақстандағы ішкі миграциялық процесс тенденциялары	
Е. Арғынбек, Н.О. Байгабылов, А. Абуова. Тенденции внутреннего миграционного процесса в Казахстане.....	
E. Argynbek, N. Baigabylov, A. Abuova. Trends in the internal migration process in Kazakhstan.....	508
Ф.М. Аширбаева, Б.Ж. Смағамбет. Әйелдердің шешім қабылдау практикасы: «мәжбүрлі баласыздықтан» – «ерікті баласыздыққа».....	
Ф.М. Аширбаева, Б.Ж. Смағамбет. Женская практика принятия решений: от вынужденной бездетности к добровольной бездетности.....	
F.M. Ashirbayeva, B.Zh. Smagambet. Women's decision-making practices: from forced childlessness to voluntary childlessness.....	519

Джэйсон Гайнус, Омар Дауди, Сара Крейшан, Маха Шахер, Кевин Вагнер. <i>Бұрынғы кеңес одағы елдеріндегі үкіметтің сеніміндегі батыстық және ресейлік әлеуметтік медианы пайдаланудың рөлі.....</i>	
Джэйсон Гайнус, Омар Дауди, Сара Крейшан, Маха Шахер, Кевин Вагнер. <i>Роль использования западных и российских социальных сетей в доверии к правительству в постсоветских республиках.....</i>	
Jason Gainous, Omar Daoudi, Sara Kreishan, Maha Shaher, Kevin Wagner. <i>Role of Western vs. Russian Social Media Use in Government Trust in Former Soviet Countries.....</i>	539
Ш.С. Исабаева, А. Айқынбайқызы, А. Иманқұл. <i>Отбасылық бизнестегі әйел рөлін зерттеулеріне шолу.....</i>	
Ш.С. Исабаева, А. Айқынбайқызы, А. Иманқұл. <i>Обзор исследований роли женщин в семейном бизнесе</i>	
Sh.S. Issabayeva, A. Aikynbaikyzy, A. Imankul. <i>A review of research on the role of women in family business</i>	562
А.Б.Шабденова, Г.Н. Нюсупова, Г.Б. Айдарханова, Г.Н. Кенеспаева, Г.Б. Аубакирова. <i>Батыс Қазақстан өңірі халқының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері: социологиялық зерттеу нәтижелері.....</i>	
А.Б. Шабденова, Г.Н. Нюсупова, Г.Б. Айдарханова, Г.Н. Кенеспаева, Г.Б. Аубакирова. <i>Социально-экономические показатели населения западно-казахстанского региона: результаты социологического исследования.....</i>	
A.B. Shabdenova, G.N. Nyussupova, G. Aidarkhanova, G. Kenespayeva, G. Aubakirova. <i>Socio-economic indicators of the population of the West Kazakhstan region: results of a sociological study.....</i>	579
А.Т. Шилменова, Э.С. Отар. <i>Дәрігер мен науқастың өзара әрекеттесуі сенімнің қалыптасуына әсері: әлеуметтанулық талдау.....</i>	
А.Т. Шилменова, Э.С. Отар. <i>Влияние взаимодействия врача с пациентом на формирование доверия: социологический анализ</i>	
A.T. Shilmenova, E.S. Otar. <i>The impact of doctor-patient interaction on trust formation: a sociological analysis.....</i>	594
Х. Штёвер, Д.Д. Мұқашева. <i>Пенитенциарлық жүйе және АИТВ: әлеуметтік жұмыстың тұтқындардың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпалы.....</i>	
Х. Штёвер, Д.Д. Мукашева. <i>Пенитенциарная система и ВИЧ: как социальная работа способствует улучшению качества жизни заключенных.....</i>	
H. Stöver, D.D. Mukasheva. <i>Prison systems and HIV: How social work contributes to improving the quality of life of prisoners.....</i>	619

IRSTI 14.25.07
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-11-31>

Language learning strategies: Instructional model for reading comprehension in the context of Lesson Study interdisciplinary strategy transfer

N.S. Ibadullayeva

Nekrasov school-gymnasium №9, Turkistan, Kazakhstan

(E-mail: ibadullaevan@mail.ru)

Abstract. The paper explores methodology of teaching language learning strategies to develop a teaching structure and a model for reading comprehension to address the issue of Kazakhstani learners' reading skills in interdisciplinary context. Theoretical research methods, including analysis and synthesis, comparative analysis, structural analysis and modeling were used to develop: 1) instructional structure of think aloud modeling on summarizing strategy, 2) taxonomy of cognitive, metacognitive, social and affective reading strategies in connection with think aloud questions and self-instruction statements, 3) contextualized Lesson Study research design, 4) relationship of differentiated and critical thinking methods with language learning strategies instructions, 5) hierarchical structure of three instructional models in relationship with one another. As a result, the instructional framework and model for teaching reading comprehension in the context of subject based Lesson Study interdisciplinary strategies transfer, the principles of teaching language learning strategies were developed. The model consists of five stages: pre-diagnostic, pre-teaching strategies, intervention stage focused on multi-cyclical Lesson Study process, post-diagnostic and knowledge construction stages. The framework serves as a roadmap for teachers to realize instructional teaching focused on reading strategies in the context of cross-curricular strategies transfer. The model is crucial to explore theoretical, methodological and methodical components of language learning strategies.

Keywords: instructional model, Lesson Study, cognitive, metacognitive, social and affective strategies, interdisciplinary strategies transfer.

Introduction

According to the results of Programme for International Student Assessment 2022 (PISA) on reading literacy and competencies, Kazakhstani 15-year-old students ranked 61st out of 81 states in reading and scored less than OECD average requirements [1]. Consequently, introduced in the 2023-2024 academic year recommendations for teachers in the instructional and methodological letter “About the features of educational process in secondary education of the Republic of Kazakhstan” are formation of functional literacy in teaching subjects (reading, math, global, finance literacy, creative thinking), development of reading literacy skills in interdisciplinary context and prospects of experience and implementation of integrative approach focused on connections between different subjects and areas of knowledge [2]. In order to solve the tasks, set for public organizations (social order), it is crucial for schools to embed language learning strategies instructions (LLSI) in subject specific content curriculum for further development of learners’ cognitive, metacognitive, autonomous, self-regulated and language learning skills.

Language learning strategy (LLS) is conceptualized by Oxford R.L. as learner-centered, goal-oriented mental thoughts and specific, conscious or subconscious actions, general approaches, processes or activities, techniques or a set of interconnected procedures in action focused on instructional, self-instructional, autonomous, flexible, contextual, multifunctional, observable, non-observable and changeable language learning process that can be regulated, taught or self-taught to achieve specific learning goals [3, 4]. For example, successful task execution, reading comprehension, test taking as specific challenges of language learning are needed to be resolved with the help of suitable LLS selection, instructions and employment.

Originated in the 1970s, the term of ‘language learning strategies’ cause controversy and disagreement among contemporary theoreticians and researchers regarding LLS theorization, categorization, taxonomy, definitions, context, culture, strategies instructions, research methodology and data analysis due to misconceptions and conflicting quantitative results of strategies questionnaires [5-7]. One of the reasons for such criticism is that the process of language learning is complicated, individual, different for each learner and dependent on internal (self-reinforcement, self-talk, self-regulation) and external (teacher’s modeling, social guidance and feedback) factors. It forms as a result of personal (age, gender, motivation, beliefs, attitudes, interests and temperament), cognitive (background knowledge, learning style and language proficiency level), environmental (supportive atmosphere in family, positive learning environment in class, teacher’s reflective and constructive feedback and strategic instructional teaching quality), socio-cultural (cooperation, collaboration, interaction, relationship with institutional organizations and peers, resources and cultural norms), socio-economic and contextual (in class, outside class) factors. Continuous intensive interaction and interrelationship of these factors in integration with dynamic instructional LLS teaching in the learning environment and learner’s systematic autonomous strategies application lead to the development of self-regulated language learning governed by cognitive (mental information processing acquired through encoding, comprehending, storing, recalling and retrieving information), metacognitive (regulation and monitoring a large repertoire of cognitive

strategies) and motivational (beliefs, attitudes and self-efficacy contributing to the development of cognitive and metacognitive skills) components [8].

Despite the fact that LLSI positively affects L2 language learning proficiency, LLSI results on language skills (reading, listening, writing and speaking) are homogeneous or heterogeneous depending on multidimensional and contextual factors. The role of variables (language proficiency (beginner, intermediate, advanced), context, cognitive, metacognitive strategy types, beliefs, autonomy, strategy frequency, pronunciation) as indicators for design of effective instructional models and productive practical implementation is significant. In this context, the issues arise in terms of how to embed LLSI in curriculum, subject specific content, what method of LLSI is effective, how to design and teach strategies; embedded or separate from classroom subject, how to reinforce learners' abilities and interest to motivate them to employ strategies consciously and autonomously, how many and what types of strategies to instruct over how long a period of time in classroom environment taking into consideration learners' age, proficiency level, needs and so forth [9]. Other issues concern identification of LLS, relationship of LLS with learner characteristics, the effect of culture and context on LLS, explicit and integrated LLSI, instructional models, selection of language of instruction (L1 or L2), strategies transfer from one task to another, from one discipline to another, from L1 to L2 or vice versa. [10].

The challenges mentioned above formulate the main problem statement associated with exploring methodology of teaching LLSI: theoretical, methodological and methodical aspects based on language learning theories of cognitive psychology, key characteristic features and principles, taxonomy of LLS, instructional models and strategies transfer in subject specific interdisciplinary context.

Accentuating on the issues of how to create effective instructional model (IM) of reading comprehension, select approaches and methods of teaching strategies, and support learners' interdisciplinary strategies transfer, the relevance of the given theoretical research is theoretical, methodological and methodical investigation of LLS and LLSI models in EFL context to develop a contextualized interdisciplinary instructional model for reading comprehension focused on interdisciplinary strategies transfer.

The purpose of the article is to explore methodology of LLSI and generate research products: an interdisciplinary instructional framework, a model for teaching cognitive, metacognitive, social and affective reading strategies on the basis of multi-cyclical LS process and LLSI principles.

The main idea of theoretical exploration is to develop a specific research design of LLSI in the context of subject based Lesson Study (LS) interdisciplinary strategies transfer.

Literature review

Complexity of numerous taxonomies of LLS raises theoretical and methodological issues. Criticism has grown as a result of contradictory research findings; inconsistent LLS research methodology regarding strategy questionnaire quantitative data analyses, disagreement in conceptualization of LLS taxonomy, typology, terminology, definitions and categorization. Consequently, there is no clear consensus on concrete LLS classification theoretically justified and unanimously agreed by researchers [5-7].

Classifications of LLS:

1. LLS are categorized into: 1) strategies directly or indirectly affecting language development (learning, communication and social strategies) and 2) strategies affecting language development directly (guessing, clarification, practice, memorization, monitoring, deductive reasoning) [11];

2. LLS classified by function: cognitive, metacognitive, social and affective strategies (CMSAS) [12, 13];

3. LLS classified by language area skills: receptive (listening and reading), productive (speaking and writing), vocabulary learning, grammar and translation strategies;

4. Learner strategies classified into language learning (cognitive, metacognitive, socio-cultural and affective), language use (retrieval, rehearsal and communication strategies) and language testing strategies [14];

5. Language learning strategies and metastrategies (regulation of strategies; a new term instead of 'metacognitive strategies') developed on the basis of the self-regulated model: cognitive and metacognitive (regulation of cognitive strategies), motivational and metamotivational (managing motivational strategies), social and metasocial (control of social strategies), affective and meta-affective (regulation of affective strategies) [3].

Key principles by Ellis E.S., Deshler D.D., Lenz K., Schumaker J.B. [15]:

1. Learners should be taught to acquire and practice prerequisite skills prior to teacher's training higher order strategies because such strategies as summarizing, paraphrasing, analyzing and synthesizing are generated with the help of a cluster of multiple strategies which should be taught and practiced previously. For example, in summarizing strategy instruction learners need to be preliminary instructed such prerequisite skills as locating key words, scanning to preview the text, skimming to identify the main idea and supporting details, sequencing to line up the most important events in short, paraphrasing to restate the text information and develop personal style and sentence structure strategies to correctly structure word order and word formation within sentence structure. Such complex explicit instructional technique serves as a roadmap to effectively summarize academic text as a higher order strategy.

2. Teacher's goal setting and goal-oriented instructions should be concentrated on learners' specific content and context based goal setting, strategic determined actions, awareness of responsibility and motivation to effectively complete a task.

3. LLS should be instructed on the principles of 'from easy to difficult', 'from single to multiple strategies' and 'spiral learning'.

4. Throughout the overall instructional process implementation of continuous and repetitive verbal modeling, strategy descriptions and explanations, regular think aloud procedures, self-talks, self-instructions, generalization and systematic feedback sessions reanalyzed and reviewed in different academic contextual situations are beneficial for learners to activate cognitive information processing and store it in long-term memory.

5. Formula for success: successfully selected a set of strategies + exertion of individual effort and motivation = effective problem solution.

6. Formula for strategic teaching and performance: process (knowledge of cognitive and metacognitive strategies employment, self-regulated learning), semantic (possession of prerequisite skills and subject specific content), procedural (knowledge of how to efficiently use strategy steps and procedures, self-instruction, self-talk within think aloud method leading to self-regulation), conditional knowledge (knowledge acquisition of how to change strategy in

case it does not work, how to match or mismatch strategies to address task demand in the context of problem solving) + self-belief, self-motivation (setting goals, self-reward) = strategic learner.

1. LLS are needed to be taught based on subject specific content and task based situational context-dependent approach.

2. Focus should be on covert processing when explaining, demonstrating strategy performance through think aloud method.

3. LLS should be taught mostly explicitly and oriented to learners' awareness of conscious language learning strategies application which is of great importance to develop implicit and autonomous learning.

4. Instructions are needed to be systematic, regular, intensive, linear, non-linear, explicit and implicit texts should be challenging as problem solving component.

Methodology

The theoretical research question is formulated as a result of comprehensive literature review analysis to address Kazakhstani learners' issues in reading comprehension: How to design a specific instructional model for teaching reading comprehension strategies in the context of interdisciplinary strategies transfer?

In order to develop specific IM of reading comprehension, the author, guided by the principle of 'from general to specific', used deductive reasoning approach following such theoretical research stages: 1) employed think aloud method to demonstrate instructional modeling, 2) constructed a taxonomy of reading strategies for each strategy type in relationship with teacher's think aloud, guiding questions and self-instructional statements, 3) explored how subject based multi-cyclical LS affects learners' strategies transfer from one subject into another, 4) identified relationships of differentiated and critical thinking teaching methods with LLSI, 5) analyzed the structure of CALLA (Cognitive Academic Language Learning Approach) by Chamot A.U., Robbins J. [16], SSBI (Styles and Strategies-based Instruction) by Cohen A.D., Weaver S.J. [14], the instructional model for teaching LLS by Ellis E.S. [15] in relationship, connection, comparison and contrast with one another. Such strategic research approach contributed to constructing a detailed instructional model of reading comprehension as the final research product.

Methods

First, the sequential structure of think aloud was explored as instructional method of teaching summarizing strategy (as an example) with the purpose of integrating think aloud in the classroom context explicitly and implicitly. Think aloud is multifunctional; it can be: 1) an effective teaching method to LLS, 2) a productive research instrument to measure respondents' current application of strategy types, quality of strategy application, strategy transfer, numbers and frequency in strategy use, 3) a higher order metacognitive strategy type [17]. As modeling of summarizing strategy, the whole metacognitive process of think aloud was explicitly demonstrated by the author through self-talk and self-instruction (Let's see, the next step I need to do is...), problem solution (I am stuck here. To resolve the problem, I should....), monitoring (Whether am I right or wrong? I have to check...).

Teacher: "Ok, learners! Our task is to summarize the text. I will demonstrate how to summarize the text using the think aloud method. What do you think 'think aloud' is? Think

aloud is talking to yourself about what you are thinking while reading. The purpose of using think aloud practice is to monitor your text comprehension, to become knowledgeable and aware of multiple reading comprehension strategies, to be able to select the right strategies at the right time and to use them wisely in different situational tasks. Let me explain again what summarizing is. Summarizing is summing up by condensing information and presenting the main idea and supporting details in a short oral or written paraphrasing form.

1. The first thing I need to do is planning what strategies I will use in sequential order. In order to summarize the text, I need to ask myself: What is the text about? Who? - (subject) What? - (action) Where? - (location) When? - (time) Why? - (reason) How? (procedure) (Teacher uses questioning strategy).

2. I pay attention to the title, subtitles, pictures, the first and last paragraph of the text, underline key words and identify general text content (previewing, scanning).

3. Now, you see that I am reading aloud the paragraphs one by one. After each paragraph I stop and ask a question to myself: "Is it clear or not?" (monitoring comprehension). Is there a tricky part? Ok! It is clear. While reading the third paragraph I have a problem with unknown word (problem identification). Well, I've decided to skip it to guess the meaning of it after rereading the paragraph (skipping). I have finished reading.

4. Now it is turn to find the main idea and important supporting details (skimming) and take notes. I did it! Good job! (self-encouragement).

5. The next thing I need to do is to remove data, examples and less important details.

6. I should not forget to follow the chronological order (sequencing).

7. I think there are too many sentences. Hmmm. Let me reduce information to its key ideas through paraphrasing. Ok. I am changing the word form, word order: turn nouns into verbs or adjective, adjectives into adverbs (paraphrasing). My summarizing is ready. ...Dear learners! While summarizing I have used multiple strategies such as previewing, scanning, monitoring comprehension, skipping, note taking, self-encouragement, sequencing, paraphrasing. They were instructed to you and practiced during the lessons. Today I've used them as a cluster of strategies to achieve the task goal".

Analysis and synthesis theoretical research method was used to develop taxonomy of reading comprehension strategies, adapted from Oxford, R.L. [12], O'malley J.M., Chamot A.U. [13]. Think aloud guiding questions were developed related to each strategy type (Table 1). As analysis, the taxonomy was broken into categories, strategy types, definitions, whereas synthesis was obtained through combining analyzed components into argumentative concept.

Table 1

Taxonomy of reading comprehension strategies in connection with teacher's instruction statements and guiding think aloud questions

Types of strategies	Definition of each strategy type	Teacher's think aloud questions addressed to learners' reading comprehension and self-instruction statements
Cognitive strategies		
rereading	Reading the paragraph twice or more times to comprehend it deeply	Is it clear here or will you read the paragraph again?

activating background knowledge	Making connection between new information and background knowledge stored in memory as schema	What do you already know about the topic before reading the text? What key words might appear in the text? Why? Have you ever had prior experience relevant to the topic?
predicting	Making predictions about the text before, within paragraphs and after reading focused on background knowledge	What do you think the next paragraph is about? Teacher's self-instruction: I predict... I think this is...
previewing	Skim, scan text content before reading the text to decide whether the text is relevant to your purpose or not. For example, selection of proper information from articles through previewing for literature review of your article.	Have you previewed the text; looked at the title, subtitle, caption, heading, the first and last paragraphs, charts, pictures and new vocabulary? Why?
questioning	Asking questions to clarify the text content and meaning before, while and after reading	Why did...? What did...? How did...? Where was...? Should there...?
visualizing	Visualizing pictures, images, events in mind while reading to memorize better and keep them in long term memory	Have you pictured the people, places, events being described in the text? What kind of...? Teacher: I picture...
skimming	Defining the main idea of the text through quick reading	Have you looked through the text (title, subtitles, introduction, conclusion, charts, graphs and key words) to find the general idea?
scanning	Quick searching and finding specific details (numbers, definitions, dates) relevant to the text-based task requirement	Have you moved your eyes quickly to find the answer to the question according to the text?
analyzing and synthesizing	Analyzing is breaking down the text into structures or components, whereas synthesizing is bringing separate components into one to form a new idea	It is cool if I integrate analyzing and synthesizing strategy with 'six thinking hats' method. First, I.....
summarizing	Summing up the text is identifying the main idea and important supporting details	The text is about I think this is mainly about...The most important idea is...
paraphrasing	Restating in your own words the text or text paragraphs to clarify what has happened	Can you restate the paragraph what you have just read to make sure of what you have understood?

making connections	Making text-to-text, text-to-self, text-to-world connections while reading	Have you made connections to other texts, your life or the world while reading or after reading?
resourcing	Searching for a wide range of printed and multimedia resources with the purpose of problem solution, deep text comprehension	Have you searched for information from internet or encyclopedia when you do not understand a term or text content or context?
Metacognitive strategies		
planning	Setting goals, making decision what set of strategies to use to accomplish the task successfully	Have you planned steps of your actions before reading? What kind of strategies have you chosen?
self-monitoring	Checking one's comprehension by pausing, thinking aloud and asking questions while reading.	Have you paused after each paragraph and try to understand it? Does it make sense?
self-questioning	Putting questions to oneself to comprehend the content before, during and after reading text paragraphs	What do you think what you have predicted will happen next?
self-evaluating	Assessing oneself how well he or she accomplished the task	Congratulations! I have done a good job!
problem identification	Identifying problems while reading	I am a little bit confused about ... I'm not sure of... I need to go back and reread the paragraph.
Social strategies		
questioning for clarification	Putting questions for correction, clarification, verification and correction	Teacher: What do you mean by saying that?
cooperation	Collaborating with classmates, teachers, peers and others	Teacher: Interact in small groups to find similarities and differences using Venn diagram.
Affective strategies		
self-talk	Talking to oneself to monitor comprehension	Ok. I need to skip the meaning of the unknown word and go on reading.
self-encouragement	Encouraging oneself by positive reading attitudes, self-support, self-reward and wise risk-taking	Do not be afraid of mistakes! Keep on going! I can do it!
taking your emotional temperature	Measuring one's feelings with the aim of preventing oneself from negative emotions.	Teacher: Listen to your body, share your feelings and emotions with peers or close friends.

Source: adapted from Oxford, R.L. [12], O'malley J.M., Chamot A.U. [13]

To include interdisciplinary strategies transfer in the instructional model, the author used design based research method to adapt LS process proposed by Dudley P. [18]. As a result of LS practical research process focused on reading comprehension, conducted in grade 5 in the 2022 academic year, the multi-cyclical contextualized model was constructed by the author in the context of Kazakhstani teachers' problem-solution strategy. In fact, LS team teachers faced problems with anticipation of learners' task responses and ABC case learners' (high (A), middle (B) and low level (C)) observation analyses so these LS components were derived as separate steps from 'jointly planning' LS step. To make observation more concrete, criteria (cognitive, affective, interpersonal and strategies transfer) and video observation were included. Instead of Dudley's 4 steps, the model involved 6 steps within each LS cycle: 1) designing LS, 2) anticipation of ABC case learners' task responses, 3) teaching and video observing LS in class, 4) interviewing ABC case learners immediately after LS, 5) ABC case learners' video observation analysis: transcribing, coding, categorizing and knowledge constructing, 6) post LS discussion and reflection (Figure1). In order to explore interdisciplinary strategies transfer, reading comprehension strategies were taught, practiced and transferred from English (LS1 cycle) to Russian (LS cycle 2), from Russian to History (LS cycle 3), from History to English (LS cycle 4), from English to English (LS cycle 5).

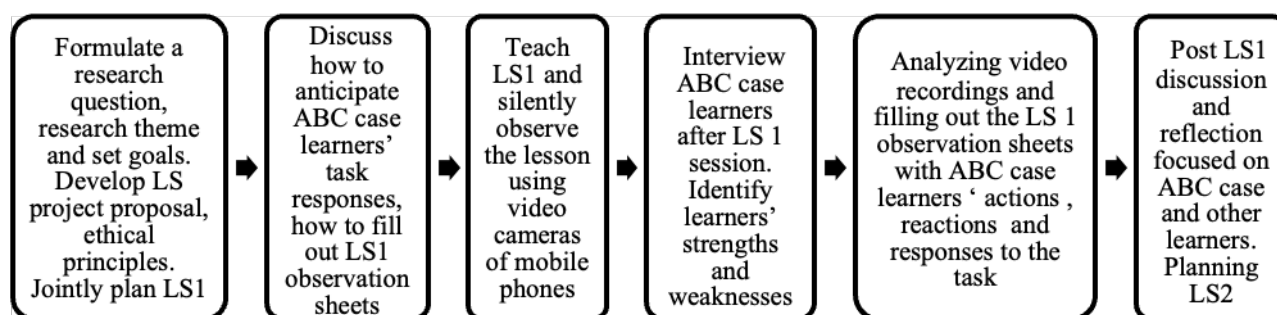

Figure 1. One cycle of contextualized Lesson Study model

Source: adapted from Dudley P. [18]

Relationship of differentiated (teaching diverse learners) and critical thinking (cognition) methods with LLSI was theoretically and practically explored by the author based on LS process carried out in practice. Identification of similarities and differences required in Venn diagram is similar to cognitive reading strategy of 'comparison and contrast' used in informative text structure. 'Six thinking hats', 'Mind map' critical thinking strategies are coordinated with analyzing and synthesizing strategy, 'Brainstorm' is related to activating background strategy. For example, during LS process, according to Venn diagram training, learners were repeatedly taught in Russian (class with Russian language teaching in which most of learners' nationalities are Uzbek) how to use multiple reading strategies (planning, rereading, scanning, grouping, self-questioning, monitoring and resourcing) to organize the diagram graphically. Differentiated ABC small groups were created to use zone of proximal development. LLS employment related

to Venn diagram was repeatedly practiced and transferred from History (LS3) into English (LS4) by learners with different contextual tasks.

Structural analysis of three instructional models in relationship with one another was employed to define hierarchical representation of stages and elicit their functions, corresponding connections within stages of each model and between models (Table 2). Comparative method was used to find similarities and differences of the models.

Table 2

CALLA, SSBI and IM models for teaching language learning strategies

CALLA model	SSBI model	IM for teaching learning strategies
Preparation: identification of learners' current strategies	Preparation: identification of learners' current strategies and learner styles	1. Making orientation and taking pretest. 2. Awareness and responsibility. Teacher identifies learning issues, motivates learners to become aware of their difficulties
Presentation	Explicit awareness-raising	Description, group discussion and modeling
Practice of authentic content tasks and hands-on activities	Strategy instruction through self-talk, self-direction and self-observation	Learners' verbal practice as demonstrators Controlled, guided, free practice and feedback on modeling
Self-evaluation and reflection	Explicit practice: planning, monitoring and evaluation	Advanced practice and feedback 1. Making orientation and overview 2. Guided practice 3. Independent practice
Expansion and transfer of strategies to contextual situations	Personalization and strategies transfer	Taking posttest and making commitments 1. Confirmation of success 2. Prognosis and taking initial steps towards generalization
Assessment		Generalization

Source: adapted from Chamot A.U., Robbins J. [16], Cohen A.D., Weaver S. J. [14], Ellis E.S., Deshler D.D., Lenz K., Schumaker J.B. [15].

Results and discussion

To respond to the research question, a specific instructional framework and IM for teaching reading strategies in interdisciplinary EFL context was developed. Interdisciplinary feature of the model is focused on multi-cyclical subject based LS process, in which CMSAS instructions and employment move from one cycle into another through transferring strategies from one subject into another. The model consists of 5 stages (pre-diagnostic and preparation, pre-teaching, intervention accompanied with multiple LS cycles, post-diagnostic and knowledge construction). Each LS cycle includes 6 steps associated with planning the research lesson (LS), anticipating ABC learners' strategies application, teaching and video observing LS, interviewing ABC learner, analyses of video observations and ABC case learners' interviews and post LS discussion (Table 3).

Table 3

Instructional framework for reading comprehension in the context of Lesson Study interdisciplinary strategies transfer

Stages/steps	LS team teachers' actions
Pre-diagnostic and preparation stage	
Preliminary strategic actions	Teachers build LS team (3-6 teachers), study literature review on LLSI, reading comprehension strategies, think aloud, subject based LS process, select a study group as research participants for subject based LS research process (for example, 3 team teachers teaching English, Russian and History in the grade 5 develop research background and research issue.
Ethical principles	Teachers obtain permission from students and headmaster for conducting LS process; prepare such documents as a student consent form and a principal consent form thus develop ethical principles of honesty and confidentiality.
Pre-diagnostic stage: formulation of research goal, objectives and research question	English teacher takes reading comprehension test on the subject of English, strategies questionnaire and interview from learners. As a result of comparative data analysis of three research instruments, team teachers discuss data analysis and identify learners' current strategies use, issues in reading comprehension. Team teachers formulate a research theme, goal, objectives and research question. For example, 'How to improve 11-12-year-old learners' reading comprehension in English through interdisciplinary (English, Russian, History) cognitive and metacognitive reading strategies instruction and transfer?'
Teacher-learner interactive discussion: error correction analysis	Based on pre-test data results, English teacher informs learners of their actual strategies use, accentuates learners' attention to errors, explains about the value of reading strategies to address reading comprehension challenges, models think aloud, demonstrates as a learner how their errors could be corrected when inappropriate strategy was replaced with effective one, analyzes learners' strengths and weaknesses based on pre-test results. Strategy based goals are set independently by each learner.
Construction of instructional plan	Team teachers develop: 1) taxonomy of reading strategies, 2) vocabulary learning strategies profile, 3) resource materials on teaching think aloud, differentiated and critical thinking methods.
Construction of data collection plan	Teachers develop a plane of data collection and analyses of pre-test and post-test research methods (test, questionnaire, interview), research instruments collected and analyzed during intervention stage (LS observation, interview sheets, mini-tests on English, Russian, History taken after each cycle, reflective journals, students' work, photos, video recordings of LS and ABC case learners' interviews)
Pre-teaching stage: Acquisition of learners' prerequisite skills of cognitive, metacognitive, social and affective reading strategies	
Planning and pre-teaching reading strategies	Subject teachers discuss about what CMSAS to demonstrate at their lessons. They start modeling, teaching and practicing strategies with learners at their everyday lessons before conducting LS1 as pre-requisite skills. Teachers use models of 'think aloud', 'gradual release of responsibility' and 'metacognition' in combination.
Presentation of knowledge	Teachers introduce strategies, explain what the names of strategies (declarative) are, how they are used in a sequence (procedural) and when and where they

of condition: declarative, procedural and conditional knowledge	are selected, matched or mismatched and replaced with others (conditional) to successfully execute the task. First, teachers explain and describe how to use a single strategy, then a set of suitable reading strategies to perform the task. Teachers describe strategy steps with self-instruction and self-talk, discuss about the benefits of strategies application as problem solving tool to build learners' responsibility awareness.
Explicit modeling based on text and text based task (a number of lessons) Reflection, feedback and assessment	Focused on subject specific content, teachers set a new topic goal, explicitly model strategies through think aloud accompanied with self-talk, self-instruction, self-monitoring, self-observation, self-correction, self-reflection and self-evaluation. At the first and second lessons, teachers demonstrate and discuss strategy name, short description, explanation of its procedure, connection of one strategy with another. At the third and fourth lessons, teachers explain how to do the task with a set of efficient cognitive strategies regulated by N. J. Anderson's metacognitive instructional model with the steps followed in sequence: preparation and planning, selection of strategies and their practical implementation, monitoring comprehension, orchestrating multiple strategies, assessment of strategies employment [19].
Focused, guided, collaborative and free practice	Teachers guide learners' task accomplishment and consolidation with the help of robust, instruction checking and concept checking questions, use 'gradual release of responsibility' (GRR) based on the steps: 'Teacher thinks aloud', 'Teacher and learners do it together', 'Learners do it together', 'Each learner does it alone' [20].
Discussion: feedback, error correction	Teachers conduct interactive dialogues and collaborative discussions directing from teacher-centered to learner corrective feedback, teacher's talk, instruction to learners' self-talk and self-instruction, teacher's error correction to learners' self-correction.
Intervention stage: LS1 cycle	
Step1. Designing LS 1 focused on teaching and practicing reading strategies	
Deep research into instructional strategies	Teachers deeply study curriculum, subject content, review numerous literature sources on teaching reading strategies, select tasks, teaching methods, and create a LS plan template addressed lesson objectives and research question.
Selecting case learners	Team teachers as observers choose ABC case learners, explore their learner characteristics.
Text comprehension and text based task design for LS1	In correspondence with the lesson goal, teachers select the text and task difficult for learners to reinforce learners' think aloud process, select what cognitive and metacognitive strategies to use to achieve the task goal, design how to organize lesson activities, the whole classroom discussions guided with differentiated instructions at desk and blackboard. Teachers use differentiated and critical thinking methods with the help of controlled, guided and free practice.
Step 2. Anticipation of ABC case learners' reading strategies use and task responses relevant to the text comprehension and text based task	
Developing ABC case learners' observation and interview sheets	Teachers as A, B and C learners do the selected task. Thus they anticipate learners' strategies preference, performance regarding task execution in order to compare their prognoses with learners' actual strategies use during LS1. Teachers record predictions in their observation sheets, generate interview questions. Criteria for learners' observation during the lesson and interview immediately after the lesson are focus on learners' cognitive, metacognitive, social and affective actions, behaviors and emotions.

Step 3. Teaching and video observing LS1 in English	
LS1: relationship of reading strategies with critical thinking and differentiated methods	Teacher conducts LS1, demonstrates an integrative modeling of reading strategies instruction according to the text based task. Learners in small differentiated ABC groups do another task integrating reading strategies with critical thinking method. For example, thin and thick Bloom's taxonomy questions of critical thinking method can be in alignment with 'question generating' and 'self-questioning' strategies. Teacher uses GRR and metacognitive instructional frameworks during controlled and guided practice phases. Teacher monitors, moves around the classroom, scaffolds those in need.
LS1: Discussion: feedback, error correction	Teacher conducts interactive dialogue and collaborative discussion leading from teacher-centered to learner corrective feedback, teacher's talk, instruction to learners' self-talk and self-instruction. Teacher gives feedback, assessment and homework as free practice.
Observers' learners' observations	Teacher-observers silently videotape their own ABC case learners' strategies applications, strategic actions, interactions, behaviors, strengths, weaknesses and responses to the task.
Step 4. Interviewing ABC case students immediately after LS1	
Interviewing	Each observer interviews his or her ABC case learners following the semi-structured questions.
Step 5. ABC case learners' video observation and interview analyses	
Video observation and interview analyses	A day is given to observers to watch, transcribe, code, categorize and analyze their ABC case learners' cognitive, metacognitive, social and affective strategies use through recorded video observation and interview.
Step 6. Post LS discussion, reflection and evaluation	
Post LS1 discussion, reflection and evaluation	First, subject teacher gives comments on LS1 and then observers discuss ABC learners' actions, strengths and weaknesses, compare their anticipated and learners' actual strategic task responses, behaviors, CMSAS use, raise issues to address at the next LS2. They think about how to transfer strategies from LS cycle 1 to LS cycle 2.
Experts' advice	Experts give comments on how to improve learners' reading skills through effective design of research lessons.
Iteration of LS cycles in the context of interdisciplinary strategies transfer	
Cycles are needed to be iterated from one subject into another. For example, LS1-English; LS2-Russian; LS3-History LS4-English LS5-English. When moving from one cycle into another, strategies should be repeatedly taught and practiced following the principles of 'from easy to difficult', 'from single to a cluster of strategies use' and 'spiral learning'.	
Post-test	After completion of all LS cycles teacher takes reading comprehension test in English, strategies questionnaire and interview from learners and analyzes the data.
Pre-test and post-test analyses	Team teachers compare data analyses of pre-test, while-test and post-test results and triangulate research findings.
Knowledge construction stage	
Knowledge generation	Teachers construct new knowledge about LLSI focused on qualitative and quantitative data analyses.

Source: adapted from Cohen A.D., Weaver S.J. [14], Ellis E.S., Deshler D.D., Lenz K., Schumaker J.B. [15], Chamot A.U., Robbins J. [16] and Dudley P. [18], Anderson N.J. [19], Fisher D., Frey N. [20].

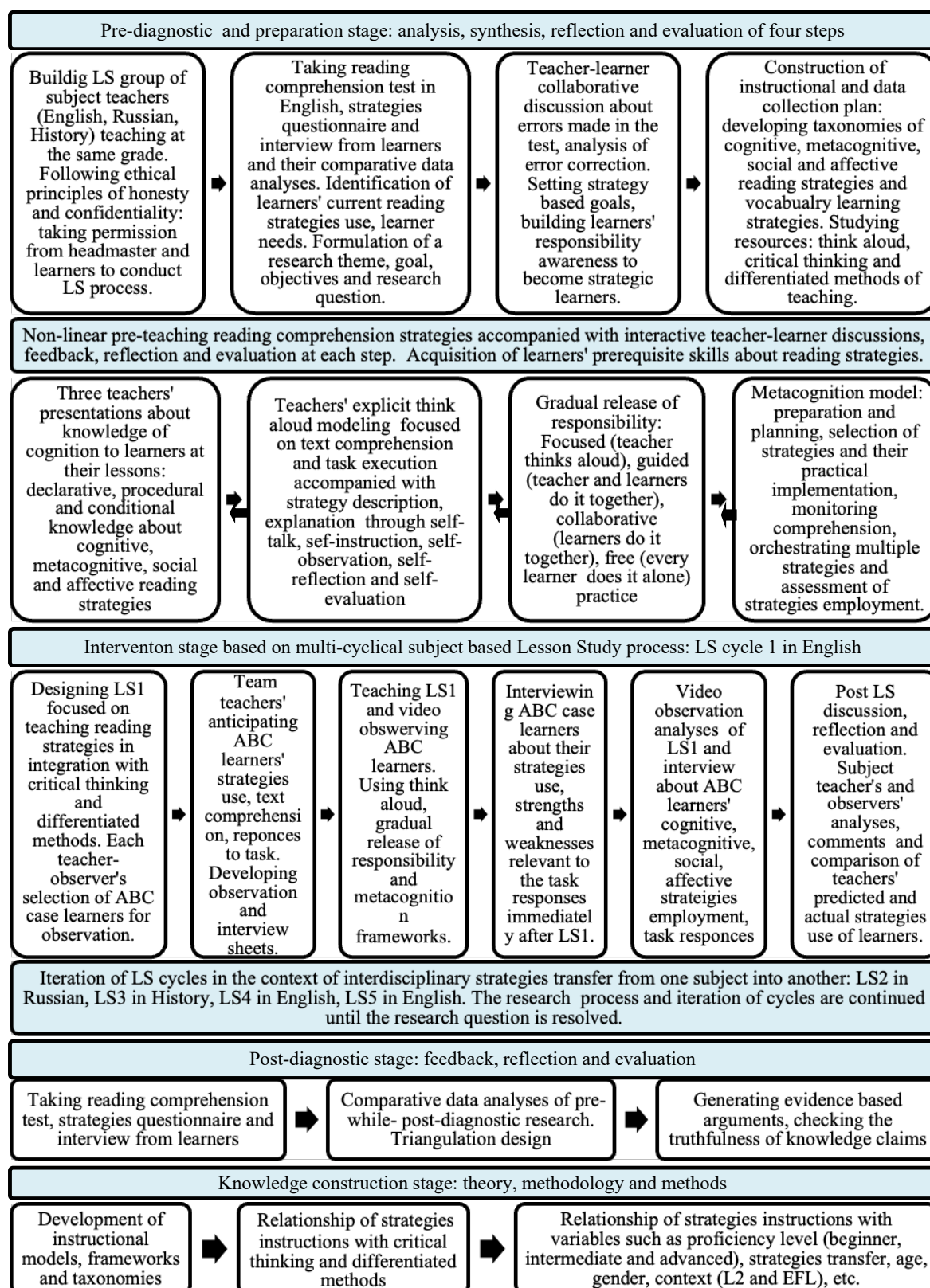

Figure 2. Instructional model for teaching reading comprehension focused on subject based multi-cyclical Lesson Study interdisciplinary strategies transfer

The specific instructional model for teaching reading comprehension strategies in the context of interdisciplinary strategies transfer was constructed based on contextualized multi-cyclical LS process with great emphasis on teachers' think aloud instructions, learners' reading strategies employment and strategies transfer from one LS cycle to another (Figure 2). Since reading strategies should be instructed, practiced and transferred over a long period of time to help learners become strategic, autonomous and self-regulated, the model is developed on the basis of multi-cyclic LS process. Inclusion of 5 stages (pre-diagnostic and preparation, pre-teaching, intervention accompanied with multiple LS cycles, post-diagnostic and knowledge construction) in the model contributes to generating comprehensive and structuralized LLSI model with the help of which theoretically justified knowledge about learners' strategic performance is created as a result of research practice. Inclusion of one LS cycle with contextualized 6 LS steps is significant to conduct repeatedly as multiple cycles in order to construct evidence-based theories from long term systematic practice-based research. This argument indicates positive influence of long-term strategy training [21]. Pjanić K. [22] highlights the importance of long lasting Japanese LS process to generate theoretical teaching approaches such as structured problem solving and learning how to learn. Multi-cyclical feature of the LS model is also in alignment with plan-do-check-act JLS model emphasized with implementation of iterative cycles with the purpose of generating theory-based knowledge [23].

Basic characteristic features of the model are similar to CALLA, SSBI and Ellis's IM characterized with: 1) learner responsibility awareness and motivation, 2) identification of learners' current strategies employment and learner needs at the beginning of instruction, 3) inclusion of GRR in instructional framework, modeling of strategies based on the principle of 'from easy to difficult' when instructing strategies explicitly, 4) interconnection between content-curriculum-concept-context in alignment with task demands, 5) teacher-learner interactive, cooperative dialogues and discussions about learners' strategies choice, performance, reflection and evaluation, 6) learners' transfer of strategies employed according to task requirements, 7) systematic teacher feedback, reflection and evaluation, 8) the importance of instructions focused on the reinforcing learners' metacognitive awareness and accountability through modeling, demonstrations, explanations and descriptions, 9) multiple practice of strategies to make learners autonomous and strategic. As for differences, the given model focuses on improvement of specific skill (reading) to develop reading comprehension and transferable skills through multi-cyclic LS process. Four categories of cognitive, metacognitive, social and affective strategies, systematically instructed by teachers in interrelation with one another enhance learner's critical (cognitive) thinking, self-regulated learning (metacognitive), interpersonal (social) skills and emotional intelligence focused on motivation, self-reinforcement and self-efficacy (affective). This argument is consistent with that of Oxford R.L. who argues the significance of employing 4 types of strategies combined with one another in classroom environment to develop learner autonomy. Involvement of differentiated instructions in the model emphasizes the importance of identification of learner needs, learning styles, goals, interests and strategy preferences in the classroom and design instructions by differentiating learners' language proficiency level and strategies knowledge

and use [3]. Integration of critical thinking method of teaching in LLSI is confirmed with the fact that the process of critical thinking is connected to cognition [8].

Analysis and synthesis of the instructional model and framework contributed to developing principles of LLSI: 1) principle of relationship of goal orientation and responsibility awareness with consciousness: learners set a strategic goal and use strategies consciously to achieve the goal, 2) transferability: strategies transfer from one task to another, from one subject to another, from L2 to L1 or vice versa, from classroom to everyday life, 3) differentiation: instructions should be differentiated according to learners' needs, learner characteristics, strategy goals, choice, age, socio-cultural domain and language proficiency level, 4) in classroom context specific LLSI should be integrated in appropriate methods of teaching (critical thinking, differentiated, project based) to raise learners' interest, 5) combined teaching of cognitive, metacognitive, social and affective strategies in relationship with one another since in classroom environment teachers should instruct learners to process information cognitively, think about their learning, interact with one another, 5) integration of LLSI in teaching methods: strategies are taught and practiced better in case they are combined with teaching methods. These principles raise learners' independent and conscious learning, self-regulation and self-efficacy beliefs.

Conclusions

To address the issue of Kazakhstani learners' reading comprehension and the recommendation letter for secondary education indicating the benefits of cross-curricular integrated teaching, the instructional model for teaching reading comprehension strategies was developed based on contextualized subject based multi-cyclical LS process. The model is complex but significant to be realized in long term practice. First, pre-test, pre-teaching, instructional intervention (multiple LS cycles), post-test and knowledge construction stages lead to theoretically justified knowledge generation about LLSI and learners' strategic performance. Second, LLSI on the basis of subject based multi-cyclic LS process allow learners to transfer reading comprehension strategies from one subject into another which is effective for better strategic text comprehension and flexible strategies transfer. Third, integrated instructional teaching of cognitive and metacognitive strategies with social and affective ones develops learners' successful strategic language learning acquisition, ability to select and orchestrate proper strategies from multiple ones relevant to task demands. Fourth, inclusion of think aloud, critical thinking and differentiated methods of teaching in the model contributes to learners' efficient monitoring comprehension, cognitive information processing and personalizing strategies according to learner needs, styles, goals and strategy preferences. The model can be implemented for future research as practical guidance to develop innovative instructional approaches towards reading comprehension focused on cognitive, metacognitive, social and affective strategies performance and strategies transfer.

References

1. В парламенте обеспокоены низким уровнем чтения у казахстанских школьников [Электрон. ресурс]. – 2024. – URL: <https://kz.kursiv.media/2024-02-01/zmzh-senat-kazakhstan/> (дата обращения: 1.02.2024).
2. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://uba.edu.kz/storage/app/media/RUS%2028.pdf> (дата обращения: 01.09.2023).
3. Oxford R.L. Teaching and researching language learning strategies: Self-regulation in context. – UK: Routledge. – 2016. – 370 p.
4. Pavičić Takač V. Vocabulary learning strategies and foreign language acquisition. – Bristol, UK: Multilingual Matters. – 2008. – 197 p.
5. Rose H. Language learning strategy research: Where do we go from here? //Studies in Self-Access Learning Journal. – 2012. – Vol. 3 (2). – P. 137-148.
6. Griffiths C., Oxford R.L. The twenty-first century landscape of language learning strategies: Introduction to this special issue //System. – 2014. – Vol. 43. – P. 1-10. DOI: 10.1016/j.system.2013.12.009
7. Burns A., Richards J.C. The Cambridge guide to learning English as a second language. – UK: Cambridge University Press. – 2018. – 354 p.
8. Schraw G., Crippen K. J., Hartley K. Promoting self-regulation in science education: Metacognition as part of a broader perspective on learning //Research in science education. – 2006. – Vol. 36. – P.111-139. DOI: 10.1007/s11165-005-3917-8
9. Chamot A.U., Harris V. Learning strategy instruction in the language classroom: Issues and implementation. – Bristol, UK: Multilingual Matters. – 2019. – 283 p.
10. Chamot A.U. Issues in language learning strategy research and teaching //Electronic journal of foreign language teaching. – 2004. – Vol. 1 (1). – P. 14-26. [Electronic resource]. – 2004. – URL: <https://e-flt.nus.edu.sg/wp-content/uploads/v1n12004/chamot.pdf>
11. Rubin J. Learner strategies: Theoretical assumptions, research history and typology. In A.L. Wenden, and J. Rubin (Eds.), Learner strategies in language learning. – Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall. – 1987. – pp. 29.
12. Vanniarajan, S. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know by Rebecca L. Oxford //Issues in Applied Linguistics. – 1990. – Vol. 1 (1). – P. 116-119. DOI: 10.5070/L411004984
13. O'malley J.M., Chamot A.U. Learning strategies in second language acquisition. – Cambridge, UK: Cambridge University Press. – 1990. – 260 p.
14. Cohen A.D., Weaver S.J. Styles and strategies-based instruction: A teachers' guide. – Minnesota, USA: University of Minnesota, Center for Advanced Research on Language Acquisition. – 2005. – 177 p.
15. Ellis E.S., Deshler D.D., Lenz K., Schumaker J.B. An Instructional Model for Teaching Learning Strategies //Focus on Exceptional Children. – 1991. – Vol. 23 (6). – P. 1-24.
16. Chamot A.U., Robbins J. The CALLA Model: Strategies for ELL student success //Workshop for Region. – 2005. – Vol. 10. – P. 38.
17. Hu J., Gao X.A. Using think-aloud protocol in self-regulated reading research //Educational Research Review. – 2017. – Vol. 22. – P. 181-193.

18. Dudley P. Lesson study: A handbook [Electronic resource]. – 2014. – URL: <https://lessonstudy.co.uk/wp-content/uploads/2012/03/new-handbook-revisedMay14.pdf>
19. Anderson N.J. The Role of Metacognition in Second Language Teaching and Learning. ERIC Digest [Electronic resource]. – 2002. – URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED463659.pdf>
20. Fisher D., Frey N. Gradual release of responsibility instructional framework [Electronic resource]. – 2013. – URL: <http://10.1598/essentials.8037>
21. Richards J.C., Renandya W.A. Methodology in language teaching: An anthology of current practice. – UK.: Cambridge University Press. – 2002. – 432 p.
22. Pjanić K. The origins and products of Japanese lesson study //Inovacije u nastavi-časopis za savremenu nastavu. – 2014. – Vol. 27 (3). – P. 83-93.
23. Cheng E.C.K. Successful transposition of lesson study: A knowledge management perspective. – NY.: Springer. – 2018. – 81 p.
24. Chan W.M., Chin K.N., Bhatt S., Walker I. Perspectives on individual characteristics and foreign language education. – Berlin.: De Gruyter Mouton. – 2012. – 351 p.

Н.С. Ибадуллаева

Некрасов атындағы №9 мектеп-гимназия, Түркістан, Қазақстан

Тіл үйрену стратегиялары: Lesson Study үдерісі негізінде стратегиялардың пәнаралық тасымалдануы контекстіндегі түсініп оқуды оқыту моделі

Аңдатпа. Мақалада пәнаралық контексте қазақстандық оқушылардың оқу дағдыларын дамыту мәселесін шешу үшін тіл үйрену стратегияларын оқыту әдіснамасын зерделей келе түсініп оқуды оқыту құрылымы мен моделін әзірлеу жұмысы қарастырылған. Талдау және синтездеу, салыстырмалы талдау, құрылымдық талдау және модельдеу теориялық зерттеу әдістерін қолдана отырып: 1) «жалпылау» стратегиясын модельдеуге арналған «дауыспен ойла» әдісінің нұсқау құрылымы, 2) өзін-өзі оқыту контекстіндегі сұрақтар мен мәлімдемелерден құралған танымдық, метатанымдық, әлеуметтік және аффективті оқу стратегиялары таксономиясы, 3) пәнаралық сабақты зерттеу (Lesson Study) дизайны, 4) саралап және сыни тұрғыдан ойлау әдістерінің тілдік стратегияларды оқытумен өзара байланысы, 5) теоретиктердің үш оқыту модельдерінің бір-бірімен өзара байланысқан иерархиялық құрылымы зерттелінді. Нәтижесінде пәнаралық сабақты зерттеу үдерісі аясында түсініп оқуды оқытудың кешенді құрылымы мен моделі құрастырылды. Сондай-ақ тіл үйрену стратегияларын оқытудың принциптері әзірленді. Модель бес кезеңнен тұрады: алдын ала диагностика, зерттеу алдында стратегияларды оқыту, көп циклді пәнаралық сабақты зерттеу кезеңі, диагностикадан кейінгі кезең және жаңа білімді қалыптастыру. Түсініп оқуды оқыту құрылымы пәнаралық контекстінде оқу стратегияларын сапалы оқытуға бағытталған нұсқау ретінде мұғалімдерге қызмет етуі әбден мүмкін. Модель тіл үйрену стратегияларының теориялық, әдіснамалық, әдістемелік компоненттерін зерттеу үшін маңызды.

Түйін сөздер: оқыту моделі, сабақты зерттеу, когнитивтік, метакогнитивтік, әлеуметтік және аффективті стратегиялар, стратегияларды пәнаралық байланыс арқылы тасымалдау.

Н.С. Ибадуллаева

Школа-гимназия №9 имени Некрасова, Туркестан, Казахстан

Стратегии изучения языка: модель обучения для формирования смыслового чтения в контексте междисциплинарного переноса стратегий по подходу Lesson Study

Аннотация. В статье исследуется методология преподавания стратегий изучения языка для разработки структуры обучения и модели смыслового понимания чтения с целью решения проблемы навыков чтения казахстанских учащихся в междисциплинарном контексте. Теоретические методы исследования, такие, как анализ и синтез, сравнительный анализ, структурный анализ и моделирование были использованы для разработки и анализа: 1) структуры метода «размышление вслух» через моделирование стратегии «обобщение», 2) таксономии когнитивных, метакогнитивных, социальных и аффективных стратегий чтения с последующими вопросами и утверждениями в контексте самообучения, 3) контекстуального дизайна исследования Lesson Study, 4) взаимосвязи методов дифференцированного и критического мышления обучения учащихся языковым стратегиям, 5) иерархической структуры трех учебных моделей теоретиков во взаимосвязи друг с другом. В результате были разработаны комплексная структура и модель обучения в процессе понимания смыслового чтения и выполнения заданий по тексту в контексте передачи междисциплинарных стратегий предметного исследования уроков. Также были разработаны принципы преподавания стратегий изучения языка. Модель состоит из пяти этапов: предварительная диагностика, предварительное обучение стратегиям, этап вмешательства, ориентированный на многоцикловый процесс исследования по Lesson Study, этапы постдиагностики и генерирование знаний. Структура обучения стратегиям служит для учителей дорожной картой для реализации учебного обучения, ориентированного на стратегии чтения в контексте переноса междисциплинарных стратегий. Модель имеет решающее значение для изучения теоретических, методологических и методических компонентов стратегий изучения языка.

Ключевые слова: модель обучения, исследование урока, когнитивные, метакогнитивные, социальные и аффективные стратегии, межпредметный перенос стратегий.

References

1. V parlamente obespokoenu nizkim urovnem chteniya u kazahstanskih shkol'nikov [Parliament concerned about the low level of education in Kazakh schools] 2024. Available at: <https://kz.kursiv.media/2024-02-01/zmzh-senat-kazakhstan/> [in Russian] (accessed: 1.02.2024).
2. Instruktivno-metodicheskoe pis'mo "Ob osobennostyah uchebno-vospitatel'nogo processa v organizatsiyah srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan v 2023-2024 uchebnom godu" [Instructional-methodical letter "On peculiarities of educational process in the organizations of secondary education of the Republic of Kazakhstan in 2023-2024 academic year"] 2023. Available at: <https://uba.edu.kz/storage/app/media/RUS%2028.pdf> [in Russian] (accessed: 01.09.2023).

3. Oxford R.L. Teaching and researching language learning strategies: Self-regulation in context (Routledge, UK, 2016, 370 p.).
4. Pavičić Takač V. Vocabulary learning strategies and foreign language acquisition (Multilingual Matters, Bristol, UK, 2008, 150 p.).
5. Rose H. Language learning strategy research: Where do we go from here?, *Studies in Self-Access Learning Journal*. 2012. Vol. 3 (2). P. 137-148.
6. Griffiths C., Oxford R.L. The twenty-first century landscape of language learning strategies: Introduction to this special issue, *System*. 2014. Vol. 43. P. 1-10. DOI: 10.1016/j.system.2013.12.009
7. Burns A., Richards J.C. The Cambridge guide to learning English as a second language (Cambridge University Press, UK, 2018, 81-90 p.).
8. Schraw G., Crippen K. J., Hartley K. Promoting self-regulation in science education: Metacognition as part of a broader perspective on learning, *Research in science education*. 2006. Vol. 36. P. 111-139. DOI: 10.1007/s11165-005-3917-8
9. Chamot A.U., Harris V. Learning strategy instruction in the language classroom: Issues and implementation (Multilingual Matters, UK, 2019, 3-21 p.).
10. Chamot A.U. Issues in language learning strategy research and teaching, *Electronic journal of foreign language teaching*. 2004. Vol. 1 (1). P. 14-26. Available at: <https://e-flt.nus.edu.sg/wp-content/uploads/v1n12004/chamot.pdf>
11. Rubin J. Learner strategies: Theoretical assumptions, research history and typology. In A.L.Wenden, and J.Rubin (Eds.), *Learner strategies in language learning* (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1987, pp. 29).
12. Vanniarajan, S. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know by Rebecca L. Oxford, *Issues in Applied Linguistics*. 1990. Vol. 1 (1). DOI: 10.5070/L411004984
13. O'malley J. M., Chamot A. U. Learning strategies in second language acquisition (Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1990, 260 p.).
14. Cohen A.D., Weaver S.J. Styles and strategies-based instruction: A teachers' guide (University of Minnesota, Center for Advanced Research on Language Acquisition, Minnesota, USA, 2005, 177 p.).
15. Ellis E.S., Deshler D.D., Lenz K., Schumaker J.B. An Instructional Model for Teaching Learning Strategies, *Focus on Exceptional Children*. 1991. Vol. 23 (6). P. 1-24.
16. Chamot A.U., Robbins J. The CALLA Model: Strategies for ELL student success, *Workshop for Region*. 2005. Vol. 10. P. 38.
17. Hu J., Gao X.A. Using think-aloud protocol in self-regulated reading research, *Educational Research Review*. 2017. Vol. 22. P. 181-193.
18. Dudley P. Lesson study: A handbook [Electronic resource]. 2014. Available at: <https://lessonstudy.co.uk/wp-content/uploads/2012/03/new-handbook-revisedMay14.pdf>
19. Anderson N.J. The Role of Metacognition in Second Language Teaching and Learning. *ERIC Digest* [Electronic resource]. 2002. Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED463659.pdf>
20. Fisher D., Frey N. Gradual release of responsibility instructional framework, *IRA e-ssentials*. 2013. P. 1-8. DOI: 10.1598/e-ssentials.8037
21. Richards J.C., Renandya W.A. Methodology in language teaching: An anthology of current practice. 2002. Vol. 4 (3). P. 124-132.

22. Pjanić K. The origins and products of Japanese lesson study, *Inovacije u nastavi-časopis za savremenu nastavu*. 2014. Vol. 27 (3). P. 83-93.

23. Cheng E.C.K. Successful transposition of lesson study: A knowledge management perspective (Springer, NY, 2018, 81 p.).

24. Chan W.M., Chin K.N., Bhatt S., Walker I. Perspectives on individual characteristics and foreign language education (De Gruyter Mouton, Berlin, 2012, 115-129 p.).

Information about authors:

N.S. Ibadullayeva – Master of Pedagogical Sciences, teacher-researcher, English teacher, No. 9 Nekrasov school-gymnasium, 75A Kh.Niyazi Street, 161200, Turkistan, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Н.С. Ибадуллаева – педагогика ғылымдарының магистрі, педагог-зерттеуші, ағылшын тілі пәні мұғалімі, Некрасов атындағы №9 мектеп-гимназиясы, Х.Ниязи көшесі №75/А, 161200, Түркістан, Қазақстан.

Информация об авторах:

Н.С. Ибадуллаева – магистр педагогических наук, педагог-исследователь, учитель английского языка, школа-гимназия №9 имени Некрасова, ул. Х.Ниязи, 75А, 161200, Туркестан, Казахстан.

IRSTI 16.21.33
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-32-48>

Creating psychological and pedagogical conditions for trilingual education at the university

S.D. Polatova

Miras University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: saulepolatova@gmail.com)

Abstract. This scientific article is devoted to a theoretical study of the identification and creation of psychological and pedagogical conditions for trilingual education at a university. Trilingual education in Kazakhstan, characterized by the instruction in three languages (Kazakh, Russian and English), has gained significant attention for its potential to foster linguistic proficiency, cognitive flexibility, and intercultural competence among students. The theoretical framework of this study delves into the psychological and pedagogical conditions essential for the successful implementation of trilingual education within the university context. By examining existing research, educational theories, and psychological principles around the world, this study aims to elucidate the intricate conditions influencing the effectiveness of trilingual education programs as:

1. the formation of students' sustainable internal motivation for trilingual learning by creating a language communicative environment, adaptation to a multilingual environment, development of intercultural competence, psychological support for students;

2. the development and application of special teaching methods and technologies, creation of trilingual educational materials, the use of modern information and communication technologies, provision of a contextual environment for the practical use of languages.

The study was conducted on the basis of analytical and scientific literary sources of native and foreign pedagogy. The results of the questionnaire and research obtained allow us to draw conclusions about the importance of creating effective psychological and pedagogical conditions for successful trilingual education at a university, as well as to determine the most effective methods and approaches.

Keywords: trilingualism, psychological and pedagogical conditions, education, motivation, innovative technology, approaches.

Introduction

In our increasingly globalized world, being proficient in multiple languages is a valuable asset for those who want to improve their educational, professional and personal opportunities. As a result, there is a growing demand for trilingual education in universities. Trilingual education involves teaching students in three languages, with the goal of developing their language skills and intercultural communication abilities. To effectively implement trilingual education, it is important to establish the right psychological and pedagogical conditions that support students' language acquisition and overall learning experience [1; 1463]. This research paper describes the necessary conditions for creating a language-friendly and language-aware educational environment that values linguistic diversity as a richness and resource. It is well-known that teachers who work with limited-English-proficient students should receive improved training to create an active learning environment that promotes the development of language skills and higher order thinking skills [2].

Recognizing and appreciating the benefits of language learning is crucial, not only for educational and cognitive development, but also for social, intercultural, professional, and economic advantages. By embracing multilingualism in high schools and valuing students' prior knowledge, schools can create an inclusive learning environment where using multiple languages is seen as valuable and beneficial. This approach not only respects the linguistic diversity of the student body, but also acknowledges the unique cognitive and cultural benefits that come with being multilingual. In such a supportive atmosphere, students feel empowered to express themselves genuinely, fostering a sense of belonging and promoting deeper engagement with the learning process.

Literature review

In a world marked by increasing connectivity and cultural exchange, the ability to communicate in multiple languages has emerged as a multifaceted skill with far-reaching implications. Speaking multiple languages is more than a linguistic feat; it represents a gateway to diverse cultures, a cognitive exercise in flexibility, and a practical asset in a globalized society.

The phenomenon of speaking multiple languages, or multilingualism, is embedded in the fabric of human history, reflecting the dynamic interplay between communities and civilizations. In contemporary times, the allure of mastering more than one language extends beyond personal satisfaction; it is increasingly recognized for its tangible benefits in various facets of life, from professional opportunities and educational advancement to cognitive enhancement and cultural appreciation.

According to Sunyoung' research paper, speaking multiple languages has been associated with cognitive flexibility and problem-solving skills, leading to better cognitive outcomes [3]. Additionally, the ability to communicate effectively in different languages is crucial for successful intercultural communication and understanding, which is essential in a multicultural society. Furthermore, multilingualism is seen as an advantage in various social and economic contexts, including education, employment, and mobility. The European Commission recognizes the

importance of language skills in increasing employability and competitiveness, and collaborates with stakeholders in education and entrepreneurship to develop these skills [4]. Overall, proficiency in multiple languages is a valuable asset that can open doors to diverse opportunities and facilitate meaningful connections in an increasingly interconnected world.

In alignment with the global trend of educational globalization, our nation, like many other developing countries, is committed to fostering multilingualism within its educational framework. This strategic initiative not only reflects our dedication to staying abreast of international educational standards but also underscores our recognition of the invaluable role that multilingualism plays in promoting cultural diversity, enhancing cognitive skills, and preparing our students for an increasingly interconnected world.

In consideration of the authentic linguistic landscape in Kazakhstan, it is imperative to emphasize that the acquisition of proficiency in Kazakh, Russian, and English languages stands as a strategically vital undertaking task.

English occupies an equal place next to Kazakh and Russian as a means of international communication in Kazakhstan. The state program for language development in Kazakhstan has approved Kazakh, Russian, and English as the priority languages. English is considered essential for communication and is taught in schools to provide students with international qualifications [5]. The linguistic trinity policy in Kazakhstan aims to integrate translation into global processes, with English joining Kazakh and Russian as a dominant language. The use of English in the Kazakhstani business community is mainly for workplace communication and specific purposes such as writing business letters and international travel. The implementation of multilingual education in Kazakhstan includes the rapid development and practical application of the English language. Therefore, English holds an equal position alongside Kazakh and Russian as a means of international communication in Kazakhstan.

Henceforth, English language instruction receives significant emphasis within the educational realm, particularly within university settings. So, higher educational institutions of Kazakhstan pay special attention to teaching language disciplines, which is due not only to the awareness of the need and importance of such skills, but also to the fact that, on the basis of the Constitution, multilingual education has become one of the epicenters of the spiritual and intellectual development of students. It is a triune learning process, during which a person receives a multilingual upbringing. Only if an individual masters two or more languages at the same time, Kazakhstani citizen becomes a multilingual person. The term "linguistic trinity" on the basis of the Constitution includes the native, Kazakh language, the international Russian language, which allows you to communicate with other citizens of the country, as well as the English language, which implements integration into the global economic space [6].

At the moment, Kazakh-Russian bilingualism is widespread in Kazakhstan; however, the state policy is aimed at the full integration of the English language, which students will have to study at a fairly high level. This should become the norm not only for the Kazakhstani elite, which is also noted in the Constitution, but also for other sectors of society - this is precisely the trajectory of learning with a multilingual approach. Drawing upon research conducted, in this article we shed light on the various dimensions of English language use in higher education institutions across the country, it is about the adoption of English as a medium of

instruction (EMI) in Kazakhstan universities which has gained momentum in recent years. This is due to the Kazakhstani government's trilingual education policy and the motivation to offer academic programs in English [7]. The implementation of EMI programs is seen as a way to attain a high ranking in the global academic world. The study found that students face challenges in understanding technical terms and the level of the teacher's English proficiency, but they manage these challenges by increasing their vocabulary and seeking out production-based learning environments [8]. The study further recommends the implementation of targeted activities and the use of challenging materials to facilitate the development of autonomous learning among students.

English language proficiency is closely associated with the internationalization efforts of universities in Kazakhstan. By integrating English into their curricula, universities aim to attract international students, promote cultural exchange, and enhance their global reputation. The attainment of English language proficiency is crucial for the internationalization endeavors of Kazakhstani universities. Graduate students in Kazakhstan encounter difficulties in academic reading and writing due to their limited English language skills and the specific demands of academic writing [9]. Kazakhstan's government policy promotes trilingualism, with proficiency in Kazakh, Russian, and English. However, the country may have overestimated its capacity to establish English as a working language at the university level. Students perceive English-Medium Instruction (EMI) as an avenue for improving their English language proficiency and gaining access to higher education [10].

English language proficiency has become an essential factor for employability and career advancement in Kazakhstan. As the job market becomes increasingly competitive, employers often prioritize candidates with strong English language skills. Research conducted by linguists has demonstrated that proficiency in English enhances graduates' employment prospects, particularly in fields such as tourism, finance, and international trade. Furthermore, competence in the English language facilitates access to further education abroad and enables participation in international conferences and workshops, thereby expanding opportunities for professional growth [11].

Moreover, English language proficiency plays a vital role in the dissemination of research and the production of knowledge within Kazakhstani universities. English-language publications enable researchers to reach a wider audience and enhance the visibility and impact of their work. Universities are increasingly encouraging faculty members and researchers to publish in internationally recognized journals, thereby contributing to the advancement of knowledge and the reputation of Kazakhstan's academic community on the global stage. Research conducted by Juan et al. has emphasized the significance of English language proficiency in academic publishing and international collaboration [12].

After thoroughly examining the aforementioned crucial factors, we have arrived at the conclusion that the importance of English in Kazakhstan universities extends beyond mere language acquisition. It acts as a catalyst for educational, professional, and economic advancement. Recognizing this, the attainment of effective trilingual education requires the establishment of specific conditions that take into account both psychological and pedagogical factors:

Psychological Conditions

Research indicates that motivation plays a crucial role in the process of language acquisition. Students who possess a strong intrinsic motivation to learn languages have a higher likelihood of excelling in trilingual education programs. Additionally, cultivating positive attitudes towards the target languages and their respective cultures can increase students' engagement and commitment to the language learning process. A study conducted by Csizér and Dörnyei highlighted the significance of creating a supportive and encouraging environment to foster students' motivation and attitudes towards language learning [13; 320].

Psychological factors, such as identity and a sense of belonging, are essential for the success of trilingual education. Students who perceive trilingualism as an integral part of their identity and experience a sense of belonging within the language communities are more inclined to embrace the language learning journey. A study carried out by Tomas emphasized the importance of universities establishing inclusive environments, where students can develop a positive multilingual identity and form connections with peers who share similar language experiences [7; 783].

1. Pedagogical Conditions

Effective language instruction strategies are of paramount importance in trilingual education. A range of pedagogical approaches, including content-based instruction, task-based learning, and communicative language teaching, have demonstrated their efficacy in facilitating language acquisition and fostering active engagement. A meta-analysis conducted by Hattie, Biggs, and Purdie uncovered task-based learning, which centers on authentic communication, as particularly effective in promoting language proficiency and intercultural competence in trilingual education settings [14].

Supportive Learning Environment: Establishing a supportive learning environment is crucial in addressing the challenges associated with trilingual education. Universities should provide ample resources, such as qualified instructors, language laboratories, and language learning materials, to facilitate students' language development. Moreover, encouraging collaborative learning and offering opportunities for genuine language use, such as study abroad programs or language exchange initiatives, can greatly enhance students' language skills. A study by Cenoz and Gorter emphasized the significance of nurturing an environment that allows for meaningful interactions in all three languages [15].

Having considered the concepts of “psychological conditions” and “pedagogical conditions” separately, we can conclude that in the modern educational process these conditions are more productive in the aggregate, which allowed us to formulate the following definition of the concept: *“Psychological and pedagogical conditions of trilingual education are the result of the implementation educational process with the use of modern innovative pedagogical technologies, focused on the formation of a multicultural and multilingual personality with intercultural and communicative competence, sustainable internal motivation to learn a foreign language within the framework of trilingual education”* [16; 77].

Similarly, the study considered the relevant conditions of the trilingual approach to teaching students, as well as the combination of psychological and pedagogical aspects of trilingualism.

Let's see all these researched conditions in details. **The formation of students' sustainable internal motivation** for trilingual education by creating a language environment is *the first psychological and pedagogical condition*. Sustainable internal motivation is a key factor in ensuring the success and long-term engagement of students in trilingual education programs.

Internal motivation, driven by personal interest and enjoyment, plays a vital role in language learning. Students with strong internal motivation are more likely to persist in their language studies, invest effort, and achieve higher levels of proficiency. Research by Deci and Ryan emphasized the importance of autonomous motivation, which stems from individuals' inherent desire to learn and grow [17; 85]. Creating a language environment that promotes autonomy and supports students' intrinsic motivation is essential for sustainable engagement in trilingual education.

Dörnyei states in his research: "Without sufficient motivation, even people with the most outstanding abilities cannot achieve long-term goals, and they do not need appropriate curricula and good teaching sufficient to ensure student achievement" [18; 168]

G.Zh. Lekerova notes: "Learning motivation is defined as a particular type of motivation included in a certain activity, in this case, the activity of learning, learning activity. Like any other type, learning motivation is determined by a number of factors specific to the activity in which it is included. Firstly, it is determined by the educational system itself, by the educational institution; secondly, the organization of the educational process; in - the third, - subjective features of the student; fourthly, by the subjective characteristics of the teacher and, above all, the system of his relationship to the student, to the case; fifthly, the specifics of the subject" [19; 33].

Among all the definitions, the most effective definition of motivation is given by R. S. Gardner and W. I. Lambert, who argue that motivation refers to the scale of efforts aimed at successfully mastering the language and feeling satisfied in its application in life [18; 119].

As *the second condition*, which greatly increases the effectiveness of trilingual education, **is the inclusion of an intercultural component** in the content of the discipline "Foreign Language", which will allow students to interact in three languages (Kazakh, Russian, English), use languages more freely and more often at a practical level.

On the basis of sociolinguistic research, we can conclude that in order to master a foreign language within the framework of trilingual education and to the full extent, it is important not only to have a good knowledge of theoretical material, but also to put into practice the necessary aspects that directly form the foundation for the future profession and influence to knowledge of the language.

This includes any special concepts and metaphysical foundations of the language that can be perceived more intuitively than intellectually, as well as that knowledge that are associated with the culture and traditions of the studied countries.

If we consider the study of trilingualism and its problems within the framework of a linguodidactic perspective, then we can note several interculturally oriented approaches, which include ethnographic, socio-cultural and intercultural aspects. Thanks to these approaches,

it becomes possible to talk about the degree of necessity and importance of studying foreign languages on the basis of higher educational institutions in the conditions of trilingual education, especially if the university does not have a direction in this aspect as such.

Analyzing the intercultural approach to teaching a foreign language in non-linguistic universities, one can find that one of these methods has not been properly used for a long time. However, despite this, this situation made it possible to better understand the features of learning a foreign language and its necessity in the framework of trilingual education, as well as to understand a new culture. This approach made it possible to form the basic provisions for creating an intercultural approach in the process of teaching foreign languages. In the modern situation, the intercultural approach is a logical continuation of cultural methods of understanding and learning languages.

According to *the third condition*, when learning a foreign language within the framework of trilingual education, **a communicative approach** must be present; there is one important reason that cannot be changed, namely the absence of a foreign language environment. Due to its geographical position, Kazakhstan borders on countries that have one common language: Russian [1; 1465].

Consequently, in the process of learning a foreign language as a third language, the first positions are still maintained by the communicative approach, not only on the territory of Kazakhstan, but also beyond its borders. The popularity of this approach is due to the fact that the subject-subject communication scheme is placed at the center of the learning system. The teacher observes how students conduct dialogues, notes the initiative of certain students, and helps creative search for them. In this case, the emphasis is on the fact that each student should feel how the system interacts with him/her and helps him/her, because not only his/her knowledge, worldviews, interests, emotions, feelings, etc. are taken into account, but also the ability to think independently,

Thus, it should be noted that speech activity occupies a rather voluminous part of the study of a foreign language in the framework of trilingual education. It includes such components as listening, reading and writing. Therefore, the training system and dialogue in Kazakh, Russian and English must be considered as interrelated concepts. After all, the communicative approach is based on the teaching and organization of those techniques and methods focused on communication and full interaction between users. Training includes appropriate tasks, which may not be directly aimed at communication, but include certain elements of it.

The fourth condition is based on the use of **modern innovative technologies** in the process of trilingual education. According to recent studies, scientific and methodological developments based on innovative technologies greatly improve the quality of the educational process in the framework of trilingual education; help to comprehensively learn certain of its subtleties and aspects.

In pedagogy, innovation (from Latin in - in, novus - new) means innovation, novelty. This term "innovation" (innovation) can be interpreted in our context, going beyond the typical, most frequently occurring sets of ways, methods and techniques of learning. That is, innovative learning should be understood as the process of learning with the use of innovative technologies designed to improve learning outcomes [20]. If such factors are applied in the pedagogical process, we can say that "innovation" means "introducing new things" in the educational learning process [21].

As world practice shows, the innovative approach in polylingualism allows organizing the educational process in such a way that it brings joy and benefit to students. In this approach, the teacher should not only conduct lessons, but also stimulate students to develop comprehensively.

In modern education in the Republic of Kazakhstan, taking into account trilingual education, it is impossible to act without the use of innovative developments, since they can reduce the time for studying this or that material, help to choose the most effective way of studying for a specific group of students. At present, the main question is "how to help students quickly master the skills of dialogue and writing in a foreign language, based on basic knowledge of the Kazakh and Russian languages." As a result of observations, it was revealed that it is quite difficult to do this without innovative technologies. Therefore, any teacher in the process of trilingual education should widely use them in the pedagogical process [22].

Numerous innovative developments are currently aimed at solving some of the problems associated with simplifying and improving the conditions of any education. The very concept of "educational technology" refers to a technology focused on optimizing the educational process, as well as being able to predict a particular result when applying a certain approach in the education system.

Within the framework of this study and the degree of relevance of the topic under consideration, we have identified interactive and student-centered technologies that are aimed, first of all, at increasing the self-confidence of each individual student, so that in the learning process he is sure that it is enough to put a little effort to achieve certain results.

So, concluding we have to emphasize the comprehensive exploration of trilingual education in Kazakhstan which encompasses a multifaceted approach involving psychological and pedagogical conditions. The recognition of sustainable internal motivation, intercultural communication skills, communicative approaches, and innovative technologies forms a crucial guide for educators and policymakers navigating the complexities of language learning within the trilingual framework. The study sheds light on the evolving landscape of trilingual education, emphasizing the global trend of educational globalization and the commitment of Kazakhstan to fostering multilingualism. The strategic integration of Kazakh, Russian, and English languages within the educational framework underscores the nation's dedication to staying aligned with international standards and recognizing the pivotal role of multilingualism in preparing students for a connected world.

Additionally, it is important to highlight the specific conditions essential for successful trilingual education, focusing on psychological factors such as motivation, identity, and belonging, as well as pedagogical aspects like language instruction strategies and a supportive learning environment. The incorporation of an intercultural component in foreign language instruction further enriches the learning experience, fostering practical language use in diverse cultural contexts.

In conclusion, the intricate interplay of psychological and pedagogical conditions, coupled with the integration of innovative technologies, forms the foundation for successful trilingual education in Kazakhstan. As the nation navigates this dynamic landscape, the identified conditions serve as a roadmap for educators and policymakers, guiding them toward optimizing language learning outcomes and preparing students to thrive in an interconnected and linguistically diverse world.

Materials and Methods

The study used actual scientific methods, including analyzing existing scientific literature, synthesizing information, conducting comparative analysis, and generalizing findings.

These methods allowed for a thorough exploration of trilingual education, revealing its complexities, nuances, and contributing factors. The research not only gained insights into the current state of multilingualism but also identified potential paths for its sustainable development in the future.

The research materials were carefully selected, consisting of theoretical and methodological works written by psychologists, educators, and didactics specialists. These scholarly works were chosen for their focus on elucidating the important role of creating psychological and pedagogical conditions for trilingual education at a university, as well as their contributions to advancing the understanding of multilingualism in contemporary scientific discourse. The use of these diverse materials ensured a comprehensive exploration of the complex dynamics associated with trilingual education.

Results and Discussion

The survey was designed to evaluate the effectiveness of the psychological and pedagogical conditions selected by researcher. The questions in the survey were devoted to one of the main psychological and pedagogical condition is motivation. The questions in the survey were developed based on motivational components, including motivational-target, cognitive, and valuable aspects. These components aimed to assess students' motivation and attitudes towards trilingual education. Additionally, two questions were included to gauge their opinions on the necessity and importance of acquiring proficiency in Kazakh, Russian, and English languages in the present time.

The questionnaire was conducted among 218 first-year students enrolled in non-linguistic specialties such as chemistry, biology, and information technologies. 115 students were from South Kazakhstan University named after M. Auezov, and 103 were from Miras University.

The questionnaire was distributed to students of non-linguistic programs at both universities using social networking applications such as WhatsApp and email. The survey itself was created and administered through the SurveyMonkey website.

Table 1 presents the results of the motivational components among students from the mentioned universities (see Table 1).

Table 1

Comparative analysis of motivational components for trilingual education among students at M. Auezov South Kazakhstan University and University "Miras" in %

Motivational components		KG		EG		Total		χ^2	p-value
		n	%	n	%	n	%		
What does trilingualism mean for you?	Motivational and target							5.7	0.22
	The desire to find a prestigious job in the future	69	60.0	51	49.5	113	55.0		
	Study abroad (in master's degree, in doctoral degree)	19	16.5	21	20.4	40	18.3		
	Strive for self-assertion	18	15.6	17	16.5	35	16.0		
	Influence of parents, friends, etc.	3	2.6	3	2.9	6	2.7		
	Mandatory discipline at University	6	5.2	11	10.7	17	7.7		
Do you study Kazakh, Russian, English outside the university?	Cognitive Yes	61	53.0	54	52.4	112	52.7	3.0	0.55
	No	41	35.6	33	32.0	74	33.9		
	Coming	13	11.3	16	15.5	29	13.3		
What advantages does a person speaking several languages have?	Valuable	52	45.2	37	35.9	89	40.8	6.5	0.86
	The opportunity to become a well-rounded person								
	Has a wider horizons and erudition	25	21.7	19	18.4	44	20.2		
	Prestigious job and high salary	17	14.7	26	25.2	43	19.7		
	Opportunity to travel	21	18.2	21	20.4	42	19.2		
Total		115	100	103	100	218	100		

Students from both universities demonstrated varying results in the motivational and target components of trilingual education. The majority of students expressed a desire to secure prestigious jobs in the future (KG – 60%, EG – 49.5%) and a desire to pursue studies abroad (KG – 16.5%, EG – 20.4%). Furthermore, a statistical analysis comparing the motivational-target component revealed no significant differences between the students of the two universities ($\chi^2 = 5.7$; $p = 0.22$). Thus, the null hypothesis is confirmed as there is no reliable relationship between the variables.

Regarding the cognitive-volitional component, a significant percentage (53%) of students from both universities consciously engage in language study (Kazakh, Russian, English) outside of the university, recognizing its importance for their future careers. Statistical analysis indicated no significant difference in the responses between students from the two universities ($\chi^2 = 3.0$; $p = 0.55$). Therefore, the null hypothesis is confirmed, indicating no reliable relationship between the variables.

In Table 1, it is evident that the response "The opportunity to become a versatile person" has the highest percentage in both groups when considering the value component. It is noteworthy that students from both universities recognize the benefits of spiritual and personal growth, as well as staying up-to-date in this era of advanced technologies and innovations. Furthermore, 25.2% of students from "Miras" University believe that speaking multiple languages leads to prestigious job opportunities. Thus, they prioritize material development over spiritual and moral development (21.7%).

Based on the statistical analysis, we identified a statistically significant relationship between students' opinions on the advantages of learning a language and their motivation to learn the English language ($\chi^2 = 33.3$; $p < 0.005$). This relationship was also statistically significant when analyzing each university separately: South Kazakhstan State University ($\chi^2 = 16.7$; $p = 0.03$) and Miras University ($\chi^2 = 22.2$; $p = 0.004$). Consequently, the null hypothesis was rejected.

As shown in Figure 1, students in both the experimental and control groups have a less developed cognitive-volitional component: 1.55% in the control group and 1.63% in the experimental group. This indicates a limited understanding of the importance of acquiring a foreign language. However, the motivational and goal component demonstrates a positive attitude towards language in general, with percentages of 1.76% (control group) and 2.05% (experimental group). The highest percentage is observed in the value component: 2.09% in the control group and 2.3% in the experimental group. This suggests a strong appreciation for both native and foreign languages and cultures.

When analyzing the statistical results pertaining to the attitudes of respondents from two universities towards the study of languages (Kazakh, Russian, English), it can be inferred that Pearson's chi-square test did not yield significant results. This suggests that there was no substantial relationship, thus leading to the acceptance of the null hypothesis across all components. However, it is worth noting that a statistically significant relationship was discovered between students' opinions on the benefits and motivation to study English.

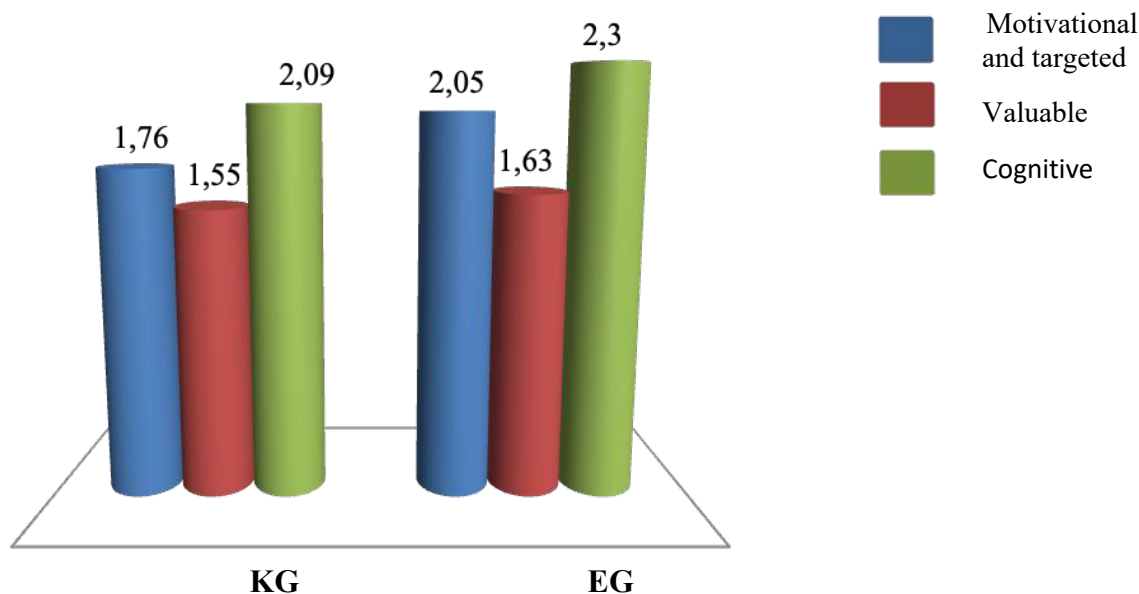

Figure1. The results of the comparison between the mean indicators of the three components in the experimental and control groups in %

Conducting the analysis on the question "Is it possible to do without the knowledge of additional foreign languages in the modern multicultural society of Kazakhstan?", 83.2% of students from both universities responded negatively, emphasizing the significant role of trilingualism in the educational system of the Republic of Kazakhstan. They also highlighted the impossibility of navigating a constantly changing world without foreign language proficiency.

Regarding the question "Do you agree that trilingualism is the key to the prosperity of our state from an economic, social, and cultural standpoint?" 87.5% of students from the two universities responded positively.

Hence, the analysis of the survey responses confirms the importance and necessity of implementing trilingualism, as well as the positive attitude towards trilingual education. It also reveals various advantages of acquiring multiple languages, such as career advancement, financial well-being, travel opportunities, broadening horizons, and enriching vocabulary. All of these factors contribute to the development of positive and stable internal motivation, increased awareness and effectiveness of educational motives, the emergence of positive emotions, and the enhancement of students' intercultural communication skills in the process of learning a foreign language within the context of trilingualism.

Therefore, the results of empirical research, supported by mathematical and statistical analysis methods, allow us to conclude that the positive survey results among first-year students of non-linguistic specialties in the experimental group are attributed to the necessity of utilizing trilingual education while considering the establishment of the required psychological and pedagogical conditions that contribute to enhancing the didactic, educational, and developmental potential of multilingual education in the university.

Conclusion

Thus, in the process of analyzing the studies of foreign and native scientists, we can confidently identify the following psychological and pedagogical conditions that will allow us to learn a foreign language as a third language and improve students' knowledge of a third language more effectively, as follows:

- Creation of a student's sustainable internal motivation for trilingual education through the creation of a language environment. It was proved according to experiment based on motivational components about trilingual education;
- Implementation of the educational module "Intercultural Communication" approach in the discipline "Foreign language", which contributes to the formation and development of intercultural communication skills;
- Introduction of a communicative approach into the educational process to improve the language competence of students studying a foreign language in trilingual conditions;
- The use of innovative technologies in the learning process within the framework of trilingualism.

Therefore, based on the above theoretical review, four main psychological and pedagogical conditions were described, as well as methodological approaches to trilingual teaching in a foreign language class in a bilingual environment that also correspond to these conditions. Additionally, the experiment was conducted to evaluate motivation towards trilingual education among students. Thus, it should be noted that objectives of this research were gain and achieving a positive result in the process of teaching a foreign language within the framework of trilingualism is possible if the necessary psychological and pedagogical conditions are identified and correctly applied in the educational process, which allows us to form not only an intellectual, but also a spiritual, multicultural and multilingual personality, which is able to compete well in the modern economic market. Since at present on the territory of the Republic of Kazakhstan there are all prerequisites for the introduction of trilingual education in universities and secondary educational institutions.

Authors` Contributions

Polatova S.D. has explored the significance of a supportive learning environment in trilingual education, emphasizing the need for tailored pedagogical strategies that accommodate students' diverse linguistic backgrounds.

References

1. Saule Polatova and et.l. Trilingual education in Kazakhstani universities: Use of Kazakh, Russian and motivation towards learning English // Issues in Educational Research. - 2020. – Vol. 30 (4). – С. 1463.
2. Osterling J., Fox R. The power of perspectives: Building a cross-cultural community of learners // Bilingual Education in Bilingualism. - 2004. – Vol. 7. – P. 489-505.
3. Park S. Multilingualism, Social Inequality, and the Need for a Universal Language // Journal of Language and Translation. - 2023. doi: 10.22425/jul.2023.24.1.77.
4. Shchur N., Viktoriia, Roma T.F., Muzyka Yuliia, Popoilyk H.M., Yurchak The Formation of Student's Foreign Language Communicative Competence as a Component of Social Culture Within the Context

of Educational and Scientific Globalization // International journal of education and information technologies. - 2022. doi: 10.46300/9109.2022.16.13.

5. Kubieva V., Sagiyeva A., Salimgerey Z., Baiseitova M. Multilingualism is a trend in the development of modern Kazakhstan // GJS. - 2021. doi: 10.18844/GJS.V11I1.5480.

6. Akkaliyeva A., Abdykhanova B., Meirambekova L., Jambayeva Z., Tussupbekova G. Translation as a Communication Strategy in Representing National Culture // Social Inclusion. - 2021. doi: 10.17645/SI.V9I1.3455.

7. Hajar A., Manan S.A. Understanding challenges, investment, and strategic language use of postgraduate students in an English-medium university in Kazakhstan // Asian Englishes. - 2023. doi: 10.1080/13488678.2023.2216868.

8. E-learning in English Medium Instruction (EMI): Academic language for university students. - 2023. doi: 10.3726/b20195.

9. Akkari A., Seidikenova A., Bakitov A., Minazheva G.S. Internationalization of Higher Education in Kazakhstan: from political will to implementation // Ensaio. - 2023. doi: 10.1590/s0104-40362023003103730.

10. Tajik M.A., Akhmetova G., Phillipova L., Shamatov D., Zhunussova G. Students' struggles with EMI in Kazakhstani universities // 2022. doi: 10.17853/1994-5639-2022-8-95-115.

11. Safira L., Fairuza N., Azzahra N. Addressing the Employability of SMK Graduates through Improved English Curriculum // 2022. doi: 10.35497/558653.

12. Abad J.C.S., Alencar R.M., Marimon B.H., Silva A.C.C., Jancoski H.S., Rezende R.S., Alves-Silva E. Publishing in English is associated with an increase of the impact factor of Brazilian biodiversity journals // Anais Da Academia Brasileira De Ciencias. - 2020. doi: 10.1590/0001-3765202020181263.

13. Dornyei Z. Some Dynamics of Language Attitudes and Motivation: Results of a Longitudinal Nationwide Survey // Applied Linguistics. - 2002. – Vol. 23. – P. 421-462. doi: 10.1093/applin/23.4.421.

14. Hattie J., Biggs J., Purdie N. Effects of Learning Skills Interventions on Student Learning: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. - 1996. – Vol. 66 (2). – P. 99-136. doi: 10.3102/00346543066002099.

15. Cenoz J., Gorter D. Language awareness and multilingualism // Springer. - 2015.

16. Cenoz J., Gorter D. A Holistic Approach to Multilingual Education: Introduction // The Modern Language Journal. - 2011. – Vol. 95. – P. 339-343. doi: 10.1111/j.1540-4781.2011.01204x.

17. Полатова С.Д. Психолого-педагогические условия трехязычного обучения будущих специалистов на основе инновационных технологий: диссертация на соискание степени доктора PhD. – Алматы, 2022. – 77 с.

18. Deci E.L., Ryan R.M. Motivation, Personality, and Development within Embedded Social Contexts: An Overview of Self-Determination Theory // Oxford Handbook of Human Motivation. - 2011. – P. 85-107.

19. Gardner R.C., Lambert W.E. Attitudes and motivation in second language learning. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – С. 119-216.

20. Лекерова Г.Ж., Маджуга А.Г. Инновационные педагогические технологии в образовательном процессе // Высшая школа Казахстана. – Алматы, 2001. – №6. – С. 29-326.

21. Смирнов С.А. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии. – М.: Академия, 1999. – 512 с.

22. Полатова С.Д., Нурлыбекова А.Б. История и причины инновационного развития в образовании // МНПК «Наука и образование: цифровая трансформация и инновационные образовательные технологии», Мирас университет, Шымкент, 2019. – С. 290-293.

23. Мониторинг реализации трехязычного образования. https://enic-kazakhstan.edu.kz/uploads/additional_files_items/202/file/1-2-realizaciya-trehyazychnogo-obrazovaniya.pdf?cache=1704971187

С.Д. Полатова

«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан

Университетте үштілді білім берудің психологиялық-педагогикалық шарттары

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала ЖОО-да үштілді білім берудің психологиялық-педагогикалық жағдайын анықтау мен құруды теориялық тұрғыдан зерттеуге арналған. Қазақстанда үш тілде (қазақ, орыс және ағылшын) оқытумен сипатталатын үштілді білім беру студенттердің тілдік құзыреттілігін, когнитивтік икемділігін және мәдениетаралық құзыреттілігін дамыту әлеуетіне байланысты ерекше назар аударды. Бұл зерттеудің теориялық негізі университет жағдайында үштілді білім беруді табысты жүзеге асыру үшін қажетті психологиялық-педагогикалық жағдайларды зерттеуге арналған. Бүкіл әлемде бар зерттеулерді, білім беру теорияларын және психологиялық принциптерді зерделей отырып, бұл зерттеу үш тілде білім беру бағдарламаларының тиімділігіне әсер ететін күрделі жағдайларды нақтылауға бағытталған, атап айтқанда:

1. тілдік коммуникативті орта құру, көптілді ортаға бейімдеу, мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту, оқушыларға психологиялық қолдау көрсету арқылы оқушылардың үш тілді оқытуға тұрақты ішкі мотивациясын қалыптастыру;

2. оқытудың арнайы әдістері мен технологияларын әзірлеу және қолдану, үштілді оқу материалдарын жасау, тілдерді практикалық қолдану үшін контекстік ортаны қамтамасыз ету, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану.

Зерттеу отандық және шетелдік педагогика бойынша аналитикалық және ғылыми әдеби дереккөздер негізінде жүргізілді. Алынған нәтижелер ЖОО-да табысты үштілді білім беру үшін тиімді психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасаудың маңыздылығы туралы қорытынды жасауға, сондай-ақ тиімді әдістер мен тәсілдерді анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: үштілділік, психологиялық-педагогикалық шарттары, оқыту, мотивация, инновациялық технология, тәсілдер.

С.Д. Полатова

Университет «Мирас», Шымкент, Қазақстан

Создание психолого-педагогических условий трехязычного обучения в вузе

Аннотация. Данная научная статья посвящена теоретическому исследованию выявления и создания психолого-педагогических условий для трехязычного образования в вузе. Трехязычное образование в Казахстане, характеризующееся обучением на трех языках (казахском, русском и английском), привлекает значительное внимание благодаря своему потенциалу для развития языковой компетентности, когнитивной гибкости и межкультурной компетенции студентов. Теоретическая база данного исследования посвящена изучению психолого-педагогических условий, необходимых для успешной реализации трехязычного образования в университетском контексте. Изучая существующие исследования, образовательные теории и психологические принципы по всему миру, данное исследование направлено на выяснение сложных условий, влияющих на эффективность программ трехязычного образования, а именно:

1. формирование у студентов устойчивой внутренней мотивации к трехязычному обучению через создание языковой коммуникативной среды, адаптацию к многоязычной среде, развитие межкультурной компетенции, психологическую поддержку студентов;

2. разработка и применение специальных методов и технологий обучения, создание трехязычных учебных материалов, использование современных информационно-коммуникационных технологий, обеспечение контекстной среды для практического использования языков.

Исследование проводилось на основе аналитических и научных литературных источников по отечественной и зарубежной педагогике. Полученные результаты позволяют сделать выводы о важности создания эффективных психолого-педагогических условий для успешного трехязычного образования в вузе, а также определить наиболее эффективные методы и подходы.

Ключевые слова: трехязычие, психолого-педагогические условия, обучение, мотивация, инновационные технология, подходы.

References

1. Saule Polatova and et.l. Trilingual education in Kazakhstani universities: Use of Kazakh, Russian and motivation towards learning English // *Issues in Educational Research*. - 2020. – Vol. 30 (4). – S. 1463.
2. Osterling J., Fox R. The power of perspectives: Building a cross-cultural community of learners // *Bilingual Education in Bilingualism*. - 2004. – Vol. 7. – P. 489-505.
3. Park S. Multilingualism, Social Inequality, and the Need for a Universal Language // *Journal of Language and Translation*. - 2023. doi: 10.22425/jul.2023.24.1.77.
4. Shchur N., Viktoriia, Roma T.F., Muzyka Yuliia, Popoilyk H.M., Yurchak The Formation of Student's Foreign Language Communicative Competence as a Component of Social Culture Within the Context of Educational and Scientific Globalization // *International journal of education and information technologies*. - 2022. doi: 10.46300/9109.2022.16.13.
5. Kubieva V., Sagiyeva A., Salimgerey Z., Baiseitova M. Multilingualism is a trend in the development of modern Kazakhstan // *GJS*. - 2021. doi: 10.18844/GJS.V11I1.5480.
6. Akkalyieva A., Abdykhanova B., Meirambekova L., Jambayeva Z., Tussupbekova G. Translation as a Communication Strategy in Representing National Culture // *Social Inclusion*. - 2021. doi: 10.17645/SI.V9I1.3455.
7. Hajar A., Manan S.A. Understanding challenges, investment, and strategic language use of postgraduate students in an English-medium university in Kazakhstan // *Asian Englishes*. - 2023. doi: 10.1080/13488678.2023.2216868.
8. E-learning in English Medium Instruction (EMI): Academic language for university students. - 2023. doi: 10.3726/b20195.
9. Akkari A., Seidikenova A., Bakitov A., Minazheva G.S. Internationalization of Higher Education in Kazakhstan: from political will to implementation // *Ensaio*. - 2023. doi: 10.1590/s0104-40362023003103730.
10. Tajik M.A., Akhmetova G., Phillipova L., Shamatov D., Zhunussova G. Students' struggles with EMI in Kazakhstani universities // 2022. doi: 10.17853/1994-5639-2022-8-95-115.
11. Safira L., Fairuza N., Azzahra N. Addressing the Employability of SMK Graduates through Improved English Curriculum // 2022. doi: 10.35497/558653.
12. Abad J.C.S., Alencar R.M., Marimon B.H., Silva A.C.C., Jancoski H.S., Rezende R.S., Alves-Silva E. Publishing in English is associated with an increase of the impact factor of Brazilian biodiversity journals // *Anais Da Academia Brasileira De Ciencias*. - 2020. doi: 10.1590/0001-3765202020181263.

13. Dornyei Z. Some Dynamics of Language Attitudes and Motivation: Results of a Longitudinal Nationwide Survey // Applied Linguistics. - 2002. – Vol. 23. – P. 421-462. doi: 10.1093/applin/23.4.421.
14. Hattie J., Biggs J., Purdie N. Effects of Learning Skills Interventions on Student Learning: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. - 1996. – Vol. 66 (2). – P. 99-136. doi: 10.3102/00346543066002099.
15. Cenoz J., Gorter D. Language awareness and multilingualism // Springer. - 2015.
16. Cenoz J., Gorter D. A Holistic Approach to Multilingual Education: Introduction // The Modern Language Journal. - 2011. – Vol. 95. – P. 339-343. doi: 10.1111/j.1540-4781.2011.01204x.
17. Polatova S.D. Psihologo-pedagogicheskie usloviya trehjazychnogo obuchenija budushhih specialistov na osnove innovacionnyh tehnologij: dissertacija na soiskanie stepeni doktora PhD. – Almaty, 2022. – 77 s. [in Russian]
18. Deci E.L., Ryan R.M. Motivation, Personality, and Development within Embedded Social Contexts: An Overview of Self-Determination Theory // Oxford Handbook of Human Motivation. - 2011. – P. 85-107.
19. Gardner R.C., Lambert W.E. Attitudes and motivation in second language learning. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – S. 119-216.
20. Lekerova G.Zh., Madzhuga A.G. Innovacionnye pedagogicheskie tehnologii v obrazovatel'nom processe // Vysshaja shkola Kazahstana. – Almaty, 2001. – №6. – S. 29-326. [in Russian]
21. Smirnov S.A. Pedagogika: pedagogicheskie teorii, sistemy, tehnologii. – M.: Akademiya, 1999. – 512 s. [in Russian]
22. Polatova S.D., Nurlybekova A.B. Istorija i prichiny innovacionnogo razvitija v obrazovanii // MNPK «Nauka i obrazovanie: cifrovaja transformacija i innovacionnye obrazovatel'nye tehnologii», Mirac universitet, Shymkent, 2019. – S. 290-293. [in Russian]
23. Monitoring the implementation of trilingual education. https://enic-kazakhstan.edu.kz/uploads/additional_files_items/202/file/1-2-realizaciya-trehjazychnogo-obrazovaniya.pdf?cache=1704971187

Information about authors:

Saule Polatova – PhD in Pedagogy and Psychology, a senior teacher of foreign languages sector at Miras University, Sapak datka street #2, 160000, Shymkent, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Сауле Полатова – PhD, «Мирас» университетінің шет тілдері секторының аға оқытушысы, Сапак датка көшесі 2, 160000, Шымкент, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Сауле Полатова – PhD, старший преподаватель сектора иностранных языков, Университет «Мирас», Сапак датка, 2, 160000, Шымкент, Казахстан.

IRSTI 14.09.35
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-49-59>

The importance of professional training of future teachers on the basis of dual training (experience of Germany and Kazakhstan)

A.Smanova¹, K.Sarybekova¹, E. Aitenova*¹, Zh. Sarybekova²,
S. Koshimbetova³

¹M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

²International Taraz Innovative Institute named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Kazakhstan

³Astana International University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: alua_87.87@mail.ru, bina.bazi@mail.ru, emma_14@mail.ru,
zhanat.sarybekova@mail.ru, skoshimbetova@mail.ru)

Abstract. The article discusses the three-step problem of professional training of future teachers in the dual education system in Germany. A comparative analysis of the system of professional training of future teachers in the country will also be carried out. Based on this, the models of duality in the German system of training future teachers and its features are determined. The situation with the introduction of elements of dual training in the vocational education system of Kazakhstan will be described. Based on the analysis of the duality model in the system of training future teachers in Germany, scientific and methodological recommendations on the introduction of elements of dual training in the process of higher pedagogical education in Kazakhstan have been developed.

In the course of the study, we analyzed the process of professional training of future teachers in Germany. The first feature is that, based on its regulatory documents, professional training of future teachers is carried out not by specialties, but by Types. For example, the problem of training teachers of Type 6 was shown.

A comparative analysis of traditional and dual training in Germany and the Republic of Kazakhstan was also conducted, as well as data on the introduction of elements of dual training aimed at changing the ideological and functional-didactic structure of the educational process in higher educational institutions were studied. Thus, it made it possible to draw conclusions by identifying the elements of dual training, which are reflected in the professional training of future teachers in Germany and Kazakhstan.

Keywords: dual training, future teachers, university professional-practice, professional training, school, practice, student, teachers, program, Kazakhstan, Germany, curriculum, education.

Introduction

There are quite a few scientists in the Republic who studied the education systems of Kazakhstan and Germany in comparative terms. Among them are the famous domestic scientists A.K. Kusainov, K.S. Musin, G.K. Nurgalieva, B.B. Iskakov, A.A. Zhaitapova and others. A.K. Kusainov is one of the founders of comparative pedagogy. He defined the methodology in the comparative study of the two countries' educational systems, defined scientific principles, substantiated research methods, and in short, developed a theoretical system. In the course of our research, the methodological principles and methods of comparative research proposed by A.K. Kusainov were taken as a basis.

Professor A.K. Kusainov, based on a comparative study of the state of the secondary education system in Germany and Kazakhstan, highlights the main factors contributing to improving the quality of school education:

- compliance of the educational standard with international requirements;
- the status of teaching staff and the level of their professional competence;
- clarity in assessing the quality of Education;
- the effectiveness of spiritual and moral education of the younger generation;
- the effectiveness of the Education Management System [1, p. 227].

The problem of training future teachers in Germany is also considered in the study of B.B. Iskakov. He said that "the majority of primary and basic school teachers are currently trained by the Universities of Hamburg and Hesse, as well as in pedagogical schools in other higher education institutions. The duration of training is about three years. The program includes: study of academic disciplines and methods of teaching them; self-taught lessons, subjects (German, English, mathematics, history, politics, religion, etc.); fundamentals of pedagogical knowledge (introduction to pedagogical science and others). Pedagogical practice is carried out weekly in the form of attending classes and then discussing it with the teacher of a higher educational institution or working with students during student holidays" [2, p. 132].

Setting a problem

Due to the fact that in Germany all pedagogical higher education is integrated into universities, professional practice is currently carried out by future teachers outside the walls of the University. It should be noted that after graduating from the university, future teachers will have the right to enter the state training service. Here it raises the level of knowledge of the subject-practice of the school, as well as in seminars on didactics conducted by specialist teachers. This stage of education of a candidate to become a teacher ends with passing the second exam and attaining the rank of teacher [2, p. 38].

One of the works of interest to our research is G. Utyupova's PhD thesis "the development of the system of training teachers in Germany and Kazakhstan (on the example of primary school teachers)". In his study, he said that one of the most important conditions in the training of future teachers in Germany is "when enrolling, it is necessary to present the conclusion of a Phoniatrics expert on compliance with the requirements for the training of the applicant. For

training, in accordance with paragraph 17 of the law on higher education of the Land of Saxony, a certificate of Secondary Education (Certificate of majority, industry certificate of university graduation), a legal decree or a generally accepted certificate from an authorized state body are required. In Germany, the applicant states that on another important aspect of admission, the applicant must pass the entrance exam in the subjects of the specialties of art, music and sports, that is, the future teacher must be prepared to conduct these subjects." And this tradition indicates that in the 90s of the 20th century in the system of training pedagogical personnel for primary classes in Kazakhstan [3, p. 165].

Research methods

In the course of the study, we also analyzed the process of professional training of future teachers in Germany. The first feature is that, based on its regulatory documents, professional training of future teachers is carried out not by specialties, but by type. For example, the training of 6 types of teachers is carried out:

1. Primary School teacher (grades 1-4)
2. Teacher of the first stage of Primary School and secondary school (5-10 grades of basic, real school, gymnasium and individual types of the first stage of Combined School or secondary school);
3. Teacher of the first stage of secondary school (grades 5-10 basic, real school, gymnasium and Combined School);
4. teacher of the second stage of Secondary School (11-13 grades gymnasium and United school) (general education subjects);
5. Teacher of the second stage of secondary school (grades 11-13) (subject of Professional Training); Teacher of a special school.

Duration of theoretical training according to the basic model of teacher training:

- traditional model of integrated training (8-10 semesters);
- multi-level model under the bachelor/master scheme (6 + 2 or 4 semesters).

Duration of practical training:

- Internship experience (referendum) (18-24 months)

We paid special attention to the elements of dual training, which are present in the system of professional training of future teachers in Germany, and we tried to group them:

- Elements of dual training in pedagogical practice within the framework of the traditional system of pedagogical education;
- Practical semester in the master's teacher training program (for example: North Rhine-Westphalia, Lower Saxony);
- Dual training in the framework of accelerated teacher training on the basis of Higher Education (on the example of the University of Leipzig in Saxony);
- Dual training models in higher education only partially meet the criteria of the expert commission on science (Wissenschaftsrat 2013) [4].

At the same time, we should mention the "three-phase training", which is the basis of the professional training of future teachers in the Federal Lands of Bavaria, Germany:

The first phase of the teaching profession, depending on the types, has a term of 4-5 years and consists of four internships (orientation, didactic, pedagogical, industrial). A student who has completed the first phase is admitted to the first state exam. The student who successfully passed it will receive a certificate and will be able to go to the second phase.

Of interest to us is the practice of this professional training in production (conducted at school), which is mandatory in the professional training of future teachers.

First of all, orientation practice is the practice of a student at school before or after admission to the University in terms of pre – university practice-the passage time is 6 months. Here the student works with 1 student. He is monitored, taught lessons, talked to him, carried out educational work, in short, has a close relationship with him.

Secondly, pedagogical practice is aimed at increasing the interest of the future teacher in the profession – after the 1st or 2nd semester (the choice of time depends on the student's will), it takes place during the holidays.

Thirdly, didactic practice (according to the method of teaching the discipline) – 1 day a week (Wednesday of each week) for 1 semester, until the last semester (the student himself chooses which semester to go).

Fourth, active pedagogical practice –160 hours-is approved by a special teacher from the university teachers who supervise, support, advise, teach, monitor, evaluate the student's practice, and a special mentor from the school.

Fifth, Industrial Practice – 8 weeks in the last semester-is a practice conducted at extracurricular enterprises [5].

In the second phase, the student works at the school (two different schools) for two years. Only after successfully passing the second state exam, a diploma confirming the qualifications of a teacher is issued. Thus, in Germany, a teacher studies for at least 7 years to gain knowledge, and the second phase of professional development of teachers is devoted entirely to improving their practical skills. And this proves that Germany has introduced elements of dual training into the process of professional training of future teachers. Passes the second state exam. The composition of the commission includes teachers of the school, university teachers, representatives of the Ministry, Department. In case of successful passing of the second exam, the third phase is sent for advanced training.

In the third phase – lifelong continuing education – advanced training.

One of the features of the professional training of future teachers in the federal lands of Bavaria, and the reason why we perceive it as elements of dual training, is the creation of A Center for pedagogical education on the basis of the University. A representative of the local Federal Ministry of Education is appointed as its leader. Its organizing body is the Executive Committee. It includes Deputy Deans, teachers, school teachers, and students. Their management functions include advising students, managing the quality of education, managing projects, etc. The control body of the center is an advisory council. Its composition consists of representatives of the Bavarian government, local authorities in the field of Education, school councils, departments. The subjects of their partnership are: students - Dean's office - management-rectorate. Areas of partnership cooperation in the field of internal pedagogical education, cooperation in management, business cooperation. We are interested in the management cooperation,

where training courses and training of teachers from the Bavarian government, the Ministry of Education, Education departments in the cities of Nuremberg, Fort, Erlangen or in an agreed Association are organized. And in business cooperation, students undergo internships, create projects, sponsor projects, and conduct a dialogue about the future of Education. Educational and methodological publications are published, seminars, conferences are organized, etc. [6].

Also, the respondents to the survey conducted in educational institutions on the federal land of Saxony deeply touched on the essence of the "dual teacher training program" – a model of alternative education at the Leipzig University Education Center. He paid attention to its advantages and disadvantages. Employers came to a common opinion that in a dual-orientation position, the organizational and incentive function is a priority (the importance of the need to consider the student as a single person in interaction with all participants in the dual-orientation learning process was noted).

Based on a comparative analysis of traditional and dual education in Germany and the Republic of Kazakhstan, in the course of studying the discussed data on the introduction of elements of dual education aimed at changing the ideological and functional-didactic structure of the educational process in higher education institutions

In Kazakhstan, in modern conditions, the professional training of future teachers is associated with the updated educational programs of schoolchildren.

Since the 2016-2017 academic year, the first grades of schools in Kazakhstan are studying on the updated content of Education. This is one of the stages of the planned reforms proposed by the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan. In the 2015-2016 academic year, students study according to new training programs tested in 30 pilot schools. Based on the principles of reforms in the education system, a gradual transition to a 12-year term of training will be carried out.

Training of pedagogical personnel is carried out through the implementation of educational programs offered by organizations of higher pedagogical education. The educational program is a regulatory and managerial document, which, together with the Charter, serves as a basis for licensing, certification, changing the parameters of budget financing and the introduction of paid educational services in accordance with the needs and interests of students. Currently, as a criterion for the quality of professional education, the demand of graduates in the labor market is taken, in connection with which the training of Modern teachers requires the creation of fundamentally new forms of Organization of the educational process. In this regard, higher educational institutions carry out purposeful work to strengthen the practice-oriented orientation of training. New forms of joint partnership will allow attracting employers to train teachers at the stage of compiling educational programs. Educational programs are built on a modular principle, taking into account the opinions of employers, the requirements of the labor market and are focused on the final result. Educational programs should be created in order to maximally prepare students for labor activities in the chosen specialty. The above innovations contribute to the implementation of the principle of continuity of education in accordance with international requirements [3, p. 153].

Results and discussion

We have already shown that the problem of our research is due to the fact that the introduction of elements of dual training in the training of future teachers in Kazakhstan is due to the weakness of their practical-oriented training.

As indicated in the study of G. Utyupova, the period of study in Germany includes school practice, passing exams and is eight semesters. According to the standard, sections 2 and 3 are permitting the first state exam, the surrender of the English language, certified by a document during your stay abroad, is not considered valid for the period of study. For training in the specialty "primary school teacher", the total volume of the student's academic load is 240 test units, while theoretical training in Kazakhstan-129 credits of the Republic of Kazakhstan (206 credits ECTS); industrial practice (by Type) - 20 credits; the final state certification is 4 credits. We see that the period of practice in Kazakhstan is small in size, there are many types of practice according to the standard, but their relationship with each other is weak [3, p. 161].

In 2019, in the educational orientation embedded in the process of training a bolshak teacher in Kazakhstan, 24 were allocated to the module of general education disciplines (ECTS), 36 to the module of professional disciplines, 144 to the module of special disciplines, and 21 to practice (ECTS). This indicates that 60% of the total amount of training is allocated for special disciplines, 9% for practice, 15% for professional disciplines, and 10% for general education disciplines. This indicates that at present in Kazakhstan the number of practical subjects in the training of future teachers has increased, industrial practice has increased by 4-5%.

However, the modular design of the educational program in the Kazakh Pedagogical University does not yet imply the possibility of freedom of choice for the student, when compiling the program, the opinion of the employer is taken into account by including them in the Working Group.

Drawing up a program at a German university in a block-modular way allows you to promptly take into account the needs of the student, employer, labor market. Subjects common to all qualifications are combined into a single modular pool for all faculties. The student independently draws up an individual (non-linear) curriculum for each semester. Educational choices are made on the basis of students' study of the list of all educational activities at said University (Vorlesungsverzeichnis). At a German university, the student can choose a combination that is made up of several specialties, depending on their professional future or perspective. At the University of Germany, the student actively selects modern educational technologies (project, case studies, modular training, educational rating, distance learning using new information technologies) [7, p. 163].

Thus, the identification of the elements of dual training, reflected in the professional training of future teachers in Germany and Kazakhstan, allowed us to draw the following conclusions:

– The similarity of the requirements and justifications of Kazakhstan and Germany in the basic requirements for the professional training of future teachers (competitiveness, demand of a specialist in the domestic and world labor market, etc.) to the competence of future specialists (knowledge, business, skills, professional personal qualities), regulatory and legal documents (state standards, educational programs, standard curriculum, etc.), educational and

methodological support (curriculum, curricula, in the structural content of teaching aids, etc.), similarities were manifested;

– In Kazakhstan, future teachers are considered to have the right to work in educational organizations after 4-year, 3-year (post-college) training at universities. After studying in Germany for at least 6-7 years, of which 4 years are at universities, 2 years are internships, and only then are they admitted to the state exam and receive a diploma. The do element here is his practical internship under a school teacher for two years;

– In Kazakhstan, admission to the state exam is allowed by order of the head of the specified educational institution on the basis of university academic achievements, in Germany admission to the second important decisive state exam is allowed after the characteristics and recommendations of the employer;

– In Kazakhstan, pedagogy and psychology are taught before practice, and in Germany, in the second phase of teacher training, at the internship level of practical training at school, curricula, programs and teaching content are deepened to get acquainted with the psychology of the child's personality, with various aspects of pedagogical technologies, conflict resolution teaching, personality-oriented training and education;

– In the system of training future teachers in Kazakhstan, the emphasis is on theoretical training, and the practical part looks weak. Not to mention the second phase of professional training of future teachers in Germany (two years of internship at school), there are differences in practice in the preparation of the first phase (ten of Higher Education): Pre-University pedagogical practice; pedagogical practice with 1 day attendance per week during the semester, pedagogical practices during vacation time, etc.;

– In Kazakhstan, employers began not only to be included in the group of developers of educational programs, but also to involve them in the training process, in conducting classes, in the composition of the State Examination Committee, and in Germany this direction is systematically formed, in particular, employers participate in the development of legislative and regulatory documents for the process of training future specialists; feedback from employers and the needs of the labor market are monitored, departments necessarily take into account the requirements of employers when compiling modular training programs;

– In Kazakhstan, the pedagogical practice of future specialists at school is supervised by methodologists from the Faculty of the University, in Germany, methodologists of the University and additional mentors from school teachers are appointed to lead the pedagogical practice of students, etc.

Conclusion

In conclusion, the conclusions reached during the study of the development of dual training in professional education in Germany and Kazakhstan allowed us to develop scientific and methodological recommendations on the use of elements of dual training in the process of professional training of future teachers in higher pedagogical education.

1) Organization of pedagogical practices during the holidays, etc.

2) drawing up a psychological and pedagogical map developed jointly with teachers of higher educational institutions and colleges who accompany the student (class), student (group) in the educational process;

3) cooperation of schools, colleges and universities in the design of scientific research (trilingualism, digitalization, self-knowledge, etc.);

4) conducting and improving scientific and practical events (educational and methodological complexes, teaching aids, textbooks, conferences, seminars, etc.) in the direction of "University Day at school", "school day at University", "School-College-University", etc.

5) creation of Centers for the organization of professional pedagogical education in higher pedagogical educational institutions, supervised and maintained by a representative of the ministry.

Thus, in the implementation of the main tasks of the elements of dual training in higher pedagogical education, teachers, students and students, schools, colleges, universities work together. And this will contribute to the growth of professional interest, professional determination, and practical skills of future teachers.

Contribution of the authors

A. Smanova – Responsible for the concept of the research work. Defined the issues in professional training for future teachers within Germany's dual education system. Developed ideas, research goals, and objectives regarding dual education in Germany and Kazakhstan. Conducted a comparative analysis of teacher training systems in both countries, identifying duality models and specific features of Germany's approach.

K. Sarybekova – Responsible for the presentation and systematization of topics related to professional training for future teachers within the dual education system. Examined the integration of dual education elements into Kazakhstan's vocational education system. Analyzed duality models in teacher training in Germany and provided scientific and methodological recommendations for incorporating dual education elements into higher pedagogical education in Kazakhstan.

E. Aitenova – Developed a detailed plan for data collection and selected methods for analysis and data processing. Created models for studying the teacher training process in Germany. From regulatory documents, identified the specific characteristics of teacher training, classifying them by types rather than specializations.

Zh. Sarybekova – Organized and conducted the main experiment within the study. Described research methods in detail, including selected methods and data collection approaches. Performed a comparative analysis of traditional and dual education in Germany and Kazakhstan, examining data on the introduction of dual education elements in universities, aimed at altering the ideological and functional-didactic structure of the educational process.

S. Koshimbetova – Critically reviewed the manuscript text. Edited the article, monitored the reproducibility of results, and conducted a comparative analysis of findings. Summarized the conclusions, identifying dual education elements reflected in the professional training of future teachers in Germany and Kazakhstan.

References

1 Ghatrifi M.O., Amairi J.S., & Thottoli M. M. (2023). Surfing the technology wave: An international perspective on enhancing teaching and learning in accounting. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 4, 100144. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100144>

2 Skripnik, I.L. (2019). Podkhody k otsenke effektivnosti raboty professorsko-prepodavatel'skogo sostava v vuze. – Innovatsionnoye razvitiye, (2). – P. 120-121. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37164887>

3 Smanova A.A. Development of dual education in the system of professional education (experience of Germany and Kazakhstan): 6D010300: Doc. PhD. ... dis. – Almaty, 2019. – 77 p.

4 References1. Bowling, A., Giorgi, A., Filson, C., Kitchel, T. Agricultural education preservice teachers' metacognitive processes and reflective observations during a reflection-in-action activity. – Teaching and Teacher Education. – Volume 114. – 2022. 103695, ISSN 0742-051X, <https://doi.org/10.1016/j.tate.2022.103695>.

5 Zarrinabadi, N., Jamalvandi, B., Rezazadeh, M. Investigating fixed and growth teaching mindsets and self-efficacy as predictors of language teachers' burnout and professional identity // Language Teaching Research [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85148076670&5>.

6 Ahmad S.F., Han H., Alam M.M. et al. Impact of artificial intelligence on human loss in decision making, laziness and safety in education // Humanit Soc Sci Commun. – 2023. – Vol. 10. – P. 311. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01787-8>

7. Abdigapbarova U. Smanova A. «Dual vocational education in Germany and Kazakhstan». – Monograph. – Almaty, 2022. – 15 p. ISBN 978-601-353-125-0.

А.А.Сманова¹, Қ.Н.Сарыбекова¹, Э.А.Айтенова¹, Ж.Т.Сарыбекова², С.Кошимбетова³

¹*М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан*

²*Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, Тараз, Қазақстан*

³*Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*

Дуальді оқыту негізінде болашақ педагогтарды кәсіби даярлаудың маңызы (Германия мен Қазақстан тәжірибесі)

Аңдатпа. Мақалада Германияның дуальді білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың үш кезеңдік мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ еліміздегі болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау жүйесіне салыстырмалы талдау жүргізіледі. Осыған сүйене отырып, болашақ мұғалімдерді даярлаудың неміс жүйесіндегі екі жақтылық модельдері және оның ерекшеліктері анықталды. Қазақстандағы кәсіби білім беру жүйесінде дуальді оқыту элементтерін енгізу мәселесі қарастырылады. Германиядағы болашақ мұғалімдерді даярлау жүйесіндегі дуальдылық моделін зерделеу негізінде Қазақстандағы жоғары педагогикалық білім беру процесіне дуальды оқыту элементтерін енгізу бойынша ғылыми-әдістемелік ұсыныстар беріледі.

Зерттеу барысында Германиядағы болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау үдерісін талдадық. Бірінші ерекшелігі, оның нормативтік құжаттарына сүйене отырып, болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау мамандықтар бойынша емес, түрлері бойынша жүзеге асырылады. Мысалы, 6 типті мұғалімдерді даярлау мәселесі көрсетілді.

Сондай-ақ, Германия мен Қазақстанда дәстүрлі және дуальді оқытуға салыстырмалы талдау жүргізілді, сондай-ақ жоғары оқу орындарында білім беру процесінің идеологиялық және функционалдық-дидактикалық құрылымын өзгертуге бағытталған дуальді оқыту элементтерін

енгізу туралы деректер зерделенді. Осылайша, Германия мен Қазақстандағы болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығында көрініс тапқан дуальді оқыту элементтерін анықтай отырып, қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: дуальді оқыту, болашақ мұғалімдер, университет, кәсіптік практика, кәсіптік оқыту, мектеп, практика, студент, оқытушылар, бағдарлама, Қазақстан, Германия, оқу жоспары, білім беру.

А.А. Сманова¹, К.Н.Сарыбекова¹, Э.А.Айтенова¹, Ж.Т.Сарыбекова², С.Кошимбетова³

¹*Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан*

²*Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан*

³*Международный университет Астана, Астана, Казахстан*

Значение профессиональной подготовки будущих педагогов на основе дуального обучения (опыт Германии и Казахстана)

Аннотация. В статье рассматривается трехэтапная проблема профессиональной подготовки будущих учителей в системе дуального образования Германии. Также будет проведен сравнительный анализ системы профессиональной подготовки будущих учителей в стране. На основе этого были выявлены модели двойственности в немецкой системе подготовки будущих учителей и ее особенности. Рассматривается вопрос внедрения элементов дуального обучения в системе профессионального образования Казахстана. На основе изучения модели дуальности в системе подготовки будущих учителей в Германии даются научно-методические рекомендации по внедрению элементов дуального обучения в процесс высшего педагогического образования в Казахстане.

В ходе исследования мы проанализировали процесс профессиональной подготовки будущих учителей в Германии. Первая особенность, исходя из ее нормативных документов, заключается в том, что профессиональная подготовка будущих учителей осуществляется не по специальностям, а по видам. Например, была показана проблема подготовки учителей 6-го типа.

Был проведен сравнительный анализ традиционного и дуального обучения в Германии и Казахстане, а также изучены данные о внедрении в вузах элементов дуального обучения, направленных на изменение идеологической и функционально-дидактической структуры образовательного процесса. Таким образом, это позволило сделать выводы, определив элементы дуального обучения, отраженные в профессиональной подготовке будущих учителей в Германии и Казахстане.

Ключевые слова: дуальное обучение, будущие учителя, университет, профессиональная практика, профессиональное обучение, школа, практика, студент, преподаватели, программа, Казахстан, Германия, учебный план, образование.

Information about authors

A. Smanova – Phd, Associate Professor, M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan.

K. Sarybekova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan.

E. Aitenova – Phd, Associate Professor, M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan.

Zh. Sarybekova – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, International Taraz Innovative Institute named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Kazakhstan.

S. Koshimbetova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Astana international university, Astana, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет

А.А. Сманова – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан.

К.Н. Сарыбекова – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан.

Э.А. Айтенова – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан.

Ж.Т. Сарыбекова – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты, Тараз, Қазақстан.

С.Кошимбетова – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах

А.А. Сманова – PhD, и.о. ассоциированный профессор, Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан.

К.Н. Сарыбекова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан.

Э.А. Айтенова – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Таразский университет имени М.Х.Дулати, Тараз, Казахстан.

Ж.Т. Сарыбекова – доктор педагогических наук, профессор, Таразский Международный Инновационный институт имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан.

С.А. Кошимбетова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Международный университет «Астана», Астана, Казахстан.

IRSTI 14.01.85
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-60-75>

The specifics of working with the teaching class in the context of education profiling

N.M. Stukalenko^{id}, D.V. Lepeshev^{id}, L. Naviy^{id}, D.A. Doskenova^{id}

NCJS "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov", Kokshetau, Kazakhstan

(E-mail: nms.nina@mail.ru, d_lepeshev@mail.ru, liza281073@mail.ru, dkakimova@inbox.ru)

Abstract. The article deals with the core problem of organizing work with the teaching class in the context of education profiling, taking into account the modern requirements of specialized training. The psychological and pedagogical assistance in the professional choice of high school students who have to decide on their future profession, choose the necessary subjects for final exams and an educational institution for future professional training is studied. It is noted that one of the key obstacles to the professional self-determination of adolescents is ignorance of all existing professions. Within the framework of this article, a description of the solution to this issue is given.

The article reveals the essential characteristics of the profilization of education, provides an analysis of professional self-determination based on modern scientific psychological and pedagogical literature. Within the framework of the research, professional self-determination is interpreted as the process of forming a person's attitude to professional activity and the way it is implemented through the coordination of personal and socio-professional needs.

This article presents the findings of the experimental project "Pedagogical class" implemented by the Department of Pedagogy and Psychology of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov for three years. The authors emphasize the need for a systematic and integrated approach to career guidance, taking into account individual characteristics, cultural and regional contexts, as well as modern requirements for vocational training. The analysis of the work on the implementation of the experimental project "Pedagogical Class" allows us to conclude that it is necessary to further develop the pedagogical profiling of students based on the application of new approaches, methods, forms of organization and techniques.

Keywords: profiling of education, specialized training, professional self-determination, professional choice of high school students, pedagogical class.

Introduction

The issue of professional choice becomes relevant for everyone who finishes school. It is especially important for older adolescents, who are required to make a number of significant decisions, including the choice of profession, the selection of subjects for examination and the choice of educational institution for professional education. In order to make the right choice of profession, teenagers must take into account many different factors: their needs, self-esteem, dreams, interests, temperament, abilities, health and others. On the other hand, before choosing a profession, it is necessary for them to have a clear idea of the available options [1].

One of the main problems of professional self-determination of modern teenagers is ignorance of the world of existing professions. The Pedagogical Encyclopedic Dictionary defines professional self-determination as "the process of formation by a person of his/her attitude to professional activity and the way of its implementation through the coordination of personal and socio-professional needs. It is a part of life self-determination, which is the entry into one or another social and professional group, the choice of lifestyle and profession" [2].

According to educational scientists, a student's readiness for professional self-determination consists in the presence of knowledge about himself/herself and the world of professional work, as well as in the ability to correlate this knowledge through specific samples. The readiness for self-determination is characterized by the following aspects: orientation (the graduate's awareness of the necessity of working life); personal qualities (business-mindedness, personal responsibility, independence, ability to plan and organize their activities, readiness to defend their rights and freedoms); life and social experience (high culture of work, cognition and interpersonal relationships) [3,4].

Considering this, we believe that school students' professional orientation should be formed already at school, since it is at the senior school age that school students first think about their future professional activity. In order for school students to more effectively carry out professional self-determination and better prepare for the choice of future profession, it is necessary to intensify early profiling in education. At present, the importance of early profiling of school education and its role in shaping the educational strategies of high school students is significantly increasing due to the new social demands of society.

The relevance of the research of innovative approaches to the organisation of early profiling of schoolchildren is caused by the fact that the XXI century actively encourages the world to revise the established traditions for a "new breakthrough" in the development of technologies that provide more comfortable conditions for modern civilisation.

Historically, the teacher is the guardian and active transmitter of the information field for the dissemination of knowledge and skills to subsequent generations, forming not only skills but also values of the world. Early profile education of schoolchildren through participation in the "Pedagogical Class" is a social lift for the student in his/her awareness of ideas about the pedagogical profession and real understanding of the teacher's function in the implementation of different forms, methods and techniques of immersion in the profession.

The Department of Pedagogy and Psychology of Sh. Ualikhanov Kokshetau University has implemented an experimental project «Pedagogical Class» in the period from 2022 to 2024. In the course of the study, modern requirements to career guidance work among schoolchildren were studied, approaches and recommendations for improving the effectiveness of career guidance work in educational institutions were developed taking into account the results of

the project. Analyzing the results of the Pedagogical class project allows us to assess their theoretical and practical significance for professional pedagogy and modern education.

The purpose of this article is to present and summarize the results of the experimental project «Pedagogical class» implemented by the Department of Pedagogy and Psychology of KU named after Sh. Ualikhanov. The article deals with theoretical and practical aspects that are significant for the development of professional pedagogy and modern education. The research is aimed at studying the scientific and methodological foundations of the formation of personal self-awareness of students in the conditions of professional self-determination and early profiling in education, as well as the consideration of methodological and methods aspects of the application of new techniques to improve the organisation of the pedagogical direction of early profiling of students. Additionally, the problem of complex psychological and pedagogical support of professional choice of high school students and increasing the effectiveness of career guidance work among schoolchildren in accordance with the requirements of modern education is studied.

Methodology

The problems of professional self-determination and professional formation of personality were developed at different times by many famous psychologists: T.V. Kudryavtsev, E.A. Klimov, A.K. Markova, E.F. Zeer, V.M. Voronin, N.S. Pryazhnikov, and E.Yu. Pryazhnikova et al. Thus, E.F. Zeer identified seven stages of professional development, among which three initial stages are of interest for our study. [5]:

1) amorphous optation (0-12 years old) - the main psychological neo-formations originate under the influence of family members, teachers, role-playing games and educational subjects, forming professionally oriented interests and aptitudes;

2) optation (12-16 years old) - formation of professional intentions, educational and professional self-determination, choice of professional education or type of professional training;

3) professional preparation for independent self-employment (16-23 years of age) - adjustment of professional self-determination, which may take the form of strengthening or revising it.

In foreign scientific literature of recent years, much attention is also paid to the topic of professional self-determination, its stages and specificity depending on the state structure, national mentality and other factors. Studies X. L. Zhou, X. X. Li, Y. M. Gao, B. Lee, E.J. Porfeli, A. Hirschi and others are devoted to building a career at different stages of an individual's maturation. The publications of A. Draaisma, F. Meijers, M. Kuijpers, P. den Boer discuss the degree of teachers' responsibility for the development of students' future careers. Of particular interest in the context of our study is the family aspect of career guidance of schoolchildren, discussed in detail by B. Lee and E.J. Porfeli [6]. The problems of professional self-determination and professional formation have been studied by many famous and in Kazakhstan, a significant contribution to the development of these issues made researchers A.T. Samitova, G.T. Karabalaeva, K.R. Kalkeeva, A.B. Sarsenova, G.O. Abdullaeva and others.

A.T. Samitova, G.T. Karabalaeva and K.R. Kalkeeva emphasise that career guidance activities within school education is a complex and multi-stage process, where it is important to pay attention to systematicity and continuity, as well as to take into account the personal

characteristics of schoolchildren. They note the need to provide vocational guidance starting from kindergarten, covering all stages of the school process, which raises students' awareness of the variety of professions and helps them decide on their future profession. In their article "The Role of Professional Guidance in Choosing a Future Profession", they emphasize the differentiation and consideration of the personal and age characteristics of students depending on the level of their interest in a particular profession [7].

A.B. Sarsenova in her article "Professional preferences of high school students in Almaty (based on the results of sociological research)" points out the important role of school in the professional self-determination of young people. In her opinion, educational institutions should develop new social technologies that take into account the specifics of modern Kazakhstan society. The results of the study showed that school graduates in choosing a profession trust the opinion of parents more than teachers or their own opinion, which emphasises the need for changes in the career guidance system [8].

G.O. Abdullayeva in her article "Diagnostics in modern career guidance: problems and tendencies of development" offers an innovative approach to career guidance diagnostics, focusing on the classification of training areas and expansion of professional spheres taking into account the socio-economic development of Kazakhstan. She believes that this approach will allow to determine more accurately the professional preferences of high school students and build a productive trajectory of their professional development [9].

These studies emphasise the importance of integrating innovative approaches in career guidance work, which corresponds to the goals and objectives of the Pre-University of the N.N. Burdenko Voronezh State Medical University. The article "Modern Approach to Organising Guidance Work in the Pre-University of the N.N. Burdenko Voronezh State Medical University" reviews the experience of the creation and functioning of the Medical Pre-University opened in 2018. This institution has become an experimental platform for introducing innovative approaches to pre-university education. The Pre-University attracts schoolchildren oriented towards medical specialities in order to provide them with profile training and support their intellectual and personal development. Education lasts for two years, covering grades 10-11. The pre-university effectively fulfils the tasks of attracting applicants, forming a quality contingent for medical programmes, and professional orientation of schoolchildren. Activities include designing and coordinating career guidance work, creating conditions for professional self-determination and building the necessary competences. At the current time, the Pre-University consists of 20 medical classes and up to 50 per cent of its graduates enter medical school. The pre-university is a cluster model of education based on the partnership of higher education with general education institutions, vocational colleges and authorities, which makes it possible to provide schools with scientific and methodological knowledge, as well as innovative technologies [10].

S.V. Tarasov notes that the interaction of subjects of professional guidance activity is carried out in a unified socio-cultural educational environment. The key elements of this environment are the micro culture of the educational institution, the microclimate of the immediate social environment and the family at the local level, as well as global tendencies and global information

networks at the global level. The regional level of the educational environment is determined by the characteristics of the region, including socio-cultural, economic and geographical features. At the regional level, there is interaction between educational institutions, students, teachers, parents and representatives of the local community. This level includes aspects of accessibility of education, quality of educational services, availability of resources and infrastructure, as well as support and development measures by regional authorities. Modern educational environment leads to transformation of traditional forms and formats of career guidance activities under the influence of global and regional changes [11].

The article "Digital Generation in the Context of Predicting Professional Future" (E. F. Zeer, N. G. Tserkovnikova, V. S. Tretyakova) emphasises that first-year students have difficulties in determining their professional future and developing its alternatives. Significant uncertainty and lack of prospectivity was identified. Today's young people are focused on short-term goals, seeing the present as disconnected from the past and future. The digital generation has unique strengths, such as high-speed perception of information, multitasking, intellectual capacity and values of continuous self-development. The authors consider that predictive competences, being the key element of "soft skills", should be developed at school along with creativity, critical thinking and ability to co-operate. These competencies are seen as important growth points for the development of today's children in the education system [12].

The above studies emphasize the need for a systematic and comprehensive approach to career guidance, taking into account individual characteristics, cultural and regional contexts, as well as modern requirements for vocational training.

Methods of research

The following research methods were used in this study:

- theoretical analysis and synthesis of definitions of the problem under study during the review of psychological and pedagogical literature and scientific and methodological materials, as well as comparison, generalization, classification, systematization;
- empirical methods such as monitoring, questionnaires, interviews, surveys, inquesting, interviewing, etc.;
- statistical methods to analyze qualitative and quantitative data obtained during the experimental work.

Results/ interpretation

In order to find innovative methods, forms and techniques for the implementation of the National Project "Quality Education – Educated Nation 2021-2025" in NCJS «Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov» with the support of the Pedagogical Institute on the initiative of the Department of Pedagogy and Psychology together with the Department of Education of Kokshetau city under the Department of Education of Akmola region since 2021 began to work an experimental platform "Pedagogical class". On the basis of the approved Regulation "On Pedagogical class" (EMC O 3.11-2021, Registration No. 76 of 24.12.2021), the goals, objectives, functions of this activity are defined.

The mission of the Pedagogical class is to identify, support and train students interested in the pedagogical profession by building their skills and competences and developing their professional and personal qualities.

The aim is to form an idea of the teaching profession as a prestigious, honorable and extremely important job in modern society. Tasks: formation of basic psychological and pedagogical knowledge and skills in students, increasing the level of emotional intelligence and critical thinking, formation of students' psychological readiness for future pedagogical activity, development of students' research skills and organisational abilities. Development of the student's personality orientation towards the foundation of the teaching profession on the basis of basic psychological and pedagogical knowledge and skills.

Functions: stimulating professional and personal development to solve creative, professional and life tasks, creating conditions for the formation of basic competences of the student's personality, developing interest in pedagogical work, assisting in the conscious choice of future profession. Forms of organisation: lectures, trainings, competitions, research projects, relay games.

Expected results: increased prestige of the teaching profession, development of basic psychological and pedagogical knowledge and skills, increased level of emotional intelligence and critical thinking, psychological readiness for pedagogical activity, research skills and organisational abilities, stimulation of professional and personal development, conscious choice of profile and profession, developed interest in pedagogical work.

Since 2021, in coordination with the administration of general education schools, cooperation agreements were signed and work plans were agreed upon. The total coverage of the participants of the first stage of the experimental site, which was organised in SG No.6 and GS No.12 in Kokshetau city. Kokshetau was 54 8th grade students. In the course of the project implementation, the Department of Pedagogy and Psychology actively involved students of the scientific club "Insight" (Figure 1)

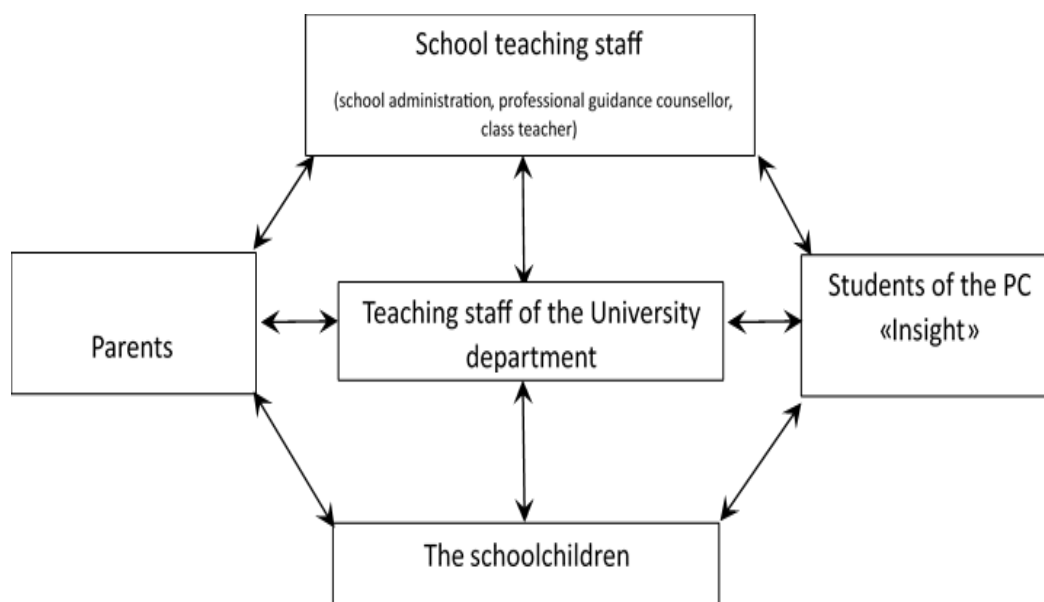

Figure 1. Interaction of Pedagogical class

The faculty of the department justified the Pedagogical class graduate model (Figure 2)

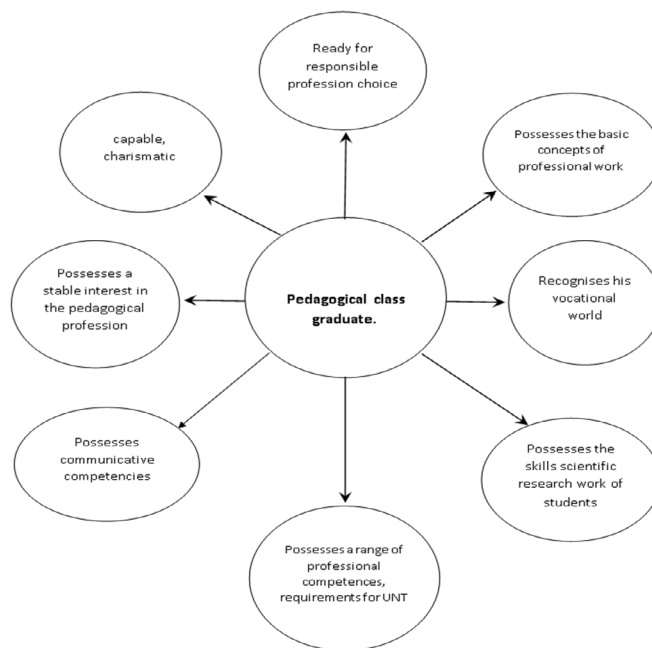

Figure 2. Pedagogical class graduate model

At the request of the parental community in the 2022-2023 academic year, two additional Pedagogical classes were opened at SG №13 "EKOS" in Kokshetau with the coverage of 51 7th grade students. In the course of implementation of this direction through the Pedagogical Hub of the University, the teaching staff and students implemented the following organisational forms: lectures; trainings; competitions; research projects; relay games.

According to the results of education, the teaching staff of the department annually conducts a control survey through questionnaire survey of students. At the end of the academic year, the survey was conducted with school students of 9 classes with Russian and Kazakh language of education of School No. 6 and School No. 12 of Kokshetau (47 school students) on the topic "Fundamentals of theory and methods of organisation of educational work". Kokshetau (47 school students) on the topic "Fundamentals of theory and methods of organisation of educational work in the educational environment".

The purpose of this questionnaire was: to identify knowledge about the basic concepts of educational work; to highlight the fundamental factors affecting the education of the younger generation; to determine the level of development of critical thinking; to identify the role of Pedagogical class in the choice of teaching profession, effectiveness and perspective in the continuation of Pedagogical class in subsequent academic years. The results were summarized from the responses, present some of them graphically.

To the question "Name the main factors influencing a person's upbringing», the majority of school students 53% answered "family" and only 11% of the interviewees considered the state (Figure 3).

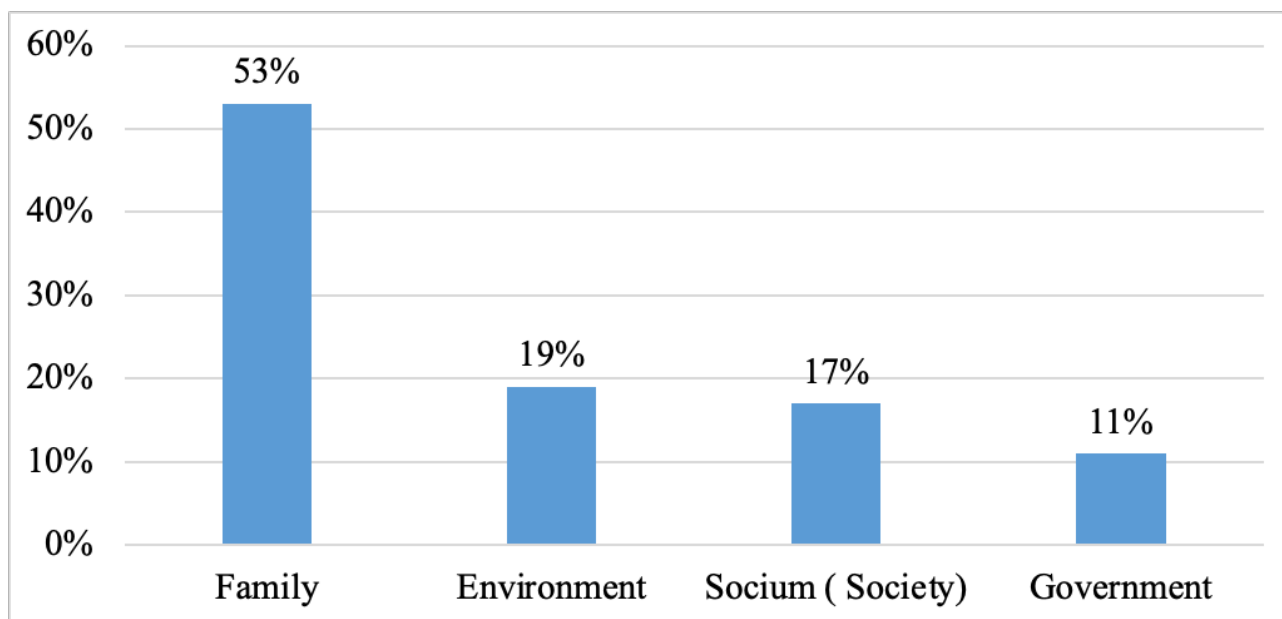

Figure 3. Relationship of indicators of the main factors of personality formation

According to 21% of surveyed school students, the class hour is one of the important events having educational and constructive character, and only 9% of children noted the importance of such events as Teacher's Day and preventive talks in the school educational environment (Figure 4).

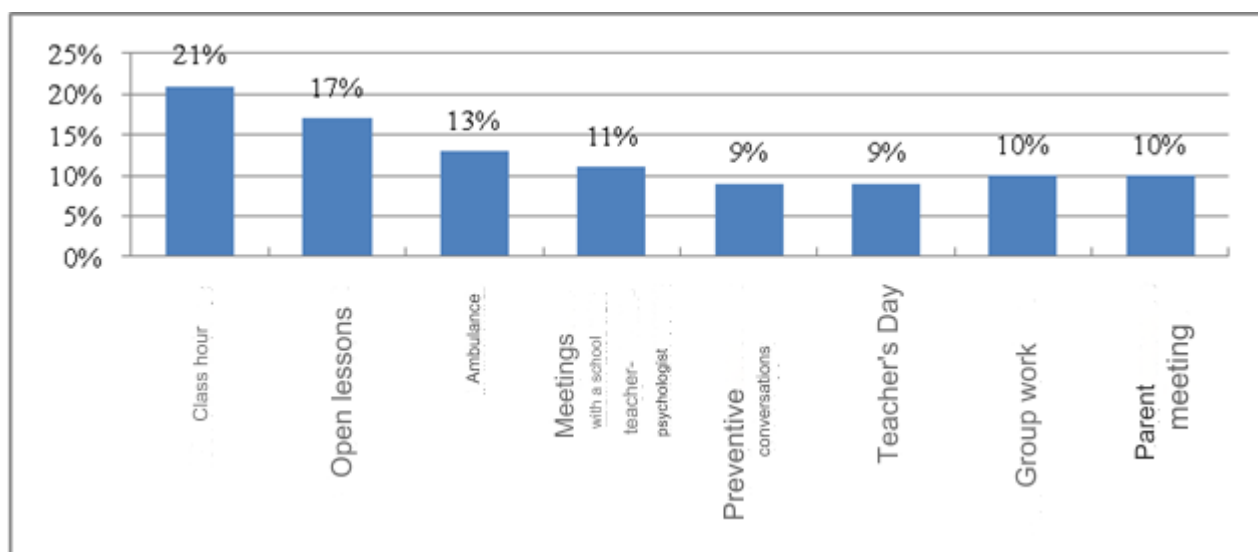

Figure 4. Results of the survey on educational activities

To the question "What is the impact of play as a method of education?" 53% of the interviewed respondents inclined to the answer that the game forms leadership qualities in children, reveals their individuality and abilities. This answer made it possible to reveal children's aptitudes, their general characteristic in the educational-activity plan. 26% of respondents believe that

the game influences the formation of character and norms of social behaviour, and only 21% chose the option that it contributes to children's moral education (Figure 5).

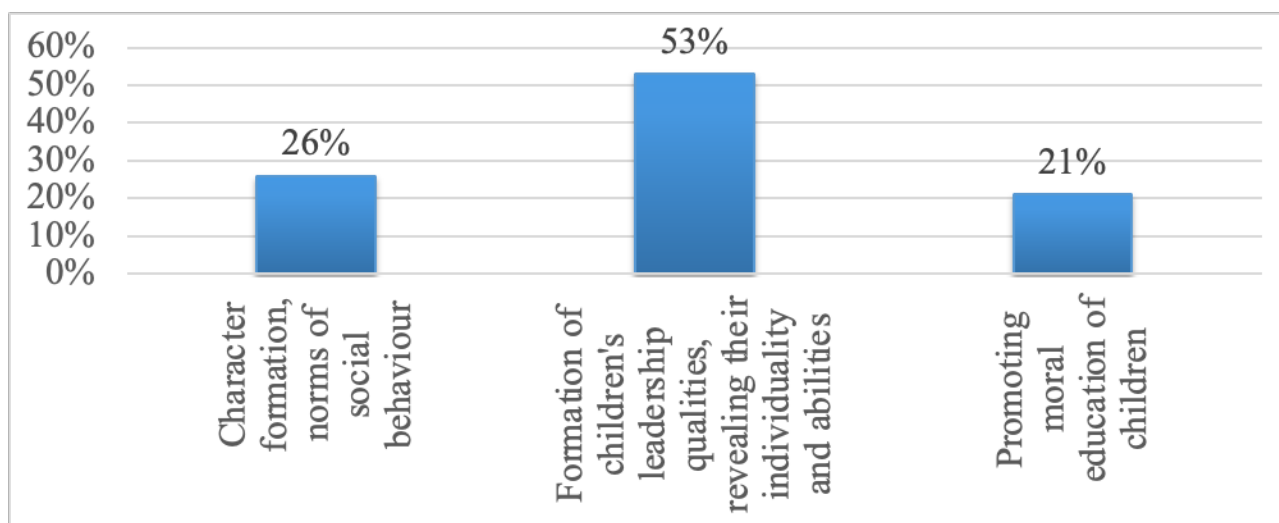

Figure 5. Correlation of indicators of the game as an educational method

One of the important questions was «Share your opinion, did you enjoy taking part in the Pedagogical class», as the feedback determines the effectiveness of the work done by teachers with students. Out of 100 per cent of 9th grade students, 51 per cent of students said that they enjoyed participating and were satisfied with the Pedagogical class, 38 per cent of students - very much enjoyed participating in the experimental project and only 11 per cent of respondents answered « no». From the answers we can conclude that the experimental project, carried out in the person of competent professorial teaching staff, has effectiveness in the formation of a humane and educated younger generation who wish to see themselves in the field of education (Figure 6).

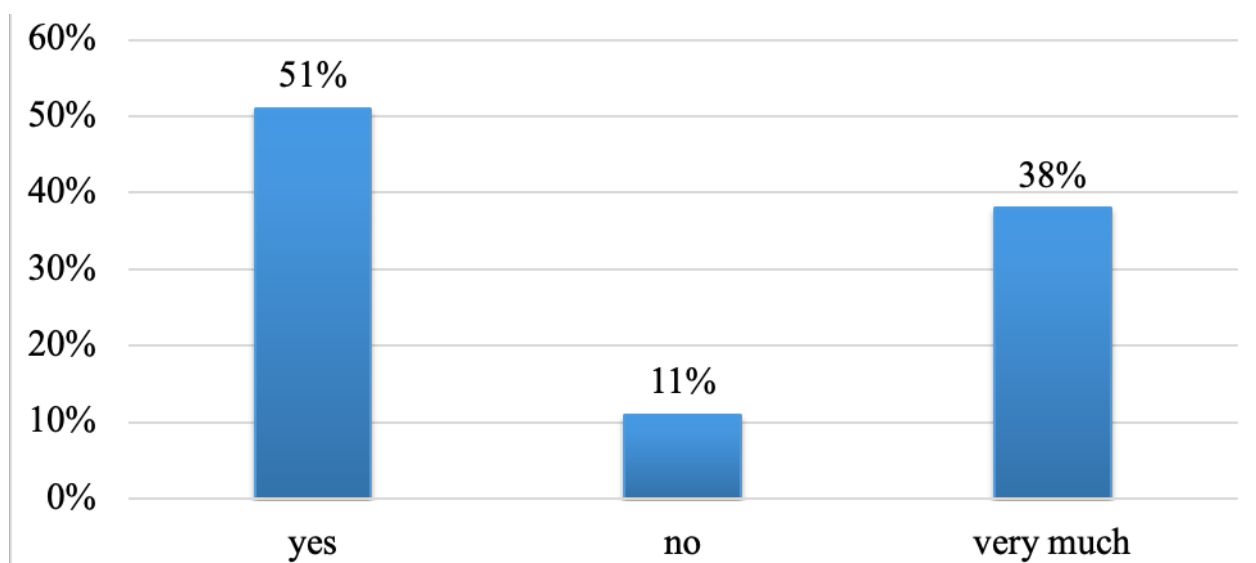

Figure 6. Indicators of Pedagogical class value for school students

Within the framework of implementation of the experimental project "Pedagogical class", a questionnaire with open and closed questions on the topic "Importance of pedagogical profession" was conducted with school students of 7 classes with Russian and Kazakh language of education of school #13 "ECOS" in Kokshetau city. 49 school students took part in this survey. According to the answers received, the results were summarised and presented in the form of graphs.

According to the results of the questionnaire survey (Figure 7), it was revealed that 40% of school students like the teaching profession, which indicates their awareness of the teaching profession, functional duties and tasks of the profession; 45% of respondents do not know whether they like the teaching profession, which proves their different orientation in choosing their future profession and only 15% of respondents do not like the teaching profession. Thus, we can conclude that 40% of surveyed 7th grade school students are oriented towards the profession of a teacher.

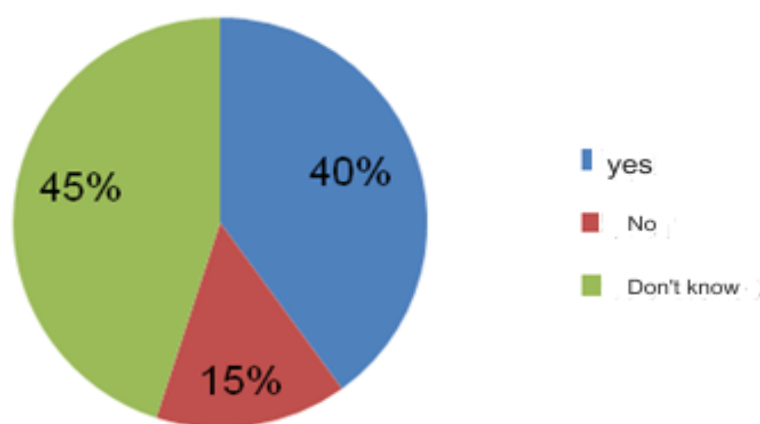

Figure 7. Correlation of indicators of the importance of the teaching profession

According to the survey results (Figure 8), we see that Pedagogical class classes were very important for 50% of respondents in choosing a teaching profession; for 40% of respondents the classes were interesting, but had little influence on the choice of teaching profession, and for 10% of respondents the classes had no influence on the choice of teaching profession. From the above data, we can confidently state that the experimental project "Pedagogical class" had a positive effect on 7th grade students.

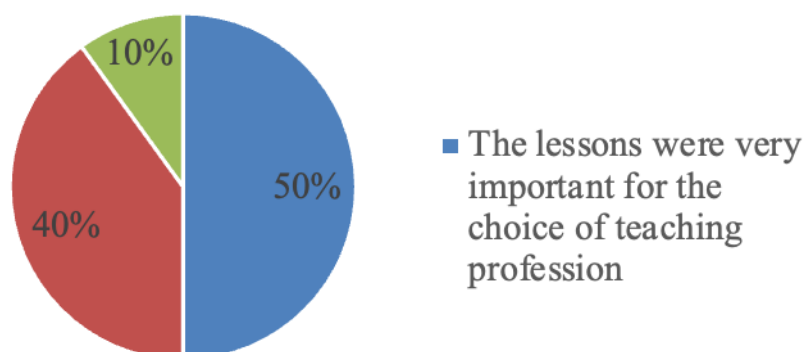

Figure 8. Indicators of Pedagogical class influence on the choice of pedagogical profession

In the 2023-2024 academic year, the Pedagogical Class project was implemented purposefully and consistently. Being the third stage in the practical implementation of this project and in accordance with the educational and thematic plan of the programme in the 2023-2024 academic year, students were offered to carry out research and development works (RDW) of pedagogical topics. The students of the Pedagogical class were divided into pairs to carry out selected research topics. Such work also contributed to the development of communication skills and the ability to work in teams to solve research problems collectively. Teachers of the Department of Pedagogy and Psychology of KU named after Sh. Ualikhanov were appointed as scientific supervisors to advise students on the research project. Counselling of students was carried out weekly, the work was carried out in close contact: scientific supervisor of the research project - students-implementers of the research project. All completed works were passed in time for inspection by the expert commission on 15 May 2024. The expert commission proposed the following distribution of prizes: 1st place - 1 work, 2nd place - 2 works, 3rd place - 3 works. All prize-winners were awarded with a Certificate of Honour with an indication of the prize place. The rest of the students, who performed RPW, but did not take the prize-winning place, were awarded with a certificate of participation.

Results and rewarding of students of «Pedagogical class» took place on 21 May 2024 at 14.30 in the main building of KU named after Sh. Ualikhanov in the hall of the Academic Council within the framework of «Summer School - Binocle 2024». In addition to diplomas for research and development, all students received certificates confirming the mastering of the programme "Pedagogical class".

Conclusion

The analysis of work on the implementation of the experimental project "Pedagogical class" allows us to conclude that it is necessary to further develop the pedagogical profiling of students based on the application of new approaches, methods, forms of organisation and techniques. The results of the Pedagogical Class programme prove its practical significance.

Firstly, the Pedagogical class programme allows solving a whole range of important tasks of profile education:

- creating conditions for taking into account and developing students' learning and professional interests, abilities and needs in the process of their training;
- fostering in school students a love of working, ensuring conditions for their life and professional self-determination, and developing readiness to consciously choose and become proficient in their future profession;
- formation of social, communicative, informational, technical and technological competences of students at the profile level, orientation of education towards the choice of future profession;
- providing a forward-looking link between general secondary and future vocational education;
- a strong and solid knowledge of specialised disciplines, i.e. in the field in which they expect to fulfil themselves upon graduation from school;
- skills of independent cognitive activity, preparing them to solve problems of various levels of complexity;

– an orientation in a wide range of problems related to the pedagogical sphere of activity, as well as a well-developed motivation for research activities, a thinking that does not passively consume information, but critically and creatively processes it;

– their own opinion and the ability to defend it in any situation;

– competitiveness in terms of admission to selected universities.

Within the framework of profiling, it is important to observe the principle of variability and alternativeness. According to this principle, the modern content of education in profile classes is created, built on the constant resolution of the dialectical contradiction between compulsory and variable courses (quantitatively and qualitatively). In addition, the construction of curricula, education technologies and teaching and methodological support of the educational process in profile classes of the school corresponds to the principle of variability and alternativeness.

As well, the principle of consistency and continuity is important, which consists in the need for consistent differentiation of students according to their interests, abilities, inclinations in the pedagogical field of knowledge, and in a consistent and continuous relationship between profile and professional education.

The principle of flexibility is implemented in the creation of such forms of profile education organisation that best meet the needs of both students and society. In addition, the principle of flexibility in the organisation of profile education provides the possibility of changing the profile in accordance with changes in the interests and inclinations of the student during profile education.

When implementing the «Pedagogical class» project, school psychologists and professional guidance pedagogues should necessarily help to conduct various psychological tests oriented to the choice of profession, which contributes to a more careful selection of students inclined to the pedagogical profession in order to avoid accidents, because in the pedagogical profession there should be no accidental people.

Gratefulness, conflict of interest

This article was written with no financial assistance, no conflict of interest.

Contribution of the authors

In writing this article, the authors' contributions are equally distributed and divided among themselves according to the following criteria:

N.M. Stukalenko – responsibility for all aspects of the work, proper review and resolution of issues related to the reliability of data and integrity of all parts of the article, approval of the final version of the article for publication;

D.V. Lepeshev – significant contribution to the concept of the work, collection, analysis and interpretation of the results of the work;

D.A. Doskenova – writing the text of the article, work with graphic presentation of the results of the experimental part of the research;

L.N. Naviy – critical revision of the content, translation of the article into English.

References

1. Стукаленко Н.М., Просандеева И.А. Профессионально важные качества педагога-психолога // Материалы международной научно-практической конференции «Уалихановские чтения». – Кокшетау, 2023. – С. 249-255.
2. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. — М., 2002. - С. 224-225.
3. Дуйсенбеков Е.Б., Байкулова А.М. Профессиональная ориентация и профессиональное самоопределение как психолого-педагогическое явление и процесс // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2020, №1. - С.169-174.
4. Борисова Е.Н. Индивидуальность и выбор профессии // Школа и производство. – 2006. - № 4. – С. 12- 13.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. –М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. - 336 с.
6. Lee B., Porfeli E. J., Hirschi A. Between and within-person level motivational precursors associated with career exploration // Journal of Vocational Behavior. 2016. Vol. 64. P. 125–134.
7. Самитова А.Т., Карабалаева Г.Т., Калкеева К.Р. Роль профессиональной ориентации в выборе будущей профессии // Научный журнал «Вестник НАН РК», 408(2). – С. 321–330. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.725>
8. Сарсенова А.Б. Профессиональные предпочтения школьников старших классов г. Алматы (по результатам социологического исследования) // Общество. Среда. Развитие. – 2023, № 2. – С. 36–40. – DOI 10.53115/19975996_2023_02_036-040.
9. Абдуллаева Г.О. Диагностика в современной профориентации: проблемы и тенденции развития // Вестник Кабардино-Балкарского государственного университета: Журналистика. Образование. Словесность. –2021, Т.1 №1, – С.84–94. <https://doi.org/10.24334/KBSU.2021.1.1.008>
10. Есауленко И.Э., Либина И.И., Бережнова Т.А., Натарова Е.С. Современный подход к организации профориентационной работы в Предуниверсарии Воронежского государственного медицинского университета имени Н.Н. Бурденко // Национальное здравоохранение. – 2023, №4(3). – С. 42-48. <https://doi.org/10.47093/2713-069X.2023.4.3.42-48>
11. Тарасов С.В., Спасская Е.Б. Роль профориентационной деятельности педагогического вуза в профессиональном самоопределении абитуриентов // Образование и наука. – 2023, №25(10). – С. 45-75. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2023-10-45-75>
11. Захарова И.В. Профессиональное самоопределение старшеклассников: социальные факторы и личные мотивы // Образование и саморазвитие. Т. 16, № 4 2021. – С.120-135. DOI: 10.26907/esd.16.4.10

Н.М. Стукаленко, Д.В. Лепешев, Л. Навий, Д.А. Доскенова

«Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Көкшетау, Қазақстан

Білім беруді профильдеу жағдайында педагогикалық сыныппен жұмыс істеу ерекшелігі

Андатпа. Мақалада қазіргі заманғы бейіндік оқыту талаптарын ескере отырып, білім беруді профильдеу жағдайында педагогикалық сыныппен жұмысты ұйымдастырудың өзекті мәселесі қарастырылады. Болашақ мамандық туралы шешім қабылдауға, қорытынды емтихандар үшін

қажетті оқу пәндерін және болашақ кәсіби дайындық үшін оқу орнын таңдауға тура келетін жоғары сынып оқушыларын кәсіби таңдауда психологиялық-педагогикалық көмек зерттелді. Жасөспірімдердің кәсіби өзін-өзі анықтау жолындағы негізгі кедергілердің бірі-барлық мамандықтарды білмеу. Осы мақаланың аясында осы мәселенің шешімі сипатталған.

Мақалада оқытуды профильдеудің маңызды сипаттамасы ашылады, қазіргі ғылыми психологиялық-педагогикалық әдебиеттер негізінде кәсіби өзін-өзі анықтауға талдау жасалады. Жүргізілген зерттеу аясында кәсіби өзін-өзі анықтау жеке тұлғаның кәсіби қызметке деген көзқарасын қалыптастыру процесі және оны жеке және әлеуметтік-кәсіби қажеттіліктерді үйлестіру арқылы жүзеге асыру тәсілі ретінде түсіндіріледі.

Бұл мақалада Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің педагогика және психология кафедрасы үш жыл бойы жүзеге асырған «педагогикалық сынып» эксперименттік жобасының нәтижелерін талдау ұсынылған. Авторлар жеке ерекшеліктерді, мәдени және аймақтық контекстерді, сондай-ақ кәсіби дайындыққа қойылатын заманауи талаптарды ескере отырып, кәсіби бағдарлауға жүйелі және кешенді көзқарастың қажеттілігін атап көрсетеді. «Педагогикалық сынып» эксперименттік жобасын іске асыру жөніндегі жұмысты талдау жаңа тәсілдерді, әдістерді, ұйымдастыру нысандары мен әдістерін қолдану негізінде оқушылардың педагогикалық бейінін одан әрі дамыту қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: білім беруді профильдеу, бейіндік оқыту, кәсіби өзін-өзі анықтау, жоғары сынып оқушыларының кәсіби таңдауы, педагогикалық сынып.

Н.М. Стукаленко, Д.В. Лепешев, Л. Навий, Д.А. Доскенова

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», Кокшетау, Казахстан

Специфика работы с педагогическим классом в условиях профилизации образования

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема организации работы с педагогическим классом в условиях профилизации образования с учетом современных требований профильного обучения. Исследовано психолого-педагогическое содействие при профессиональном выборе старшеклассников, которым предстоит определиться с будущей профессией, выбрать необходимые учебные предметы для выпускных экзаменов и учебное заведение для будущей профессиональной подготовки. Отмечается, что одним из ключевых препятствий на пути профессионального самоопределения подростков является незнание всех существующих профессий. В рамках данной статьи дается описание решения этого вопроса.

В статье раскрывается сущностная характеристика профилизации обучения, дается анализ профессионального самоопределения на основе современной научной психолого-педагогической литературы. В рамках проводимого исследования профессиональное самоопределение трактуется как процесс формирования личностью своего отношения к профессиональной деятельности и способа его реализации через согласование личностных и социально-профессиональных потребностей.

В данной статье представлен анализ результатов экспериментального проекта «Педагогический класс», реализованного кафедрой педагогики и психологии КУ им. Ш. Уалиханова в течение трех лет. Авторы подчеркивают необходимость системного и комплексного подхода

к профориентации, учитывая индивидуальные особенности, культурные и региональные контексты, а также современные требования к профессиональной подготовке. Анализ работы по реализации экспериментального проекта «Педагогический класс» позволяет сделать вывод о том, что необходимо дальнейшее развитие педагогической профилизации учащихся на основе применения новых подходов, методов, форм организации и приемов.

Ключевые слова: профилизация образования, профильное обучение, профессиональное самоопределение, профессиональный выбор старшеклассников, педагогический класс.

References

1. Stukalenko N.M., Prosandeeva I.A. Professional'no vazhnye kachestva pedagoga-psihologa // *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Ualihanovskie chtenija»*. – Kokshetau, 2023. – S. 249-255. [in Russian]
2. Bim-Bad B.M. *Pedagogicheskij jenciklopedicheskij slovar'*. — M., 2002. - S. 224-225. [in Russian]
3. Dujsenbekov E.B., Bajkulova A.M. Professional'naja orientacija i professional'noe samoopredelenie kak psihologo-pedagogicheskoe javlenie i process // *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo zhenskogo pedagogicheskogo universiteta*. – 2020, №1. - S.169-174. [in Russian]
4. Borisova E.N. Individual'nost' i vybor professii // *Shkola i proizvodstvo*. – 2006. - № 4. – S. 12- 13. [in Russian]
5. Zeer Je. F. *Psihologija professij: uchebnoe posobie dlja studentov vuzov*. –M.: Akademicheskij proekt; Fond «Mir», 2005. - 336 s. [in Russian]
6. Lee B., Porfeli E. J., Hirschi A. Between and within-person level motivati onal precursors associated with career exploration // *Journal of Vocational Beha vior*. 2016. Vol. 64. P. 125–134.
7. Samitova A.T., Karabalaeva G.T., Kalkeeva K.R. Rol' professional'noj orientacii v vybore budushhej professii // *Nauchnyj zhurnal «Vestnik NAN RK»*, 408(2). – S. 321–330. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.725> [in Russian]
8. Sarsenova A.B. Professional'nye predpochtenija shkol'nikov starshih klassov g. Almaty (po rezul'tatam sociologicheskogo issledovanija) // *Obshhestvo. Sreda. Razvitie*. – 2023, № 2. – S. 36–40. – DOI 10.53115/19975996_2023_02_036–040. [in Russian]
9. Abdullaeva G. O. Diagnostika v sovremennoj proforientacii: problemy i tendencii razvitija // *Vestnik Kabardino-Balkarskogo gosudarstvennogo universiteta: Zhurnalistika. Obrazovanie. Slovesnost'*. –2021, T.1 №1, – S.84–94. <https://doi.org/10.24334/KBSU.2021.1.1.008> [in Russian]
10. Esaulenko I.Je., Libina I.I., Berezhnova T.A., Natarova E.S. Sovremennyj podhod k organizacii proforientacionnoj raboty v Preduniversarii Voronezhskogo gosudarstvennogo medicinskogo universiteta imeni N.N. Burdenko // *Nacional'noe zdavoohranenie*. – 2023, №4(3). – S. 42-48. <https://doi.org/10.47093/2713-069X.2023.4.3.42-48> [in Russian]
11. Tarasov S.V., Spasskaja E.B. Rol' proforientacionnoj dejatel'nosti pedagogicheskogo vuza v professional'nom samoopredelenii abiturientov // *Obrazovanie i nauka*. – 2023, №25(10). – S. 45-75. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2023-10-45-75> [in Russian]
11. Zaharova I.V. Professional'noe samoopredelenie starsheklassnikov: social'nye faktory i lichnye motivy // *Obrazovanie i samorazvitie*. T. 16, № 4 2021. –S.120-135. DOI: 10.26907/esd.16.4.10 [in Russian]

Information about authors

N.M. Stukalenko – doctor of pedagogical sciences, professor of the department of pedagogy and psychology, Academician of the Academy of pedagogical sciences of Kazakhstan, NPLC Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Abay st. 76, Kokshetau, Kazakhstan

D.V. Lepeshev – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Academician of the Academy of pedagogical sciences of Kazakhstan, head of the department of pedagogy and psychology, NPLC Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Abay st. 76, Kokshetau, Kazakhstan

L. Naviy – candidate of pedagogical sciences, professor of the department of pedagogy and psychology, NPLC Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Abay st. 76, Kokshetau, Kazakhstan

D.A. Doskenova – corresponding author, master of pedagogical sciences, assistant lecturer at the department of pedagogy and psychology, NPLC Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Abay st. 76, Kokshetau, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет

Н.М. Стукаленко – педагогика ғылымдарының докторы, педагогика және психология кафедрасының профессоры, ҚПҒА академигі, «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан

Д.В. Лепешев – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ҚПҒА академигі, педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі, «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан

Л. Навий – педагогика ғылымдарының кандидаты, педагогика және психология кафедрасының профессоры, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан

Д.А. Доскенова – хат-хабар авторы, педагогика ғылымдарының магистрі, педагогика және психология кафедрасының оқытушы ассистенті, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Абай көш., 76, Көкшетау, Қазақстан

Сведения об авторах

Н.М. Стукаленко – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и психологии, академик АПНК, НАО «Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова», ул.Абая, 76, Кокшетау, Казахстан.

Д.В. Лепешев – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, академик АПНК, заведующий кафедрой педагогики и психологии, НАО «Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова», ул.Абая, 76, Кокшетау, Казахстан.

Л.Навий – кандидат педагогических наук, профессор кафедры педагогики и психологии, НАО «Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова», ул.Абая, 76, Кокшетау, Казахстан.

Д.А. Доскенова – автор для корреспонденции, магистр педагогических наук, ассистент лектора кафедры педагогики и психологии, НАО «Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова», ул.Абая, 76, Кокшетау, Казахстан.

МРНТИ 14.25.09

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-76-95>

Научная статья

Коррекционная направленность обучения учащихся с нарушениями письма

Е.Атасой¹, В.Р.Беккер², О.М. Чернявская³, Г.А. Ручкина³

¹Университет Бурса Улудаг, Бурса, Турция

²КГУ «Севастопольская общеобразовательная школа отдела образования Сарыкольского района» Управления образования акимата Костанайской области, Костанай, Казахстан

³Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

(E-mail: Eatasoy@uludag.edu.tr, valyaduos@yandex.kz, chernyavskaya_ol@mail.ru, all2007ra@mail.ru)

Аннотация. Важнейшей задачей системы специального образования является включение ребенка с ограниченными возможностями в социум, а также подготовка его к возможно более самостоятельной и независимой жизни в обществе путем коррекции. Коррекция, прежде всего, – это способ преодоления психофизических недостатков путем формирования соответствующих жизненных качеств в ходе образовательного процесса или различных видов деятельности. Эффективность коррекционной работы определяется в сравнении стандарта и различий, учитывая возрастные особенности, пол, условия жизни, зависимости, дифференциацию. Работа ведется по алгоритму коррекционно-педагогической деятельности с учетом сложности психолого-педагогических условий и социально-педагогических факторов. Проблема дисграфии - одна из самых актуальных в современной логопедии, несмотря на всестороннее изучение в различных аспектах. Это связано с увеличением количества учащихся с нарушениями письма и усложнением симптоматики, а также распространенностью формы речевой патологии в процессе письма. Учащиеся с нарушениями речи и письма довольно быстро истощаются и пресыщаются любым видом деятельности. Задача учителя осуществлять связь восприятия учащихся с уже имеющимися представлениями и включение их в общий процесс мышления. Главным звеном в обучении учащихся является подведение их к такому итогу на каждом этапе урока, который соединяет систему предыдущих знаний с последующими. Подача материала должна учитывать пошаговую инструкцию по выполнению заданий.

Ключевые слова: инклюзивное обучение, личность, педагогическое образование, особые образовательные потребности, коммуникация, школьное обучение.

Введение

Обращение к заявленной теме не случайно. Как показывает контент-анализ, данная тема достаточно глубоко изучена на этапе обучения в начальной школе. Однако эта проблема с переходом ребенка в среднее, а затем и в старшее звено не исчезает. Более того, она замалчивается и интерес педагогического сообщества, судя по незначительному объему исследований, отраженных в публикациях, к ней теряется. Тем не менее, эта проблема сохраняется, оставляя подростка один на один с возможными трудностями в процессе личностного становления.

Вопреки сложившейся практике, мы считаем, что конструктивные шаги при коррекции данной ситуации, зачастую уже запущенной и даже осложнившейся, просто необходимы в виде пролонгированной помощи и педагогической фасилитации.

Дальнейшее педагогическое сопровождение детей с нарушением письма становится значимым ресурсом для организации полноценной учебной деятельности ребенка.

Постановка проблемы

Обучение естественно-научным предметам учащихся с ООП является сложным, многогранным процессом, так как усвоение материала такими учащимися отличается от других учеников. Это отражается в непрерывной коррекционно-педагогической работе, построенной на индивидуальных особенностях учащихся, в процессе которой отражаются все аспекты психофизиологических и социально-педагогических явлений, идущих совместно с обучением, воспитанием и развитием [5, с. 9]. Все три процесса взаимосвязаны и дополняемы, включают в себя:

- 1) наличие современных образовательных программ;
- 2) учет индивидуальных особенностей каждого ребенка;
- 3) соответствующая среда развития и обучения.

Система образования предусматривает включение детей с ООП, начиная с дошкольного возраста, так как с каждым годом количество таких учащихся растет. Для успешного овладения программой школьного естественно-научного курса, в частности, химии, для учащихся с нарушениями письма предполагается внедрение облегченной программы внутри типовой, рекомендованной еще Министерством образования и науки (в настоящее время Министерством просвещения), при этом общая программа не меняется, а лишь учитываются изменения для данной категории обучающихся. В новой программе развития образования в Республике Казахстан на 2021-2025 годы, определены мероприятия, способствующие созданию необходимой нормативно-правовой основы включения всех детей, в том числе и детей с ограниченными возможностями, в общеобразовательное пространство [6]. Обобщающие показатели обучения учащихся с ООП выделяются в первую очередь и нормативно обозначены [7].

Отметим, что целый ряд характеристик детей, осложняющих процесс успешного освоения программ, как правило, проявляются в различной степени и структуре у большинства учащихся с ООП и не являются изолированными:

- слабая слуховая память – кратковременная и долговременная;
- низкий показатель терпимости и высокий показатель отчужденности;
- низкая или плохая самоидентификация;
- низкая концентрация внимания;
- спонтанность в выражении эмоциональной составляющей;
- плохие навыки письма.

Все эти отягощающие процесс обучения проявления наблюдались нами в работе с учащимися с ООП с нарушением письма. Удачное включение обучающегося было основано на отвечающем всем требованиям фундаменте, который создается при условиях присутствия ключевых компонентов: компания сподвижников, информация о механизме изменений, непрерывная помощь.

Таким образом, каждый педагог в рамках своего предмета может обеспечить необходимую фасилитацию ребенку с ООП.

История

Работа учителя на уроке может способствовать созданию развивающей среды для детей с особыми образовательными потребностями (далее ООП), в частности, с дисграфией. О направленном средообразовании упоминается в исследованиях проблем культуры инклюзивного образования Садовниковой И.Н. (2011 г.), Чернышовой Е.Н. и Кузнецовой И.О. (2020 г.), Штерц О.М. (2021 г.), Ворониной Л.Г. (2021 г.), ряда других исследователей [1; 2; 3]. Казахстанский опыт достаточно глубоко представлен, к сожалению, лишь для младшей возрастной группы учащихся.

Интересен британский опыт обучения детей с дисграфией и дислексией, в котором описывается, что в течение всех школьных лет и даже в последующем обучении в университете проходят занятия со специалистами (Латфуллина В.Р., Демидраг Д.Н., 2023 г.) [4]. Обеспечение педагогического сопровождения на протяжении всего школьного и даже постшкольного периода дает доказанные результаты преодоления личностных барьеров учащихся, раскрывает их когнитивный, эмоциональный потенциал, создает условия успешной жизненной самореализации.

Казахстанские авторы (Г.К. Шугаева, Н. Шманкызы, 2020 г.) в своих исследованиях убедительно показывают, что «инклюзивное образование позволяет оказывать системную комплексную помощь в социализации ребенка с особыми образовательными потребностями. Ресурс образовательного и социального развития тесно связан ..., в первую очередь, с возможностями и ресурсами самой образовательной среды, включающей в себя различные субъекты» [8].

Созвучны результаты исследования инклюзивного образовательного пространства разных авторских коллективов: отдельно взятый фактор влияния не является эффективным, только взаимодополняющие и, как следствие, взаимно усиливающие воздействия друг друга множественные компоненты среды, начиная от профессиональной готовности педагога, позитивного эмоционального настроения и до предметных оставляющих, дают положительные приращения в развитии детей с ООП [9, 6, 8].

Единомышленники в педагогическом коллективе сплочены идеей о том, что учащиеся с ООП и обучающиеся, проходящие развитие стандартным путем, должны большую часть времени находиться в совместной деятельности – урочной и внеурочной [11].

Навык письма включает в себя управление: грамматикой, орфографией, формированием букв, лексикой, пунктуацией, содержанием. Для эффективного письма все эти навыки должны быть автоматическими. По мере прогрессирования учащегося в школе проблемы, связанные с письмом, продолжают расти. Это отражается в вовлечении учащегося в написание рассказов, редактирование, исследование, написание текстов, экзаменов и т.д. Трудности могут возникнуть в почерке и/или в письменном выражении.

Впервые на нарушение письма как патологию речи указал А.Куссмауль в 1877 году. Однако невролог Н.К.Монаков первым связал дисграфию с последствиями нарушений устной речи [13, с. 173].

Т.В.Ахутина, Л.С.Цветкова считают дисграфию следствием нарушения любого из структурных компонентов, входящих в состав функциональной системы письма:

- действий по обработке слуховой, кинестетической, визуальной и визуальнo-пространственной информации;
- массового порядка движений, разработке, алгоритмизации и мониторингу действий;
- селективной активации.

Из этого следует, что дисграфия идет в сочетании с нарушениями устной речи и прочих вербальных и невербальных функций психики [14, с. 230]. Сам термин «дисграфия» используется для описания специфического аспекта мелкой моторики, который оказывает влияние на скорость, беглость и разборчивость письма.

Общие формы нарушения письма включают в себя:

- дисфункцию моторной памяти – отсутствие автоматического формирования букв;
- дефицит графомоторной продукции – неправильное держание письменных принадлежностей;
- проблемы с моторной обратной связью – проблемы с отслеживанием места карандаша во время письма;
- малая письменная производительность как результат избегания письменных заданий [15, с. 12].

В основе лежит учет несформированности языковых операций;

- артикуляционно-акустическая дисграфия, когда ребенок пишет так, как произносит;
- дисграфия на почве нарушения фонемного распознавания. Проявляется в замене букв, соответствующих фонетически близким звукам;
- дисграфия на почве несформированности языкового анализа и синтеза (деления предложения – на слова, слогового и фонематического анализа и синтеза). Искривляется звукослоговая структура слова;
- agrammaticальная дисграфия связана с недоразвитием грамматического строя речи: морфологических, синтаксических обобщений. Проявляется на уровне слова, словосочетания, предложения и текста;
- оптическая дисграфия связана с недоразвитием зрительного гнозиса, анализа и синтеза, пространственных представлений и проявляется в заменах и искажениях букв на письме [16, с.136].

Актуальность проведенной работы заключается в изучении оптимальных педагогических условий организации коррекционно-развивающей и предметной направленности при обучении химии с использованием индивидуальных упражнений для учащихся с нарушениями письма, ведь, по сути, в любой общеобразовательной школе используются предложенные и апробированные учебные программы, учебные пособия и планы. При этом наблюдается недостаточное изменение в технологии образовательного процесса для детей с ООП в инклюзивном обучении в рамках отдельных предметов среднего и старшего звена.

Цель исследования:

– выявить условия эффективного педагогического сопровождения учащихся с особыми образовательными потребностями, а именно с нарушениями письма при обучении химии на основе.

Задачи исследования:

– проанализировать исследования, имеющиеся практические наработки по изучаемой проблеме;

– изучить имеющуюся практику организации образовательного процесса для детей с ООП в инклюзивном обучении в рамках отдельных предметов среднего и старшего звена;

– оценить возможность интеграции и внедрения положительного опыта в преподавание отдельных дисциплин естественно-научного направления (в частности, химии) для учащихся с дисграфией;

– провести апробирование отобранных методик, определить комплекс наиболее успешных техник обучения химии для учащихся с нарушениями письма как универсальных, так и требующих индивидуально-адаптированного подхода в применении;

– подобрать оптимальную систему принципов построения уроков с элементами коррекционных занятий, рассмотреть возможности целевой адаптации существующих моделей уроков химии и ресурс их структуры применительно к обучению учащихся с нарушениями письма;

– провести анализ эффективности разработанного педагогического сопровождения в условиях общеобразовательной школы.

Объект исследования – учебно-воспитательный процесс обучения детей с особыми образовательными потребностями.

Предмет исследования – внедрение эффективных методов в преподавание химии в условиях инклюзивной школы.

Базу исследования предоставили общеобразовательные школы: Коммунальное Государственное Учреждение (далее КГУ) «Севастопольская общеобразовательная школа отдела образования Сарыкольского района», КГУ «Красносельская средняя школа района имени Беимбета Майлина» Управления образования акимата Костанайской области (Костанай, Казахстан).

Ограничение исследования связано с тем, что оно проводилось не в специализированных классах с полным составом детей с ООП, а в условиях инклюзивного обучения, когда в классах наряду с учащимися с обычными показателями здоровья обучаются и дети, требующие особого внимания и условий. В ходе эксперимента, отражающего реальные условия инклюзивной среды (в которой все ее субъекты также являются и

значимым средообразующим фактором), принимали участие 118 обучающихся 7-8-9 классов, в том числе с особыми образовательными потребностями в количестве 9 человек и трое преподающих педагогов.

Научная значимость работы состоит в том, что в условиях инклюзивной школы установлены успешные методы обучения химии детей с нарушением письма и апробировано их влияние на положительную динамику обучения. Результаты были предложены к обсуждению педагогическому сообществу и внедрению в практику.

Основная часть

Опытно-экспериментальная работа включала в себя три этапа.

На **констатирующем этапе** был выявлен уровень сформированности познавательной активности и познавательного интереса у учащихся с особыми образовательными потребностями с нарушениями письма для дальнейшего определения стратегии обучения химии.

На **формирующем этапе** был разработан и реализован комплекс методов, приемов и адаптированных заданий по химии, направленных на формирование познавательного интереса обучающихся с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивной школы. Так как у учащихся отмечено ярко выраженное нарушение письма, на каждом занятии реализовался комплекс упражнений в соответствии с диагнозами психолого-медико-педагогической комиссии (далее ПМПК).

Материал формативного и суммативного оценивания также был специфицирован, содержал меньший объем письменных работ с облегченным речевым материалом, например, тестовые задания с графическим содержанием, уменьшением вариантов ответов, таблицы на сопоставление, заполнение пустых граф, краткая запись обозначений, заполнение пропусков в тексте и таблицах и т.п.

Контрольный этап представлял собой повторное проведение диагностики и сравнительный анализ полученных результатов опытно-экспериментальной работы с привлечением эмпирических методов.

Методы исследования

В ходе проведения опытно-экспериментальной работы были использованы эмпирические методы:

- метод наблюдения за обучающимися в учебных ситуациях;
- анкетирование испытуемых с целью диагностики познавательных интересов (метод Н.Е. Елфимовой);
- метод диагностики познавательной активности (метод Л.Ф. Тихомирова).

Исследование познавательного интереса обучающихся с нарушением письма на уроках химии осуществлялось при помощи направленного «включенного наблюдения». С опорой на рекомендации методистов был выдвинут ряд критериев оценки познавательного интереса обучающихся: эмоциональный отклик, наличие вопросов познавательного характера, выделение в задаваемых вопросах сущности явления, самостоятельность, активность.

Это позволило нам в дальнейшем правильно подобрать и использовать формы, методы и методические приемы работы с обучающимися, имеющими нарушения письма.

Результаты и обсуждение

Обучение учащихся с ООП химии определяют для педагога некоторые затруднения, отнимают значительную часть времени, зачастую самообладания и требуют специальных учебных стратегий в организованной структуре обучения предмету, поддерживающей и усиливающей их общеобразовательный ресурс. В нашей работе был задействован комплекс отобранных соответствующих методик работы с учащимися с ООП:

1. Обеспечивалось доминирование устного обучения при нарушениях письма и речи, как предоставление тестовых заданий и дополнительной литературы по химии для развития устного чтения и устранения излишнего воздействия на отметку неимения способности к чтению. Это важно было при освоении химического языка как устного, так и символического письменного.

2. Большой акцент нами ставился на решении проблемы правильного восприятия терминологического аппарата, смыслового содержания. Отметим значимый положительный эффект возможности использования знаковой системы обозначения в различных графических форматах: логико-смысловые схемы, фреймы, таблицы, не перегруженные по объему информации, однозначно воспринимаемые и служащие опорой для воспроизведения.

3. Достаточно высокую результативность показало применение нами разработанных рабочих тетрадей, протоколов с открытыми окнами для внесения дидактических единиц по разделам химии. Чем больше таких опор было предоставлено нами ученику при проведении уроков и для сопровождения домашних занятий, тем более значимый отклик был получен в освоении запланированных результатов обучения и на практике в дальнейшем был подтвержден.

4. Осуществлялось обеспечение периодическим мониторингом успеваемости для оповещения учащихся о достижениях личных либо общеобразовательных задач. Ученик с ООП должен был постоянно чувствовать поддержку учителя в продвижении по программе предмета. Субъект-субъектное интерактивное взаимодействие педагога и его ученика создавали доверительную мотивирующую обстановку для осуществления мониторинга успеваемости, определения корректировочных действий в образовательном процессе.

5. Нами обеспечивалось предоставление немедленной обратной связи для прослеживания связи между уже достигнутым и тем, что предстоит изучить. Совместное рефлексирование ретроспективное, ситуационное и перспективное положительно сказывались на результатах, пошагово осваиваемых учащимися с ООП. Специфика освоения химии связана с постепенным наращиванием УДЕ (укрупненных дидактических единиц), поэтому оперативность реагирования создавала условия перманентной поддержки ученика с ООП, своевременной фасилитации со стороны учителя.

6. Применялась выдача коротких действий для организации учебной деятельности учащихся. Сложность понятийного аппарата, содержательного наполнения программы химии запрещают нагромождать образовательную предметную среду сложными

процессами, поэтому нами предпринято алгоритмирование, которое позволило выделить отдельные короткие действия, простые и ясные для ученика с ООП. Например, при изучении такой сложной темы, как «Строение атома», нами использовался этот подход для дробления на подтемы:

- локация химического элемента в Периодической системе химических элементов;
- состав атома;
- электронная оболочка в простейших представлениях;
- сравнение металлических и неметаллических свойств на основе «звездности» ПСХЭ;
- валентность, а затем и степени окисления;
- основные соединения.

В итоге школьник представлял достаточно информативно общую характеристику химического элемента по положению в периодической системе.

7. Мы предоставляли массу действительных объектов и явлений, которые дети смогли ощутить тактильно, визуально и т.д. Весьма полезна возможность выполнения лабораторных работ по моделированию химических объектов, работа с коллекциями минералов, металлов и неметаллов, простых и сложных веществ с различными типами кристаллических решеток.

8. Осуществлялась конструктивная обратная связь с положительным настроением и мотивирующей установкой, исключением страха за возможность неудачи.

9. Планомерно повторялись инструкции, алгоритмы, предлагались материалы как в письменном, так и в устном виде для проработки и постепенной последующей интериоризации. Исследователи отмечают важность организации последовательного обучения. Нарушение последовательного обучения как особой дидактической перспективы ведет к ощутимому дефициту когнитивного развития (Brianna Wenande, Emily Een, Jessica R. Petok, Marcel Wurth a, Reshanna R. Reeder) [17, 18].

10. По необходимости создавалась атмосфера, в которой облегчалось и усиливалось подлинное «сообщество учащихся» через положительную коммуникацию, совместное приложение усилий в решении проблемных ситуаций, поддержку и взаимопомощь [19, с. 218].

Считаем необходимым подчеркнуть обязательность изменения способов и подходов к оцениванию результатов обучения (достижений ученика с ООП). Такая потребность продиктована теми случаями, когда школьник обучается по адаптированным программам или когда в его обучении применяются альтернативные методы обучения. Предполагается, что это и обязательность изменения самих критериев оценивания с учетом возможностей конкретного ученика [20, 21].

При оценивании учитель просто обязан дифференцировать или индивидуализировать содержание задания, при этом помнить, что при обучении детей с нарушениями письма любой результат считается положительным. Акцент в процессе оценивания достижений делается на прогресс ученика в рамках программы, индивидуализированной под его особенности и возможности. Приведем возможные варьирования процедуры оценивания и используемых для этого контрольных средств (таблица 1).

Таблица 1

Варьирование процедуры оценивания результатов обучения и используемых контрольных средств в работе с учащимися с нарушениями письма

Способ и условия	Спецификация способа для ученика с нарушениями письма
1 Инструктаж	Короткая, медленная, с повторением, устная инструкция учителя (вместо письменной инструкции), ученику предлагается использовать алгоритмические предписания
2 Продолжительность	Предоставление дополнительного времени для выполнения работы, уменьшается в промежутки времени выполнения общего количества заданий, увеличивается предоставленное время для упражнений, повторения, закрепления изученного материала
3 Выбор формы выполнения	Предоставление возможности выполнять задания только устно/письменно, гораздо динамичнее происходит смена видов учебной деятельности такого ученика в течение урока, ученику разрешается проговаривать вслух в процессе письма, предлагается предметно-практическая деятельность, раскрывающая суть нового понятия, изучаемого на уроке
4 Вспомогательные средства	Возможность выполнения письменного контрольного задания с использованием планшета, ноутбука, ученику предлагается использовать образцы выполнения работы, таблицы, справочные материалы
5 Содержание	Изменение содержания контрольных материалов, содержание учебного задания по необходимости упрощается в необходимом объеме
6 Структура	Адаптация формулировки инструкции: - разбиение ее на несколько частей в соответствии с этапами выполнения задания; - специально разрабатываются или упрощаются поэтапные короткие инструкции или алгоритмы для выполнения предложенных заданий
7 Объем	Уменьшение количества контрольных заданий; по необходимости, подстраиваясь под особенности ученика, сокращается текст как для чтения, так и для выполнения письма по необходимости, подстраиваясь под особенности ученика, сокращается текст как для чтения, так и для выполнения письма
8 Дифференцирование	Индивидуальные контрольные задания (в соответствии с индивидуальными учебными целями), отличные от контрольных заданий для всего класса; ученику с ООП предлагается индивидуальное дифференцированное задание; уменьшается количество информации, которую надо выучить наизусть
9 Визуализация	Использование иллюстративных и других опорных материалов (таблиц, схем, образцов, справочных материалов), облегчающих выполнение контрольного задания, применяются устные комментарии и объяснения, они сопровождаются иллюстрацией при помощи жестов, рисунков, картинок, модельными наглядностями или реальными объектами

Таким образом, варианты адаптации учебных заданий, как и способов их предъявления ученику с ООП, являются достаточно широкими. В условиях обычного класса можно использовать такие специальные методы, приемы и стратегии обучения, как:

- метод «маленьких шагов»;
- опора на предметную деятельность и средства наглядности;
- «вербализация» (детальное комментирование) предметных и умственных действий;
- «забегание вперед»;
- непрерывное повторение ранее изученного материала;
- использование приемов сравнения и противопоставления изучаемых понятий и др.

Уровень владения «химическим» языком учащимися совершенствовался следующими отобранными нами приемами:

- постепенное и последовательное введение новых терминов, словосочетаний с их использованием, активное оперирование;
- ведение активного словарика и работа с ним в технике «прочти – прослушай – повтори – спроси – ответь»;
- введение работы со справочниками, словарями, вспомогательными текстами, научно-популярной литературой;
- «графирование»: превращение словесной информации в условно-символьную;
- химические диктанты с комментированием, само- и взаимопроверками, а также ряд других приемов.

Эти методы могут помочь прочно усвоить учебный материал не только ребенку с ООП, но и другим учащимся класса.

Альтернативные методы рекомендуются в тех случаях, когда обучение обычными и специальными методами не обеспечивает овладение учеником тех или иных учебных навыков: письмом, чтением, счетом или усвоение отдельных учебных предметов. К альтернативным методам обучения можно отнести:

- метод глобального чтения;
- обучение счету посредством методики «Нумикон» (с большим эффектом интерпретируется для изучения химии);
- системы Монтессори и других инновационных психолого-педагогических технологий, в т.ч. компьютерных.

Альтернативные методы обучения, в первую очередь, должны знать и использовать в индивидуально-развивающей работе специалисты службы сопровождения: психологи, логопеды, специальные педагоги.

Сама подача материала должна осуществлялась дифференцированно: адаптационно, упрощенно, параллельно учебному плану, метапредметно, индивидуально. Четкая и структурированная подача материала нацелена на помощь в развитии способности обучающегося намечать цели и достигать их, основываясь на знании себя и своей ценности. Частая оценка усвоенного материала способствует успешному развитию самооценки учащегося и достижения более высоких целей, ведь в интегративных условиях дети чувствуют себя более уверенно, чем в условиях сегрегации. Это предоставляет больше возможностей для обработки бытовых, игровых и других навыков, чем в специальных школах [7].

Важно, чтобы педагог понимал, где происходит нарушение речи для того, чтобы найти творческий способ помочь. Поэтому целесообразно применять дифференцированный подход в обучении каждого отдельного учащегося, например:

– так, для Алины Б., испытывающей трудности при беглом чтении и письме, подобраны индивидуальные карточки с текстовыми и письменными заданиями в ее темпе, при легкой форме дисграфии и дислексии. При этом письменный объем не снижался, лишь использовался облегченный текст и упражнения для медленного письма;

– для Ильяса Б., страдающего тяжелой формой дисграфии, объем письменных работ нами был значительно снижен, использованы индивидуальные карточки при чтении и письме.

Формативное и суммативное оценивания также были составлены с учетом индивидуальных потребностей каждого из учеников, исходя из соответствия с диагнозами ПМПК. К заданиям можно отнести письменные работы с облегченным речевым материалом, тестовые задания с выбором ответа, задания на сопоставление, заполнение пропусков в тексте и таблицах и т.п.

При делении учащихся на группы для совместной работы обязательно учитывалось, чтобы наблюдаемые учащиеся работали вместе со всем классом. Задачей педагога стало выстраивание задания таким образом, чтобы оно представляло единое целое, а каждый участник был важен. Это позволило решить задачу социализации учащихся с ООП, развития навыков проведения презентации, взаимоконтроля и регулирования. Результат индивидуальной работы учащихся с ООП может стоять вначале, а за ним – более развернутые выступления остальных участников группы.

Для большей мотивации и привлечения внимания рекомендуется применять информационно-коммуникативные технологии (далее ИКТ), ресурсы, образовательный Quest, применять гаджеты и интернет.

Для отслеживания **результатов обучения** использовалось:

– на каждом уроке – формативное оценивание для контроля освоения целей календарно-тематического планирования;

– в течение четверти – тестовые диагностики для выявления «западающих» тем предметного содержания;

– в течение каждого урока – устный опрос для определения уровня концентрации внимания;

– в течение учебного года – ведение дневника наблюдения по предмету с обязательным сравнительным анализом на предмет установления факторов положительной и отрицательной динамики.

Приведем некоторые результаты по исследованию приращения успешности восприятия наблюдаемыми детьми с ООП адаптируемых учебных заданий и способов их предъявления ученику, результаты были получены посредством оценивания уровня познавательного интереса (таблица 2).

Таблица 2

Результаты наблюдения уровня познавательного интереса обучающихся с ООП (с нарушениями письма)

Ученик	*Диагностируемые показатели (исходный/итоговый)					Общий балл (исходный/итоговый)	Индивидуальное приращение (баллов)
	Эмоциональный отклик	Формулирование вопросов познавательного характера	Выделение в задаваемых вопросах сущности	Самостоятельность	Активность		
1	2	3	4	5	6	7	8
Алина Б.	+/+	-/+	-/+	-/-	-/+	1/4	3
Алишер К.	-/+	+/+	+/+	+/+	-/+	2/5	2
Алия М.	+/+	-/+	-/-	-/-	+/+	2/3	1
Ильяс Б.	-/+	-/-	-/-	+/+	-/+	1/3	2
Серик Г.	+/+	-/+	-/-	-/+	+/+	2/4	2
... и т.д.	...	...	...	...	...	...	
Итого:	5/8	3/8	3/5	4/6	4/8	19/35	16

*Примечание: Диагностируемые показатели (исходный/итоговый) оцениваются следующим образом: «-» неудовлетворительно – 0 баллов и «+» удовлетворительно – 1 балл.

Использованы материалы диагностики уровня сформированности познавательного интереса у обучающихся Н.Е. Елфимовой.

Анализ данных свидетельствует, что индивидуальное приращение уровня сформированности познавательного интереса произошло у всех обучающихся с ООП (на 1-3 балла, в среднем на 1,8 баллов). Более значимый отклик произошел по таким показателям, как «активность» и «формулирование вопросов познавательного характера» (на 4 и 5 баллов соответственно). Эмоциональное развитие, формирование самостоятельности и активности имеют также положительную динамику, но в меньшей степени (3 и менее баллов). Следует отметить некоторые специфические причины, отрицательно влияющие на успешность в обучении детей с ООП, такие, как ограничение свободы коммуникации со сверстниками и педагогом, негативного опыта учения в коллективе.

Результаты обучения, как и постоянный текущий контроль учащихся с ООП, предусматривают учет индивидуальной динамики, не допускающей сравнения с другими учащимися. Для оценивания учебных навыков по предмету также проводился стартовый, текущий и итоговый контроль для фиксации учебного материала, определения тем и педагогических стратегий для дополнительной коррекционной работы. Эти показатели применялись также для информационно-методического обмена среди команды единомышленников-педагогов опорных школ.

На рисунке 1 приведена диаграмма динамики стартового и итогового контроля качества знаний по химии детей с нарушением письма. Опытнo-экспериментальная работа проводилась на основе разных возрастных групп, проводилось наблюдение за динамикой индивидуального когнитивного приращения учащихся, а также использовалась возможность сравнивать наблюдаемые разные группы, но на их показателях для одной учебной параллели.

Уровень предметной подготовки учащихся проводился в двух аспектах: сравнение результатов «до» (итоги наблюдения, результаты самостоятельно выполненных заданий, анализ вводной контрольной работы) и «после» обучения химии с введением выбранных педагогических стратегий. Так, в рамках проведения стартовых замеров констатирующего этапа опытнo-экспериментальной работы было установлено: достаточно низкий уровень качества предметной химической подготовки учащихся (32,5 %; 47,6 %, 62,7 %).

Создание активной среды адаптированного обучения детей с нарушением письма показало положительные приращения в освоении программного материала по химии. Учащимся предлагались итоговые работы для контроля достижения результатов обучения, показавшие положительную динамику (45,3 %; 58,2 %; 65,3 %).

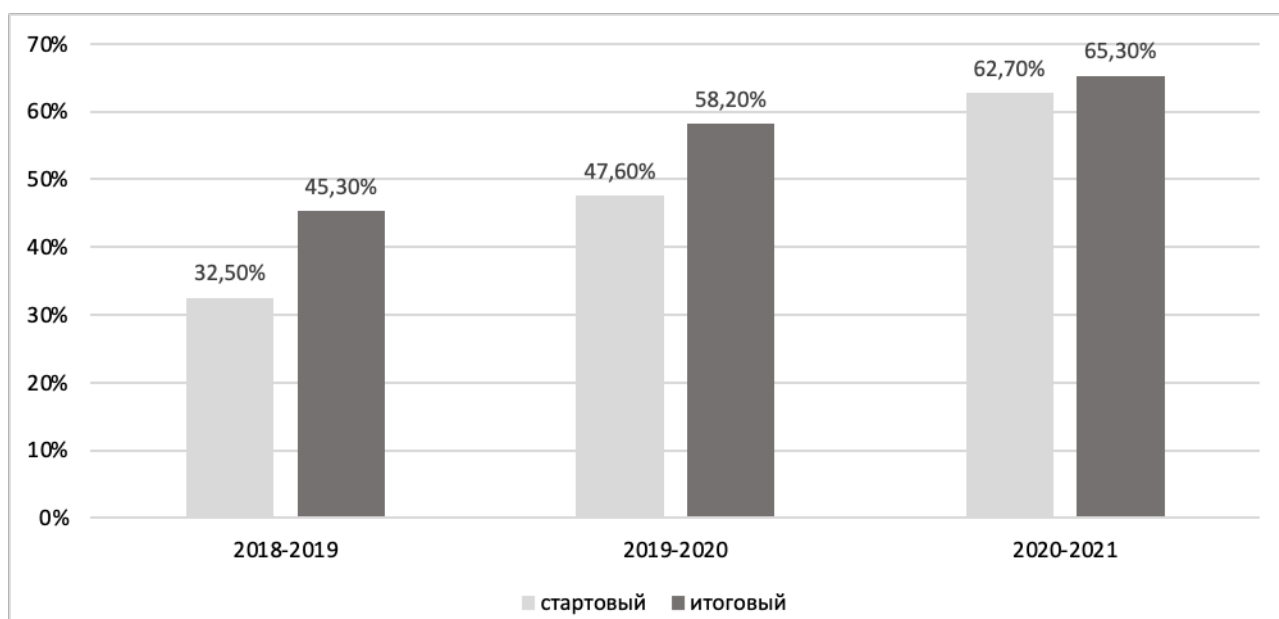

Рисунок 1. Диаграмма динамики стартового и итогового контроля качества знаний по химии детей с нарушением письма

Судя по динамике обученности предмету, можно судить о потенциальном росте качества знаний среди учащихся с ООП, что свидетельствует об эффективности применения выбранных методик и проведенной работы.

Проведен статистический анализ итогов опытнo-экспериментальной работы. Так, в установлении достоверности различий между независимыми показателями применен

Критерий Вандер-Вардена. Это свидетельствует об эффективности применяемых методов в обучении химии детей с нарушением письма, ведущих к повышению качества знаний.

Заключение и выводы

Школа, безусловно, для обучающихся с ООП обязана предоставить все необходимые условия и услуги для успешного обучения и развития, исходя из индивидуальных потребностей. Это развитие должно осуществляться на всех этапах школьного образования, каждый предмет, каждый урок должны превращаться педагогом в среду реализации потенциала любого ребенка, без исключения. Это предполагает условия для каждого, международным сообществом они обозначены, это:

- педагог в союзе с узкими специалистами, понимающий и принимающий разнообразие учеников и их возможностей;
- адаптированное содержание образования и форм организации учебного процесса, ориентированных на разные возможности обучающихся;
- педагогическое сопровождение адаптированными учебно-методическими материалами, техническими средствами и частными условиями для проведения занятий;
- индивидуальные подходы к оценке личных достижений учащихся.

Таким образом, итогами проведенного исследования является следующее:

1. Изучена и проанализирована практика обучения детей с ООП, имеющих нарушение письма, определены наиболее эффективные условия для обучения их такому сложному предмету, как химия.

2. Применены методы, адаптированные для создания комфортной среды усвоения программного материала по химии детьми с нарушением письма, оптимизирующие активную и эффективную для ребенка подачу учебного материала. Это легло в основу организации учебной деятельности, обратной связи и оценивания, фасилитации и мотивирования учащихся.

2. Выполнены и апробированы дидактические средства, соответствующие запросам и возможностям учащихся с нарушением письма.

3. Опора на систему заявленных принципов оптимального построения серии уроков показал свою результативность. Рассмотренные и адаптированные для преподавания химии стратегии уроков химии позволили выявить их ресурс в обучении и адаптации детей с нарушением письма.

4. Выявлена эффективность методов обучения химии для учащихся с нарушениями письма на основе индивидуальных упражнений, что подтверждено положительной динамикой учебных результатов.

Итоги проведенного исследования определяются тем, что выявлены возможности применения эффективных методов на занятиях химии для обучения детей с нарушением письма.

Практическая значимость работы состоит в том, что установлены и предложены педагогическому сообществу успешные методы обучения детей с нарушением письма, показано их влияние на положительную динамику обучения химии детей с ООП в условиях инклюзивной школы.

Таким образом, методическая система, разработанная на основе контент-анализа имеющегося педагогического опыта современной инклюзивной школы, обоснована и экспериментально апробирована, а также подтверждена методами математической статистики. Она имеет определенную дидактическую ценность для обучения химии детей с нарушением письма.

Вклад авторов

Развитие концепции проведенного исследования принадлежит **Е. Атасой**. Реализация педагогического инструментария в условиях реального учебного процесса, сбор информации осуществлены **В.Р. Беккер**, интерпретация, анализ результатов проведенной работы и оформление выполнены **О.М. Чернявской, Г.А. Ручкиной**.

Список литературы

1. Садовникова И.Н. Дисграфия, дислексия: технология преодоления / пособие для логопедов, учителей, психологов, студентов педагогических специальностей / И.Н. Садовникова. – Москва: Специальная коррекционная педагогика, 2011. – 211 с.
2. Чернышева Е.Н. Инклюзивная культура как основополагающий компонент образовательных отношений при обучении детей с дислексией и дисграфией / Е.Н. Чернышева, И.О. Кузнецова. – Сборник материалов IX международной научно-практической конференции Российской ассоциации дислексии. 2020. – С. 207-212.
3. Штерц О.М. Когнитивные процессы у детей с дислексией и дисграфией // О.М. Штерц. – Проблемы современного педагогического образования. - 2021. - №71-2. – С. 476-480.
4. Латфуллина В.Р. Британский опыт обучения детей с дислексией и дисграфией // В.Р. Латфуллина, Д.Н. Демидраг. – Студенческий вестник. - 2023. - №18-2(257). - С. 55-56.
5. Микляева Н.В. Основы коррекционной педагогики и коррекционной психологии: воспитание и обучение детей с задержкой психического развития / Н.В. Микляева. – М.: Юрайт, 2022. – 236 с.
6. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Утв. постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988 [Электрон. ресурс] / Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы - ИПС "Әділет" (zan.kz)
7. О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2019 г.): Закон Республики Казахстан. – № 343 [Электрон. ресурс] / О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями - ИПС "Әділет" (zan.kz)

8. Шугаева Г., Шманкызы Н. Возможности подготовки будущих специалистов в вузе к системе инклюзивного образования в школе // Педагогика и психология (kaznpu.kz) –Выпуск 42–№ 1 (2020). – С. 72-77.
- 9.EmineOzgel. Critical Issue Teacher Training into Inclusive Education //EmineOzgel, Madhya Zhagan Ganesan, Ahmad KamaluddinMegat Daut, Ghazali Bin Darusalam, Nik Asilah Binti. – Journal of Computational and Theoretical Nanoscience. – 24(7). – July, 2018. – 5139-5142 p.: <https://doi.org/10.15372/PEMW20200306>
- 10.Smantser A. Future Teacher Training for Work in Inclusive Educational Environment: Experimental Study Results //A.Smantser, E. Ignatovich. –Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 214(2015). – P.422-429: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.699>
- 11.Antilogova L.N. Problemy i perspektivy sozdaniya inklyuzivnogo obshchestva //L.N.Antilogova, N.I.Pustovalova, Lazarenko D.V. –Professional'noeobrazovanie v sovremennom mire. – 2020. – Т.10. – No3. – S.3948–3958.<https://doi.org/10.15372/PEMW20200306>
12. Квасных Г.С. К вопросу решения проблемы формирования инклюзивной культуры у будущих педагогов //Педагогика и психология (kaznpu.kz):DOI 10.51889/2680.2022.76.73.018
- 13.Боскис Р.М. Нарушение письма при некоторых расстройствах артикуляции у детей / Р.М.Боскис, Р.Е. Левина. –Известия АПН РСФСР. – М.: - Л, 1948. С.167-191.
- 14.Ахутина Т.В. Нарушения письма: диагностика и коррекция // Актуальные проблемы логопедической практики: метод. материалы научно-практич. конф. «Центральные механизмы речи», посвященной 100-летию проф. Н.Н. Трауготт / Отв. ред. Храковская М.Г. – СПб.: АкционериК, 2004. – С.225-245.
15. Faye E. Hart. Educational consultant (used with permission). Strategies to assist students with writing difficulties. / Faye E. Hart.– Cambridge, – 1994. – P.12.
- 16.ЛалаеваР.И. Нарушение процесса овладения чтением у школьников /Р.И. Лалаева. – М.: Просвещение, 1983. – С. 100-136.
- 17.Brianna Wenande,Emily Een, Jessica R. Petok, Brianna Wenande.Dyslexia-related impairments in sequence learning predict linguistic abilities [Электрон. ресурс] //Acta Psychologica. Volume 199, August 2019, 102903. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0001691819301787?via%3Dihub>
- 18.Marcel Wurth a. Diagnostic parts are not exclusive in the search template for real-world object categories [Электрон. ресурс] // Marcel Wurth a, Reshanne R. Reeder. –Acta Psychologica. Volume 196, May 2019, Pages 11–17 / <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0001691818305535>
- 19.Anthony D. Fredericks, Ed.D. The Complete Idiot’s Guide to Success as a Teacher /Anthony D. Fredericks, Ed.D. – Alpha. – 2005. – 368 P.
- 20.Жукенова Г.Б. Психолого-педагогические и организационные условия совместного обучения детей с особыми образовательными потребностями (на примере Аккольской средней школы №4)// Педагогика и психология. – 2021. –2(47). – С. 223–230.
- 21.Грозная Н.С. Включающее образование. История и зарубежный опыт [Электрон. ресурс] // Вопросы образования / Educational Studies, вып. 2 (декабрь, 2006), – С. 89-104.

Е.Атасой¹, В.Р. Беккер², О.М. Чернявская³, Г.А. Ручкина³

¹Бұрса Ұлыдағ университеті, Бұрса, Түркия

²Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Сарыкөл ауданының білім беру бөлімінің Севастополь жалпы білім беретін мектебі» КМУ, Қостанай, Қазақстан

³А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан

Жазуы бұзылған оқушыларды оқытудың түзету бағыты

Аңдатпа. Арнайы білім беру жүйесінің маңызды міндеті – мүмкіндігі шектеулі баланы қоғамға қосу, сонымен қатар, оны түзету арқылы қоғамдағы мүмкіндігінше тәуелсіз және тәуелсіз өмірге дайындау. Түзету, ең алдымен, білім беру процесінде немесе әртүрлі қызмет түрлерінде тиісті өмірлік қасиеттерді қалыптастыру арқылы психофизикалық кемшіліктерді жеңу тәсілі. Түзету жұмыстарының тиімділігі жас ерекшеліктерін, жынысын, өмір сүру жағдайларын, тәуелділікті, дифференциацияны ескере отырып, стандарт пен айырмашылықтарды салыстыруда анықталады. Жұмыс психологиялық-педагогикалық жағдайлар мен әлеуметтік-педагогикалық факторлардың күрделілігін ескере отырып, түзету-педагогикалық қызмет алгоритмі бойынша жүргізіледі. Дисграфия мәселесі әртүрлі аспектілерде жан-жақты зерттеуге қарамастан, қазіргі логопедиядағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл, өз кезегінде жазу бұзылыстары бар оқушылар санының көбеюіне және симптоматологияның күрделенуіне, сондай-ақ жазу процесінің психофизиологиялық құрылымына байланысты оқушыларда сөйлеу патологиясының таралуына байланысты. Сөйлеу және жазу қабілеті бұзылған оқушылар тез шаршайды және кез-келген іс-әрекетке қанық болады. Мұғалімнің міндеті – оқушылардың қабылдауын алдыңғы білімдерімен байланыстыру және оларды жалпы ойлау процесіне қосу. Мүмкіндігі шектеулі оқушыларды оқытудың негізгі буыны сабақтың әр кезеңінде қорытынды жасау болып табылады, бұл алдыңғы білімді кейінгі біліммен байланыстыру қажеттілігінен туындайды. Материалды беру тапсырмаларды орындау бойынша қадамдық нұсқауларды ескеруі керек.

Түйін сөздер: инклюзивті оқыту, тұлға, педагогикалық білім, ерекше білім беру қажеттіліктері, коммуникация, мектепте оқыту.

E. Atasoy¹, V.R. Becker², O.M. Chernyavskaya³, G.A. Ruchkina³

¹Bursa Uludağ University, Bursa, Türkiye

²KSU "Sevastopol Comprehensive School of the Education Department of Sarykol District" of the Education Department of the Akimat of Kostanay Region, Kostanay, Kazakstan

³Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakstan

Correctional orientation of teaching students with writing disorders

Abstract. The most important task of the special education system is the inclusion of a child with disabilities in society, as well as preparing him/her for a more independent and self-sufficient life in society through correction. Correction is first of all, is a way to overcome psychophysical deficiencies by forming appropriate life qualities during the educational process or various types of activities. The

effectiveness of correctional work is determined by comparing the standard and differences, taking into account age characteristics, gender, living conditions, dependencies, differentiation. The work is carried out according to the algorithm of correctional and pedagogical activity, taking into account the complexity of psychological and pedagogical conditions and socio-pedagogical factors. The problem of dysgraphia is one of the most urgent in modern speech therapy, despite a comprehensive study in various aspects. This is due to an increase in the number of students with writing disorders and complication of symptoms, as well as the prevalence of a form of speech pathology in students due to the psycho-physiological structure of the writing process. Students with speech and writing disorders quickly become exhausted and fed up with any kind of activity. The task of the teacher is to link the perception of students with the existing ones and include them in the general process of thinking. The main link in teaching students with disabilities is summing up to a conclusion at each stage of the lesson, which is caused by the need to combine previous knowledge with subsequent ones. The submission of the material should take into account the step-by-step instructions for completing tasks.

Keywords: inclusive education, personality, pedagogical education, special educational needs, communication, schooling.

References

1. Sadovnikova I.N. Disgrafiya, disleksiya: tekhnologiya preodoleniya / I.N. Sadovnikova. – Moskva: Special'naya korrekcionnaya pedagogika, 2011. – 211 s. [in Russian]
2. Chernysheva E.N. Inklyuzivnaya kul'tura kak osnovopolagayushchij component obrazovatel'nyh otnoshenij priobuchenii detej s disleksiej i disgrafiej / E.N. Chernysheva, I.O. Kuznecova. – Sbornik materialov IX Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii Rossijskoj asociacii disleksii. 2020. – S. 207-212. [in Russian]
3. SHterc O.M. Kognitivnye process u detej s disleksiej i disgrafiej // O.M. SHterc. – Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya. - 2021. - № 71-2. – S. 476-480. [in Russian]
4. Latfullina V.R. Britanskij opyt obucheniya detej s disleksiej i disgrafiej // V.R. Latfullina, D.N. Demidrag. – Studencheskij vestnik. - 2023. - № 18-2 (257). - S. 55-56. [in Russian]
5. Miklyaeva N.V. Osnovy korrekcionnoj pedagogiki i korrekcionnoj psihologii: vospitanie i obuchenie detej s zaderzhkoj psihicheskogo razvitiya / N.V. Miklyaeva. – M.: Yurajt, 2022. – 236 s. [in Russian]
6. Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan na 2020 - 2025 gody. Utv. Postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 27 dekabrya 2019 goda № 988 / Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan na 2020 - 2025 gody - ИПС "Әділет" (zan.kz)
7. O social'noj i mediko-pedagogicheskoj korrekcionnoj podderzhke detej s ogranichennymi vozmozhnostyami (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 27.12.2019 g.): Zakon Respubliki Kazahstan № 343 // O социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями - ИПС "Әділет" (zan.kz)
8. Shugaeva G., Shmankyzy N. Vozmozhnosti podgotovki budushchih specialistov v vuze k sisteme inklyuzivnogo obrazovaniya v shkole // Pedagogika i psihologiya (kaznpu.kz). – Vypusk 42 № 1 (2020). – S. 72–77

- 9.Emine Ozgel. Critical Issue Teacher Training into Inclusive Education // EmineOzgel, Madhya Zhagan Ganesan, Ahmad KamaluddinMegat Daut, Ghazali Bin Darusalam, Nik Asilah Binti. – Journal of Computational and Theoretical Nanoscience. – 24(7). – July, 2018. – 5139-5142 p.: <https://doi.org/10.15372/PEMW20200306>
- 10.Smantser A. Future Teacher Training for Work in Inclusive Educational Environment: Experimental Study Results // A. Smantser, E. Ignatovich. – Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 214(2015). – P.422-429: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.699>
- 11.Antilogova L.N. Problemy i perspektivy sozdaniya inklyuzivnogo obshchestva // L.N. Antilogova, N.I. Pustovalova, D.V. Lazarenko. – Professional'noeobrazovanie v sovremennom mire. – 2020. – T.10. – No3. – S.3948–3958.<https://doi.org/10.15372/PEMW20200306>
12. KvasnyhG.S. K voprosu resheniya problem formirovaniya inklyuzivnoj kul'tury u budushchih pedagogov// Pedagogikai psihologiya (kaznpu.kz) DOI 10.51889/2680.2022.76.73.018
13. BoskisR.M. Narushenie pis'ma pri nekotoryh rasstrojstvah artikulyacii u detej / R.M. Boskis, R.E. Levina. – Izvestiya APNRSFSR. – M.: - L, 1948. S.167-191.
14. AhutinaT.V. Narusheniya pis'ma: diagnostika i korrekciya // Aktual'nyeproblemlogopedicheskoy praktiki: Metod. Materialy nauchno-praktich. konf. «Central'nye mekhanizmy rechi», posvyashchennoj 100-letiyu prof. N.N. Traugott / Otv. red. Hrakovskaya M.G. – SPb.: Akcioneri K, 2004. – S. 225-245.
15. Faye E. Hart. Educational consultant (used with permission). Strategies to assist students with writing difficulties / Faye E. Hart. – Cambridge, – 1994. – S.12.
16. Lalaeva R.I. Narushenie processa ovladeniya chteniem u shkol'nikov / R.I. Lalaeva. – M.: Prosveshchenie, 1983. – S. 100-136.
- 17.Brianna Wenande, Emily Een, Jessica R. Petok, Brianna Wenande. Dyslexia-related impairments in sequence learning predict linguistic abilities [Электрон. ресурс] //Acta Psychologica. Volume 199, August 2019, 102903. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0001691819301787?via%3Dihub>
18. Marcel Wurth a. Diagnostic parts are not exclusive in the search template for real-world object categories // Marcel Wurth a, Reshane R. Reeder. – Acta Psychologica. Volume 196, May 2019, Pages 11–17 / <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0001691818305535>
19. Anthony D. Fredericks, Ed.D. The Complete Idiot's Guide to Success as a Teacher / Anthony D. Fredericks, Ed.D. – Alpha. – 2005. – 368 s.
20. Zhukenova G.B., Kozhahmetova D.M. Psihologo-pedagogicheskie i organizacionnye usloviya sovместного obucheniya detej s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostyami (na primere Akkol'skoj srednej shkoly No4)// Pedagogika i psihologiya /No 2(47), 2021. – S. 223 – 230.
- 21.Groznaya N.S. Vkl'yuchayushchee obrazovanie. Istoriya izarubezhnyj opyt // N.S. Groznaya. – Voprosy obrazovaniya / Educational Studies, vyp. 2 (dekabr', 2006), – S. 89-104[in Russian]

Сведения об авторах

Ольга Михайловна Чернявская – автор для корреспонденции, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, кафедра естественнонаучных дисциплин, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, 110000, г. Костанай, Казахстан.

Емин Атасой – доктор географических наук, профессор, педагогический факультет, Университет Улудаг, 16059, Бурса, Турция.

Валентина Родионовна Беккер – педагог КГУ «Севастопольская общеобразовательная школа отдела образования Сарыкольского района» Управления образования акимата Костанайской области, 110000, г. Костанай, Казахстан.

Галия Адгамовна Ручкина – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, кафедра естественнонаучных дисциплин, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынова, 110000, г. Костанай, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет

Ольга Михайловна Чернявская – хат-хабар үшін автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, жаратылыстану-ғылыми пәндер кафедрасы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, 110000, Қостанай, Қазақстан.

Емин Атасой – география ғылымдарының докторы, Улудаг университетінің білім беру факультетінің профессоры, 16059, Бұрса, Түркия.

Валентина Родионовна Беккер – Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Сарыкөл ауданының білім бөлімінің Севастополь жалпы білім беретін мектебі» КММ педагогы, 110000, Қостанай, Қазақстан.

Галия Адгамовна Ручкина – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, жаратылыстану-ғылыми пәндер кафедрасы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, 110000, Қостанай, Қазақстан.

Information about authors

Olga Mikhailovna Chernyavskaya – corresponding author, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Department of Natural Science Disciplines, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, 110000, Kostanay, Kazakhstan.

Emin Atasoy – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Faculty of Education, Uludag University, 16059, Bursa, Turkey.

Valentina Rodionovna Becker – teacher of the Sevastopol General Education School of the Sarykol District Education Department of the Education Department of the Akimat of Kostanay region, 110000, Kostanay, Kazakhstan.

Galiya Adgamovna Ruchkina – candidate of biological sciences, associate professor, Department of Natural Science Disciplines, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, 110000, Kostanay, Kazakhstan.

ХҒТАР 14.35.07
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-96-111>

Орта мектепте программалауды оқытудың әдістемелік тәсілдері мен технологияларына шолу

М.А. Ермаганбетова¹, М. Серік¹, А.Н. Токжигитова*²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

² Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан

(E-mail: madinaerm@mail.ru, serik_meruerts@mail.ru, *ainura1309@mail.ru)

Аңдатпа. Үздіксіз ақпараттық серпіліс дәуірінде мектептегі білім берудің оқу бағдарламаларын қайта қарау міндеті өзекті болып отыр. Программалау білім беру процесіне инновация мен интерактивтілік элементтерін енгізеді, бұл оқуды қызықты етіп қана қоймайды, сонымен қатар терең және іргелі білімді қалыптастыру арқылы оның сапасын едәуір арттырады. Бұл тәсіл оқушыларға заманауи технологиялық дағдыларды игеріп қана қоймай, сонымен қатар сыни ойлауды, күрделі мәселелерді талдау және шешу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді, бұл қазіргі білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мектептегі программалау бағдарламаларын жаңарту ғылым мен технологияның соңғы жетістіктеріне негізделіп, оқытудың қазіргі заман талаптарына өзектілігі мен өзектілігін қамтамасыз етуі маңызды. Бұл жаңа техникалық білім мен дағдыларды енгізуді ғана емес, сонымен қатар оқушыларды үнемі дамып келе жатқан технологиялық әлем жағдайында сәтті бейімделуге және кәсіби қызметке дайындауды білдіреді. Мектептегі білім берудегі программалаудың маңыздылығына баса назар аударатын тәсіл тек техникалық сауаттылықты ғана емес, жалпы ойлау мәдениетін, үздіксіз білім алуға және кәсіби өсуге дайындықты ынталандыруы керек. Мектептерде программалауды оқыту қазіргі әлемдегі табысты өмір мен мансап үшін қажетті құзыреттіліктерді дамытудың кілті болып табылады, бұл білім мен дағдыларды нақты өмірде практикалық қолданудың маңыздылығын көрсетеді.

Нәтижесінде, программалауды мектеп бағдарламасына енгізу ақпараттық ғасырдың сын-тегеуріндеріне жауап беріп қана қоймайды, сонымен қатар жоғары технологиялық ортада тиімді жұмыс істей алатын, терең және жалпыланған білімі бар, инновацияларға дайын және стандартты емес мәселелерді шешуге қабілетті мамандардың жаңа буынын қалыптастыруға негіз болады.

Түйін сөздер: мектептегі программалау, әдістемелік тәсілдер, технологиялық тәсілдер, программалауды оқыту технологиялары, геймификация, блокчейн технологиялары, виртуалды шындық.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінен бөлінетін жобаны гранттық қаржыландыру (№АР19678847 грант) шеңберінде орындалды.

Кіріспе

Соңғы жылдары әлемнің көптеген елдерінде программалау негіздерін үйрететін оқу пәндері мектептің оқу жоспарларына белсенді енгізіле бастады [1-3]. Бұған адам іс-әрекетін әмбебап цифрландыру, деректердің жылдам өзгеретін үлкен ағындары, роботтандыру, блокчейн технологиясын енгізу, виртуалды және Толықтырылған шындық өкілдері болып табылатын жасанды интеллект пен кеңістіктік есептеуді жылдам масштабтау сияқты үрдістер ықпал етеді. Мектепте программалауды зерттеу сонымен қатар студенттердің технологиялық салаларға деген қызығушылығының артуына байланысты, бұл IT-саламен байланысты болашақ мамандықты таңдауға айтарлықтай әсер етеді. Мектеп оқушыларының есептеу ойлау қабілетін дамыту мақсаты көзделеді. Сонымен қатар, мектептердің оқу жоспарларын қайта қарау программалауды үйрену кезінде цифрлық қоғам өкілдері үшін өмірлік маңызды дағды ретінде есептеу ойлауын дамытуға баса назар аударылатынын көрсетеді.

Алайда, зерттеушілер атап өткендей, мектептердегі программалауды зерттеу жағдайы оптимистік болып көрінбейді және мәселелерге қатысты бірқатар мәселелер бар [3-5]:

- IT саласындағы жаңа жетістіктерді ескере отырып, мектеп программалау курсының мазмұнын жаңарту;
- мектепте программалауды оқытудың заманауи және тиімді әдістері мен құралдарын қолдану;
- мектепте және басқаларда программалауды үйрететін мұғалімдердің кәсіби дайындығын арттыру.

Мектептегі информатика курсының негізгі мазмұны сандық ақпаратпен жұмыс істеу үшін білім мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Мектептегі информатика курсының бөлімі ретінде программалау сандық құрылғылардың көмегімен ақпараттың үлкен ағынын басқара білу, жағдайды талдай білу, тапсырмаларды өз бетінше қою және шешу, шешім қабылдау сияқты маңызды қасиеттердің дамуына ықпал етеді. Мұндай білімдер мен дағдылардың дамуына курстың мазмұнын абстракциялаудың салыстырмалы түрде жоғары деңгейі ықпал етеді, өйткені программалаудың негізгі ұғымдарының көпшілігі, мысалы, объектінің ақпараттық-функционалды көрінісі (қасиеттері, әдістері мен функциялары), негізгі алгоритмдік құрылымдар, функциялар мен ішкі бағдарламалар, алгоритмді кодтау, алгоритмді орындаушы командасының жүйесі және басқалары дерексіз ұғымдар болып табылады. Мүмкін, сондықтан мектепте программалауды үйренудегі ең маңызды сұрақтар: «Неліктен балаларға ерте жастан программалауды үйрету керек?», «Мектепте программалауды қалай үйрету керек?» және «Программалауды үйренуде қандай әдістер мен құралдар тиімді?».

Бұл зерттеудің мақсаты заманауи ғылым мен технологияның нәтижелерін ескере отырып, программалауды оқытудың әдіснамалық тәсілдері мен технологияларын шолу талдауы негізінде мектеп программалау курсының негізгі мақсаттары мен міндеттерін анықтау болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Біздің зерттеуіміздің міндетіне байланысты ғылыми зерттеулерге шолу жасау кезінде мектепте әртүрлі оқыту технологияларын қолдана отырып программалауды оқыту мәселелері талданды. Бірінші кезеңде осы зерттеудің түйінді сөздері бойынша қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, сондай-ақ аналитикалық әдістермен талдау үшін 42 дереккөз таңдалды, оның ішінде 3 – негіздемелік құжаттар, 5 – программалау саласындағы классикалық еңбектер мен монографиялар, 34-зерттеу нәтижелері бойынша жазылған мақалалар. Екінші кезеңде таңдалған көздер үш топқа бөлінеді: мектепте программалауды оқытудың мақсаттары, перспективалары мен мәселелері – 13 дереккөз, мектепте программалауды оқытудың әдіснамалық тәсілдері – 9 және программалауды оқытудың технологиялары – 20. Кейбір дереккөздер барлық үш аспектіде талданады, өйткені олар осы зерттеу мәселелеріне қатысты теориялық тұжырымдар мен эмпирикалық зерттеу нәтижелерін ұсынады.

Осы тақырып бойынша ғылыми зерттеулердің теориялық және әдіснамалық талдауы мектепте программалауды оқытудың әдіснамалық тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді. Мазмұн дереккөзді талдау қолданыстағы анықтау үшін пайдаланылды оқыту технологиялары, программалауды оқытуда жалпы білім беретін мектептің тәжірибесінде қолданылады.

Нәтижелер және талқылау

3.1 Мектепте программалауды оқытудың әдіснамалық тәсілдеріне шолу.

Программалау, Н. Вирт айтқандай, «Қолөнерден академиялық пәнге айналу» [6], яғни С. Пейперт ұсынған Болашақ мектебі тұжырымдамасының негізі болды. Бұл тұжырымдаманың алғышарттарының бірі-қоршаған мәдениеттің материалдарын пайдалану арқылы балаға өзінің зияткерлік әлемін құрушы ретінде көмектесуді көздейтін «оқу жоспарынсыз оқыту» моделі. С. Пейперт былай деп жазды: «Мұндай модельде педагогикалық араласу бұл мәдениеттің өзгеруін, оған жаңа құрылымдық элементтерді енгізуді және зиянды элементтерді жоюды білдіреді. Бұл араласудың ҰБТ оқу бағдарламаларына өзгерістер енгізуден гөрі ауқымды салдары бар» [7]. Зерттеушінің Пиаже теориясын түсіндіруі, балалардың программалауды оқыту нәтижелерінің әсерінен алынған (Лого) ойлау процестерінің дамуының белгілі бір кезеңдері нақты өмірлік эволюцияларда терең сипат пен ерекшеліктерге ие екенін көрсетті. С. Пейперттің балаларды компьютерлік программалау негіздеріне ерте оқыту контекстінде осы кезеңдерді түсінуі компьютерлік-есептеу мәдениетінің ойлау процестерінің дамуына ықтимал ынталандырушы әсеріне қатысты бір маңызды мәселені бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Ғалым белгілі бір амалдар сатысында тұрған балалар (әдетте 6-7 жас) танымның көптеген салаларында серпіліс жасайды деп болжайды: оқудан басқа, олар сандарды қолдана алады, кеңістік пен уақытты бағдарлай алады, заттарды жіктей алады, өтпелі қатынастар негізінде пайымдау құра алады және т. б., бірақ бұл жастағы балалар әлі де реттеуді білмейді ресми амалдар сатысына жататын заттар. Пейперттің

әйгілі мысалына сәйкес, егер әлі 11-12 жасқа толмаған балалар, тіпті кейбір ересектер түрлі-түсті шарларды түрлі-түсті комбинацияларға таратуды ұсынса, онда олар бұл тапсырманы комбинаторикада орындай алмайды. Балалар мен ересектер заттардың пішіні немесе түсі туралы емес, осы заттардың орналасуын жүйелеу және реттеу тәсілдері туралы ойлауды қажет ететін жағдайларды түсіне алмайды.

Демек, С. Пейперт: «Сақтау принциптерін қамтитын нақты амалдар деп аталатын кезеңдерді комбинаторикадағы тапсырмаларды қамтитын ресми амалдар деп аталатын кезеңдерден не ажыратады?». Осы айырмашылықтардың терең сипатына баса назар аудара отырып, ол бұл мәселені программалау тұрғысынан қарастырады және мүлдем басқа қорытындыға келеді. Түрлі-түсті шарлардың тіркесімі мысалында ғалым формальды амалдар сатысында дамитын ойлау компоненттерінің ерекшеліктерін түсіндіреді. С. Пейперт шарлар мәселесін шешу комбинаторикадағы көптеген есептердің шешімдеріндегідей жүйелеу процедуралары мен осы процедураны кезең-кезеңімен орындау идеясымен байланысты екенін атап көрсетеді және 11-12 жасқа дейінгі балалардың неге мұндай мәселелерді шеше алмайтынын түсіндіреді. Атап айтқанда, ғалым балалардың (11-12 жасқа дейін) ресми амалдар кезеңінің қабілеттерін соншалықты кеш игергендігін, өйткені сол кездегі қоршаған орта мен мәдениет балаға абстракция, жүйелеу, ыдырау, жалпылау сияқты ойлау компоненттерін дамытуға мүмкіндік бере алмайтындығын, сондай-ақ ресми эксперименттер жүргізу мүмкіндіктерін (бриколаж түрі), объектілер арасындағы байланыстарды, олардың комбинациясының немесе рекомбинациясының нәтижелерін түсінуге ықпал етеді. Ғалымның пікірінше, бұл мөлшерді сақтау принципі игерілетін жас пен комбинаторлық қабілеттерді игеретін жас арасындағы 5 жылдан астам алшақтықты түсіндіреді. Зерттеудің қорытындылары: «Егер компьютерлер мен программалау балалардың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналса, онда санды сақтау принциптері мен комбинаториканы меңгерудегі жас алшақтығы сөзсіз жойылады және мүмкін кері сипатқа ие болады: балалар алдымен жүйелеуді, содан кейін санды игере бастайды» [7].

Белгілі психолог Л.С. Выготскийдің ойлау мен сөйлеуді дамытуға, психологиялық даму мен оқу процесінің өзара байланысының проблемаларына арналған зерттеуі де баланың ойлау қабілетін дамытудағы оқу процесінің негізгі қызметін растайды. Ғалымның пікірінше, оқыту дамудың алдында тұрған кезде ғана жақсы болады және баланың жетілу сатысындағы, жақын даму аймағында жатқан бірқатар танымдық қабілеттерін оятуға ықпал етеді. Л. С. Выготский сонымен қатар оқыту жақын даму аймағымен анықталған белгілі бір кезеңде жүзеге асырылған кезде ғана ең жемісті болады деп санайды. Ең бастысы, оның эксперименттері осы кезеңдерде ойлаудың және басқа да жоғары психологиялық функциялардың дамуына баланың әлеуметтік-мәдени дамуы әсер ететіндігін көрсетті, олардың көздері ынтымақтастық пен оқыту болып табылады.

Осы тұрғыда зерттеушілердің осы тұжырымдарына сүйене отырып, ынтымақтастық (мұғалім) және оқыту құралдары (құралдары) арқылы психикалық дамудың бір кезеңінен екінші кезеңіне қолайлы ауысуды қамтамасыз ету мектепте ерте программалауды оқытудың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады деп болжауға болады.

Қазіргі уақытта көптеген танымал программалау құралдары «өзінің интеллектуалды әлемін құрушы бала» идеясын шындыққа айналдырып, тіпті кішкентай балаларға да қарапайым программалау арқылы өздерінің интеллектуалды даму әлемін елестетуге және көруге мүмкіндік берді.

Осы тұжырымдама бойынша оқу процесінде физикалық дағдыларды қалыптастыру тәсілдері әдеттегі «егер сіз көп жаттықсаңыз, ол жұмыс істейді» тәсілінен де ерекшеленеді. С. Пейперттің тұжырымдамасының стратегиясы-бұл физикалық дағдыларды игеру көбінесе ғылыми теорияны құру ретінде жүретіндігін балаларға да қол жетімді және айқын ету. Бұл тәсілдің негізінде белгілі бір білім іс-әрекетпен немесе жолмен алынбайды, бірақ интуитивті түрде игеріледі және әлемді белгілі теориясы бойынша символдық сөздер (схемалар) арқылы таниды деген идея жатыр [10].

Таным теориясында адамзаттың интеллектуалды дамуындағы символизмнің күші мен дескриптивті тілдердің функциялары айқын және болжамды сипатқа ие. К. Поппердің үшінші әлемі С. Бруннер теориясын қолдай отырып, адамзат мәдениетіндегі дескриптивті тілдің орталық рөлін атап көрсетеді [11, 12]. Сондай-ақ, жан-жақты және қазіргі заманғы технологиялар мен мәдениет бүкіл әлем үшін әмбебап тілдің пайда болуына ықпал етеді деген алғышарттар бар. Жаңа тіл екі жақты түсіндіруден аулақ болу үшін математикаға ұқсас болуы мүмкін және материалдық әлемнің нақты оқиғаларын тығыз бейнелейтін белгілерді қамтиды. Мұндай дескриптивті тіл ақыр соңында жасанды интеллект арқылы әлемдегі бар және жаңа жағдайларға сәйкес үнемі жаңарып отыру үшін жасалады деп болжануда [13].

Өз кезегінде ғылым тарихы ғылым мен техникадағы көптеген жаңалықтардың генезисі ресми дескриптивті тілдер болғанын дәлелдейді. Мысалы, дескриптивті тілдердің символдық әдістерінің арқасында математиканың аналитикалық геометрия, сандар теориясы және басқалары сияқты салалары дами бастады. Осы және басқа факторларды (символдық сөздердің (схемалардың) мүмкіндіктерін арттыратын техникалық Оқыту құралдары, күрделі құбылыстар мен процестерді қарапайым түсіндіруге мүмкіндік беретін компьютерлік модельдер) ескере отырып, С. Пейперт ресми программалау тілдері есептеу құрылғыларын басқару құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа және өнімді дескриптивті ойлау тілдері бола алады деп сенді. Ол әзірлеушілер жасаған дескриптивті формальды жүйелер нақты процестерді сипаттауға немесе түсіндіруге және оның объектілерінің мінез-құлқын болжауға әбден болады, осылайша физикалық дағдыларды игерудің икемді және тиімді құралына айналады деп сендірді. Болашақта оның идеясын басқа зерттеушілер растады. Кеңес ғалымы академик А. П. Ершов былай деп жазды: «он жыл бұрын Массачусетс технологиялық институтының профессоры Сеймур Пейперт, программалау тұжырымдамасын қабылдаған алғашқы психологтар мен тәрбиешілердің бірі, өзінің бірқатар еңбектерінде баланың мұның қалай жасалғанын түсінгеннен кейін ғана бірдеңе жасауды үйренетінін дәлелдеді. Мұндай түсінікті дамытқаннан кейін ғана қайта жаттығу сәтті болады. Бұл алдын-ала белгілі тітіркендіргіштерге логикалық реакциялар тізбегі болып табылатын бағдарламаларға ғана емес, сонымен қатар моториканың барлық түрлерін (спорт, музыка, Ойындар және т.б.) қоса алғанда, нақты мінез-құлық бағдарламаларына да қатысты екенін ескеріңіз»

[14]. «Программалау – бұл екінші сауаттылық» идеясын айта отырып, ғалым уақыт өте келе цифрлық технологиялар адамзаттың интеллектуалды дамуына, білім мазмұнына, оқыту теориясы мен практикасының негізгі ережелеріне сөзсіз үлкен әсер етеді деп болжады.

Программалау көздеріне және есептеу ойлауындағы заманауи зерттеулердің нәтижелеріне жүргізілген талдау [15] абстракция, ыдырау, процесс компоненттері арасындағы байланыстарды анықтау, процесс құрылымы бойынша аналитикалық жұмыс және басқа да көптеген факторлар сияқты есептеу процестеріне тән элементтердің оқушылардың саналы білімін, аналитикалық және цифрлық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етпейтінін көрсетеді, сонымен қатар оқушылардың есептеу ойлауын дамытуға көмектеседі.

3.2 Мектепте программалауды оқыту технологиясына шолу.

Ғылыми және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде «оқыту технологиясы» ұғымының анықтамасы әртүрлі аспектілерде ұсынылған [16], дидактика тұрғысынан – бұл оқытудың формалары мен құралдарын қамтитын оқытудың әдістемелік жүйесі, технологиялық тәсіл «оқыту технологиясын» оқытудың техникалық және цифрлық құралдарын пайдалану тәсілдерімен байланыстырады. Сонымен қатар, оқыту теориясы мен практикасында мазмұны мен құрылымы бойынша «оқыту технологиясы» ұғымына ұқсас «педагогикалық технологиялар», «білім беру технологиялары», «педагогикалық жүйе» және басқалары сияқты басқа да ұғымдар бар.

Бұл зерттеуде «мектепте программалауды оқыту технологиясы» технологиялық, адами ресурстарды және олардың өзара әрекеттесуін ескере отырып, оқыту мен оқытудың бүкіл процесін құрудың, қолданудың және анықтаудың жүйелік әдісін білдіреді, бұл мектептің оқу бағдарламасында немесе басқа білім беру қажеттілігінде қарастырылған программалауды оқытудың нақты мазмұнын жүзеге асыруға бағытталған. Оқыту технологиясын білдіретін формалар, әдістер, оқыту құралдары және басқа да білім беру ресурстары мектепте программалауды оқыту мақсаттарына жетудің ең тиімді әдісін қамтамасыз етеді деп болжанады.

Зерттелетін тақырып бойынша дереккөздерді талдау нәтижелері мектепте программалауды үйрету үшін қолданылатын оқыту технологиялары оқытудың практикалық бөлігін жүзеге асырумен көбірек байланысты екенін және цифрлық нарықтенденциясына сәйкес әртүрлі кезеңдерде әртүрлі дамығанын көрсетті.

3.2.1 Программалауды үйренуді геймификациялау және визуализациялау.

Білім беруде геймификацияны қолдану оқушының үлгеріміне және оның оқуға деген ынтасының деңгейіне оң әсер етуі мүмкін. Материалды қосымша зерттеу және бекіту үшін білім алушылар компьютерлік ойындарды қолдана алады. Бұл ойындардың тапсырмалары оқушының назарын тапсырмада ұстауға мүмкіндік береді, өйткені оқушы ойынды соңына дейін өтуге ынталы болады, сондықтан бұл оны оқу материалын табуға және үйренуге ынталандыруы мүмкін. Оқытудың тиімділігі пайдалану тәсілдері мен мақсаттарына байланысты болады, мысалы, егер сіз оқуды көңілді және қызықты ету үшін ойын элементтерін қолдансаңыз, бұл сәттілік. Зерттелген зерттеулерде білім беруді геймификациялаудың әсері ойынға негізделген сабақтарға қатысатын студенттердің

оқу әсері едәуір жоғары екендігі анықталды. Америка Құрама Штаттары 2014 жылдан бастап білім беру ойындарын енгізді және оқу әсерін әртүрлі жолдармен ынталандырады. «Ed games Expo» - бұл әдеттегі мысал. Қатысушылар edu ойынын сол жерде үйренуге және талқылауға мүмкіндік беретін етіп көрсету үшін ойын әзірлеушілерімен тікелей кездеседі. АҚШ үкіметі «Education Game Jam» және «Ed games Week» сияқты түрлі ойын іс-шараларын өткізу арқылы ойындар мен білім беруді біріктіруге тырысады [17].

Португалдық ғалым К. Л. Редфилд, жоғары оқу орындарында программалау негіздерін оқытуда геймификация техникасын қолдану моделін қарастырады. Бұл модельде оқушылар ойын ойнайды, ойындарды бағалайды, сонымен қатар ойындарды ұсынады, көрсетеді және жасайды. Білім беруде ойындарды пайдалану оқу мен есте сақтауды жақсартады, бірақ ол принциптер мен тенденцияларды қоса алғанда, тамаша ойын әзірлеу нұсқаушысын қажет етеді. Ол мұны оқу процесіне тиімді қолдануға болады деген қорытындыға келді [26].

Швед ғалымдары оқушыларды оқыту үшін онлайн Python курсына геймификация мен әлеуметтік элементтерді пайдалану тәжірибесін анықтады. Олар бұл оқыту әдісі оқшаулану, мотивацияның болмауы және интерактивтіліктің болмауы сияқты Интернеттегі көптеген кемшіліктерді жоятынын атап өтті [18].

Мектептегі программалау негіздерін оқытудың тиімді әдістерінің бірі-визуализация, мысалы, сұрыптау алгоритмдерін зерттеуде анимациялық эффекттермен сұрыптау барысын визуализациялайтын компьютерлік қосымшалар кеңінен қолданылады [19-20]. Анимация алгоритмнің ағымдағы және кейінгі күйін дыбыстық сүйемелдеуімен Әр түрлі графикалық кескіндер түрінде көрсетеді. Анимация алгоритмнің ішкі жұмысын жақсы түсінуге мүмкіндік береді деп саналады, мысалы, сұрыптау алгоритмдерінде элементті дұрыс бағытта жылжыту. Адамдар қатысатын анимациялық бейнелер арқылы визуализация сұрыптау алгоритмдерін үйрену кезінде ойын элементтерін немесе белсенді қозғалысты пайдалануды көрсетеді [21]. Мүмкін, визуализацияның бұл тәсілі оқуға деген қызығушылық пен мотивацияны арттыруға ықпал етеді, өйткені студенттер бұл қозғалыстар мен алгоритмдерді өз бетінше қайталай алады, іс жүзінде тексере алады.

Мобильді технологияны кеңінен қолданудың арқасында анимациялық эффекттермен сұрыптау алгоритмдерін көрнекі түрде көрсететін мобильді қосымшалар пайда болды. Бұл сұрыптау қосымшаларында сенсорлық өзара әрекеттесу арқылы сұрыптауға болатын кездейсоқ сандар тізбегі жасалады. Бірқатар зерттеушілер сонымен қатар мобильді қосымшаларда оқу мақсаттарын ойын элементтерімен және сыйақы жүйесімен (дұрыс шешілген тапсырмалар үшін ұпай жинау) шебер үйлестіру бұл әдістерді өздігінен, оқытушының көмегінен, білім алушыға ыңғайлы уақытта оқуға ынталандыруға оң әсер ететінін атап өтті [22]. Анимация эффекттері бар динамикалық визуализация студенттердің сұрыптау процесіне тікелей қатысуын қамтамасыз етеді, бұл оларға алгоритмнің орындалуын түсінуге және алгоритмдердің нәтижелері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

3.2.2 Жасанды интеллект, блокчейн технологиясы және виртуалды шындық

Технология біздің жұмысымыз бен өмірімізді ғана емес, сонымен қатар балаларымызды қалай оқытатынымызды түбегейлі өзгертеді. Цифрлық технологиялар

біздің күнделікті өмірімізге көбірек енген сайын, оқыту мен оқыту әдістері өзгеріп, жаңа дағдылар болашақ еңбек нарығында табысқа жету үшін маңызды бола бастады. Білім берудегі есептеу рефлексиясы мен цифрлық сауаттылыққа көбірек көңіл бөлу цифрлық қоғамның басты талаптарының бірі болып табылады. Оқушылар сандық құралдар мен платформаларға ие болуы керек, сонымен қатар программалау және деректерді зерттеу бойынша негізгі білімі болуы керек. Виртуалды шындықты пайдаланатын онлайн және аралас оқыту, блокчейн арқылы таратылған оқыту сияқты оқу пішімдері студенттерге оқу материалдарына қол жеткізуге және қай жерде болса да басқа адамдармен ынтымақтасуға мүмкіндік беретін көбірек бейімделу мен қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Ақпаратты пайдаланушының қажеттіліктері мен артықшылықтарына бейімдеу үшін деректер аналитикасы мен адаптивті оқыту алгоритмдерін пайдалану арқылы олар оқытуды жекелендіруді де қамтамасыз етеді. Осыған байланысты оқу жоспарларына нақты проблемаларды шешуге бағытталған пәнаралық және жобалық оқыту енгізілуде. Бұл процедура студенттердің әртүрлі дағдыларын дамытуға ықпал етеді, соның ішінде сыни тұрғыдан ойлау, тапқырлық, ақпаратты жеткізу және командада жұмыс істеу қабілеті-мұның бәрі перспективалық сұраныс жағдайында сәтті жұмыс істеу үшін қажет. Пәнаралық оқытуды жүзеге асыруға бағытталған интеграцияланған тәсіл программалауды үйрену кезінде геймификация элементтері мен блокчейн технологиясын біріктіруді білдіреді. Егер геймификация білім алушылардың ынтымақтасуы мен белсенділігін арттыруға көбірек бағытталған болса, онда онлайн платформада іске асырылған блокчейн технологиялары білім алушылардың өз бетінше жұмысын мұғалімнің бақылаусыз жүзеге асыруға, деректерді сақтауды бақылау және қауіпсіздік функциясын жүргізуге мүмкіндік береді, осылайша қызықты ойын түрінде программалауды үйрену уақытын арттырады. Зерттеуде [23, 24] авторлар блокчейн орталықтандырылмаған сақтау, қадағалау, деректердің өзгермейтіндігі және олардың қасиеттері сияқты функцияларды құру үшін криптографиялық әдістер мен үлестірілген консенсус алгоритмдерін қолданатынын атап өтті. Блокчейн технологиясы мотивация мен оқу процесіне деген ынтымақтасу дамытуда қозғалтқыш бола алады. Сонымен қатар, блокчейн ресми және бейресми оқу кеңістігіндегі процестер мен жұмыс нәтижелерін қоса алғанда, сенімді білім алушының білім беру қызметі туралы жазбалардың толық жиынтығын сақтайды. Сонымен қатар, бұл технология мұғалімдердің мінез-құлқы мен іс-әрекетін және оқушылардың оқу үлгерімін тіркеу арқылы мұғалімнің білім беру процесінің сапасын құру және бағалау кезінде белгілі бір нұсқаулар жасай алады. Мысалы, Оңтүстік Корея университеттерінің бірінде 16 жастан асқан студенттерге блокчейнді оңай оқытуға мүмкіндік беретін тиімді білім беру құралы, «Village Coin» деп аталатын техникалық ойынды және үстел ойынын қолданатын оқыту әдісі ұсынылды [25, 26]. Ойын төрт актіден тұрады-оның мазмұны ақшаның құнын, ақша мен тауарларды айырбастау мәселесін, валютаның жоғалуын, жергілікті валютаның қауіпсіздігі мен сенімін және блокчейнді қамтиды. Сонымен қатар, «Village Coin» үстел ойыны «Монополия» ойынының негізінде құрылған блокчейн технологиясымен банктік, жылжымайтын мүлікке меншік және валютаның қаржылық элементтерін қалай ауыстыруға болатынын беруге арналған. Ойын мен үстел ойындарын біріктіретін білім

беру моделі студенттерге күрделі техникалық идеяларды жеткізуге жарамды болып шықты. Ойындар криптография мен блокчейн теориясын терең оқытудың ыңғайлы құралы болып табылады. Бастауыш мектептің блокчейн технологиясын оқыту үшін осы білім беру моделін пайдалануды зерттеу мысалында оқушыларға блокчейннің жалған және өзгеруіне жол бермеудің негізгі принциптерін түсінуге көмектесу үшін карта ойындары мен жұмыс парақтары пайдаланылды. Карта ойыны барлық қатысушыларға оқушы таңдаған екі сөздің жалпы сомасын алуға мүмкіндік берді, ал егер сөздер бірдей мөлшерде берілсе, оқушы ұпай жинады, осылайша оқушы блокчейн хэш принципін игере алды. Ойыншылар алынған ұпайлардың сомасын жұмыс парақтарына жазу арқылы таратылған жазбалар тізілімін зерттей алады. Осылайша, геймификация - бұл бастауыш, орта және орта мектеп оқушыларына блокчейн технологиясын үйрету үшін қолданылатын құрал [25-28] және көптеген тәрбиешілер ойындарды күрделі және қиын программалау дағдыларын үйрету үшін пайдаланады. Үстел ойындары кейбір жағдайларда балаларға блокчейн, қоғамдық блокчейн және жеке блокчейн механизмдерін үйрету үшін жасалған [27-28]. Үстел ойындарын жасаушылар балаларға немесе жасөспірімдерге бағытталған блокчейн білімі оларға технологияға терең араласудың орнына метафораларды қолдана отырып, блокчейн принциптерін түсінуге көмектесуге бағытталуы керек деп есептеді. Демек, студенттердің өзін-өзі оқытуын ынталандыру және оқу материалына деген қызығушылықты дамыту үшін білім беру спектакльдерін, оқу ойындарын, мультфильмдерді, бейнеклиптерді және т.б. қоса алғанда, бұқаралық ақпарат құралдарына блокчейннің тұжырымдамалық принциптері немесе түрлері енгізілді.

Өздеріңіз білетіндей, қазіргі білім беру жүйесі, оның ішінде мектеп ойын-сауық саласымен бәсекелеседі және оқушыларды жаңа білімді игеру процесіне тартуға мүмкіндік беретін қабылдау тетіктерін қажет етеді. Мүмкін, бұл бейнелер, 2D/3D анимациялар, 360 бейне, ағындық технологиялар (ағындық технологиялар) және иммерсивті технологиялар сияқты технологияларды, виртуалды және толықтырылған шындық болып табылатын өкілдерді тәрбиелеудегі танымалдылық. Бұл технологиялар жоғары технологиялық визуализациямен, заманауи цифрлық эффектілермен және репродукциялармен қамтамасыз етілген. Бірқатар зерттеу жұмыстары мұны көрсетеді виртуалды шындық ересектер де, балалар да білім беру құралы ретінде жақсы қабылданды және үлкен болды тартымдылық және программалауды үйренудің әлеуеті [29]. Білім берудегі виртуалды шындық туралы сөз болғанда, виртуалды шындық ортасында оқыту мен виртуалды/ кеңейтілген шындықты құруды үйрену арасында нақты шекара болуы керек. Бірінші жағдайда, виртуалды шындық (VR) өз алдына мақсат емес, бұл оқулық, интерактивті тақта, мобильді қосымша сияқты пәнді оқытудың қосымша құралы ғана. Екінші жағдайда, балалар VR технологиясымен жұмыс істеудің жаңа дағдысын алады: 3D модельдеуді, программалауды, жүйені басқаруды, пайдаланушы интерфейсін жобалауды және т.б. үйренеді, warwin, GoSpace, Vuforia, Unity, Unreal Engine және т. б. сияқты платформалар қолданылады.

Қорытынды

Орта мектепте программалауды оқытудың әдіснамалық тәсілдері мен технологияларын осы шолу зерттеуінің нәтижелері мектепте программалау негіздерін оқытудың басты мақсаты білім алушыларды инженерлік ғылымның негізгі элементтерімен және программалау әдістерімен таныстыру ғана емес, сонымен қатар кең аспектіде – жастарды жаһандық ақпараттық қоғамдағы болашақ өмірге мақсатты түрде дайындау екенін растайды. Сонымен қатар, орта мектепте программалауды оқыту көптеген факторлармен анықталатын ерекшеліктерге ие. Оқытуға әсер ететін факторлардың бірі – оқыту технологиясы. Мүмкін, мектепте программалауды үйренудегі ең маңызды нәтижелерге осы технологиялардың ең тиімді элементтері бір мақсатта біріктірілген кезде қол жеткізуге болады. Егер геймификация оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттыруға көбірек бағытталған болса, онда оқыту мен оқу процесіне блокчейн мен жасанды интеллектті біріктіру білім беру тәсілін толығымен өзгерте алатын жекелендірілген, орталықтандырылмаған және қауіпсіз оқу желілерін құруға мүмкіндік береді. Блокчейнге негізделген сертификаттау оқушылардың жетістіктерінің ашық және тұрақты жазбасын қамтамасыз ете алатынымен, жасанды интеллектке негізделген жекелендірілген оқыту білім беру тәжірибесін жеке қажеттіліктерге бейімдей алады. Білім беру робототехникасын және виртуалды шындық мүмкіндігін пайдалану білім алушылардың өз тәжірибесінде оқытуға негізделген оқытуға конструктивистік тәсілді іске асыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, шешуді қажет ететін бірқатар мәселелер бар екенін атап өткен жөн, өйткені ең жаңа әдістер мен технологияларды енгізу кезінде деректердің құпиялылығына, моральдық-этикалық нормаларға, денсаулық сақтау мәселелеріне және т.б. байланысты тәуекелдер болуы мүмкін. Болашақ зерттеулер осы технологиялардың ықтимал артықшылықтары мен кемшіліктерін зерттеуге және оларды мектептегі оқу процесіне енгізу үшін жақсы тәжірибелер жасауға бағытталуы керек.

Авторлардың қосқан үлесі:

М.А. Ермаганбетова – кіріспе, мақаланың концепциясын әзірлеу, әдебиетке сыни талдау жасау.

М. Серік – деректерді жинау, зерттеу нәтижелерін сипаттау.

А.Н. Токжигитова – зерттеу нәтижелерін сипаттау және қорытындыларды қалыптастыру.

Әдебиеттер тізімі

1. European Education Area, EEA. Digital Education Action Plan (2021-2027).
2. European Education Area, EEA. Digital Education Action Plan (2018-2020).
3. Мукашева М.У. Развитие вычислительного мышления обучающихся в процессе обучения программированию в школе: Монография. – Нур-Султан: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2020. – 165 с.

4. Кузенкова Г.В., Штанюк А.А., Шагбазян Д.В. Обучение программированию в средней и высшей школе: проблемы и пути решения // Современные проблемы науки и образования. –2021.–№1.
5. Гладских Д.С., Штанюк А.А. О проблемах формирования компетенций в области программирования у бакалавров IT-направления // Информатика и образование. 2015. № 5. С. 71-76.
6. Papert, S. (1980). *Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas*. New York: Basic Books.
7. Vygotsky, L.S.(1934). *Myshlenie i rech. Psihologicheskie issledovanija*. Moskva – Leningrad: Gosudarstvennoe socialno jekonmicheskoe izdatelstvo.
8. Bruner, J. (1974). *Beyond the Information Given: Studies in the Psychology of Knowing*. London: George Allen and Unwin Ltd.
9. Popper Karl (1984). *Evolutionary Epistemology // Evolutionary Theory: Paths into the Future / Ed. by J. W. Pollard*. John Wiley & Sons. Chichester and New York, 1984, ch. 10, pp. 239-255.
10. Bell, T., Alexander, J., Freeman, I. & Grimley, M. (2009). *Computer Science Unplugged: school students doing real computing without computers*. Available at: <https://www.researchgate.net> (accessed 08.07. 2023).
11. Koh, Kyu Han. (2014). *Computational Thinking Pattern Analysis: A Phenomenological Approach to Compute Computational Thinking*, In *Computer Science Graduate Theses & Dissertations*
12. Mukasheva, M., Zhilbayev Zh. *Continuous and Ubiquitous Programming: Learning in Kazakhstani Schools*. *Ubiquitous Learning: An International Journal* 9(2), 2016.- pp: 13-27.
13. *Методические рекомендации по внедрению STEM образования*. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. – 162 с.
14. Redfield, C.L. (2013) *Gamification and Creating Game Developers*. 2013 *Proceedings of the Information Systems Educators Conference*, San Antonio, Vol. 30.
15. Butgereit, L. (2015) *Gamifying a PhD Taught Module: A Journey to Phobos and Deimos*. In: Cunningham, P. and Cunningham, M., Eds., *IST-Africa 2015 Conference Proceedings*, IIMC International Information Management Corporation.
16. Scanu D., Tovoli T., and Larsson. O. E. n.d. “Sort Visualize.”
17. Kerren A. and Stasko J. T. 2002. “Algorithm Animation.” *Software Visualization. Lecture Notes in Computer Science, Software Visualization. Lecture Notes in Computer Science*, Vol 2269. DOI:10.1007/3-540-45875-1_1
18. Zoltán K. and László T., dirs. n.d. *Bubble-Sort with Hungarian (“Csángó”) Folk Dance*. Tirgu Mures (Marosvásárhely), Romania: Created at Sapientia University.
19. Boticki I., Barisic A., Martin S., and Drljevic N. 2012. “Teaching and Learning Computer Science Sorting Algorithms With Mobile Devices: A Case Study.” *Computer Applications in Engineering Education* Vol 21. <https://doi.org/10.1002/cae.21561>
20. Alammary, A., Alhazmi, S., Almasri, M., Gillani, S., *Blockchain-Based Applications in Education: A Systematic Review*. *Appl. Sci.*, 9, 12, 2400 (2019)
21. Sun, X., Zou, J., Li, L., Luo, M., *A Blockchain-based online language learning system*. *Telecommun. Syst.*, 76, 155–166 (2021)
22. Choi, E.; Choi, Y.; Park, N. *Development of Blockchain Learning Game-Themed Education Program Targeting Elementary Students Based on ASSURE Model*. *Sustainability* 2022, 14, 3771.
23. Son, M. *Effective Educational Tool to Teach Blockchain Easily*. *Aprop. Tech.* 2019, 11, 36–43.

24. Jung, Y.; Kim, J.; Park, N. Understanding and Education Measures of the Prevention of Forgery and Falsification of Blockchain for Elementary School Students. JKAIE 2019, 23, 513–520. <https://doi.org/10.3390/su14073771>
25. Kim, J.; Park, N. Blockchain Technology Core Principle Education of Elementary School Student Using Gamification. JKAIE 2019, 23, 141–148.
26. Vehbi Yolcu, Veysel Demirer (2023). The effects of educational robotics in programming education on students' programming success, computational thinking, and transfer of learning, Computer Applications in Engineering Education, 10.1002/cae.22664, 31, 6, Pp. 1633-1647. <https://doi.org/10.1002/cae.22664>
27. Zhengyue Zhao, Tongwei Xie, Huayi Wang, Yueyang Zheng (2022). Early Education Application Software Based on Artificial Intelligence VR Technology, Computational Intelligence and Neuroscience, doi: 10.1155/2022/4756390
28. Segura, Rafael J., del Pino, Francisco J., Ogáyar, Carlos J., Rueda, Antonio J. (2020). VR-OCKS: A virtual reality game for learning the basic concepts of programming. Computer Applications in Engineering Education, Volume 28, Issue 1, Pp. 31-4. <https://doi.org/10.1002/cae.22172>
29. Mukasheva M, Kakabayeva Z and Pussyrmanov N (2023) Visualization of sorting algorithms in the virtual reality environment. Front. Educ. 8:1195200. doi: 10.3389/feduc.2023.1195200

М.А. Ермаганбетова¹, М.Серик¹, А.Н. Токжигитова²

¹*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан*

²*Торайгыров университет, г. Павлодар, Казахстан*

Обзор методических подходов и технологий обучения программированию в средней школе

Аннотация. В эпоху непрерывного информационного бума актуальной становится задача пересмотра учебных программ школьного образования. Программирование привносит в образовательный процесс элементы инноваций и интерактивности, что не только делает обучение увлекательным, но и значительно повышает его качество за счет формирования глубоких и фундаментальных знаний. Такой подход позволяет учащимся не только овладеть современными технологическими навыками, но и развить критическое мышление, умение анализировать и решать сложные задачи, что является неотъемлемой частью современного образовательного процесса. Важно, чтобы обновление программ школьного программирования основывалось на последних достижениях науки и технологий и обеспечивало актуальность обучения современным требованиям. Это означает не только внедрение новых технических знаний и навыков, но и подготовку учащихся к успешной адаптации и профессиональной деятельности в условиях постоянно развивающегося технологического мира. Подход, подчеркивающий важность программирования в школьном образовании, должен поощрять не только техническую грамотность, но и общую культуру мышления, готовность к непрерывному образованию и профессиональному росту. Обучение программированию в школах является ключом к развитию компетенций, необходимых для успешной жизни и карьеры в современном

мире, что подчеркивает важность практического применения знаний и навыков в реальной жизни.

В результате внедрение программирования в школьную программу не только отвечает вызовам информационного века, но и служит основой для формирования нового поколения специалистов, способных эффективно работать в высокотехнологичной среде, обладающих глубокими и обобщенными знаниями, готовых к инновациям и способных решать нестандартные задачи.

Ключевые слова: программирование в школе, методологические подходы, технологические подходы, технологии обучения программированию, геймификация, блокчейн технологии, образовательные роботы, виртуальная реальность.

Данное исследование выполняется в рамках грантового финансирования проекта (грант №АР19678847) Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

М.А. Yermaganbetova¹, М. Serik¹, А.Н. Tokzhigitova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan*

Overview of methodological approaches and technologies of teaching programming in secondary schools

Abstract. In the era of continuous information boom, the task of revising school curricula becomes urgent. Programming brings elements of innovation and interactivity to the educational process, which not only makes learning fun, but also significantly improves its quality through the formation of deep and fundamental knowledge. This approach allows students not only to master modern technological skills, but also to develop critical thinking, the ability to analyze and solve complex problems, which is an integral part of the modern educational process. It is important that the updating of school programming programs is based on the latest achievements of science and technology and ensures the relevance of teaching to modern requirements. This means not only the introduction of new technical knowledge and skills, but also preparing students for successful adaptation and professional activity in an ever-evolving technological world. An approach emphasizing the importance of programming in school education should encourage not only technical literacy, but also a general culture of thinking, readiness for continuing education and professional growth. Teaching programming in schools is the key to developing the competencies necessary for a successful life and career in the modern world, which emphasizes the importance of practical application of knowledge and skills in real life.

As a result, the introduction of programming into the school curriculum not only meets the challenges of the information age, but also serves as the basis for the formation of a new generation of specialists capable of working effectively in a high-tech environment, possessing deep and generalized knowledge, ready for innovation and able to solve non-standard tasks.

Keywords: programming at school, methodological approaches, technological approaches, programming learning technologies, gamification, blockchain technologies, educational robots, virtual reality.

This work was financially supported by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant №AP19678847).

References

1. European Education Area, EEA. Digital Education Action Plan (2021-2027).
2. European Education Area, EEA. Digital Education Action Plan (2018-2020).
3. Mukaşeva M.U. Razvitie vychislitel'nogo myşleniia obuchaişisias v protsesse obucheniiia programmirovaniiy v şkole: Monografiia. – Nur-Sultan: Natsionalnaia akademiia obrazovaniia im. I. Altynsarina, 2020. – 165 s. [Mukasheva M. U. Progressio cogitationis computationalis studentium in processu discendi programmandi in schola: Monographus. - Nur Sultan. [in Russian]
4. Kuzenkova G.V., Ştaniyk A.A., Şagbazian D.V. Obuchenie programmirovaniiy v srednei i vysşei şkole: problemy i puti reşeniia // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia.–2021.–№1. [Kuzenkova G.V., Shtaniyk A.A., Shagbazyan D.V. Teaching programming in secondary and higher schools: problems and solutions // Modern problems of science and education. – 2021.–№1.] [in Russian]
5. Gladskih D.S., Ştaniyk A.A. O problemah formirovaniia kompetentsii v oblasti programmirovaniia u bakalavrov IT-napravleniia //Informatika i obrazovanie. 2015. №5. S. 71-76.[Gladskikh D.S., Shtanyuk A.A. On the problems of formation of competencies in the field of programming for bachelors of the IT direction //Informatics and education. 2015. No. 5. pp. 71-76.] [in Russian]
6. Papert, S. (1980). *Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas*. New York: Basic Books.
7. Vygotsky, L.S.(1934). *Myshlenie i rech. Psihologicheskie issledovaniia*. Moskva – Leningrad: Gosudarstvennoe socialno jekonmicheskoe izdatelstvo.
8. Bruner, J. (1974). *Beyond the Information Given: Studies in the Psychology of Knowing*. London: George Allen and Unwin Ltd.
9. Popper Karl (1984). *Evolutionary Epistemology // Evolutionary Theory: Paths into the Future / Ed. by J. W. Pollard*. John Wiley & Sons.Chichester and New York, 1984, ch. 10, pp. 239-255.
10. Bell, T., Alexander, J., Freeman, I. & Grimley, M. (2009). *Computer Science Unplugged: school students doing real computing without computers*. Available at: <https://www.researchgate.net> (accessed 08.07. 2023).
11. Koh, Kyu Han. (2014). *Computational Thinking Pattern Analysis: A Phenomenological Approach to Compute Computational Thinking*, In *Computer Science Graduate Theses & Dissertations*, 86.
12. Mukasheva, M., Zhilbayev Zh. *Continuous and Ubiquitous Programming: Learning in Kazakhstani Schools*. *Ubiquitous Learning: An International Journal* 9(2), 2016.- pp: 13-27.
13. *Metodicheskie rekomendatsii po vnedreniiy STEM obrazovaniia*. – Astana: Natsionalnaia akademiia obrazovaniia im. I. Altynsarina, 2017. – 162 s. [Methodological recommendations for the implementation of STEM education. – Astana: I. Altynsarin National Academy of Education, 2017. – 162 p.] [in Russian]
14. Redfield, C.L. (2013) *Gamification and Creating Game Developers*. 2013 Proceedings of the Information Systems Educators Conference, San Antonio, Vol. 30.
15. Butgereit, L. (2015) *Gamifying a PhD Taught Module: A Journey to Phobos and Deimos*. In: Cunningham, P. and Cunningham, M., Eds., *IST-Africa 2015 Conference Proceedings*, IIMC International Information Management Corporation.

16. Scanu D., Tovoli T., and Larsson. O. E. n.d. "Sort Visualize."
17. Kerren A. and Stasko J. T. 2002. "Algorithm Animation." Software Visualization. Lecture Notes in Computer Science, Software Visualization. Lecture Notes in Computer Science, Vol 2269. DOI:10.1007/3-540-45875-1_1
18. Zoltán K. and László T., dirs. n.d. Bubble-Sort with Hungarian ("Csángó") Folk Dance. Tirgu Mures (Marosvásárhely), Romania: Created at Sapientia University.
19. Boticki I., Barisic A., Martin S., and Drljevic N. 2012. "Teaching and Learning Computer Science Sorting Algorithms With Mobile Devices: A Case Study." Computer Applications in Engineering Education Vol 21. <https://doi.org/10.1002/cae.21561>
20. Alammary, A., Alhazmi, S., Almasri, M., Gillani, S., Blockchain-Based Applications in Education: A Systematic Review. Appl. Sci., 9, 12, 2400 (2019)
21. Sun, X., Zou, J., Li, L., Luo, M., A Blockchain-based online language learning system. Telecommun. Syst., 76, 155–166 (2021)
22. Choi, E.; Choi, Y.; Park, N. Development of Blockchain Learning Game-Themed Education Program Targeting Elementary Students Based on ASSURE Model. Sustainability 2022, 14, 3771.
23. Son, M. Effective Educational Tool to Teach Blockchain Easily. Aprop. Tech. 2019, 11, 36–43.
24. Jung, Y.; Kim, J.; Park, N. Understanding and Education Measures of the Prevention of Forgery and Falsification of Blockchain for Elementary School Students. JKAIE 2019, 23, 513–520. <https://doi.org/10.3390/su14073771>
25. Kim, J.; Park, N. Blockchain Technology Core Principle Education of Elementary School Student Using Gamification. JKAIE 2019, 23, 141–148.
26. Vehbi Yolcu, Veysel Demirer (2023). The effects of educational robotics in programming education on students' programming success, computational thinking, and transfer of learning, Computer Applications in Engineering Education, 10.1002/cae.22664, 31, 6, Pp. 1633-1647. <https://doi.org/10.1002/cae.22664>
27. Zhengyue Zhao, Tongwei Xie, Huayi Wang, Yueyang Zheng (2022) . Early Education Application Software Based on Artificial Intelligence VR Technology, Computational Intelligence and Neuroscience, doi: 10.1155/2022/4756390
28. Segura, Rafael J., del Pino, Francisco J., Ogáyar, Carlos J., Rueda, Antonio J. (2020). VR-OCKS: A virtual reality game for learning the basic concepts of programming. Computer Applications in Engineering Education, Volume 28, Issue 1, Pp. 31-4. <https://doi.org/10.1002/cae.22172>
29. Mukasheva M, Kakabayeva Z and Pussyrmanov N (2023) Visualization of sorting algorithms in the virtual reality environment. Front. Educ. 8:1195200. doi: 10.3389/educ.2023.1195200

Авторлар туралы мәліметтер:

Мадина Аскарвна Ермаганбетова – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Меруерт Серік – педагогика ғылымдарының докторы, информатика кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Айнур Нурболатовна Токжигитова – аға оқытушы, Computer Science факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мадина Аскарловна Ермаганбетова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, кафедра информатики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Меруерт Серік – доктор педагогических наук, профессор, кафедра информатики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Айнур Нурболатовна Токжигитова – старший преподаватель факультета Computer Science, Торайғыров университета, Павлодар, Казахстан.

Information about authors:

Madina Askarovna Yermaganbetova – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Computer Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University; Astana, Kazakhstan.

Meruert Serik – doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Computer Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ainur Nurbolatovna Tokzhigitova – Senior Lecturer of the Faculty of Computer Science, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

ХҒТАР 14.25.07
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-112-128>

Бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік портреті, дайындау, білімін жетілдіру мәселелері

О.М. Жолымбаев¹, Г.Е. Берикханова¹, А.А. Мухамбетова², Д.Р. Онтагарова¹

¹Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

²Жоғары білім беруді дамыту ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан

(E-mail: orik_65@mail.ru, gulnazezhenkan@mail.ru, amina-15@mail.ru, diko-68@mail.ru)

Аңдатпа. Еліміздегі педагогтардың, оның ішінде бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік портреті, педагогтарды даярлау, кәсіби құзірет-тіліктерін жетілдіру мәселелері мақаланың өзектілігін айқындайды. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын университеттердің, колледждердің білім беру бағдарламаларына салыстырмалы анализ жасалды. Алыс-жақын шетел ғалымдарының педагог даярлаудағы іс-тәжірибелері қарастырылды. Педагогтың білімін сырттай бағалау бойынша университеттердің рейтингісі шығарылды. Білім беру мазмұнының жаңартылуы мұғалімнен пәндік білімін үнемі жоғарылатып отыруды талап етеді. Осы мақсатта бастауыш сынып мұғалімдеріне негізгі төрт пән бойынша қандай тараулар мен бөлімдерден пәндік білімін көтеру қажет екендігі анықталды.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің алдында тұрған негізгі қиындықтар қарастырылып, жағдайды жақсарту үшін стратегиялар мен ұсыныстар жасалды.

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау бойынша орта кәсіптік білім, жоғары білім, жоғары білім беруден кейінгі білім беру бағдарламалары салыстырылып зерттелді. Болашақ мұғалімдердің сапалы дайындығын қамтамасыз ету және бастауыш сыныптарда білім беру процесін жақсарту мақсатында білім беру мәселелері мен біліктілікті арттыру әдістеріне ерекше назар аударылады. Зерттеу және білім беру мекемелері, бастауыш сынып мұғалімдері, сондай-ақ Қазақстандағы бастауыш білім беру сапасын жақсартуға бағытталған білім беру саясатының басшылары үшін пайдалы болуы мүмкін құнды ұсыныстар мен практикалық қорытындылар ұсынылады.

Түйін сөздер : бастауыш сынып, мұғалім, біліктілік, білім бағдарламасы, әлеуметтік портрет.

Кіріспе

Мектепте білім берудің сапасын арттыру және мұғалімдерді даярлаудың маңыздылығын Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев «Еліміздің кадрлық әлеуетін біртіндеп арттыру өте маңызды. Сондай-ақ болашақта сұранысқа ие болатын кәсіптер үшін білікті мамандар даярлау керек. Бұл бағытта нақты жұмыстар басталды. Мұғалімдердің біліктілігін арттыруға және әлеуметтік мәртебесін көтеруге көңіл бөлген абзал» - деп биылғы Жолдауында айқын мақсат қойды [1].

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұрақталуы, халықтың демографиялық өсуі педагогтың, оның ішінде бастауыш сынып мұғалімдерінің сұранысқа ие болатыны сөзсіз. Сондықтан болашақ педагогты даярлайтын жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларының мұғалімнің ақпараттық-коммуникативтік мәдениеттілігін, оқытудың жаңа педагогикалық әдістерді меңгеруін, терең пәндік білім беруін қамтамасыз етуі маңызды. Мемлекеттік «Жайлы мектеп» ұлттық жобасы жүзеге асырылуда. Бұл жобаның да мақсаты болашақ педагог кадрлардың сапалық деңгейін арттыру, білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеру.

Сондықтан мұғалімнің кәсіби білімін жетілдіру мәселесі де өзекті болып табылады. Зерттеу жұмысында бастауыш сынып мұғалімдерінің пәндік білімді қандай тараулардан жетілдірілу қажеттігі анықталып, ұсыныстар жасалды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдісін таңдап алу еліміздегі бастауыш сынып мұғалімдерінің бүгінгі таңдағы әлеуметтік портретін анықтау, колледждер мен университетте сапалы маман даярлаудағы білім беру бағдарламаларының ерекшеліктерін салыстыру, бастауыш сынып мұғалімдерінің білімдерін бағалау тестілерінің нәтижелерін, пәндік білім дәрежелерін зерттеу мәселелеріне байланысты таңдалып алынды.

Бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік портретін, пәндік білімдегі кемшіліктерді, педагогтың білімін бағалау тестісін тапсырудағы қиындықтарды анықтау мақсатында кең тараған педагогикалық-психологиялық әдістің бірі – *сауалнама* жүргізу қолданылды. Бұл әдіс жауап берушінің аты, жөні жазылмайды, тек оның жауаптарының жазылуымен, яғни анонимділігімен ерекшеленеді. Зерттеу жұмысы барысында Google Forms арқылы онлайн сауалнама жүргізілді.

Оның нәтижелері *квалиметриялық әдісті дифференциациялау* арқылы зерттелді. Сауалнаманың нәтижесі бойынша педагогтардың жауаптары жүйеленіп, өткен оқу жылындағы мәліметтермен салыстырылып, талқыланды.

Зерттеу тақырыбы бойынша ақпараттарды жинағаннан кейін оларды өңдеп қана қоймай, *мәліметтерді талдау* арқылы зерттелетін жағдайды толық түсініп, болжамдар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік туды. Бұл – өңдеу әдістерін қамтитын статистикалық зерттеудің негізгі бағыты болғандықтан ол тек осы мәселелер мен деректерде жазылған ақпаратты пайдаланады. Облыстар бойынша 2021-2022 оқу жылында бастауыш сынып

мұғалімдерінің педагогтың және бітіруші түлектердің білімін бағалау бойынша тестілеу нәтижелерінің көрсеткіштері бойынша мәліметтер талданды.

Сонымен қатар бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауға арналған колледждер мен университеттердің білім беру бағдарламалары салыстырылып, практикалық маңызы бар ұсыныстар жасалды.

Талқылау

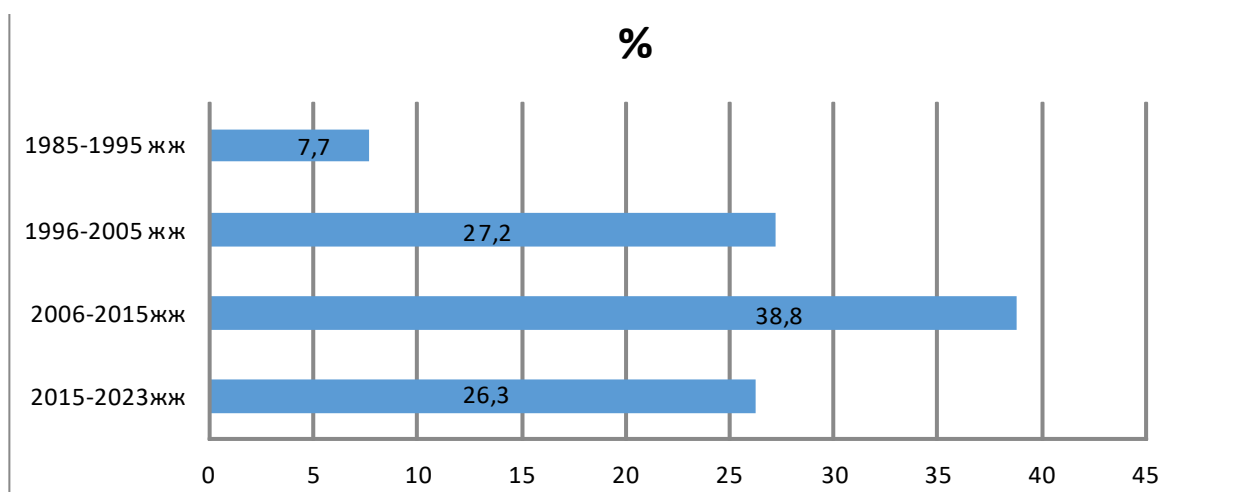
Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, 8 жасар екі баланың біріне жоғары санаттағы, ал екіншісіне төменгі санаттағы мұғалім сабақ берсе, 3 жылдың ішінде олардың үлгеріміндегі алшақтық 53% құрайды екен. Орта мектепте жұмыс өнімділігі жоғары және төмен мұғалімдердің оқушылары көрсететін білім сапасының айырмашылығы орта білім берудің жалпы сертификатындағы (GCSE) үш деңгейден де үлкен болып шыққан. Бұдан біліктілік деңгейі жоғары және төмен мұғалімнің балаға қаншалықты ықпал ететінін байқаймыз [2].

Америкалық зерттеулерге сәйкес жоғары білім сапасын көрсеткен 10 пайызға енетін мұғалім 3 жыл қатарынан оқытқан оқушы, дәл сол уақыт аралығында көрсеткіші төмен мұғалім оқытқан оқушыдан 2 жылға озып кетеді екен. Біліктілігі төмен немесе нашар бірнеше мұғалім оқытқан балаларда түрлі қиындықтар болып, өз қатарластарынан қалып қою мәселесі туындайды. Әсіресе мұғалімдер әл-ауқаты төмен отбасынан шыққан балалар өміріне де айтарлықтай ықпал ете алады. Саттон Трастың (2011) берген есебіне сәйкес, әлеуметтік жағдайы төмен оқушыларға жақсы мұғалім 1,5 жылдық, ал біліктілігі төмен мұғалім 0,5 жылдық білім көлемін меңгереді. Басқаша айтқанда, бұл оқушылар үшін біліктілігі жоғары және төмен мұғалімдердің айырмашылығы білім деңгейінде бір жылға пара-пар. Сапалы оқыту мәселесі оқушылардың оқу үлгерімін арттырудағы маңызды факторы болып саналады [3].

Жаңартылған білім беру жүйесіне көшуге байланысты ұстаздардан білім алушыларды өзгермелі қоғамда өмір сүруге бейім, жаһандық көзқарасы мен заман талабына сай жаңа дағдыларды қалыптастырған тұлға етіп тәрбиелеу талап етілуде. Осы міндетті орындау үшін мұғалімнің пәндік білімді терең меңгеруі, жаңа оқыту технологиялары мен педагогикалық зерттеу әдістерін педагогикалық қызметінде кеңінен қолдана алуы керек.

А. Байтұрсынұлы атындағы ұлттық зерттеулер және білімді бағалау орталығының базасындағы статистикалық мәліметтер бойынша Қазақстан Республикасында 77573 бастауыш сынып мұғалімі бар. Оның ішінде «Педагогика ғылымдарының магистрі» академиялық дәрежесі бар – 2286 (3%), «Бакалавр» академиялық дәрежесі бар – 64769 (83%), колледж бітірген – 10517 (14%) мұғалім қызмет етеді. Бастауыш сынып мұғалімдерінің 71% -ы мемлекеттік тілде, ал 27% тек орыс тілінде қалған 2%-ы екі тілде де бастауыш сыныптарға білім бере алатыны анықталды [4].

Ұлттық тестілеу орталығы базасында тесттен өтетін ұстаздың қандай оқыту формасында білім алғандығын көрсететін ақпарат ұсынылмайды. Жоғары білімді ұстаздардың қашықтықтан немесе күндізгі оқу түрінде білім алғандығы туралы ақпарат алу мақсатында Google Forms арқылы онлайн сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға барлығы 16476 бастауыш сынып мұғалімдері қатысты. Бастауыш сынып ұстаздарының 70%-ға жуығы ЖОО-нын қашықтықтан оқыту формасы арқылы тәмамдағаны белгілі болды. Сондай-ақ 1985-2023 жылдар аралығындағы қашықтықтан оқыту формасымен білім алған түлектердің үлесіне назар аударылды (Сурет-1) [5].

Сурет 1. Бастауыш сынып ұстаздарының қашықтықтан оқыту формасымен 1985-2023 аралығындағы білім алған түлектердің үлесі

Диаграммдан 2006-2015 жылдар аралығында 1985-1995 оқу жылына қарағанда сырттай оқыту формасында білім алған бастауыш мұғалімдерінің саны 33%-ға артқан.

Бітіруші түлектердің білімін бағалау тестілеуіне 2022-2023 жылы бастауыш сынып мұғалімі мамандығын тәмамдаған 10080 түлек қатысып, олардың тек 2508-і шектік балл жинай алған. Бұл барлық қатысушылардың 24,88%-ын құрайды. Анықталған жағдай қашықтықтан оқыту формасымен білім алған түлектердің тест көрсеткіштері нәтижесінің төмендігіне қатыстылығын көрсетеді.

Ұлттық тестілеу орталығы базасында педагогтың анкетасында оның қандай ЖОО-нын бітіргендігі, қандай оқыту формасымен білім алғандығы, жұмыс істеп жүрген облысы жайлы мәліметтер енгізілсе, педагогтың әлеуметтік портретін жасауға кең мүмкіндік туар еді.

2021-2022 оқу жылындағы сырттай бағалау тестілеуі бойынша 11264 бастауыш сынып мұғалімдері тест тапсырды. Оның ішінде 5241-і (46,62%) шектік балл жинады.

Педагогтың білімін бағалау бойынша облыстардың рейтингісі 1, 2, 3, 4- кестелерде көрсетілді.

Кесте 1

**Облыс бойынша 2021-2022 оқу жылында бастауыш сынып мұғалімдерінің
ПББ бойынша тестілеу нәтижелерінің Топ-5 көрсеткіштері**

Облыс атауы:	Қатысқандар саны:	Шектік бал жинағандары:	(%)	Шектік бал жинамағандары:	(%)
Абай облысы	289	184	63,67	105	36,33
Шығыс Қазақстан облысы	264	163	61,74	101	38,26
Костанай облысы	303	187	61,72	116	38,28
Қарағанды облысы	507	273	53,85	234	46,15
Ақмола облысы	520	265	50,96	255	49,04

Кесте 2

**Облыс бойынша 2021-2022 оқу жылында бастауыш сынып мұғалімдерінің
ПББ бойынша тестілеу нәтижелерінің Аутсайдерлер-5 көрсеткіштері**

Облыс атауы:	Қатысқандар саны:	Шектік бал жинағандары:	(%)	Шектік бал жинамағандары:	(%)
Атырау облысы	571	193	33,8	378	66,2
Батыс Қазақстан облысы	245	88	35,92	157	64,08
Манғыстау облысы	789	286	36,25	503	63,75
Кызылорда облысы	495	201	40,61	294	59,39
Түркістан облысы	1533	658	42,92	875	57,08

Кесте 3

**Облыс бойынша 2022-2023 оқу жылында бастауыш сынып мұғалімдерінің
ПББ бойынша тестілеу нәтижелерінің Топ-5 көрсеткіштері**

Облыс атауы:	Қатысқандар саны:	Шектік бал жинағандары:	(%)	Шектік бал жинамағандары:	(%)
Шымкент қаласы	1377	740	53,74	637	46,26
Түркістан	2954	1559	52,78	1395	47,22
Шығыс Қазақстан облысы	563	289	51,33	274	48,67
Солтүстік Қазақстан облысы	639	305	47,73	334	52,27
Абай облысы	710	336	47,32	374	52,68

Кесте 4

Облыс бойынша 2022-2023 оқу жылында бастауыш сынып мұғалімдерінің
ПББ бойынша тестілеу нәтижелерінің Аутсайдерлер-5 көрсеткіштері

Облыс атауы:	Қатысқандар саны:	Шектік бал жинағандары:	(%)	Шектік бал жинамағандары:	(%)
Жетісу облысы	833	316	37,94	517	62,06
Атырау облысы	931	358	38,45	573	61,55
Ақмола облысы	950	371	39,05	579	60,95
Ақтөбе облысы	1127	444	39,4	683	60,6
Алматы облысы	2235	884	39,55	1351	60,45

2022-2023 оқу жылында 21579 бастауыш сынып мұғалімдері тестілеуден өтіп, 9554 мұғалім (44,27%) ғана шектік бал жинай алды.

2021-2022 оқу жылдарында Абай облысының педагогтың білімін бағалау бойынша тестілеуге қатысушылардың 90%-ның еңбек өтілі 15 жылдан кем емес екендігін айта кеткен дұрыс. Бұл мұғалімдер 2009 жылдағы Мемлекеттік білім беру стандарты бойынша ЖОО-нында «Математика және оны оқыту әдістемесі» пәні бойынша 18 кредит және колледжді кәсіби пәндер бойынша 72 кредит жүктемемен оқыған. Бұл сол кездегі білім берудегі Типтік оқу жоспарының маңыздылығын аңғартады [6].

2019-2020 оқу жылынан бастап ЖОО-ның Академиялық еркіндігіне байланысты кәсіби пәндерді оқытудағы кредит санының азайғанын байқадық. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын еліміздегі 39 ЖОО-да ҚР ҒЖБМ Жоғары білім беруді дамыту ұлттық орталығында 42 білім беру бағдарламасы тіркелген. Колледждегі, жоғары оқу орындарындағы білім алушылардың негізгі төрт пән бойынша оқу кредиттері Ы. Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы даярлаған «Орта білім беру стандартымен» салыстырып, мынандай мәліметтерді алынды (Кесте-5)[7]:

Кесте-5

Мектептегі, колледждегі, ЖОО-дағы кәсіби пәндер бойынша оқыту жүктемесі

Пән атауы:	Мектептегі жалпы сағат (1-4 сыныптар)	Колледждегі жалпы сағат	ЖОО-ның саны		
			5 кредит/ 45 сағат	10 кредит/ 90 сағат	15 кредит/ 135 сағат
Тіл мен әдебиет	1116 сағат/ 37 кредит	336 сағат/ 37 кредит	10	24	8
Математика	726,5 сағат/ 24 кредит	216 сағат/ 24 кредит	29	11	2
Жаратылыстану	203 сағат/ 7 кредит	144 сағат/ 7 кредит	40	2	---
Адам және қоғам	135 сағат/ 4 кредит	36 сағат/ 4 кредит	42	---	-----

Бұл кестеден елімізде Математиканы 15 кредит жүктемемен оқытатын 2 университет, 10 кредит жүктемемен 11 университет оқытса, қалған 29 білім беру бағдарламасы 5 кредитпен ғана оқытады. Тіл мен әдебиетті 15 кредитпен оқытатын 8 университет бар. Жаратылыстану пәні ең көбі 10 кредиттік жүктемемен, Адам және қоғам пәні тек 5 кредиттік жүктемемен оқытылуда.

Ал колледждегі білім беру Орта білім беру стандартымен сәйкестендірілгенін байқаймыз. Бұдан маман дайындауда мектепке қажетті білім көлемі ЖОО-да толық қанағаттандырылмайтындығы көрінеді.

ҚР ҒЖБМ «Ұлттық тестілеу орталығы» бекіткен Педагогтердің білімін бағалауға арналған тест спецификациясы негізінде бастауыш сыныптың төрт пәні бойынша тест тапсырмалары 21 тарау, 70 сұрақты қамтиды (6-кесте)[8].

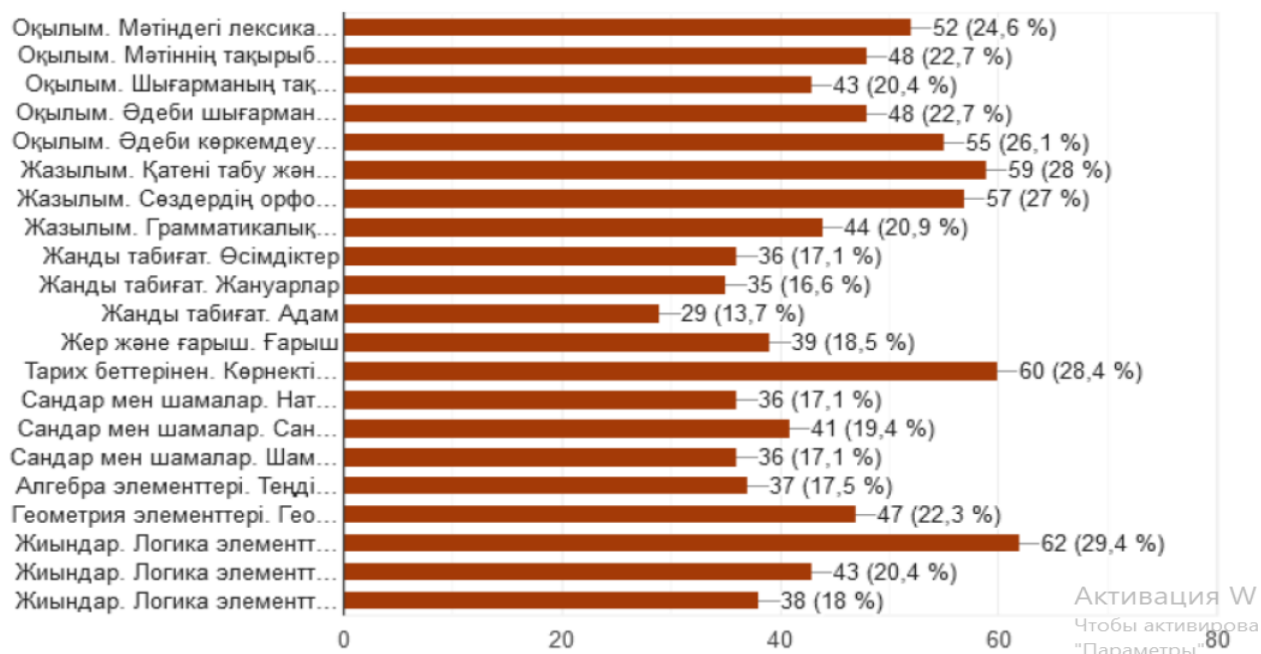
Кесте 6

Бастауыш сынып пәні бойынша ПББ арналған тест спецификасы

Пән атауы:	Сұрақ саны:	Пайыздық үлесі (%)
Тіл мен әдебиет	26	38
Математика	26	38
Жаратылыстану	14	20
Адам және қоғам	4	4

Сауалнама нәтижелері – 291 жауап

Ұлттық біліктілік тестінің қай бөлімі бойынша біліміңізді жетілдіргіңіз келеді?

Сурет-2. Бастауыш сынып мұғалімдерінің пәндік білім көтеру бойынша сұранысы

Бастауыш сынып мұғалімдерінің педагогтың білімін бағалау тестінен төмен нәтиже көрсетуінің себебін анықтау мақсатында 291 мұғалімге сауалнама жүргізіліп, қандай пәннің қай тарауынан білім жетілдіру қажеттілігі анықталды. Сауалнама нәтижесін зерттей келе, мұғалімдерге осы пәндердің барлық тарауларынан білім жетілдіруі қажет екендігіне көз жеткіздік. Оның негізгі себебі жоғарғы оқу орындарында осы пәндерді және оларды оқытудың әдістемесіне оқу кредитінің аз бөлінуі деп есептейміз (сурет-2)[5].

Жоғарғы оқу орнын бітіруші түлектерді сертификациялау негізінде жүргізілетін педагогтың білімін бағалау тестінің нәтижесі жоғары оқу орнының негізгі көрсеткіштерінің бірі. Білімді бағалау тестілеуіне 2021-2022 оқу жылында бастауыш сынып мұғалімі мамандығы бойынша 10080 түлек қатысып, 8572 түлек (75,12%) оң нәтиже көрсете алмаған. Ұлттық тестілеу орталығының мәліметтерін жоғарғы оқу орындары бойынша зерттеу мынандай нәтиже көрсетті.

Кесте 7

Жоғары нәтижелерге қол жеткізе алған Топ-5 ке енетін университеттер

ЖОО коды	ЖОО-ның атауы:	Жалпы саны	Шектік балл жинағандар:	%	Шектік балл жинамағандар:	%
153	Қазақстан-Американдық еркін университеті	57	42	73,68	15	26,32
7	«Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ	225	123	54,67	102	45,33
36	«А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» КеАҚ	101	46	45,54	55	54,46
11	«С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан» университеті» КеАҚ	120	54	45	66	55
35	«Ш. Уалиханова атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ	106	47	44,34	59	55,66

Кесте 8

Төменгі нәтиже көрсеткен Аутсайдерлер-5 университеттер

ЖОО коды	ЖОО-ның атауы:	Қатысқандар:	Шектік балл жинағандар:	%	Шектік балл жинамағандар:	%
143	Ж. Ташенов атындағы университет	190	21	11,05	169	88,95

154	Алматы гуманитарлық экономикалық университеті	114	15	13,16	99	86,84
414	Шымкент университеті	1398	219	15,67	1179	84,33
202	Академик А. Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті	737	126	17,1	611	82,9
141	Alikhan Bokeikhan University	247	52	21,05	195	78,95

2022-2023 оқу жылы тестілеуге 8384 түлек қатысып, 2943 түлек (33.01%) шектік балл жинай алмаған. Бастауыш сынып мұғалімі мамандығын тәмәмдаған түлектердің тест қорытындысы бойынша университеттер көрсеткіші сәйкес 9 – 10 кестелерде көрсетілген.

Кесте 9

Бастауыш сынып мұғалімі мамандығы түлектерінің тест қорытындысы бойынша Топ-5-ке енетін университеттер

ЖОО коды	ЖОО-ның атауы:	Жалпы саны	Шектік балл жинағандар:	%	Шектік балл жинамағандар:	%
7	«Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ	265	220	83,02	45	16,98
35	«Ш. Уалиханова атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ	103	84	81,55	19	18,45
42	«Семей қаласы Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ	81	66	81,48	15	18,52
36	«А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» КеАҚ	78	63	80,77	15	19,23
37	Қожа-Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университеті	103	81	78,64	22	21,36

Кесте 10

Бастауыш сынып мұғалімі мамандығы түлектерінің тест қорытындысы бойынша Аутсайдерлер-5-ке енетін университеттер

ЖОО коды	ЖОО-ның атауы:	Қатысқандар:	Шектік балл жинағандар:	%	Шектік балл жинамағандар:	%
143	«Мирас» университеті	263	135	51,33	128	48,67

154	Ж. Ташенов атындағы университет	168	87	51,79	81	48,21
414	Академик А. Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті	557	314	56,37	243	43,63
202	Шымкент университеті	1052	594	56,46	458	43,54
141	Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті	208	122	58,65	86	41,35

Аутсайдерлер тобында жыл сайын кейбір университеттердің қайталануы бастауыш мектеп мұғалімдерін даярлаудың білім беру бағдарламасын жаңартуды қажет ететіндігін көрсетеді.

Бастауыш сынып оқушылары әр нәрсені білуге, көруге құштар және оны іс-әрекетте қолдана білгісі келеді. Осы ерекшеліктерін ескере отырып баланы жастай шығармашылыққа үйрету керек. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда дәстүрлі және цифрлық көрнекті құралдар құрастыру, пайдалану студенттерді практикалық іс-әрекет дағдыларына машықтандыруға мүмкіндік жасайды. Осы мақсатқа жетуде білім алушылардың өндірістік практикасының алатын орны ерекше [9].

Педагогикалық және өндірістік практикаға бөлінетін жалпы кредиттен математиканы оқыту әдістемесіне арнайы кредиттің бөлінуі қажет, бұл сөзсіз болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің педагогикалық дайындығының тиімділігіне ықпал етеді. Сондықтан зерттеулердің нәтижесіне сүйене отырып, білім беру бағдарламасына «Математика» және «Тіл мен әдебиет» пәндерін оқытуда мынандай өзгеріс енгізуді ұсынамыз (11-кесте).

Кесте 11

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда білім беру бағдарламасының «Математика» және «Тіл мен әдебиет» пәндерін оқытуға ұсыныс

Пәндердің атауы (модуль)	Кредит саны	Модульдің компоненттері	курсы	Кредит саны
Математика	20	Математиканың теориялық негіздері	2	5
		Бастауыш сыныпта математиканы оқыту әдістемесі	3	5
		Бастауыш сынып математикасына дәстүрлі және цифрлық көрнекті құралдар құрастыру, пайдалану әдістемесі / STEM-беру	3	4
		Педагогикалық практика	3	2 (жалпы 6 кредиттің ішінде)
		Өндірістік практика	4	4 (жалпы 10 кредиттің ішінде)

Тіл мен әдебиет	20	Қазіргі қазақ тілі және қазақ тілін оқыту әдістемесі	2	5
		Бастауыш сыныпта жазу сауаттылығы	3	5
		Балалар әдебиеті және мәнерлеп оқу практикасы	3	4
		Педагогикалық іс-тәжірибе	3	2 (жалпы 6 кредиттің ішінде)
		Өндірістік іс-тәжірибе	4	4 (жалпы 10 кредиттің ішінде)

Сонымен қатар теориялық біліммен қатар іс-тәжірибеден өту барысына да жаңа леп керек. Осы мақсатта, педагогикалық және өндірістік практика мазмұны болашақ бастауыш сынып мұғаліміне қажетті пәндік және әдістемелік құзіреттіліктерін игеруге бағытталуы керек. Практика уақытын нақты пәнге арнаулы түрде бөлу арқылы білім алушының тәжірибе барысында меңгеретін құзіреттіліктерін болжай аламыз (12-кесте). Ал практика нәтижесін бөлінген кредиттер санының пайызына қарай әр пән бойынша бағалап, жиынтық қорытынды баға шығару қажет.

Кесте 12

Педагогикалық және өндірістік іс-тәжірибенің пән бойынша кредит саны

Пән атауы:	Педагогикалық іс-тәжірибе (3-курс)		Өндірістік іс-тәжірибе (4-курс)	
	ББ	Ұсынылатын кредит	ББ	Ұсынылатын кредит
Тіл мен әдебиет	6 апта	2	10 апта	4
Математика		2		4
Жаратылыстану		1		1
Адам және қоғам		1		1

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау сапасын жетілдіру мақсатында мынандай ұсыныстар жасалады:

Талдау ақпараттық-талдау орталығы:

Барлық мұғалімдердің бітірген университетінің кодын қою:

– “Жайлы мектеп” бағдарламасына қажетті 120 мың мұғалімнің қандай пәннен, қандай аймаққа, қандай уақытта, қандай тілде қажет екенін анықтай аламыз;

– Тест тапсыра алмай жатқан мұғалімдердің қандай университеттің түлегі екенін көреміз;

– Университет түлектерінің қандай жетістікке жеткенін көреміз;

Ұлттық тестілеу орталығы:

– Барлық мұғалімдердің бітірген университетінің кодын қою

– Тест тапсыра алмай жатқан бітірушілердің, мұғалімдердің қандай университеттің

түлегі екенін;

– Тест тапсырған бітірушілер мен мұғалімдердің өз пәні бойынша қандай тараудан тапсыра алмайтындығын;

– Республика бойынша ең көп қандай тараудан тестке қате жауап беретіндігін;

– Апелляцияға беретін мұғалімдердің қандай университеттің түлегі;

– Екінші жоғары білім алуда талапкерлерге ҰБТ тапсыруды міндеттеу;

– Педагогикалық мамандыққа түсушілерге қойылатын талаптардың орындалуы;

Жоғары білім беруді дамыту ұлттық орталығы:

– Педагогикалық мамандар дайындайтын білім бағдарламалары мектептің стандартына сәйкестендірілуі;

– Экспертиза барысында осы орталыққа тіркелген 42 білім бағдарламаларының барлығында бірдей математика 20 кредит, тіл мен әдебиет 20 кредит, жаратылыстану 5 кредит және адам және қоғам 5 кредиттен кем емес болуын қамтамасыз ету;

Біліктілікті арттыру орталықтары:

– Мұғалімдердің білімін жетілдірумен айналысатын мекемелер т.б. өткізген курстарды анализ жасап келешекте қандай курс керек екенін мұғалімдерден анкета алып барып қана ұйымдастыруы;

– Мұғалімдердің ЖОО-да білім алу түріне байланысты әрқайсысына жеке білім жетілдіру курсы өткізуді жоспарлау. Мысалы: күндізгі бөлімді, колледжден кейінгі күндізгі бөлімді ДОТ, екінші жоғары күндізгі бөлім ДОТ;

– ЖОО бітірген ағылшын тілі, орыс тілі, информатика, дене шынықтыру, музыка, бейнелеу өнерінің мұғалімдері бастауыш сыныпта сабақ берсе қосымша бастауыш сыныпта сабақ берудің әдістемесіне курстан өтуі керек;

Кесте 13

Болашақ педагогтарды дайындайтын университетке қойылатын талаптар

№	Педагогтардың білімін бағалау көрсеткіштері бойынша талаптар	Бағалау критерийі		
		ББ қойылатын талаптар	Университет құрылымын басқарушыларға қойылатын талаптар	ПОҚ қойылатын талаптар
1	50% өтпесе	Университет ББ түлектерді қайта дайындайды	Декан қызметінен босатылады	ББ бойынша сабақ беретін ПОҚ сыйақы берілмейді
2	60% өтпесе	Университеттің ББ гранттық конкурсына қатыспайды	Оқу-әдістемелік проректор қызметінен босатылады	ББ бойынша сабақ беретін ПОҚ еңбек келісім шарты тек 1 жылға жасалады.

3	70% өтпесе	Университеттің ББ лицензиясы құқығын жояды.	Ректор орнынан босатылады	ББ бойынша сабақ беретін ПОҚ еңбек келісім шарты жасалмайды.

Қорытынды

Педагогикалық маманның ұлттық біліктілік шеңберіндегі деңгейіне ауқымды анализ жасалды. Мұғалімнің жоғары оқу орнында оқытудың қандай формасында білім алғандығы мен оның кәсіби деңгейінің арасындағы тікелей байланыс анықталды.

Ұлттық тестілеу орталығы базасында тестен өтетін педагогтың анкетасының толықтырылуы ұсынылды. Анкетадағы толық мәліметтер университеттердің білім алушының алдындағы жауапкершілігін арттырады.

Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауға арналған білім беру бағдарламалары зерттеліп, ондағы негізгі төрт пәнге – Тіл мен әдебиет, Математика, Жаратылыстану, Адам және қоғам және педагогикалық, өндірістік практиканы ұйымдастыру мен өткізілу формасына ұсыныс жасалды.

Бастауыш сыныптарда меңгерілетін білік дағдылары оқушылардың білімінің нағыз іргетасы екендігін атап айқымыз келеді. Іргетас дұрыс қаланбаса білім де берік болмайды.

Ризашылық, мүдделер қайшылығы. Зерттеу барысында Google Forms арқылы онлайн сауалнама жүргізілді. Оған барлығы 16476 бастауыш сынып мұғалімдері қатысты. Сауалнама нәтижесінде еліміздегі бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік портреті айқындалды. Сауалнама сұрақтарына әділ жауап қатып, өз тілектері мен қажеттеліктерін бүкпесіз жеткізген ұстаздарға алғыс білдіреміз!

Авторлардың қосқан үлесі.

О.М. Жолымбаев. Шетел ғалымдарының еңбектерін зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау жасауда қолданды. Қазақстан Республикасындағы 77573 бастауыш сынып мұғалімінің академиялық дәрежесіне, оқу тіліне (қазақ, орыс) талдау жасады. Әртүрлі оқу жылдарындағы педагогтың білімін бағалау бойынша облыстардың рейтингісін шығарды. Тестілеу нәтижесі бойынша Топ – 5 және Аутсайдерлер – 5 көрсеткіштері анықталды. Мұғалімдерге жүргізілген сауалнамаға зерттеу жүргізді, ұсыныстар әзірледі. Зерттеу нәтижелерін республикалық семинарларда, конференцияларда ғалым-педагогтар арасында талқылады.

Г.Е. Берикханова. Зерттеу нәтижелерін саралап, бастауыш сынып мұғалімдерінің сапасын жетілдіру мақсатында ұсыныстар әзірледі. Мұғалімдерге жүргізілген сауалнаманың нәтижесінде бастауыш сынып мұғалімдеріне негізгі төрт пән бойынша қандай тараулар мен бөлімдерден пәндік білімін көтеру қажет екендігін анықтады. Мақаланың мәтінін жазып, оның мазмұнының ғылымилығына, нақтылығына үлес қосты.

А.А. Мухамбетова. Әртүрлі оқу жылдарындағы бастауыш сынып мұғалімі мамандығын бітірген түлектердің білімін бағалау тестінің нәтижелерін зерттеп, Топ – 5 және Аутсайдерлер – 5 көрсеткіштері бойынша республикадағы оқу орындарын анықтады. Аутсайдерлер тобында жиі кездесетін университеттерде білім беру сапасын арттыру мақсатында ұсыныстар даярлады.

Д.Р. Онтагарова. Мемлекетіміздегі бастауыш сынып мұғалімдерін даярлайтын университеттер мен колледждердің білім беру бағдарламаларын салыстырып зерттеді. Ондағы негізгі төрт пәнге бөлінген сағаттарды мектептің білім беру стандартымен салыстырды. Зерттеу нәтижесінде бастауыш сынып мұғалімінің пәндік және кәсіби құзіреттілігін арттыру мақсатында білім беру бағдарламаларындағы сағат немесе кредит сандарын тиімді өзгертуге ұсыныс жасады.

Әдебиеттер тізімі

1. 2024 жылғы 2 қыркүйекте ҚР Парламенті палаталарының бірлескен отырысында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев ел халқына Жолдауы (egemen.kz) – газеттегі мақала

2. ҚР Білім және ғылым министрлігі (2009-2010), Қазақстан Республикасының жалпыға бірдей білім беру стандарты- 3.08.252-2006, Астана: Ресми басылым – заңдық және нормативтік құжат

3. Рассел Григг. Бастауыш сынып мұғалімі. Шеберлікті шыңдау. Ұлттық аударма бюросы. Нұр-Сұлтан. 2020, 599б. – кітап.

4. Аналитика және зерттеу (taldau.edu.kz) – электрондық ресурс

5. <https://docs.google.com/forms/d/1dnjkWz0KW7fcYiimzGi-H-SQYA0dtVIAag8eeahZdCs/edit> - электрондық ресурс

6. "Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі № 2 бұйрығы (өзгерістер мен толықтырулармен 19.01.2023 №21) - заңдық және нормативтік құжат

7. Қазақстан Республикасының Білім және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 24 шілдедегі № 460 қаулысы. Қазақстан Республикасының Білім және ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы (2021 жылғы 12 қазанда күші жойылды - № 726) - заңдық және нормативтік құжат

8. Бастауыш сынып пәні бойынша Педагогтердің білімін бағалауға арналған тест спецификациясы 13.02.2023 ж ҚР ҒЖБМ Ұлттық тестілеу орталығы РМҚК - заңдық және нормативтік құжат

9. Кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидалары (ҚР БҒМ 2011 жылғы 20 сәуірдегі № 152 бұйрығы жаңа редакцияда-ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің 04.04.2023 № 145 бұйрығымен - заңдық және нормативтік құжат

О.М. Жолымбаев¹, Г.Е. Берикханова¹, А.А. Мухамбетова², Д.Р. Онтагарова¹

¹НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, Қазақстан

²Национальный центр развития высшего образования, Астана, Қазақстан

(E-mail: orik_65@mail.ru, gulnazezhenkan@mail.ru, amina-15@mail.ru, diko-68@mail.ru)

Социальный портрет учителей начальных классов, проблемы подготовки и повышения их образования

Аннотация. В статье анализируется современное состояние учителей начальных классов в Казахстане и делается акцент на важных аспектах их подготовки и совершенствования профессиональных навыков.

Социальный портрет учителей, в том числе учителей начальных классов, подготовка будущих учителей, совершенствование их профессиональных компетенций определяет актуальность данной статьи. Проведен сравнительный анализ образовательных программ вузов и колледжей по подготовке учителей начальных классов. Рассмотрен опыт ближних и дальних зарубежных ученых по подготовке учителей. Определен рейтинг вузов по внешней оценке знаний учителей начальных классов.

Исследованы основные проблемы, с которыми сталкиваются учителя начальной школы, исходя от этого предложены стратегии и рекомендации по улучшению ситуации.

Определена прямая связь между формой обучения обучающихся в высшем учебном заведении и его профессиональным уровнем. В целях обеспечения качественной подготовки будущих учителей и улучшения образовательного процесса в начальных классах особое внимание уделяется вопросам образования и методам повышения квалификации. Исследования предлагают ценные предложения и практические выводы, которые могут быть полезны образовательным учреждениям, учителям начальных классов, а также руководителям образовательной политики, направленные на улучшение качества начального образования в Казахстане.

Ключевые слова: начальная школа, учитель, квалификация, образовательная программа, социальный портрет.

O.M. Zholymbaev¹, G.E. Berikkhanova¹, A.A. Mukhambetova², D.R. Ontagarova¹

¹"Shakarim Semey University", Semey, Kazakhstan

²National Center for the Development of Higher Education, Astana, Kazakhstan

Social portrait of primary class teachers, problems of training and improving their education

Abstract. The article analyzes the current state of primary school teachers in Kazakhstan and focuses on important aspects of their training and improvement of professional skills.

The social portrait of teachers, including those employed in primary schools, the training of prospective teachers, and the improvement of their professional competencies, serves to illustrate the relevance of this article. A comparative analysis of the educational programmes of universities and colleges in the training of primary school teachers has been conducted. The experience of scholars from

a range of countries, both near and far, in the field of teacher training is considered. The ranking of higher education institutions based on the external assessment of the knowledge of primary school teachers is determined.

The primary school teachers' main problems have been investigated, and strategies and recommendations for improvement have been proposed.

A direct relationship has been revealed between the form of education in which the teacher studied at the university and his professional level. The educational programs of universities and colleges that train primary school teachers in our state were compared and studied. In order to ensure high-quality training of future teachers and improve the educational process in primary schools, special attention is paid to education and professional development methods. The research offers valuable suggestions and practical conclusions that can be useful to educational institutions, primary school teachers, as well as educational policy makers aimed at improving the quality of primary education in Kazakhstan.

Keywords: primary school, teacher, qualification, educational program, social portrait

References

1. 2024 zhylgy 2 qyrkujekte QR Parlamenti palatalarynyn birlesken otyrysynda Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaeв el Halqyna Zholdaуy (egemen.kz) – gazettegi maqala
2. Kazakstan Respublikasynyn Bilim jane Gylym Ministrлиgi (2009-2010), Kazakstan Respublikasynyn jalpyga birdie bilim bery standarty -3.08.252-2006, Astana: resmi basylym- (Universal standard of education of the Republic of Kazakhstan: official publication [legal and regulatory document] [in Kazakh]
3. Rassel Grigg. Bastauysh synyp mugalimi. Sheberlikti shyndau. Ultyq audarma bjurosy. Nur-Sultan. 2020, 599 b. – kitap.
4. Arthur J., Waring M., Coe R. and Hedges L.V. (eds) (2012) Research Methos and Methodologies in Education, London: Sage - - [the book is in English]
5. Analitykai I issledovaniya [Analytics and research] (taldau.edu.kz) - [Electronic resource]
6. <https://docs.google.com/forms/d/1dnjkWz0KW7fcYiimzGi-HSQY0dtVIAag8eeahZdCs/edit> - [Electronic resource]
7. Prikaz Ministra nauki I vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakstan ot 20 iulya 2022 goda № 2 “Ob udtverjdenii gosudarstvennyh obsheobyzatelnyh standartov vysshego I poslevuzovskogo obrazovaniya” (s izmeneniyami I dopolneniyami ot 19.01.2023 №21) Order of the Minister of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan from July 20, 2022, №2 “on the delivery of public health standards higher and postgraduate education” (with amendments and additions from 19.01.2023 No. 21) [in Russian]– [legal and regulatory document]
8. Kazakstan Respublikasynyn Bilim jane Gylymды damytudyn 2016-2019 jyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасы. Kazakstan Respublikasy ukimetinin 2018 jylgy 24 shildedegi № 460 kaulysy. Kazakstan Respublikasynyn Bilim jane Gylymды damytudyn 2020-2025 jyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасы. Kazakstan Respublikasy ukimetinin 2019 jylgy 27 jeltoksandagy № 988 kaulysy. (The State program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019. The government of the Republic of Kazakhstan dated July 24, 2018, №460) – [legal and regulatory document]
9. Bastauysh synyp pani boiynsha pedagogtardyn bilimin bagalauga arналган test spetsifikatsiyasy 13.02.2023ж KR GJBM Ultyk testileu ortalygy RMKK – zandyk jane normativtik act (Test specification for assessing the knowledge of teachers in the subject of Primary School 13.02.2023

director of the RSE of the National Testing Center of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan) - [legal and regulatory document]

10. Kredittik okytu tehnologiyasy boiynsha oku protsesin uiymdastyru kagidalary (KR BGM 2011 jylgy 20 ca'uirdegi№ 152 buirygy jah'aredatsiyada - KR Gylum jane ;jgary bilim ministrinin 04.04.2023 № 145 buirygy) (The organization of the educational process on credit technology training (order Mon RK from April 20, 2011 No. 152 in the editorial office of the Order of the Minister of Science and higher education RK from 04.04.2023 No. 145) - [legal and regulatory document]

Авторлар туралы мәлімет:

О.М. Жолымбаев – хат-хабар авторы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Абай облысы, Гагарин көшесі, 187 үй, 071400, Семей, Қазақстан.

Г.Е. Берикханова – физика-математика ғылымдарының докторы, профессор м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Абай облысы, Шәкәрім көшесі, 42 үй, 071400, Семей, Қазақстан.

А.А. Мухамбетова – физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Жоғары білім беруді дамыту ұлттық орталығы, Астана, Қазақстан.

Д.Р. Онтагарова – педагогика ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Абай облысы, Гагарин көшесі, 187 үй, 071400, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторах:

О.М. Жолымбаев – автор для корреспонденции, кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор, Университет имени Шакарима города Семей, Область Абай, ул. Гагарина, 187, 071400, Семей Казахстан.

Г.Е. Берикханова – доктор физико-математических наук, и.о. профессора, Университет имени Шакарима города Семей, Область Абай, ул. Шакарима, 42, 071400, Семей Казахстан.

А.А. Мухамбетова – кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор, Национальный центр развития высшего образования, Астана, Казахстан.

Д.Р. Онтагарова – кандидат педагогических наук, Университет имени Шакарима города Семей, Область Абай, ул. Гагарина, 187, 071400, Семей Казахстан.

Information about the authors:

О.М. Zholymbayev – a correspondence author, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Shakarim University of Semey, Abai Region, Gagarin str. 187,071400, Semey Kazakhstan.

Г.Е. Berikkhanova – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Acting Professor, Shakarim University of Semey, Abai region, Shakarim str. 42,071400, Semey Kazakhstan.

А.А. Mukhambetova – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, National Center for the development of Higher Education, Astana, Kazakhstan.

Д.Р. Ontagarova – Candidate of Pedagogical Sciences, Shakarim University of Semey, Abai region, Gagarin str. 187,071400, Semey Kazakhstan.

МРНТИ 14.35.07

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-129-141>

Научная статья

Актуальность открытия отделений по специальности «Тренер по футболу» в вузах Казахстана

А.А. Жумадилханов^{id}, Б.М. Тажигулова^{id}, К.К. Базарбаева^{id},
И.Б. Имангаликова^{id}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: orik_65@mail.ru, gulnazezhenkan@mail.ru, amina-15@mail.ru, diko-68@mail.ru)

Аннотация. Футбол – один из самых узнаваемых и доминирующих видов спорта. За всей привлекательностью футбола стоит тяжелая работа игроков и всего футбольного штаба. Однако за команду и ее результаты несет полную ответственность тренер.

Спортивный тренер – это специалист, который воспитывает спортсменов и готовит их к соревнованиям. Основная цель работы тренера – подготовка спортсменов высокого класса, способных побеждать в соревнованиях самого высокого ранга. Тренеру важнее сохранить или даже переформировать индивидуальность подопечного, при интенсивных нагрузках повлиять на индивидуальность каждого в спортивной деятельности. Тренер должен владеть методикой тренировок, должен знать основы физического воспитания и биологии. Он также должен быть в курсе того, что происходит в мире спорта.

В казахстанском футболе на современном этапе существует проблема нехватки квалифицированных тренеров, особенно в детско-юношеском футболе. В статье предпринята попытка анализа данной проблемы и ее решения, в частности, открытия отделений «Тренер по футболу» в вузах Казахстана, на кафедрах «Физическая культура и спорт».

Ключевые слова: футбол, подготовка тренера, вузы Казахстана, проблема методики подготовки, детско-юношеский футбол, учебный процесс.

Введение

Сегодня, согласно статистическим данным, всего треть детей и подростков ведут активный образ жизни, а 40% допризывной молодежи негодны к воинской службе в Казахстане. Поэтому в своем Послании народу Казахстана Глава государства К.-Ж. Токаев подчеркнул приоритетность развития спорта, в том числе среди детей и подростков [1].

Кадровое обеспечение отрасли остается проблемным вопросом. Анализ состояния этой проблемы показывает, что система подготовки, повышения квалификации и переподготовки кадров в отрасли, научная база спорта высших достижений развиты слабо.

Основой подготовки спортсменов высокого уровня является использование современных научных технологий в спортивной подготовке, а также постоянное совершенствование методов тренировок, а развитие отечественной спортивной науки в стране остается серьезной проблемой.

Тренерский состав республики часто работает по методике, разработанной еще в советский период, большинство из них не знакомы с современными методами тренировки и реабилитации спортсменов.

Опыт показывает, что лишь небольшое количество специалистов с дипломами по физическому воспитанию и спорту выбирают работу в общеобразовательных школах, детских садах и других физкультурно-спортивных учреждениях, что является следствием низкой заработной платы и отсутствия социальной защиты этой категории специалистов.

О кадровом обеспечении физической культуры и спорта сказано в Концепции «Развитие физической культуры и спорта Республики Казахстан 2023 – 2029» [2].

Постановка проблемы

Наличие специалистов в области физической культуры и спорта – залог динамичного развития массовой физической культуры и спорта.

В 2022 году в сфере физической культуры и спорта работали 66332 специалиста (учителя и преподаватели организаций образования, тренеры – преподаватели по спорту, методисты по спорту, инструкторы по спорту, работники аппаратов отделов и управлений физической культуры и спорта регионов и другие работники физической культуры и спорта), что на 8196 человек больше уровня 2020 года.

В сельской местности работают 28873 работников физической культуры и спорта, или 42,7% от их общего числа (в 2020 году – 25285 человек, в 2021 году – 28373 человека).

Подготовка бакалавров по специальности "Физическая культура и спорт" осуществляется в 38 из 119 организаций высшего и (или) послевузовского образования страны. Ежегодно на эту специальность поступает около 2 тыс. человек (трудоустройство – 75,6 %, в том числе по госзаказу – 92,2 %).

Согласно классификатору направлений подготовки кадров, с 2019 года образовательные программы разрабатываются вузами самостоятельно.

На сегодняшний день почти актуализированы все направления подготовки кадров, в том числе образовательные программы по физической культуре и спорту.

В реестр включены:

"Менеджмент физической культуры и спорта" (Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза),

"Спортивный менеджмент" (Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахская академия труда и социальных отношений),

"Психология спорта" (Казахский национальный университет им. аль-Фараби),

"Спортивный и оздоровительный фитнес" (Казахский национальный медицинский университет им.С. Д. Асфендиярова),

"Спортивное право" (Казахский национальный университет им. аль-Фараби),

"Спортивная медицина" (Казахский национальный медицинский университет им.С. Д. Асфендиярова, медицинский университет "Астана"),

"Спортивная журналистика" (Л. Н. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева),

"Оздоровительная физическая культура", "Спорт и антидопинговое обеспечение", "Спортивный и оздоровительный фитнес" и другие новые образовательные программы.

В целях формирования компетенций студентов по адаптивной физической культуре и спорту в образовательную программу "Физическая культура и спорт" включены дисциплины "Адаптивная физическая культура и спорт", "Спортивная медицина и антидопинговый контроль в спорте", "Лечебная физическая культура и массаж" [3].

С 2019 по 2020 учебный год на базе Казахской академии спорта и туризма реализуется новая образовательная программа "Адаптивная физическая культура и спорт".

Государственный образовательный заказ на подготовку кадров с высшим и (или) послевузовским образованием формируется на основе среднесрочного прогноза потребности в кадрах, представляемого Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан.

По данным Минтруда, до 2026 года среднесрочная потребность учителей по физической культуре составляет 296 человек.

Казахстанская система высшего образования проводит базовую подготовку для спортивной сферы по направлению "Образование". После окончания ОВПО трудовую деятельность молодые специалисты осуществляют в основном в организациях образования (учитель физической культуры) или на различных спортивных объектах (инструктор по плаванию, тренер по фитнесу и др.).

Подготовка специалистов спорта среднего звена осуществляется на базе педагогических колледжей. В 2022 году подготовка кадров по специальности «Физическая культура и спорт» ведется в 110 колледжах с охватом 12,6 тыс. человек. Обучение осуществляется по 4 квалификациям: "инструктор по физической культуре", "учитель физической культуры", "тренер-преподаватель по спорту", "прикладной бакалавр физической культуры".

Ежегодно по данным специальностям выпускаются по государственному заказу более 1200 человек. Трудоустройство по специальности последние годы составило 74%.

Также необходимо провести детальный анализ и мониторинг потребности в кадрах в области спорта, в том числе в спортивных врачах, диетологах, нутрициологах, спортивных психологах.

Наряду с подготовкой специалистов и уровнем оплаты труда, обеспечение отрасли высококвалифицированными тренерами важно для повышения квалификации тренеров и специалистов на постоянной основе. Это одна из главных проблем отрасли.

Повышение квалификации тренерско-преподавательского состава осуществляется в рамках деятельности Республиканского учебно-методического и аналитического центра по физической культуре и спорту. Так, ежегодно ДЦРОТО покрывает только 6% от общего числа тренеров. В 2020-2022 годах ДЦРОТО организовал и провел 39 курсов повышения квалификации для 1961 тренера (в 2020 году – 15, в 2021 году – 15, в 2022 году – 9).

Цель: раскрыть и обосновать актуальность открытия направлений по специальности «Тренер по футболу» в вузах Казахстана.

Методы исследования

При анализе исследуемой проблематики применялись общенаучные методы и приемы исследования, а также методы сравнительного анализа, наблюдения, количественные и качественные методы анализа.

Результаты

Сегодня мир футбола развивается с невероятной скоростью. И, следовательно, при назначении или приглашении тренера, возникает вопрос – отвечает ли назначенный специалист (тренер) требованиям сегодняшних мировых тенденций? В профессиональном футболе, в Премьер-Лиге, работает много казахстанских квалифицированных опытных тренеров, которые имеют огромный багаж футбольной карьеры и лицензии УЕФА.

Но если говорить о детско-юношеском футболе, здесь наблюдается нехватка грамотных и квалифицированных тренеров, хотя все они прошли школу футбола в местных клубах. Нам нужно обучать наших тренеров. Почти все нынешние футбольные тренеры – бывшие футболисты.

Они не освоили приемы привлечения ребенка к игре в футбол. В нынешней системе можно стать «квалифицированным тренером», приняв участие в семинаре. Нам нужна организация, которая выявляет и готовит квалифицированных тренеров. Разовый результат, победа за один сезон не решают проблемы казахстанского футбола [4].

Поэтому важным направлением пути развития футбола Казахстана, является увеличение количества и качества детских футбольных тренеров. В Казахстане примерно 1300 детских футбольных тренеров, и если разделить это на количество детей, то на одного тренера приходится 350 детей. Например, в Англии 390 000 профессиональных детских тренеров и на одного тренера приходится три воспитанника [5].

Футбольный тренер в высших учебных заведениях не входит в классификацию профессий. Это требует развития отечественной системы непрерывного профессионального развития. Это должно быть основано на конструктивистской теории. Новая система развития футбола должна быть направлена не только на поиск талантливых детей, но и на развитие этих детей. Для этого должен быть подготовлен корпус футбольных тренеров.

Подготовка компетентных специалистов требует повышенного внимания к качеству образования, обновления содержания образования. При этом система образования не только подстраивается под внешние условия, но и одновременно является источником инновационных решений образовательной деятельности, куда входят и обучение, и воспитание, и наука. Ответственность за ход всех перечисленных процессов в обеспечении качества содержания образования и получаемых результатов остается за высшей школой [6].

В Евразийском национальном университете имени Л.Н.Гумилева, в Астане на кафедре «Физическая культура и спорт» разработана инновационная образовательная программа «6В01407 – Тренер по футболу». Цель образовательной программы: подготовка футбольных тренеров, способных осуществлять профессиональную деятельность в условиях обновленного содержания образования, обладающих профессиональной и общекультурной компетентностью в сфере педагогической и тренерской деятельности [7].

В программу включены предметы:

Общие основы футбольной теории и практики

Цель: определить задачи обучения и выбрать средства обучения. Реализация основных принципов воспитания и тренировки при подготовке футболистов. Методы преподавания и обучения.

Анатомия человека с основами спортивной морфологии

Обеспечить углубленное теоретическое и практическое овладение структурными уровнями организма человека, структурными и функциональными особенностями двигательных систем и их связью с теорией и методикой физического воспитания на различных этапах развития личности.

Антикоррупционная культура

Предмет «Антикоррупционная культура» направлен на формирование полной нетерпимости к коррупции у студентов, будущих тренеров.

Основы теории и методики физического воспитания и спорта

В ней изучается значение физического воспитания, описываются принципы и методы физического воспитания детей дошкольного и школьного возраста, а также взрослых спортсменов, описываются упражнения, рекомендуемые для развития определенных физических способностей или возможностей человека.

Применение цифровых технологий в футболе

Здесь рассмотрены этапы реализации и реализации Государственной программы Республики Казахстан «Цифровой Казахстан», цифровые платформы предоставления электронных услуг, способы внедрения и использования цифровых технологий в различных профессиональных сферах.

История футбола

Предмет направлен на ознакомление с этапами и историографией, получение информации об источниках истории футбола. Знание истории футбола дает более полное представление о зарождении футбола в мире и в Казахстане, в частности.

Олимпийское образование

Олимпийское образование – педагогический процесс обучения идеям, идеалам и ценностям олимпийского движения, формирования олимпийского мировоззрения, олимпийского менталитета и олимпийской культуры учащихся. Этот вид обучения является неотъемлемой частью физического воспитания.

Теоретические и методические основы деятельностного воспитания

Закладываются основы мировоззрения, развиваются познавательные способности, творческие способности и эмоционально-волевая сфера личности, формируются нравственные качества и привычки поведения.

Духовное возрождение

Тема «Духовное возрождение» представляет собой новый способ решения этих задач, определяет актуальность духовно-нравственного развития общества в соответствии с реалиями современного мира.

Деловая культура

Состоит из трех тематических блоков: основы культуры общения; устное деловое общение (жанры диалога, споры); Управленческие документы по стандартам Республики Казахстан.

Теория и методика спортивных игр

Предмет ориентирован на обобщенную теорию и методику спортивных игр.

Методика преподавания футбола в школе

Включение элементов футбола в школьную программу физического воспитания способствует развитию и пропаганде качеств этой спортивной игры, популярной среди школьников.

Особенности подготовки футболистов

Основные виды спортивной подготовки футболистов: групповые и индивидуальные тренировки и теоретические занятия; работа над личными планами; обучающая деятельность; участие в спортивных соревнованиях; педагогическая практика; медицинские реабилитационные мероприятия; преподаются тестирование и мониторинг.

Основы детского и юношеского футбола

На занятиях по футболу и общей физической подготовке изучаются принципы непрерывности и системности физического воспитания детей и подростков разных возрастных групп.

Основы технико-тактической подготовки в футболе

Формирование технико-тактических навыков является одной из задач комплексной подготовки футболистов. Непрерывный процесс обучения технике и тактике футбола на всех этапах многолетней подготовки и ее совершенствования на высоком уровне комплексной физической подготовки.

Основы спортивно-педагогического мастерства в футболе

Чтобы стать специалистом в своей области, необходимо обладать не только спортивно-практической подготовкой, но и большим арсеналом методов и средств обучения и

тренировки, быть особенным человеком, способным добиться высоких результатов в футболе.

Исследовательские технологии физического воспитания и спорта

Каждый специалист должен иметь представление о процессах «наука – производство» и «наука – образование»; знать методы организации и проведения научно-исследовательской работы, основы методической деятельности в области физического воспитания и спорта; должен уметь организовывать и проводить научно-исследовательскую и методическую работу по проблемам физического воспитания.

Основы процесса спортивной тренировки в футболе

Спортивная подготовка по футболу строится как круглогодичный процесс, где существуют определенные временные интервалы, в которых решаются определенные основные задачи образовательного процесса.

Комплексный контроль в футболе

В теме рассматриваются следующие вопросы: прогнозирование спортивных результатов; анализ и моделирование конкурентоспособности спортсменов; анализ и моделирование различных аспектов подготовки.

Основы физической и функциональной подготовки в футболе

Изучая материал, студенты узнают о систематическом, многофакторном процессе управления отдельными биологическими резервами организма человека, используя различные средства и методы физической, технической, тактической и психологической тренировки, целью которых является расширение границ функциональных возможностей.

Физическая культура и спортивная психология

Психологические знания необходимы всем специалистам, работающим в сфере физического воспитания и спортивной тренировки.

Профессиональный рост в футболе

Отбор футболистов для долгосрочной подготовки

Отбор футболистов для многолетней подготовки ориентирован на совокупность показателей, характеризующих перспективность в футбольной деятельности, оценку индивидуальных особенностей, спортивный отбор.

Организация и проведение футбольных соревнований

Особенности педагогической методики проведения учебных занятий по секционной работе по организации и проведению футбольных соревнований, разработке правил соревнований, организационных мер по проведению соревнований.

Программа футбольных тренировок

Грамотно спланированный процесс спортивной подготовки во время тренировочного занятия помогает тренеру и футболисту определить конкретные задачи по овладению техническими и тактическими навыками, специальными физическими и психическими качествами.

Общая физическая подготовка футболистов.

Цель курса – изучение процесса формирования физической подготовленности футболистов.

Физическая реабилитация спортсменов

Рассмотрены задачи на разных этапах реабилитации спортсменов и предложены методы реабилитации и принципы их реализации.

Профессиональные тренерские услуги по футболу

Предмет «Профессиональные тренеры в футболе» изучает оптимизацию тренировочного процесса за счет совершенствования системы управления и выбора программы тренировок.

Футбольный менеджмент и маркетинг

Студенты узнают об особенностях управления футбольными организациями, изучают особенности управления футбольным объектом, управления футбольными мероприятиями, управления человеческими ресурсами в футболе.

Система подготовки будущих тренеров по футболу должна предусматривать овладение профессиональными компетентностями и технологиями в аспекте формирования структурных компонентов психолого-педагогической готовности к профессиональной деятельности в системе детско-юношеского футбола [8].

Содержание компонентов готовности будущих тренеров по футболу к профессиональной деятельности в системе детско-юношеского футбола должно включать:

- понимание философии детско-юношеского футбола;
- личную заинтересованность в развитии системы детско-юношеского футбола;
- знание психологических закономерностей развития и индивидуальных особенностей спортсменов;
- умение организовать учебно-тренировочный процесс лиц с разным типом темперамента;
- применение оптимальной методики воздействия;
- способность к взаимодействию между субъектами системы детско-юношеского футбола;
- рефлексию спортивной деятельности в условиях детского футбола.

Таким образом, можно выделить компетентности, которые формируют у будущих тренеров по футболу готовность к профессиональной деятельности в системе детско-юношеского футбола, к ним относятся:

- эмоциональная готовность;
- владение психологическими, педагогическими и спортивными технологиями;
- саморефлексия и рефлексия; самокритика; самоанализ; понимание и восприятие своей роли в будущей деятельности;
- способность к инновационной деятельности;
- профессиональное поведение;
- развитие исследовательского подхода;
- осведомленность в проблемах детско-юношеского футбола [9].

Система показателей формирования психолого-педагогической готовности будущих тренеров по футболу к профессиональной деятельности в системе детско-юношеского футбола должна состоять из следующих структурных компонентов:

- мотивационно-целевой (формирование мотивов и целей; формирование положительного отношения к системе детско-юношеского футбола; понимание значимости будущей профессиональной деятельности; желание заниматься будущей профессиональной деятельностью);
- содержательно-операционный (знание дисциплин цикла общей и профессиональной подготовки; особенностей применения форм, методов и средств проведения учебно-тренировочных занятий; владение навыками создания коррекционно-развивающей среды);
- практический (применение научно-теоретических, психолого-педагогических и дидактико-методических знаний непосредственно в практической деятельности);
- коммуникативный (способность устанавливать и поддерживать межличностные отношения в плоскости субъект-субъектного типа взаимодействия между тренером и спортсменами);
- рефлексивный (самооценка собственной профессиональной подготовки в соответствии с функцией будущей профессиональной деятельности) [10].

Заключение

Результатом профессиональной подготовки вполне логично считать, прежде всего, определенный уровень подготовленности будущих тренеров к профессиональной деятельности, который обеспечит их способность к профессиональной самоактуализации и профессиональной самореализации, способность к непрерывному образованию и мобильности в условиях современности.

Указанное требует "гибкости" и вариативности высшего образования в направлении подготовки будущего специалиста физического воспитания и спорта.

Анализ проблемы исследования показывает, что в теоретических и практических аспектах педагогической науки идет поиск путей совершенствования профессионального спортивного образования.

Авторы полагают, что одним из важных направлений современной высшей школы является переосмысление целей и задач подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности в новых условиях социально-экономического развития страны.

Необходимым условием эффективной подготовки тренера к будущей деятельности должна быть организация образовательного процесса обучения в высших учебных заведениях с учетом объективной необходимости и социальной значимости.

Вклад авторов:

А.А. Жумадилханов – разработка концепции, формирование идеи; утверждение окончательного варианта; формулировка или развитие ключевых целей и задач.

Б.М. Тажигулова – принятие ответственности за все аспекты работы, целостность всех частей статьи и ее окончательный вариант; подготовка и редактирование текста; составление черновика рукописи и его критический пересмотр с внесением ценного

замечания интеллектуального содержания; участие в научном дизайне; подготовка, создание и/или презентация опубликованной работы.

К.К. Базарбаева – разработка методологии; разработка и дизайн методологии, создание моделей; проведение исследований, в частности, проведение экспериментов и сбор данных/доказательств, анализ и интерпретация полученных данных.

И.И. Имангаликова – проведение статистического анализа, применение статистических, математических, вычислительных или других формальных методов для анализа и синтеза данных исследования.

Список литературы

1. Послание Президента К.-Ж. Токаева. <https://strategy2050.kz/ru/news/problemu-i-perspektivu-razvitiya-massovogo-sporta-v-kazakhstane/>

2. Қазақстан Республикасының денешынықтыру мен спорт саласын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. https://www.gov.kz/uploads/2023/5/22/a2bec99c9b4447c4616cada0c1f2b4e0_original.345621.pdf

3. План действий по реализации Концепции развития физической культуры и спорта на 2023–2029 годы [gov.kz>memleket/entities/tsm/documents/details/](https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/documents/details/)

4. Абилда К. Как будет развиваться казахстанский футбол. 2017. <https://egemen.kz/article/158352-qazaq-futbolu-qaytse-damidy>

5. Кожагапанов Е. Необходимо развитие футбольной инфраструктуры. 2021. https://vk.com/wall-55427921_228428

6. Сватъев А.В. Теоретические и методические основы подготовки будущего тренера-преподавателя к профессиональной деятельности: автореф. дис. д-ра пед. науч. Запорожье, 2020. 40 с.

7. Инновационная образовательная программа «Тренер по футболу» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. 2023. <https://univision.kz/kk/edu-program/43341.html>

8. Соломонко, В. В., Лисенчук Г. А., Соломонко А. В. (2022). Футбол: учебник. для студ. высш. учеб. заведений. К.: Олимпийская литература, 304 с.

9. Волков Л.В. Современные требования к профессиональной деятельности тренера детского и юношеского спорта// Педагогика, психология и и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта: сб. науч. работ. Харьков, 2019. №10. С.208-212.

10. Павлюк Е.О., Чопик Т.В. Анализ профессиональной подготовки будущих специалистов по олимпийскому и профессиональному спорту в высших учебных заведениях// Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта: сб. науч. работ Харьков. 2012. № 2. С. 92-95. – EDN OQPEVT.

А.А. Жұмаділханов, Б.М. Тәжігүлова, К.К. Базарбаева, И.Б.Имангаликова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанның жоғары оқу орындарында «Футбол жаттықтырушысы» мамандығы бойынша бөлімшені ашудың өзектілігі

Аңдатпа. Мақалада футбол ең танымал және басым спорт түрлерінің бірі ретінде сипатталады. Футболдың барлық тартымдылығының артында ойыншылардың және бүкіл футбол штабының қажырлы еңбегі жатыр. Алайда, команда мен оның нәтижелері үшін жаттықтырушы толық жауап береді. Спорттық жаттықтырушы – бұл спортшыларды тәрбиелейтін және оларды жарысқа дайындайтын маман. Жаттықтырушы жұмысының негізгі мақсаты жоғары дәрежелі жарыстарда жеңіске жете алатын жоғары деңгейлі спортшыларды даярлау. Жаттықтырушыға тәлімгердің даралығын сақтау немесе тіпті қайта құру, қарқынды жүктемелер кезінде спорттық іс-әрекетте әркімнің даралығына әсер ету маңызды. Жаттықтырушы жаттығу әдістемесін білуі керек, дене тәрбиесі мен биологияның негіздерін білуі керек. Ол сондай-ақ спорт әлемінде болып жатқан оқиғалардан хабардар болуы керек.

Қазақстандық футболда, қазіргі кезеңде, әсіресе балалар мен жасөспірімдер футболында білікті жаттықтырушылардың жетіспеушілігі проблемасы бар. Мақалада аталған мәселені шешуге, атап айтқанда, Қазақстанның жоғары оқу орындарында, "дене шынықтыру және спорт" кафедраларында "футбол бойынша жаттықтырушы" бөлімшелерін ашуға әрекет жасалды.

Түйін сөздер: футбол, жаттықтырушыны даярлау, Қазақстанның жоғары оқу орындары, дайындық әдістемесі мәселесі, балалар мен жасөспірімдер футболы.

A.A. Zhumadilkhanov, B.M. Tazhigulova, K.K. Bazarbayeva, I.B. Imangalikova
L.N. Gumilov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The relevance of the opening of the department of the specialty «Football coach» in universities of Kazakhstan

Abstract. Football is one of the most recognizable and dominant sports. Behind all the appeal of football is the hard work of the players and the entire football staff. Nevertheless, the coach bears full responsibility for the team and its performance.

A sports coach is a specialist who educates athletes and prepares them for competitions. The main purpose of the coach's work is to train high-class athletes capable of winning competitions of the highest rank. It is more important for the coach to preserve or even reform the personality of the ward, under intense loads, to influence the individuality of everyone in sports activities. The coach must know the training methodology, as well as the basics of physical education and biology. He should also be aware of what is happening in the world of sports.

In Kazakhstan football, at the present stage, there is a problem of a shortage of qualified coaches, especially in youth football. In the article, an attempt is made to solve this problem, in particular, the opening of "Football Coach" departments in universities of Kazakhstan, at the departments of "Physical Culture and Sports".

Keywords: football, coach training, universities of Kazakhstan, the problem of training methods, youth football

References:

1. The Message of the President K.-Zh. Tokayev. <https://strategy2050.kz/ru/news/problemy-i-perspektivy-razvitiya-massovogo-sporta-v-kazakhstane/>
2. Kazakhstan Republikasyn dene shynykytyru men sport salasyn damytudyn 2023 – 2029 zhyldarga arналган tuzhyrymdamasyn bekitu turaly. https://www.gov.kz/uploads/2023/5/22/a2bec99c9b4447c4616cada0c1f2b4e0_original.345621.pdf
3. Action plan for the implementation of the Concept of Physical Culture and Sports Development for 2023-2029 gov.kz>memleket/entities/tsm/documents/details/
4. Abilda K., How will Kazakh football develop 2017. <https://egemen.kz/article/158352-qazaq-futboly-qaytse-damidy>
5. Kozhagapanov E. It is necessary to develop the football infrastructure. 2021. https://vk.com/wall-55427921_228428
6. Svatiev A.V. Theoretical and methodological foundations of the preparation of a future trainer-teacher for professional activity: abstract of the dissertation of Dr. ped. nauch. Zaporozhye, 2022. 40 p.
7. Innovative educational program "Football Coach" of L. N. Gumilev Eurasian National University. 2023. <https://univision.kz/kk/edu-program/43341.html>
8. Solomonko, V. V., Lisenchuk G. A., & Solomonko A.V. (2022). Football.: textbook. for students. higher. Textbook: Olympic Literature, 304 P.
9. Volkov L.V. Modern requirements for the professional activity of a coach of children's and youth sports. Pedagogy, psychology and medical-biol. probl. phys. Education and Sports, 2019. No. 10. pp.208-212.
10. Pavlyuk E.O., Chopik T.V. Analysis of professional training of future specialists in Olympic and professional sports in higher educational institutions. Pedagogy, psychology and medico-biological problems of physical education and sports: collection of scientific works Kharkiv. 2019. No. 2. pp. 92-95. – EDN OQPEVT.

Сведения об авторах:

Аскар Анесович Жумадилханов – автор для корреспонденции, кандидат педагогических наук, доцент, и. о. профессора, НАО «Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева». Астана, Казахстан. e-mail: aseke_zh_59@mail.ru

Батима Мажитовна Тажигулова – к.п.н., и.о. доцента, НАО «Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева». Астана, Казахстан. e-mail: tashigulova@mail.ru

Клара Коңаровна Базарбаева – к.п.н., и.о. доцента, НАО «Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева». Астана, Казахстан. e-mail: bazarbaeva1969@inbox.ru

Индира Бекеновна Имангаликова – магистр педагогических наук, старший преподаватель, НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева». Астана, Казахстан. e-mail: imangalikova@mauil.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Аскар Анесович Жумадилханов – хат-хабар авторы корреспондент, доцент, профессор м.а., п.ғ.к., КЕАҚ Л.Н. «Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана, Қазақстан. e-mail: aseke_zh_59@mail.ru

Батима Мажитовна Тажигулова – доцент м.а., п.ғ.к., КЕАҚ «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана, Қазақстан. e-mail: tashigulova@mail.ru

Клара Конаровна Базарбаева – доцент м.а., п.ғ.к., КЕАҚ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан. e-mail: bazarbaeva1969@inbox.ru

Индира Бекеновна Имангаликова – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы КЕАҚ «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана, Қазақстан. e-mail: imangalikova@mauil.ru

Information about the authors:

Askar Anesovich Zhumadilkhanov – Corresponding author, associate Professor Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor, NJSC L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan.e-mail: aseke_zh_59@mail.ru

Batima Mazhitovna Tazhigulova – Associate Candidate of Pedagogical Sciences Professor, NJSC L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan.e-mail: tashigulova@mail.ru

Klara Konarovna Bazarbayeva – Associate Candidate of Pedagogical Sciences Professor, NJSC L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan. e-mail: bazarbaeva1969@inbox.ru

Indira Bekenovna Imangalikova – Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences, NJSC L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan. e-mail: imangalikova@mauil.ru

ХҒТАР 14.07.07

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-142-159>

Ғылыми мақала

Қазақстандық студенттердің дәстүрлі және инновациялық құндылықтар трансформациясы: этнопедагогикалық талдау

С.Ә.Жүзеев¹, А.Қ. Мошқалов², М.К.Жайлауова¹

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹serik_juzeev@mail.ru, ²a_moshkalov@mail.ru, ¹mzhailauova@mail.ru)

Аңдатпа. Қазіргі уақытта қоғамымызда рухани-адамгершілік құндылықтардың өзгеруі нәтижесінде, алдыңғы ұрпаққа жат жаңа «құндылықтар» қалыптасып отыр. Бұл жағдай жастар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне этнопедагогикалық білім беруді жаңа қырынан қарастыруды талап етеді. Дегенмен, соның нәтижесінде отансүйгіштік, ана тілі мен ұлттық мәдениетті, тарих пен дәстүрлерді құрметтеу, үлкендерге ізет көрсету сияқты рухани және дәстүрлі адамгершілік құндылықтар назардан тыс қалып жатыр. Зерттеу тақырыбының өзектілігі – еліміздің жоғары оқу орындарында білім алушыларға оқу барысында этнопедагогикалық тәрбие мен идеологиялық жұмыстарды жүргізудің теориялық және практикалық мәселелерін жүйелі түрде қарастырумен айқындалады.

Осы бағытта, зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы этнопедагогика ғылымының даму тенденцияларына талдау жасау негізінде ұлттық тәлім-тәрбиені дамытудың негізгі функциялары мен бағыттарын анықтау. Зерттеуде ХХІ ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының этнопедагогикалық көзқарастарына ерекше көңіл бөлінді. Қазақ халқының ұлы тұлғаларының өмірі, шығармашылығы және ағартушылық қызметі арқылы дәстүрлі құндылықтар қарастырылды. Зерттеудің практикалық маңызы зор. Білім алушылардың дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың трансформациясына жасалған талдау нәтижелері ұлттық этнопедагогика пәнінің оқу бағдарламаларын жаңаша бағытта дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер : оқу, тәрбиелеу, халықтық дүниетаным, қазақ тұлғалары, этнопедагогика, ұлттық мұра, дәстүрлі құндылықтар.

Кіріспе

Кез келген ұлттық құндылықтар ғаламдық нормалар шеңберінде дамыса да, өзіне тән ерекшеліктеріне сүйеніп қалыптасады. Этнопедагогиканың тарихы алуан түрлі, әр халықтың өзіндік тәжірибелеріне негізделіп, ерекше қағидаларымен айқындалады. Этнопедагогика мемлекеттік міндеттерді орындауда жаһандық өркендеу барысында кроссмәдени қоғамдағы білім алушыларды оқыту және тәрбиелеу үдерісінде дәстүрлі құндылықтарды дәріптеуге бағдар береді. Әр тұлғаның ұлттық мәдениет негізінде дамуы, рухани байлығының ашылуы әлеуметтік-мәдени өмір сүру деңгейінің жақсаруымен тығыз байланысты. Халықтық мәдени кеңістік – адамның қоғамдық орта заңдылықтарын сақтауына және ұлттық мәдени нормаларға сай болуына бағыттайды. Қазіргі қоғам көпқырлы, динамикалы болғандықтан, білім беру ортасында қарым-қатынас құру түрлері күрделілігімен ерекшеленеді. Этнопедагогиканың негізгі мақсаты – қазіргі жастардың бойында өнерді, этникалық және рухани құндылықтарды дамыту үшін ел тарихындағы маңызды оқиғалар мен символдық мәндерді оқытып, үйрету. Этнопедагогика – рухани мәдениет негізінде ұлттық дәстүрлерді, мәдениетті, тілді және тұрмыс-салттық тәрбиені құрал ретінде қолданып, белгілі бір этностың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған. Мәдени-білім мен басқа да ұлттық-рухани өлшемдердің мәдени сапа мен мазмұнға ауысуында өзгерістерді әкеледі. Бұл білім берудегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың әрекеттесуінен көрінеді.

Елімізде соңғы отыз жыл ішінде білім берудегі тұжырымдамалар арасында ұлттық білім мен тәрбиенің өркендеуінде негізделген көптеген мемлекеттік бағдарламалар енгізілді. Атап айтсақ, мемлекеттік бағдарламалар: «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту», «Ұлы даланың жеті қыры», «Мәдени мұра», «Мәңгілік Ел» ұлттық идеялары, Қазақстанның ұлттық бірліктің доктринасы ретінде әзірленіп, ұсынылды. Қазақстандық білім беруді жаңғырту мақсатында ұсынылған концепциялар этнопедагогикалық көзқарастарға негізделіп, этникалық ерекшеліктер мен халықтың педагогикалық мәдениетіне сәйкес әзірленді. Дегенмен, ұлттық педагогикада шешімін таппаған мәселелер әлі де бар. Атап айтқанда: ұлттық білім беру жүйесінде патриотизм мен адамгершілік қасиеттерді жастарға тұрақты түрде сіңіру, этнопедагогика пәнінің мазмұнын және нәтижелерін үнемі жаңартып отыру, сондай-ақ жастардың көзқарастары мен ұлттық дәстүрлер арасындағы қайшылықтарды анықтау сияқты түйткілдер бар.

Осы бағытта, зерттеуде барысында келесі мәселелер зерттеліп, шешімін табу көзделді:

- Этнопедагогика пәнінің алға қойған негізгі бағыттары қандай?
- Қазақстандық білім беру жүйесінде дәстүрлі және инновациялық құндылықтар трансформациясын бағалау критерийлері қандай?
- Жоғары оқу орны студенттері арасында жүргізіліп жатқан дәстүрлі және инновациялық құндылықтар трансформациясы қандай деңгейде?

Жалпы алғанда этнопедагогика – этномәдени дәстүрлерде, халық поэзиясында және көркем шығармашылықта, жастардың бір-бірімен және үлкендермен қарым-қатынасының тұрақты формаларында сақталған білім мен тәрбие дағдыларының жиынтығы. Ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-салттық тәрбие мәдениетін бойына

сіңіре отырып, этнопедагогика түрлі халықтардың тәрбиелік дәстүрлерінде кездесетін ортақ ерекшеліктерді сақтап келеді. Этнопедагогика, ең алдымен, педагогикалық білімнің арнайы бір саласы ретінде педагогика ғылымы екенін айта кеткен жөн. Жастар тәрбиесін күшейтуде этнопедагогика маңызды қозғаушы күш болумен қатар, оның құндылықтарын жаңаша бағытта тәрбие нормаларымен үйлестіру әрекеттері ерекше мәнге ие. Осыған байланысты, этнопедагогиканың инновациялық бағыттарын дәстүрлі құндылықтар негізінде білім беру жүйесіне енгізу – шұғыл шешуді қажет ететін маңызды мәселе.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Этнопедагогика ғылымының негізгі қағидалары мен бағыттарын зерттеу барысында көптеген теориялық әдебиеттерге талдау жасалды. Атап айтқанда: М.Жұмабаевтың «Алаш қозғалысы қайраткерлерінің саяси мұралары», А.Байтұрсынов пен Ж.Аймауытовтың педагогикалық көзқарастары [1,4], С.Ш.Қазиевтің «Кеңестік ұлттық саясат және Қазақстандағы ұлтаралық қатынастардағы сенім мәселелері (1917-1991)» тақырыбындағы докторлық диссертациясы [2], С.В.Захаров пен А.С.Мұқанованың «Қазақ интеллигенциясының қалыптасуы» [5], Е.М.Әбен, Г.Қ.Ахметжанова, С.Т.Белгібаевтың «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстанның қоғамдық-саяси ойының антологиясы» (2 томдық шығармалар жинағы) [3], сондай-ақ О.В.Назарова мен В.В.Литвиненконың «Қазақ халық педагогикасының даму кезеңдері – Этнопедагогика» еңбектері [6].

Әлеуметтік-тарихи зерттеу әдістері қазақ этносының тарихи даму кезеңдеріндегі педагогикалық үдеріс элементтерінің қайталану заңдылықтарын айқындауда және олардың бағытын анықтауда негізді түрде қолданылды.

Сонымен қатар, Қазақстанның жоғары оқу орындары білім алушыларының ұлттық тәлім-тәрбиені меңгеруі мен олардың көзқарастарын анықтау үшін сауалнама әдісі қолданылды. Бұл зерттеуге 200-ден астам қазақстандық жоғары оқу орындарының білім алушылары қатысты.

Генетикалық әдіс халық арасындағы тәрбиенің этнопедагогикалық процесінің себептері мен кезеңдерін анықтауға бағытталды. Қазақ отбасындағы тәрбиенің жеке байланыстары мен элементтерін орнатуға бағытталған құрылымдық әдіс қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Педагогика ғылымы мен практикасы дамуының барлық кезеңдерінде өзекті жетекші мәселелердің бірі халық педагогикасы болды. Халық ағарту тәжірибесі прогрессивті этнопедагогикалық жүйелердің пайда болуының қайнар көзіне айналды. Этнопедагогиканың зерттеу бағыттары көптеген ғалымдардың, атап айтсақ Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский, Г.С.Виноградов, т.б. педагогикалық қызметінде дамыды. Тәрбиенің халықтық тәжірибесі болашақ ұрпақты этнопедагогикалық даярлау саласындағы барлық ғалымдардың

ғылыми зерттеу нысаны болып табылады. Қазақ ұлттық тәлім-тәрбиенің дамуы мен қалыптасуына көрнекті ғалымдар мен қоғамдық-саяси қайраткерлердің қосқан зор үлесі ерекше. Қазақ ұлттық этнопедагогикасының алғышарттары Ұлы Абай мен Шәкәрімдерден бері қарай ғалым Ә.Бөкейханов, публицист, ақын А.Байтұрсынов, ақын, жазушы М.Дулатов, публицист, педагог М.Жұмабаев, ұстаз және дәрігер Х.Досмұхамедов, қазақ әдебиетінің негізін салушы С.Сейфуллин және тағы басқа көптеген алып тұлғалардың идеяларынан бастау алды. Қазақ халқы зиялыларының өмір жолы мен қызметінің басты құндылықтары – отанға деген шексіз сүйіспеншілік пен адамгершілік, жалпыадамзаттық құндылықтарды құрметтеу, білімге ұмтылу, ұлттық тілді сақтау, отбасы құндылықтарын дәріптеу, тәуелсіздік үшін күрес және жарқын болашаққа деген сеніммен бағытталу.

Орыстың ұлы педагогы К.Д. Ушинский өз зерттеулерінде халық педагогикасының тәрбиелік мүмкіндіктерін жоғары бағалап, былай деп жазды: «Білім беру, мағынасыз болғысы келмесе, халықтық болуы керек... Ұлттық тәлім-тәрбие ғана ұлттық тарихи процесте жанды нысан болып табылады» [7, б.42]. А.С. Макаренко да өзінің педагогикалық еңбектерінде К.Д. Ушинскийдің атап өткен ұлттық тәрбие құралдарын, яғни сюжеттер, диалогтар, ертегілер, эпостар, нақыл сөздер, үндеулер мен ұрандарды белсенді түрде қолданған. Әр халықтың рухани қазынасын толық қамтитын ұлттық тәрбиенің қағидасы В.А. Сухомлинскийдің келесі ұстанымдарынан анық көрінеді: «Халық педагогикасы туралы әлі ешкім шындап ойланбаған және, шамасы, бұл педагогикаға көп қиындық әкелген сияқты. Этнопедагогика – халықтың рухани өмірінің өзегі. Этнопедагогика елдің ұлттық мінез-құлқын, бет-бейнесін айқындайды» [7, б. 57]. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісінде ұлттық қасиеттерді қолдану балаларға еліміздің ұлттық-мәдени құндылықтарын үйретумен тығыз байланысты. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері – бірінші сынып оқушыларына ұлттық-мәдени білімдерді алғашқылардың бірі болып үйрететін кәсіби мамандар [11].

А.С. Мағауова этнопедагогика мәселелерін зерттей отырып, этнопедагогика мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде «халық педагогикасы» өмір сүруге толық құқылы деп есептеді. Автор өз зерттеулерінде тұлғаны қалыптастыру мақсатында қолданылатын білім мен білік, әдіс-тәсілдердің барлығы халық педагогикасының негізінде жүзеге асатынын дәлелдеген [13]. Бүкіләлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде халық педагогикасының маңызын арттыруға этнопедагогика айтарлықтай ықпал етеді, ол білім алушылардың психикалық дамуының міндеттерін алға қояды. Осылайша, халықтық тәрбие жүйесі жастардың интеллектуалдық дамуына ерекше үлес қосатыны анық [14]. В.И. Баймурзина мен К.Ж. Қожахметова өз еңбектерінде этнопедагогиканы тұлғаны қалыптастыру және дамыту мақсатында қолданылатын тәрбие мен оқытудың мақсат-міндеттері, құралдары, педагогикалық шеберлік пен әдіс-тәсілдердің жиынтығы және олардың өзара қажеттілігі ретінде тұжырымдайды [9, 10].

Р.К. Төлеубекова, Г.Т. Хаурулин және А.А. Бейсенбаева этнопедагогиканың идеялары мен негізгі принциптерін зерттей келе, халық педагогикасын педагогикалық идеялар мен тәрбие тәжірибесінің жиынтығы ретінде, ал көпшіліктің эмпирикалық педагогикалық білімдері мен тәжірибесінің саласы ретінде қарастыруды ұсынады.

Олардың пайымдауынша, этнопедагогиканың негізгі белгілері халық жасаған ертегі-аңыздарда, дастандарда, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерде сақталған және әртүрлі халықтардың ұлттық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері арқылы сынға түсіп, дәстүрлі құндылықтар негізінде жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуды мақсат етеді [12, 78].

Этнопедагогиканың маңызы мен өзектілігі оның негізгі аспектісі ретінде «... гуманитарлық ғылыми білімнің даму тенденцияларының бірі – тұлға туралы жан-жақты жүйелік түсінікті қалыптастыру мақсатында ғылыми салалардың интеграциясын көрсетуімен байланысты» деп атап өтіледі [13, б.38]. Этнопедагогика адам білімінің әртүрлі салаларын: тарих, философия, этнография, мәдениеттану, әлеуметтану және т.б қамтиды. Қазақстанда этнопедагогиканың дамуы, басқа ғылым салалары сияқты, алғашқы этнопедагогикалық ойлардың пайда болуымен басталды.

Халық педагогикасының мәселелерін жан-жақты зерттеу барысында А.Н. Valiahmetova мен I.M. Salpykova «Халық педагогикасы» ұғымын тек қана халықтың ауызша шығармашылығымен шектеуді орынсыз деп санайды [15]. Олардың пікірінше, этнопедагогика пәні тек педагогикалық көзқарастарды ғана емес, ой-пікірлерді, іскерлік пен дағдыны, тәрбие мен оқыту құралдарын, сондай-ақ отбасы мен еңбек дәстүрін де қамтуы қажет. С.А. Ұзақбаева, Ш.М. Мухтарова, Қ.Ж. Қожахметова, С. Қалиев, т.б. этнопедагогиканы ұлттық мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде зерттейді [16, 17]. Авторлар этнопедагогиканың мәнін ұлттық салт-дәстүр призмасы арқылы ашады. Сондай-ақ, А.Е. Измайлов зерттеуінде қазақ отбасы тәрбиесінің мәселелері мен халықтың педагогикалық көзқарастарын ашып көрсетті. Ғалым тәжірибе арқылы жинақталған, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан эмпирикалық білім, білік, дағды халықтың тарихи-әлеуметтік тәжірибесінің айтарлықтай жемісі деп есептейді.

Педагогика ғылымының пайда болуына және дамуына негіз болған этнопедагогика ғылымының пәні – халық педагогикасы. Этнопедагогика халықтың педагогикалық білімдері мен тәлім-тәрбиелік тәжірибесінің жиынтығы деп анықтап, Қазақстанның көптеген ғалымдары халық педагогикасының әртүрлі салаларын зерттеп жүр. С.Қ. Қалиев, Қ.Ж. Қожахметова, С.А. Ұзақбаева, С. Қалиев және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қазақ халық этнопедагогикасының мәселелері әртүрлі аспектілерде қарастырылған. А.Х. Мұхамбаева қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарының білім алушылар мен жастар тәрбиесіне тигізер әсерін зерттесе, I.Оршыбеков халықтың ауызша поэтикалық шығармашылығындағы адамгершілік тәрбиесі идеялары негізінде зерттеу жүргізген. С.Ұзақбаева мен М.Х. Балтабаев халық педагогикасындағы музыкалық-эстетикалық тәрбие мәселелеріне тоқталса, Е.Сағындықов қазақ мектептерінің оқу-тәрбие процесінде ұлттық ойын элементтерін қолдану мәселесін қарастырды. Г.Н. Волков халық педагогикасын орта білім беру мекемелерінің тәжірибесінде қолдану мәселелерін зерттесе [18], ғалым В.С. Кукушин мектептердің оқу-тәрбие процесінде халық педагогикасын пайдалану мәселелерін зерттеген [19].

Б. Әубәкірқызы, халықтық педагогикамен қатар «этнопсихология» ұғымының дербес пән ретінде қарастырып, оның объектісі адамдардың психикалық қызметі, олардың өмір салты туралы халықтың күнделікті білімдерінің жиынтығы ретінде атап өтті [20]. Ғалым, К. Ж. Қожахметова халық педагогикасын кейінгі ұрпаққа халық өнері түрінде

берілетін әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің қалыптасуына әкелетін табиғи тарихи процесс деп түсіндіреді [21]. Этнопедагогиканың әдіснамалық мәселелерін зерттей отырып, С. Қалиев этнопедагогикалық білімнің үш негізгі қызмет атқаратынын атап өтеді: оның бірінші қызметі – шындық пен дүниенің жалпы этникалық бейнесі туралы жетекші идеялардың негізі болу [22]. Осы себепті, білім алушылар мен жастарды халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі, ұлттық сана мен салт-дәстүрлері негізінде тәрбиелеуді қолға алмайынша, олардың бойында ұлтқа тән ерекше қасиеттер мен рухани құндылықтарды жоғары деңгейде дамыту мүмкін емес.

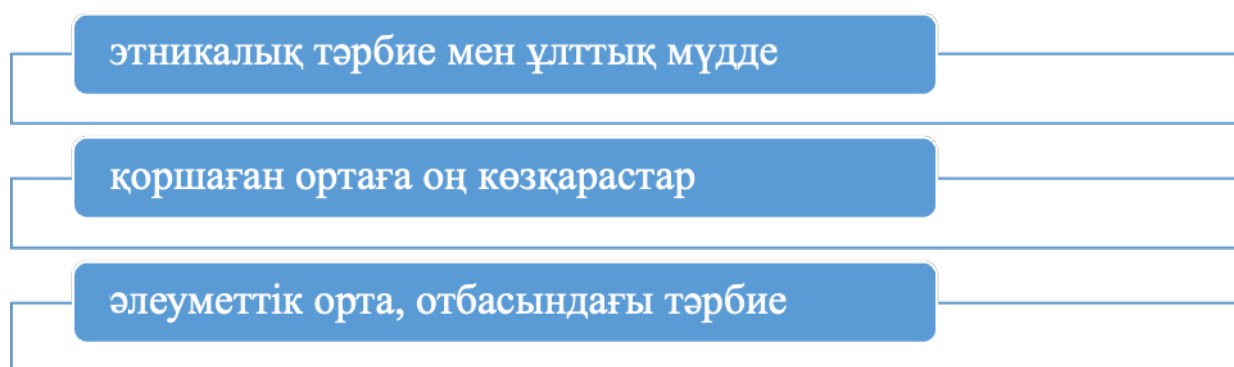
Қорыта айтқанда, этнопедагогика – ұлттық мүдделерге сипат беріп, ұлттық тарих пен мәдениетті дәріптейтін, өзіндік мәні мен міндеттері бар педагогика ғылымының маңызды саласы. Елдің дамуында ерекше орынға ие бұл бағыттың басты міндеттерінің бірі – жастарға ұлттық рухта тәлім-тәрбие беру арқылы елдік мүдделерді жүзеге асыру және олардың бойына рухани құндылықтарды сіңіру. Осы бағытта зерттеуде этнопедагогиканың даму тарихы, оқытылу деңгейі, қазіргі кезеңдегі бағыттары мен проблемалары айқындалып, Қазақстанның жоғары оқу орындарында пәннің оқытылу деңгейіне қатысты талдау нәтижелері ұсынылды.

Талқылау

Еліміздегі этнопедагогика ғылымының бастапқы тұжырымдарының дамуы мен зерттелуі 20 ғасырдың алғашқы кезінде көрініс берді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ этнопедагогикасының қайнар көздерінен алынған негізгі теориялық тұжырымдар қазақ әдебиетінің дамуы мен 20 ғасырдың бірінші жартысындағы педагогикалық еңбектердің пайда болуымен расталады. Бұл кезде Ресей империясының саяси-әлеуметтік жағдайы күрделене түскен уақыт болатын. Азаттық сүйген қазақ халқының интеллигенциясы қуғын-сүргінге, отарлық қысымға, езгіге ұшырағанымен, қазақ зиялыларының өкілдері халықтың азаттығы үшін қиын күреске түсіп, өздерінің саяси кемелдігін көрсете білді. Жастарға білім ауадай қажет болды, бірақ қарапайым қазақтардың балалары оқу орындарына баруға мүмкіндік болмады. Қазақ зиялылары – Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, С.Сейфуллин, Ш.Құдайбердиев, т.б ағартушылар «Дала уәлаяты» (1889-1902), «Түркістан уәлаяты» және басқада басылымдарда қазақ халқының мәдениетіндегі, тарихы мен этнографиясындағы маңызды оқиғалар жүйелі түрде жарық көрді.

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Ш.Құдайбердиев және басқа да ұлт зиялыларының ұлттық идеяларын тарихи оқиғалар призмасы арқылы талдай отырып, ұлттық болмысымызды, ана тілімізді, бай тарихымызды және ұлттық дәстүрлерімізді сақтап қалу қажеттілігі еріксіз ойға оралады. Практикалық зерттеудің мақсаты – өскелең ұрпақ, оның ішінде Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының білім алушылары, өздерінің бай тарихын білуге және қастерлеуге, қазақтың көрнекті өкілдерінің баға жетпес үлесін сезінуге, ұлттық интеллигенцияны сақтауды және оны жаңа бағытта дамытудың негізгі факторларын айқындау.

Өскелең ұрпақтың этникалық дүниетанымын қалыптастырудағы маңыздылығы оны ұлттық тәрбиенің этникалық мазмұнына енгізу қажеттілігімен айқындалады. Ұлттық білім берудің екінші функциясы – тұлға өз іс-әрекетінің бағытын анықтаған кезде, өзін қоршаған шынайы объектілерге деген көзқарасын қалыптастыруда жетекші фактор ретінде қызмет атқару болып табылады. Осы функцияға сәйкес білім алушы этникалық тәрбие құралдарының жүйесін анықтайды. Олар: тәрбиелік дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, этноәлеуметтік рөлдердің негізін құрайтын ережелер және т.б. [22]. Этнопедагогиканың үшінші функциясы – туыстық қатынастардың күрделі жүйесін, этноәлеуметтік рөлдердің мәнін және этникалық топ субъектілері арасындағы қарым-қатынастарды реттеудегі маңызын ұғыну, сондай-ақ ата-тегін түсіну. Бұл тұлғаның өз ортасында, отбасында және әлеуметтік ортада өз орнын табуында айрықша рөл атқарады.

Сурет 1 – Халықтық педагогиканың негізгі функциялары

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері халықтық педагогиканың аталған негізгі функцияларының іске асуында бірқатар қиыншылықтардың бар екенін көрсетеді. Соңғы уақытта өскелең ұрпақтың өз халқының ана тіліне, салт-дәстүрлеріне, тарихына және мәдениетіне деген қызығушылығының төмендеуі жиі сөз болуда [23,24]. Қазіргі қоғамда жастардың дәстүрлі өмір салтынан алшақтап, моральдық-этикалық ұғымдардың жоғалу үрдісі де байқалады. Бұл еліміздің оқу орындарындағы тәрбие саласында, отбасы тәрбиесіндегі әлсіздіктің әсерінен болып жатқан айрықша дағдарыстар. Ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың құнды рухани құндылықтары әлсіреп, ұлт санасының деформациясына әкеледі. Халық ағарту дәстүрлері мен этнопедагогика тәжірибесі ескерілмейінше, жас ұрпақ тәрбиесін ұтымды ұйымдастыру мүмкін емес.

Қазіргі кезеңде Қазақстанда білім берудің негізгі міндеттеріне сәйкес білім беруді этнопедагогизациялау және этнопедагогика саласындағы зерттеулерді кеңейту тенденциясы сақталуда. Біз Ш.М.Мұхтарова, А.С.Мағауова, Ш.И.Джанзақовалардың дәстүрлі педагогикалық мәдениет, этникалық педагогикаға, т.б. бағыттарына талдау жасай отырып, этнопедагогикалық дайындықсыз өз халқының, өз елінің нағыз ұстазы бола алмайды деген тұжырымға тоқталдық [25]. Болашақ педагог оқушылармен, әріптестерімен және ата-аналармен жұмыс жасайтын маман ретінде

дәстүрлі педагогикалық мәдениет пен этнопедагогиканың негіздерін терең меңгеріп, кәсіби өзін-өзі дамытуға деген жоғары ұмтылысы болуы қажет. Болашақ мұғалімдерді этнопедагогикалық даярлау саласындағы теориялық зерттеулерді жандандыру қажеттілігі қоғамымда болып жатқан заманауи процестерді талап етеді. Педагог маманның құзыреттілік үлгісі келесі субкомпоненттерді қамтуы керек. Құзыреттілік дегеніміз – кәсіби маманның бойындағы іскерлік қасиеттер мен дағдылардың жиынтығы [26]. Заманауи оқушыларға тәрбие беруде әр педагог тек педагогикалық тәжірибеге ғана емес, халық педагогикасының бай тәжірибесіне де сүйеніп, әрекет етуі қажет. Оқушылар өз халқына тән этникалық белгілерді, ділді, мінез-құлықты, ұлттық мәдениетті және басқа да ерекшеліктерді бойына сіңіруі үшін педагог маман тарапынан кешенді бағдарлама әзірленуі тиіс.

Сурет 2 – Педагог маман құзыреттілігінің субкомпоненттері

Берілген суретте көрсетілгендей (Сурет 2), болашақ педагогтен халықтың ұлттық, тарихи, мәдени дәстүрлері мен әдет-ғұрпын терең білу талап етіледі. Болашақ мұғалімдер өз халқының шығу тарихын, дүниетанымын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін, ұстанған діни көзқарастар тарихын, халықтық тәрбие дәстүрін және этикалық-адамгершілік нормаларын жетік меңгермейінше, шәкірттерінің бойына басқа ұлттық салт-дәстүрлерді сіңіре алмайды.

Осы бағытта, қазіргі этнопедагогиканың мақсаты – жастарды рухани құндылықтарға: халықтың өткен тарихына, салт-дәстүрлеріне деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін ояту процесіне оң әсерін тигізетін жаңа бағдарламаларды ұсыну. Екінші жетекші фактор – Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында еңбек нарығында өз кәсібін және этнопедагогика негіздерін жетік меңгерген құзыретті мамандарды

кәсіби этнопедагогикалық тұрғыда қалыптастыру. Болашақ педагогтер бұл талаптарды этнопедагогика пәнінің дәстүрлі және инновациялық құндылықтарының трансформациясы негізінде жүзеге асыруы тиіс.

Зерттеу нәтижелері

Заманауи білім беру технологияларын пайдалана отырып, болашақ педагог мамандардың этнопедагогика пәні бойынша білім алуын дәстүрлі біліммен байланыстырудағы негізгі қағидағтар: сабақтан тыс өздігінен білім алу, ұлттық дәстүрге деген қызығушылық, шығармашылық, және бағдарламалық білім нәтижелері ретінде анықталды. Тәжірибе Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті мен Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2023-2024 оқу жылында 1 семестр бойы жүргізілді. Тәжірибе дәстүрлі 3 кезеңде (диагностикалық, қалыптастырушы және қорытындылау) кезеңдерінде орындалып «Этнопедагогиканың тарихы мен жаңа бағыттары» пәні бойынша эксперимент жұмысы өткізілді. Эксперименттік топ «Бастауыш сынып мұғалімі» мамандығы бойынша 3 курс студенттерінен екі топ таңдалды: Эксперименттік топ Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің 3 курс студенттері (96 студент) және бақылау тобы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 3 курс студенттері (104 студент) таңдалып алынды. Эксперимент мақсаты – қазақтың этнопедагогикалық дәстүрлері негізінде болашақ бастауыш сынып педагогтерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру бойынша біз құрастырған арнайы пәннің тиімділігін тексеру.

Эксперименттік жұмыстың диагностикалық кезеңінде оқыту үдерісін бақылау студенттердің кәсіби қажеттіліктері аясындағы танымдық мотивтері анықталды. Тәжірибелік жұмыстың қалыптастырушы кезеңі таңдау курсы арқылы және әдістемеміздің үлгісіне сәйкес кәсіби дайындықты қалыптастыру жұмыстары ұйымдастырылды (1-кесте).

Кесте 1

«Этнопедагогиканың тарихы мен жаңа бағыттары» арнайы курсының мазмұны

Лекция тақырыптары		Семинар тапсырмалары
1- модуль: Кәсіби өзін-өзі тану және мұғалімнің дамуы		
1	Этнопедагогика тарихы	Оқыту бағдарламаларына талдау жасау. Ұлттық құндылықтар бойынша пікірталас жүргізу.
2	Қазақ халқының ұлттық құндылықтары	
3	Ұлттық тіл, дін, мәдениет мәселелері	
2-модуль: Халықтық педагогиканың теориясы мен әдістемесі		
4	Халықтық педагогиканың негізгі дәстүрлі бағыттары	Сабақ жоспарларын құрастыру. Сабақтан тыс жұмыс жоспарын дайындау. «Жұмыс дәптері» және «Бақылау күнделігі» жұмысының әдістемесін жасақтау.
5	Халықтық педагогиканың жаңаша бағыттары	

3- модуль: Этнопедагогика пәні бойынша оқыту тәсілдері мен материалдары		
6	Оқу материалдарын таңдау және талдау.	Дәстүрлі дәрістер мен инновациялық әдістерді қолдану. Цифрлық технологияларды пайдалану. АКТ, танымдық технологияларды зерделеу.
7	Қазақстанның мектептеріндегі жаңа тәсілдерді айқындау.	
8	Жаңа технологиялар мен әдістер	
4-модуль: Халықтық білім берудің психологиялық-педагогикалық негіздері		
9	Қазақстандағы ұлттық тәрбие мәселелері	Кәсіби тәжірибе алмасу; Қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрін оқыту: ағартушы ғалымдар «Бақытты отбасы» үлгісі
10	Отбасы құндылықтарын оқыту	
11	Патриоттық тәрбие: кешегісі мен бүгінгісі	
12	Жаһандану кезіндегі ұлттық білім беру процесі	
5- модуль: Этнопедагогикалық білім берудің этномәдени аспектісі		
13	Дүниетану пәнін оқыту әдістемесінің жалпы ғылыми әдістері мен принциптері негізі.	Қазақ мәдениеті мен өзге елдер мәдениетін салыстыру. Этнопедагогикалық оқыту әдістемесінің міндеттерін айқындау. «Этнопедагогика пәнін оқыту әдістемесі» пәні бойынша типтік бағдарлама құрастыру.
14	«Этнопедагогика пәнін оқыту әдістемесі» тақырыбындағы сыныптан тыс жұмыстар топтамасы.	
15	Этнопедагогика пәнінің бағдарламасы.	

Дереккөз: авторлар

Сабақ барысында эксперименттік топтың студенттері арнайы пән аясында дәрістер тыңдап, семинар кезінде дискуссиялар мен кейс тапсырмаларына қатысып, кәсіби сұрақтарға белсенді түрде жауап берді. Эксперименттік топтың қатысушылары этномәдени мәтіндер мен ресурстарды пайдалана отырып, интеграцияланған технологияларды кеңінен қолданды. Қалыптастырушы кезеңде арнайы дайындалған оқыту бағдарламалары білім алушыларды оқыту мақсаттарымен таныстыру, оқу процесінде назар аударуға тиісті мәселелер мен сұрақтарды анықтау, сондай-ақ этнопедагогика пәнінің практикалық құндылығы мен маңыздылығына назар аудару үшін материалдар мен мәдени ақпараттармен жан-жақты қамтамасыз етілді.

Бірінші және екінші кезеңде келесі міндеттер қойылды:

- болашақ мұғалімдерді даярлаудың арнайы бағдарламасын талдау;
- тәжірибелік оқыту үшін материалды таңдауды жүргізу;
- тақырып бойынша практикалық курсты ұйымдастыру;
- жоспарлар мен нұсқауларды әзірлеу.

Жоғары кәсіптік білім беру стандартына және оқу жұмыс жоспарына сәйкес студенттермен келесі тәрбие жұмыстары жүргізілді:

- оқу үдерістерін жүйелі түрде ұйымдастыру (дәріс, семинар және практикалық сабақтар);
- білім алушылардың өзіндік жұмысын және оқытушының жетекшілігімен орындалатын білім алушының өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыру;

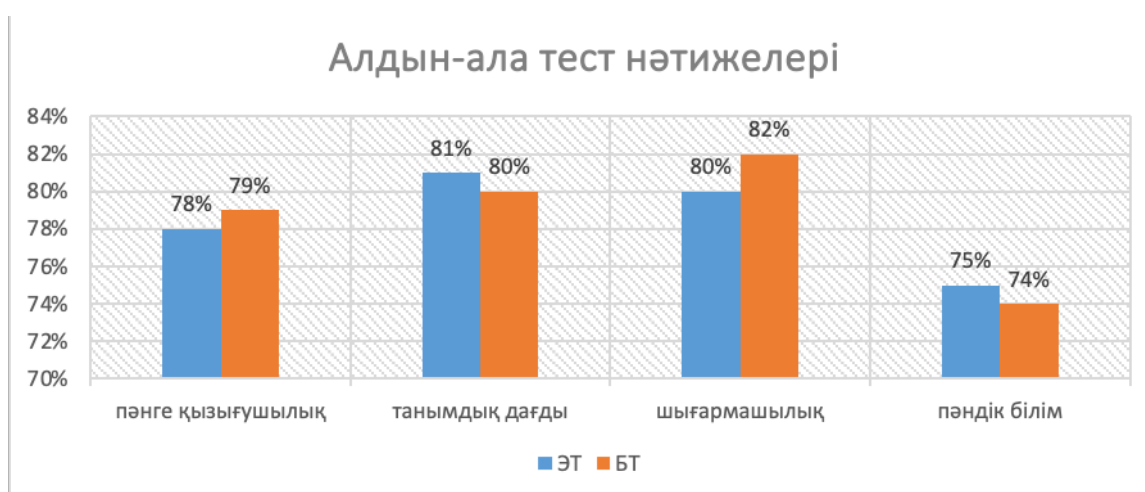
- жеке, топтық және ұжымдық оқытуды ұйымдастырудың жаңа формаларын қолдану;
- болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін дайындауға арналған АКТ көздерінен әдебиеттермен жұмыс жүргізу.
- этнопедагогикалық білім берудің мазмұндық аспектісінде білімді қалыптастыратын оқу материалдарын анықтау және талдау;
- студенттерді оқытуда цифрлық педагогикалық технологияларды енгізуді модельдеу және т.б.

Білім беру циклдарының мақсаттарына сәйкес оқу іс-әрекетіне қол жеткізу білім беру технологиясы түсінігінің мәнін толық ашады және этнопедагогиканы тиімді оқытудағы мәселелерді шешуге бағытталған.

Біз кәсіби және академиялық тәжірибе алмасу аясында Mohammad Alawamleh, Lana Mohannad Al-Twait, Gharam Raafat Al-Saht (2020) ұсынған коммуникативті жағдайлардың жетіспеушілігін өтеуге көмектескен цифрлық ресурстарды кеңінен пайдалану идеясына тоқталдық.

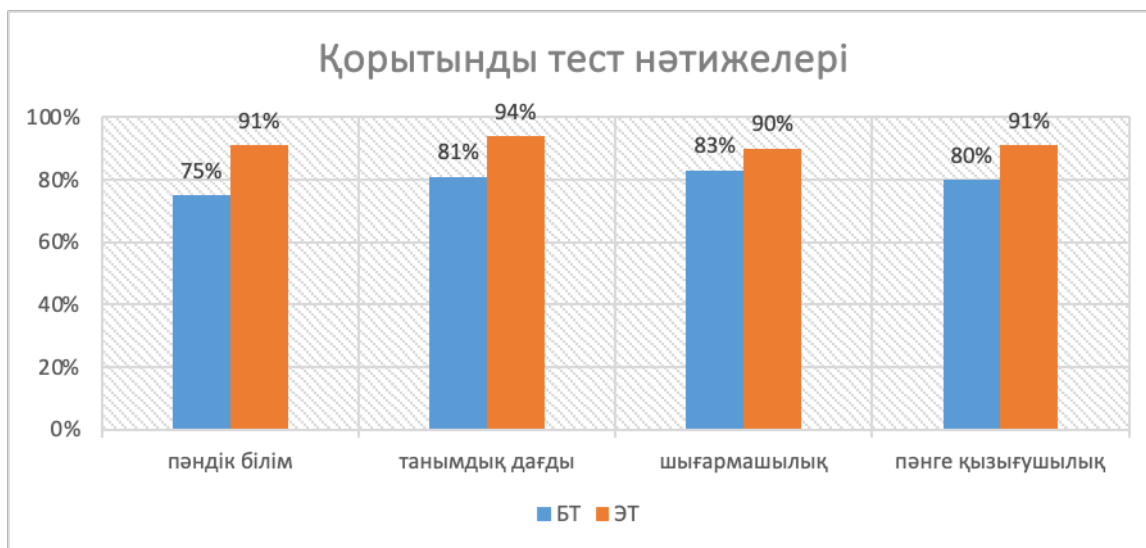
Экспериментіміздің қорытынды кезеңінде біз эксперименттік топ білім алушыларының білімі пән бойынша құрастырылған алдын ала тест және кейінгі тест арқылы тексерілді. Болашақ мұғалімдерінің кәсіби даярлығын 4 критерий бойынша бағаланды: студенттердің мотивтері, шығармашылық деңгейі, танымдық құзыреттіліктің даму деңгейі, сабақ тақырыптарын талқылаудағы этномәдени білімнің дамуы. Студенттердің белсенділігін бақылау және бағалау семестрдегі өзіндік тапсырмалар мен семинарға қатысу арқылы да бағаланды.

Төменде эксперименттік және бақылау топтарындағы алдын ала тестілеу нәтижелері берілген (Сурет 3). Қорытынды есеп бойынша, эксперименттік топтың орташа нәтижесі 78%-ды, ал бақылау тобының нәтижесі 77%-ды құрады. Диагностикалық кезеңнің басында біздің критерийлеріміз бойынша көрсеткіштер ұқсас деңгейде болды (Сурет 2). Алдын ала тестілеу көрсеткіштерінде диагностикалық кезеңде айтарлықтай үлкен айырмашылықтар байқалған жоқ.

3-сурет –Экспериментке дейінгі көрсеткіштер

Арнайы құрастырылған курс (Кесте 1) негізінде эксперименттік топ студенттерімен элективті курс өткізілді. Жалпы пән мазмұны бойынша интеграцияланған технологияларды қолдану арқылы өткізілген сабақтардың нәтижелері 4-суретте көрсетілген. Оқыту бағдарламасының қорытынды кезеңіндегі нәтижелер бақылау тобына қарағанда жоғары тиімділігін көрсетті.

4-сурет – Эксперименттен кейінгі бағалау нәтижелері

Нәтижелер студенттердің кәсіби даярлығын арттыруда құрылған арнайы курс бағдарламасының тиімділігін дәлелдейді. Ұсынылған тәжірибелік жұмыстардың нәтижелері бойынша эксперименттік топта белгіленген критерийлер бойынша орта есеппен - 92%-ға жоғарылағаны, ал бақылау тобында 80% шамасында өзгергені анықталды. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында авторлар белгілеген әдістеменің тиімділігі расталды.

Жоғарыда айтылған деректерге сүйене отырып, оқыту процесін ұйымдастырудың әдістемелік қорытындысы ретінде этнопедагогика пәні бойынша оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың объективті заңдылығы тұрғысынан интегративті оқыту технологиясын құрудың маңызы зор екенін атап өтуге болады. Бұл технология білім беру тиімділігін арттыруға және ұлттық құндылықтарды тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Халықтық педагогиканы оқытуда дәстүрлі және инновациялық оқыту үдерісінің тиімділігі бірқатар позицияларға оң ықпал етеді:

- 1) оқытудың әрбір тақырыбы ұлттық тәрбиеге байланысты болуы керек;
- 2) білімді меңгеру процесінде білімді меңгеру оқыту кезеңдері мен олардың реттілігін қатаң сақтау қажет;
- 3) оқу үрдісіндегі жүйенің тиімділігі барлық жағдайда оның жаңа бағытта технологиялар мен дәстүрлі ұстанымдарды бірлестікте пайдалануды қажет етеді.

Қорытындылай келе, зерттеу жұмысының нәтижелері жоғары оқу орындарында «Этнопедагогика» пәнінің жаңа бағыттарын оқытуда қосымша оқыту материалдарын жүйелеуге және оқыту бағдарламаларын құрастыру барысында жоғары мүмкіндік береді.

Қорытынды

Ұлттық идеялар мен этнопедагогикалық білім беру жұмыстарын ұйымдастыру болашақ мұғалімдерді даярлау ісінде оқу процесіне инновациялық және дәстүрлі құндылықтарды интеграциялауға жол ашады. Педагог-мұғалімдердің кәсіби даярлығын дамыту мақсатында жүргізілген зерттеулер барысында арнайы курс үлгісі әзірленіп, эксперименттік тексеруден өтті. Болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын қалыптастыру халықтың ұлттық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлеріне бағытталды.

1. Кәсіби даярлық дағдыларын қалыптастыру болашақ педагогтардың танымдық біліміне, пәнге деген қызығушылығына, шығармашылығына және ұлттық идеяларды дамытуға деген білімдерін тереңдетуге бағытталуы қажет.

2. Болашақ педагог мамандарды даярлаудың негізгі мазмұны бойынша арнайы бағдарламаларды құрастыру және оқу процесін дәстүрлі және инновациялық форматта жүзеге асыру үлкен маңызға ие.

3. Заманауи технологияларды интеграциялау дәстүрлі әдістермен қатар этномәдени материалдарды қолдану барысында цифрлық технологиялар мен ақпараттық-коммуникативтік технологияларды кеңінен пайдалану мүмкіндігін беруі тиіс.

Зерттеу жұмысын жүргізу кезінде оқыту алғышарттары мен оқыту материалдарын мазмұндық аспектіде жүйелі ұйымдастыру елімізде болашақ педагог кадрларды этнопедагогикалық білім беру үрдісін дамытуда жаңаша бағытта қарастыру кешенді әдістер мен технологияларды кеңінен пайдалануды қажет ететін сала болып қала береді.

Авторлардың қосқан үлесі

Серікхан Әлханұлы Жүзеев – Аннотация жазу, мақаланың кіріспесі мен негізгі тұжырымдамасын әзірлеу, зерттеу материалдарын жинақтау және жүйелеу, әдебиет көздеріне шолу жасау, әдістемелерді талқылау және нәтижелерді өңдеуге үлес қосты.

Алтынбек Қошқарбайұлы Мошқалов – теориялық шолуға қажетті материалдар жинақтау, тақырыпқа сәйкес әдістемелер бойынша сауалнамалар жүргізу, нәтижелерді талқылауға қатысты.

Манат Кеңесқызы Жайлауова – қорытынды бөлімді жазу, мақаланың соңғы нұсқасын әзірлеу мен баспаға дайындау жұмыстарын орындады.

Әдебиеттер тізімі

1. Этапы развития казахской народной педагогики // Этнопедагогика. – Модуль- Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/etnopedagogicheskie-idei-kazahskoy-intelligentsii/viewer>

2. Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991годы): дисс. на соиск. степ. д-ра историч. наук. – Москва: Электронный ресурс: <https://elibrary.ru/item.asp?id=30433869>
3. Абен Е.М., Ахметжанова Г.К., Бельгибаев С.Т. Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времён до наших дней (в двух томах). – Алматы: Институт развития Казахстана, – 2002. –302 с.
4. Педагогические взгляды М.Жумабаева, А.Байтурсынова, Ж.Аймауытова. Электронный ресурс: <https://infourok.ru/pedagogicheskie-vzglyadi-zhumabaeva-baytrsinova-zhaymauitova-3030830.html>
5. Захаров С.В., Муканова А.С. Формирование казахской интеллигенции. – С. Электронный ресурс: https://docviewer.yandex.kz/view/834330982/?page=1&*=gHQL/
6. Назарова О.В., Литвиненко В.В. Казахская литература: учебник-хрестоматия. Часть 1. – Астана, 2007. – С. 302-303.
7. Сулейменов А.К. Роль этнопедагогического наследия в воспитании защитников Отечества // Инновации в образовании. – Москва, 2021. – № 1. С. 63. <https://cyberleninka.ru/article/n/etnopedagogicheskie-idei-kazahskoy-intelligentsii>
8. Философские и социально-политические воззрения Шокана Валиханова, Абая Кунанбаева и Шакарима Кудайбердиева // Электронный ресурс: <https://studfile.net/preview/5006249/page:36/>
9. Баймурзина В.И. Общая этнопедагогика: методология, теория, практика: монография. – СПб.: Изд-во Социально-гуманитарное знание, 2016. – 440 с. <https://confsgz.ru/>
10. Кожаметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. – 317 с.
11. Жүзеев С., Жайлауова М. (2024). Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауда қазақтың этнопсихологиялық ерекшеліктері мен этнопедагогикалық дәстүрлерін қолдану. ҚазҰУ хабаршысы. Педагогикалық серия, 78(1), 17–26. <https://doi.org/10.26577/JES2024780102>
12. Төлеубекова Р.К., Хаурулин Г.Т., Бейсенбаева А.А и др. Концепция этнопедагогика народов Казахстана // Білім әлемінде– 2012. – № 2. – С. 11–13.
13. Магауова А.С. Этнопедагогика в системе профессиональной подготовки специалистов. – Алматы: Қазақ университеті, 2020 – 145 с.
14. Ұзақбаева С. Жоғары мектеп студенттеріне этнопедагогикалық білім беру тәжірибесі. Жаңа басылым. - Алматы: Өнер, 1998. - 44 с. - ISBN 5-89840-427-9
15. Valiahmetova, A. N. & Salpykova, I. M. 2015. The role of ethnopedagogics in the development of empathic culture in students. Review of European Studies, 7(6), 289. <https://doi.org/10.5539/res.v7n6p289>
16. Мухтарова Ш.М. Парадигмы культурного плюрализма в образовании: монография. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2019 — 310 с. ISBN 978-9965-39-761-5
17. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы - Алматы: Рауан, 1998. - 128 с. - ISBN 5-625-03464-8
18. Волков Г. Н. Этнопедагогика: учебное пособие для сред. и высш. пед. учеб. заведений. - М.: Академия, 2000. - 176 с. - ISBN 5769503645: 371 p.
19. Кукушин В. С. Этнопедагогика и этнопсихология: учебное пособие для вузов / В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко. - Новое изд. – Ростов-н-Д.: Феникс, 2000. - 448 с. - ISBN 5-222-01430-4: 556 p.

20. Әубәкірқызы Б. Этнопсихология //оқу құралы - Қарағанды: ҚарМУ, 2004 - 93 с. - ISBN 9965-715-81-5 : 421.05 р.

21. Методология общей и этнической педагогики в логико-структурных схемах: учебно-метод. пособие для пед. вузов / К. Ж. Кожаметова, Ш. Т. Таубаева, Ш. И. Джанзакова –Алматы, 2005. - 174 с. - ISBN 9965-27-649-8

22. Калиев С. Этнопедагогика // оқулық (С. Калиев, Ж. Молдабеков, Б. Иманбекова) - Астана : Фолиант, 2007. - 400 б. с. - ISBN 996535095

23. Ооржак С.Я. Этнопедагогика и этнопедагогические исследования (осмысление теоретико-методологических подходов): монография. – Чебоксары: ИД «Среда», 2020. – 104 с.

24. Mohammad Alawamleh, Lana Mohannad Al-Twait and Gharam Raafat Al-Saht The effect of online learning on communication between instructors and students during Covid-19 pandemic // Asian education and development studies - 2020 <https://www.emerald.com/insight/2046-3162.htm>

25. Toleubekova R.L et al. The Role of Ethnopedagogy in Shaping Positive Attitudes towards Traditional Values of Kazakh People among Future Teachers in Kazakhstan- Koers - Bulletin for Christian Scholarship- 2022 -87(1):1-12-<https://doi.org/10.19108/KOERS.87.1.2430>

26. Labeş, S. A. Globalization and Cultural Identity Dilemmas. CES Working Papers – 2014. Volume VI, Issue 1. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/198291/1/ceswp-v06-i1-p087-096.pdf>

27. Махсуджонова А.К. Роль этнопедагогика в развитии современной системы воспитания. - Москва, 2014. 7 (34). С.27-29.

С.А. Жүзеев*¹, А.Қ. Мошқалов², М.К. Жайлауова¹

¹Университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Трансформация традиционных и инновационных ценностей казахстанских студентов: этнопедагогический анализ

Аннотация. В настоящее время в нашем обществе в результате изменения духовно-нравственных ценностей формируются новые «ценности», чуждые предыдущему поколению. Это обстоятельство требует рассмотрения этнопедагогического образования молодежи и студентов вузов под новым углом зрения. Однако в результате упускаются из виду такие духовные и традиционные нравственные ценности, как патриотизм, уважение к родному языку и национальной культуре, истории и традициям, проявление уважения к старшим. Актуальность темы исследования определяется систематическим рассмотрением теоретических и практических вопросов проведения этнопедагогического воспитания и идеологической работы обучающихся в вузах страны в процессе обучения.

В данном направлении цель исследования – определить основные функции и направления развития национального воспитания на основе анализа тенденций развития этнопедагогической науки в Казахстане. Особое внимание в исследовании уделялось этнопедагогическим взглядам интеллигенции нации начала XXI века. Через жизнь, творчество и просветительскую деятельность великих деятелей казахского народа были рассмотрены традиционные ценности. Исследование имеет большое практическое значение. Результаты анализа трансформации

традиционных и инновационных ценностей обучающихся способствуют развитию учебных программ национальной этнопедагогике в новом направлении.

Ключевые слова: обучение, воспитание, народное мировоззрение, казахские личности, этнопедагогика, национальное наследие, традиционные ценности.

S.A. Zhuzeyev^{*1}, A.K. Moshkalov², M.K. Zhailauova¹

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan*

²*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Transformation of traditional and innovative values of kazakhstani students: an ethnopedagogical analysis

Abstract. At present, in our society, as a result of changes in spiritual and moral values, new "values" are emerging that are alien to the previous generation. This circumstance requires considering ethnopedagogical education of youth and university students from a new angle. However, this shift often overlooks traditional spiritual and moral values such as patriotism, respect for the native language, national culture, history, and traditions, as well as showing deference to elders. The relevance of the research topic is determined by the systematic consideration of theoretical and practical issues of ethnopedagogical education and ideological work of students in higher education institutions of the country in the process of education.

In this direction, the aim of the study is to determine the main functions and directions of the development of national education on the basis of analysing the trends in the development of ethnopedagogical science in Kazakhstan. Special attention in the study was paid to the ethnopedagogical views of the nation's intellectuals of the early XXI century. Traditional values were considered through the life, creativity and educational activities of great figures of the Kazakh people. The research is of great practical importance. The results of the analysis of transformation of traditional and innovative values of students contribute to the development of national ethnopedagogy curricula in a new direction.

Key words: training, education, folk worldview, Kazakh personalities, ethnopedagogy, national heritage, traditional values.

References

1. Stages of development of kazakh folk pedagogy // Ethnopedagogy. – Module – Electronic resource: <https://cyberleninka.ru/article/n/etnopedagogicheskie-idei-kazahskoy-intelligentsii/viewer>
2. Kaziev, S.Sh. soviet national policy and issues of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991) // Dissertation for the degree of doctor of historical sciences – Moscow: Electronic resource: <https://elibrary.ru/item.asp?id=30433869>
3. Aben, E.M., Akhmetzhanova, G.K., Belgibayev, S.T. Anthology of socio-political thought of Kazakhstan from ancient times to the present (in two volumes) – Almaty: Institute for the Development of Kazakhstan, 2002. – p. 302
4. Pedagogical views of M. Zhumabayev, A. Baitursynov, Zh. Aymaulytov // Electronic resource: <https://infourok.ru/pedagogicheskie-vzglyadi-zhumabaeva-baytrsinova-zhaymauitova-3030830.html>
5. Zakharov, S.V., Mukanova, A.S. Formation of the Kazakh Intelligentsia // Electronic resource: https://docviewer.yandex.kz/view/834330982/?page=1&*=gHQL/

6. Nazarova, O.V., Litvinenko, V.V. *Kazakh Literature // Textbook-Anthology – Part 1 – Astana, 2007.* – pp. 302-303.
7. Suleymenov, A.K. The role of ethnopedagogical heritage in educating defenders of the motherland // *Innovations in Education – Moscow, 2021 – №. 1.* p. 63. <https://cyberleninka.ru/article/n/ethnopedagogicheskie-idei-kazahskoy-intelligentsii>
8. Philosophical and socio-political views of Shokan Valikhanov, Abay Kunabayev, and Shakarim Kudaiberdiev // *Electronic resource: https://studfile.net/preview/5006249/page:36/*
9. Baymurzina, V.I. *General ethnopedagogy: methodology, theory, practice: monograph – St. Petersburg: Social-humanitarian knowledge publishing, 2016.* – 440 p. <https://confsgz.ru/>
10. Kozhakhmetova, K.Zh. *Kazakh ethnopedagogy: methodology, theory, practice. – Almaty: Gylym, 1998.* – 317 p.
11. Zhuzeyev, S., & Zhailauova, M. (2024). Application of Kazakh ethnopsychological features and ethnopedagogical traditions in the professional training of future primary school teachers. *KazNU Bulletin. Pedagogical Series, 78(1), 17-26.* <https://doi.org/10.26577/JES2024780102>
12. Toleubekova, R.K., Khaurulin, G.T., Beysenbayeva, A.A., et al. Concept of ethnopedagogy of the peoples of Kazakhstan // *Bilim Alemінде – 2012.* – No. 2. – pp. 11-13.
13. Magauova, A.S. *Ethnopedagogy in the system of professional training of specialists – Almaty: Kazakh University, 2020 – 145 p.*
14. Uzakhbaeva, S. *Concept of ethnopedagogical education for university students – New Edition. – Almaty: Oner, 1998.* – 44 p. – ISBN 5-89840-427-9
15. Valiahmetova, A.N., & Salpykova, I.M. (2015). The role of ethnopedagogics in the development of empathic culture in students. *review of european studies, 7(6), 289.* <https://doi.org/10.5539/res.v7n6p289>
16. Mukhtarova, Sh.M. *Paradigms of cultural pluralism in education: monograph – Karaganda: KarSU Publishing, 2019 – 310 p.* ISBN 978-9965-39-761-5
17. Kaliev, S. *Theoretical foundations and history of kazakh ethnopedagogy – Almaty: Rauan, 1998.* – 128 p. – ISBN 5-625-03464-8
18. Volkov, G.N. *Ethnopedagogy // Textbook for secondary and higher educational institutions – Moscow: Akademiya, 2000 – 176 p.* – ISBN 5769503645
19. Kukushin, V.S., & Stolyarenko, L.D. *Ethnopedagogy and Ethnopsychology // Textbook for Universities – New Edition – Rostov-on-Don: Feniks, 2000.* – 448 p. – ISBN 5-222-01430-4
20. Aubakirkyzy, B. *Ethnopsychology // Study guide – Karaganda: KarMU, 2004 – 93 p.* – ISBN 9965-715-81-5
21. Kozhakhmetova, K.Zh., Taubayeva, Sh.T., & Dzhanzakova, Sh.I. *Methodology of general and ethnic pedagogy in logical-structural schemes // Educational-Methodical Guide for Pedagogical Universities – Almaty, 2005.* – 174 p. – ISBN 9965-27-649-8
22. Kaliev, S., Moldabekov, Zh., & Imanbekova, B. *Ethnopedagogy // Textbook – Astana: Foliant, 2007.* – 400 p. – ISBN 996535095
23. Oorzhak, S.Ya. *Ethnopedagogy and Ethnopedagogical research (Reflection on theoretical and methodological approaches): Monograph – Cheboksary: ID "Sreda," 2020.* – 104 p.
24. Alawamleh, M., Al-Twait, L.M., & Al-Saht, G.R. The effect of online learning on communication between instructors and students during the COVID-19 Pandemic // *Asian Education and Development Studies – 2020.* <https://www.emerald.com/insight/2046-3162.htm>

25. Toleubekova, R.L., et al. The role of ethnopedagogy in shaping positive attitudes towards traditional values of the kazakh people among future teachers in Kazakhstan // Koers - Bulletin for Christian Scholarship – 2022 – 87(1): 1-12. <https://doi.org/10.19108/KOERS.87.1.2430>

26. Labeş, S.A. Globalization and Cultural Identity Dilemmas // CES Working Papers – 2014, Volume VI, Issue 1. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/198291/1/ceswp-v06-i1-p087-096.pdf>

27. Makhsudzhanova, A.K. The role of ethnopedagogy in the development of the modern educational system – Moscow, 2014, 7(34), pp. 27-29.

Авторлар туралы мәлімет:

Серікхан Әлханұлы Жүзеев – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика» білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, Қызылорда, Қазақстан.

Алтынбек Қошқарбайұлы Мошқалов – хат-хабар үшін автор, PhD доктор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Алматы, Қазақстан.

Манат Кеңесқызы Жайлауова – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, «Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі» білім беру бағдарламасының доценті, Қызылорда, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Серікхан Альханұлы Жүзеев – старший преподаватель образовательной программы «Казахский язык и литература, журналистика», Университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Алтынбек Кошкарбайұлы Мошқалов – автор для корреспонденции, доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Манат Кенесовна Жайлауова – кандидат педагогических наук, доцент образовательной программы "Педагогика, психология и методика начального обучения", Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Information about authors:

Serikkhan Alkhanuly Zhuzeyev – Senior Lecturer of the educational program "Kazakh language and literature, journalism", Korkyt Ata University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Altynbek Koshkarbayuly Moshkalov – Corresponding author, PhD, acting associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Manat Kenesovna Zhailauova – candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the educational program «Pedagogy, psychology and methods of primary education», Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

ХҒТАР 14.35.09

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-160-175>

Шолу мақаласы

Болашақ ІТ мамандарының мансаптық мүмкіндіктерін арттыру үшін жоғары математиканы оқытуға арналған жасанды интеллект (AI) пайдаланатын инновациялық технологиялар

А.Б.Закирова^{ib}, Б.Ж.Нурбеков^{ib}, Ж.Б. Ахаева^{ib}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: alma_zakirova@mail.ru, b_zh_nur@mail.ru, ahaeva07@mail.ru)

Аңдатпа. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы және ІТ саласындағы жоғары білікті мамандарға сұраныстың артуы аясында білім беру жүйесі өз әдістері мен тәсілдерін бейімдеуді қажет етеді. Перспективалық бағыттардың бірі – жоғары математиканы оқытуда инновациялық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану. Бұл әдіс оқу процесінің тиімділігін арттыруға және болашақ ІТ мамандарының мансаптық мүмкіндіктерін жақсартуға бағытталған. Мақалада ЖИ-ді жоғары математиканы оқыту процесіне енгізудің мүмкіндіктері мен артықшылықтары қарастырылады. Атап айтқанда, оқу процесін жекелендіруге арналған интеллектуалды жүйелерді, бейімделген оқу бағдарламаларын және білімді бағалауға арналған автоматтандырылған құралдарды қолдану талданады. Бұл әдіс студенттердің күрделі математикалық ұғымдарды меңгеру деңгейін арттырып қана қоймай, сондай-ақ оларда ІТ саласындағы табысты мансапқа қажетті сыни ойлау мен аналитикалық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, командалық жұмыс, шығармашылық және стандартты емес тапсырмаларды шешу қабілеті сияқты әлеуметтік дағдыларды дамытуға ерекше көңіл бөлінеді, бұл ЖИ арқылы оқыту процесіне интеграциялануы мүмкін. Осылайша, ЖИ тек математикалық дайындықты жақсарту құралы ғана емес, сонымен қатар еңбек нарығында сұранысқа ие құзыреттерді қалыптастыру құралына айналады. Зерттеу сондай-ақ студенттерге нақты уақытта ЖИ технологияларымен өзара әрекеттесуге, білімдерін жетілдіруге арналған кері байланыс пен ұсыныстар алуға мүмкіндік беретін интеграцияланған білім беру платформаларын құрудың маңыздылығын атап көрсетеді. Мұндай технологияларды енгізу неғұрлым икемді және тиімді білім беру ортасын құруға ықпал етіп, түлектердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Түйін сөздер : Жасанды интеллект (ЖИ), білім беру, жоғары математика, жекелендірілген оқыту, бейімделген білім беру технологиялары, машиналық оқыту.

Кіріспе

Соңғы жылдары жасанды интеллект (ЖИ) білім беру процесіне белсенді түрде енгізіліп, жаңа оқыту әдістері мен технологияларын ұсынуда. Ең перспективалы бағыттардың бірі – ЖИ-ді бейімделген оқу жүйелерін жасау үшін пайдалану. Бұл жүйелер студенттердің мінез-құлқы мен прогресін талдай отырып, жеке оқу траекториялары мен ұсыныстарды ұсынады. Бұл материалды меңгеруді жақсартып, әр оқушының қажеттіліктеріне сәйкес оқытуды бейімдеуге мүмкіндік береді.

Зерттеулер ЖИ студенттердің мотивациясын және оқу процесіне қатысуын едәуір арттыруы мүмкін екенін көрсетеді. Мұндай технологияларға шешім қабылдауға арналған интеллектуалды жүйелер, білімді автоматты түрде бағалау платформалары, сондай-ақ оқуда 24/7 қолдау көрсететін виртуалды репетиторлар мен чат-боттар жатады.

ЖИ-дің күрделі пәндерді, әсіресе жоғары математиканы оқытуда қолданылуына ерекше назар аударылуда. Қолданыстағы әзірлемелер студенттердің қателіктерін талдайтын және оларды түзету үшін қадамдық нұсқаулар ұсынатын жүйелерді, сондай-ақ машиналық оқытуды пайдаланып, проблемалық салаларды болжайтын және студенттердің артта қалуын болдырмауға арналған платформаларды қамтиды.

ЖИ-ді білім беру саласына енгізудің сәтті мысалдары болғанымен, деректерді пайдалану этикасына және оқу моделдерін одан әрі икемді және жеке жасау қажеттілігіне байланысты шешілмеген мәселелер бар. Заманауи зерттеулер ЖИ-ді дәстүрлі оқыту әдістерімен біріктірудің маңыздылығын атап көрсетеді, бұл ең жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Жоғары математика ақпараттық технологиялардың көптеген салаларына, соның ішінде бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу, деректерді талдау, машиналық оқыту және киберқауіпсіздік үшін негіз болып табылады. Терең математикалық білім ІТ мамандарына күрделі мәселелерді тиімді шешуге, инновациялық шешімдерді әзірлеуге және ІТ индустриясында қолданылатын алгоритмдердің жұмыс принциптерін түсінуге мүмкіндік береді [1].

Алайда, жоғары математиканы дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі студенттердің, әсіресе жоғары технологиялық салаларда мансаптық өсуге ұмтылатындардың қажеттіліктерін әрдайым қанағаттандырмайды. Мұнда ЖИ көмекке келеді, ол оқу процесін едәуір жақсартып, оны жеке, интерактивті және бейімделгіш етеді. ЖИ әр студенттің прогресін талдап, жеке оқу жолдарын ұсына отырып, нақты уақыт режимінде қолдау көрсетеді, бұл күрделі математикалық концепцияларды тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. [2].

ЖИ-ді пайдалана отырып, жоғары математикаға оқыту үшін инновациялық технологияны әзірлеу өзекті мәселе, себебі бұл пәнді терең түсінуге ғана емес, сонымен қатар болашақ ІТ мамандарының еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін едәуір арттыруға және жаңа мансаптық мүмкіндіктер ашуға ықпал етеді.

Осы зерттеудің мақсаты – студенттердің математикалық концепцияларды түсінуін жақсартуға және ақпараттық технологиялар саласында мансаптық перспективаларын арттыруға бағытталған жасанды интеллектіні (ЖИ) пайдалана отырып, жоғары математиканы оқытуға арналған инновациялық технологияны әзірлеу және тиімділігін бағалау.

Зерттеудің келесі міндеттері қойылды:

- Жоғары математика оқытудың қазіргі әдістерін талдау және ІТ мамандарын даярлауда олардың кемшіліктерін анықтау.
- Математика оқытуын жекешелендіру және тиімділігін арттыру үшін жасанды интеллектіні қолдану мүмкіндіктерін зерттеу.
- ЖИ негізіндегі инновациялық білім беру технологиясының архитектурасы мен алгоритмдерін әзірлеу.

2. Теориялық негіздер

Жоғары математика ақпараттық технологиялар (ІТ) саласында білікті мамандарды даярлауда маңызды рөл атқарады. Математикалық білімдер түрлі ІТ салаларында, мысалы, бағдарламалау, деректерді талдау, машиналық оқыту және киберқауіпсіздік сияқты күрделі алгоритмдер мен жүйелерді әзірлеу және талдауда негіз болып табылады [3].

Жоғары математика ІТ кадрларын даярлаудағы маңыздылығын көрсететін негізгі аспектілер:

– Алгоритмдер мен деректер құрылымдары – тиімді алгоритмдер мен деректер құрылымдарын әзірлеу үшін математикалық принциптерді терең түсіну қажет. Математикалық логика мен графика теориясы, мысалы, деректерді іздеу және сұрыптау мәселелерін шешу, сондай-ақ есептеу процестерін оңтайландыру үшін негіз болып табылады.

– Деректерді талдау және статистика – статистика мен ықтималдықты қоса алғанда, математикалық дағдылар үлкен деректер көлемін талдау үшін өте маңызды. Деректер бойынша мамандар осы әдістерді модельдер құру, болжамдар жасау және деректерді талдау негізінде негізделген шешімдер қабылдау үшін пайдаланады.

– Машиналық оқыту және жасанды интеллект – осы салаларда математика орталық рөл атқарады. Линеялік алгебра, сандық әдістер және теориялық статистика машиналық оқыту алгоритмдерін әзірлеу және оңтайландыру, сондай-ақ олардың теориялық негіздерін түсіну үшін қажет.

– Криптография және қауіпсіздік – деректер мен жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін теориялық және қолданбалы математика білімдері қажет. Сандар теориясы мен шифрлау алгоритмдері математикалық принциптерге негізделеді, олар ақпаратты қорғауға және рұқсатсыз кіруден қорғауға мүмкіндік береді.

– Компьютерлік графика және визуализация – осы салада жоғары математика графикалық кескіндерді жасау және өңдеу үшін қолданылады. Геометрия, матрицалар және түрлендірулер үш өлшемді объектілерді модельдеу және визуализациялауда маңызды рөл атқарады.

Осылайша, терең математикалық білімдер ІТ мамандарына күрделі мәселелерді шешу, жаңа технологияларды әзірлеу және ақпараттық технологиялар саласындағы бәсекеге қабілетті ортада табысқа жету үшін қажет. Жоғары математика аналитикалық ойлауды, проблемаларды шешудің жүйелі тәсілін және сын тұрғысынан талдау қабілетін дамытуға көмектеседі, бұл ІТ саласындағы табысты мансапқа ықпал етеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру ортасында белсенді түрде қолданылады, оқу процесін басқару мен оқытудың жаңа тәсілдерін қамтамасыз етеді [4].

ЖИ-ді оқытуда қолданудың қазіргі әдістері мен технологияларының шолуы:

1. Адаптивті оқу – персонализирленген оқу жолдары: ЖИ жүйелері студенттердің прогресі мен қабілеттері туралы деректерді талдай отырып, олардың қажеттіліктері мен білім деңгейіне сәйкес жеке оқу траекторияларын құрады. Мұндай жүйелердің мысалдары – студенттердің жетістіктеріне қарай тапсырмалар мен материалдардың күрделілігін өзгерту арқылы жұмыс істейтін адаптивті платформалар.

2. Интеллектуалды репетиторлар мен виртуалды ассистенттер: Чат-боттар мен виртуалды көмекшілер – бұл құралдар студенттерге сұрақтарға жауап беріп, оқу материалдары бойынша қосымша түсініктемелер ұсына отырып, тәулік бойы қолдау көрсетеді. Олар студенттерге тапсырмаларды орындауға көмектесіп, күрделі концепцияларды түсіндіруге және қосымша оқу үшін ресурстарды ұсына алады. Интерактивті репетиторлар – студенттердің білімін бағалап, жақсарту бойынша персонализирленген ұсыныстар беретін ЖИ алгоритмдерін пайдаланады. Мұндай жүйелер оқытушымен диалог моделін жасауға және тапсырмаларды орындау бойынша кері байланыс беруге мүмкіндік береді.

3. Автоматты бағалау және кері байланыс: ЖИ тесттер мен эсселерді автоматты тексеру үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл бағалау процесін жылдамдатады және оқытушыларды рутиналық жұмыстан босатады. Бұл жүйелер сондай-ақ студенттердің дағдыларын жақсартуға көмектесетін егжей-тегжейлі кері байланысты қамтамасыз ете алады.

4. Деректерді талдау және табысты болжау: ЖИ құралдары студенттердің сабаққа қатысу, үлгерім және белсенділігі туралы деректерді талдай отырып, потенциалды мәселелерді анықтап, олардың үлгерімін болжай алады. Бұл оқытушыларға уақытында араласуға және қажетті қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

5. Виртуалды және толықтырылған шындық арқылы оқыту: ЖИ интерактивті виртуалды орталарды жасау үшін пайдаланылады, онда студенттердің эксперименттер мен практикалық тапсырмаларды орындауға мүмкіндігі бар, бұл STEM пәндері (ғылым, технология, инженерия және математика) үшін өте пайдалы. Толықтырылған шындық (AR) – ЖИ виртуалды элементтерді нақты әлемге интеграциялауға көмектесіп, білім беру тәжірибесін жақсартады және студенттердің оқу материалдарымен жаңа форматта әрекеттесуіне мүмкіндік береді.

6. Білім беру ойындарын әзірлеу: ЖИ-ді пайдаланатын білім беру ойындары студенттердің ойын арқылы оқуына көмектеседі, бұл материалды жақсы меңгеруге және сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді.

Бұл әдістер мен технологиялар білім сапасын ғана емес, сонымен қатар білім алуды да қолжетімді әрі персонализирленген етеді, бұл студенттердің білім деңгейін арттыруға және оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді [5].

Жоғары математиканы оқыту көптеген студенттер үшін айтарлықтай қиындық тудырады және бұл бірнеше мәселемен, қиындықпен байланысты:

1. Абстрактілік және күрделі концепциялар – жоғары математика функциялар теориясы, көп өлшемді кеңістіктер және күрделі алгоритмдер сияқты абстрактілі концепцияларды қамтиды. Студенттер көбінесе осы абстрактілі түсініктерді визуализациялау және түсіну кезінде қиындықтарға тап болады.

2. Негізгі білімдердің жетіспеушілігі – жоғары математиканы сәтті меңгеру үшін алгебра және анализ сияқты негізгі математикалық принциптерді терең түсіну қажет. Егер студенттерде осы негіздер бойынша кемшіліктер болса, олар күрделі тақырыптарды оқу кезінде қиындықтарға тап болуы мүмкін.

3. Аналитикалық дағдыларға жоғары талаптар – жоғары математика студенттерден жоғары аналитикалық қабілеттерді және стандарттан тыс тапсырмаларды шешу дағдыларын талап етеді. Студенттер теориялық білімдерін практикалық міндеттерге қолдану және тиімді шешімдерді әзірлеу кезінде қиындықтарға тап болуы мүмкін.

4. Үлкен материал көлемі – жоғары математика пәндерінің оқу бағдарламалары толық және қысқа мерзімде көп көлемдегі ақпаратты меңгеруді талап етуі мүмкін. Бұл студенттердің шамадан тыс жүктелуіне және материалды меңгеру сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін.

5. Мотивация мен қызығушылықтың жетіспеушілігі – студенттер оқылатын математикалық концепциялар мен олардың болашақ кәсіби қызметтері арасындағы тікелей байланысты көрмеген жағдайда, пәнге деген мотивация мен қызығушылық төмендеуі мүмкін.

6. Практикалық қолданбалардың жоқтығы – студенттер теориялық білімдерін нақты мәселелерге қолдану кезінде, әсіресе оқу материалдарында практикалық мысалдар мен тапсырмалар болмаған жағдайда қиындықтарға тап болуы мүмкін.

7. Тиімсіз оқыту әдістері – кейбір жағдайларда дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі студенттердің қажеттіліктеріне сай болмауы мүмкін. Бірқалыпты дәрістер мен интерактивті элементтердің жетіспеушілігі күрделі концепцияларды меңгеруді қиындатуы мүмкін.

8. Стресс пен қысым – студенттер емтихан сұрақтарының жоғары күрделілігі мен курсты сәтті аяқтауға байланысты жалпы қысымнан стрессті сезінуі мүмкін.

Бұл мәселелер студенттердің жоғары математика пәнін тиімді меңгеруіне және қажетті дағдыларды дамытуына көмектесетін жаңа оқыту әдістері мен технологияларын әзірлеу және енгізуге мұқият көзқарасты талап етеді.

3. Инновациялық технологияны әзірлеу

Жоғары математика пәнін оқыту үшін жасанды интеллектті (ЖИ) пайдалану арқылы оқу процесінің тиімділігін және болашақ IT-мамандарының карьералық перспективаларын арттыруға арналған Кесте 1 инновациялық технологияны әзірлеу [6].

Кесте 1

Тиімді және инновациялық технологияларды жасауға арналған талаптар мен критерийлер [6]

Технологияға қойылатын талаптар	Жетістіктің бағалау критерийлері
1. Оқытудың персонализациясы	1. Оқу тиімділігі
Жеке оқу жолдары	Білімнің жетістігі
Прогресті талдау	Қанағаттану деңгейінің артуы
2. Интерактивтілік және қатысу	2. Пайдаланушы тәжірибесі
Интерактивті элементтер	Пайдаланудан қанағаттану
Шынайы уақыттағы кері байланыс	Пайдаланудың жеңілдігі
3. Қолдау және көмек	3. Техникалық тұрақтылық
Виртуалды репетиторлар	Жұмыс сенімділігі
Ресурстарға қолжетімділік	Ақаулар мен проблемалардың болмауы
4. Бағалау және деректерді талдау	4. Адаптивтілік және икемділік
Сәттілікті талдау	Өзгерістерге бейімделу
Проблемаларды болжау	Оқу жоспарларындағы икемділік
5. Икемділік және масштабталу	5. Мансаптық перспективаға әсер ету
Түрлі форматтарға бейімделу	Мансаптық перспективаларға әсері
Масштабталу	
Қолжетімділік	

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [6]

Келесі Кесте 2 жүйенің архитектурасын құрылымдық түрде ұсынады, негізгі компоненттер мен олардың функцияларын, сондай-ақ олардың арасындағы өзара әрекеттестікті көрсетеді [7].

Кесте 2

Жүйенің архитектурасы [7]

Жүйе компоненті	Сипаттама
1. Жүйенің жалпы құрылымы	
Пайдаланушы интерфейсі	Материалдарға және функционалға қолжетімділік үшін веб-платформа және мобильді қосымша. Интерактивті элементтер (тапсырмалар, тестілер, графиктер).
Серверлік бөлік	Деректерді өңдеу, пайдаланушыларды басқару, ИИ-модельдерімен өзара әрекеттесу.
Деректер базасы	Пайдаланушылар, олардың прогресі, тест нәтижелері, оқу материалдары туралы деректерді сақтау. Аналитика және есептер.

2. ИИ жүйесінің компоненттері	
Персонализация модулі	Студенттердің прогресін талдау, оқу материалдары мен тапсырмаларға жеке ұсыныстар жасау.
Адаптивті оқыту модулі	Студент туралы деректер негізінде материалдар мен оқу жоспарының қиындық деңгейін бейімдеу. Оқу жоспарының динамикалық өзгеруі.
Кері байланыс модулі	Тапсырмалар мен тесттер бойынша кері байланыс, студенттердің сұрақтарына жауап беретін виртуалды репетиторлар мен чат-боттар.
Аналитика және есеп беру модулі	Студенттердің әрекеті туралы деректерді жинау және талдау. Қиындықтарды болжау және прогресс туралы есептерді құру.
3. Компоненттердің өзара әрекеттесуі	
Деректерді жинау	Студенттердің платформамен материалдар арқылы өзара әрекеттесуі. Әрекеттер мен нәтижелер туралы деректерді серверлік бөлікке жіберу.
Деректерді өңдеу	Серверлік бөлік деректерді өңдеп, сақтайды. ЖИ модулі деректерді талдап, ұсыныстар жасайды.
Персонализация және бейімделу	Персонализация модулі материалдар мен оқу жоспарын бейімдейді. Адаптивті оқыту модулі материалдар мен тапсырмалардың қиындық деңгейін өзгертеді.
Кері байланыс және қолдау	Виртуалды репетиторлар мен чат-боттар студенттердің әрекеттері туралы деректер негізінде көмек пен кері байланыс береді.
Талдау және есеп беру	Аналитика модулі студенттердің прогресі туралы есептер жасап, жетілдіру қажет салаларды анықтайды.

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [7]

Жоғары математиканы оқытуға арналған инновациялық технологияны әзірлеуде жасанды интеллектті (ЖИ) қолдану үшін әртүрлі алгоритмдер мен машиналық оқыту модельдері пайдаланылады. Машиналық оқытуда, мысалы, логистикалық регрессия сияқты классификация алгоритмдері студенттің белгілі бір жетістік деңгейіне жату ықтималдығын болжауға көмектеседі, ал кездейсоқ орман бірнеше шешім ағаштарын біріктіріп, болжамдардың дәлдігін арттырады. Қолдау векторларының әдісі (SVM) студенттерді дайындығына қарай топтарға бөлуге мүмкіндік береді, ал градиентті бустинг деректердегі күрделі байланыстарды ескере отырып, оқу жетістігін дәлірек болжауға көмектеседі. Кластерлеу әдістерінде студенттердің оқу мінез-құлқын ұқсастықтарына қарай топтастыру үшін K-орташа әдісі және иерархиялық кластерлеу қолданылады [8].

Нейрондық желілер саласында негізгі құралдар ретінде толық байланысқан нейрондық желілер қолданылады, олар студенттің материалды түсіну деңгейін бағалауға жарамды. Конволюциялық нейрондық желілер (CNN) графиктер мен диаграммалар

сияқты визуалды деректерді өңдеуде тиімді. Рекуррентті нейрондық желілер (RNN), соның ішінде LSTM және GRU, деректердегі уақытша байланыстарды ескереді, бұл студенттердің уақыт бойынша оқу жетістіктерін талдауда пайдалы. Табиғи тілдерді өңдеуде назар механизмдерін қолданатын трансформерлер интерактивті репетиторлар мен чат-боттарды жасау үшін пайдаланылады [9].

Деректерді өңдеудің маңызды кезеңдеріне деректерді біртекті масштабқа келтіру (нормализация) және толық деректер жиынтығын жасау үшін жетіспейтін мәндерді толтыру (импутация) жатады Кесте 3. One-Hot Encoding әдісі категориялық деректерді бинарлық белгілерге түрлендіру үшін қолданылады, ал деректерді оқу, тексеру және тестілеу үлгілеріне бөлу модельдерді тиімді оқыту мен бағалауға мүмкіндік береді [10].

Кесте 3

Машиналық оқыту алгоритмдері мен нейрондық желілер, жүйеде қолданылатын [10]

Алгоритм түрі	Алгоритм/Модель	Сипаттамасы	Қолдану
1. Машиналық оқыту алгоритмдері			
Классификация	Логистикалық регрессия	Екілік классификация үшін пайдаланылады, класқа жату ықтималдығын модельдейді.	Студенттің тапсырманы орындау ықтималдығын бағалау
Классификация	Кездейсоқ орман (Random Forest)	Нақты есептеуді жақсарту үшін бірнеше шешімдер ағаштарын қолданатын ансамбльдік оқыту әдісі.	Студенттерді түсіну деңгейлері бойынша классификациялау және табыстарын болжау.
Классификация	Анықтамалық векторлар әдісі (SVM)	Сыныптардың бөлінуін барынша арттыратын гиперпланды табады.	Студенттерді дайындық деңгейлері бойынша топтарға бөлу.
Регрессия	Сызықтық регрессия	Айнымалылар арасындағы сызықтық тәуелділікке негізделген сандық мәндерді болжайды.	Емтихан нәтижелерін немесе оқу үлгерімін болжау.
Регрессия	Градиентті күшейту	Алдыңғы модельдердің қателіктерінен сабақ алып, бірнеше әлсіз регрессорларды күштіге біріктіру арқылы болжамдарды жақсартады.	Күрделі қатынастарды ескере отырып, оқу жетістігін болжау.
Кластеризация	К-орташа (K-Means)	Ерекшелік ұқсастығына негізделген деректерді K кластерлеріне бөлетін кластерлеу әдісі.	Студенттерді олардың оқу мінез-құлқының ұқсастығы бойынша топтастыру.
Кластеризация	Иерархиялық кластерлеу	Дендрограмма түрінде ұсынылған кластер иерархиясын жасайды.	Студенттер тобын талдау және иерархиялық құрылымды құру.

2. Нейрондық желілер			
Толық байланысқан нейрондық желілер	Feedforward Neural Networks	Ақпарат кіріс қабатынан жасырын қабаттар арқылы Шығыс қабатына кері байланыссыз берілетін нейрондық желілер.	Жіктеу мен регрессияның негізгі модельдері, түсіну деңгейін бағалау.
Конволюциялық нейрондық желілер	Convolutional Neural Networks (CNNs)	Деректерді өңдеу үшін конволюцияларды қолданады, кескіндер мен кеңістіктік құрылымдарды талдауда тиімді.	Графиктер мен диаграммалар сияқты визуалды деректерді өңдеу.
Қайталанатын нейрондық желілер	RNN, LSTM, GRU	Деректердегі уақытша тәуелділіктерді ескеруге қабілетті.	Деректер тізбегін талдау, уақыт өте келе студенттердің үлгерімінің өзгеруі.
Трансформаторлар	Transformers	Деректерді өңдеу және ұзақ тәуелділіктерді есепке алу үшін зейін механизмдерін қолданады.	Табиғи тілді өңдеу, интерактивті тәрбиешілер мен чатботтар құру.
3. Деректерді өңдеу			
Деректерді өңдеу	Деректерді қалыпқа келтіру	Модельді оқытудың тиімділігін жақсарту үшін деректерді бір масштабқа келтіру.	Модельдерді оқыту үшін деректерді дайындау.
Деректерді өңдеу	Imputation	Деректердегі жетіспейтін мәндерді толтыру.	Толық мәліметтер жиынтығын құру.
Деректерді өңдеу	One-Hot Encoding	Категориялық деректерді екілік белгілерге түрлендіру.	Модельдерде пайдалану үшін категориялық деректерді түрлендіру.
Деректерді бөлу	Оқыту, валидация және тест үлгілері	Оқыту, гиперпараметрлерді реттеу және модель өнімділігін бағалау үшін деректерді үш бөлікке бөлу.	Модельдерді оқыту және бағалау.

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [10]

Келесі 4-кесте сәтті енгізудің негізгі әдістері мен қадамдарын сипаттай отырып, білім беру бағдарламалары мен платформаларына AI технологияларын біріктіру тәсілдерінің құрылымдық көрінісін ұсынады [11].

АИ-ді білім беру бағдарламаларына интеграциялау тәсілдері [11]

Санат	Әдісі / Қадам	Сипаттамасы
1. Білім беру бағдарламаларына енгізу		
Оқу жоспарларын әзірлеу және жаңарту	АИ технологияларын оқу жоспарларына интеграциялау	Жоғары математиканы жекелеңдірілген оқыту үшін AI модульдері мен курстарын енгізу.
	Курстарды бейімдеу	Адаптивті тесттер мен интерактивті тәрбиешілер сияқты құралдарды қосу үшін бар курстарды жаңарту.
Оқытушыларды оқыту	Тренингтер мен курстар	Оқу процесінде И-құралдар мен технологияларды пайдалану бойынша оқытушылар үшін тренингтер өткізу.
	Қолдау және тәлімгерлік	Тәжірибе алмасу және технологияны теңшеу үшін Қолдау және тәлімгерлік бағдарламаларын құру.
2. Білім беру платформаларына интеграция		
Онлайн платформалар мен LMS-ке енгізу	LMS интеграциясы	Moodle немесе Blackboard сияқты оқуды басқару жүйелеріне (LMS) AI құралдарын енгізу.
	Қосымша модульдерді әзірлеу	LMS шеңберінде прогрессті талдау және ұсыныстар беру үшін AI модульдерін құру.
Арнайы платформаларды әзірлеу және пайдалану	Мамандандырылған платформалар құру	Жоғары математиканы жекелеңдірілген оқыту үшін AI біріктіретін платформаларды әзірлеу.
	AI құралдары бар платформаларды пайдалану	Адаптивті оқыту мен деректерді талдау үшін қазірдің өзінде және-құралдарын қолданатын платформаларды енгізу.
3. Интерактивті технологияларды енгізу		
Интерактивті оқу материалдары	Интерактивті материалдар жасау	Мазмұнды бейімдеу үшін AI көмегімен тапсырмалар мен модельдеу сияқты оқу материалдарын әзірлеу.
	Интерактивті тапсырмалар мен тесттер	Жедел кері байланыс беретін және нақты уақыт режимінде өзгертін адаптивті тесттер мен тапсырмаларды енгізу.
Виртуалды тәрбиешілер мен чат-боттар	Виртуалды тәрбиешілер	Жеке көмек пен түсініктеме беру үшін виртуалды тәрбиешілерді әзірлеу.
	Қолдау үшін чатботтар	Чатботтарды жедел көмек көрсету және студенттердің материалдар мен платформа сұрақтарына жауап беру үшін пайдалану.
4. Бағалау және түзету		
Мониторинг және талдау	Тиімділікті бағалау	АИ технологияларының оқу процесіне және студенттердің үлгеріміне әсерін үнемі бақылау және талдау.

	Кері байланыс жинау	Технологияларды түзету және жақсарту үшін студенттер мен оқытушылардан кері байланыс жинау.
Реттеу және оңтайландыру	Жаңарту және оңтайландыру	Деректер мен кері байланыс негізінде технологияларды түзету, алгоритмдер мен модельдерді жаңарту.
	Жаңа талаптарды бейімдеу	Оқу жоспарлары мен білім беру процесінің талаптарындағы өзгерістерге жауап ретінде технологияларды бейімдеу.

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған [11]

ЖИ технологияларын жоғары математиканы оқытуға тиімді интеграциялау үшін бірнеше негізгі аспектілерді ескеру қажет. Біріншіден, оқу жоспарларын бейімдеу маңызды рөл атқарады, оның ішінде ЖИ негізіндегі модульдерді енгізу, персонализацияланған және бейімделген материалдарды ұсыну [12]. Бұл студенттердің дайындық деңгейіне қарай бейімделетін интерактивті тапсырмалар мен симуляцияларды жасауды қамтиды. Екіншіден, оқытушыларды оқыту сәтті енгізудің критикалық элементі болып табылады, бұл жаңа технологияларды тиімді пайдалану үшін тренингтер мен семинарларды өткізу, сондай-ақ қолдау мен тәлімгерлік көрсету қажеттілігін талап етеді. Үшіншіден, виртуалды репетиторлар мен чат-боттар сияқты интерактивті технологияларды пайдалану оқыту процесін айтарлықтай жақсартады, студенттерге жеке көмек және бейімделген оқу материалдарын ұсынады. Ақырында, LMS жүйелеріне интеграциялау және арнайы білім беру платформаларын пайдалану персонализацияланған ресурстар мен үлгерім аналитикасына қолжетімділікті қамтамасыз етеді, бұл оқу процесін дәл бақылауға және қолдауға мүмкіндік береді. Бұл шаралар жоғары математиканы оқу үшін адаптивті және тиімді білім беру ортасын құруға көмектеседі [13].

Қорытынды

Жасанды интеллектті (ЖИ) қолдана отырып, жоғары математиканы оқытудың инновациялық технологиясын енгізу – білім беру саласындағы маңызды қадам, ол оқу процесін жақсартуға және болашақ IT мамандарының мансаптық перспективаларын арттыруға бағытталған. ЖИ-ді оқу барысында пайдалану арқылы студенттердің жеке қажеттіліктеріне бейімделген оқу материалдарын ұсынуға, оларға персонализацияланған тапсырмалар мен интерактивті құралдар арқылы күрделі математикалық концепцияларды терең меңгеруге мүмкіндік жасалады [14].

Бұл технологияның өзектілігі жоғары математиканы оқытудағы дәстүрлі қиындықтарды жеңу қажеттілігімен, мысалы, жеке тәсілдің жетіспеушілігі және абстрактылы тақырыптарды түсінудегі қиындықтармен расталады. ЖИ студенттерді қолдауға арналған тиімді шешімдерді ұсынып, олардың белсенділігін арттырып, оқу нәтижелерін жақсартады.

ЖИ-ді білім беру бағдарламалары мен платформаларына интеграциялау кешенді тәсілді қажет етеді, оған оқу жоспарларын бейімдеу, оқытушыларды даярлау, интерактивті технологияларды әзірлеу және мамандандырылған платформаларды енгізу

кіреді. Бұл технологияларды сәтті енгізу білім беру саласын айтарлықтай өзгертіп, динамикалық, бейімделгіш және қолдаушы оқытуды қамтамасыз етеді [15].

Болашақта ЖИ құралдарын зерттеу мен дамыту жұмыстарын жалғастыру маңызды, өйткені олардың білім берудегі әлеуеті мол. Жаңа технологиялардың білім беру мақсаттарын жүзеге асыруға және болашақ ІТ мамандарының мансаптық перспективаларын жақсартуға нақты ықпал ететінін қамтамасыз ету үшін олардың оқу процесі мен студенттердің нәтижелеріне әсерін бағалау қажет. Жоғары математиканы оқытуда ЖИ қолданудың болашақ зерттеулері қызықты мүмкіндіктерді ашады. Маңызды бағыттардың бірі – студенттердің жеке білім қажеттіліктеріне дәл бейімделетін ЖИ модельдерін әзірлеу және тестілеу. Сонымен қатар, ЖИ-ді жоғары оқу орындары, мектептер және онлайн-курстар сияқты әртүрлі білім беру контекстеріне интеграциялау технологиялардың әртүрлі жағдайлар мен талаптарға бейімделуін түсінуге мүмкіндік береді. ЖИ шешімдерінің ұзақ мерзімді тиімділігін бағалау студенттердің үлгерімі мен оқу процесінің жалпы тиімділігіне әсерін өлшеуге көмектеседі. Зерттеулер үшін ЖИ қолданудағы этикалық және әлеуметтік аспектілер, мысалы, деректердің құпиялылығы мен алгоритмдердің әділеттілігі секілді мәселелер де маңызды. ЖИ мен дәстүрлі оқыту әдістерін біріктіретін гибридік оқу жүйелерін әзірлеу, интуитивті интерфейстер мен интерактивті элементтер арқылы пайдаланушы тәжірибесін жақсарту – болашақ зерттеулердің маңызды бағыттары. Бұл қадамдар жоғары математиканы оқытуды жақсартуға және білікті ІТ мамандарын даярлауға бағытталған тиімді, бейімделгіш білім беру шешімдерін жасауға ықпал етеді.

Алғыс

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті аясында қаржыландырылады (грант № AP23489530).

Авторлардың қосқан үлесі

А.Б. Закирова – Зерттеуді бастамалап, мақаланың негізгі тұжырымдамасын әзірледі. Әдебиетке шолу жүргізіп, зерттеу үшін негізгі бағыттарды анықтады. Мақаланың мақсаты мен міндеттерін қалыптастырып, кіріспе бөлімінің алғашқы нұсқасын дайындады.

Б.Ж. Нурбеков – Мақаланың құрылымын қалыптастыруға қатысып, мәтінге елеулі түзетулер енгізді. Зерттеу негіздемесінде қолданылған деректерді жинап, жүйелендірді. Мәтіннің соңғы нұсқасын редакциялаумен, оның стильдік және грамматикалық дұрыстығымен айналысты.

Ж.Б. Ахаева – Өзекті зерттеулерді қарап, теориялық бөлімді негіздеуге жаңа дереккөздер тапты. Қорытындылардың дұрыстығын тексерді, мәтіннің логикалық құрылымына жауап берді және мақаланы баспаға дайындап, басылым талаптарына сәйкестігін қамтамасыз етті.

Әдебиеттер тізімі

1. Bennett S., Lockyer L. Emerging technologies in education: A systematic review. Educational Technology Research and Development – 2020 - 68(3), 1295-1314. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09727-3>

2. Baker R. S., Inventado P. S. Educational data mining and learning analytics – 2014 - Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-8283-4>
3. Chen L., Li C. The role of artificial intelligence in personalized learning: A comprehensive review. *Educational Technology & Society* – 2021 - 24(1), 1-15. <https://www.jstor.org/stable/26929238> (жүгінген күні: 15.08.2024).
4. Deng L., Yu D. Deep learning: Methods and applications. *Foundations and Trends in Signal Processing* – 2014- 7(3), 197-387. <https://doi.org/10.1561/2000000039>
5. Gordon S. Machine learning and artificial intelligence in education: A systematic review. *Journal of Educational Computing Research* – 2021- 59(3), 645-678. <https://doi.org/10.1177/0735633121991430>
6. Heffernan N.T., Heffernan C.L. The cognitive tutor: A model of computer-based education. *Journal of Educational Psychology* – 2014 - 106(3), 718-733. <https://doi.org/10.1037/a0035948>
7. Huang, R.H., Yang, J.C. Artificial intelligence in higher education: Current trends and future directions. *Educational Technology Research and Development* – 2019 - 67(2), 365-390. <https://doi.org/10.1007/s11423-018-9601-5>
8. Khan S., Shahid, A. Integrating artificial intelligence into STEM education: Challenges and opportunities. *Journal of STEM Education: Innovations and Research* – 2022 - 23(2), 45-59. <https://doi.org/10.30707/JSTEM/2022/23/2/45>
9. Miller S., Barnard S. Artificial intelligence and the future of teaching and learning: Perspectives and predictions. *International Journal of Educational Technology in Higher Education* – 2021 - 18(1), 1-18. <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00251-4>
10. Pérez L., Garcia F. Artificial intelligence in education: Challenges and opportunities. Springer - 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-49742-7>
11. Rose C. P., Meyer A. Universal design for learning and artificial intelligence: Exploring synergies. *Journal of Learning Disabilities* – 2018 - 51(6), 559-573. <https://doi.org/10.1177/0022219418763542>
12. Santos O. C., Garcia, M. J. Exploring the impact of artificial intelligence on educational assessment. *Computers & Education*, - 2017 - 113, 133-146. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2017.05.008>
13. Siemens G. Learning analytics: The emergence of a discipline. *American Behavioral Scientist* – 2013 - 57(10), 1380-1400. <https://doi.org/10.1177/0002764213498847>
14. Zhang H., Liu X. Adaptive learning technologies: An overview of current research and future directions. *Educational Technology Research and Development* – 2020 - 68(2), 329-349. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09720-0>
15. Chou P.N., Chou C.H. The impact of artificial intelligence on higher education: A review of current literature. *Computers & Education* – 2019 - 141, 103641. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103641>

А.Б.Закирова, Б.Ж.Нурбеков, Ж.Б. Ахаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Инновационные технологии обучения высшей математике с использованием искусственного интеллекта (AI) для повышения карьерных перспектив будущих ИТ-кадров

Аннотация. В условиях стремительного развития информационных технологий и растущего спроса на высококвалифицированных специалистов в области ИТ система образования сталкивается с необходимостью адаптации своих методов и подходов. Одним из перспективных

направлений является использование инновационных технологий, в частности, искусственного интеллекта (ИИ), для обучения высшей математике. Этот подход направлен на повышение эффективности образовательного процесса и усиление карьерных перспектив будущих ИТ-кадров. В данной статье рассматриваются возможности и преимущества внедрения ИИ в процесс обучения высшей математике. В частности, анализируется использование интеллектуальных систем для персонализации учебного процесса, создания адаптивных обучающих программ и разработки автоматизированных инструментов для оценки знаний. Это позволяет не только повысить уровень усвоения сложных математических концепций, но и развить критическое мышление и аналитические навыки у студентов, что крайне важно для их успешной карьеры в ИТ-сфере. Особое внимание уделяется развитию soft skills, таких, как командная работа, креативность и способность решать нестандартные задачи, которые могут быть интегрированы в процесс обучения посредством ИИ. Таким образом, ИИ становится не только инструментом для улучшения математической подготовки, но и средством формирования компетенций, востребованных на рынке труда. Исследование также подчеркивает важность создания интегрированных образовательных платформ, которые позволят студентам взаимодействовать с ИИ-технологиями в режиме реального времени, получая мгновенную обратную связь и рекомендации по улучшению своих знаний. Внедрение таких технологий способствует созданию более гибкой и эффективной образовательной среды, что в конечном итоге повышает конкурентоспособность выпускников на рынке труда.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), образование, высшая математика, персонализированное обучение, адаптивные образовательные технологии, машинное обучение.

*A.B. Zakirova, B.Zh. Nurbekov, Zh.B. Akhayeva
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Innovative technologies for teaching higher mathematics using artificial intelligence (AI) to enhance the career prospects of future IT personnel

Abstract. In the context of the rapid development of information technology and the growing demand for highly qualified IT specialists, the education system is faced with the need to adapt its methods and approaches. One of the promising areas is the use of innovative technologies, in particular artificial intelligence (AI), for teaching higher mathematics. This approach is aimed at improving the efficiency of the educational process and strengthening the career prospects of future IT personnel. This article discusses the possibilities and advantages of introducing AI into the learning process of higher mathematics. In particular, the use of intelligent systems for the personalization of the educational process, the creation of adaptive training programs and the development of automated tools for knowledge assessment is analyzed. This allows not only to increase the level of assimilation of complex mathematical concepts, but also to develop critical thinking and analytical skills in students, which is extremely important for their successful careers in the IT field. Special attention is paid to the development of soft skills, such as teamwork, creativity and the ability to solve non-standard tasks that can be integrated into the learning process through AI. Thus, AI becomes not only a tool for improving

mathematical training, but also a means of forming competencies that are in demand in the labor market. The study also highlights the importance of creating integrated educational platforms that will allow students to interact with AI technologies in real time, receiving instant feedback and recommendations to improve their knowledge. The introduction of such technologies contributes to the creation of a more flexible and effective educational environment, which ultimately increases the competitiveness of graduates in the labor market.

Keywords: Artificial intelligence (AI), education, higher mathematics, personalized learning, adaptive educational technologies, machine learning

References

1. Bennett S., Lockyer L. Emerging technologies in education: A systematic review. *Educational Technology Research and Development* – 2020 - 68(3), 1295-1314. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09727-3>
2. Baker R. S., Inventado P. S. *Educational data mining and learning analytics* – 2014 - Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-8283-4>
3. Chen L., Li C. The role of artificial intelligence in personalized learning: A comprehensive review. *Educational Technology & Society* – 2021 - 24(1), 1-15. <https://www.jstor.org/stable/26929238> (жүгінген күні: 15.08.2024).
4. Deng L., Yu D. Deep learning: Methods and applications. *Foundations and Trends in Signal Processing* – 2014- 7(3), 197-387. <https://doi.org/10.1561/2000000039>
5. Gordon S. Machine learning and artificial intelligence in education: A systematic review. *Journal of Educational Computing Research* – 2021- 59(3), 645-678. <https://doi.org/10.1177/0735633121991430>
6. Heffernan N. T., Heffernan C. L. The cognitive tutor: A model of computer-based education. *Journal of Educational Psychology* – 2014 - 106(3), 718-733. <https://doi.org/10.1037/a0035948>
7. Huang, R.H., Yang, J.C. Artificial intelligence in higher education: Current trends and future directions. *Educational Technology Research and Development* – 2019 - 67(2), 365-390. <https://doi.org/10.1007/s11423-018-9601-5>
8. Khan S., Shahid, A. Integrating artificial intelligence into STEM education: Challenges and opportunities. *Journal of STEM Education: Innovations and Research* – 2022 - 23(2), 45-59. <https://doi.org/10.30707/JSTEM/2022/23/2/45>
9. Miller S., Barnard S. Artificial intelligence and the future of teaching and learning: Perspectives and predictions. *International Journal of Educational Technology in Higher Education* – 2021 - 18(1), 1-18. <https://doi.org/10.1186/s41239-021-00251-4>
10. Pérez L., Garcia F. Artificial intelligence in education: Challenges and opportunities. Springer - 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-49742-7>
11. Rose C. P., Meyer A. Universal design for learning and artificial intelligence: Exploring synergies. *Journal of Learning Disabilities* – 2018 - 51(6), 559-573. <https://doi.org/10.1177/0022219418763542>
12. Santos O. C., Garcia, M. J. Exploring the impact of artificial intelligence on educational assessment. *Computers & Education*, - 2017 - 113, 133-146. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2017.05.008>
13. Siemens G. Learning analytics: The emergence of a discipline. *American Behavioral Scientist* – 2013 - 57(10), 1380-1400. <https://doi.org/10.1177/0002764213498847>

14. Zhang H., Liu X. Adaptive learning technologies: An overview of current research and future directions. Educational Technology Research and Development – 2020 - 68(2), 329-349. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09720-0>

15. Chou P. N., Chou C. H. The impact of artificial intelligence on higher education: A review of current literature. Computers & Education – 2019 - 141, 103641. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103641>

Авторлар туралы мәлімет:

А.Б. Закирова – педагогика ғылымдарының кандидаты, информатика кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкина көшесі, 11, 010000, Астана, Қазақстан, 8-777-398-68-39, alma_zakirova@mail.ru

Б.Ж. Нурбеков - педагогика ғылымдарының докторы, жоғары математика кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкина көшесі, 11, 010000, Астана, Қазақстан, 8-701-424-31-81, b_zh_nur@mail.ru

Ж.Б. Ахаева – хат-хабар үшін автор, PhD докторы, ақпараттық жүйелер кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкина көшесі, 11, 010000, Астана, Қазақстан, 8-771-372-52-41, ahaeva07@mail.ru

Сведения об авторах:

А.Б.Закирова – кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Информатика», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул.Пушкина, 11, 010000, Астана, Казахстан 8-777-398-68-39, alma_zakirova@mail.ru

Б.Ж.Нурбеков – доктор педагогических наук, профессор кафедры высшей математики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул.Пушкина, 11, 010000, Астана, Казахстан, 8-701-424-31-81, b_zh_nur@mail.ru

Ж.Б.Ахаева – автор для корреспонденции, PhD, старший преподаватель кафедры «Информационные системы», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул.Пушкина, 11, 010000, Астана, Казахстан, 8-771-372-52-41, ahaeva07@mail.ru

Information about authors:

A.B. Zakirova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Informatics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin Street, 11, 010000, Astana, Kazakhstan 8-777-398-68-39, alma_zakirova@mail.ru

B.Zh. Nurbekov – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Higher Mathematics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin Street, 11, 010000, Astana, Kazakhstan, 8-701-424-31-81, b_zh_nur@mail.ru

Zh.B. Akhayeveva – corresponding author, PhD, Senior Lecturer at the Department of Information Systems, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Pushkin Street, 11, 010000, Astana, Kazakhstan, 8-771-372-52-41, ahaeva07@mail.ru

ХҒТАР 14.01.07

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-176-183>

Дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы

А.Т. Калдыбаева¹, Д.Е. Утегулов²

И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек, Қырғызстан Республикасы

(E-mail: ¹aikadem_007@mail.ru, ²d_a_n_i_y_a_r_kz@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы ұғымына берілген анықтамалар мен ғалымдар қарастырған жасұрпақ бойында дарындылықты анықтау барысы көрсетілген.

Бірқатар анықтамаларға сәйкес дарындылық, дарынды оқушы, дарындылықты анықтау және пайымдаудың негізгі тұжырымдамасын, дарындылықты тұтастай қарау және айқындау, дәлелдер келтіру мәселелері қамтылған.

Сонымен қатар мақалада дарынды және талантты оқушыларды ерте анықтау, оқыту және тәрбиелеу олардың білім беру жүйесін жетілдірудің басты міндеттерінің бірі болып табылатындығы, дарынды оқушының шығармашылық ойлауы нормадан тыс ерекше болып келетіндігі, дарынды оқушы бойындағы дарындылық пен талантын ортаға бейімдей отырып қалыптастыруда мұғалімдер ұстанатын белгілі бір бағыттар болу шарт екендігі туралы айтылған. Дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы білім мен тәрбие беру үшін ерекше білімді қажет ететін балалардың дарындылығын қолдау мен дамытуға бағытталуы тиістігі, оқушылардың ізденімпаздық қабілеттерін айқындау барысында ғалымдардың ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізу барысы мазмұндалған.

Осы ретте, дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығын анықтау барысында ғалымдар еңбегіне ғылыми зерттеу жұмысы жүргізіліп, теориялық тұрғыда тұжырымдама жасалып, қорытынды ұсынылды.

Түйін сөздер : дарындылық, талант, дарынды оқушы, дарындылықты анықтау, тәрбие үдерісі, педагог ұйымдастырушы.

Кіріспе

Қай кезде болмасын жас ұрпақ бойындағы дарындылықты анықтау маңызды мәселе болып табылады. Бұл, ең алдымен қоғамның ерекше шығармашылық тұлғаға деген қажеттілігімен байланысты болып келеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын, талантын, қабілетін дамыту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отыр. Себебі, ғылым мен техниканы, өндірісті әлемдік деңгейде дамыту үшін елімізге шығармашылықпен жұмыс жасайтын білімді, жоғары дайындығы бар білікті мамандар қажет делінген [1].

Дарынды және талантты оқушыларды ерте анықтау, оқыту және тәрбиелеу олардың білім беру жүйесін жетілдірудің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Мінез-құлқы мен ойлауы стандартты емес оқушымен жұмыс істеу үшін мұғалімнен жан-жақты дайындық талап етіледі. Өйткені дарынды оқушының шығармашылық ойлауы нормадан да ерекше болып келеді. Әлемнің көптеген елдерінде жүргізілген эксперименттер білім беру жүйесін дарынды оқушы бойындағы дарындылық пен талантын ортаға бейімдей отырып қалыптастыруда мұғалімдер ұстанатын белгілі бір бағыттар болу шарт. Себебі, оқушы дарындылығын, қабілеттілігіне қалай анықтау керегі туралы сұрақ қоя отырып, оған талмай жауап іздеген мұғалім ғана дарынды оқушымен оқу-тәрбие үдерісін жүргізе алады.

Қоғамда ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен оқу-тәрбие жұмысын жүргізу – оларды оқыту және тәрбиелеуде маңыздылыққа ие. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар категориясы қатарында дарынды балалар да бар. Олай болса, дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы білім мен тәрбие беру үшін ерекше білімді қажет ететін балалардың дарындылығын қолдау мен дамытуға бағытталуы тиіс.

Дарынды оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталған мұғалім өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі белсендіруге, өз күшіне сенуге, өзін-өзі бағалауға деген ұмтылысымен ерекшеленеді. Ол батыл және жігерлі, экспериментке бейім, педагогикалық шеберлігі жоғары, оқу-тәрбие үдерісін заман талабына сай жүргізе алатын ішкі ынтасы мықты маман иесі болғаны абзал.

Дарынды оқушылар мектеп бағдарламасын басқа оқушыларға қарағанда тез меңгереді. Жоғары интеллектуалды, байқау қасиеттеріне ие. Олардың көпшілігі өз уақытын шығармашылық жұмысқа арнайды. Мұғалім әр оқушының жеке тұлға ретінде қамтамасыз ету қажет болғандықтан оқушының қабілетін дамыта тиянақтау үшін оқушыны зерттеу жұмысына бейімдеуі керек.

Оқушылардың ізденушілік қабілеттерін айқындау кезінде ғылыми әдебиеттерде түрлі терминдер кездеседі: ғылыми зерттеу жұмысы, зерттеу жүргізу, зерттей оқу т.б. Сондықтан педагог дарынды оқушымен оқу-тәрбие жұмысын жүргізу кезінде түрлі әдістерді, яғни зерттеу әдісін, шығармашылық ізденісті ояту әдістерін кеңінен қолданады. Шығармашылықпен жұмыс жасап ізденген адам ғана биікке қол жеткізе алады.

Осы ретте, дарынды оқушы тек өзіне ғана емес, айналасына да сыни көзқараспен қарайды. Сондықтан, дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығын арттыруда мұғалімдер жалпы сынға бейім, нақтырақ айтқанда, педагог ретінде креативті, өздеріне сенімді болуы тиіс.

Зерттеудің мақсаты – Педагог оқушы бойындағы дарындылықты анықтау барысында алдына басты мақсат қоюы тиіс. Ол, оқушы бойындағы қабілетін анықтау, сол бағытқа байланысты тереңдетілген түрде тапсырмалар беру арқылы даму деңгейін, ой-өрісін жетілдіру, білім мен тәрбие беруде негізгі талаптарды жүзеге асырумен қатар тұлға бойында рухани-адамгершілік құндылықты қалыптастыруға бет бұрады.

Тұлғаны оқыту мен тәрбиелеуде елдің зияткерлік, дарындылық, шығармашылық әлеуетін дайындау, дарынды оқушылардың жетілуіне жағдай жасау қазіргі заманның экономикалық және әлеуметтік факторы болып табылады.

Біз, дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығын анықтау барысында ғалымдар еңбегіне ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу арқылы теориялық тұрғыда тұжырымдама жасадық.

Бала бойындағы дарындылықты анықтап, қоғамға бейімдеуде ата-ананың отбасында берген тәрбиесі де әсер ететіндігі анық. «Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерінің» 4-ші бағытында: «Ата-аналардың бала тәрбиесіндегі педагогикалық білімін арттыру, психологиялық құзыреттіліктері жоғарылату және жауапкершіліктерін ұлғайту» керектігін негізгі мақсат ретінде негіздеген [2].

Ал, Н. Ожегов сөздігінде дарындылық «Табиғаттан берілетін ерекше қабілет» деп түсіндіреді. Адамның ойлауы, қызығушылығы, табиғаттың адамзатқа берген керемет сыйы болса, бұл қабілет барлық адамдар үшін даусыз. Табиғат оны бәріне емес, біреуге көбірек, біреуге аз, ал біреуге жарықсыз тарататыны анық деп анықтама береді [3].

Педагогикалық энциклопедияда дарындылық туралы келесі ретте анықтама берілген: «Дарындылық – белгілі бір қызмет саласында ерекше жетістіктерге жетуге жағдай жасайтын адам қабілеттерін дамытудың ең жоғары деңгейі». «Дарындылық» ұғымы «қабілет» ұғымына өте жақын [4].

Зерттеу әдістері:

– Дарындылық ұғымын теориялық, философиялық, психологиялық-педагогикалық тұрғыда ғылыми әдебиеттерге талдау жасау, салыстыру, қорыту.

– Дарындылықты анықтауға арналған әдістемелер қолдану, сауалнамалар жүргізу, сұрақ-жауап, бақылау және тәжірибелік әдіс қолдана отырып нәтижелерін шығару.

Осыған орай дарындылықты анықтауға арналған келесі әдістемелерді оқу-тәрбие үрдісінде қолдануды жән көрдік:

– А.Е. Голмшоктың танымдық қызығушылықты анықтау әдістемесі;

– Дж. Голландтың адамның мінез-құлқы типін анықтау әдістемесі;

– Ф. Татл және Беккердің балалардың бейімділігін және дарындылығын анықтау тесті;

– Л.Г. Матвееваның әдісі «Баланың профильдік қызығушылығын анықтау» сауалнамасы;

– «Өзін-өзі бағалау» әдістемесі.

Дарындылық ұғымына берілген анықтамалар

Сонымен дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру мәселесі бойынша зерттеу жұмысын жүргізген авторлардың дарындылық мәселесіне берген сипаттамалары; дарындылық және жасұрпақ бойындағы талантпен байланысы, дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығы тұрғысында жүргізген зерттеулерінің нәтижелеріне талдау жасау арқылы ғалымдар берген анықтамаларға тоқталдық.

Дарындылық сөзі «дар» деген сөзден шыққан. Қоғамда дарынды тұлға деп ақылды, үлкен жетістіктерге жеткен, кез келген ситуациядан шешім тауып шыға алатын, өзінің ерекше дарындылығымен жан-жақты, білімді тұлғаны айтамыз.

Дарынды оқушы – шығармашылық қабілеті жоғары, әр түрлі тақырыпта өз ойын айқын жеткізе алатын ерекше тұлға.

Дарындылықты анықтау барысында біз, өз тұрғымыздан авторлық «Дарынды бала, дара бала, ерекше тұлға, зерек бала, дарынды оқушы», - деген де анықтама бере аламыз. Заман ағымына қарай дарындылық ұғымы ұшқыр ойлы тұлғалардың ұстанымы жоғары, талабы таудай, өз әлемі, өз талғамы бар тұлғаларға да тән болмақ.

Дарынды балалардың өзіне тән қабілеттері және ерекшеліктеріне тоқталар болсақ: есте сақтау, ерекше зейінділік, тәуелсіз ойлану, жаңаны білуге, жаңалық ашуға құмарлық. Мұндай балалардың ойлау қабілеттері, мағлұматтарды топтастыру және себеп-салдарын анықтау мүмкіндігі жоғары болады.

Осыған орай, ғалым Хуан Уорттың айтуынша, дарындылық пен талант адам табиғатына байланысты, бірақ оның дамуы тәрбие мен жұмысты қажет етеді. Ол талант мәселелерімен айналысатын мемлекеттік жүйені құру туралы пікір білдірді және бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін дамыту үшін арнайы жұмыс жүргізу керек, сондай-ақ мұндай жұмысты өте жоғары білімі бар ұлы адамдар жүргізуі керек деп санайды [5].

Ағылшын психологы Фрэнсис Гальтон ғылымда педагогика мен психологияны саралау негізінде адамның психикасы мен қабілеттеріне ғылыми зерттеулер жүргізіп, қабілеттер мен адамдардың даралығы мәселесін зерттеді. Ғалым «Таланттың тұқым қуалаушылығы: оның заңдылығы мен шығу тегі» атты еңбегінде қабілеттердің пайда болуын әдіснамалық тұрғыдан негіздеп, келесі заңдылықтарды белгілеген:

– өте жоғары қабілетсіз бірде-бір адам қоғамда жоғары дәрежеге, атаққа, даңққа ие бола алмайды;

– қабілеті өте жоғары адамдардың аз ғана бөлігі қоғамда жоғары дәрежеге, атаққа, даңққа ие бола алмайды [6].

Неміс ғалымы В. Штерн жалпы дарындылық – бұл ақыл-ойдан басқа қабілет, оны адам саналы түрде өз ойларын жаңа талаптарды, мақсаттар мен міндеттерді орындауға бағыттай алады деп түсіндіреді. Арнайы дарындылық – бұл белгілі бір бағытта ерекше қабілеттерді көрсету қабілеті. Мысалы, қолөнер, кескіндеме, поэтика және т.б. содан кейін бір-бірімен байланысты емес көптеген арнайы факторлар ақыл-ой қабілеттерін, яғни интеллектті қалыптастырады [7].

Канада ғалымы Д. Хебб «генотиптік интеллект» деген ұғымды енгізді. Бұл таза тұқым қуалайтын интеллект сыртқы ортамен қарым-қатынас орната отырып, «фенотиптік интеллектіні» құрайды. Оның ойынша, ген арқылы берілу мен сыртқы ортаның әсерінің арасындағы қатынас 8:2. Мұнда 8 – тұқым қуалаушылық, 2 – сыртқы орта. Осыдан ол мынадай қорытындыға келеді: ой-өріс (интеллект) – бұл мәдени-әлеуметтік орта мен индивидтің тәжірибесінен пайда болатын өнім, ал осы тәжірибені ассимиляциялап (жинақтап) тиімді пайдалана білуінің сексен пайызы генотиптік құрылымға байланысты [8].

Нәтиже

Дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығына мән бере отырып, біз, оқушы дарындылығын анықтау процесінде ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, өз авторлық көзқарасымызды ұсындық.

Дарынды оқушы – ол:

- Өзіндік позициясы бар;
- Ойы ұшқыр, көкірегі ояу;
- Интеллектуалдық деңгейі жоғары;
- Өз бетімен жаңа ақпаратты жинаушы;
- Ғылым саласында ізденімпаз;
- Шығармашылыққа жаны құмар;
- Бойында рухани құндылығы жоғары тұлға.

Талқылау

Дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығын арттыру мақсатында педагог интеллектуалдық-танымдық және зияткерлік танымдық оқу-тәрбие үдерісін заманауи технологиялар қолдана отырып өткізу тиімді деп ойлаймыз.

Дарындылықты анықтау барысында оқу-тәрбие үдерісін креативті мазмұнда өткізу дарынды оқушылардың бойындағы ерекшелікті анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қорыта келе, дарынды оқушылармен оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың маңыздылығын ғалымдар еңбегін жан-жақты зерттей отырып, аталған ұғымға өз анықтамаларын беріп, оны білім беру үдерісінің арнайы бөлігі ретінде қарастыруды талап ететіндігін байқадық.

Дарынды оқушылар дарындылығын іс-әрекеттер ерекшелігімен мұғалім, педагогтер т.б. көзіне ерекше түседі. Дарынды оқушылармен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыра алатын педагогті де даралығымен, шығармашылық қабілетімен ерекшелейтін педагог деп өз ойымызды қорытар едік. Өйткені, дарынды оқушымен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру үлкен жауапкершілікті, біліктілік пен дағдыны талап ететіндігі анық.

Авторлардың үлесі

А.Т. Калдыбаева – ғылыми жетекші ретінде тақырып бойынша материалдарды жинақтап, жүйелеу; тиісті әдебиеттерді талдап, түсіндіру және аудару; зерттеу жұмысының жаңалығы ретінде «дарындылық» ұғымының авторлық анықтамасын қорытып шығару; мақала мәтінін оның бөліктерімен мазмұнды тұрғыда жүйелі жазу.

Д.Е. Утегулов – мақала мазмұнына және зерттеу жұмысының жаңалығы ретінде қорытып шығарылған «дарындылық» ұғымының авторлық анықтамасына ұсыныстар мен өзгерістер енгізу; мақаланың жариялауға арналған соңғы нұсқасын бекіту.

Әдебиеттер тізімі

1. Адешова К.И. Дарынды балалармен жұмыс // Бастауыш мектеп, 2022. №10. – Б. 57
2. Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015 ж. – 21 б. <https://nao.kz/files/blogs>
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 80000 слов и физиологических выражений / Российская АН.; Российский фонд культуры. – М. : АЗЪ, 1999. – 928 с.
4. Бектібаева З. Дарындылық дамытудың теориялық негіздері. – Қазақстан мектебі, 2009, №6, 71-73 б.
5. Елубаев А.О. Дарынды оқушыларды тану ерекшелігі. – Дарын, 2019, №5, 112-116 б.
6. Юркевич В.С. Проблема диагноза и прогноза одаренности в работе практического психолога. / В.С. Юркевич // Школа здоровья. - 2017.- №1. - с.59.
7. Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения: практическая программа стимулирования одаренности детей //Особенности, современные концепции творчества и одаренности. М.: Молодая гвардия, 2021. – С. 214-242.
8. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 тт. / гл. ред. В. . Давыдов. – М.: «Большая Российская энциклопедия». - Т. 1, 1993. - С. 189-190.

Калдыбаева А.Т., Утегулов Д.Е.

*Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева,
Бишкек, Кыргызская Республика*

Важность организации учебно-воспитательной работы с одаренными учащимися

Аннотация. В статье отражены определения, приведенные к понятию важности организации учебно-воспитательной работы с одаренными учащимися, и ход выявления одаренности в возрастной группе, рассматриваемый учеными.

В соответствии с рядом определений освещаются вопросы одаренности, одаренного ученика, выявления одаренности и определения основной концепции суждения, рассмотрения и определения одаренности в целом, аргументации.

В статье также подчеркивается, что раннее выявление, обучение и воспитание одаренных и талантливых учащихся является одной из главных задач совершенствования их системы

образования, что творческое мышление одаренного учащегося является аномально необычным, что необходимо иметь определенные направления, которым должны следовать учителя в формировании одаренности и таланта одаренного учащегося, адаптируя их к среде. Важность организации учебно-воспитательной работы с одаренными учащимися заключается в том, что обучение должно быть направлено на поддержку и развитие одаренности детей, нуждающихся в особых знаниях для воспитания, изложен ход проведения учеными анализа научной литературы при определении любознательных способностей учащихся.

При этом в ходе определения важности организации учебно-воспитательной работы с одаренными учащимися, к труду ученых была проведена научно-исследовательская работа, разработана теоретическая концепция и представлено заключение.

Ключевые слова: одаренность, талант, одаренный ученик, выявление одаренности, учебно-воспитательный процесс, педагог-организатор.

Kaldybaeva A.T., Utegulov D.E.

Arabaev Kyrgyz State University, Bishkek, Kyrgyz Republic

The importance of organizing educational work with gifted students

Abstract. The article reflects the definitions given to the concept of the importance of organizing educational work with gifted students, and the process of identifying giftedness in the age group considered by scientists.

In accordance with a number of definitions, the issues of giftedness, a gifted student, the identification of giftedness and the definition of the basic concept of judgment, consideration and definition of giftedness in general, and argumentation are highlighted.

The article also emphasizes that early identification, education and upbringing of gifted and talented students is one of the main tasks of improving their education system, that the creative thinking of a gifted student is abnormally unusual, that it is necessary to have certain directions that teachers should follow in the formation of giftedness and talent of a gifted student, adapting them to the environment. The importance of organizing educational work with gifted students lies in the fact that education should be aimed at supporting and developing the giftedness of children who need special knowledge for education, the progress of the analysis of scientific literature by scientists in determining the inquisitive abilities of students is described.

At the same time, in the course of determining the importance of organizing educational work with gifted students, scientific research was carried out on the work of scientists, a theoretical concept was developed and a conclusion was presented.

Keywords: giftedness, talent, gifted student, identification of giftedness, educational process, teacher-organizer.

Reference

1. Adeshova K. I. Daryndy balalarmen jumys // *Bastauysh mektep*, 2022. №10. – В. 57. [in Kazakh]

2. Tárbieniń tujyrymdamalyq negizderi. – Astana: Y. Altynsarin atyndaǵy Ulttyq bilim akademiasy, 2015 j. – 21 b. <https://nao.kz/files/blogs>. [in Kazakh]
3. Ojegov S. ı., Shvedova N. Iy. Orys tiliniń túsindirme sózdigi 80 000 sóz jáne frazeologialyq órnekter / orys AN.; Resei mádeniet qory. - M.: AZ, 1999. - 928 B. [in Russian]
4. Bektibaeva Z. Daryndylyq damytýdyń teorıalyq negizderi. – Qazaqstan mektebi, 2009, №6, 71-73 b. [in Kazakh]
5. Elýbaev A.O. Daryndy oqýshylardy taný ereksheligi. – Daryn, 2019, №5, 112-116 b. [in Kazakh]
6. Iyrkevich, V. S.praktıkalyq psihologtyń jumysyndaǵy daryndylyqty diagnostikalay jáne boljay máselesi. / V. S. Iyrkevich / / Densaýlyq Mektebi. - 2017.-№1.- b. 59. [in Russian]
7. Dj. Lızzýlli. Baiytý mektebiniń modeli: balalardyń daryndylyǵyn yntalandyrýdyń praktıkalyq baǵdarlamasy / / shyǵarmashylyq pen daryndylyqtyń zamanaýı tujyrymdamalarynyń erekshelikteri. M., Jas gvardia, - 2021.-214-242- s. [in Russian]
8. Orys pedagogıkalyq Ensiklopediasy: 2 tom / ch. red. V. V. Davydov. - M.: "Úlken orys ensiklopediasy". - T. 1, 1993. - 189-190 - s. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет

А.Т. Калдыбаева – педагогика ғылымдарының докторы, педагогика кафедрасының профессоры, И. Арабаев атындағы Кыргыз мемлекеттік университеті, Раззаков көшесі, 51, 720026, Бішкек, Кыргыз Республикасы

Д.Е. Утегулов - педагогика мамандығы бойынша 2 курс докторанты, И. Арабаев атындағы Кыргыз мемлекеттік университеті, Раззаков көшесі, 51, 720026, Бішкек, Кыргыз Республикасы

Сведения об авторах

А.Т. Калдыбаева – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева, ул. Раззакова, 51, 720026, Бишкек, Кыргызская Республика.

Д.Е. Утегулов – докторант 2 курса по специальности «Педагогика», Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева, ул. Раззакова, 51, 720026, Бишкек, Кыргызская Республика.

Information about authors:

A. T. Kaldybaeva – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy, Kyrgyz State University named after I. Arabaev, st. Razzakova, 51, 720026, Bishkek, Kyrgyz Republic

D. E. Utegulov – Doctoral student of the 2nd course on specialty “Pedagogy”, Kyrgyz State University named after I. Arabaev, 51, Razzakov str., 720026, Bishkek, Kyrgyz Republic

ХҒТАР 14.35.00

Шолу мақаласы

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-184-195>

Болашақ педагог-психологтердің құқықтық мәдениетін дамытудың теориялық негіздері

Р.Н. Канагатова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: rkanagatova@mail.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ педагог-психологтердің құқықтық мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы мен теориялық негіздері кеңінен талқыланады. Құқықтық мәдениет – бұл жеке тұлғаның құқықтық санасын қалыптастырып, оның қоғамдағы мінез-құлқын заңды нормаларға сәйкес реттейтін құндылықтар мен принциптер жүйесі. Мақалада құқықтық білім беру мен тәрбие үдерісі болашақ педагог-психологтердің кәсіби қызметіндегі негізгі аспект ретінде қарастырылады, өйткені құқықтық мәдениет олардың заңдылықты сақтауына және әділеттілікті қамтамасыз етуіне ықпал етеді.

Зерттеу барысында құқықтық мәдениеттің педагогикалық және психологиялық аспектілері зерттелді, бұл болашақ мамандардың құқықтық сана-сезімін қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Авторлар құқықтық мәдениетті дамытудағы әлеуметтік және психологиялық факторлардың рөліне ерекше назар аударып, құқықтық білімнің кәсіби дайындықтағы маңыздылығын атап көрсетеді. Мақалада құқықтық мәдениетті қалыптастыру үшін қолданылатын тиімді әдістер мен тәсілдер жан-жақты талданады, бұл болашақ мамандардың құқықтық сауаттылығын арттыруға және олардың кәсіби деңгейін көтеруге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, мақалада құқықтық мәдениеттің болашақ педагог-психологтердің кәсіби және тұлғалық дамуына, сондай-ақ қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайтуға қосатын үлесі жан-жақты талқыланады. Бұл зерттеу құқықтық мәдениетті дамытудың кешенді тәсілдерін қолдану қажеттігін көрсетіп, болашақ мамандарды қоғамның толыққанды мүшелері ретінде тәрбиелеу мәселесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер : құқықтық мәдениет, болашақ педагог-психологтер, құқықтық сана, құқықтық білім беру, педагогикалық аспектілер, психологиялық аспектілер, кәсіби даму, заңдылықты сақтау, әділеттілік, құқықтық тәртіп.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Үкіметі қоғамды демократияландыруға, заңдылықты нығайтуға, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтауға ерекше назар аударады [1]. Бүгінгі таңда қоғам талабы – өскелең ұрпақтың жан-жақты және сапалы білім алуын қамтамасыз ету. Сондықтан мемлекеттің саяси және әлеуметтік құрылымы, заңдар, рәміздер, адамның құқықтары мен бостандықтары, заңмен белгіленген міндеттер білім беру бағдарламасының ажырамас бөлігі болуы тиіс. Өскелең ұрпақ келесі білімдерді алуы және игеруі қажет: саяси білім, академиялық білім, әлеуметтік білім, құқықтық білім, этикалық білім, тарихи білім және құндылықтар.

Осылардың ішінде құқықтық білімнің маңыздылығы ерекше орын алады, себебі ол өскелең ұрпақтың құқықтық мәдениетін қалыптастырады. Құқықтық білім қоғамның демократиялық құндылықтарын түсінуге және сыйлауға, заңдылық пен әділеттілікті сақтауға бағытталған. Бұл білімдерді меңгеру арқылы өскелең ұрпақ өздерінің құқықтары мен міндеттерін дұрыс түсінуге, заңды тәсілдермен әрекет етуге, азаматтық жауапкершілікті сезінуге үйренеді. Құқықтық білім өскелең ұрпақты әділдік пен теңдікті сақтауға, құқықтық мемлекет құруға және оны нығайтуға белсенді қатысуға дайындайды. Сонымен қатар, құқықтық білім болашақ педагог-психологтарға өз қызметінде заңнамалық нормаларды дұрыс қолдануға, білім беру процесінде заңдылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі олардың кәсіби қызметінің тиімділігін арттырады және білім алушылармен, әріптестермен, ата-аналармен және қоғаммен тиімді қарым-қатынас орнатуға септігін тигізеді [2].

Қай кезеңде болмасын, әсіресе қазіргі кезеңде білім жеке тұлға мен қоғамды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Болашақ педагог-психологтардың кәсіби білімі ғана емес, сонымен қатар жоғары құқықтық мәдениетті болуы өте маңызды. Бұл оқушылармен, әріптестермен, ата-анамен және жалпы қоғаммен тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Бұл мақалада біз болашақ педагог-психологтардың құқықтық мәдениетін дамытудың теориялық негіздерін қарастыратын боламыз.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында: «Жеке тұлғалар мен ұйымдардың негізгі құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау, қоғамдық және мемлекеттік өмірдің барлық салаларында бірінші кезекте және тиімді қорғауға жататын негізгі ерекшелігіне баса назар аударылады». Сонымен қатар тұжырымдаманың «Құқықтық білім беру, құқықтық насихат» деп аталатын 7 бөлімінде: «Азаматтық белсенділік құқықтық мемлекет болуының қажетті шарты болып табылады. Бұл өз кезегінде жеке тұлға мен қоғамның құқықтық мәдениетінің деңгейіне тығыз байланысты. Құқықтық сауаттылықты арттыру Конституцияда белгіленген негіз қалаушы құндылықтарға сәйкес азаматтардың заңды әлеуметтік-белсенді мінез-құлқын қалыптастыру мақсатында құқықтық насихат пен құқықтық білім беруге байланысты жоспарлы жұмыстың кешенді түрде ұйымдастырылуы да өзекті. Мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өз құзыреті шегінде жүргізілетін құқықтық саясатты құқықтық жария етумен жүйелі негізде айналысу, сондай-ақ құқықтық насихаттың әртүрлі нысандарын

тиісті ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдарында тарату, құқықтық тәрбие мен құқықтық проблематика бойынша тегін әдебиет шығару, жария іс-шаралар өткізу арқылы қабылданатын нормативтік құқықтық актілердің негізгі ережелері туралы хабардар ету қажеттілігі де қарастырылған» [3].

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада болашақ педагог-психологтардың құқықтық мәдениетін дамытудың теориялық негіздерін жан-жақты зерттеу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды:

1. Педагогикалық, психологиялық және философиялық әдебиеттерге шолу: Зерттеу барысында педагогикалық, психологиялық және философиялық әдебиеттерге кең көлемде шолу жасалды. Бұл әдіс құқықтық мәдениет пен құқықтық білім беру мәселелерінің теориялық негіздерін түсінуге мүмкіндік берді. Әдебиеттерге шолу арқылы болашақ педагог-психологтардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудың тиімді әдістері мен тәсілдері анықталды және біз құқықтық мәдениеттің қалыптасуына әсер ететін негізгі факторларды, сондай-ақ әртүрлі зерттеушілердің пікірлері мен тұжырымдарын салыстырдық. Бұл әдіс бізге құқықтық мәдениеттің педагогикалық және психологиялық аспектілерін тереңірек түсінуге және оны қалыптастырудың тиімді жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

2. Талқылау және саралау: Құқықтық мәдениеттің әртүрлі аспектілерін тереңірек түсіну үшін талқылау және саралау әдістері қолданылды. Мақалада құқықтық мәдениеттің негізгі элементтері мен оны қалыптастыру әдістері жан-жақты талқыланды. Бұл әдістер құқықтық мәдениеттің педагогикалық және психологиялық аспектілерін салыстыра отырып, олардың өзара байланысын және бір-біріне ықпалын айқындауға мүмкіндік берді. Талқылау барысында біз құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қарастырып, олардың тиімділігін бағаладық. Саралау әдісі арқылы құқықтық мәдениеттің әртүрлі элементтерін салыстырып, олардың болашақ педагог-психологтардың кәсіби дайындығына әсерін талдадық.

3. Теориялық талдау: Зерттеу барысында құқықтық мәдениет пен құқықтық білім берудің теориялық негіздері талданды. Теориялық талдау әдісі арқылы құқықтық мәдениеттің болашақ педагог-психологтардың кәсіби дайындығындағы рөлі анықталды. Бұл әдіс зерттеушіге құқықтық мәдениеттің қалыптасуына әсер ететін факторларды тереңірек қарастыруға және оларды педагогикалық практикада қолдануға мүмкіндік берді. Теориялық талдау арқылы біз құқықтық мәдениеттің негізгі элементтерін және олардың болашақ педагог-психологтардың кәсіби қызметіндегі маңыздылығын анықтадық. Бұл әдіс бізге құқықтық мәдениеттің қалыптасуына әсер ететін факторларды жан-жақты қарастыруға және олардың педагогикалық практикада қолданылуын зерттеуге мүмкіндік берді.

Осы әдістерді қолдану арқылы зерттеу мақсатын жан-жақты және кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік алдық. Әдебиеттерге шолу жасау арқылы теориялық база құрылып, талқылау және саралау әдістері арқылы құқықтық мәдениеттің әртүрлі аспектілері жан-жақты қарастырылды. Теориялық талдау әдісі арқылы болашақ педагог-психологтардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудың практикалық маңызы айқындалды.

Талдау

Құқықтық мәдениет – бұл адамның қоғамдағы әрекеттерін заңнамаға сәйкес реттейтін нормалар, құндылықтар мен сенімдер жүйесі. Білім беру аясында құқықтық мәдениет азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттерін түсінуді, оларды іс жүзінде қолдануды және басқалардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді қамтиды. Мысалы, ғалым В.К.Бабаевтың тұжырымдауынша, құқықтық мәдениет адамның қоғамдағы мінез-құлқын реттейтін нормалар мен құндылықтар жүйесі болып табылады. Бұл анықтама құқықтық мәдениеттің мәнін аша отырып, оның қоғамдағы рөлін түсінуге мүмкіндік береді [4].

Сонымен қатар, құқықтық мәдениет – бұл құқықтық білімнің, еңбек процесінде жүзеге асырылатын жеке сенімдердің, тұлға аралық қарым-қатынастың, мінез-құлықтың жиынтығын, сондай-ақ тұлғаның рухани және материалдық құндылықтарға қатынасын қамтитын ұғым. Бұл тұжырымдама Г.П.Давыдовтың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Г.П.Давыдовтың зерттеулері құқықтық мәдениеттің компоненттерін терең түсіндіре отырып, оның тұлғаның кәсіби және әлеуметтік өміріндегі маңыздылығын айқындайды [5].

Құқықтық мәдениет жеке тұлғаның жоғары саяси және азаматтық қасиеттерін қалыптастырады, әлеуметтік-құқықтық белсенділігін арттырады, құқықтық сана мен мінез-құлық қағидаларын және мәдениет нормаларын демократиялық қоғам құру белсенділігін күшейтеді, қазақстандық ұлтжандылықты, патриотизмді терең ұғынып, оны орнықты ету үшін идеялар мен басым қағидаларды қолдауға және жүзеге асыруға, құқықтық сана-сезімді қалыптастыру мақсатында нақты қарым-қатынастар жасауға мүмкіндік береді. В.И.Каминскаяның зерттеулерінде құқықтық мәдениет жеке тұлғаның саяси және азаматтық қасиеттерін қалыптастырудың негізі ретінде сипатталады [6].

Құқықтық мәдениет педагог-психологтың кәсіби қызметінде шешуші рөл атқарады. Бұл қауіпсіз және сенімді білім беру ортасын құруға көмектеседі, жанжалдарды шешуге және оқушылардың басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарына құрметпен қарауын қалыптастыруға көмектеседі.

Кез-келген мемлекет азаматтарының құқықтық мәдениеті тарихи құқықтық жүйенің жетілу дәрежесінің және халықтың тарихи дамуының көрсеткіші болып табылады. Сондықтан әр мемлекеттің құқықтық мәдениетінің өзіндік даму деңгейі бар және бұл көрсеткіш біздің мемлекетімізді өркениетті деп атауға мүмкіндік береді. Ал мұндай елдің азаматына келетін болсақ, оның құқықтық мәдениетін білдіретін негізгі ерекшеліктер – адамгершілік пен мораль, өйткені бұл қасиеттер қоғамдағы өмірдің қажетті атрибуттары болып табылады.

Құқықтық мәдениеттің элементтері – құқық, құқықтық сана, құқықтық қатынастар, тәртіп және заңдылық. Құқықтық мәдениетте әлеуметтік институттар жүйесі бар: сот, прокуратура, полиция, түрлі заң шығарушы органдар. Қазіргі құқықтық мәдениеттің принциптері – теңдік, бостандық және әділеттілік. Осы орайда әлеуметтік стандарты бар мәдени адамның құқығы, оның көмегімен адамдарды «өлшеуге» және құқықтар мен міндеттерді теңгерімді түрде үйлестіруге болады.

Болашақ маманның құқықтық мәдениеті өскелең ұрпаққа адам құқықтарын құрметтеуге және құқықтық мәдениетке демократиялық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік беретін орталық элементтердің бірі болып табылады. Сонымен қатар зерттеулер көрсеткендей жалпы білім беретін мектептердегі педагогтердің құқықтық мәдениетін арттырмайынша жүргізілетін жұмыстар нәтижесінің сапасы өзгеріссіз болуы ықтимал. Осыдан құқықтық мәдениет мәселесі салыстырмалы түрде теориялық талдаудың объектісіне айналғанын көре аламыз және педагогикалық-психологиялық зерттеулердің пәндік аймағында пайда болуы тиіс деп есептейміз.

Құқықтық мәдениет ұғымының аясы әлі де зерттеуді қажет етеді. Мәселен В.И. Каминская мен А.Р. Ратинов құқықтық мәдениет жөнінде құқық саласына жататын адамдардың мінез-құлқы мен санасында көрініс беретін материалдық және идеалды элементтер жүйесі деп қарастырады, ал Н.М. Кейзеров құқықтық мәдениеттің анықтаушы белгісін идеологиялық қатынаспен байланыстырады.

В.И. Каминская мен А.Р. Ратинов құқықтық мәдениеттің материалдық және идеалды элементтерін жан-жақты талдай отырып, оның қалыптасу процесін түсіндіреді. Бұл ғалымдар құқықтық мәдениетті екі негізгі компонентке бөледі: материалдық және идеалды элементтер. Материалдық элементтерге заңдар, нормативтік актілер, құқықтық институттар және құқықтық құрылымдар жатады, бұл элементтер құқықтық мәдениеттің сыртқы көрінісі болып табылады және құқықтық нормалардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Идеалды элементтерге құқықтық сана, құқықтық тәрбие, құқықтық түсініктер және құқықтық идеология жатады, бұл элементтер құқықтық мәдениеттің ішкі мазмұнын құрайды және адамдардың құқықтық нормаларды қабылдауы мен орындауына ықпал етеді. В.Каминская мен А.Ратиновтың пікірінше, құқықтық мәдениеттің идеалды элементтері құқықтық сана мен құқықтық тәрбиеден тұрады. Құқықтық сана адамдардың құқықтық нормаларды түсінуі мен қабылдауын білдіреді, ал құқықтық тәрбие құқықтық мәдениетті қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарады. Құқықтық тәрбие арқылы адамдар құқықтық нормаларды меңгеріп, оларды күнделікті өмірде қолдануға үйренеді. Құқықтық сана мен құқықтық тәрбие құқықтық мәдениеттің қалыптасуындағы маңызды факторлар болып табылады. Аталған ғалымдар құқықтық мәдениетті адамдардың құқықтық нормаларды түсінуі мен қабылдауынан көрініс табатын процесс ретінде қарастырады. Құқықтық нормаларды түсіну адамдардың құқықтық нормалардың мәні мен мазмұнын түсіну қабілетін білдіреді, ал құқықтық нормаларды қабылдау адамдардың осы нормаларды орындауға және оларды күнделікті өмірде қолдануға дайын болуын білдіреді. Бұл тұрғыда құқықтық мәдениет құқықтық нормаларды түсіну мен қабылдау процесінде маңызды рөл атқарады. В.Каминская мен А.Ратинов құқықтық мәдениеттің қалыптасуында құқықтық тәрбие мен құқықтық насихаттың маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Құқықтық тәрбие арқылы адамдар құқықтық нормаларды меңгеріп, оларды күнделікті өмірде қолдануға үйренеді. Құқықтық насихат құқықтық мәдениетті қалыптастыру процесінде ақпараттық-танымдық қызметті жүзеге асырады. Құқықтық насихат арқылы адамдарға құқықтық нормалар туралы ақпарат беріледі және оларды қабылдауға ынталандырылады. Бұл тұрғыда құқықтық тәрбие мен құқықтық насихат құқықтық мәдениетті қалыптастырудың негізгі құралдары болып табылады [7].

Ал, Н.М.Кейзеровтың құқықтық мәдениет туралы тұжырымдамасы құқықтық мәдениеттің идеологиялық аспектілерін тереңірек қарастырады, ол құқықтық мәдениетті тек заңнамалық негізде ғана емес, сонымен қатар қоғамның идеологиялық құрылымына әсер ететін құбылыс ретінде зерттейді. Н.Кейзеров құқықтық мәдениеттің маңызды элементтерін талдай отырып, оның қоғамдағы рөлін жан-жақты түсіндіреді. Құқықтық мәдениет қоғамның идеологиялық құрылымымен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді, және оның пікірінше, құқықтық мәдениет тек заңдардың орындалуымен ғана шектелмейді, ол сонымен қатар қоғамдағы азаматтардың құқықтық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Құқықтық мәдениет азаматтардың құқықтық нормаларды түсінуіне, қабылдауына және орындауына әсер етеді, бұл тұрғыда құқықтық мәдениет қоғамдағы идеологиялық процестердің маңызды компоненті болып табылады. Құқықтық мәдениет азаматтардың құқықтық сана-сезімін және олардың құқықтық тәртіпке деген көзқарасын қалыптастырады, құқықтық сана-сезім адамның құқықтық нормаларды түсіну және қабылдау қабілетімен байланысты, ал құқықтық тәртіп осы нормаларды орындау және сақтау қабілетін білдіреді. Құқықтық мәдениет осы екі аспектінің өзара байланысын қамтамасыз етеді және азаматтардың құқықтық тәртіпке деген көзқарасын қалыптастырады. Құқықтық мәдениет құқықтық нормаларды қабылдау және орындау процесінде маңызды рөл атқарады, және Н.Кейзеров құқықтық нормаларды қабылдау және орындау құқықтық мәдениеттің негізгі компоненттері екенін атап көрсетеді. Бұл тұрғыда құқықтық мәдениет азаматтардың құқықтық нормаларды қабылдау және орындау қабілетін дамытады және қолдайды. Құқықтық нормаларды қабылдау азаматтардың құқықтық нормаларды түсіну және қабылдау қабілетімен байланысты, ал орындау осы нормаларды іс жүзінде қолдануды білдіреді. Құқықтық мәдениет қоғамдағы идеологиялық процестердің маңызды компоненті болып табылады, және Н.Кейзеровтың пікірінше, құқықтық мәдениет азаматтардың құқықтық нормаларды қабылдау және орындау қабілетін дамытуға және қолдауға бағытталған идеологиялық процес болып табылады. Демек, құқықтық мәдениет қоғамдағы идеологиялық процестердің ажырамас бөлігі болып табылады және азаматтардың құқықтық нормаларды түсіну және қабылдау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Кейзеровтың тұжырымдамасы құқықтық мәдениеттің идеологиялық, құқықтық және әлеуметтік аспектілерін жан-жақты қарастырып, оның қоғамдағы маңызды рөлін айқындайды [8].

Отандық ғалымдардың арасында құқықтық тәрбие беру мамандарын даярлау мәселелерін Л.А. Байсеркеев, Л.К. Керімов, Г.К. Пралиева, В.В. Берман, Г.О. Медетбекова, В.П. Понамарева, Э.З. Бабаев, С.В. Зверева және т.б. зерттеді. Аталған ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, құқықтық мәдениетті зерттеуге құқықтық-философиялық және психологиялық-педагогикалық тұғырларды қолдануға болатындығын аңғарамыз.

Мысалы, Л.А. Байсеркеев құқықтық мәдениетті қалыптастыруда құқықтық тәрбиенің маңызды рөлін зерттейді. Ол құқықтық тәрбиені құқықтық білім мен құқықтық сана-сезімді арттырудың негізгі құралы ретінде қарастырады. Л.А. Байсеркеев құқықтық тәрбиенің әдістерін, соның ішінде құқықтық білім беру, құқықтық нормаларды түсіндіру,

құқықтық жағдайларды талдау, құқықтық ойындар және құқықтық насихаттау әдістерін жан-жақты зерттейді.

Ғалымның пікірінше, құқықтық тәрбие жастарды құқықтық нормаларды түсінуге және қабылдауға үйретеді, бұл олардың құқықтық мәдениетін қалыптастырады және қоғамның құқықтық тәртіпті сақтау қабілетін арттырады. Л.А. Байсеркеевтің зерттеулері құқықтық тәрбиенің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістерді ұсынады және құқықтық мәдениетті нығайтудағы маңыздылығын атап көрсетеді [9].

Ал, ғалым Л.К. Керімов құқықтық мәдениетті қалыптастыруда әлеуметтік және психологиялық аспектілердің рөлін зерттейді. Ол құқықтық мәдениетті әлеуметтік ортада қалыптасатын құндылықтар мен нормалар жүйесі ретінде қарастырады. Әлеуметтік ортаның құқықтық сана мен тәртіпке әсері адамның құқықтық нормаларды түсінуіне және қабылдауына ықпал етеді. Ғалым құқықтық мінез-құлықтың қалыптасуында әлеуметтік ортаның маңыздылығын атап көрсетеді. Л.К. Керімовтың зерттеулері құқықтық тәрбиенің тиімділігін арттыруға бағытталған әдістерді ұсынады және құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы рөлін талдайды.

Құқықтық тәрбие адамның құқықтық нормаларды түсінуіне және қабылдауына әсер етеді, бұл оның құқықтық мәдениетті қалыптастыруына ықпал етеді. Зерттеулерде құқықтық сана мен мінез-құлықтың қалыптасуында әлеуметтік және психологиялық факторлардың өзара әрекеттесуі маңызды рөл атқаратыны көрсетілген. Құқықтық мәдениет құқықтық сана-сезімді және құқықтық мінез-құлықты дамытуға ықпал етеді [10].

Отандық ғалым Г.К. Пралиева құқықтық мәдениет және құқықтық тәрбие беру саласында білім беру мекемелерінің рөлін жан-жақты зерттейді. Ол мектептер мен жоғары оқу орындарының құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы маңыздылығын ерекше атап көрсетеді. Г.К. Пралиева білім беру мекемелерінің құқықтық тәрбие беру процесінде түрлі әдістер мен тәсілдер қолданудың қажеттілігін атап өтеді, соның ішінде дәрістер, семинарлар, құқықтық жағдайларды талдау, құқықтық ойындар және құқықтық насихаттау әдістері бар.

Ғалымның пікірінше, мектептер мен жоғары оқу орындары құқықтық тәрбие беру процесінде басты рөл атқарып, оқушылар мен студенттердің құқықтық сана-сезімін қалыптастырады. Ол құқықтық тәрбие беру бағдарламаларын жетілдіру және құқықтық ақпаратты тарату жолдарын қарастырады, сонымен қатар педагогтар мен оқытушылардың біліктілігін арттыру қажеттілігін атап өтеді. Ол құқықтық мәдениетті қалыптастыруда мектептер мен жоғары оқу орындарының рөлі мен маңыздылығын жан-жақты қарастырып, құқықтық тәрбие берудің тиімді әдістерін ұсынады [11].

Ресей ғалымы В.В. Берман құқықтық білім беру мен құқықтық мәдениеттің теориялық және практикалық аспектілерін қарастыра отырып, құқықтық тәрбие берудің әдістері мен тәсілдерін зерттейді. Ол құқықтық тәрбие арқылы оқушылардың құқықтық санасын қалыптастырудың маңыздылығын атап көрсетіп, бұл үдерістің тиімділігін арттыруға арналған әдістерді ұсынады [12]. Ал, ғалым Г.О. Медетбекова құқықтық мәдениетті қалыптастыруда құқықтық ақпараттың рөлін зерттей отырып, құқықтық ақпаратты тарату мен құқықтық насихаттың тиімділігін арттыруға ерекше көңіл

бөледі. Ол өз зерттеулерінде құқықтық ақпараттың қоғамдағы құқықтық сауаттылықты арттырудағы маңыздылығын талдап, құқықтық ақпаратты тиімді тарату жолдарын қарастырады [13]. Сондай-ақ, В.П. Понамарева құқықтық мәдениетті қалыптастыруда құқықтық сананы дамыту мәселелерін зерттеп, құқықтық сана мен құқықтық тәртіптің өзара байланысын анықтайды. Ол құқықтық сананың қалыптасуы мен дамуының негізгі факторларын талдап, бұл үдерісті тиімді басқару жолдарын ұсынады [14]. Э.З. Бабаев болса құқықтық мәдениетті қалыптастыруда құқықтық тәрбиенің әдіс-тәсілдерін зерттеп, құқықтық тәрбие берудің тиімділігін арттыру жолдарын қарастырады. Ол құқықтық тәрбие берудің заманауи әдістерін қолдану арқылы оқушылардың құқықтық санасын қалыптастырудың маңыздылығын атап көрсетеді [15]. С.В. Звереваның еңбектерінде құқықтық мәдениетті қалыптастыруда құқықтық насихаттың рөліне ерекше назар аударып, құқықтық насихаттың қоғамдағы құқықтық сауаттылықты арттырудағы маңыздылығын талдап, құқықтық насихатты тиімді жүзеге асыру жолдары ұсынылады [16].

Демек, барлық зерттеушілер өз еңбектерінде құқықтық мәдениетті қалыптастырудың әртүрлі аспектілерін жан-жақты талдап, олардың қоғамдағы маңыздылығын айқындайды.

Жеке тұлғаның құқықтық мәдениетін қалыптастыру үшін болашақ педагог-психологтердің алдымен өздері құқық саласында терең және жан-жақты білімге ие болуы және осы білімнің әлеуметтік маңыздылығын түсінуі қажет. Олар құқықтық білімді және мәдениетті меңгеріп қана қоймай, оны болашақ ұрпаққа жеткізе білуі керек. Бұл олардың кәсіби міндеті ғана емес, сонымен қатар олардың мәдениеттілік деңгейін де көрсетеді.

Педагог-психологтер әрбір адамның жеке тұлғалық бағдарын қалыптастыруға жауапты, бұл олардың жұмысындағы негізгі аспектілердің бірі болып табылады. Олар құқықтық білім мен мәдениетті терең меңгеріп, оны жеке тұлғаларға жеткізе отырып, олардың құқықтық санасын және мәдениеттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл процесс тек білім берумен ғана шектелмейді, ол сонымен қатар жеке тұлғалардың азаматтық және құқықтық мәдениетті дамытуға, оларды қоғамның толыққанды мүшелері ретінде қалыптастыруға бағытталған.

Олай болса, болашақ педагог-психологтер құқықтық мәдениетті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және бұл олардың кәсіби әрекеттерінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қорытынды

Мақалада болашақ педагог-психологтердің құқықтық мәдениетін дамыту мәселелері жан-жақты қарастырылды. Зерттеу барысында құқықтық білім беру мен құқықтық тәрбие процесінің маңызды аспектілері талданып, олардың болашақ мамандардың кәсіби және тұлғалық дамуына тигізетін әсері көрсетілді.

Авторлар Қазақстанның құқықтық жүйесін нығайту және қоғамның демократияландыру үдерісінде құқықтық мәдениеттің рөлін ерекше атап өтті. Құқықтық

мәдениетті қалыптастырудың негізгі элементтері мен әдістерін зерттей отырып, болашақ педагог-психологтердің құқықтық сауаттылығын арттыру арқылы оларды қоғамның толыққанды мүшелері ретінде тәрбиелеудің маңыздылығы айқындалды.

Құқықтық мәдениет жеке тұлғаның саяси және азаматтық қасиеттерін, әлеуметтік-құқықтық белсенділігін арттыруға, құқықтық сананы қалыптастыруға ықпал ететіндігі дәлелденді. Зерттеу барысында қолданылған педагогикалық, психологиялық және философиялық әдебиеттерге шолу жасау, талқылау және саралау әдістері құқықтық мәдениетті қалыптастырудың тиімді тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Мақалада құқықтық мәдениеттің әлеуметтік және психологиялық аспектілерінің рөліне назар аударылды. В.К. Бабаев, Г.П. Давыдов, В.И. Каминская, А.Р. Ратинов, Н.М. Кейзеров, Л.А. Байсеркеев, Л.К. Керімов және Г.К. Пралиева сияқты ғалымдардың еңбектері қарастырылып, олардың құқықтық мәдениеттің қалыптасу процесіне қосқан үлестері сипатталды.

Қорытындылай келе, құқықтық мәдениетті дамыту кешенді тәсілді қажет етеді, ол теориялық оқыту, практикалық қызмет және әлеуметтік-мәдени контекстті ескеруді қамтиды. Бұл болашақ педагог-психологтердің кәсіби дайындық деңгейін арттырып қана қоймай, сонымен бірге құқықтық мәдениетті нығайту арқылы қоғамның дамуына үлес қосады. Демек, құқықтық білім беру мен тәрбие процесін жетілдіру болашақ мамандардың құқықтық мәдениетін дамытудың негізгі шарты болып табылады.

Мақала авторының қосқан үлесі

Канагатова Раушан Нұрсағатқызының "Болашақ педагог-психологтердің құқықтық мәдениетін дамытудың теориялық негіздері" атты мақалаға қосқан үлесі келесідей:

1. Зерттеу концепциясы мен дизайнын әзірлеу: Раушан Нұрсағатқызы зерттеудің негізгі концепциясын қалыптастырды, болашақ педагог-психологтердің құқықтық мәдениетін зерттеудің басты бағыттарын анықтады және мақалаға арқау болған теориялық негіздерді жасады.

2. Деректерді жинау және талдау: Педагогикалық және психологиялық әдебиеттерге жан-жақты шолу жасап, құқықтық мәдениеттің болашақ педагог-психологтердің кәсіби қызметіндегі маңыздылығын дәлелдеді. Әлеуметтік және психологиялық факторларды терең зерттеп, құқықтық сананы қалыптастыруға олардың әсерін анықтады.

3. Мәтінді жазу және сыни бағалау: Раушан Нұрсағатқызы мақаланың негізгі бөлімін жазып, құқықтық білім беру және тәрбие процесіне байланысты материалдарды құрылымдады. Сондай-ақ, құқықтық мәдениетті дамытудың әдістері мен тәсілдерін талқылап, мақаланың мазмұнын сыни тұрғыдан бағалады.

4. Мақаланың соңғы нұсқасын бекіту: Мақаланың соңғы редакциясына қатысып, оны баспаға жіберуге бекітті. Барлық аспектілердің дұрыстығы мен тұтастығы үшін жауапкершілікті өз мойнына алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. 28.06.2007 ж. №546 Қаулысы. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070000546> (жүгінген күні: 01.06.2024).
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 100 б.
3. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығы. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> (жүгінген күні: 15.06.2024).
4. Бабаев В.К. Теория государства и права / В.К. Бабаев. – М.: Юрист, 2017. – 575 с.
5. Давыдов Г.П. Правовое сознание. – Астана: Фолиант, 2012.
6. Каминская В.И. Социально-правовые аспекты правовой культуры. – Алматы: КазНПУ, 2009.
7. Ратинов А.Р. Правовая культура и правовое воспитание. – Алматы: Жеті жарғы, 2011.
8. Кейзеров Н.М. Правовая культура: идеологический аспект. – Алматы: КазНПУ, 2013.
9. Байсеркеев Л.А. Правовая культура и воспитание. – Астана: ЕНУ, 2014.
10. Керімов Л.К. Әлеуметтік және психологиялық аспектілер. – Алматы: ҚазҰПУ, 2015.
11. Пралиева Г.К. Мектеп және жоғары оқу орындарының рөлі. – Астана: ЕҰУ, 2016.
12. Берман В.В. Правовое образование и правовая культура. – Алматы: КазНПУ, 2017.
13. Медетбекова Г.О. Құқықтық ақпарат және насихат. – Астана: ЕҰУ, 2018.
14. Понамарева В.П. Правовая культура и правовое сознание. – Алматы: КазНПУ, 2019.
15. Бабаев Э.З. Құқықтық тәрбие беру әдіс-тәсілдері. – Астана: ЕҰУ, 2020.
16. Зверева С.В. Құқықтық насихат және мәдениет. – Алматы: ҚазҰПУ, 2021. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100000674> (жүгінген күні: 01.07.2024).

Канагатова Р.Н.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Теоретические основы развития правовой культуры будущих педагогов-психологов

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются важность и теоретические основы формирования правовой культуры у будущих педагогов-психологов. Правовая культура рассматривается как система ценностей и принципов, регулирующих правовое сознание личности и её поведение в обществе в соответствии с правовыми нормами. В статье подчеркивается, что процесс правового образования и воспитания является ключевым аспектом профессиональной деятельности будущих педагогов-психологов, поскольку правовая культура способствует соблюдению законности и обеспечению справедливости в их работе.

В ходе исследования были изучены педагогические и психологические аспекты правовой культуры, что позволило определить эффективные способы формирования правового сознания у будущих специалистов. Авторы уделяют особое внимание роли социальных и психологических факторов в развитии правовой культуры, акцентируя значимость правового образования в профессиональной подготовке. В статье детально анализируются методы и подходы, применяемые для формирования правовой культуры, что способствует повышению правовой грамотности и профессионального уровня будущих специалистов.

В заключение в статье обсуждается вклад правовой культуры в профессиональное и личностное развитие будущих педагогов-психологов, а также её роль в укреплении правопорядка в обществе. Исследование демонстрирует необходимость использования комплексного подхода

к развитию правовой культуры и помогает глубже понять вопросы воспитания будущих специалистов как полноценных членов общества.

Ключевые слова: правовая культура, будущие педагоги-психологи, правовое сознание, правовое образование, педагогические аспекты, психологические аспекты, профессиональное развитие, соблюдение законности, справедливость, правопорядок.

Kanagatova R.N.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Theoretical foundations for the development of legal culture of future teacher-psychologists

Abstract. This article extensively discusses the importance and theoretical foundations of developing legal culture among future educators-psychologists. Legal culture is understood as a system of values and principles that shape the legal consciousness of an individual and regulate their behavior in society according to legal norms. The article emphasizes that the process of legal education and training is a key aspect of the professional activity of future educators-psychologists, as legal culture promotes the observance of legality and the assurance of justice in their work.

The study explores the pedagogical and psychological aspects of legal culture, identifying effective ways to shape legal consciousness in future professionals. The authors pay special attention to the role of social and psychological factors in the development of legal culture, highlighting the significance of legal education in professional preparation. The article thoroughly analyzes the methods and approaches used to develop legal culture, which contributes to enhancing the legal literacy and professional level of future specialists.

In conclusion, the article discusses the contribution of legal culture to the professional and personal development of future educators-psychologists, as well as its role in strengthening legal order in society. The research demonstrates the need for a comprehensive approach to the development of legal culture and helps to gain a deeper understanding of the issues of nurturing future professionals as full-fledged members of society.

Keywords: legal culture, future educators-psychologists, legal consciousness, legal education, pedagogical aspects, psychological aspects, professional development, observance of legality, justice, legal order.

References

1. Kazakhstan Respublikasynyn "Bilim turaly" Zany. 28.06.2007 zh. №546 Kaulysy [Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" dated June 28, 2007 No.546]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070000546> (accessed: 01.06.2024). [in Kazakh]
2. Kazakhstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. – Almaty: Zheti Zhargy, 1998. – 100 p. [in Kazakh]
3. Kazakhstan Respublikasynyn kuckyktyk sayasatynyn 2030 zhyлга deyingi tuzhyrymdamasy [The Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030]. Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2021 zhyлgy 15 kazandagy №674 Zharlygy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No.674 dated October 15, 2021]. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> (accessed: 15.06.2024). [in Kazakh]

4. Babaev V.K. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law]. – Moscow: Yurist, 2017. – 575 p. [in Russian]
5. Davydov G.P. Pravovoe soznanie [Legal Consciousness]. – Astana: Foliant, 2012. [in Russian]
6. Kaminskaya V.I. Sotsialno-pravovye aspekty pravovoy kultury [Socio-Legal Aspects of Legal Culture]. – Almaty: KazNPU, 2009. [in Russian]
7. Ratinov A.R. Pravovaya kultura i pravovoe vospitanie [Legal Culture and Legal Education]. – Almaty: Zheti Zhargy, 2011. [in Russian]
8. Keyzerov N.M. Pravovaya kultura: ideologicheskiy aspekt [Legal Culture: Ideological Aspect]. – Almaty: KazNPU, 2013. [in Russian]
9. Baiserkiev L.A. Pravovaya kultura i vospitanie [Legal Culture and Education]. – Astana: ENU, 2014. [in Russian]
10. Kerimov L.K. Sotsialnye i psikhologicheskie aspekty [Social and Psychological Aspects]. – Almaty: KazNPU, 2015. [in Russian]
11. Praliyeva G.K. Mektep zhane zhogary oku oryndarynyn roli [The Role of Schools and Higher Education Institutions]. – Astana: ENU, 2016. [in Kazakh]
12. Berman V.V. Pravovoe obrazovanie i pravovaya kultura [Legal Education and Legal Culture]. – Almaty: KazNPU, 2017. [in Russian]
13. Medetbekova G.O. Kukytky akparat zhane nasikhat [Legal Information and Propaganda]. – Astana: ENU, 2018. [in Kazakh]
14. Ponamaryova V.P. Pravovaya kultura i pravovoe soznanie [Legal Culture and Legal Consciousness]. – Almaty: KazNPU, 2019. [in Russian]
15. Babaev E.Z. Kukytky tarbiye беру adis-tasilderi [Methods of Legal Education]. – Astana: ENU, 2020. [in Kazakh]
16. Zvereva S.V. Kukytky nasikhat zhane madeniye [Legal Propaganda and Culture]. – Almaty: KazNPU, 2021. [Electronic resource] – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100000674> (accessed: 01.07.2024). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Раушан Нурсагатовна Канагатова – Педагогика кафедрасының 1 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Раушан Нурсагатовна Канагатова – докторант 1 курса кафедры педагогики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

About the author:

Raushan Nursagatovna Kanagatova – 1 st year student, department of Pedagogy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 14.25.09

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-196-208>

Ғылыми мақала

Физикалық құбылыстарды сипаттайтын дифференциалдық теңдеулерді MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакеті көмегімен шешу

Г. Р. Кошанова¹, А.Б.Туркменбаев¹, Р.С.Шуакбаева¹, Б.Т.Кулжагарова¹,
Г.А.Дуйсенбаева¹, Г.А.Сугуржанова², А.Б.Мукушев³, С.Б.Мукушев¹,
Б.А. Адильбекова⁵

¹Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

²Қазақ -Ресей Медициналық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан

⁴С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

⁵Жоғары көлік және коммуникация колледжі, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹koshanova.k@mail.ru, ²asset.turkmenbaev@yu.edu.kz,
³rakhat.shuakbayeva@yu.edu.kz, ⁴bazargul.kulzhagarova@yu.edu.kz,
⁵gulzira.duisenbayeva@yu.edu.kz, ⁶sugurzhanova22031983@gmail.com,
⁷abzal-8kz@mail.ru, ⁸mba-55@mail.ru, ⁹aba83@bk.ru)

Андатпа. Дифференциалдық теңдеулерге қатысты оқу материалдары жаңартылып берілген білім мазмұнындағы жоғары сыныптардағы математикаға енгізілген. Қазіргі уақытта «Дифференциалдық теңдеулер» тарауын оқыту әдістемесі қалыптасу жағдайында. Мақалада аталған тарауды оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану жолдары зерделенді. Компьютерлік технология құралы ретінде MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакеті алынды.

Зерттеліп отырған жұмыста орта мектепте дифференциалдық теңдеулерді игеру барысында аталған теңдеулердің қолданбалылығы ашылған және математика мен физика пәндері арасындағы пәнаралық байланыс принципі басшылыққа алынған. Дифференциалдық теңдеулерді MathCAD пакеті көмегімен шешуге үйрету мектеп оқушыларында компьютерлік технологияларды қолдана білуге бағытталған шеберліктер қалыптастырады. MathCAD пакетін қолдану барысында білім алушы дифференциалдық теңдеудің графиттік және сандық шешімін алуға қажетті шағын бағдарламалар құру әдістерін меңгереді. MathCAD пакеті арқылы физикалық құбылыстарды сипаттайтын сызықтық дифференциалдық теңдеулерді шешуге арналған мысалдар қарастырылған. Тұтқыр ортадағы дененің қозғалысын, тербелмелі гармониялық және өшетін тербелістердің жағдайларын сипаттайтын дифференциалдық теңдеулері зерттелген. Аталған дифференциалдық теңдеулерді шешуге арналған MathCAD ортасында бағдарлама жасалып, оларды қолдану технологиясы құрылған.

Сонымен қатар мақалада аталған теңдеулерді шешуде MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакетін қолдану алгоритмі қарастырылды.

Түйін сөздер: дифференциалдық теңдеулер, қолданбалылық мәселелері, физикалық мазмұндағы есептер, MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакеті, теңдеудің графиттік және сандық шешімдері.

Кіріспе

Дифференциалдық теңдеулер теориясы математика ғылымының негізгі бөліміне жатады. Дифференциалдық теңдеулер жаратылыстану және техникалық ғылымдардың зерттеу әдістемесінде жан-жақты қолданысқа ие болып отыр. Мұның негізгі себебін айтсақ, осы ғылымдарда кездесетін қолданбалы есептерді шешу жағдайында, зерттелетін құбылыстарды сипаттайтын әр түрлі шамаларды байланыстыратын математикалық заңдарды бірден табу мүмкін болмай отыр. Керісінше, белгілі бір құбылысты сипаттайтын шамалар және олардың туындылары арасындағы математикалық тәуелділіктер оңайырақ құрылады. Мұндай тәуелділіктердің математикалық модельдері дифференциалдық теңдеулер деп аталады. Жаратылыс тану ғылымдары дифференциалдық теңдеулер үшін тың мәселелердің көзі болып табылады және осы ғылымдардың зерттеу әдіснамасын айтарлықтай жетілдіреді [1].

Зерттеу әдістері

Орта мектептің 11 сыныбына арналған «Алгебра және анализ бастамалары» атты математика оқулығына «Дифференциалдық теңдеулер» атты тарау енгізілген. Аталған тарауды оқып үйрену барысында физика пәнінің мүмкіндігін пайдалануға болады. Өйткені орта мектеп физикасында дифференциалдық теңдеулермен сипатталатын процестер көптеп кездеседі. Мысалы, тұтқыр ортадағы дене қозғалысының түрлері, өзгермелі массалы дененің қозғалыс заңдары, механикалық және электр тербелістер құбылыстары және т.б. физикалық құбылыстар әр түрлі дифференциалдық теңдеулер арқылы сипатталады. Орта мектептегі математиканы оқыту әдістемесінде дифференциалдық теңдеулерді игеруде физика пәніні бойынша оқу материалдарын пайдалану мәселесі жеткілікті түрде шешілмей отыр. Дифференциалдық теңдеулерді оқып-үйренудегі осы олқылықты жоюдың бір шешімі – компьютерлік технологияларды қолдану деп есептейміз.

Біз физикалық құбылыстар мен нысандарды сипаттайтын параметрлер мен олардың туындылары арасындағы байланыстардың дифференциалдық теңдеулерін шешуде MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакетін қолдану әдістемесін қарастырамыз. Бұл әдістемені іске асыру төмендегі ретпен (алгоритм) орындалады: 1) кез-келген физикалық үрдістің математикалық моделі жасалады, сөйтіп физикалық құбылыстың негізгі заңдары математика тұрғысынан сипатталады; 2) математикалық модель дифференциалдық теңдеу түрінде жасалады; 3) ерекше жағдайларда дифференциалдық теңдеулер қосымша шарттармен қамтамасыз етіледі; 4) дифференциалдық теңдеуді шешуге арналған MathCAD ортасында шағын бағдарлама құрылады; 5) MathCAD пакеті арқылы дифференциалдық теңдеудің график түріндегі немесе сандық шешімдері алынады; 6) дифференциалдық теңдеу шешімдері талқыланады және қарастырылып отырған физикалық құбылыстың бұрынғы және келешек уақыттардағы жағдайы туралы ақпараттар алынады.

Дифференциалдық теңдеудің жалпы анықтамасы мына мазмұнда: «Аргументі, осы аргументтің белгісіз функциясын және осы функцияның туындысын байланыстыратын теңдеулер дифференциалдық теңдеулер деп аталады» [2-7].

Дифференциалдық теңдеулердің түрлері рет санымен сипатталады. Мысалы, бірінші реттік дифференциалдық теңдеу мынандай түрде болады:

$$F(x;y;y')=0 \text{ немесе } y'=f(x;y)$$

Аталған дифференциалдық теңдеуге мысалдар келтірейік. Бірінші реттік: $x^2y'+2xy=y$; Екінші реттік: $y''-2xy=x$; Төртінші реттік дифференциалдық теңдеу мынандай түрде болады: $y^{(IV)} - xy'' = 1 - x$.

Дифференциалдық теңдеулердің шешімі ретінде тәуелсіз y айнымалының орнына $y=f(x)$ өрнегін қойғанда нақты теңдік беретін және дифференциалданатын функцияны айтады. Осы тұжырымды дәлелдеу үшін мынандай мысалды қарастырамыз: $y = x^2$ функциясы $2y - xy' = 0$ дифференциалдық теңдеудің шешімі болады және мұндағы $x \in (-\infty; +\infty)$. Шындығында осы функцияны берілген дифференциалдық теңдеуге қойсақ теңдік орнайды.

Дифференциалдық теңдеудің шешімін есептеп табуды интегралдау деп атайды. Осы себепті бірінші ретті дифференциалдық теңдеудің шешімін табу жағдайында бір параметрге тәуелді болатын жалғыз функцияны ғана емес, бірнеше функциялар жиынын табамыз.

Мысалы, $y' = \cos x$ теңдеуі берілсін. Туындының өрнегін мына түрде жазамыз: $y' = \frac{dy}{dx}$. Осы жағдайда берілген теңдеу мынандай түрде болады: $\frac{dy}{dx} = \cos x$

немесе $dy = \cos x dx$. Табылған теңдеудің екі жағын да интегралдаймыз: $\int dy = \int \cos x dx$. Демек $y = \sin x + C$ болады.

C тұрақты шама және оның кез келген мәнінде қарастырылған теңдеудің шешімі болатын x -ті және кез келген C тұрақты шамаға тәуелді болатын $y = f(x;C)$ функциясын осы дифференциалдық теңдеудің шешімі деп атаймыз.

1-анықтама. Тұрақты шаманың $C = C_0$ жағдайында $y = f(x; C)$ теңдеудің жалпы шешімінен шығатын $y = f(x; C_0)$ функциясы дифференциалдық теңдеудің дербес шешімі болады.

2-анықтама. $f(y)dy = g(x)dx$ теңдеуімен берілген дифференциалдық теңдеуді айнымалылары ажыратылған дифференциалдық теңдеу деп атайды.

3-анықтама. $f_1(x) \cdot g_1(y)dx + f_2(x) \cdot g_2(y)dy = 0$ дифференциалдық теңдеуін айнымалылары ажыратылатын дифференциалдық теңдеу деп атайды.

Зерттеу нәтижелері

Дифференциалдық теңдеулердің әрбір түрін компьютерлік технология көмегімен шешу жолдарын қарастырайық. Компьютерлік технология ретінде Visual Basic, ABCPascal,

C++, Python, Java, MathCAD және тағы басқа бағдарламалық ортаны пайдалануға болады.

Біз дифференциалдық теңдеулерді оңтайлы шешу құралы ретінде MathCAD қолданбалы бағдарламалық пакетін қолдандық. MathCAD пакеті арқылы физикалық құбылыстарды сипаттайтын сызықтық дифференциалдық теңдеулерді шешуге арналған мысалдар қарастырамыз [8-11]

1-мысал. Массасы m кеме тынық су айдынында v_0 жылдамдықпен қозғалсын. $t=0$ уақыт моментінде оның қозғалтқышы ажыратылды. Су ортасының кеме қозғалысына кедергі күші оның жылдамдығына пропорционал болсын: $F=-r v$. Кеме жылдамдығының уақытқа тәуелді теңдеуін табу керек.

Талдау: Қозғалтқышты ажыратқаннан кейін, кемеге тек судың кедергі күші ғана әсер етеді. Демек кемеңіз қозғалыс теңдеуі мынандай түрде болады:

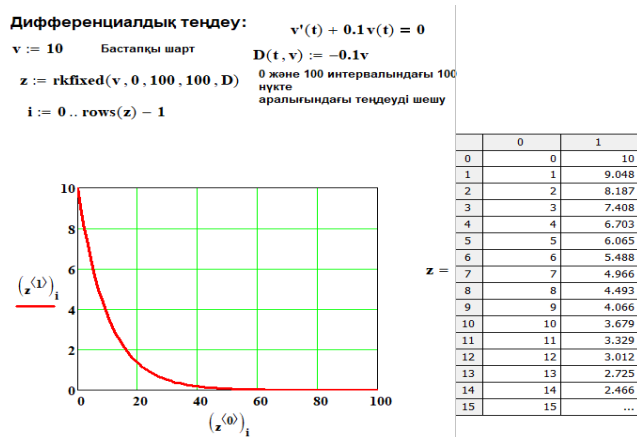
$$-r v = m a \Rightarrow -r v = m \frac{dv}{dt} \Rightarrow m \frac{dv}{dt} + r v = 0$$

Бұл теңдеу бірінші ретті дифференциалдық теңдеу деп аталады. Дифференциалдық теңдеудің аналитикалық әдісті қолданған кездегі шешімін қарастырамыз. Алдымен $\frac{dv}{v} = -\left(\frac{r}{m}\right) dt$ теңдеуін интегралдаймыз:

$$\int_{v_0}^v \frac{dv}{v} = - \int_0^t \left(\frac{r}{m}\right) dt \Rightarrow \ln \frac{v}{v_0} = -\left(\frac{r}{m}\right) t \text{ бұдан } v = v_0 e^{-\frac{rt}{m}}$$

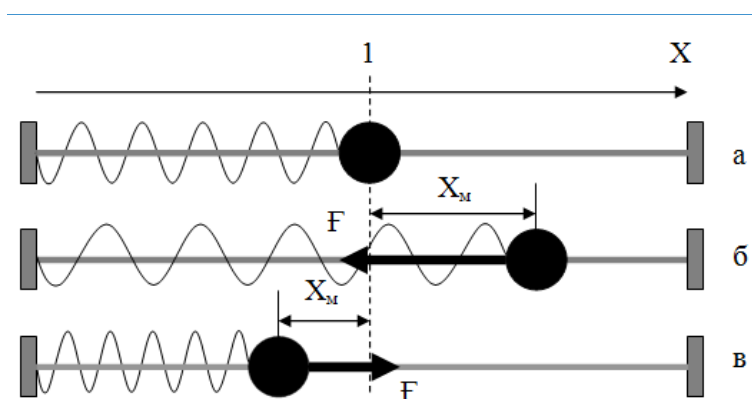
$m \frac{dv}{dt} + r v = 0$ дифференциалдық теңдеуді шешу үшін төмендегі шамаларды енгіземіз: $m = 20$ кг және $r = 2$ кг/с. Қайықтың бастапқы жылдамдығы 10 м/с. Сонда теңдеу мынандай түрге келеді: $\frac{dv}{dt} + 0,1 v = 0$. Теңдеу Рунге-Кутты әдісімен шешіледі. MathCAD пакетіне енгізілген `rkfixed` Рунге-Кутты функциясы көмегімен қайық жылдамдығының 0 және 100 уақыт интервалы арасындағы 100 мәні есептеледі (Листинг 1).

Дифференциалдық теңдеудің графиктік шешімі сол жақта (қызыл түсті график), ал сандық шешімі оң жақтағы кесте түрінде көрсетілген.

Листинг 1

2 мысал. Орта мектепте физика пәні бойынша оқушылар екі түрлі тербелетін жүйемен танысады: математикалық маятник және серппедегі жүктің механикалық тербелістері. Бұл механикалық жүйелер еркін тербелмелі жүйелерге жатады. Еркін тербелмелі жүйеге дене немесе денелер жүйесі ішкі күштер әсерінен еркін тербелістер жасайтын жүйелер мысал бола алады. Математикалық маятник үшін ішкі күш түріне денеге әсер ететін ауырлық күші мен жіптің керілу күшін алмастыра алатын тең әсерлі күш жатады. Ал пружинадағы жүкке серппедегі серпімділік күші ғана әсер етеді және ол ішкі күш болады. Серіппенің серпімділік күшінің әсерінен болатын жүктің горизонталь стержень бойымен жасайтын гармониялық тербелісін қарастырайық (1-сурет).

Сурет 1 – Серппедегі шариктің тербелісі

Гармониялық тербелістер жасайтын дененің координатасы уақытқа байланысты мынандай заңдылыққа бағынады $x = x_m \cos(\omega_0 t + \varphi_0)$. Дене координатасының бірінші (шариктің жылдамдығының теңдеуі) және екінші (үдеуінің теңдеуі) туындыларын есептейміз.

$$x' = \frac{dx}{dt} = -x_m \omega_0 \sin(\omega_0 t + \varphi_0) = x_m \omega_0 \cos(\omega_0 t + \varphi_0 + \frac{\pi}{2})$$

$$x'' = \frac{d^2x}{dt^2} = -x_m \omega_0^2 \cos(\omega_0 t + \varphi_0) = x_m \omega_0^2 \cos(\omega_0 t + \varphi_0 + \pi)$$

Осы екі теңдеуден мына қатыстың орындалатыны белгілі болады:

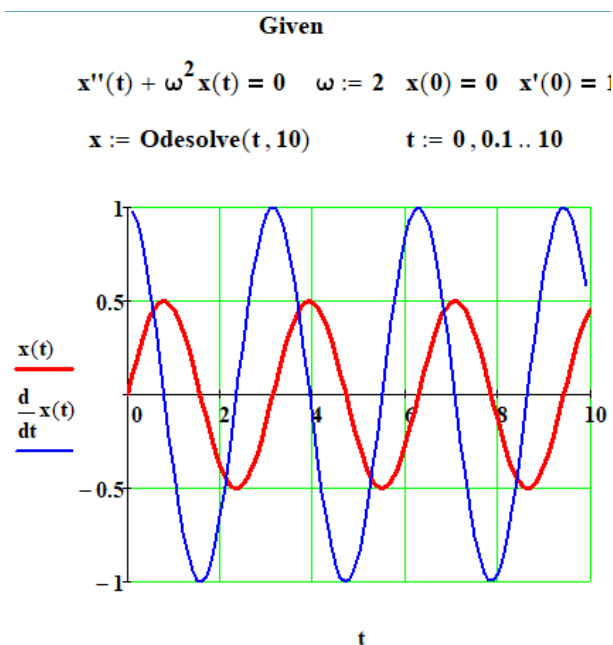
$$\frac{d^2x}{dt^2} + \omega_0^2 x = 0$$

Табылған теңдеу гармониялық тербелістердің дифференциалдық теңдеуі деп аталады. Бұл теңдеудің аналитикалық шешімі $x = x_m \cos(\omega_0 t + \varphi_0)$.

Гармониялық тербелістің дифференциалдық теңдеуі мынандай түрде берілген: $x''(t) + \omega^2 x(t) = 0$. Осы дифференциалдық теңдеуді MathCAD ортасында шешу әдісін қарастырайық. Тербелістер жасайтын жүктің циклдік жиілігі $\omega = 2$ рад/с. Бастапқы шарттарды мына түрде жазамыз: $x(0) = 0$, $x'(0) = 1.0$.

Жүктің уақытқа тәуелді жылдамдығының және координатасының график түріндегі шешімін табу керек.

Табылған дифференциалдық теңдеуді сызықтық жағдайда интегралдау үшін MathCAD пакетінен **Given – Odesolve** есептеу блогын қолданамыз. Нәтижесінде дифференциалдық теңдеудің график түріндегі шешімдерін табамыз. (Листинг 1).

Көк түспен берілген график дифференциалдық теңдеудегі функцияның бірінші туындысының графиктік шешімі: $x'(t) = \frac{d}{dx} x(t)$ (жылдамдықтың теңдеуі).

Қызыл түспен берілген график дифференциалдық теңдеудің нақты шешімі: $x(t)$ (координата теңдеуі).

3 мысал. Кез-келген еркін механикалық тербелістер уақыт өтуімен өшетіні белгілі. Өйткені тербелістегі денеге ортаның кедергі күші әсер етеді. Ортаның кедергі күші дененің жылдамдығына тура пропорционал болған жағдайды қарастырайық. Демек ортаның кедергісі күшінің бағыты жылдамдыққа қарсы болады. Кедергі теңдеуі $f_{\text{үй}} = -rv$. Өшетін тербелістер жасайтын дененің қозғалыс теңдеуін мына түрде болады:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} = -\beta v - kx$$

$v = \frac{dx}{dt}$ екенін ескере отырып және теңдеудегі барлық мүшелерді теңдіктің сол

жағына шығарып, төмендегі теңдеуді жазамыз:

$$m \frac{d^2 x}{dt^2} + \beta \frac{dx}{dt} + kx = 0$$

Осы теңдеу құрамындағы мүшелерді m шамаға бөлеміз де мынандай белгілеулер енгіземіз:

$$\frac{k}{m} = \omega_0^2 \text{ және } \frac{\beta}{m} = 2\delta.$$

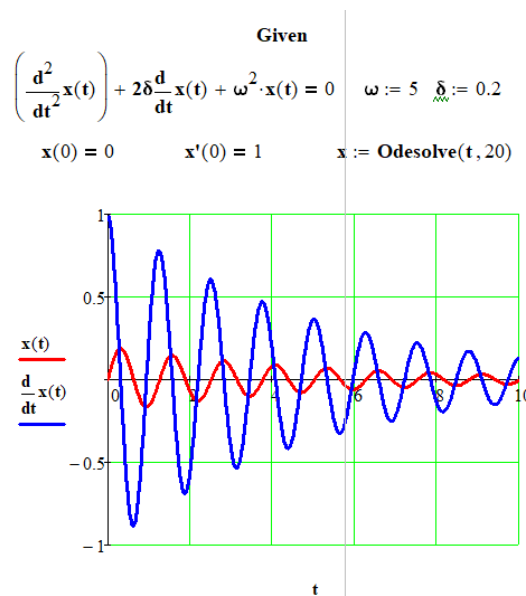
Есептеулер нәтижесінде төмендегі бір текті сызықты дифференциалдық теңдеу аламыз:

$$\frac{d^2x}{dt^2} + 2\delta \frac{dx}{dt} + \omega_0^2 x = 0$$

Табылған теңдеудің аналитикалық шешімі мынандай болады:

$$x = A_0 e^{-\delta t} \sin(\omega_0 t + \varphi_0)$$

Дифференциалдық теңдеудің компьютерлік шешімі төменде көрсетілген (Листинг 3). Көк түспен берілген график жылдамдықтың, ал қызыл берілген график дифференциалдық теңдеудің нақты шешімі: $x(t)$ (координата теңдеуі).

Листинг 3

Талқылау

Дифференциалдық теңдеулер теориясының басты бөлімдері кеңейіп, қазіргі уақытта тәуелсіз ғылыми бағытты жасап отыр. Дифференциалдық теңдеулердің көмегімен мынандай өзекті ғылыми мәселелерді шешуге болады: бізді қоршаған ортадағы жанды және жансыз табиғаттың эволюциясын, радиоактивті заттардың ыдырауын, химиялық реакциялардың жылдамдығын және тағы басқа құбылыстардың өзгерісінің белгілі бір параметрлерге тәуелділігі.

Дифференциалдық теңдеулерді шешу әдістемесінде аналитикалық және жуықтау әдістері негізгі тәсілдер болып саналады. Ал жуықтау әдісі мынандай екі түрге бөлінеді: сандық және графиктік. Дифференциалдық теңдеулерді шешу кезінде аналитикалық әдістерді қолдану шешімді нақты функциялар түрінде алуға мүмкіндік жасайды. Сандық

әдістерді қолдану кезінде тәуелсіз айнымалының берілген нақты мәндеріне сәйкес қажетті шешімнің жуықталған сандық мәндерінің кестесін ала аламыз. Ал графиктік әдістер арқылы дифференциалдық теңдеудің шешімін тек график түрінде алуға болады.

Компьютерлік технология құралдарына жататын MathCAD пакетін қолдана отырып оқушылар дифференциалдық теңдеудің шешетін қажетті шағын бағдарламаларды құрастырды. Осы бағдарламалар көмегімен теңдеудің графиктік және сандық шешімдерін тапты.

Қорытынды

Мақалада орта мектептегі математикада қарастырылатын дифференциалдық теңдеулерді шешу барысында компьютерлік технологияны қолдану жолдары зерттелді. Ұсынылып отырған жұмыс орта мектеп математикасында дифференциалдық теңдеулерді игеру және дифференциалдық теңдеулерді шешу жағдайында қолданбалы бағытты жүзеге асыру әдістемесіне жатады.

Зерттеу барысында төмендегі мәселелер толық шешілді:

Дифференциалдық теңдеулердің қолданбалылық қасиеттері толық ашылды;

Орта мектеп математикасын оқыту үрдісінде физикалық құбылыстарды пайдалану жолдары анықталды;

Дифференциалдық теңдеулерге байланысты мәселелерді оқып үйренуге қажетті физикалық құбылыстар компьютерлік технология көмегімен зерттелді;

MathCAD пакетін қолдана отырып білім алушылар дифференциалдық теңдеудің графиктік және сандық шешімін алуға қажетті шағын бағдарламаларды құрастыру тәсілдерімен танысты;

Дифференциалдық теңдеулерді шешуде MathCAD қолданбалы бағдарламалар пакетін қолдану алгоритмі жасалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Г.Р. Коцанова – мақаланы жазуда жалпы басшылық жасады.

Г.А. Дуйсенбаева – мақаладағы математика пәніне қатысты материалдарды жинақтады.

А.Б. Туркменбаев – мақаланың стилистикасын жасады.

Г.А. Сугуржанова – мақаланың ғылыми мәселесін қою және негізгі мәселелерін анықтауға қатысты.

Р.С. Шуакбаева – кіріктірілген білім беруді іске асырды.

С.Б. Мукушев, Б.А. Адильбекова – мақала материалдарын талқылауға қатысты.

А.Б. Мукушев – мақаладағы информатика пәніне қатысты материалдарды жинақтады.

Б.Т. Кулжагарова – мақаладағы физика пәніне қатысты материалдарды жинақтады.

Әдебиеттер тізімі:

Әбілқасымова, А.Е., Умиралханов, А.Н., Жадраева, Л.У., Тұяқов, Е.А., Кенжебек, Х.Т. Орта мектепте дифференциалдық теңдеулерді оқыту барысында қолданбалы есептерді шығару әдістемесі // Павлодар мемлекеттік университетінің хабаршысы. 2023 №2. 126-137 б. doi.org/10.48081/AZPB2414

Әбілқасымова, А.Е., Корчевский, В.Е., Жұмағұлова, З.Ә. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / - Алматы: Мектеп, 2020. - 256 б.

Hijaz Ahmad, Tufail A. Khan, Predrag S. Stanimirovic, Wasfi Shatanawi, Thongchai Botmart. New approach on conventional solutions to nonlinear partial differential equations describing physical phenomena // Results in Physics. Volume 41, October 2022, <https://doi.org/10.1016/j.rinp.2022.105936>

Effat A. Saied. The non-classical solution of the inhomogeneous non-linear diffusion equation // Applied Mathematics and Computation. Volume 98, Issues 2-3, February 1999, Pages 103-108. [https://doi.org/10.1016/S0096-3003\(97\)10158-8](https://doi.org/10.1016/S0096-3003(97)10158-8)

Gürhan Gürarşlan. Numerical modelling of linear and nonlinear diffusion equations by compact finite difference method // Applied Mathematics and Computation. Volume 216, Issue 8, 15 June 2010, P. 2472-2478. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2010.03.093>

Şuayip Yüzbaşı, Niyazi Şahin. Numerical solutions of singularly perturbed one-dimensional parabolic convection-diffusion problems by the Bessel collocation method // Applied Mathematics and Computation. Volume 220, 1 September 2013, P. 305-315. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2013.06.027>

J.I. Ramos. A piecewise-analytical method for singularly perturbed parabolic problems // Applied Mathematics and Computation. Volume 161, Issue 2, 15 February 2005, P. 501-512. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2003.12.045>

Асланов Р.М. Методическая система обучения дифференциальным уравнениям в педагогическом вузе. – М., 1997. – 236 с.

Баврин Г.И. Усиление профессиональной и прикладной направленности преподавания математического анализа в педвузе. На материале курса «Дифференциальные уравнения». – М., 2018. – 202 с.

Гербеков Х.А. Дифференциальные уравнения в системе профессиональной подготовки учителя математики в педвузе. – М., 2015. – 117 с.

Nelson F. Using mathcad to simplify uncertainty computations in a laboratory course // Computer Applications in Engineering Education. – 2014. – Vol. 23. – №2. – P. 250-257. <https://doi.org/10.1002/cae.21593>

Г. Р. Коцанова¹, А.Б.Туркменбаев¹, Р.С.Шуакбаева¹, Б.Т.Кулжагарова¹, Г.А.Дуйсенбаева¹, Г.А.Сугуржанова², А.Б.Мукушев³, С.Б.Мукушев⁴, Б.А. Адильбекова⁵

¹Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

²Казахстанско-Российский Медицинский Университет, Алматы, Казахстан

³Казахский университет технологии и бизнеса, Астана, Казахстан

⁴Казахский агротехнический исследовательский университет
им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

⁵Высший колледж транспорта и коммуникаций, Астана, Казахстан

Решение дифференциальных уравнений с помощью пакета прикладных программ MathCAD, характеризующих физические явления

Аннотация. Учебные материалы, относящиеся к дифференциальным уравнениям, включены в последнюю главу математики в старших классах обновленного содержания среднего

образования. В настоящее время методика преподавания главы «Дифференциальные уравнения» находится в состоянии становления. В статье изучены способы применения компьютерных технологий при обучении этой главе. В качестве инструмента компьютерной технологии был выбран пакет прикладных программ MathCAD.

В нашем исследовании раскрыты прикладные вопросы дифференциальных уравнений в процессе обучения школьной математике и принцип межпредметной связи между математикой и физикой. Процесс решения дифференциальных уравнений с помощью пакета MathCAD формирует у школьников умения использования компьютерных технологий. В процессе применения пакета MathCAD студенты обучаются созданию компьютерных программ, необходимых для получения графического и численного решения дифференциального уравнения. Рассмотрены примеры решения линейных дифференциальных уравнений, описывающих физические явления с помощью пакета MathCAD. Исследованы дифференциальные уравнения, характеризующие движение тела в вязкой среде, состояния колебательных гармонических и затухающих колебаний. Разработана программа в среде MathCAD для решения указанных дифференциальных уравнений и создана технология их применения.

Также в статье рассмотрен алгоритм применения пакета прикладных программ MathCAD при решении дифференциальных уравнений.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, прикладные вопросы, задачи физического содержания, пакет прикладных программ MathCAD, графические и численные решения уравнений.

**G.R.Kochanova¹, A.B.Turkmenbayev¹, R.S.Shuakbayeva¹, B.T.Kulzhagarova¹, G.A.Duisenbaeva¹,
G.A.Sugurzhanova², A.B. Mukushev³, S.B. Mukushev⁴, B.A. Adilbekova⁵**

¹*Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenova, Aktau, Kazakhstan*

²*Kazakh-russian medical university, Almaty, Kazakhstan*

³*Kazakh University of Technology and Business, Astana, Kazakhstan*

⁴*Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Astana, Kazakhstan*

⁵*Higher College of Transport and Communications, Astana, Kazakhstan*

Solving differential equations using the MathCAD application software package describing physical phenomena

Abstract. Educational materials related to differential equations are included in the last chapter of mathematics in high school updated content of secondary education. Currently, the teaching methodology of the chapter "Differential Equations" is in a state of formation. The article examines the ways of using computer technology in teaching this chapter. The MathCAD application software package was chosen as a computer technology tool.

Our research reveals the applied issues of differential equations in the process of teaching school mathematics and the principle of interdisciplinary communication between mathematics and physics. The process of solving differential equations using the MathCAD package forms students' skills in using computer technology. In the process of using the MathCAD package, students are trained to create

computer programs necessary to obtain a graphical and numerical solution of a differential equation. Examples of solving linear differential equations describing physical phenomena using the MathCAD package are considered. Differential equations characterizing the motion of a body in a viscous medium, the states of vibrational harmonic and damped oscillations are investigated. A program has been developed in the MathCAD environment for solving these differential equations and a technology for their application has been created.

The article also discusses the algorithm for using the MathCAD application software package for solving differential equations.

Keywords: differential equations, applied questions, problems of physical content, MathCAD application software package, graphical and numerical solutions of equations.

References:

Abylkassymova, A.E., Umiralkhanov, A.N., Zhadrayeva, L.U., Tuyakov, Y.A., Kenzhebek, H.T. Ortamektepte differencialdyq teңdeulerdi oqytu barysynda qoldanbaly esepтерdi shyғaru әdistemesi [Methodology for solving the issue of connected Character in the handle of studying differential Equations in secondary school]. // Bulletin of Pavlodar State University. 2023.- №2.- 126-137 б. doi.org/10.48081/AZPB2414 [in Kazakh]

Abilqasimova, A.E., Korçevskiy, V.E., Jumağulova, Z A. Algebra және analiz bastamaları: Jalpy bilim beretin mekteptiñ jaratylstanw-matematikalıq baғıttaғı 11 sınıfına arnalğan oqwlıq [Beginnings of algebra and analysis : a textbook for the 11th grade of a general education school in the field of science and mathematics] Almaty : Mektep, 2020. – 256 p. [in Kazakh]

Hijaz Ahmad, Tufail A. Khan, Predrag S. Stanimirovic c, Wasfi Shatanawi, Thongchai Botmart. New approach on conventional solutions to nonlinear partial differential equations describing physical phenomena // Results in Physics. Volume 41, October 2022, <https://doi.org/10.1016/j.rinp.2022.105936>

Effat A. Saied. The non-classical solution of the inhomogeneous non-linear diffusion equation // Applied Mathematics and Computation. Volume 98, Issues 2–3, February 1999, P. 103-108. [https://doi.org/10.1016/S0096-3003\(97\)10158-8](https://doi.org/10.1016/S0096-3003(97)10158-8)

Gürhan Gürarşlan. Numerical modelling of linear and nonlinear diffusion equations by compact finite difference method // Applied Mathematics and Computation. Volume 216, Issue 8, 15 June 2010, P. 2472-2478. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2010.03.093>

Şuayip Yüzbaşı, Niyazi Şahin. Numerical solutions of singularly perturbed one-dimensional parabolic convection–diffusion problems by the Bessel collocation method // Applied Mathematics and Computation. Volume 220, 1 September 2013, P. 305-315. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2013.06.027>

J.I. Ramos. A piecewise-analytical method for singularly perturbed parabolic problems // Applied Mathematics and Computation. Volume 161, Issue 2, 15 February 2005, P. 501-512. <https://doi.org/10.1016/j.amc.2003.12.045>

Aslanov, R.M. Metodicheskaya sistema obucheniya differentsial'nym uravneniyam v pedagogicheskom vuze [Methodical system of teaching differential equations in a pedagogical university]. Moscow, 1997. – 236 p. [in Russian]

Bavrin, G.I. Usileniye professional'no-prikladnoy napravlennosti prepodavaniya matematicheskogo analiza v pedagogicheskom vuze. V materiale kursa «Differentsial'nyye uravneniya» [Strengthening the

professional and applied orientation of teaching mathematical analysis in a pedagogical university. On the material of the course «Differential Equations». Moscow, 2008. – 202 p. [in Russian]

Gerbekov, K.A. Differentsial'nyye uravneniya v sisteme professional'noy podgotovki uchiteley matematiki pedagogicheskogo vuza [Differential Equations in the System of Professional Training of a Mathematics Teacher in a Pedagogical University]. Moscow, 2001. – 117 p. [in Russian]

Nelson F. Using mathcad to simplify uncertainty computations in a laboratory course [Text] // Computer Applications in Engineering Education. – 2014. – Vol. 23. – №2. – P. 250-257. <https://doi.org/10.1002/cae.21593>

Авторлар туралы мәлімет:

Г.Р. Коцанова – корреспонденция үшін автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32-нші шағын аудан, 1, 130003, Ақтау, Қазақстан.

А.Б. Туркменбаев – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32-нші шағын аудан, 1, 130003, Ақтау, Қазақстан.

Р.С. Шуакбаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32-нші шағын аудан, 1, 130003, Ақтау, Қазақстан.

Б.Т. Құлжагарова – физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32-нші шағын аудан, 1, 130003, Ақтау, Қазақстан.

Г.А. Дуйсенбаева – математика магистрі, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32-нші шағын аудан, 1, 130003, Ақтау, Қазақстан.

Г.А. Сугуржанова – аға оқытушы, Қазақ-Ресей Медициналық университеті, Абылай хан даңғылы, 51/53, 050000, Алматы, Қазақстан.

А.Б. Мукушев – PhD (экономика), аға оқытушы, Қазақ технология және бизнес университеті, Қ.Мұхаметханов көшесі, 37 а, 010000 Астана, Қазақстан.

С.Б. Мукушев – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Жеңіс даңғылы, 62, 010000, Астана, Қазақстан.

Б.А. Адильбекова – аға оқытушы, көлік және коммуникация жоғары колледжі, Конституция көшесі 10, 020000, Астана қ., Қазақстан.

Сведения об авторах:

Г.Р. Коцанова – кандидат педагогических наук, профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, 32-й микрорайон 1, 130003, Ақтау, Казахстан.

А.Б. Туркменбаев – кандидат педагогических наук, профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, 32-й микрорайон, 1, 130003, Ақтау, Казахстан.

Р.С. Шуакбаева – кандидат педагогических наук, доцент, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, 32-й микрорайон 1, 130003, Актау, Казахстан.

Б.Т. Кулжагарова – кандидат физико-математических наук, профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, 32-й микрорайон, 1, 130003, Актау, Казахстан.

Г.А. Дуйсенбаева – магистр математики, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, 32-й микрорайон, 1, 130003, Актау, Казахстан.

Г.А. Сугуржанова – старший преподаватель, Казахстанско-Российский медицинский университет, проспект Абылай хана, 51/53, 050000, Алматы, Казахстан.

А.Б. Мукушев – кандидат экономических наук, Казахский университет технологий и бизнеса, ул. К. Мухаметханова, 37 а, 010000 Астана, Казахстан.

С.Б. Мукушев – автор-корреспондент, кандидат педагогических наук, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, проспект Победы, 62, 010000, Астана, Казахстан.

Б.А. Адильбекова – старший преподаватель, высший колледж транспорта и коммуникаций, ул. Конституции 10, 020000, г. Астана, Казахстан.

Information about authors:

G.R. Koshchanova – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Esenov, 32nd microdistrict 1, 130003, Aktau, Kazakhstan.

A.B. Turkmenbaev – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Esenov, 32nd microdistrict 1, 130003, Aktau, Kazakhstan.

R.S. Shuakbaeva – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Esenov, 32nd microdistrict 1, 130003, Aktau, Kazakhstan.

B.T. Kulzhagarova – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Esenov, 32nd microdistrict 1, 130003, Aktau, Kazakhstan.

G.A. Duisenbayeva – Master of Mathematics, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Esenov, 32nd microdistrict, 1, 130003, Aktau, Kazakhstan.

G.A. Sugurzhanova – Senior Lecturer, Kazakhstan-Russian Medical University, Abylai Khan Avenue, 51/53, 050000, Almaty, Kazakhstan.

A.B. Mukushev – Candidate of Economic Sciences, Kazakh University of Technologies and Business, K. Mukhametkhanov str. 37 a, 010000 Astana, Kazakhstan.

S.B. Mukushev – Corresponding author, candidate of pedagogical sciences, Kazakh Agrotechnical University named after S.Seyfullin, K. Mukhametkhanov str. S.Seyfullin, 62 Victory Avenue, 010000, Astana, Kazakhstan.

B.A. Adilbekova – Senior Lecturer, Higher College of Transport and Communications, 10 Constitution St., 020000, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.21.33

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-209-222>

Анализ опыта ранней трудовой адаптации выпускниц STEM специальностей в Казахстане

А. Кужабекова¹, А. Альмухамбетова², А. Нурпеисова³

¹ Университет Калгари, Калгари, Канада

² Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

³ Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

(E-mail: aliya.kuzhabekova@nu.edu.kz, ainur.almukhambetova@nu.edu.kz,
aigil.nurpeissova@alumni.nu.edu.kz)

Аннотация. В настоящей статье представлены результаты исследования, опирающегося на социально-когнитивную теорию карьерного развития для анализа опыта ранней трудовой адаптации выпускниц STEM специальностей. Материалом для качественного исследования послужили данные, собранные посредством 24 полуструктурированных интервью с недавними выпускницами STEM специальностей, которые нашли или находятся в поиске работы. Анализ данных показал, что организационная интеграция и адаптация женщин сдерживается возрождающимися патриархальными гендерными ожиданиями и сохраняющимися гендерными ожиданиями советского периода. В то же время получение доступа к международному рынку труда и неолиберальные меры текущего правительства создают возможности для женщин играть более активную роль в управлении своей карьерой и преобразовании социальной действительности.

Ключевые слова: выпускницы STEM специальностей, социально-когнитивная теория карьерного развития, переход от обучения в вузе к работе, трудоустройство выпускников, организационная адаптация, трудовая адаптация, гендерные ожидания, гендерные стандарты.

Введение

Широкое вовлечение женщин в работу в сфере STEM оказывает позитивное воздействие на экономическое и социальное развитие страны, а также на ее инновационный потенциал [1,2]. В ответ на остро испытываемый дефицит квалифицированных женских кадров в этой сфере Казахстан инициировал ряд реформ, направленных на развитие гендерного равенства на рынке труда. В 2006 году была создана Национальная Комиссия по вопросам женщин и семейно-демографической политике, а также принята стратегия гендерного равенства на период 2006-2016 годов, направленная на борьбу с бытовым насилием и уничтожение гендерной дискриминации в оплате труда. В 2021 Казахстан принял участие в Кампании ООН Women's Generation of Equality, подписав ряд документов, направленных на достижение гендерного равноправия в трудовых взаимоотношениях. В сфере образования были открыты 20 школ со специализацией в STEM областях для одаренных детей, в которых выделяются гранты для обучения равного количества девочек и мальчиков [3].

Несмотря на вышеперечисленные усилия правительства, проблема недостаточной представленности девушек и женщин в STEM профессиях остается неразрешенной. Женщины занимают только 20% от всех существующих престижных позиций в индустрии [4]. В некоторых отраслях, в частности, в геологии, энергетике, строительстве и транспорте разница в представленности полов доходит до 36% с перевесом в пользу мужчин [5]. Более того, несмотря на отмену списка специальностей, ограниченных для найма женщин в 2021, практика использования негласных ограничений по найму женщин на эти специальности продолжает существовать, в особенности в высокооплачиваемых сферах, трудоустройство в которых считается рискованным для здоровья [6]. В связи с этим не вызывает удивления высокий уровень полной и частичной безработицы среди выпускниц STEM специальностей. Девушки составляют 40% от общего числа обучающихся по специальностям в сфере ИТ, промышленного производства, химической индустрии и менее 20% – в металлургической, механической и горнодобывающей сферах [4]. Эта разница сохраняется, несмотря на то, что девочки показывают отличные результаты по STEM предметам в общеобразовательной школе и получают значительное количество грантов для обучения на соответствующих факультетах вузов [3]. Еще большую обеспокоенность вызывает высокий уровень выбывания девушек со STEM специальностей в первый год послевузовского трудоустройства, который в последние годы породил общественные дискуссии о нерациональности предоставления грантов на обучение по STEM специальностям для девушек [7].

Исследовательская проблема

Предыдущие исследования указывают на существенное влияние культурно-исторических факторов на представленность женщин в STEM областях [8]. После развала СССР в Казахском обществе произошло одновременное возрождение патриархальных гендерных норм и наплыв неолиберальных западных ценностей в

отношении вопросов гендера. В то время как патриархальные нормы стигматизируют приоритетное внимание женщин к развитию карьеры в ущерб ведущей роли в становлении семьи; неолиберальные западные ценности подразумевают усиление экономической роли женщин и их равноправное участие в политической и социальной жизни страны [9,10]. Это противоречие усугубляется дуализмом советских гендерных ожиданий, которые требуют от женщины активного участия в рынке труда, но не подразумевают активного участия женщин в борьбе за руководящие должности [10,11,12]. Влияние этого сложного сочетания гендерных ожиданий на участие и успех женщин в высшем образовании в сфере STEM было ранее изучено авторами настоящей статьи [3.13]. Однако остается малоизученным влияние этих социокультурных факторов на опыт раннего трудоустройства выпускниц вузов по STEM специализациям. Целью настоящей работы является анализ этого раннего опыта в свете социально-когнитивной теории развития карьеры.

История проблемы

В существующей научной литературе опыт раннего трудоустройства и профессиональной адаптации женщин в STEM специальностях рассматривается с двух точек зрения: с точки зрения барьеров к успешной интеграции в профессию и рынок труда и с точки зрения адаптационных стратегий женщин по преодолению этих барьеров. Рассматриваются барьеры в трех областях: найм и профессиональный рост, организационная интеграция и семейно-профессиональный баланс. Барьеры первого типа имеют место в ситуациях, когда женщины сталкиваются с дискриминацией при найме, повышении и определении уровня оплаты труда вследствие того, что менеджерский состав часто воспринимает их как менее квалифицированных для найма, повышения и высокой оплаты труда в сравнении с мужчинами [14.15]. Организационная интеграция осложняется необходимостью внеурочной работы и неизбежностью сексизма со стороны коллег в STEM областях [16]. Женщины зачастую либо не могут справиться с ожиданиями по внеурочной работе вследствие семейных обязанностей, либо не имеют возможности активного участия в собраниях и принятии решения в результате стереотипов, что в совокупности препятствует интеграции [14,17,18,19]. Процесс интеграции усложняется в организациях, где преобладают мужчины, т.к. в таких организациях женщины получают меньше возможностей для сотрудничества, участия в общественной жизни и генерации социальных связей [16]. И наконец, женщины часто сталкиваются с трудностями, балансируя между своей профессиональной и семейной жизнью, совмещая обязанности на работе и свои роли жены и матери. Несмотря на растущее перераспределение ролей в семье между женщинами и мужчинами, женщины и их окружение продолжают считать, что основная обязанность по уходу в семье лежит на представительницах женского пола [20.21].

Сталкиваясь с гендерным неравенством, многие женщины покидают STEM сферы и продолжают карьеру в областях с лучшим семейно-профессиональным балансом [2]. Часть женщин остается в профессии и вырабатывает тактики по преодолению барьеров.

Самая изученная из таких стратегий связана с проецированием профессионального имиджа и принятием мужской модели поведения, которая подразумевает выполнение требования по сверхурочной работе, проактивность в решении неотложных проблем, более агрессивная демонстрация компетенции и точки зрения на собраниях, избегание излишней женственности во внешнем виде и коммуникативной тактике [17,22,23]. Другая стратегия подразумевает соблюдение статуса кво в организации. Женщины, использующие такую тактику, не стремятся подавить феминистичность в своем внешнем виде и поведении и не высказывают протест в отношении существующего сексистского порядка вещей [24,25]. Они рационализируют для себя существующий порядок вещей и смиряются с ним [22]. Третья стратегия – активная позиция протеста против стереотипов и дискриминации, которая подразумевает озвучивание протеста, попытки изменить существующие практики и политики [22, 24, 26]. Исследования показывают, что такая стратегия представляет опасность для развития карьеры, но она используется все большим количеством женщин, что свидетельствует об изменении общественных норм в западном обществе [26].

Теоретически, опыт женщин в сфере STEM изучается большим образом с точки зрения социального структурализма, который описывает этот опыт как результат воздействия социальных, культурных и институциональных норм [1, 15, 27]. В соответствии с этим подходом женщины добиваются меньших результатов в STEM, т.к. семья, образовательная система и другие социальные институты диктуют образ женщины, как естественным образом ориентированной на выполнение семейных обязанностей и менее способной в научно-инженерных сферах деятельности [14]. Такого рода стереотипы препятствуют достижению женщинами своего потенциала и игнорируют естественные обстоятельства, которые мешают женщинам в достижении карьерных целей [28]. В противовес социально-структуральной перспективе теория агентства сфокусирована на автономии, независимости и свободе выбора женщины, на ее способности преодолевать препятствия, создаваемые социальной средой. Исследования показывают, что осознание своего агентства (наличие внутреннего контроля) укрепляет карьерные амбиции и мотивацию к карьерным достижениям у женщин, повышает способность сопротивления социальным стереотипам и повышает вероятность карьерного роста и профессиональных успехов [20,29]. В то же время исключительное использование теории агентства для объяснения опыта женщин чревато опасностью игнорирования социально-структурных аспектов и редуцирование интерпретации профессиональных успехов к индивидуальным интеллектуальным способностям, предрасположенностям и выборам [1,15,30,31].

В настоящей работе результаты интерпретируются при помощи социально-когнитивной теории развития карьеры, которая отрицает непримиримость двух предыдущих теорий и основана на осознании дуализма влияния индивидуального и социального [32]. Согласно этой теории, индивидуумы одновременно являются продуктами и творителями социального порядка. Социальные структуры создаются людьми для урегулирования хаоса в жизни и человеческих отношениях, но когда они начинают препятствовать индивидуальному развитию и жизнедеятельности, они

содержат механизмы для внесения изменений посредством индивидуального агентства [33].

Исходя из социально-когнитивной теории, настоящее исследование призвано ответить на следующие исследовательские вопросы: (1) С какими сложностями сталкиваются женщины в процессе первичной профессиональной и трудовой адаптации в сфере STEM? (2) Как женщины справляются с этими сложностями?

Методы исследования

В настоящем исследовании применялся качественный феноменологический подход с использованием полуструктурированных глубинных интервью в качестве основного метода сбора данных. Интервью проводилось с 24 выпускницами вузов, которые трудоустроены на полную или частичную занятость в компаниях в Казахстане после окончания вуза. Интервью проводились онлайн при помощи Skype на русском или казахском языке. Длительность беседы составляла от 25 до 75 минут. Средний возраст участниц составил 26 лет. Половина из них имела магистерскую, а другая половина – бакалаврскую степени. Пять участниц были замужем. База данных респондентов содержала выпускниц в сфере химии, автоматизации и контроля, механической инженерии, информационных технологий, математического и компьютерного моделирования, биотехнологии, компьютерных наук и программирования, радиоэлектроники, биологии, нефтегазовой инженерии, транспорта и коммуникаций.

Анализ данных осуществлялся посредством тематического анализа [34]. Целью анализа было выявление не только общих барьеров в трудовой адаптации, но и индивидуальных стратегий по преодолению адаптационных трудностей. Для достижения этой цели мы сфокусировались на выявлении как общих, так и варьирующих тем в интервью. Процесс анализа прошел через 6 стадий, согласно рекомендациям Брауна и Кларка [34]. Стадия первая была посвящена общему ознакомлению с транскриптами и аудиозаписями. На второй стадии были выявлены первичные коды с использованием индуктивного и дедуктивного подхода в анализе. Мы осуществляли кодирование при помощи хайлайтера непосредственно в распечатанных версиях транскриптов. На третьем и четвертом этапе мы совершили два раунда более глубокого тематического анализа, используя и модифицируя первичные коды. В результате кодирования мы редуцировали материал до двух основных тем и семи подтем: (1) трудности в адаптации (найм и повышение, организационная интеграция, семейно-профессиональный баланс) и (2) адаптивные стратегии (проецирование имиджа профессионализма и принятие мужской модели поведения, сохранение статуса кво, активное отрицание гендерной стигматизации и дискриминации, балансирование между возможностями и ограничениями). На пятой и шестой стадиях осуществлялся поиск иллюстративных выдержек из интервью для включения в настоящий отчет.

Результаты

Результаты исследования представлены в соответствии с темами, указанными в секции о методах.

Проблемы профессионально-трудоустройственной адаптации

Найм и повышение. Большинство участниц столкнулись с проблемами в поиске постоянной работы в STEM. Зачастую во время интервью их спрашивали о семейном статусе и наличии и планах по заведению детей. Участницы интервью отмечали, что такого рода вопросы существенно влияли на шансы трудоустройства. Они полагали, что вне зависимости от ответа, любая предоставленная информация будет интерпретироваться не в их пользу. Например, одинокие девушки боялись, что их не наймут из-за опасения ожидаемого замужества и родов. Замужние, но бездетные, опасались, что их не наймут из-за ожидания выхода в отпуск по уходу за ребенком. Женщины с детьми дискриминировались по причине ожидаемых выходов на больничный вследствие болезней детей.

В трудоустройстве зачастую отказывали по причине опасных условий работы. Например, одна участница изначально подала на вакансию инженера на фармацевтическом производстве, а нанята была только лишь в качестве лаборанта. Объяснением послужило то, что позиция инженера требовала больших физических нагрузок. Участница не посчитала такое объяснение правомерным, т.к. практически все производство в компании было автоматизированным. Другая участница рассказала, что когда она и ее однокурсник с равноценной специализацией, образованием и успеваемостью подали на одну и ту же позицию в сфере ИТ, ее однокурснику была предложена работа специалиста, в то время как ей предложили только лишь позицию ассистента в этой же организации.

Большинство участников негативно отзывались о возможностях карьерного роста в STEM компаниях. Согласно их отзывам, высшее руководство редко видит женщин в качестве долгосрочных сотрудников, в которых стоит инвестировать средства компании. Вследствие этого их редко назначают на инженерные и руководящие позиции высшего звена. Несколько участниц указало на отсутствие прозрачности в процессе найма как одно из препятствий для их карьерного роста. Эта проблема была особенно ощутима в региональных промышленных предприятиях, созданных в советские времена. Женщины, работающие в сферах механической инженерии, телекоммуникаций, нефтегазовой инженерии и автоматизации производства, указывали на то, что они часто сталкиваются со стеклянным потолком по достижении позиций среднего управленческого или инженерного звена. На достигнутом уровне для них становится неизбежна монотонная, забюрократизированная работа, мало связанная с инженерными процессами.

Организационная интеграция. В процессе интеграции в организации многие наши участницы столкнулись с дискриминацией и маргинализацией. Маргинализация зачастую происходила во время заседаний и формальных встреч, где женщинам не предоставлялось право голоса, не давалась возможность полноценного участия в принятии решений или приходилось смириться с уничижительными комментариями в свой адрес. Например, одна из участниц-программистов рассказала, что несмотря на все попытки выстроить отношения с мужчинами-коллегами, вследствие того, что она была единственная женщина в коллективе, ее часто заставляли чувствовать себя незначительной в работе и редко привлекали к участию в неформальных встречах.

Дискриминация проявляется в форме сексистских комментариев коллег мужского пола, принижение профессиональной компетенции и достижений, заниженной оплаты труда, ограничений по использованию дорогостоящего оборудования. У участниц особое негодование вызывал тот факт, что любые попытки отстоять свои права, претензии, предъявляемые в дружеском и даже шуточном тоне, воспринимались, как чрезмерная реакция. При этом постоянная недооценка достижений приводила к сокращению возможностей для повышения, привлечения к работе в более сложных проектах и повышению заработной платы.

Вслед за решением правительства Казахстана использовать гендерные квоты в государственном управлении, принятом в 2020 году, многие промышленные предприятия Казахстана стали использовать аналогичную практику. Две участницы, которые были наняты в соответствии с этой практикой, подверглись усиленному остракизму на работе, т.к. их профессионализм подвергался еще большему сомнению со стороны коллег-мужчин. Вследствие этого многие из них ставили под сомнение выбор карьеры и места работы.

Семейно-профессиональный баланс. Участницы также упомянули сложности в достижении семейно-профессионального баланса и негативной роли этой сложности в карьерном росте и профессиональном развитии. Многие указывали на то, что в казахстанском обществе женщины продолжают рассматриваться как выполняющие главную роль в воспитании детей и в становлении семьи. Им зачастую приходилось выбирать между семьей и карьерой, между долгосрочными поездками и домашними обязательствами. После рождения детей многие испытывали чувство стыда за то, что они проводят большую часть дня на работе и указывали на предпочтение к стабильности в работе нежели к уровню зарплаты и возможностям роста. Бездетные женщины испытывали опасения по поводу возможности совмещения работы и ухода за детьми в будущем. Одна из участниц в сфере ИТ вспомнила, что она откладывала рождение ребенка из-за страха потерять профессиональную квалификацию и отстать в карьерном росте от коллег.

Стратегии преодоления барьеров

Проецирование профессионального имиджа и принятия мужского способа поведения. Одна из самых распространенных стратегий, используемых нашими участницами, связана с проецированием имиджа профессионализма и принятием мужского типа поведения. Стакиваясь с дискриминацией и маргинализацией на рабочем месте, участницы предпринимали попытки вписаться в среду. Они вызывались добровольцами на исполнение дополнительных заданий, работали во внеурочное время, избегали женской тематики в разговорах, смирялись с физически тяжелой работой без жалоб. Они стремились к созданию имиджа профессионала, а не только женщины. Зачастую участницы чувствовали необходимость доказать свою ценность и повышенную стрессоустойчивость.

Принятие статуса кво. Другая распространенная стратегия заключалась в принятии статуса кво. Пользователи этой стратегии не пытались подавить свою женскую сущность и принять мужскую модель поведения, чтобы продвинуться на работе. Они принимали

свой маргинализированный статус и предпринимали попытки рационализировать дискриминационные практики. Рационализация зачастую осуществлялась путем апелляции к общественным нормам и традициям в STEM отраслях. Например, одна участница из сферы ИТ считает, что изоляция женщин в мужских коллективах айтишников связана с неумением мужчин-айтишников общаться с женщинами, с их интровертированностью и скромностью. Зачастую в таких компаниях женщины связывают молчаливость и скромность мужчин с намеренным игнорированием и нежеланием делиться информацией, которая интерпретируется как дискриминация в отношении женщин и создает токсическую атмосферу на рабочем месте. Другая женщина, которая испытывала сложности при трудоустройстве в сфере радиоинженерии и телекоммуникаций, рассказала, что она может понять нежелание работодателя инвестировать в сотрудника, который не может гарантировать постоянное присутствие на работе. Получив несколько отказов от компаний в своей сфере, она осознала, что эти отказы не связаны с ее профессиональной компетентностью, а вызваны существующей практикой найма в отрасли. Получив же работу в национальной телекоммуникационной компании, она дала себе обещание не спешить с замужеством и рождением детей, чтобы продемонстрировать свою лояльность организации.

Активный протест против стереотипов и гендерной дискриминации. Другая стратегия женщин заключалась в попытках трансформации культуры организации посредством образования коллег и окружения. Участницы интервью утверждали, что, несмотря на возможности трудоустройства на международном рынке труда, они приняли решение остаться работать в Казахстане, что было сопряжено с большими трудностями вследствие гендерных стереотипов и дискриминации. Однако они чувствовали ответственность за изменение условий труда для женщин и за озвучивание альтернативной позиции в этом вопросе. Они привели несколько примеров, когда под влиянием их коллег-женщин коллеги-мужчины изменяли свое мнение относительно способностей и возможностей женщин в сфере STEM, а также меняли свое отношение и поведение с женским полом. Эти участницы зачастую верили в важность признания и сохранения женского аспекта своей идентичности в борьбе со стереотипами. Они не хотели менять себя под давлением мнения и ожиданий общества в отношении женщин в STEM.

Обсуждение

Целью настоящего исследования был анализ опыта раннего трудоустройства выпускниц вузов по STEM специализациям. В частности, мы хотели выявить основные барьеры, с которыми сталкиваются женщины, и используемые стратегии по их преодолению. В соответствии с предыдущими исследованиями мы выявили, что женщины сталкиваются с тремя классами проблем – проблемами найма и повышения, проблемами организационной интеграции и проблемами нахождения семейно-профессионального баланса. Участники исследования связывали наличие этих барьеров с уникальным сочетанием трех наборов гендерных ожиданий в обществе – патриархальных, советских

и западных неолиберальных [35]. Вопреки нашим ожиданиям, результаты исследования показали, что большая часть препятствий для женщин связана с влиянием стереотипов и социальных структур советского времени, что противоречит современному дискурсу в постсоветском пространстве, который связывает советское влияние с процессами эмансипации мусульманской женщины [36,37]. В действительности, в советское время женщины имели относительно равные экономические права с мужчинами благодаря политикам, которые предусматривали поддержку работающих женщин в плане предоставления бесплатного дошкольного образования и отпусков по родам и уходу за ребенком [38,39]. Однако наше исследование показывает, что советское восприятие женщины как вторичного игрока в экономике продолжает доминировать в иерархических структурах и менеджерской психологии STEM компаний в Казахстане. Сотрудницы этих компаний сталкиваются с барьерами в продвижении по карьерной лестнице, дискриминацией в оплате труда и доступам к более мотивирующим, креативным проектам на работе, часто выполняя рутинные и монотонные задания. Наши результаты перекликаются с работами [9,40], которые утверждают, что советская пропаганда увеличила, а не уменьшила гендерную сегрегацию в STEM областях.

Мы также выявили, что женщины используют разнообразные стратегии по преодолению барьеров. Обозначенные стратегии соотносятся с типами стратегий, которые были выявлены в предыдущих исследованиях. Наш главный вывод в том, что женщины быстро учатся лавировать в сложном переплетении трех наборов гендерных стереотипов посредством осознания своего агентного потенциала. Осознание неравенства возможностей к найму и продвижению в STEM сфере подталкивало женщин в выборе между уходом на международный рынок труда и повышением своей конкурентоспособности на внутреннем рынке посредством инвестирования в развитие своих навыков и знаний в рамках неолиберальных инициатив правительства и международных организаций по поддержке женщин.

Использование социально-когнитивной теории развития карьеры предоставило возможность анализа малоизученного опыта женщин в процессе трудоустройства и организационной интеграции в STEM областях в контексте транзитной экономики Казахстана. Мы смогли выявить женщин, которые смогли достичь карьерного успеха несмотря на социально-структурные барьеры. Они использовали различные стратегии по преодолению барьеров, включая пассивную адаптацию к среде, манипуляцию средой в своих целях и производстве модифицированной реальности посредством активной трансформации социальных структур.

Заключение

Применение социально-когнитивной теории позволяет нам выработать ряд практических рекомендаций на основании результатов исследования. Во-первых, государству необходимо позаботиться о практическом осуществлении существующих политик по удержанию женщин в STEM областях. Большинство существующих инициатив в Казахстане декларативны и направлены на привлечение женщин в STEM,

а не на удержание их в этих сферах [35]. Во-вторых, STEM компании в Казахстане должны бороться со структурными идеологиями, движущими идеи и практикой гендерной сегрегации между своими сотрудниками. Некоторые компании в Казахстане начали предлагать программы менторства и тренинги по предотвращению гендерной предубежденности для своих сотрудников. Однако наше исследование указывает на то, что такие стратегии не приведут к долгосрочному решению проблемы гендерной маргинализации и дискриминации [15] до тех пор, пока компании не придут к осознанию, что им требуется серьезная трансформация в стратегиях и практиках найма, повышения и организационной интеграции женщин.

Благодарность, конфликт интересов

Исследование осуществлено в рамках гранта № AP14869690 Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Вклад авторов:

А.Кужабекова – существенный вклад в концепцию или дизайн работы; утверждение окончательного варианта статьи для публикации;

А.Альмухамбетова – написание текста и/или критический пересмотр его содержания;

А. Нурпеисова – сбор, анализ или интерпретация результатов работы.

Список литературы:

1. Miner, K. N., Walker, J. M., Bergman, M. E., Jean, V. A., Carter-Sowell, A., January, S. C., & Kaunas, C. From “her” problem to “our” problem: Using an individual lens versus a social-structural lens to understand gender inequity in STEM//Industrial and Organizational Psychology. -2018. –Vol. 11. – Is. 2. –P. 267-290.
2. Houston, T. An Exploration of Barriers Female Engineers Face in the Workplace, -2020. In Proceedings of the 19th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities. (Scientia Moralitas Research Institute, –P. 32-39).
3. Almukhambetova, A., & Kuzhabekova, A. Factors affecting the decision of female students to enroll in undergraduate science, technology, engineering, and mathematics majors in Kazakhstan//International Journal of Science Education, -2020, –Vol. 42. –Is.6, –P. 934-954.
4. ADB. Kazakhstan country gender assessment. [Электрон. ресурс] -2018. -URL:<https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/479136/kazakhstan-country-gender-assessment.pdf> (05.05.2023).
5. UNDP. Gender development index. [Электрон. ресурс] -2021. -URL: <https://hdr.undp.org/gender-development-index#/indicies/GDI>(дата обращения 05.05.2023).
6. Time. Whatever your heart desires. There will be no more prohibited professions for women in Kazakhstan. [Электрон. ресурс] -2021. -URL: <https://time.kz/articles/territory/2021/11/03/vsyochto-dushe-ugodno> (дата обращения 05.05.2023).
7. Khamzina, Z., Buribayev, Y., Yermukanov, Y., & Alshurazova, A. Is it possible to achieve gender equality in Kazakhstan: Focus on employment and social protection. International Journal of Discrimination and the Law. -2020. –Vol. 20. – Is. 1. –P. 5-20.

8. Almukhambetova, A., & Kuzhabekova, A. Negotiating conflicting discourses. Female students' experiences in STEM majors in an international university in Central Asia//International Journal of Science Education. -2021, -Vol. 43. -Is. 4. -P. 570-593.
9. Kudaibergenova, D. T. Project Kelin: marriage, women, and re-traditionalization in post-soviet Kazakhstan. -2018. In Women of Asia. -Routledge, P. 379-390.
10. Kuzhabekova, A., & Almukhambetova, A. Female academic leadership in the post-Soviet context// European Educational Research Journal. -2017. -Vol. 16. - Is. 2-3. -P. 183-199.
11. Kandiyoti, D. The politics of gender and the Soviet paradox: neither colonized, nor modern?// Central Asian Survey. -2007. -Vol. 26. - Is. 4. -P. 601-623.
12. Kataeva, Z., Durrani, N., Izenkova, Z., & Rakhimzhanova, A. Evolution of gender research in the social sciences in post-Soviet countries: a bibliometric analysis//Scientometrics. -2023, -P. 1-28.
13. Almukhambetova, A., Kuzhabekova, A., & Hernández-Torrano, D. Hidden Bias, Low Expectations, and Social Stereotypes: Understanding Female Students' Retention in Math-Intensive STEM Fields// International Journal of Science and Mathematics Education. -2022, -P. 1-23.
14. Friedman, S. Still a "stalled revolution"? Work/family experiences, hegemonic masculinity, and moving toward gender equality//Sociology Compass. -2015. -Vol. 9. - Is. 2. -P. 140-155.
15. Wynn, A. T. Pathways toward change: Ideologies and gender equality in a Silicon Valley technology company//Gender & Society. -2020. -Vol. 34. -Is. 1. -P. 106-130.
16. Yonemura, R., & Wilson, D. Exploring barriers in the engineering workplace: Hostile, unsupportive, and otherwise chilly conditions. -2016. In 2016 ASEE Annual Conference & Exposition
17. Ayre, M., Mills, J., & Gill, J. 'Yes, I do belong': the women who stay in engineering//Engineering studies. -2013. -Vol. 5. - Is. 3. -P. 216-232.
18. Cech, E. A., & Blair-Loy, M. Consequences of flexibility stigma among academic scientists and engineers//Work and Occupations. -2014. -Vol. 41. - Is. 1. -P. 86-110.
19. Nash, M., & Moore, R. In/visible: The intersectional experiences of women of color in science, technology, engineering, mathematics, and medicine in Australia//Gender, Work & Organization. -2022.
20. Kricheli-Katz, T. Choice, discrimination, and the motherhood penalty. Law & Society Review. -2012. -Vol. 46. -P.557-587.
21. Jean, V. A., Payne, S. C., & Thompson, R. J. Women in STEM: Family-related challenges and initiatives//Gender and the work-family experience: An intersection of two domains. -2015, -P. 291-311.
22. Hatmaker, D. M. Engineering identity: Gender and professional identity negotiation among women engineers//Gender, Work & Organization. -2013. -Vol. 20. - Is. 4. -P. 382-396.
23. Tokbaeva, D., & Achtenhagen, L. Career resilience of female professionals in the male-dominated IT industry in Sweden: Toward a process perspective//Gender, Work & Organization. -2023. -Vol. 30. - Is. 1. -P. 223-262.
24. Khilji, S. E., & Pumroy, K. H. We are strong and we are resilient: Career experiences of women engineers//Gender, Work & Organization. -2019. -Vol. 26. - Is. 7. -P. 1032-1052.
25. Makarem, Y., & Wang, J. Career experiences of women in science, technology, engineering, and mathematics fields: A systematic literature review//Human Resource Development Quarterly. -2020. -Vol. 31. - Is. 1. -P. 91-111.

26. Ryan, A. M., King, D. D., Elizondo, F., & Wadlington, P. Social identity management strategies of women in STEM fields//*Journal of Occupational and Organizational Psychology*. -2020. –Vol. 93. –Is. 2. –P. 245-272.
27. Yoshikawa, K., Kokubo, A., & Wu, C. H. A cultural perspective on gender inequity in STEM: The Japanese context//*Industrial and Organizational Psychology*. -2018. –Vol. 11. –Is. 2. –P. 301-309.
28. Kenney, L., McGee, P., & Bhatnagar, K. Different, not deficient: The challenges women face in STEM fields//*The Journal of Technology, Management, and Applied Engineering*. -2012. –Vol. 28. – Is. 2.
29. Clerc, I., & Kels, P. Coping with career boundaries in masculine professions: Career politics of female professionals in the ICT and energy supplier industries in Switzerland//*Gender, Work & Organization*. -2013. –Vol. 20. – Is. 2. –P. 197-210.
30. Benbow, C. P., Lubinski, D., Shea, D. L., & Eftekhari-Sanjani, H. Sex differences in mathematical reasoning ability at age 13: Their status 20 years later//*Psychological science*. -2000. –Vol. 11. – Is. 6. –P. 474-480.
31. Lynn, R., & Irwing, P. Sex differences on the progressive matrices: A meta-analysis//*Intelligence*. -2004. –Vol. 32. – Is. 5. –P. 481-498.
32. Bandura, A. Social cognitive theory in cultural context//*Applied psychology*. -2002. –Vol. 51. – Is. 2. –P. 269-290.
33. Bandura, A. Personal and collective efficacy in human adaptation and change. -1998.
34. Braun, V., & Clarke, V. Thematic analysis. –American Psychological Association, 2012.
35. Kuzhabekova, A., Janenova, S., & Almukhambetova, A. Analyzing the experiences of female leaders in civil service in Kazakhstan: Trapped between economic pressure to earn and traditional family role expectations//*International Journal of Public Administration*. -2017. –Vol. 41. – Is. (15), –P. 1290-1301.
36. Baker, J. The position of women in Kazakhstan in the interwar years//*Central Asian Survey*. -1985, –Vol. 4. – Is. 1. –P. 75-114.
37. Michaels, P. A. Motherhood, patriotism, and ethnicity: Soviet Kazakhstan and the 1936 abortion ban//*Feminist studies*. -2001. –Vol. 27. – Is. 2. –P. 307-333.
38. Atakhanova, Z., & Howie, P. Women in Kazakhstan's energy industries: Implications for the energy transition//*Energies*, -2022. –Vol. 15. – Is. 13, –P. 4540
39. Gruzdeva, E. V., & Chertikhina, E. S. Soviet women: Problems of work and daily life//*Soviet Sociology*. -1986. –Vol. 24. – Is. 1-3. –P. 150-169.
40. Rudenko, N., Antoshchuk, I., Maliushkin, R., & Zemnukhova, L. Gender Equality Paradise Revisited: The Dynamics of Gender Disbalance in Russian Engineering from the Late Soviet Time to the 2010s//*Engineering Studies*. -2022. –Vol. 14. – Is. 1. –P. 56-78.

А.Кужабекова¹, А. Альмухамбетова², А. Нурпеисова³

¹Калгари Университеті, Калгари, Канада

²Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

³Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

Қазақстандағы STEM мамандықтары түлектерінің еңбекке ерте бейімделу тәжірибесін талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада STEM мамандықтары түлектерінің ерте еңбекке бейімделу тәжірибесін талдау үшін мансаптық дамудың әлеуметтік-когнитивтік теориясына негізделген зерттеу нәтижелері берілген. Сапалық зерттеуге арналған материал жұмыс тапқан немесе іздеп жүрген STEM бағдарламасының соңғы түлектерімен 24 жартылай құрылымдық сұхбат арқылы жиналған деректер болды. Деректерді талдау әйелдердің ұйымдық интеграциясы мен бейімделуі қайта жанданған патриархалдық гендерлік күтулермен және кеңестік дәуірдегі тұрақты гендерлік күтулермен шектелетінін көрсетті. Сонымен қатар, халықаралық еңбек нарығына қол жеткізу және қазіргі үкіметтің неолибералдық саясаты әйелдерге мансапты басқаруда және әлеуметтік шындықты өзгертуде белсендірек рөл атқаруға мүмкіндіктер туғызуда.

Түйін сөздер: STEM мамандықтарының түлектері, мансаптық дамудың әлеуметтік-когнитивтік теориясы, университетте оқудан жұмысқа көшу, түлектерді жұмысқа орналастыру, ұйымдастырушылық бейімделу, еңбекке бейімделу, гендерлік күту, гендерлік стандарттар

A. Kuzhabekova¹, A. Almukhambetova², A. Nurpeissova³

¹University of Calgary, Calgary, Canada

²Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

³M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Analysing STEM female graduates' early career adaptation in Kazakhstan

Abstract. This article presents the results of a study based on social-cognitive career theory to analyze the early labor adaptation experiences of female graduates from STEM fields. The data was collected with the help of 24 semi-structured interviews with recent female graduates of STEM specialties. Data analysis showed that women's organizational integration and adaptation are constrained by resurgent patriarchal gender expectations and persistent gender expectations. At the same time, the neoliberal policies of the government are creating opportunities for women to play a more active role in managing their careers and in transforming social reality.

Keywords: female STEM graduates, socio-cognitive theory of career development, transition from higher education to work, graduate employment, organizational adaptation, labor adaptation, gender expectations, gender standards.

Сведения об авторах:

Алия Кужабекова – PhD, ассоциированный профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
aliya.kuzhabekova@nu.edu.kz

Айнур Альмухамбетова – PhD, инструктор, Назарбаев Университет, ainur.almukhambetova@nu.edu.kz

Айгуль Нурпеисова – PhD, исследователь, Северо-Казакстанский университет имени Манаша Козыбаева, Петропавловск, Казакстан, aigil.nurpeissova@alumni.nu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет:

Алия Кужабекова – PhD, қауымдастырылған профессор, Калгари Университеті, Калгари, Канада aliya.kuzhabekova@nu.edu.kz

Айнур Альмухамбетова – PhD, инструктор, Назарбаев Университеті, ainur.almukhambetova@nu.edu.kz

Айгуль Нурпеисова – PhD, зерттеуші, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазакстан университеті, Петропавл, Қазакстан aigil.nurpeissova@nu.edu.kz

Information about authors:

Aliya Kuzhabekova – PhD, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada, aliya.kuzhabekova@nu.edu.kz

Ainur Almukhambetova – PhD, Instructor, Nazarbayev University, ainur.almukhambetova@nu.edu.kz

Aigul Nurpeissova – PhD, Researcher, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan, aigil.nurpeissova@nu.edu.kz

МРНТИ 14.07.07

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-223-244>

Научная статья

Опыт технологического обеспечения и сопровождения разновозрастного обучения в малокомплектной школе с использованием коллективных занятий

Г.М. Кусаинов¹ , Б.Т. Абыканова*² , А.М. Есенгалиева³ , Ж.К. Салыкбаева²

¹Национальная академия образования им. И.Алтынсарина, Астана, Казахстан

²Атырауский университет им.Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ¹g-satybaldy@list.ru, *²bakitgul@list.ru, ³yessengaliyeva@inbox.ru, ²jsk_88@mail.ru)

Аннотация. В статье раскрывается практика разновозрастного обучения в малокомплектной школе (далее - МКШ) с использованием коллективных занятий, которая зарекомендовала себя в опыте учителей Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей; рассматриваются традиционные подходы к организации учебного процесса в начальных, средних и старших классах, разновозрастного взаимодействия в совмещенных классах, его преимущества и недостатки; предлагается инновационный тип обучения, основанный на отказе от классно-урочной системы и переходе к коллективно-разновозрастному обучению, особенности внедрения коллективных учебных занятий, технологический процесс в разновозрастных группах (разновозрастных группах РВГ). Разновозрастное обучение позволяет преодолеть эти проблемы. Оно обеспечивает системную связь всего учебно-воспитательного процесса, поскольку в одной учебной группе учатся дети разных возрастов и классов. Учителям использовать более эффективные методы и формы обучения, учитывать индивидуальные особенности, возможности и потребности каждого обучающегося, обеспечивать связь обучения с жизнью. Это даст возможность обучающимся разных возрастов общаться друг с другом, учиться друг у друга, организовать совместную деятельность учеников разного возраста, обеспечить им более глубокое усвоение материала и получать более полное представление о изучаемом материале.

Ключевые слова: малокомплектная школа, разновозрастная группа, коллективные учебные занятия, сводный отряд, кооперация педагогов, разновозрастное обучение, индивидуальная образовательная программа, технологический процесс, эффективное обучение, групповая работа.

Введение

Одной из важнейших задач в обеспечении качественного образования, на которой акцентирует внимание Концепция развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023-2029 годы, является сокращение разрыва в качестве обучения между городскими и сельскими школами, 52 % из числа последних являются малокомплектными (МКШ).

В этой связи предпринимаются меры, которые включают в себя реализацию региональных проектов «Мобильный учитель», «Қамқор жанұя», «Шефство сильных школ над сельскими школами с низкой результативностью», «КӨМЕКТІMES: школа-школе», «Цифровая сельская школа» и др. За счет этих мер МКШ планируется обеспечить востребованными квалифицированными педагогами, внедрение дистанционного формата в проведении уроков, методическое и методологическое сопровождение, повышение квалификации педагогов, укрепление материально-технической и информационно-коммуникационной инфраструктуры школьных зданий и т.д. [1].

В зарубежном образовании малые сельские школы также играют важную роль и имеют свой уникальный опыт, который заслуживает значительного внимания и может быть полезен для Казахстана. В каждой стране они имеют свои особенности и традиции, которые определяются местными условиями.

Франция известна своими одноклассными школами, которые считаются символом демократии и считаются образцом для подражания. Французы считают, что они помогают детям развиваться в равной степени, независимо от их социального статуса. В Норвегии распространена система объединенных классов, в которых дети разных возрастов учатся вместе, что позволяет эффективно использовать ресурсы. Норвежские объединенные классы позволяют детям получать более разностороннее образование. В Австралии и на Аляске, где поселения разбросаны на большой территории и расположены далеко друг от друга, радио и телевидение играют важную роль в образовании, использование которых позволяет обеспечить доступ к качественному образованию в отдаленных районах [2].

В контексте современного образовательного ландшафта различных стран проблематика и функциональная роль малокомплектных школ демонстрируют вариативность, однако принципы их сохранения и реализуемая образовательная практика обнаруживают сходства, что представляет значительный исследовательский интерес. Одним из ключевых факторов, обуславливающих жизнеспособность данных образовательных институтов, выступает активная роль социальных институтов, функционирующих в сельской местности при условии стабильной демографической ситуации в конкретном населенном пункте. Сохранение малокомплектной школы в подобных условиях обладает рядом неоспоримых преимуществ, как свидетельствует опыт других стран, и открывает возможности для реновации концепций образовательных технологий и методик обучения, соответствующих дидактическим основам малочисленных школ [3].

В то же время, как показывают опыт и наблюдения, анализ литературных источников, недостаточное внимание уделяется вопросам технологического обеспечения и

сопровождения учебного процесса МКШ, обусловленное ее спецификой, прежде всего, не только малочисленным составом, но и разновозрастным составом [4; 5].

В этой связи **целью** исследования является анализ современного состояния организации учебно-воспитательного процесса в малокомплектной школе, выявление наиболее эффективного отечественного опыта технологического обеспечения и сопровождения разновозрастного обучения в малокомплектной школе с использованием коллективных занятий.

В соответствии с обозначенной целью поставлены следующие основные **задачи**:

1. Рассмотреть и проанализировать инновационный отечественный опыт обучения разновозрастных групп в малокомплектной школе с использованием коллективных занятий.

2. Раскрыть взаимодействие разных возрастов в совмещенных классах, его преимущества и недостатки.

3. Дать характеристику технологического обеспечения и сопровождения разновозрастного обучения в малокомплектной школе с использованием коллективных занятий.

Для дальнейшего изложения мы обратили внимание на инновационную практику, которая недостаточно известна широкой педагогической общественности. В данной статье предлагается обобщение образовательной практики учителей МКШ Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей.

Методология исследования

Ввиду отсутствия научно обоснованных и апробированных альтернативных моделей малокомплектных школ (МКШ), в каждом регионе Казахстана наблюдается формирование «авторской» системы их материально-технического оснащения и подходов к организации педагогического процесса.

Существует опыт создания ресурсных центров, объединяющих в единое образовательное пространство несколько близлежащих МКШ. Также функционируют школы-комплексы, такие, как «школа-детский сад», «школа-мини-центр дошкольного образования», «школа-пришкольный интернат-дошкольный мини-центр». Кроме того, существуют школы-социокультурные центры, интегрирующие сельские библиотеки, медицинские пункты, почту, телекоммуникационные услуги и клубы. Имеются также школы-агро-биолаборатории, ориентированные на углубленную теоретическую и практическую подготовку по сельскохозяйственным профилям. Наконец, функционируют разновозрастные школы, где организация учебно-воспитательного процесса основана на коллективных учебных занятиях (работа в парах сменного состава) с разновозрастным контингентом обучающихся [6].

В условиях малокомплектной школы, при объединении трех или четырех классов, используется метод скользящего графика организации учебных занятий.

Согласно Приказу Министерства образования и науки Республики Казахстан № 91 от 12 марта 2018 года, пункт № 13 Типовых правил деятельности организации образования по условиям организации обучения был изложен в новой редакции, которая гласит: «При применении методик разновозрастного обучения допускается совмещение классов».

Следовательно, выбор оптимальных вариантов совмещения классов возлагается на школу. Рекомендовано проводить обсуждение вопросов комплектации совмещенных классов с учетом их количества и контингента обучающихся на заседаниях методических объединений и на педагогическом совете школы [7].

Далее рассмотрим традиционную организацию учебно-воспитательного процесса в малокомплектной школе, которая, как известно, учитывает разновозрастность учащихся.

Особенностью учебного процесса в малокомплектной школе является то, что обучающиеся разных возрастов обучаются вместе в класс-комплектах. Смешанное по возрасту обучение может реализовываться в следующих модификациях:

1) Постоянное на всех уроках по всем предметам: обучающиеся всех возрастов совместно изучают один и тот же материал по всем предметам на протяжении всего учебного года.

2) Постоянное на уроках:

- **трудового обучения;**
- **физической культуры;**
- **изобразительного искусства;**
- **музыки.**

При этом группы формируются по интересам или способностям.

3) Систематическое разновозрастное обучение организуется при аналогичном содержании учебного материала в разных классах (однотемные уроки), когда обучающиеся разных классов вместе изучают одну и ту же тему/раздел.

В начальной школе учебно-воспитательный процесс планируется таким образом, чтобы однотемные уроки по повторяющимся темам проводились сразу во всех классах.

Это позволяет обучающимся разных возрастов общаться друг с другом, учиться друг у друга, организовать совместную деятельность учеников разного возраста, обеспечить им более глубокое усвоение материала и получать более полное представление об изучаемом материале. На таких уроках часть времени может быть посвящена совместной деятельности учащихся разных возрастов, например, обсуждению прочитанного рассказа или просмотру презентации.

В случае выбора учителем поливозрастного обучения на всех этапах занятия, то составляется однопредметное расписание, что дает возможность учителю более эффективно планировать и проводить урок, обеспечить каждому ученику возможность работать в соответствии со своими возможностями, избежать необходимости переключения внимания учащихся между различными предметами в течение урока и более эффективно организовать взаимодействие учащихся разных возрастов.

Варианты организации разновозрастного взаимодействия на уроке:

1) на всех этапах урока:

- **совместная работа** обучающихся разных возрастов над выполнением общих заданий, над учебным материалом, обсуждением его, выполнением задания;

- **преимуществом является возможность** развития коммуникативных навыков, взаимопомощи, чувства ответственности, лидерских качеств.

Например, изучение темы «Древний Египет» в рамках интегрированного урока истории, изобразительного искусства и музыки;

2) на разных этапах:

- **при решении общих задач** обучающиеся разного возраста кооперируются для достижения общей цели;

- **преимуществом является то, что в ходе коллаборации у обучающихся** развиваются навыки сотрудничества, целеполагания, планирования, распределения обязанностей.

Например, обучающиеся старших классов помогают младшим школьникам в подготовке к проекту по теме «Охрана природы».

3) ситуативно:

- **при решении конкретных задач** обучающиеся разного возраста сотрудничают по мере необходимости;

- **преимущества заключаются** в развитии гибкости, адаптивности, умении решать проблемы в нестандартных ситуациях.

Например, старшеклассник помогает младшему школьнику разобраться в сложной задаче по математике.

Разновозрастное взаимодействие в действующих МКШ организуется следующим образом:

- на уроке математики старшеклассники помогают младшим школьникам освоить новый математический прием;

- на уроке казахского/русского/английского языка младшие школьники рассказывают старшеклассникам о своем опыте чтения книг, работают в группах над проектом или выполняют творческое задание;

- на уроке литературы обучающиеся старших классов презентуют творчество поэта или декламируют стихотворение, а младшие школьники слушают и задают вопросы;

- на уроке истории старшеклассники могут рассказать младшим школьникам о событиях, которые произошли в прошлом;

- на уроке физической культуры обучающиеся разного возраста вместе играют в подвижные игры или проводят соревнования [7, с.357].

Считается, что традиционное разновозрастное обучение в МКШ имеет как преимущества, так и недостатки (таблица 1).

Таблица 1

Преимущества и недостатки разновозрастного обучения

Преимущества	Недостатки
Развитие у учащихся коммуникативных навыков, т.е. общения и сотрудничества. Обучающиеся учатся взаимодействовать друг с другом, сотрудничать и решать общие задачи.	Возможные конфликты между обучающимися разного возраста. Обучающиеся могут иметь разные интересы и ценности, что может привести к конфликтам.
Более глубокое усвоение материала. Обучающиеся разного возраста могут учиться друг у друга, дополняя друг друга своими знаниями и опытом	Необходимость дополнительного обучения для учителей. Учителям необходимо научиться работать с разновозрастными классами, что требует дополнительного обучения.
Формирование навыков лидерства и ответственности за других. Старшеклассники могут помогать младшим школьникам, а младшие школьники учиться у старшеклассников.	
Помощь обучающимся с разным уровнем подготовки	
Создание более благоприятной атмосферы в классе	

Примечание: составлено на основании данных [7, с. 357-359].

В качестве основных условий для эффективной организации разновозрастного обучения выступают:

- 1) подготовка учителей к работе с разновозрастными классами, обладание соответствующими знаниями и навыками;
- 2) поддержка родителей, которые должны понимать особенности разновозрастного обучения и поддерживать своих детей в этом процессе;
- 3) общение между обучающимися, которые должны иметь возможность общаться друг с другом, чтобы лучше узнать друг друга и научиться сотрудничать.

В этой связи используются следующие методы и формы обучения для разновозрастных классов:

- групповая работа, позволяющая обучающимся разного возраста работать вместе над общими задачами;
- проектная деятельность, дающая возможность обучающимся самостоятельно решать сложные задачи, используя свои знания и навыки;
- игровые технологии, помогающие обучающимся младшего возраста лучше усваивать материал.

Технологическая цепочка в условиях традиционного разновозрастного взаимодействия не отличается от обычной постановки урока.

I. Проверка домашнего задания

Контроль и оценка

Старшеклассники проверяют и оценивают выполнение устных и письменных домашних заданий младшими обучающимися, развивают навыки контроля и оценки.

Постановка вопросов и работа с заданиями

Старшеклассники подбирают или составляют вопросы и задачи для младших школьников, принимают участие в опросе по этим заданиям, развивают навыки постановки вопросов и работы с заданиями.

Оказание помощи и поддержки

Старшеклассники помогают при ответе обучающимся младших классов в случае затруднений, развивают навыки оказания помощи и поддержки.

II. Изучение нового материала

Объяснение нового материала

Старшеклассники рассказывают новый материал обучающимся младших классов, обеспечивают им развитие навыков устной речи и передачи информации.

Работа с текстом

Старшеклассники организуют работу с текстом, т.е. отмечают карандашом нужный отрывок в тексте, пересказывают содержание текста, обсуждают текст, придумывают вопросы к тексту, развивают навыки работы с текстом и коммуникации.

Составление опорных материалов

Старшеклассники совместно с младшими школьниками составляют опорные материалы (схемы, таблицы), развивают навыки сотрудничества и совместной работы.

Экспериментирование и исследование

Старшеклассники совместно с младшими школьниками организуют совместные наблюдения, постановку опытов, работу с учебными приборами.

III. Закрепление изученного материала

Логические игры и задачи

Старшеклассники совместно с младшими школьниками составляют и отгадывают кроссворды, ребусы; составляют и решают задачи; отвечают на вопросы викторин; развивают навыки логического мышления и решения задач.

Обсуждение прочитанного

Старшеклассники совместно обсуждают прочитанную дополнительную литературу, развивают навыки критического мышления и анализа.

Работа с текстом

Старшеклассники организуют работу с текстом (разделяют текст на части согласно вопросам, плану; пересказывают – подробно, выборочно, творчески, сжато; подготавливают отзыв о прочитанном), дают возможность развивать навыки работы с текстом и коммуникации.

Учебные игры-соревнования

Старшеклассники организуют учебные игры-соревнования, способствуют развитию навыков сотрудничества и совместной работы.

Просмотр и обсуждение видеоматериалов

Старшеклассники совместно с младшими просматривают, обсуждают и комментируют фрагменты фильмов, роликов и т.п.; обеспечивают развитие навыков критического мышления и анализа.

Индивидуальная помощь

Старшекласники оказывают индивидуальную помощь младшим в процессе закрепления и повторения материала; развивают навыки оказания помощи и поддержки.

IV. Контроль знаний

Обобщающие занятия

Старшекласники готовят обобщающие занятия, развивают навыки планирования и проведения занятий.

Разработка материалов

Старшекласники разрабатывают материалы (учебные задания, конкурсы), развивают навыки творчества и креативности.

Проведение контроля знаний

Старшекласники проводят самостоятельные работы; проверяют и оценивают их; обеспечивают себе развитие навыков контроля и оценки.

Взаимопроверка

Обучающиеся разных возрастов учатся друг у друга, оценивают свои знания и умения.

Подробное описание технологического обеспечения и сопровождения учебного процесса в МКШ необходимо для последующего сравнения с предлагаемым инновационным опытом организации разновозрастного обучения, который присущ в основном только Казахстану и некоторым странам СНГ.

Методы, использованные в исследовании

1. Обзор литературы: авторы проанализировали существующую литературу по традиционному и разновозрастному образованию в малокомплектных школах, а также специфический контекст образования в Казахстане.

2. Исследование случая: авторы представили исследование случая инновационной программы разновозрастного образования, реализованной в малокомплектных школах Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей.

3. Сравнительный анализ: авторы сравнили традиционный и разновозрастной подходы к образованию с точки зрения их организации, учебной программы, методов, а также преимуществ и недостатков.

Результаты

В Казахстане существует эффективный опыт организации разновозрастного обучения в МКШ. Этот опыт заключается в отказе от классно-урочной системы и переходе к коллективно-разновозрастному типу обучения.

Основными ее отличиями от классно-урочной системы являются следующие особенности:

1) вместо автономно существующих классов функционирует единая разновозрастная учебная группа (РВГ), которая позволяет обучающимся разного возраста учиться вместе, сотрудничать и помогать друг другу на системной основе;

2) учебная программа делится не на годы обучения, а является целостной программой в рамках нескольких лет обучения, что позволяет обучающимся двигаться в овладении программным материалом по любому предмету в соответствии со своими способностями и потребностями;

3) вместо так называемых уроков проводятся коллективные учебные занятия, которые дают возможность обучающимся работать вместе над общими задачами и проектами;

4) организуется концентрированное изучение **предметов**: вместо ежедневного изучения всех предметов, **погружение** в несколько предметов для более глубокого изучения, позволяющее обучающимся сконцентрироваться на нескольких предметах в течение более длительного периода времени, что приводит к более глубокому пониманию и запоминанию материала; дает возможность обучающимся выбрать предметы, которые им интересны, что повышает их мотивацию к учебе; **развить навыки самоорганизации**, т.е. учит обучающихся планировать свое время и расставлять приоритеты;

5) **практикуются индивидуальные планы обучения** для каждого обучающегося **вместо** календарно-тематических планов для всего класса, позволяющее учитывать индивидуальные потребности, интересы и темп обучения каждого обучающегося; дает возможность обучающимся **развивать индивидуальные траектории**, двигаться в своем собственном темпе и осваивать материал в соответствии со своими способностями; учит обучающихся нести ответственность за свое образование;

6) **совместное** учителя с обучающимися **управление учебным процессом**, дающее обучающимся возможность участвовать в принятии решений, что повышает их мотивацию к учебе; учит обучающихся работать вместе, сотрудничать и делиться своими знаниями и опытом; проявлять обучающимся свои лидерские качества и взять на себя ответственность за свою учебу.

Таким образом, инновационный тип обучения имеет ряд преимуществ перед традиционной классно-урочной системой. Он позволяет обучающимся разного возраста учиться вместе, двигаться по программе обучения в соответствии со своими способностями и потребностями, работать вместе над общими задачами и проектами, более глубоко изучать отдельные предметы и принимать активное участие в планировании и организации своей учебной деятельности.

Как справедливо отмечает Н.П. Серемченко, «В малокомплектной школе дети объединяются в классы-комплекты – 1-3, 2-4, 5-6 и т.д. Несмотря на то, что дети объединяются в одну группу, их нельзя назвать разновозрастной группой, потому что это группа обучающихся разных лет обучения, осваивающих учебное содержание каждого класса отдельно. Даже если дети изучают на каждом занятии один и тот же однотемный материал, основной способ организации обучения – групповое обучение, т.е. сначала учитель работает с одним классом, потом с другим. Дети каждого класса общаются на учебном занятии с учителем только 20 минут из 45-минутного урока» [8].

Разновозрастная учебная группа (РВГ) - это группа учеников, которые обучаются по индивидуальным образовательным программам в разной последовательности за разный промежуток времени и в разных временных группах.

В зависимости от количества обучающихся в малокомплектной школе (МКШ) создаются разные виды разновозрастных учебных коллективов. В МКШ с количеством до 100 обучающихся организуется одна разновозрастная группа с 1 по 11 класс.

Рассмотрим варианты формирования разновозрастных учебных групп.

В 1-4 классы объединяются дети одного возрастного периода, у которых ведущая деятельность – учебная. Здесь происходит развитие навыков общения, самостоятельности.

В 5-9 классы включены обучающиеся основного среднего уровня образования, у которых ведущая деятельность – учебная и социальная. В этих РВГ осуществляется развитие социальных навыков, самоопределения, самосознания, критического мышления.

В 10-11 классы объединены старшие школьники, у которых предпрофессиональная **ведущая деятельность, т.е. они готовятся** к будущей профессиональной деятельности, развивают навыки самопрезентации, целеустремленности.

Среди особенностей обучения в РВГ можно выделить следующие:

- обучающиеся осваивают учебный материал по индивидуальным образовательным программам, которые разрабатываются с учетом их индивидуальных способностей и потребностей;
- обучающиеся имеют возможность общаться и взаимодействовать с обучающимися разных возрастов. Это помогает им развивать свои коммуникативные навыки, а также учиться у более старших и помогать младшим;
- обучающиеся РВГ принимают активное участие в управлении учебным процессом, помогая организовывать занятия, проводить исследования и принимать решения.

Важно отметить, что разновозрастные группы должны быть сформированы с учетом не только возраста, но и уровня подготовки, интересов и потребностей обучающихся.

Рассмотрим в сравнении с традиционным технологический процесс в РВГ, который системно преобразует весь учебно-воспитательный процесс. Это означает, что он затрагивает все его аспекты, включая цели, содержание, формы организации, стратегии и техники, образовательные ресурсы (таблица 2).

Таблица 2

Сравнение традиционного с разновозрастным обучением

Критерий	Традиционная система	Разновозрастное обучение
Организация обучения	Классы	Группы с разновозрастным составом
Учебный план и программа	Одинаковые для всех классов.	Гибкие индивидуальные, адаптированные к потребностям каждого обучающегося.
Методы и формы обучения	Определяются учителем в соответствии с ГОСО и Типовой учебной программой.	Разнообразие форм и методов обучения, учитывающих индивидуальные особенности.

Преимущества	Простота и понятность реализации (легко организовать и управлять), стандартизация (обеспечивает единый уровень подготовки для всех обучающихся), специализация (учителя могут специализироваться на определенном предмете или возрастной группе).	Индивидуализация (учет индивидуальных особенностей и потребностей каждого обучающегося), развитие навыков (стимулирует сотрудничество, взаимопомощь и общение между обучающимися разных возрастов), мотивация (повышает интерес к учебе и позволяет обучающимся учиться в своем темпе).
Недостатки	Ригидность и жесткость (не позволяет учитывать индивидуальные особенности обучающихся), ограниченные возможности (не всегда позволяет развивать навыки сотрудничества и взаимопомощи), отсутствие мотивации (может привести к потере интереса к учебе у некоторых обучающихся).	Сложность (требует более тщательной подготовки и квалифицированных кадров), может быть сложно организовать, необходимость адаптации (может быть сложно адаптировать учебные материалы и методы обучения для разных возрастов), неоднородность (может быть сложно создать комфортную атмосферу для обучающихся с разным уровнем подготовки).

Примечание: составлено на основании данных [7, с.357-371].

Традиционное одновозрастное обучение, организуемое по классам, изучение в каждом из них одних и тех же предметов в одном темпе приводит к целому ряду проблем, в том числе:

- 1) крайне слабая связь и преемственность начального, среднего и старшего звеньев школы;
- 2) низкое качество учебных программ, разрабатываемых для средних классов, и они не всегда соответствуют потребностям и возможностям учащихся начальных и старших классов;
- 3) перегрузка учащихся большим объемом книжных знаний. Обучающиеся вынуждены заучивать большое количество материала, который им часто не нужен в жизни;
- 4) слабая связь обучения с жизнью. Материал, изучаемый в школе, часто не связан с реальными проблемами и потребностями учащихся;
- 5) прогрессирующее падение интереса учащихся к учению, т.к. оно становится для них скучным и неинтересным;
- 6) отрыв педагогической науки от школьной практики и педагогического образования;
- 7) медленное внедрение инновационных процессов и достижений в сфере образования.

Разновозрастное обучение в РВГ позволяет преодолеть эти проблемы. Оно обеспечивает системную связь всего учебно-воспитательного процесса, поскольку в одной

учебной группе учатся дети разных возрастов и классов. Это позволяет учителям использовать более эффективные методы и формы обучения, учитывать индивидуальные особенности, возможности и потребности каждого обучающегося, обеспечивать связь обучения с жизнью.

Концептуальные идеи для построения учебного процесса в РВГ

Теоретико-методологической основой обучения является естественнонаучный (материалистический) подход, который понимает его как социоприродное явление, определяющее примат естественной коммуникации как универсального механизма взаимодействия социальных субъектов, интегрирующий достижения отечественной и мировой теории и практики обучения и конструируется на следующих принципах:

- непрерывной и безотлагательной передаче знаний (информации);
- завершенности обучения (ориентации на высшие конечные результаты);
- обучения в соответствии со способностями каждого обучающегося;
- всеобщего сотрудничества и товарищеской взаимопомощи;
- разновозрастности и разноуровневости состава образовательного коллектива;
- разнообразия тем, заданий как особый случай разделения труда (функций, обязанностей);
- педагогизации деятельности участников учебного процесса;
- интернационализации процесса обучения [9].

Концепция РВГ предполагает реализацию следующих идей:

- индивидуализация обучения. Каждый ученик осваивает учебный материал в своем темпе и по своему плану;
- гуманизация образования. В центре внимания находится личность обучающегося, ее интересы и потребности;
- развитие самостоятельности и ответственности. Обучающиеся учатся самостоятельно ставить цели, планировать и организовывать свою деятельность, контролировать и оценивать свои результаты.

На основе этих концептуальных идей строится учебный процесс в РВГ. Он включает в себя следующие элементы:

1) коллективные учебные занятия, которые являются основной формой организации обучения в РВГ. На этих занятиях обучающиеся разных возрастов совместно изучают один и тот же материал;

2) сводные группы, которые являются временными объединениями учащихся для выполнения конкретных учебных задач. Сводные группы могут быть сформированы по разным признакам, например, по уровню подготовки учащихся, по изучаемому предмету, по интересам учащихся и т. д.

В рамках парадигмы разновозрастного обучения сводная группа представляет собой временное объединение обучающихся, направленное на достижение конкретной учебной цели (таблица 3).

Таблица 3

Характерные особенности и преимущества сводных групп

Критерии	Описание
Характерные особенности	
Состав	Группа может формироваться из учеников разных возрастов и классов.
Деятельность	В рамках сводной группы могут изучаться различные темы, применяться разнообразные методики коллективных занятий и задействоваться различные средства обучения.
Продолжительность	Функционирование группы ограничено периодом, необходимым для выполнения поставленной задачи.
Последующая работа	По завершении работы в одной группе, обучающиеся переходят в другие, уже существующие или вновь формируемые, для выполнения новых задач.
Преимущества	
Развитие навыков	Совместная работа в сводных группах стимулирует развитие навыков сотрудничества, взаимопомощи, коммуникации и самоорганизации.
Повышение мотивации	Разновозрастный формат обучения и вариативность методик поддерживают интерес к учебе, позволяя обучающимся осваивать материал в комфортном темпе и делиться своими знаниями.
Индивидуализация	Подход к обучению в рамках сводных групп учитывает индивидуальные особенности и потребности каждого обучающегося.

Примечание: составлено на основании данных [2, с.31-33].

Сводные группы – эффективный инструмент, который позволяет реализовать принципы разновозрастного обучения, развивать навыки XXI века и повышать мотивацию к учебе.

Важно отметить, что формирование сводных групп, определение целей и задач, а также выбор форм и методов обучения должны осуществляться с учетом возрастных особенностей, потребностей каждого обучающегося и уровня их подготовки, что позволит обеспечивать более эффективное усвоение учебного материала, результативно использовать время и ресурсы, оказывать содействие развитию самостоятельности и ответственности обучающихся, обеспечить разнообразие учебной деятельности и избежать монотонности [9; 10].

Расписание занятий составляется в соответствии с недельными погружениями в учебные предметы (таблицы 4, 5, 6).

Таблица 4

Пример расписания понедельной концентрации для уровня начального образования (при наличии отдельного РВГ)

1 неделя	2 неделя	3 неделя	4 неделя
Русский язык	Математика	Русский язык	Математика
Познание мира	Литературное чтение	Познание мира	Литературное чтение

Примечание: составлено на основании данных [2, с.24; 8, с.25].

Таблица 5

Пример расписания понедельной концентрации в РВГ для уровня основного среднего образования

1 неделя	2 неделя	3 неделя	4 неделя	5 неделя
Казахский язык	Математика	Казахский язык	Математика	Казахский язык
Биология	Казахская литература	География	Литература	Физика
Английский язык	Химия	Английский язык	Биология	История

Примечание: составлено на основании данных [8, с.25].

Таблица 6

Пример расписания на неделю (РВГ – школа полного дня)

Время	Содержание деятельности
8 ³⁰ -9 ⁰⁰	Музыкальная гостиная (или - круг радости, танцевальная разминка, утренняя гимнастика и т.д.)
9 ⁰⁰ -10 ³⁰	Первое погружение в учебный предмет (см. недельное погружение)
10 ³⁰ -11 ¹⁵	В начальной школе - город Мастеров (конструирование, моделирование, лепка и т.д.)
10 ³⁰ - 11 ¹⁵	В основной и старшей школе - студии, клубы, проектная деятельность и т.д.
11 ¹⁵ -12 ⁴⁵	Второе погружение в учебный предмет (см. недельное погружение)
12 ⁴⁵ - 13 ¹⁵	Обед
13 ¹⁵ -14 ⁰⁰	В начальной школе - предмет (Физкультура, или ИЗО, или Трудовое обучение, или Музыка)
13 ⁰⁰ -14 ⁴⁵	В основной и старшей школе - третье погружение в учебный предмет
14 ⁴⁵ -15 ²⁰	В начальной школе - игры на свежем воздухе
15 ²⁰ -16 ⁰⁰	В начальной школе - детское экспериментирование
14 ⁴⁵ -16 ⁰⁰	В основной и старшей школе - элективные курсы, заседания научного общества, студии, клубы и т.д.
16 ⁰⁰	Уход домой без домашних заданий

Примечание: составлено на основании данных [8, с.25-26; 10, с.39-41].

Обсуждение

Рассмотрим организацию коллективных занятий в разновозрастных группах (РВГ).

Структурирование учебных программ

Для организации коллективных занятий учебные программы структурируются по учебным модулям. Учебный модуль - это совокупность учебных тем, объединённых общей темой или целью.

После структурирования учебных программ определяются связи и зависимости между модулями. Это необходимо для проектирования образовательного маршрута для каждого учащегося.

Освоение учебного материала

Образовательный маршрут – это возможный путь освоения учебной программы, учитывающий способности, склонности и задатки каждого учащегося. Маршруты помогают оперативно определить следующую тему для изучения учебного материала.

Самоуправление в РВГ

Все обучающиеся включены в процессы самоуправления через организацию рефлексивного пространства. Рефлексивное пространство – это область, в котором обучающиеся могут обсуждать свои проблемы, трудности, потребности и т.д.

В рефлексивное пространство входят следующие элементы:

- постоянные отряды – небольшие группы обучающихся, которые функционируют долгое время, имеют неизменный состав, формируются по различным признакам (желание, общие интересы и т.д. участников);
- общее собрание – сбор, на котором обсуждаются общие вопросы учебного процесса;
- Совет командиров – собрание руководителей постоянных отрядов, на котором обсуждаются проблемы и трудности каждого обучающегося, относящиеся к учебному процессу;
- кооперация педагогов – объединение учителей, работающих в РВГ.

Рассмотрим деятельность постоянных отрядов и совета командиров.

Деятельность постоянных отрядов, служащих своеобразной платформой, **включает в себя обсуждение** (члены отряда делятся своими проблемами и опытом, а также предлагают друг другу поддержку и советы), **анализ** (отряд совместно анализирует проблемы и вырабатывает возможные решения), **планирование** (отряд может планировать мероприятия, направленные на решение проблем).

Деятельность Совета командиров представляет собой выслушивание (Совет выслушивает командиров постоянных отрядов, а также учителей), **анализ** (Совет анализирует информацию о работе всех членов учебной группы), **решение проблем** (Совет принимает решения по вопросам, касающимся учебной группы), **планирование** (Совет может планировать мероприятия, направленные на улучшение учебного процесса).

Деятельность постоянных отрядов и Совета командиров носит взаимосвязанный характер: Совет опирается на информацию, полученную от командиров постоянных отрядов, а решения, принятые советом командиров, доводятся до сведения членов постоянных отрядов.

Выводы

Таким образом, организация учебного процесса в разновозрастной группе осуществляется на основе следующих принципов:

1) структурирование учебных программ по учебным модулям и проектирование индивидуальных образовательных маршрутов для каждого обучающегося;

2) включение всех обучающихся в процессы самоуправления через организацию рефлексивного пространства;

3) формирование постоянных отрядов, в которых участники учебного процесса могут обсуждать свои проблемы и трудности, учиться взаимодействовать друг с другом и принимать решения;

4) регулярное обсуждение проблем и трудностей обучающихся на совете командиров;

5) ежемесячное собрание за отчетный период всех участников образовательного процесса, на котором анализируется работа всей учебной группы и принимаются решения по дальнейшему планированию.

Эти принципы направлены на создание условий для полноценного развития обучающихся, их самореализации и успешной социализации.

Организация коллективных занятий в РВГ предполагает учёт индивидуальных особенностей и потребностей каждого учащегося. Для этого учебные программы структурируются по учебным модулям, определяются связи и зависимости между модулями, а также организуется рефлексивное пространство, в котором обучающиеся могут обсуждать свои проблемы и трудности.

Для организации коллективных учебных занятий необходима кооперация педагогов, т.е. группа учителей, которые совместно работают над организацией и проведением коллективных учебных занятий.

Деятельность кооперации педагогов носит **полиаспектный характер**. С одной стороны, она представляет собой **группу учителей**, выполняющих ряд функций: **обучающие** (организация и проведение учебных занятий), **организационные** (распределение обязанностей, контроль за ходом учебного процесса), **управленческие** (принятие решений, касающихся работы кооперации), **методические** (разработка методических материалов, анализ результатов обучения).

С другой стороны, кооперация выходит за рамки простого распределения функций между учителями. Она предполагает **совместную деятельность**, которая включает: **планирование** (совместное определение целей, задач и содержания учебных занятий), **проектирование** (разработка методики и дидактических материалов), **рефлексия** (анализ результатов учебных занятий, выявление проблем и определение путей их решения).

В кооперации различаются **три типа учителей**:

1. Дежурный учитель (технолог учебного процесса), отвечающий за общее руководство учебным процессом в разновозрастной группе.

2. Учитель-специалист по предмету, ответственный за преподавание конкретного предмета.

3. Учитель-ассистент, помогающий дежурному учителю и учителю-специалисту в проведении занятий.

Рефлексия, планирование и коррекция деятельности осуществляются по необходимости и могут охватывать **разный временной масштаб** (от анализа конкретного занятия до оценки работы кооперации за длительный период), **различные аспекты** (содержание, методы, формы обучения, результаты).

В целом кооперация педагогов – это эффективный инструмент, который позволяет повысить качество обучения и создать условия для развития каждого обучающегося.

Таким образом, кооперация педагогов играет важную роль в организации и проведении коллективных учебных занятий. Она позволяет обеспечить эффективность обучения, повысить качество образования и создать комфортные условия для обучения и развития обучающихся.

Эти роли позволяют обеспечить эффективное планирование, проектирование и проведение коллективных учебных занятий, а также отслеживать результаты обучения и вносить необходимые корректировки.

Инновационный опыт педагогов МКШ Восточно-Казахстанской и Павлодарской областей демонстрирует высокую эффективность. Об этом свидетельствуют результаты мониторинговых исследований учащихся РВГ Павлодарских МКШ (таблицы 7 и 8):

Таблица 7

Результаты мониторинговых исследований учащихся РВГ Павлодарских МКШ

Способы мыследеятельности	Учебный год				
	2016	2017	2018	2019	2020
Анализ ситуации	23%	31%	42%	49%	53%
Целеполагание	25%	33%	45%	54%	61%
Проектирование ИОП	29%	49%	64%	79%	90%
Планирование деятельности	12%	34%	48%	63%	81%
Самоконтроль и самооценка	52%	63%	71%	93%	99%
Рефлексия	14%	22%	31%	42%	57%
Умение выделять предмет коммуникации	19%	28%	41%	48%	54%
Умение составлять суждение о предмете коммуникации	24%	42%	58%	71%	84%
Умение найти аргумент, контраргумент	21%	36%	51%	58%	67%
Умение вести диалог	10%	18%	36%	51%	68%
Умение отстаивать собственную точку зрения	23%	36%	42%	49%	61%

Примечание: составлено на основании данных [8, с.37-38].

Таблица 8

Результаты мониторинговых исследований учащихся РВГ Павлодарских МКШ

Общие умения коммуникации	Учебный год				
	2016	2017	2018	2019	2020
Говорит с пониманием	61%	77%	85%	91%	100%
Слушает с пониманием	51%	65%	83%	100%	100%
Умеет письменно выражать свои мысли	79%	81%	88%	100%	100%
Трансформирует информацию	52%	62%	81%	99%	100%

Примечание: составлено на основании данных [8, с.38].

Опыт работы МКШ Восточно-Казахстанской области (2016-2020 гг.) показал снижение уровня тревожности на 17%, фрустрации потребности в достижении успеха (неблагоприятный психологический фон, не позволяющий ребенку удовлетворить свои потребности в успехе) – 12%, страха ситуации проверки знаний – 8%, страха несоответствия ожидаемых результатов – 17% [11, с.317].

В целом технологический процесс в РВГ является инновационным подходом к организации обучения в МКШ. Он позволяет преодолеть многие проблемы традиционной системы обучения и обеспечить более эффективное обучение и развитие обучающихся.

Вклад каждого автора:

Авторы разделили между собой задачи и обязанности исследования. Так, Г.М. Кусаинов и Б.Т. Абыканова сосредоточились на обзоре литературы, А.М. Есенгалиева, Ж.К. Салыкбаева – на сборе и анализе данных. Все авторы совместно готовили и выверяли рукопись статьи, где дают подробное описание инновационной модели разновозрастного образования для улучшения опыта обучения учащихся в малокомплектных школах и обсуждают ее преимущества по сравнению с традиционными подходами.

Статья выполнена в рамках грантового финансирования научно-технической программы АР19678668 «Разработка интерактивной программы дистанционного профессионального обучения учителей сельских малокомплектных школ на базе цифровой платформы Discord» (2023-2025 гг.).

Список литературы

1. Об утверждении Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 249. [Электронный ресурс] - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (дата обращения 17.12.2023).
2. Кусаинов Г.М., Игибаева А.К., Шалгынбаева К.К. Организация работы в малокомплектной школе в рамках обновления содержания среднего образования: Практическое руководство: Учебно-методическое пособие. – Алматы: Изд-во «Эпиграф», 2021. – 184 с.

3. Chittleborough, Gail, Campbell, Coral, Hubber, Peter and Tytler, Russell 2007, Technology and teachers in rural schools : diversity and similarity, in SiMERR 2007 : Proceedings of the 'Narrowing the gap: addressing educational disadvantage' conference: SiMERR National Conference University of New England, National Centre of Science, Information and Communication Technology, and Mathematics Education for Rural and Regional Australia, University of New England, Armidale, NSW, pp. 29-42. [Электронный ресурс] - URL: https://www.researchgate.net/publication/242262127_Technology_and_teachers_in_rural_schools_Diversity_and_similarity#:~:text= (дата обращения 17.12.2023).

4. Elizabeth S. Wargo Jeff Simmons (2021) Technology storylines: A narrative analysis of the rural education research Vol. 42 No. 2 The Rural Educator, journal of the National Rural Education Association. [Электронный ресурс] - URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1315190.pdf>. DOI:10.35608/ruraled.v42i2.1240 (дата обращения 17.12.2023).

5. Catharine Biddle and Amy Price Azano Constructing and Reconstructing the «Rural School Problem»: A Century of Rural Education Research. Review of Research in Education. Vol. 40, Education Research: A Century of Discovery (March 2016), pp. 298-325 (28 pages) (дата обращения 17.12.2023).

6. Малокомплектные школы в странах дальнего и ближнего зарубежья: проблемы и перспективы. [Электронный ресурс] - URL: <http://vsa.kaznpu.kz/?tm=1&menu=15> (дата обращения 17.12.2023).

7. Об особенностях организации учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году: инструктивно-методическое письмо. – Нур-Султан: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2019. – 476 с.

8. Серемченко Н.П., Руколеева Л.В. Новая образовательная практика: Павлодарская технология/ Под ред. Г.М.Кусаинова. - Алматы: Изд-во «Эпиграф», 2021. – 360 с.

9. Кусаинов Г.М. Педагогическая технология современной школы: Монография. – Астана: РНПЦ «Учебник», 2012. – 355 с.

10. Концепция развития образования и науки Республики Казахстан до 2030 года/ Под ред. Е.Н.Васильевой, Г.М.Кусаинова. – Алматы: Изд-во «Эпиграф», 2021. – 105 с.

11. Основы дидактики: учебно-методическое пособие: доп. и перераб./Г.М.Кусаинов, А.К.Кагазбаева, К.М.Сагинов, Б.Т.Абыканова, З.К.Конурова, С.Б.Нугуманова. – Нур-Султан: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2019. – 432 с.

Г.М. Кусаинов¹, Б.Т. Абыканова^{*2}, А.М. Есенгалиева³, Ж.К. Салыкбаева²

¹Ы.Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы, Астана, Қазақстан

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Шағын жинақты мектепте ұжымдық сабақтарды пайдалана отырып әртүрлі жастағы оқытудың технологиялық қамтамасыз ету және сүйемелдеу тәжірибесі

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстары мұғалімдерінің тәжірибесінде өзін көрсеткен ұжымдық сабақтарды пайдалана отырып, шағын жинақты мектепте (ШЖМ) әртүрлі жастағы оқыту тәжірибесі ашылып, бастауыш, орта және жоғары сыныптарда

оқу процесін ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдері, бірлескен сыныптардағы әртүрлі жастағы өзара іс-қимыл, оның артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылып, сынып-сабақ жүйесінен бас тартуға және ұжымдық-әртүрлі жастағы оқытуға көшуге негізделген оқытудың инновациялық түрі, ұжымдық оқу сабақтарын енгізу ерекшеліктері, әртүрлі жастағы топтардағы технологиялық процесс (ӘЖТ) ұсынылады. Әр түрлі жастағы оқыту бұл қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Ол бүкіл оқу-тәрбие процесінің жүйелі байланысын қамтамасыз етеді, өйткені бір оқу тобында әртүрлі жастағы және сыныптағы балалар оқиды. Мұғалімдерге оқытудың неғұрлым тиімді әдістері мен нысандарын қолдану, әрбір білім алушының жеке ерекшеліктерін, мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескеру, оқытудың өмірмен байланысын қамтамасыз ету. Бұл әр түрлі жастағы білім алушыға бір-бірімен сөйлесуге, бір-бірінен үйренуге, әр түрлі жастағы оқушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруға, материалды тереңірек игеруге және зерттелген материал туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: шағын жинақты мектеп, әртүрлі жастағы топ, ұжымдық оқу сабақтары, жиынтық жасақ, педагогтар кооперациясы, әртүрлі жастағы оқыту, жеке білім беру бағдарламасы, технологиялық процесс, тиімді оқыту, топтық жұмыс.

G.M. Kussainov¹, B.T. Abykanova*², A.M. Yessengaliyeva³, Zh.K. Salykbayeva²

¹*National Academy of Education named after I. Altynsarın, Astana, Kazakhstan*

²*Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan*

³*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Experience in technological support and support of multi-age education in a small school using collective classes

Abstract. The article reveals the practice of multi-age education in a small school (hereinafter SMS) using collective classes, which has proven itself in the experience of teachers of East Kazakhstan and Pavlodar regions; traditional approaches to the organization of the educational process in primary, middle and senior grades, multi-age interaction in combined classes, its advantages and disadvantages are considered; An innovative type of education is proposed, based on the rejection of the class-based system and the transition to collective learning of different ages, the features of the introduction of collective learning activities, the technological process in age groups (AGD). Multi-age education allows you to overcome these problems. It provides a systematic connection of the entire educational process, since children of different ages and classes study in the same study group. Teachers should use more effective methods and forms of education, take into account the individual characteristics, capabilities and needs of each student, and ensure that learning is connected with life. This allows students of different ages to communicate with each other, learn from each other, organize joint activities of students of different ages, provide them with a deeper assimilation of the material and get a more complete understanding of the material being studied.

Keywords: small-sized school, multi-age group, collective training sessions, consolidated squad, teacher cooperation, multi-age training, individual educational program, technological process, effective training, group work.

References

1. On approval of the Concept of development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 . №249 [Electronic resource] - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> (date of appeal 12/17/2023). [in Russian]
2. Kussainov G.M., Igbayeva A.K., Shalgynbayeva K.K. Organization of work in a small school within the framework of updating the content of secondary education: A practical guide: Educational and methodical manual. [Organizaciya raboty v malokomplektnoj shkole v ramkah obnovleniya soderzhaniya srednego obrazovaniya: Prakticheskoe rukovodstvo: Uchebno-metodicheskoe posobie.] - Almaty: Publishing house «Epigraph», 2021. - 184 p. [in Russian]
3. Chittleborough, Gail, Campbell, Coral, Hubber, Peter and Tytler, Russell 2007, Technology and teachers in rural schools: diversity and similarity, in SiMERR 2007: Proceedings of the 'Narrowing the gap: addressing educational disadvantage' conference: SiMERR National Conference University of New England, National Centre of Science, Information and Communication Technology, and Mathematics Education for Rural and Regional Australia, University of New England, Armidale, NSW, pp. 29-42. [Electronic resource] - URL: [https://www.researchgate.net/publication/242262127_Technology_and_teachers_in_rural_schools_Diversity_and_similarity#:~:text=\(date%20of%20application%2017.12.2023\).](https://www.researchgate.net/publication/242262127_Technology_and_teachers_in_rural_schools_Diversity_and_similarity#:~:text=(date%20of%20application%2017.12.2023).) [in English]
4. Elizabeth S. Wargo Jeff Simmons (2021) Technology storylines: A narrative analysis of the rural education research Vol. 42 No. 2 The Rural Educator, journal of the National Rural Education Association. [Electronic resource] - URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1315190.pdf>. DOI:10.35608/ruraled.v42i2.1240 (date of application 17.12.2023). [in English]
5. Catharine Biddle and Amy Price Azano Constructing and Reconstructing the «Rural School Problem»: A Century of Rural Education Research. Review of Research in Education. Vol. 40, Education Research: A Century of Discovery (March 2016), pp. 298-325 (28 pages) (date of application 17.12.2023). [in English]
6. Small schools in the countries of the far and near abroad: problems and prospects. [Electronic resource] - URL: <http://vsa.kaznpu.kz/?tm=1&menu=15> (date of application 17.12.2023). [in Russian]
7. On the specifics of the organization of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2019-2020 academic year: Instructional and methodological letter. [Ob osobennostyah organizacii uchebno-vospitatel'nogo processa v organizatsiyah srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan v 2019-2020 uchebnom godu: Instruktivno-metodicheskoe pis'mo] - Nur-Sultan: I. Altynsarin National Academy of Education, 2019. - 476 p. [in Russian]
8. Seremenko N.P., Rukoleeva L.V. New educational practice: Pavlodar technology/Edited by G.M.Kussainov. [Novaya obrazovatel'naya praktika: Pavlodarskaya tekhnologiya Novaya obrazovatel'naya praktika: Pavlodarskaya tekhnologiya] - Almaty: Publishing house «Epigraph», 2021. - 360 p. [in Russian]
9. Kussainov G.M. Pedagogical technology of the modern school: Monograph [Pedagogicheskaya tekhnologiya sovremennoj shkoly]. - Astana: RSPC «Uchebnik», 2012. - 355 p. - [in Russian]
10. The concept of development of education and science of the Republic of Kazakhstan until 2030 / Ed. E.N.Vasilieva, G.M.Kussainov [Konceptiya razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan do 2030 goda] - Almaty: Publishing house «Epigraph», 2021. - 105 p. - [in Russian]
11. Fundamentals of didactics: educational and methodological manual: additional. and revised/ G.M.Kussainov, A.K.Kagazbaeva, K.M.Saginov, B.T.Abykanova, Z.K.Konurova, S.B.Nugumanova [Osnovy didaktiki: uchebno-metodicheskoe posobie: dop. i pererab.]. - Nur-Sultan: Center for Pedagogical Excellence of AOO «Nazarbayev Intellectual Schools», 2019. - 432 p. - [in Russian]

Сведения об авторах:

Г.М. Кусаинов – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник, Национальная академия образования имени И. Алтынсарина, ул. Мәңгілік Ел, 8, 010000, Астана, Казахстан.

Б.Т. Абыканова – автор для корреспонденции, кандидат педагогических наук, и.о. профессора, кафедра физики и технических дисциплин, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова. Студенческий проспект, 212, 060000, Атырау, Казахстан.

А.М. Есенгалиева – кандидат педагогических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Ж.К. Салыкбаева – магистр, старший преподаватель, кафедра физики и технических дисциплин, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, Студенческий проспект, 212, 060000, Атырау, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Г.М. Кусаинов – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, жетекші ғылыми қызметкер, Ы. Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы, Мәңгілік Ел көшесі, 8, 010000, Астана, Қазақстан.

Б.Т. Абыканова – негізгі автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Студенттер даңғылы 212, 060000, Атырау қ., Қазақстан.

А.М. Есенгалиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Ж.К. Салыкбаева – магистр, аға оқытушы, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Студенттер даңғылы 212, 060000, Атырау қ., Қазақстан.

Information about authors:

G.M. Kussainov – candidate of pedagogic sciences, associate professor, leading researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarin, Mangilik El St., 8, 010000, Astana, Kazakhstan.

B.T. Abykanova – corresponding author, candidate of pedagogical sciences, acting professor, Department of «Physics and technical disciplines», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 212 Student's Avenue, 060000, Atyrau, Kazakhstan.

A.M. Yessengaliyeva – candidate of pedagogical sciences, professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev st., 2, 010008, Astana, Kazakhstan.

Zh.K. Salykbayeva – master, senior lecturer, Department of «Physics and technical disciplines», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 212 student's avenue, 060000, Atyrau, Kazakhstan.

МРНТИ 14.35.07

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-245-259>

Жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру

А.К. Олжаева*^{id}, С.С. Қоңырбаева^{id}

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: aknur@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастырудың мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылды. Мақалада ұлттық құндылықтарды ұрпақ бойына сіңіру мақсатында бекітілген мемлекеттік құжаттар негізге алынды. Сондай-ақ «ұлттық құндылықтар», «сыныптан тыс жұмыстар» сияқты кілттік ұғымдарға педагогика, психология, әлеуметтану және т.б. әлеуметтік ғылымдар аясында зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері талданып, ұғымдарға түсіндірме жасалды. Сыныптан тыс жұмыстардың бағыттары мен формалары қарастырылды. Д.Б. Элькониннің жасерекшелік периодизациясына сәйкес, жасөспірімдік кезеңге сипаттама жасалды. Ғылыми мақаланың тәжірибелік бөлімінде жасөспірімдердің (7-11 сынып оқушылары) ұлттық құндылықтарының бастапқы деңгейін анықтау және оны тиімді жолмен қалыптастыру мәселелері талданды. Тәжірибелік жұмыс анықтау, қалыптастыру, бақылау кезеңдерін қамтыды. Анықтау кезеңінде «Аяқталмаған сөйлем», «Суреттер сөйлесін» диагностикалық әдістемелері арқылы оқушылардың ұлттық құндылықтарының бастапқы деңгейі анықталды. Қалыптастырушы кезеңде жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру мақсатында ұйымдастырылған қысқа мерзімді жоба құрылып, сынақтан өткізілді. Жоба тиімділігін анықтау мақсатында тәжірибенің бақылау кезеңінде М. Рокичтің «Құндылықтық бағдарды анықтау» диагностикасы мен жағдаяттық сұрақтарды талдау әдістемелері қолданылды. Бақылау кезеңіндегі әдістемелердің нәтижелеріне сәйкес қысқа мерзімді жобаның тиімділігі бағаланып, зерттеу жұмысы бойынша қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: жасөспірімдер тәрбиесі, ұлттық құндылықтар, дәстүр, сыныптан тыс жұмыстар.технологический процесс, эффективное обучение, групповая работа.

Кіріспе

Жасөспірімдер – ел ертеңі, еліміздің болашағын құраушы азаматтар. Олардың еліміздің өркендеуіне, Отанымыздың абыройын асқақтатуына, халқы мен оның тарихына, мәдени мұраларына жанашыр болуы бойына сіңірген ұлттық құндылықтарға, сондай-ақ Отанына, халқына деген құрметіне тікелей байланысты. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Мұстафа Шоқай: «Ұлттық құндылықтардан жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халықтың мүддесі мен мұқтажын жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды» деген болса [1], М. Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде: «Әрбір тәрбиеші баланы ұлт дәстүрімен тәрбиелеуге міндетті» деді [2]. Сол себепті де, жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын қалыптастыру жаһандану мен мәдени интеграция жағдайында маңызды міндет болып отыр. Ал сабақтан тыс жұмыстар, оқу процесінің ажырамас бөлігі ретінде, жасөспірімдер тұлғасын тәрбиелеуде және дамытуда шешуші рөл атқарып, ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың тиімді жолы бола алады.

ҚР Оқу-ағарту министрінің 2023 жылдың 19 қыркүйегіндегі №294 бұйрығымен бекітілген «Біртұтас тәрбие бағдарламасы» ұлттық құндылықтар негізінде өскелең ұрпақты тәрбиелеу сапасын арттыруға бағытталған [3]. Қазіргі жаһандану заманында ұлттық сананы сақтау мен ұлттық кодымызды жоғалтпау мақсатында жасөспірімдердің бойына ұлттық құндылықтарды дарыту өзекті мәселеге айналып отыр.

Өскелең ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды дарытуға тек педагогикалық ұжым ғана емес, ата-аналар да белсенді түрде атсалысуда. Оған дәлел ретінде, 2020 жылдан бері Республикалық ата-аналар қоғамдық кеңесінің қызметін әдістемелік қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылып отырған «Отбасы – мектеп», «Мектеп өмірінен бір күн» ұзақ мерзімді жобаларын айта аламыз. Сонымен қатар, еліміздің білім беру мекемелерінің (ондағы ата-аналардың) бастамасымен жүзеге асырылып отырған «Әжелер мектебі», «Әкелер мектебі», «Аналар мектебі», «Ата-ана мектебі» жобаларының да мақсаты ұрпақтар сабақтастығын сақтай отырып, салт-дәстүр, туған тіл мен діл, ел тарихы негізінде оқушыларға ұлттық құндылықтарды дәріптеу екені белгілі.

Ұлттық құндылықтар – әрбір ұлттың болмысында ғасырлар бойы атадан балаға мұра болып жеткен халықтың қазынасы, ұлттық тілі, ділі, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнерінен тұратын ұлттың рухани байлығы.

Бүгінгі күнге дейін әртүрлі жастағы (мектепке дейінгі, бастауыш, орта сынып, жоғары сынып) білім алушылардың ұлттық құндылықтарын қалыптастыру мақсатында өте көп зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, олардың мақсатқа жетудегі құралдары әртүрлі болды. Ғылыми педагогикалық еңбектерге талдау жасай отырып, жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру мәселесі жеткілікті деңгейде зерттелмегендігі байқалды. Сол себепті де, осы зерттеу жұмысы аясында сыныптан тыс жұмыстарды «құрал» ретінде қарай отырып, жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын қалыптастыруда оның тиімділігін тексеруді жөн көрдік.

Қазіргі уақытта сынып және сыныптан тыс іс-әрекеттің, негізгі және қосымша білім берудің өзара байланысының аспектілері белсенді түрде қарастырылуда. Мұның бәрі жалпы білім берудегі интеграциялық процестердің күшеюін, негізгі және қосымша білім

берудің өзара байланысын жандандыруды көздей отырып, білім беру ұйымдарында осыған байланысты қызметтің бағыттарына ерекше көңіл бөлуді міндеттейді.

Сыныптан тыс жұмыстың бағыттары, формалары мен әдістерінің оңтайлы үйлесімі оқушылардың құндылықты бағдарлау саласына тиімді әсер етеді. Бұл сыныптан тыс жұмыстарға тән ерекшеліктерге байланысты. Әр түрлі бағыттар бойынша оңтайлы ұйымдастырылған сыныптан тыс іс-шаралар оқушының жеке қабілеттерін анықтауға және дамытуға, оның әлеуметтік тәжірибе алуына және оны кеңейтуге, болашақ өмірі үшін қажетті әлеуметтік тәжірибелерді алуға ықпал етеді.

Сәйкесінше, ғылыми жұмыстың мақсаты жасөспірімдерде ұлттық құндылықтарды қалыптастыру үдерісінде сыныптан тыс жұмыстардың тиімділігін зерттеу және негіздеу болып табылады. Зерттеу аясында келесідей нақты міндеттер қойылды:

- жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын қалыптастырудың теориялық негіздері мен педагогикалық ерекшеліктерін зерттеу;
- сыныптан тыс жұмыстың әртүрлі формаларының ұлттық құндылықтарды дарытудағы рөлі мен әсерін талдау;
- сыныптан тыс жұмыстар арқылы жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған жоба жоспарын құру және апробациялау;
- жасөспірімдерде ұлттық құндылықтардың дамуына ықпал ететін сабақтан тыс іс-шараларды ұйымдастыру және іске асыру бойынша ұсыныстар жасау.

Осылайша, жұмыстың негізгі мақсаты жасөспірімдерді тәрбиелеу үшін сыныптан тыс жұмыстың маңыздылығы мен тиімділігін негіздеу болып табылады, бұл жастардың бойында тұрақты ұлттық құндылық бағдарларын қалыптастыруға бағытталған білім беру мекемелері үшін әдістемелік ұсынымдар мен бағдарламаларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Қазақ халқының ғасырлар тұңғиығынан бері тарихымен біте қайнасып жатқан жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыру тәжірибелері бізге рухани мәдениет, этикалық, эстетикалық құндылықтарын құрайтын әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, әдебиет, музыка, фольклор мазмұны арқылы жетіп отырды. Оған қоса, ұрпақ тәрбиесіне байланысты ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерді Қорқыт ата, әл-Фараби, Қ.А. Яссауи, М.Х. Дулати, Ж. Баласағұн, М. Қашқари және т.б. көптеген ақын-жырауларының мұраларынан көреміз.

Кейіннен ұлттық ерекшелігімізді жоғалтпау үшін аянбай еңбек еткен Ә. Бөкейханов, М. Дулатұлы, І. Жансүгіров, М. Жұмабаев, Б. Майлин, Ж. Ақбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов және т.с.с. біршама алаш қайраткерлерінің де басты ұраны «ұрпаққа ұлттық құндылықтарды ұсақтамай жеткізу» болды.

Бүгінгі күні ұлттық құндылықтар мәселесі философия, педагогика, этнопедагогика, психология, әлеуметтану, мәдениеттану, дінтану және т.с.с. әлеуметтік ғылымдар аясында зерттеледі. Ұлттық құндылықтарды қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі аясында зерттеген Е. Джелбулдин, А. Сейдімбек, Н. Шаханова, Е. Турсынов, И.Е. Ерғали және т.с.с. ғалымдардың еңбектерін атап өткіміз келеді.

Педагогика және этнопедагогика ғылымында жас ұрпақты ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу мәселелерін С. Ғаббасов [4], Б. И. Иманбекова, С. Пірәлиев, С.

Әбішқызы, Р.А. Джанабаева, С.А. Ұзақбаева, К. Сарчаева, М.Ж. Құрманбаева, К.Н. Меңлібаева, Ш. Майғаранова, С.Т. Иманбаева сынды ғалымдар зерттеген.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының профессорлық оқытушылар құрамында да оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мәселелерін зерттеген ғалымдар жетерлік. Олардың қатарына Ш.Т. Таубаева, А.Қ. Құсайынов, Н.С. Әлқожаева, К.Ж. Қожахметова, Б.А. Әрінова, Қ.Ш. Молдасан [5] сынды оқытушылардың жемісті еңбектерін атап өте аламыз.

Белгілі ғалым А.Қ. Құсайынов білім беру саласында ұрпақ тәрбиесінің дағдарысқа ұшырауының себебінен жастар арасында ұлттық рух төмендеп, зорлық-зомбылық өршіп, ұлталдындағы перзенттік парыз ұғымдарының құнсызданып бара жатқандығын айтады. Сондай-ақ ғалым, ұлттық тәрбие қағидаларын әлемдік озық тәрбие тәжірибелерімен ұштастыра отырып, бәсекеге қабілетті саналы ұрпақ тәрбиелеу жұмысын жетілдіру мақсатында, 2021 жылы Педагогикалық Ғылымдар Академиясы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы Білім басқармасымен бірлесе отырып «Мектептерде саналы ұрпақ тәрбиелеуді ғылыми-практикалық тұрғыдан іске асыру жолдары» жобасын әзірледі [6].

Х.С. Вильданов ұлттық құндылықтарды белгілі бір этностың өзін-өзі сәйкестендіруі (идентификация) ретінде қарастыра отырып, оның негізгі үш маңыздылығын анықтайды [7]:

- 1) ұлттық құндылықтар мен құндылық бағдарларының сапалық-сандық негізділігі мен олардың тұрақтылығы;
- 2) ұлттық құндылықтардың өзара әрекеттесуінің функционалдылығы, яғни ұлттың өкілі ретінде жеке адамның өмірі үшін ұлттық құндылықтардың маңызы;
- 3) өзін-өзі сәйкестендіру үдерісінде тұлғаның ұлттық құндылықтарды маңызы бар құбылыстар ретінде тануының объективті мүмкіндігі, ол арқылы тіршілік формалары жеке тұлға үшін қажетті бағытта бекітіледі.

М.А. Жекебаева ұлттық құндылықтарды азаматтардың патриотизмін арттырудың қайнар көзі деп санайды. Сондай-ақ ұлттық құндылықтарды дәріптей отырып, патриотизмді арттыру ел бірлігін, тұтастығын сақтауға алып келетіндігін алға тартады [8]. Г.Р. Сағынаеваның да пікірі осыған саяды. Оның айтуынша, ұлттық құндылықтарды жаңа ұрпақты тәрбиелеу мен оқыту ісіндегі озық технологиялармен байланыстыра отырып, әрбір жас адамда ұлттық патриотты, өзіне сенімді тұлғаны тәрбиелеу қажет [9].

Қ. Әтемова, П. Искакова және т.б. ғалымдар ұлттық құндылықтарды отбасы тәрбиесімен байланыстырады. Олардың айтуынша, отбасылық тәрбиеде ұлттық құндылықтарды қолдану қазақ мәдениетін, салт-дәстүрін, тілі мен ділін сақтауға, балаларда ұлттық құндылықтарға қатысты жағымды ойды қалыптастыруға ықпал етеді [10].

Я.И. Зинченко өз еңбектерінде ұлттық құндылықтарды мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөліктері ретінде анықтайды [11]. Сәйкесінше, ұлттық құндылықтарымызды ұлықтау арқылы халқымыздың мұрасын кіші ұрпаққа жеткізіп қана қоймай, оның тыныштығы мен бейбітшілігін де сақтай аламыз. Сондықтан жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды қалыптастыру жұмыстары жан-жақты жүргізілуі тиіс. Осы ретте, сыныптан тыс жұмыстар арқылы жасөспірімдердің ұлттық

құндылықтарын қалыптастыру шараларына көшпестен бұрын, сыныптан тыс жұмыстарға да сипаттама жасағанмыз абзал.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарт бойынша, сыныптан тыс жұмыстар – білім беру ұйымындағы біртұтас оқу-тәрбие үдерісінің құрамдас бөлігі, үлгілік оқу жоспарымен айқындалып, білім алушылардың бос уақытын ұйымдастыру нысандарының бірі ретінде іске асырылатын оқудан тыс жүктеме.

Сыныптан тыс жұмыс тек пәндер бойынша ғана емес, сонымен қатар сыныптан тыс жұмыстардың басқа салаларында да танымдық қызығушылықтардың дамуына ықпал етеді. Ол әлеуметтік құзыреттіліктерді, жеке қабілеттерді дамыту үшін айтарлықтай мүмкіндіктерге ие, балалардың тапқырлығы мен қиялына мүмкіндік береді, асоциалды іс-әрекеттің алдын алады. Сыныптан тыс жұмыстардың сабақтардан негізгі айырмашылығы, міндетті оқуға жатпайды, сондай-ақ оқушылардың бос уақытын мақсатты ұйымдастырудың бір түрі ретінде сипатталады.

Сыныптан тыс жұмыстар, білім алушылардың белгілі бір қабілеттерін дамытудағы тиімді тәрбиелеу формасы ретінде, білім беру саласындағы көптеген шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне арқау болған. Мысалы, ирландиялық ғалым П. Буклей, П. Ли сыныптан тыс жұмыстарды (extra-curricular activities), бізде қалыптасып қалғандай, тек орта білім беру мекемелерінде ғана емес, жоғары оқу орындарында да пайдаланудың маңыздылығын зерттейді. Оның ойынша, сыныптан тыс шаралар студенттердің тәжірибелерін жан-жақты дамытуда мол мүмкіндіктерді ұсынады [12].

Г. Кершенштейнер мен К. Винч мақаласында мектептегі шеберханалар сыныптан тыс жұмыстардың формасы ретінде зерттеліп, олар тек бос уақытты тиімді өткізу жолы ғана емес, оқушылардың болашақ кәсіби қызметінің іргетасын қалауда да маңызды рөл атқаратындығын алға тартады [13].

М. Фурда және М. Шулески сыныптан тыс жұмыстардың оқушылардың белсенділігіне, әлеуметтік дамуына және академиялық жетістіктеріне оң әсерін зерттеп, сыныптан тыс жұмыстардың балалар мектеп ауыстырғанда тап болатын, қиындықтардың алдын алуға көмектесетінін дәлелдеген [14]. Зерттеу жұмысының нәтижелеріне сәйкес, сыныптан тыс жұмыстардың жасөспірімдердің оңтайлы әлеуметтенуіне оң әсерін байқай аламыз.

С. Е. Коннелли, Э. Дж. Махер, А.Б. Харрис сыныптан тыс жұмыстарды құрылымданған және құрылымданбаған деп жіктей отырып, олардың әлеуметтік қорғау жүйесіне алынған жасөспірімдердің үлгеріміне әсерін зерттейді [15]. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, сыныптан тыс жұмыстарды жүргізу арқылы, әлеуметтік қорғаудағы 11-17 жас аралығындағы балалардың, математика және оқу сауаттылығы пәндері бойынша үлгерімінің жақсарғандығы байқалады.

Сыныптан тыс жұмыстарға байланысты ғылыми еңбектерге талдау жасаудың нәтижесінде, оны тиімді ұйымдастырудың қағидаларын айқындаймыз:

- сыныптан тыс жұмыстарды оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттеріне сәйкес таңдау;
- жас ерекшеліктерін есепке алу;
- жұмыстың жеке және ұжымдық формаларының үйлесімі;
- теорияның тәжірибемен байланысы;

- қолжетімділік және көрнекілік;
- белсенді өмірлік ұстанымға тарту;
- қоғамның барлық субъектілерінің серіктестік қатынастарының бірлігі мен тұтастығы.

Баланы дамыту іс-әрекеттеріне байланысты сыныптан тыс жұмыстың спорттық-сауықтыру, рухани-адамгершілік, әлеуметтік, жалпы интеллектуалды, жалпы мәдени бағыттары бар (1-сурет).

1-сурет. Сыныптан тыс жұмыстың бағыттары

Сыныптан тыс жұмыстардың формалары оның бағыттарына сәйкес жіктеледі. Мысалы, спорттық-сауықтыру бағытындағы сыныптан тыс шаралар олимпиада, спартакиада, марафон және т.с.с. формада жүргізілсе, жалпы интеллектуалды бағыттағы сыныптан тыс іс-шаралар ғылыми жоба, зерттеу жұмысы, интеллектуалды олимпиада, конкурс және т.б. формада өткізіледі.

Осылайша, «сабақтан тыс іс-әрекет» ұғымының негізі ретінде қоғам мен мемлекет мүддесі үшін қосымша білім беру бағдарламаларын іске асыру, білім беру қызметтерін көрсету және ақпараттық білім беру қызметі арқылы жеке тұлғаны тәрбиелеу, дамыту және оқытудың мақсатты үдерісі болып табылатын «педагогикалық үдерісті» қарастырамыз. Бұл көзқарас біз талдаған ғалымдардың тұжырымдарымен сәйкес келеді.

Зерттеу әдістері

Жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру мақсатында педагогикалық тәжірибе жүргізілді. Сондай-ақ ұлттық

құндылықтарды сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру мақсатында «Тамыры терең тағылым» тақырыбында қысқа мерзімді жоба құрылып, апробацияланды.

Д.Б. Элькониннің жасерекшелік периодизациясына сәйкес, жасөспірімдік кезең 12-17 жас аралығын қамтиды. Ол өз ішінде, 12-14 жас – кіші және 14-17 үлкен жасөспірімдік кезең (ерте бозбалалық) болып бөлінеді. Сәйкесінше, 7-11 сынып оқушылары зерттеу жұмысына қатысты. Зерттеу жұмысына Алматы қаласындағы жалпы білім беретін мектептің біріндегі 7-11 сынып аралығында білім алатын, барлығы 117 оқушы қатысты. Олардан 59 оқушы эксперименттік топқа, 58 оқушы бақылау топқа жіктелді (1-кесте).

1-кесте

Зерттеу тәжірибесіне қатысушы оқушылар саны

Сынып	Сыныптағы барлық оқушы саны	Эксперименттік топ	Бақылау топ
7-сынып	25	13	12
8-сынып	25	12	13
9-сынып	26	13	13
10-сынып	19	10	9
11-сынып	22	11	11
Барлығы	117	59	58

Зерттеудің тәжірибелік бөлімі үш кезеңді қамтыды:

Бірінші кезең – *анықтау*: жасөспірімдердегі ұлттық құндылықтардың қалыптасуының алғашқы деңгейін анықтайтын диагностикалық әдістерді қолдану.

Екінші кезең – *қалыптастырушы*: ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған педагогикалық жағдайларды қалыптастыру, тиімді сыныптан тыс жұмыстар негізінде жоба құру және оны сынақтан өткізу.

Үшінші кезең – *бақылау*: құрылған және сыналған педагогикалық іс-әрекеттердің тиімділігін бағалауға бағытталған білім алушыларды қайта диагностикалауды қамтитын бақылау.

Зерттеу тәжірибесінің анықтау кезеңінде ұлттық құндылықтар тақырыбында авторлармен құрастырылған «Аяқталмаған сөйлем» және «Суреттер сөйлейді» проективті әдістері қолданылды.

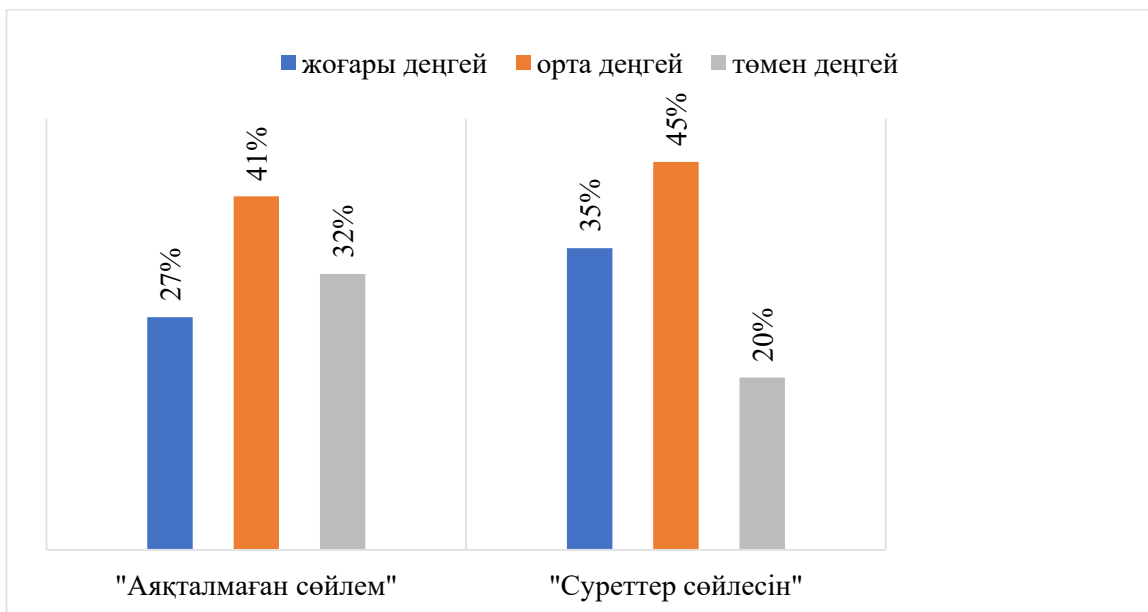
Талқылау және нәтижелер

«Аяқталмаған сөйлем» әдістемесінде оқушыларға ұлттық құндылықтар (қазақ тілі мен әдебиеті, салт-дәстүр, тарих, ұлттық өнер мен спорт) тақырыптары аясында 20 аяқталмаған сөйлем құрастырылды. Әр дұрыс аяқталған сөйлем 1 ұпайды құрайды. Әдістеме нәтижесінде, эксперименттік және бақылау топ оқушыларының 27% - жоғары деңгей (16-20 ұпай), 41% - орта деңгей (9-15 ұпай), 32% - төмен деңгейді (0-9 ұпай) көрсетті.

«Суреттер сөйлейді» әдістемесінде экспериментке қатысушы оқушыларға ұлттық құндылықтар (қазақ тілі мен әдебиеті, салт-дәстүр, тарих, ұлттық өнер мен спорт)

тақырыптары аясында 15 сурет ұсынылды. Оқушылар сурет тақырыптарын тауып, ондағы бейнеленген зат немесе құбылыстарға қысқаша сипаттама жасау керек болды. Оқушылардың 35%-ы 10-15 суретке дұрыс жауап беріп, жоғары деңгейді көрсетсе, 45%-ы 5-9 суреттің сипаттамасын дұрыс тапты. Ал қалған 20% оқушы тек 0-5 аралығындағы суреттердің сипаттамасын дұрыс жазып, төменгі деңгейді байқатты.

Екі әдістеменің ортақ нәтижелері есептеліп, анықтаушы кезеңдегі оқушылардың ұлттық құндылықтар туралы білімінің нәтижесі 37%-ды ғана құрады (2-сурет).

2-сурет. Зерттеу тәжірибесінің анықтау кезеңіндегі диагностикалық әдістемелердің нәтижелері (ұлттық құндылықтар туралы білімінің бастапқы деңгейі)

Қалыптастырушы кезеңде сыныптан тыс жұмыстар арқылы жасөспірімдерді ұлттық құндылықтарын қалыптастыру мақсатында зерттеу жұмысының авторларымен «Тамыры терең тағылым» атты қысқа мерзімді жобасы жүзеге асырылды (2-кесте). Жоба 10 күнге созылды.

2-кесте

«Тамыры терең тағылым» жобасының жоспары

Күн №	Ұлттық құндылықтар	Сыныптан тыс жұмыс формасы	Мақсаты	Іс-әрекет
1-күн	Ұлттық құндылықтарға жалпы сипаттама	Дискуссиялық клуб отырысы	Қатысушыларды жобамен таныстыру, күтулетін нәтижелер мен мақсаттарды анықтау	Ұлттық құндылықтар мен олардың маңыздылығын талқылау

2-күн	Тарихи мұра	Дөңгелек үстел, театр өнері үйірмесі	Елдің тарихы мен мәдени мұрасына шолу	Тарихи оқиғаларға презентация. Тақырыптар бойынша викторина.
3-күн	Халық салт-дәстүрлері мен ұлттық ою-өрнектер	Қолданбалы өнер және сурет үйірмелерінде шеберлік сабақ. Өлкетанушылар клубы	Ұлттық ою-өрнек, таңбалар және салт-дәстүрлермен таныстыру	Ою-өрнектерді салу бойынша шеберлік сабақ. Салт-дәстүрлерге байланысты сурет салу немесе коллаж жасау. Таңбалы тас мекенінен (виртуалды немесе шынайы) саяхат
4-күн	Қазақ тілі мен әдебиеті	Көркем сөз үйірмесі	Ана тілі мен әдебиетінің құндылығын нығайту	Классикалық және заманауи әдебиеттерден үзінділерді оқу және талқылау. Туған ел туралы эссе жазу
5-күн	Ұлттық мәдениет және өнер	Өнер үйірмелері (ұлттық би, ән, ұлттық аспаптар). Шығармашылық шеберханалары.	Ұлттық мәдениет және өнер туындыларымен танысу, білімдерін бекіту.	Ұлттық және аспаптар мұражайына (виртуалды) саяхат. Өздеріне жақын өнер түрлерінен кіші концерт ұйымдастыру.
6-күн	Отбасылық құндылықтар мен ондағы дәстүрлер	«Ата-аналар мектебі», «Әжелер мектебі» ұйымдары	Отбасылық құндылықтар мен дәстүрлердің маңыздылығын атап, ұлттық құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің басты көзі – отбасы екендігін түсіндіру	Оқушылардың отбасындағы дәстүрлерді талқылау. Отбасы тарихы мен дәстүрлері жазылған «Отбасы ағашын» құру.
7-күн	Ұлттық мейрамдар мен ұлттық асхана	Шеберлік сабақтар	Ұлттық мейрамдардың мәнін түсіндіру; Ұмытылып бара жатқан ұлттық тағам түрлерімен таныстыру	Мейрамға арналған атрибуттарды қолдан жасау. Ұлттық тағам дайындаудан шеберлік сабақ ұйымдастыру.
8-күн	Ұлттық спорт	Ұлттық спорт түрлерінен спартакиада	Жасөспірімдерді ұлттық спорт түрлерімен таныстыру арқылы салауатты өмір салтын ұстануға шақыру.	Тоғызқұмалақ, асық ойнау, аударыспақ, қазақша күрес, бәйге алу, көкпар тарту және т.с.с. ойындарды ойнау.
9-күн	Ұлттың ұлы тұлғалары	Рөлдік ойындар; дискуссия	Жасөспірімдерді көрнекті тұлғалардың мысалдарымен ынталандыру	Бұрынғы және қазіргі ұлт үшін қызмет етіп жүрген тұлғалар мен олардың еңбектері туралы дискуссия.

10-күн	Қорытынды-лау күні	Ұлттық құндылықтарды дәріптеушілер клубы	Жоба нәтижелерін бағалау, қорытындылау.	Оқушылардың әсерлерін талқылау. Құндылықтардың өзгеруін бағалау диагностикасы. Жоба қатысушыларына сертификат табыстау.

Зерттеу жұмысының бақылау кезеңінде М. Рокичтің (Rokeach, 1973) «Құндылық бағдар сауалнамасы» (The value survey) диагностикалық әдістемесі, зерттеу авторлары тарапынан түрленіп (модификацияланып) қолданылды. Сауалнама сұрақтарының қатарына ұлттық құндылықтар мен отбасылық құндылықтар тізбектері қосылды. Инструменталды құндылықтар бағанына кішіпейілділік, даналық, қонақжайлылық, кеңпейілділік құндылықтары; ал терминалды құндылықтар бағанына мамыражай көңіл, бейбіт өмір, бұзылмас татулық, шексіз шығармашылық өнер құндылықтары қосылды.

Сондай-ақ, зерттеу жұмысының бақылау кезеңінде жасөспірімдерге халықтың тарихы, салт-дәстүр, ұлттық өнер мен спорт, мәдениет, тіл және әдебиет салалары қамтылған жағдаяттық сұрақтарды шешу әдістемесі қолданылды. Оқушылар зерттеу авторлары құрастырған 10 жағдаяттық сұрақтарға жауап берді. Жағдаяттық сұрақтар ұлттық құндылықтар туралы білімді анықтауға бағытталған жанама, астарлы сұрақтардан тұрды.

Зерттеу тәжірибесінің анықтау кезеңінде М. Рокичтің бұл әдістемесі жүргізілмегендіктен, оқушылар әдістемеге жаңадан қосылған/бұрын болған бағандарды білмеді. Таңданатынымыз, эксперименттік топ оқушыларының басым бөлігінде (52%) зерттеу авторлары қосқан құндылықтар рангілеуде алдыңғы орындарға (3-7 арасында) ие болған. Ал бақылау топ оқушыларында авторлар тарапынан қосылған құндылықтар соңғы орындарға тұрақтаған. Осы тұста, «Тамыры терең тағылым» жобасының тиімділігінің эксперименттік топтағы алғашқы белгілері байқалды.

Екінші жағдаяттық сұрақтар әдістемесінің нәтижелеріне сәйкес, эксперименттік топ оқушыларының 55%-ы жағдаяттардың басым көпшілігін (7-10 сұрақ) дұрыс, ұлттық құндылықтар мен қазақ халқының қасиеттеріне сай шешіп, жоғары деңгейді байқатты. Ал эксперименттік топ оқушыларының 36%-ы 5-7 жағдаяттарды оңтайлы шешіп, орта деңгейді; қалған 9% оқушы 3-5 жағдаятты тиімді шешіп, сәйкесінше, төменгі деңгейді байқатты.

Бақылау тобында оқушылардың 35%-ы 7-10 жағдаятты тиімді шешіп, жоғары деңгейді; 45%-орта деңгейді; қалған 20%-ы төмен деңгейді көрсетті. Байқағанымыздай, бақылау тобындай айтарлықтай өзгеріс болған жоқ.

Зерттеу тәжірибесінің анықтау кезеңінде барлық оқушылардың ұлттық құндылықтар туралы білімі, құндылықтық бағдарлары 37%-ды құраса, жобадан кейін, яғни бақылау кезеңіндегі нәтижелер бойынша, жалпы көрсеткіш 48%-ды құрап, эксперименттік топ оқушыларының ұлттық құндылықтар туралы білімі, олардың бойындағы ұлттық құндылықтар деңгейі 11%-ға артқандығын байқаймыз. Аралық динамика өте үлкен болмағанымен, «Тамыры терең тағылым» жобасы қысқа уақытта жүргізілсе

де, айтарлықтай деңгейде өзінің тиімділігін көрсете алды. Егер, жоба бірнеше мамандармен (педагог-психолог, әлеуметтік педагог, профориентолог, қосымша білім беру педагогтерімен) бірлесе отырып құрылып, ұзақ мерзімді жоба ретінде жоспарланса, тиімділігі әлдеқайда жоғары болады деп санаймыз.

Қорытынды

Жалпы зерттеу жұмысын қорытындылайтын болсақ, ұлттық құндылықтар – бір ұлт пен оның мүшелерінің жеке басын сипаттайтын рухани, мәдени және әлеуметтік бағдарлардың жиынтығы. Бұл құндылықтарға ата-бабалардың тарихы мен жетістіктерін білу және құрметтеу (тарихи мұра), әдет-ғұрыптар, ұлттық мерекелер, өнер, музыка, әдебиет және қолөнер (мәдениет және дәстүр), ана тілінің қарым-қатынас және мәдени көрініс құралы ретіндегі рөлі (тіл), ұлттық рәміздер, ұлттық батырларға құрмет, патриоттық іс-шараларға қатысу (патриотизм), отбасы мен туыстық байланыстардың маңыздылығы (отбасылық құндылықтар), қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілік сезімі (әлеуметтік жауапкершілік) жатады.

«Тамыры терең тағылым» жобасы жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарын арттырып қана қоймай, оқушылардың халық мұрасына, салт-дәстүріне, өнері мен мәдениетіне, спорт пен ұлттық мейрамдарға, ұлттық асханаға ерекше қызығушылығын оятып, ұлттық құндылықтарымызды дәріптейтін үйірмелерге, қосымша білім беру ұйымдарына жазылуларына ықпал етті. Әр жасөспірімнің өз қызығушылығына сәйкес, бос уақытын тиімді жоспарлауына тікелей әсер етті.

Жасөспірімдік кезең жаңа қабілеттер мен рухани-адамгершілік қасиеттерді бойына тез сіңіріп, ол қасиеттері тұлға бойында өмір бойы сақталып қалуына ықпал ететін ерекше кезең. Дж. Локк айтқандай, жасөспірімдік кезеңдегі балалар «таза тақта» (tabula rasa) секілді барлық ақпаратты тез бойына жазып алады. Сол себепті, оқушылардың осы жас кезеңін өздері және ұлт үшін тиімді пайдаланып, ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға шектеусіз, жан-жақты, белсенді түрде атсалысу керек. Сондай-ақ зерттеу жұмысы барысында апробацияланған ұлттық құндылықтарды сыныптан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыру мақсатындағы жобаны немесе оның жоспарын түрлендіре отырып, осы іспеттес жобаларды ұйымдастыратын болсақ, жасөспірімдердің бос уақыты да тиімді ұйымдастырылып, еліміздің болашағына да зор үлесімізді қосатынымызды жеткізгіміз келеді.

Авторлардың қосқан үлесі

Ақнұр Қайнараровна Олжаева – тақырып бойынша материалдарды жинақтап, жұмыстың тұжырымдамасы мен мәтінін жазу, жұмыс мазмұнын сыни тұрғыдан қарау, сондай-ақ мақаланың барлық бөліктерінің тұтастығына байланысты мәселелерді дұрыс зерделеу жұмыстарын жүргізді.

Сараш Сахиевна Қоңырбаева – жариялау үшін мақаланың соңғы нұсқасын бекітті.

Әдебиеттер тізімі

1. Шоқай М. Таңдамалы. Құраст. Нүсіпхан А. - Алматы: Қайнар, 1999. -2-т. – 520 б.
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.- 160 бет.
3. ҚР Оқу-ағарту министрлігі. ЖОО-дан басқа білім беру ұйымдарына арналған «Біртұтас тәрбие бағдарламасын» бекіту туралы бұйрық. 2023 ж. [Электронды ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/539827?lang=kk> (қаралған күні: 19.05.2024).
4. Ғаббасов С. Ұлт тағдыры – ұрпақ тәрбиесінде. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2014. – 240 бет.
5. Молдасан Қ.Ш., Бектурганова Ж.М. Педагогика: Хрестоматия: оқу құралы. I бөлім. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 376 бет.
6. Құсайынов А. Қ. Ұрпақ тәрбиесіндегі құндылықтар негізі // «Білім» ғылыми-педагогикалық журналы. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. - 2023 - №2. – Б. 131-141. DOI: <https://doi.org/10.59941/2960-0642-2023-2-131-141>
7. Вильданов Х.С. Национальные ценности в структуре этнокультурной и национальной самоидентификации индивида // Фундаментальные исследования. – 2014. - № 9 (1). – с.214-218. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34672> (қаралған күні: 19.05.2024).
8. Джекебаева М.А. Ұлттық құндылықтарды дәріптеу – Отан алдындағы негізгі міндет // Хабаршы. Халықаралық қатынастар және аймақтану сериясы. – 2020. - №3 (41). – 67-73 б. DOI 10.48371/ISMO.2020.41.3.010
9. Сагынаева Г. Р. Национальные ценности – это основа системы непрерывного образования // Молодой ученый. – 2017. — № 10.1 (144.1).— С. 82-84. – URL: <https://moluch.ru/archive/144/40439/> (қаралған күні: 19.05.2024).
10. Atemova K., Kabekeyeva K., Iskakova P., Zhumadullaeva A., Belgibayeva G. Application of national values in family training of Kazakh people // Journal of Advanced Pharmacy Education and Research. – 2018 – №8 (4). – P. 45 - 50. <https://japer.in/article/application-of-national-values-in-family-training-of-kazakh-people> (қаралған күні: 19.05.2024).
11. Зинченко Я.И. Национальные ценности и идеалы как важнейшие составляющие национальной безопасности государства // Молодой ученый. — № 10 (457). — 2023.— С. 84-86. <https://moluch.ru/archive/457/100678/> (қаралған күні: 19.05.2024)
12. Buckley P., & Lee P. The impact of extra-curricular activity on the student experience. Active Learning in Higher Education. – 2021. – 22(1). – P. 37-48. <https://doi.org/10.1177/1469787418808988> (қаралған күні: 19.05.2024).
13. Kerschensteiner G., Winch Ch. The school workshop as the basis for the continuation school, Journal of Philosophy of Education. – 2022. – Volume 56, Issue 3. – P. 399–407, <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12670> (Web of science: Social Sciences Citation Index (SSCI) (қаралған күні: 19.05.2024).
14. Furda M., Shuleski M. The Impact of Extracurriculars on Academic Performance and School Perception, The Excellence in Education Journal. – 2019. – Volume 8, Issue 1. - P. 64-90. [Electronic resource] – Available at: <https://www.excellenceineducationjournal.org/wp-content/uploads/2021/04/EEJ-Volume-8-Issue-1-Winter-2019.pdf> (қаралған күні: 19.05.2024)
15. Connelly S.E., Maher E.J. & Pharris A.B. Playing to Succeed: The Impact of Extracurricular Activity Participation on Academic Achievement for Youth Involved with the Child Welfare System. Child Adolesc Soc Work. – 2024. - 41. - P. 577–591 <https://doi.org/10.1007/s10560-022-00897-7>

А.К. Олжаева, С.С. Конырбаева

*Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Формирование национальных ценностей подростков через внеурочную деятельность

Аннотация. В статье подробно рассматриваются возможности формирования национальных ценностей подростков посредством внеклассной деятельности. За основу статьи были взяты утвержденные государственные нормативные документы направленные на формирования национальных ценностей у школьников. Также проанализированы работы отечественных и зарубежных ученых, изучавших такие ключевые понятия, как «национальные ценности» «внеклассная работа» в рамках социальных наук, таких как педагогика, психология, социология и др. Рассмотрены направления и формы внеклассной работы. Согласно возрастной периодизации Д. Б. Эльконина, была разработана характеристика подросткового возраста. В практической части научной статьи были проанализированы вопросы определения начального уровня национальных ценностей подростков (учащихся 7-11 классов) и их эффективного формирования. Практическая работа включала этапы выявления, формирования, контроля. На этапе выявления посредством диагностических методик «Неоконченное предложение», «Картинки-истории» был определен начальный уровень национальных ценностей учащихся. На формирующем этапе был создан и апробирован краткосрочный проект, организованный с целью формирования национальных ценностей подростков посредством внеклассной работы. В целях определения эффективности проекта на контрольном этапе практики были использованы методики диагностики и анализа ситуационных вопросов М. Рокича «Определение ценностной ориентации». В соответствии с результатами методик на контрольном этапе оценивалась эффективность краткосрочного проекта и делались выводы по исследовательской работе.

Ключевые слова: воспитание подростков; национальные ценности; традиции; внеклассная деятельность.

A.K. Olzhayeva, S.S. Konyrbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Formation of national values of teenagers through extracurricular activities

Annotation. The article examines in detail the possibilities of forming national values of adolescents through extracurricular activities. The article was based on approved state regulatory documents aimed at the formation of national values among schoolchildren. The work of domestic and foreign scientists who studied such key concepts as "national values" and "extracurricular activities" in the framework of social sciences such as pedagogy, psychology, sociology, etc. is also analyzed. The directions and forms of extracurricular activities are considered. According to the age periodization of D. B. Elkonin, a characteristic of adolescence has been developed. In the practical part of the scientific article, the issues of determining the initial level of national values of adolescents (students of grades 7-11) and their

effective formation were analyzed. The practical work included the stages of identification, formation, and control. At the stage of identification by means of diagnostic techniques "Unfinished sentence", "Picture stories", the initial level of national values of students was determined. At the formative stage, a short-term project was created and tested, organized with the aim of forming national values of adolescents through extracurricular activities. In order to determine the effectiveness of the project at the control stage of practice, the methods of diagnosis and analysis of situational issues by M. Rokich "Definition of value orientation" were used. In accordance with the results of the methods, the effectiveness of the short-term project was evaluated at the control stage and conclusions were drawn on the research work.

Keywords: education of teenagers; national values; traditions; extracurricular activities.

References

1. Shoqai M. Tangdamaly [Selected works] (Almaty, 1999, 520 p) [in Kazakh]
2. Zhumabayev M. Pedagogika [Pedagogy] (Almaty, 1992, 160 p) [in Kazakh]
3. QR Oqu agartu ministrliqi. Jogary oqu oryndarynan basqa bilim беру uymdaryna arналған «Birtutas tarbie bagdarlamasin» bekitu turali buiryq. [Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan. Order on approval of the "Unified educational program" for educational organizations other than the University] (2023) [Electronic resource] – Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/539827?lang=kk> (accessed: 19.05.2024) [in Kazakh]
4. Gabbasov S. Ult tagdyry – urpaq tarbiesinde [The fate of the nation is in the education of generations]. (Almaty, 2014, 240 p.) [in Kazakh]
5. Moldasan Q.Sh., Bekturganova Zh.M. Pedagogika: Hrestomatiya: oqu quraly. I bolim. [Pedagogy: Anthologies] (Almaty, 2015, 376 p.) [in Kazakh]
6. Qusaiynov A.Q. Urpaq tarbiesindegi qundylyqtar negizi [The basis of values in the upbringing of offspring]. (2, 131-141 (2023) DOI: <https://doi.org/10.59941/2960-0642-2023-2-131-141> [in Kazakh]
7. Vildanov H.S. Nacionalnie cennosti v strukture etnokulturnoi i nacionalnoi samoidentifikacii individa [National values in the structure of an individual's ethno-cultural and national identity] 9 (1), 214-218 (2014) [Electronic resource] – Available at: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34672> (accessed: 19.05.2024) [in Russian]
8. Djekebaeva M.A. Ultyq qundylyqtardy daripteu – Otan aldyndagi negizgi mindet [Popularization of national values is the main task before the Fatherland]. 3 (41), 67-73 (2020) DOI 10.48371/ISMO.2020.41.3.010 [in Kazakh]
9. Saginaeva G. R. Nacionalnie cennosti – eto osnova sistemi neprerivnogo obrazovaniya [National values are the basis of the system of continuing education]. (10.1 (144.1)), 82-84 (2017). [Electronic resource] – Available at: <https://moluch.ru/archive/144/40439/> (accessed: 19.05.2024) [in Russian]
10. Atemova K., Kabekeyeva K., Iskakova P., Zhumadullaeva A., Belgibayeva G. Application of national values in family training of Kazakh people (India, Advanced Pharmacy Education and Research, 8 (4), 45-50 (2018)) [Electronic resource] – Available at: <https://japer.in/article/application-of-national-values-in-family-training-of-kazakh-people> (accessed: 19.05.2024) [in English]
11. Zinchenko Ya.I. Nacionalnie cennosti i ideali kak vayneishie sostavlyayuschie nacionalnoi bezopasnosti gosudarstva [National values and ideals as the most important components of the national security of the state] (10 (457), 84-86 (2023)) [Electronic resource] – Available at: <https://moluch.ru/archive/457/100678/> (accessed: 19.05.2024) [in Russian]

12. Buckley P., Lee P. (2021). The impact of extra-curricular activity on the student experience. *Active Learning in Higher Education*, 22(1), 37-48. <https://doi.org/10.1177/1469787418808988> (Scopus) (қаралған күні: 19.05.2024) (accessed: 19.05.2024) [in English]

13. Kerschensteiner G., Winch Ch., The school workshop as the basis for the continuation school, *Journal of Philosophy of Education*, Volume 56, Issue 3, June 2022, Pages 399–407, <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12670> (Web of science: Social Sciences Citation Index (SSCI)) [in English]

14. Furda M., Shuleski M. The Impact of Extracurriculars on Academic Performance and School Perception, *The Excellence in Education Journal*. – 2019. – Volume 8, Issue 1, p. 64-90. [Electronic resource] – Available at: <https://www.excellenceineducationjournal.org/wp-content/uploads/2021/04/EEJ-Volume-8-Issue-1-Winter-2019.pdf> accessed: 19.05.2024)

15. Connelly S.E., Maher E.J. & Pharris A.B. Playing to Succeed: The Impact of Extracurricular Activity Participation on Academic Achievement for Youth Involved with the Child Welfare System. *Child Adolesc Soc Work*. – 2024. – 41. – P. 577–591 <https://doi.org/10.1007/s10560-022-00897-7>

Авторлар туралы мәлімет:

Ақнұр Кайнарловна Олжаева – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының 2 курс докторанты, Масанчи 39 көшесі, Алматы, Қазақстан.

Сараш Сахиевна Қоңырбаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының доценті, Масанчи 39 көшесі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Ақнур Кайнарловна Олжаева – автор для корреспонденции, докторант 2-курса специальности Педагогика и психология кафедры педагогики и образовательного менеджмента, Казахского Национального университета имени аль-Фараби, 050000, Алматы, Казахстан.

Сараш Сахиевна Қоңырбаева – доктор PhD, ассоц. профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента, Казахского Национального университета имени аль-Фараби, пр. Аль-Фараби, 71, 050000, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Aknur Kainarovna Olzhayeva – author for correspondence, 2nd year doctoral student in the specialty Pedagogy and Psychology, Department of Pedagogy and Educational Management, Al-Farabi Kazakh National University, 050000, Almaty, Kazakhstan.

Sarash Sakhievna Konyrbaeva – Doctor PhD, assoc. Professor, Department of Pedagogy and Educational Management, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave., 71, 050000, Almaty, Kazakhstan

ХҒТАР 14.35.07

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-260-277>

Ғылыми мақала

Педагог-психологты инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлау аспектілері

Б.К.Оспанова¹, Ж.Р.Шуакбаева*¹, Ш.О. Орынгалиева¹, С.К. Молдабекова², Ш.Б.Кадирсизова³

¹«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан

²Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті КеАҚ, Көкшетау, Қазақстан

³Семей медицина университеті КеАҚ, Семей, Қазақстан

(E-mail: sandorik84bk@mail.ru, *zhshuakbayeva@mail.ru, oringalieva_sholpan1975@mail.ru, sakonya177@mail.ru, shnar_83kz@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада педагог-психологты инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлаудың аспектілері қарастырылады. Инклюзивті білім беру мәселесі бойынша ғылыми-педагогикалық зерттеулер, тұлғаның қалыптасуы мен кәсіпке бейімделу үдерісі талданады. Жоғары оқу орындарындағы инклюзивті білім берудің жағдайын зерделеуде, сонымен қатар педагог-психологты инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлау мәселесінің негізгі мазмұнын ашудағы зерттеулерді қарастыру шарт. Педагог-психологтардың кәсіби дамуы оларың кәсіби жетістіктеріне және кәсіби ортадағы тұлғалық типіне сай қанағаттануына тікелей байланысты. Аталған мәселені зерттеу, жоғарғы оқу орнындағы инклюзивті білім беру бағытындағы мәселелерді айқындау және педагог-психологтарды инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлау мәселесінің негізгі мазмұнын анықтау мақсатында білім алушыларға Р.Кеттелдің тұлғаны көпфакторлы зерттеу әдістемесі (16PF – сауалнамасы) жүргізілді. Бұл зерттеу әдістемесінің мақсаты зерттеудің диагностикалық мінездемесін анықтау және инклюзивті білім берудің жағдайын саралау, сонымен қатар ПДТ бар балалармен жұмыс жүргізуде инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлығы барысындағы зерттелушілердің топтарындағы заңдылықтарды қарастыру. Осы мақалада білім алушылардың жоғары оқу орнында кәсіби бейімделу мәселелері бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстары және олардың нәтижелері беріледі.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, кәсіби бейімделу, педагог-психологтың кәсіби даярлығы, инклюзивті білім беру ортасы, кәсіби даярлау.

Кіріспе

Біздің алға қарай тұрақты жылжуымыздың басты шарты — қоғамымыздың алға қойылған мақсаттарға қол жеткізудегі біртұтастығы, халықтың барлық жіктері мен топтарының ортақ міндеттерді шешуге бағытталған стратегия айналасында топтасуы. Егер біз қоғам мен халықтың түрлі топтарының қажеттіліктерін дұрыс ескеруге, басымдықтарды дәл айқындап, олардың іске асырылуын қамтамасыз етуге қабілетті болсақ, онда бұл ақиқатқа айналады. Мұны мемлекет халықтың жекелеген топтарымен және жекеше сектормен ынтымақтастығы негізінде іске асыруы қажет дей келе, Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылғы 1 қыркүйекте «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Қазақстан халқына Жолдауында: «Адал азамат және тұғырлы тұлға болудың негізі бала кезден қалыптасады. Сондықтан біз жас ұрпақтың қауіпсіз әрі алаңсыз өмір сүруін қамтамасыз етуге тиіспіз» деп атап көрсетті [1]. Осы мақсатқа жетуде білім беру жүйесін жетілдіру маңызды болып отыр. Білім беру саласында еліміздің мемлекеттік саясатын іске асырудың ұйымдастырушылық негізі, қазақстандық білім беруді жетілдіруді жалғастыруды қамтамасыз ететін ҚР Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысымен бекітілген «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасында мектептерді жайлы, қауіпсіз және заманауи білім беру ортасымен қамтамасыз ету, болашақ педагогты инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлауда тұлғалық қалыптасуы қарастырылған [2]. Инклюзивті білім беруді дамыту білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басым міндеттерінің бірі болып табылады. Баланың білім беру үдерісіне толық кіріктіруді қарастыратын инклюзивті білім беру - қазіргі таңда қоғамдағы өзекті мәселе.

Қосымша кәсіптік білім беру терминдері мен ұғымдарының сөздігінде [3]: инклюзивті білім беру - арнайы білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білімге тең қол жетімділікті қамтамасыз ету деген анықтама берілсе, инклюзивті білім беру мәселелері бойынша терминдер глоссарийінде: [4] инклюзивті білім беру - баланың және оның әр түрлі білім беру қажеттіліктерін ескере отырып, әдіснаманы дамытуға бағытталған тәсіл, ал инклюзивті білім беру тұжырымдамалары жүйесінің қысқаша сөздігінде: инклюзивті білім беру - барлық балалардың әртүрлі қажеттіліктеріне сәйкес келетін білім беру кеңістігін құру негізінде бірлесіп оқытуды және барлығына сапалы білім берудің қол жетімділігін болжайды деп түсіндіріледі [5].

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының «Қазақстан Республикасындағы арнайы және инклюзивті білім берудің жағдайы мен дамуы» аналитикалық баяндамасында: инклюзивті (франц. *inclusif* – өзіне енгізетін, лат. *include* – ішіне аламын, енгіземін) немесе енгізілген білім беру – жалпы білім беру мектептерінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту үдерісін сипаттау үшін пайдаланылатын термин деп көрсетілген.

Кез келген мемлекетте арнайы білім беру жүйесінің дамуы қоғамның мәдени нормалары мен құндылық бағыттарының негізінде жүзеге асырылады. Демек, арнайы білім беру жүйесінің даму кезеңдері әр мемлекеттің және қоғамның даму тарихымен

тығыз байланысты. Инклюзивті білім беруде қоғамның қатынасы бірнеше факторлармен анықталады, оның ішіндегі негізгі факторлардың бірі – саяси әлеуметтік экономикалық, сонымен қатар халықтың философиялық көзқарасы, діни адамгершілік деңгейі болып табылады [6].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «инклюзивті білім беру - ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке-дара мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін үдеріс» деп көрсетілген [7]. Осы үдерісті жүзеге асыру маманның кәсіби-тұлғалық сипаттамасының толық бейнеленуінен көрініс табады. Себебі, жоғары білім беру жүйесіндегі болашақ педагог-психолог мамандардың кәсіби бейімделуге даярлығын қалыптастыру мәселесі көптеген ғалымдардың зерттеулеріне негіз болды. Сондықтан, «бейімделу», «кәсіби бейімделу», «инклюзивті орта» түсініктерінің мазмұнын ашуды жөн көрдік.

«Бейімделу» термині қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде [8]: техникалық жүйенің сыртқы орта жағдайларының өзгеруіне байланысты ол туралы ақпарат жинау және оны пайдалану арқылы өз қалып-күйлерін (жұмыс істеу алгоритмін, параметрін, құрылымын) өзгертуі; ағзалардың тарихи даму кезеңіндегі тіршілік ортасына икемделуі.

Кәсіби бейімделудің кезеңдеріне байланысты зерттеуіміз бойынша талдау негізінде аталған ұғымның өзіне де түрлі көзқарастар бар екендігі анықталды. Сонымен «бейімделу» жаңа ортаны меңгеруге бағытталған белсенді үдеріс, кәсіби бейімделудің мазмұнын жетілдіру және сапалы меңгеру деп тұжырымдаймыз.

Кәсіби бейімделу жеке тұлға мен оның ортасы бір-біріне өзара әсер ететін жаңа әрекет жағдайына кіру үдерісі ретінде анықталады, ол ұжым ішіндегі қарым-қатынас, оның жаңа жүйесін қалыптастырады. Іс-әрекетке кірісе отырып, кәсіби және әлеуметтік-психологиялық қатынастар жүйесіне белсенді түрде енгізіледі, жаңа нормалар мен құндылықтарды меңгереді, өзінің жеке ұстанымын өндірістің мақсаттары мен міндеттерімен келіседі. Сондықтан кәсіби бейімделу үдерісінде болашақ педагог-психологтардың жеке ерекшеліктері әрекет барысында ұйымдастырушылық шарттарға барынша сәйкес келуі маңызды.

Бейімделу, оның ішінде кәсіби бейімделу мәселелерін зерттеу көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты: К.А. Абульханова-Славская [9], Г.А. Балл [10], А.А. Реан [11], А.А. Налчаджян [12], А.В. Филиппов [13], В.П.Казначеев [14], Ф.Б. Березин [15], А.Н. Жмыриков [16] және т.б.

Жоғары оқу орындарында кәсіпке бейімделу кезінде үлкен нәтижелер көрінсе, соған орай болашақ педагог-психологтың мотивациясы жоғарылайды және кәсіп арқылы оның шығармашылық дамуы басталады, тұлғаның іс-әрекет мәнері, үлгісі, қарым-қатынасы, мінез-құлқы, қызығушылығы, құндылығы қалыптасады.

Тұлғаның қалыптасуы мен кәсіпке бейімделу үдерісі үздіксіз болуы қажет. Сонымен қоса, кәсіпке бейімделу кезінде тұлғаның құндылықтар жүйесі, қызығушылықтары т.б. аялары бір-бірімен өте тығыз байланыста болады, сондықтан да оларды бөліп қарастыру мүмкін емес.

Біз болашақ педагог-психолог мамандардың кәсіби қалыптасуының психологиялық құрылымын қарастырамыз. Бұл құрылымды психологиялық тұжырымдарға сүйене отырып талдау жасап қарағанымызда төмендегідей ретті байқауға болады:

1) бұл қиындықты жеңудің аралық сапалары, яғни ішкі сезімдер, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезіне білуі, кәсіби өсуді мақсат етіп қою, жетістіктерге дайын болу;

2) кәсіби бейімделудің келесі сапасы тұлғаның психикалық үдерістерін іс-әрекет мазмұнына бағыттай отырып, кәсіби қасиеттерді дамыту және тәжірибе жинақтау;

3) бейімделудің негізгі бөлімі тұлғаның жаңа әлеуметтік орнын меңгеруі, бұл қоғаммен байланысы, тұлғааралық қарым-қатынасы, өзін-өзі басқара алуы;

4) кәсіби бейімделудің маңызды сапалары - уақыт өлшемі болып табылады.

Белгілі ғалым Р.Х. Шакуров болашақ маманның бейімделуінің негізгі үш кезеңін атап көрсетеді [17]:

1) бейімделудің алғашқы баспалдағы ретінде оқу барысында болашақ маманның өзін-өзі дайындауы;

2) психикалық үдерістерді бейімдеу мен бұрыннан қалған кедергілерді жеңуі;

3) тұлғаның жеке біліктілік қасиеттері мен мамандықтың мазмұнына сай іс-әрекетті ұйымдастыруы.

Ал белгілі ғалым А.Г. Ростунов бейімделудің 4 деңгейін көрсетеді [18]:

1) кәсіби іс-әрекеттің және оны игерудің бөлшектерімен танысу;

2) кәсіби іс-әрекетті жоғары деңгейде орындау;

3) кәсіби іс-әрекетті тиімді, сапалы түрде қойылған талаптармен нормалық ерекшеліктерге байланысты орындауға үйрену;

4) кәсіби шеберлікті қалыптастыру.

Кәсіпке бейімделу – болашақ педагог-психологтың кәсіби өзін-өзі анықтау жүйесінің соңғы буыны. Кәсіпке бейімделу болашақ педагог-психологтың болашақ өміріне де өте үлкен әсерін тигізеді. Сондықтан кәсіпке бейімделу кезеңін зерттеудің теориялық та, практикалық та маңызы зор.

Кәсіптік бағдар және психологиялық қолдау сөздігінде: кәсіби бейімделу – адамның жаңа еңбек жағдайларына бейімделуі (оның әртүрлілігі – осы өндірістік топтағы белгілі бір еңбек жағдайларына бейімделу ретінде өндірістік бейімделу) [19], ал қысқаша түсіндірме психологиялық-психиатриялық сөздікте: кәсіби бейімделу - адамның мамандық талаптарына бейімделуі, кәсіби функцияларды орындау үшін қажетті өндірістік-техникалық және әлеуметтік мінез-құлық нормаларын игеруі [20] – деп анықтамалар беріледі. Ал, Д.Ж. Маркович ортаны адамның өмірлік іс-әрекеттері орындалатын табиғи және жасанды жағдайлардың бірігуі деп анықтады.

Адамның ортасын анықтауда Л.В. Максимова ортаны табиғи және әлеуметтік мінезді өзара байланыстағы бірқатар компоненттерден тұратын күрделі құрылым деп белгіледі.

Н.Б. Крылова «орта» деп әлеуметтік-мәдени кеңістіктің бөлігін, білім беру жүйелерінің өзара байланыстар аймақтарын, процестердің субъектілерін белгіледі. Мұнда ортаның негізгі көрсеткіштері болып қарым-қатынастар, құндылықтар, белгілер, заттар және пәндер табылады [21].

Сөздіктерде «орта» деп адамды қоршаған әлеуметтік (тұрмыстық жағдайлар, заттық орта, сонымен бірге бұл жағдайлармен байланыстырылған адамдар қауымы белгіленеді.

Л.И. Божович ортаны «даму жылдамдығын, жаңа сапалы құрылымдардың пайда болуын қамтитын, дамудың ішкі және сырттай жағдайларының ерекше бірігуі» деп

анықтады [22]. Автордың ойынша, ортаға қосылған баланың уайымдарының, ортаға деген қатынасының мінезін түсіну өте маңызды. Ғалым баланың ортаға ғана қатынасын қамтымай, сонымен бірге сол ортада оның белсенділігін арттыратын, рухани (кеңестік және заттық (кеңістік бағыттарды дамытуды қажет дейді. Ал, инклюзивті білім беру ортасы – дамуында ерекшелігі бар балалардың әлеуметтенуге және білім, біліктер мен дағдыларды игеруге деген дербес қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрылатын құндылықты-бағдарланған орта деп тұжырымдаймыз.

Қазіргі жағдайда инклюзивті білім беруге педагогтардың кәсіби дайындығын ұғыну жеке-іс-әрекетті (В.Н. Введенский, И.А. Зимняя, Э.Ф. Зеер, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Э.Э. Сыманюк және т.б.) және контекстік (А.А. Вербицкий, М.Д. Ильязова) көзқарастарды біріктіретін құзыреттілік тәсіл арнасында жүргізіледі.

Бірқатар ғылыми зерттеулер педагогтың инклюзивтік білім беруге дайындығын компенттік көзқарас тұрғысынан қарастырады Т.Г. Зубарева, И.Н. Хафизуллина, В.В. Хитрюк және т.б..

Ғылыми басылымда В.В. Хитрюк инклюзивтік дайындық «тұлғаның күрделі интегралдық субъектілік сапасы» ретінде анықталады, оның негізін педагогтың кәсіби қызметті тиімді орындауына ықпал ететін құзыреттер құрайды деп түсіндіреді [23].

Ресей зерттеушісі Е.Г. Самарцеваның [24] пікірінше, педагогтың инклюзивті білім беруге кәсіби даярлығы – инклюзивті білім беруді нәтижелі жүзеге асырудың іргелі шарты, инклюзивті білім беруді іске асыруға бейімділігі мен қажеттілігі белсенді түрде болатын ұстанымдарымен сипатталатын, инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын арнайы білімдер, іскерліктер мен дағдылар ретінде көрінетін динамикалық, интегративті, кәсібитұлғалық білім. Кәсіби даярлық инклюзивті білім беру жағдайында баланы толыққанды оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыру бойынша кәсіби әрекетті орындау қабілеті мен педагогтың ойлау бағыттылығынан көрінеді.

Е.Г. Самарцева жасаған балаларға инклюзивті білім беру педагогының кәсіби бейімделуге даярлығы құрылымына келесі түйінді, мазмұнды компоненттер кіреді: тұлғалық-мәндік (инклюзивті білім берудің идеологиясын қабылдауға педагогтың рефлекстелген ұстанымы, педагог санасының, ерік, сезімдерінің балаларға инклюзивті білім беруге уәждемелік), когнитивті (балаларға инклюзивті білім беруге қажетті кәсіби-педагогикалық білімдер кешені) және технологиялық (мектепке дейінгі балаларға инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың кәсіби-тәжірибелік іскерліктер кешені).

Жоғарыда зерттеулердің негізгі тұжырымдамасына сүйене отырып, инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлаудың ерекшеліктері –теориялық білімнің болуы және білім алушылармен жұмыс жасау тәсілдері мен жолдарын игеру, сонымен қатар оқу іс-әрекетіне деген мотивациясын қалыпты етуін қамтамасыздандыру үшін қажетті жеке тұлғалық сапаларының қалыптасуынан көрініс береді деп негіз айтуға болады.

Инклюзивті білім беру жағдайында кәсіби бейімделуге педагог-психологтың даярлығы – бұл тиімді кәсіби-педагогикалық әрекет мүмкіндігін анықтайтын және академиялық, кәсіби және әлеуметтік-тұлғалық құзыреттіліктер кешеніне сүйенетін, педагог тұлғасының күрделі интегралды субъективті сапасы. Осы орайда, білім беруді

реформалау жағдайында жаңа тұжырымдамалы ойлайтын, болып жатқан әлеуметтік-педагогикалық үдерістердің мәнін түсінетін педагог-психологтарды даярлау қажеттілігі туындайды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Болашақ педагог-психологтың кәсіби даярлығын қалыптастыруда, тұлғадағы мамандыққа икемділік белгілі қызметке деген бейімділігінен де көрініс табады. Кәсіби даму үдерісі кәсіби жетістікке, оның кәсіби ортадағы тұлғалық типіне сәйкес қанағаттануына байланысты. Зерттеудің диагностикалық мінездемесін айқындау мақсатында және ЖОО-дағы инклюзивті білім берудің жағдайын зерделеуде, сонымен қатар педагог-психологты инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлау мәселесінің негізгі мазмұнын ашуда 1-4 курс студенттерінің арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеудің мақсаты ретінде ПДТ бар балалармен жұмыс жүргізуде инклюзивті білім беру ортасына кәсіби бейімделуге даярлығы барысындағы зерттелушілердің топтарындағы заңдылықтарды қарастыру үшін Р.Кеттелдің тұлғаны көпфакторлы зерттеу әдістемесі (16PF – сауалнамасы) жүргізілді [25]. Негізгі міндет - инклюзивті білім берудегі зерттелушілердің хабардар болуы негізіндегі жеке тұлғалық қасиеттерімен байланысы. Осы міндеттерге байланысты SPSS-24 бағдарламасы бойынша корреляциялық талдау жасалынды. Зерттелушілердің жеке тұлғалық қасиеттерін зерттеуге Р.Б. Кеттелдің 16-тұлғалық факторларын зерттелушілердің бақылау және эксперименттік топтарына жүргіздік.

Зерттеу нәтижелері

Корреляциялық талдаудың Пирсон әдісі бойынша негізгі нәтижелері төменгідей болды: Р.Б.Кеттелдің әдістемесіндегі А факторы адамның көпшілдігі немесе тұйықтығын көрсетеді. Инклюзивті білім туралы зерттелушілердің хабардар болуы А факторымен өте тығыз байланыста $r=0,152$, $p>0,01$ /. Бұл, жалпы студенттердің басқа адамдарға деген шынайы ниеттерінің арқасында және қарым-қатынас жасауға дайындығымен, көпшіл болуымен тікелей байланысты. «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» деген сұрақпен А факторының байланысы да өте жоғары $r=0,138$, $p>0,05$ /, «Инклюзивті білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжаттарға енгізілген бе?» сұрағымен $r=0,1236$ $p>0,05$ / байланысты көрсетсе, «Сіз оқитын жоғары оқу орнында инклюзивті білім беруге байланысты пән оқытыла ма?» сұрағы бойынша $r=0,168$, $p>0,01$ / байланысты көрсетеді. «Болашақта инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасауға дайынсыз ба?» $r=0,173$, $p>0,01$ / көрсеткіштерін көрсетсе, «Болашақта ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға дайынсыз ба?» $r=0,120$, $p>0,05$ / көрсеткіштерін көрсетті.

Р.Б.Кеттелдің әдістемесіндегі В факторы адамның интеллектісінің даму деңгейін сипаттайды. Демек, неғұрлым болашақ маманның интеллектісі жоғары болса, соғұрлым педагогикалық әрекетке бейім болады. Интеллект факторы зерттелушілердің курсы,

«Инклюзивті білім беру туралы білесіз бе?» / $r=0,137$, $p>0,05$ /, «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» / $r=0,228$, $p>0,01$ /, «Инклюзивті білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжаттарға енгізілген бе?» / $r=0,194$, $p>0,01$ /, «Сіз оқитын жоғары оқу орнында инклюзивті білім беруге байланысты пән оқытыла ма?» / $r=0,192$, $p>0,01$ /, «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,278$, $p>0,01$ / деген сұрақтарымен тығыз өзара тәуелділігі анықталды. Көрсетілген сұрақтар мен олардың өзара оң мағынадағы тығыз байланыстары зерттелушілердің дайындық деңгейін көрсетеді деген қорытынды жасауға болады. Себебі, бұл психологиялық заңдылық. Аталып көрсетіліп отырған психологиялық заңдылық студенттердің интеллектісі, білімге құштарлығы және оқуға деген мотивациясы неғұрлым жоғары болса, олардың инклюзивтік білім беруге деген дайындығы да соғұрлым жоғары деген қорытынды жасауға болады. Зерттелушілердің интеллектісінің жоғарылығы «Болашақта инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,164$, $p>0,01$ /, «Болашақта ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,218$, $p>0,01$ / деген сұрақтармен де тығыз байланысты болып шықты. Әрине бұл психологиялық заңдылық.

Студенттердің Р.Б. Кеттелдің әдістемесі бойынша эмоционалдық тұрақтылықты анықтауға бағытталған С факторы «Сіз оқитын жоғары оқу орнында инклюзивті білім беруге байланысты пән оқытыла ма?» / $r=0,131$, $p>0,05$ /, «Болашақта инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,121$, $p>0,05$ /, «Болашақта ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,115$, $p>0,05$ / деген сұрақтармен олардың болашақта инклюзивті балаларды оқытуға деген және білім алуға деген дайындығының көрсеткіші болып табылады. Бұл фактормен жоғарыда көрсетілген сұрақтардың өзара байланысы, яғни болашақ мамандардың инклюзивті білім беруге дайындығы олардың эмоционалдық тұрақтылығымен тығыз байланысты деген қорытындыға келеміз. С факторы көптеген ғалымдар адамның моральдық даму деңгейімен, олардың әртүрлі стерсске төзімділігін, қиындығы көп мамандықтармен байланыстырады. Бұл қасиет осы заңдылықтарды көрсетіп отыр.

Р.Б. Кеттелдің әдістемесіндегі келесі тұлғалық фактор Е факторы. Бұл фактордың негізгі мағынасы адамның /доминанттылық және бағынушылық/ лидерлік қасиеттері емес, оның үлкен табандылығының арқасында басқа адамдарға өздерінің әсерін тигізе алатынын көрсетеді. Осы аталған фактор бойынша да зерттелушілердің оқитын курсы және олардың инклюзивті білім алуға дайындығының көрсеткіші ретінде қойылған сұрақтармен байланысы да өте тығыз екендігі анықталды. Бұл сұрақтар Е факторының келесі сұрақтармен тығыз оң байланысы бар екенін көруге болады. Мысалы: «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» / $r=0,194$, $p>0,01$ /, «Сіз оқитын жоғары оқу орнында инклюзивті білім беруге байланысты пән оқытыла ма?» / $r=0,121$, $p>0,05$ /, «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,209$, $p>0,01$ /, деген сұрақтарға зерттелушелердің берген жауаптары айғақ болып отыр. Дегенмен, зерттелушілердің Е факторымен «Болашақ маман ретінде мүмкіндігі шектеулі балаларсен жүргізілетін жұмыстардың формаларын білесіз бе?» / $r=0,133$, $p>0,05$ /, «Болашақ маман ретінде ПДТ бар балалар жөнінде

психологиялық-педагогикалық зерттеулер жөнінде білесіз бе?» / $r=0,178$, $p>0,01$ / деген сұрақтар арасында кері байланыс анықталды.

Р.Б. Кеттелдің жеке тұлғалық әдістемесіндегі F факторының мағынасы /ұстамдылығы экспрессивтілігі/ адамның сабырлы, байыпты болуымен өзінің экспрессивті, педагогикалық шығармашылық жұмысқа деген дайындығының, педагогқа қойылатын талаптарға сай екендігін пайымдайтын тұлғалық қасиеттерін көрсетеді. Аталған фактормен «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» / $r=0,158$, $p>0,01$ /, «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,193$, $p>0,01$ / деген сұрақтардың арасында да оң тығыз байланыс анықталды. Бұл тығыз байланыс болашақ педагог маманның экспрессиялық көрсеткіші, өзінің шығармашылығын көрсете алатындығын дәлелдеп отыр.

Болашақ педагог-психологтың кәсіби іс-әрекетке деген дайындығының көрсеткіші олардың /қаталдылық сезімталдылық/ өз кәсіптеріне сезімтал, оқушы балаларды түсінуге деген дайындығы I факторынан да көрініп тұр. Яғни, болашақ педагог-психолог неғұрлым сезімтал, оқушыларды түсіне білетін қабілетінің жоғары болуы, олардың кәсіби іс-әрекетке деген дайындығының көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Р.Б. Кеттелдің әдістемесі бойынша I факторы тұлғаның сезімтал болуын анықтайды. Осы фактор бойынша болашақ педагогтардың «Инклюзивті білім беру туралы білесіз бе?» / $r=0,180$, $p>0,01$ /, «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» / $r=0,152$, $p>0,01$ /, «Инклюзивті білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжаттарға енгізілген бе?» / $r=0,191$, $p>0,01$ /, «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,143$, $p>0,05$ /. Көрсетілген сұрақтардағы жалпы инклюзивтік білім туралы өздерінің білуі және кәсіби әрекетке дайындығы айғақ. Яғни, ПДТ бар балалар туралы, оларға арналған нормативтік құжаттар туралы хабардар болуы және ПДТ бар балаларды анықтауға деген алғашқы білімдерінің болуы да аталған жеке тұлғалық қасиеттермен тығыз оң байланысы бар екендігін көрсетіп отыр. Бұл, анықталған психологиялық заңдылық та болашақ педагог-психологтың педагогикалық іс-әрекетке дайындығының көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, аталған фактор зерттелушілер тобына қойылған «Сіз оқитын жоғары оқу орынында мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына жағдай жасалған ба?» / $r=0,127$, $p>0,05$ / деген сұрақпен кері байланысы анықталды. Біздің пікірімізше, анықталған кері байланыста да белгілі бір заңдылық бар екенін көрсетеді.

Р.Б. Кеттел әдістемесінің L факторы тұлғаның /сенімділік және күдіктену/ басқа адамдарға сенуі немесе күдікпен қарауына деген көзқарасын көрсетеді. Осы фактор бойынша нәтиже неғұрлым жоғары болса, соғұрлым жеке адам басқа адамдарға күдікпен қарайды. Яғни, L факторының төменгі мәні басқа адамдарға ашық, жарқын түрде өзінің шынайы ниетін көрсете алатын, басқа адамдарға деген қарым-қатынасының шын жүректен екенін көрсетеді. Бұл фактор «Сіз оқитын жоғары оқу орнында мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына жағдай жасалған ба?» / $r=0,126$, $p>0,05$ / деген сұрақпен кері байланыста. Яғни, аталған фактор адамның тұлғалық қасиеті ретінде неғұрлым ашық, жарқын болса, соғұрлым зерттелушілердің инклюзивті білімі туралы көңілі толмай, білімге деген құштарлығының жоғары екендігін көрсетеді.

Р.Б. Кеттелл әдістемесінің М факторы адамдардың /практикалық және армандаушылық/ күнделікті өмірде прагматикалық көзқарасын немесе олардың өз идеяларымен өмір сүріп, қиял үдерісінің өте жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Осындай адамдар күнделікті өмірде өздерінің арман-мақсаттарымен, алдына қойған мақсаттарына қол жеткізуге деген ынтасының жоғары екендігін көрсетеді. Аталған М факторы «Инклюзивті білім беру туралы білеіз бе?» / $r=0,115$, $p>0,05$ /, «Инклюзивті білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжаттарға енгізілген бе?» / $r=0,148$, $p>0,01$ /, «Сіз оқитын жоғары оқу орнында инклюзивті білім беруге байланысты пән оқытыла ма?» / $r=0,130$, $p>0,05$ /, «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,121$, $p>0,05$ /, «Болашақта инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,248$, $p>0,01$ /, «Болашақта ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,268$, $p>0,01$ /, «Болашақ маман ретінде мүмкіндігі шектеулі балалармен жүргізілетін жұмыстардың формаларын білесіз бе?» / $r=0,157$, $p>0,01$ /, «Болашақ маман ретінде ПДТ бар балалар жөнінде психологиялық-педагогикалық деген сұрақтарымен өте тығыз байланысы анықталды. Бұл факторлардың негізгі нәтижесі бойынша адамның неғұрлым өзінің ішкі жан дүниесі бай болса, өзінің алдына қойған мақсаттарына ғана ұмтылыс жасап, өздерінің барлық қиял-жігерін алдына қойған мақсаттарына ғана жетелейтін күш ретінде қарастыруға болатынын атап көрсетуге болады.

Жалпы, Р.Б.Кеттелдің әдістемесі бойынша Q1, Q2, Q3, Q4 факторлары тұлғаның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын фактор болып саналады. Бұл әдістеме жалпы түрде адамның қоғамдық қарым-қатынастарын жеке тұлғалық қасиеттер ретінде сипаттайтын болса, Р.Б.Кеттелдің аталған факторлары осы қасиеттерді нақтылай түсетінін айтуға болады. Сондықтан, Р.Б. Кеттел осы факторларды жалпы Q факторлары деп атап, олардың жеке тұлға құрылымында ерекше орын алатынын көрсетті. Яғни, аталған факторлар Р.Б. Кеттелдің тұлға теориясында адамның қоғамдық қарым-қатынастарын, оның күнделікті өмірдегі негізгі қажеттілік екендігін көрсетеді. Мысалы, Q1 факторының жоғары мәні адамның қоғамда еркін ойлап, адамның ғылымға, білімге деген құштарлығын, күнделікті өмірде еркін ойлап, өздерінің интеллектуалдық потенциалдарының жоғары екендігін көрсетеді. Ал, Q2 факторы /конформизм-нонконформизм/ адамның қоғамда басқа адамдарға тәуелді немесе тәуелсіз екендігін көрсетеді. Q3 факторы /төмен өзін-өзі бақылау және жоғары өзін-өзі бақылау/ тұлғаның басқа адамдармен қарым-қатынас барысында өздерінің жігерілілігі, өте жоғары деңгейдегі ерік процестерін, өздерінің эмоциялары мен жүріс-тұрыстарын қатаң түрде қадағалап қарым-қатынас жасайтынын көрсетеді. Р.Б. Кеттелдің әдістемесіндегі Q4 факторының жоғары мәні тұлғаның жинақылығын, күш-жігерінің жоғары болып, өздерінің алға қойған мақсаттарына, тезірек әрекет жасап, қимыл-қозғалысының жинақы түрде болатынын анықтайды. Яғни, бұл фактор да тұлғаның жоғары деңгейдегі ұмтылыстарын көрсетеді. Демек, осы фактор да зерттеуіміздің нәтижесін дәлелдейтін фактор болып табылады. Енді осы аталған екінші деңгейдегі әлеуметтік психологиялық факторларды қарастыратын болсақ, төмендегідей корреляциялық байланыстарды нақты түрде атап көрсетуге болады.

Білім алушылардың тұлғалық қасиеттерін ПДТ балалармен жұмыс жасауға дайындығын зерттеу барысындағы қарастырып отырған тұлғалық қасиеттер Р.Б. Кеттелдің әдістемесі бойынша Q1 факторы бойынша келесі өзара тығыз корелляциялық байланыстар анықталды. Талдау жасалып отырған Q1 факторы білім алушылардың «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» / $r=0,134$, $p>0,05$ /, «Инклюзивті білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжаттарға енгізілген бе?» / $r=0,118$, $p>0,05$ / деген жауаптарымен тығыз оң байланысы айқындалып отыр. Аталған Q1 факторының байланысы зерттелушілердің жалпы инклюзивтік білім алуына дайындығын, олардың инклюзивтік білім беру ортасында білім алуға бағытталған нормативтік құжаттармен де таныс екендігін көрсетіп отыр. Яғни, зерттелушілердің жалпы инклюзивтік білім алуға деген дайындығының жоғары, олардың инклюзивтік білім туралы жалпы хабардар екендігін көрсетеді.

Q2 факторы да «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,159$, $p>0,01$ /, «Болашақта инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,137$, $p>0,05$ /, «Болашақта ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға дайынсыз ба?» / $r=0,159$, $p>0,01$ / деген жауаптарымен зерттелушілердің инклюзивті білім алуға дайындығын, оқытылатын пәндердің мазмұнын жақсы біліп, көңілдері толмай, алған білімдеріне қанағаттанбайтынын көрсетеді. Яғни, зерттелушілер өздерінің инклюзивті бағытта білім беруге, олардың жалпы ПДТ балалармен жұмыс жасауға деген дайындығының жоғары екендігін көрсетеді. Корелляциялық талдау барысында анықталған Q2 факторының жоғарыда көрсетілген сұрақтарға берілген жауаптары да біздің негізгі болжамдарымызды дәлелдейтіні айғақ болып отыр.

Р.Б.Кеттел әдіснамасының Q3 факторының жоғары мәні тұлғаның қоғамдағы жағымды жүріс-тұрыстарымен, жақсы қылықтарымен, өздерінің жүріс тұрыстарын әрдайым қадағалап, күнделікті өмірде басқа адамдармен қарым-қатынас барысында саналы түрде өздерін этикалық талаптарға сай өмір сүретінін көрсетеді. Корелляциялық талдау барысында Q3 зерттелушілерге қойылған факторы «Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар қатарына қандай балаларды жатқызасыз?» / $r=0,130$, $p>0,05$ /, «Оқытылатын жағдайда пәннің мазмұны қанағаттандыра ма?» / $r=0,112$, $p>0,05$ / деген сұрақтармен тығыз байланысы анықталды. Яғни, Q3 факторындағы тұлғалық қасиет зерттелушілердің инклюзивтік білім беру туралы хабардар екенін және оқытылатын пәндердің инклюзивтік білімге арналған оқу бағдарламасына көңілдері толмайтынын, басқа да қосымша білім алуға деген құштарлығын, дайындығын көрсетеді. Анықталған тығыз корелляциялық байланыс та жұмыстың негізгі мән мақсаттарын дәлелдеуге арналған айғақ ретінде қарастыруға болады. Неғұрлым білім алушылардың инклюзивті білім туралы білімдері жоғары болған сайын, соғұрлым тұлғалық қасиеттерінің мазмұны қоғамда адамдарға жақсы істерімен, жағымды қылықтарымен қарым-қатынас жасай алатындығы айқындалып отыр деген тұжырым жасауға болады.

Р.Б. Кеттел әдістемесі бойынша Q4 факторы білім алушылардың оқитын курсымен байланысты екендігі анықталды. Демек, зерттелушілер оқу барысындағы курс деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым өздерінің педагогикалық әрекетке дайын екендігін, студенттер оқу барысында педагогикалық әрекеттің қыр-сырларын

меңгеру барысында саналы түрде өздерін педагогикалық әрекетке бағыттап, өздерінің педагогикалық кәсіптерін меңгеруге, игеруге деген тұлғалық-мотивациялық қасиеттерін жалпы педагогикалық білім беру жүйесі қалыптастырады деп тұжырым жасауға болады. Бұл анықталған корреляциялық байланыс біздің еңбегіміздің мән-мақсаттарын ғана емес, жалпы педагогикалық білім беру, зерттелушілердің педагогикалық әрекетке, оны өз өмірінің негізгі мәні ретінде қабылдап, курстан курсқа өту барысында педагогикалық талаптарға сай тұлғалық қасиеттерінің жалпы білім алу үдерісінде қалыптасатынын анықтайды. Демек, педагогикалық жоғары оқу орынындағы білім бағдарламасының білім алушыларды болашақ өздерінің мамандықтарына деген кәсіби тұлғалық талаптарға сай тәрбиелей алатынын көрсетіп отыр.

Талқылау

Р.Б. Кеттелдің 16-тұлғалық факторлары бойынша зерттеу жұмысының нәтижелерін бойынша келесідей тұжырымдамаға келуге болады. А факторы бойынша көрсетіліп отырған тығыз корреляциялық байланыстар болашақ педагог-психологтың адамдарға деген жақсы ниеттері мен көзқарастары неғұрлым жоғары болса, соғұрлым кәсіби деңгейі жоғары болады деп тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді. Яғни, көрсетілген психологиялық заңдылықты болашақ мамандардың көпшіл болуы ПДТ балаларды оқытып, тәрбиелеуге деген құзыреттілік талаптар деп те айтуға болады. Көрсетілген корреляциялық байланыс жалпы педагогикалық құзыреттілікпен тығыз байланысты және бұл педагогикалық әрекетке қойылатын жалпы талап деп айтуға болады. Адамның интеллектісінің даму деңгейін сипаттын В факторының нәтижесі неғұрлым студенттердің білім деңгейі, ой-өрісінің ауқымды болуы, олардың болашақта инклюзивті білім беру ортасында жұмыс жасауға деген дайындығының көрсеткіші екендігін білдіреді. Білім алушылар неғұрлым басқа адамдарға тәуелді болса, соғұрлым олардың ПДТ балалармен жұмыс жасау формаларын, ПДТ балалардың психологиялық және педагогикалық ерекшеліктеріне қатысты зерттеулермен таныс болу мүмкіншіліктерінің төмен екендігін көрсетіп отыр. Бұл анықталған заңдылық та адамның білімге деген және өз кәсібін игеруге деген ынтасының аз болған сайын олардың да білімдерінің төмен болатынын С факторы көрсетіп отыр.

F факторы болашақ педагог өзінің кәсіби бейімделуіне, педагогикалық қабілетін көрсетуіне деген құштарлығы да айғақ болса, болашақ педагог-психологтың сезімталдығы, олардың жанашырлық қасиеттері инклюзивті білім беру ортасында ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға деген құштарлығын және өздерінің алған білімдерімен шектеліп қана қоймай, өздерінің білім деңгейіне қанағаттанбай, осы мәселе туралы көп білгісі келіп тұрғанын көрсетеді. Бұл анықталған заңдылық та біздің пайымдауымызға қарсы келмейді, яғни біздің болжамымызды дәлелдеуге бағытталған факт ретінде қарастыруға болатындығын I факторынан көреміз. Тұлғаның қасиеттерінің, басқа адамдарға деген шынайы көзқарасының, яғни педагогикалық қабілеттің құрамына кіретін жеке тұлғалық фактор ретінде қарастыруға болады. Бұл L факторды да біздің зерттеуіміздің мақсат-міндеттерін дәлелдейтін айғақ ретінде қарастыруға болады.

Жоғарыда көрсетілген М фактор білім алушылардың педагогикалық әрекетке бағытын, алдарына қойған мақсаттарына ұмтылып, жақсы маман болуға деген ниетін көрсетіп отыр. Анықталған жоғары деңгейдегі М факторының оң байланыстары да біздің зерттеу барысындағы қойылған болжамдарымыздың дәлелі болып табылады. Жалпы, М факторы да білім алушыларға қойылатын педагогикалық кәсіби әрекетке сай келетін жеке тұлғаға қойылатын талаптарды анықтап отыр. Демек, тұлғаның ішкі жандүниесінің байлығы жоғары болған сайын олардың ПДТ балалар туралы білімге деген құштарлығын, осындай балалармен жұмыс жасауға дайындығын көрсететін индикатор ретінде қарастыруға болады. Анықталған Кеттел әдістемесі бойынша М факторы да біздің жұмысымыздың дәлелі болып саналады.

Сонымен қатар, жұмысымыздағы айқындалған корелляциялық талдауда Р.Б.Кеттелдің әдістемесі бойынша зерттелушілердің жеке тұлғалық қасиеттерін сипаттайтын G, H, N және O факторларымен болашақ педагог-психологтардың инклюзивті білім алуға деген дайындығын көрсететін сұрақтармен байланысы анықталған жоқ. Жалпы, Р.Б.Кеттел әдістемесі бойынша G факторы тұлғаның / мінез-құлықтың төмен деңгейі және мінез-құлықтың жоғары деңгейі/ жүріс-тұрысының қоғамда қойылатын талаптарға сай келетіні, келмейтінін көрсететін тұлғалық қасиет. G факторы жалпы зерттелушілердің жүріс-тұрысының қоғамдық талаптарға сай екендігін көрсетеді. Зерттелушілердің осы фактор бойынша жалпы сипаттамасы жоғары көрсеткіш болып отыр. Яғни тікелей және тығыз корелляциялық байланыс зерттелушілер тобында анықталмағанымен, олардың қоғамдағы жүріс-тұрысы моральдық деңгейде де педагогикалық әрекетке сай келетіндігін көрсетіп отыр. H факторы адамның шығармашылық және басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға деген белсенділігін анықтайтын тұлғалық фактор. Осы фактор бойынша да анықталмаған корелляциялық байланыс тұлғаның басқа адамдармен белсенді түрде қарым-қатынас жасауға дайындығын көрсетеді. N факторы /тік мінезділік және дипломатиялық/ және O факторы /тыныш және алаңдаушылық/ тұлғаның басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысындағы тік мінезділігін, байыптылығын көрсететін фактор. Аталған факторлармен де корелляциялық байланыс анықталмады. Оның себебі, көрсетілген тұлғалық қасиеттермен жалпы адамға тән қасиеттер, педагогикалық қабілеттермен тікелей байланысы жоқ деп тұжырымдауға болады. Бұл тұлғалық қасиеттер қоғамдағы қарым-қатынаста қалыптасатын адами қасиет деп тұжырымдауға болады. [26]

Қорытынды

Демек, зерттелушілер оқу барысындағы курс деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым өздерінің педагогикалық әрекетке дайын екендігін, студенттер оқу барысында педагогикалық әрекеттің қыр-сырларын меңгеру барысында саналы түрде өздерін педагогикалық әрекетке бағыттап, өздерінің педагогикалық кәсіптерін меңгеруге, игеруге деген тұлғалық-мотивациялық қасиеттерін жалпы педагогикалық білім беру жүйесі қалыптастырады деп тұжырым жасауға болады. Бұл анықталған корелляциялық байланыс біздің диссертациялық еңбегіміздің мән-мақсаттарын ғана

емес, жалпы педагогикалық білім беру, зерттелушілердің педагогикалық әрекетке, оны өз өмірінің негізгі мәні ретінде қабылдап, курстан курсқа өту барысында педагогикалық талаптарға сай тұлғалық қасиеттерінің жалпы білім алу үдерісінде қалыптасатынын анықтайды. Демек, педагогикалық жоғары оқу орнындағы білім бағдарламасының білім алушыларды болашақ өздерінің мамандықтарына деген кәсіби тұлғалық талаптарға сай тәрбиелей алатынын көрсетіп отыр. С факторы болашақ педагог-психолог неғұрлым стресске төзімді және эмоциясы тұрақты болса, соғұрлым олардың болашақта ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға деген дайындығының жоғары екендігін көрсетіп отыр. Сондықтан, білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығы неғұрлым жоғары болған сайын, олардың кәсіби әрекетке де соғұрлым дайын екендігін көрсетеді. Бұл байланысты психоанализ бағытындағы жұмыс жасайтын зерттелушілердің «Эго қуаттылығы» деп пайымдайды. Яғни, адамның ЭГО қуаттылығы жоғары болған сайын, соғұрлым табандылықпен, қажырлылықпен инклюзивті білім беру ортасында ПДТ бар балалармен жұмыс жасауға дайындығының нақты көрсеткіші ретінде қарастыруға болады.

Авторлардың қосқан үлесі

Б.К. Оспанова – теориялық тұжырымдама жасау, зерттеу жұмысын ұйымдастыру, мақалаға байланысты материалдарды талдау

Ж.Р. Шуакбаева – зерттеу жұмысының нәтижелеріне талдау жасау, зерттеу жұмысын түсіндіру

Ш.О. Орынғалиева – зерттеудің әдістемесін жобалау, теориялық тұжырымдама жасау

С.К. Молдабекова – білім алушылар арасында эксперимент жүргізу және оның нәтижесін талдау, эмпирикалық мәліметтерді дайындау

Ш.Б. Кадирсизова – білім алушылар арасында эксперимент жүргізу және оның нәтижелерін талдау

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Республикасы Парламенті палаталарының бірлескен отырысында «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. – 2023.–URL:<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (жүгінген күні: 10.02.2024)

2. «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 726 қаулысы [Электрондық ресурс]. –2021.–URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726> (жүгінген күні: 24.12.2023)

3. Лямзин М.А., Громкова М.Т. Словарь терминов и понятий дополнительного профессионального образования. – М.: ИРДПО. – 2013. – 29 с.

4. Стаценко Л.В. Глоссарий терминов по вопросам инклюзивного образования. – Краснодар. – 2016. – 12 с.

5. Макарьев И.С. Краткий словарь системы понятий инклюзивного образования: терминологический словарь. – СПб.: СПб ГБ ПОУ «Охтинский колледж». -2015. – 84 с.

6. Қазақстан Республикасындағы арнайы және инклюзивті білім берудің жағдайы мен дамуы: аналит. баяндама / Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. – Астана.- 2016. – 78 б.
7. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы [Электрон. ресурс]. - 2007. - URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319> (жүгінген күні: 10.02.2024)
8. Құсайынов А.Қ. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп. - 2002. – 456 б.
9. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни.– Москва: Мысль.- 1991. – 299 с.
10. Балл Г.А. Теория учебных задач: психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика.- 1990. – 184 с.
11. Реан А.А., Кудашев А.Р., Баранов А.А. Психология адаптации личности: анализ, теория, практика. – СПб.: Прайм-Еврознак. - 2006. – 479 с.
12. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. – Изд. 2-е, перер. и доп. – М.: Эксмо. - 2010. – 368 с.
13. Филиппов А.В., Липинский В.К., Князев В.Н. Производственная социология, психология и педагогика. – М.: Высшая школа. - 1989. – 253 с.
14. Казначеев В.П. Современные аспекты адаптации.– М.:Наука. -1980. – 191 с.
15. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация, человека. – Л.: Наука. - 1988. – 270 с.
16. Жмыриков А.Н. Диагностика социально-психологической адаптивности личности в новых условиях деятельности и общения: автореф. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – Л., 1989. – 15 с.
17. Шакуров Р.Х. Социально-психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив. – М.: Просвещение. - 1990. – 208 с.
18. Ростунов А.Т. Формирование профессиональной пригодности. – Минск: Вышэйш. шк. - 1984. – 176 с.
19. Дружинин Н.Е. Словарь по профориентации и психологической поддержке. – Томск: Томский центр профессиональной ориентации. - 2003. – 154 с.
20. Игишева К. Краткий толковый психолого психиатрический словарь [Электрон. ресурс]. - 2008. – URL: <http://med.niv.ru/doc/dictionary/psycho-psychiatric/index>. 22.11.2016
21. Силантьева Т.А., Накоскин А.Н., Накоскина Н.В. и др. Социальная поддержка как фактор психологической устойчивости личности и безопасности инклюзивного образовательного пространства // Практическая медицина. – 2019. – Т. 17. №1. – С. 28-42.
22. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. – М.: Просвещение. - 2008. – 398 с.
23. Хитрюк В.В. Формирование инклюзивной готовности будущих педагогов в условиях высшего образования: автореф. ... док. пед. наук: 13.00.08. – Калининград. - 2015. – 54 с.
24. Самарцева Е.Г. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к инклюзивному образованию детей дошкольного возраста: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. – Орел. - 2012. – 195 с.
25. Ospanova B., Borisova A., Mironova A., Ju Ch. State of preparation of a teacher-psychologist for professional adaptation to an inclusive educational environment // Revista Amazonia Investiga. – 2020. – Vol. 9, Issue 29. – P. 204-212.
26. Berikkhanova G., Ospanova B., Yermenova B. et al. The effectiveness of the training model of the future teacher in conditions of inclusive education// International Journal of Education and Practice. – 2021. – Vol. 9, №4. – P. 670-686.

Б.К.Оспанова¹, Ж.Р.Шуакбаева*¹, Ш.О. Орынғалиева¹, С.К. Молдабекова², Ш.Б.Кадирсизова³

¹УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

²НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», Кокшетау, Казахстан

³НАО «Медицинский Университет Семей», Семей, Казахстан

Аспекты подготовки педагога-психолога к профессиональной адаптации в инклюзивной образовательной среде

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты подготовки педагога-психолога к профессиональной адаптации в инклюзивной образовательной среде. Анализируются научно-педагогические исследования по проблеме инклюзивного образования, процесс становления личности и адаптации к профессии. Необходимо рассмотреть исследования в изучении условий инклюзивного образования в высших учебных заведениях, а также в раскрытии основного содержания проблемы подготовки педагога-психолога к профессиональной адаптации к среде инклюзивного образования. Профессиональное развитие педагогов-психологов напрямую зависит от их удовлетворенности профессиональными достижениями и типом личности в профессиональной сфере. В целях изучения данной проблемы, выявления проблем инклюзивного образования в вузе и определения основного содержания проблемы подготовки педагогов-психологов к профессиональной адаптации к инклюзивной образовательной среде среди обучающихся проведена методика многофакторного исследования личности Р.Кеттеля (16PF – опросник). Целью данной методики исследования является выявление диагностической характеристики исследования и дифференциация условий инклюзивного образования, а также рассмотрение закономерностей в группах испытуемых в процессе подготовки к профессиональной адаптации к инклюзивной образовательной среде в работе с детьми с ОВЗ. В данной статье представлены исследовательские работы, проведенные среди обучающихся по вопросам профессиональной адаптации в вузе и их результаты.

Ключевые слова: инклюзивное образование; профессиональная адаптация; профессиональная подготовка педагога-психолога; инклюзивная образовательная среда; профессиональная подготовка.

Б.К. Ospanova¹, Zh.R. Shuakbayeva*¹, Sh.O. Oryngaliyeva¹,

S.K. Moldabekova², Sh.B. Kadirsizova³

¹EI «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan

²«Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov» NCJSC, Kokshetau, Kazakhstan

³NAO «Semey Medical University» NCJSC, Semey, Kazakhstan

Aspects of teacher-psychologist training for professional adaptation in an inclusive educational environment

Abstract. The article deals with the aspects of preparation teacher-psychologist training for professional adaptation in an inclusive educational environment. Scientific and pedagogical research on the problem of inclusive education, the process of personality formation, adaptation to the profession are analysed. It is necessary to consider the research in the study of conditions of inclusive education in higher education institutions, as well as in the disclosure of the main content of the problem

of preparation of a teacher- psychologist to professional adaptation to the inclusive educational environment. Professional development of teacher- psychologists directly depends on their satisfaction with professional achievements and personality type in the professional sphere. In order to study this problem, to identify the problems of inclusive education in the university and to determine the main content of the problem of preparation of teacher- psychologists to professional adaptation to an inclusive educational environment among students, the method of multifactor personality research of R. Kettel (16PF - questionnaire) was conducted. The purpose of this research methodology is to identify the diagnostic characteristics of the study and differentiation of conditions of inclusive education. This article presents research work conducted among students on the issues of professional adaptation in higher education and their results.

Key words: inclusive education; professional adaptation; professional training of teacher-psychologist; inclusive educational environment; vocational training

References

1. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн Kazakstan Respublikasy Parlamenti palatalarynyn birlesken otyrysynda «Adiletти Kazakstannyn ekonomikalyk bagdary» Kazakstan halkyna Zholdauy [Elektrondyk resurs]. – 2023.–URL:<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (zhygingen kyни: 10.02.2024)
2. «Bilimdi ult» sapaly bilim беру» ulttyk zhobasyn bekitu туралы. Kazakstan Respublikasy Ykimetinин № 726 kaulysy [Elektrondyk resurs]. –2021.–URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726> (zhygingen kyни: 24.12.2023)
3. Lyamzin M.A., Gromkova M.T. Slovar' terminov i ponyatij dopolnitel'nogo professional'nogo obrazovaniya. – M.: IRDPO. - 2013. – 29 s.
4. Stacenko L.V. 4. Glossarij terminov po voprosam inklyuzivnogo obrazovaniya. – Krasnodar. - 2016. – 12 s.
5. Makar'ev I.S. Kratkij slovar' sistemy ponyatij inklyuzivnogo obrazovaniya: terminol. slovar'. – SPb.: SPb GB POU «Ohtinskij kolledzh». -2015. – 84 s.
6. Kazakstan Respublikasyndagy apnaiy zhәne inklyuzviti bilim bepudin zhagдай мен damuy: analit. bayandama / Y. Altynsapin atyndagy Uttyk bilim akademiasy. – Astana. - 2016. – 78 b.
7. Kazakctan Pespublikasynyn Bilim туралы Zany [Elektron. resurs]. - 2007. - URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319> (zhygingen kyни: 10.02.2024)
8. Kuscaiyнов A.K. Қазак тили tepmindepinин salalyk gylymi tusindirme sozdigi. – Almaty: Mektep. - 2002. – 456 b.
9. Abul'hanova-Clavckaya K.A. Ctpategiya zhizni. – Moskva: Mycl'. - 1991.– 299 s.
10. Ball G.A. Teopiya uchebnyh zadach: pсihologo-pedagogicheckij acpekt. – M.: Pedagogika.- 1990. – 184 s.
11. Pean A.A., Kudashev A.P., Bapanov A.A. Pсihologiya adaptacii lichnoctи: analiz, teopiya, ppaktika. – CPb.: Ppajm-Evroznak. - 2006. – 479 s.
12. Nalchadzhyan A.A. Pсihologicheckaya adaptaciya: mekhanizmy i ctpategii. – Izd. 2-e, pepep. i dop. – M.: Ekcmo. - 2010. – 368 s.
13. Filippov A.V., Lipinckij V.K., Knyazev V.N. Ppoizvodctvennaya sociologiya, pсihologiya i pedagogika. – M.: Vycshaya shkola. - 1989. – 253 c.

14. Kaznacheev V.P. *Covpemennye aspekty adaptacii*. – M.: Nauka. - 1980. – 191 s.
15. Bepezin F.B. *Pcihicheckaya i pcihofiziologicheckaya adaptaciya, cheloveka*. – L.: Nauka. - 1988. – 270 s.
16. Zhmyupikov A.N. *Diagnoctika social'no-pcihologicheckoj adaptipo-vannocti lichnocti v novyh ucloviyah deyatel'nocti i obshcheniya: avtopef. ... kand. pcih. nauk: 19.00.07*. – L., 1989. – 15 s.
17. Shakurov R.H. *Social'no-psihologicheskie osnovy upravleniya: rukovoditel' i pedagogicheskij kollektiv*. – M.: Prosveshchenie. - 1990. – 208 s.
18. Rostunov A.T. *Formirovanie professional'noj prigodnosti*. – Minsk: Vyshejsh. shk. - 1984. – 176 s.
19. Druzhinin N.E. *Slovar' po proforientacii i psihologicheskoj podderzhke*. – Tomsk: Tomskij centr professional'noj orientacii. - 2003. – 154 s.
20. Igisheva K. *Kratkij tolkovyj psihologo psihiatricheskij slovar' [Elektron. resurs]*. - 2008. – URL: <http://med.niv.ru/doc/dictionary/psycho-psychiatric/index>. 22.11.2016
21. Silant'eva T.A., Nakoskin A.N., Nakoskina N.V. i dr. *Social'naya podderzhka kak faktor psihologicheskoj ustojchivosti lichnosti i bezopasnosti inklyuzivnogo obrazovatel'nogo prostranstva // Prakticheskaya medicina*. – 2019. – T. 17. №1. – S. 28-42.
22. Bozhovich L.I. *Lichnoct' i ee fopmipovanie v detckom vozpacte. Pckhiologicheskoe icledovanie*. – M.: Ppocvshchenie. - 2008. – 398 s.
23. Hitpyuk V.V. *Fopmipovanie inklyuzivnoj gotovnocti budushchih pedagogov v ucloviyah vycshego obpazovaniya: avtopef. ... dok. ped. nauk: 13.00.08*. – Kaliningpad. - 2015. – 54 c.
24. Camarceva E.G. *Fopmipovanie pprofessional'noj gotovnocti budushchih pedagogov k inklyuzivnomu obpazovaniyu detej doshkol'nogo vozpacta: dic. ... kand. ped. nauk: 13.00.08*. – OpeL. - 2012. – 195 c.
25. Ospanova B., Borisova A., Mironova A., Ju Ch. *State of preparation of a teacher-psychologist for professional adaptation to an inclusive educational environment // Revista Amazonia Investiga*. – 2020. – Vol. 9, Issue 29. – R. 204-212.
26. Berikkhanova G., Ospanova B., Yermenova B. et al. *The effectiveness of the training model of the future teacher in conditions of inclusive education // International Journal of Education and Practice*. – 2021. – Vol. 9, №4. – R. 670-686.

Авторлар туралы мәлімет:

Б.К. Оспанова – PhD, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ педагогика және психология кафедрасының доцент м.а, Мәңгілік ел көшесі, 11, 071400, Семей, Қазақстан

Ж.Р. Шуакбаева – байланыс үшін автор, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ «8D01101 - Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының PhD докторанты, Мәңгілік ел көшесі, 11, 071400, Семей, Қазақстан

Ш.О. Орынғалиева – PhD, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ педагогика және психология кафедрасының доцент м.а., Мәңгілік ел көшесі, 11, 071400, Семей, Қазақстан

С.К. Молдабекова – PhD, «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ педагогика және психология кафедрасының қауымд. профессоры, Абай көшесі, 76, 020000, Көкшетау, Қазақстан

Ш.Б. Кадирсизова – PhD, «Семей медицина университеті» КеАҚ «Жалпы білім беретін пәндер» кафедрасының қауымд. профессоры, Абай көшесі, 103, 071400, Семей, Қазақстан

Сведения об авторах:

Б.К. Оспанова – PhD, и. о. доцента кафедры педагогики и психологии, УО «Alikhan Bokeikhan University», ул. Мангилик ел, 11, 071400, Семей, Казахстан.

Ж.Р. Шуакбаева – автор для корреспонденции, PhD докторант образовательной программы «8D01101-Педагогика и психология», УО «Alikhan Bokeikhan University», ул. Мангилик ел, 11, 071400, Семей, Казахстан.

Ш.О. Орынғалиева – PhD, и. о. доцента кафедры педагогики и психологии, УО «Alikhan Bokeikhan University», ул. Мангилик ел, 11, 071400, Семей, Казахстан.

С.К. Молдабекова – PhD, ассоц. профессор кафедры педагогики и психологии НАО «Кокшетауский университет им.Ш. Уалиханова», ул. Абая, 76, 020000, Кокшетау, Казахстан.

Ш.Б. Кадирсизова – PhD, ассоц. профессор кафедры общеобразовательных дисциплин, НАО «Медицинский университет Семей», ул. Абая, 103, 071400, Семей, Казахстан.

Information about authors:

B.K. Ospanova – PhD, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, «Alikhan Bokeikhan University» EI, str Mangilik el, 11, 071400, Semey, Kazakhstan

Zh.R. Shuakbayeva – corresponding author, the doctoral student in the study programme 8D01101 «Pedagogy and Psychology», «Alikhan Bokeikhan University» EI, str Mangilik el, 11, 071400, Semey, Kazakhstan

Sh.O. Oryngaliyeva – PhD, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, «Alikhan Bokeikhan University» EI, str Mangilik el, 11, 071400, Semey, Kazakhstan

S.K. Moldabekova – PhD, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, str Abay, 76, Kokshetau, Kazakhstan

Sh.B. Kadirsizova – PhD, Associate Professor of the Department of General Educational Disciplines, Semey Medical University, str Abay, 103, 071400, Semey, Kazakhstan

Студенттердің креативтілігін коучинг технологиясын қолдану арқылы дамыту

А.А.Жолдасбеков*¹, Қ.А. Жолдасбекова², А.З.Турсынбаев³,
Б.А. Жолдасбекова⁴

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: abeke56@mail.ru¹, karla_1981kz@mail.ru², abay_37@mail.ru³, zbisara@mail.ru⁴)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі креативтілікті зерттеулердегі өзекті мәселелердің бірі креативтілікті үйретуге бола ма деген сұраққа байланысты студенттерге креативтілікті коуч технологиясын қолдану арқылы қалыптастыру туралы жазылған. Бұл тұрғыда мақсат жоғары білім беру жүйесінде студенттерді коуч технологиясын қолдану арқылы олардың бойына креативтілікті қалыптастырудың мәселелері бойынша зерттеулер жүргізіліп, оны талдап, нәтижелері болды. Зерттеу М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің базасында жүргізілді. Алынған нәтижелердің практикалық мәні жоғары оқу орындарында студенттерге коуч технологиясын қолдану арқылы креативтілікті қалыптастыру мәселелеріне жеткілікті көңіл бөле берілмейтіндігін, аталған коуч технологиясын қолдану оң нәтиже беретінін дәлелдей түседі. Әдіснамалық талдаулар және жүргізілген эмпирикалық зерттеулер негізінде авторлар қазіргі ғалымдар-педагогтар мен студенттердің креативтілікті бағалауындағы сәйкессіздіктерді де анықтады. Осы жағдай білім алушылардың креативтілігін орнықтыру көп компонентті моделін құрастыру маңыздылығын ашады және оның үздіксіз жаңартылып тұруын талап етеді. Осы зерттеудің нәтижесінде білім ұстаздардың коуч технологиясын қолдану маңыздылығы және білім алушылардың креативтілігін тудыру мен оны дамытуға үлкен мән беру маңыздылығы анықталды. Себебі зерттеу тікелей креативтілікке әсер ететін индивидуалды факторларға бағытталды.

Мақаланың құндылығы болып табылатын коучинг - бұл жеке кеңес беру мен топтық тренинг әдісі, коучинг барысында білім беруші студенттерге нақты, белгілі өмірлік немесе кәсіби мақсатқа толық назар аударып және сол мақсаттарға қол жеткізу жолдарын анықтап көрсететіндігінде. Жоғары зерттеу әлеуетіне ие бұл әдістеменің практикалық мәні ұсынылды және осы әдістемені кәсіптік білім беру бағдарламасында қолдануға тұрады.

Түйін сөздер: жоғары білім, коуч, білім алушылар, креативтілік, білім алушылардың креативтілігі, шығармашылық, коуч технологиясы.

Кіріспе

Қазіргі таңда креативтілік түсінігі ғылыми зерттеулерде жылдам өзгермелі әлемде адамның мақсатына жету жолында қажетті басты құзыреттілік ретінде қалыптасты. Креативтілікті коуч технологиясын қолдану арқылы қалыптастыру және үнемі дамыту қажеттілігін қазіргі дәуірдің экономикалық шындықтары да дәлелдеп отыр. Креативтілікке деген жоғары сұраныс постиндустриалды экономиканың дамуы инновациялық өнімдер мен жаңа идеяларды өндіруге негізделгендігімен анықталады [1]. Коуч технологиясынан бұрынғы қадам ретінде Еуропалық өндірістік сауалнаманың испандық қосалқы үлгісіне негізделген зерттеу (TD4CI) креативтілікті дамыту тәжірибесінің ерекше маңызын көрсетеді. Нәтижесінде қазіргі таңда әлем компанияларының үштен бірі TD4CI қолданады және бұл көрсеткіш күн санап өсуде. Дамыған мемлекеттерде, мысалы Финляндия компаниялары қызметкерлерінің креативтілігін пайдалануға бағытталған адам ресурстарын дамыту тәжірибесін (HRD) қолданады [2].

Сонымен қатар, ғалымдар креативтілік болашақта барған сайын қажетті қабілетке айналады деп болжайды. В. L. Frick, E. M. Brodin креативтілік тек университеттерде ғана емес, одан тыс жерлерде де білім алу үшін қажет екенін атап өтуі кездейсоқ емес [3]. Сондықтан креативтілікті коуч технологиясы арқылы қалыптастыру мәселесі адамзаттың уақыт пен кеңістікте өмір сүруін анықтай алатындардың қатарына жатады [4].

Қазіргі таңда білім беру саласындағы зерттеулерде ерекше пікірталас туындатып отырған өзекті мәселе – креативтілікті білім алушыға үйретуге болады ма деген сұраққа жауап іздеу. Креативтілік түсінігі әрқилы, бірақ ортақ мәселе бар, ол: тек қана креативті білім беруші креативті тұлғаны тәрбиелей алады. Білім берушінің ықпалы, инновациялық технологияны, нақтырақ айтқанда коуч технологиясын қолдана алуы білім алушыларға ерекше әсер етеді.

Қазіргі таңда білім берудің тиімділігі инновациялық процестің табиғатына енгізілген инновациялардың сипаттамаларымен және педагогикалық ұжым мен қоршаған ортаның инновациялық жағдайымен анықталады. Бұл процестердің бірі - "коучинг", ол өзінің әлеуетін іске асыруға қабілетті белсенді субъектіні қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасайды. Коучинг-бұл оқытушы студентке нақты, нақты айтылған кәсіби немесе өмірлік мақсатқа назар аударуға көмектесіп қана қоймай, оған қол жеткізуге көмектесетін оқыту және кеңес беру әдісі. Нақтырақ айтсақ, мұғалім білім алушыны оқуға ұмтылуға және қалауға шақырады. Білім алушыларды шығармашылыққа ынталандыру осылайша, бұл тақырып педагогикалық білім берудің өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеу нысаны университет білім алушылары болды, ал зерттеу пәні коуч технологиясы арқылы білім алушылардың креативтілігін дамыту процесі болды.

Мақсаттар. Зерттеудің мақсаты – студенттердің креативті тұлғасын қазіргі инновациялық технологияның бірі – коуч технологиясын қолдану арқылы дамытуды сипаттайтын параметрлерді анықтау. Креативтілік, студенттердің креативтілігі, шығармашылық мәселелерінде ЖОО оқытушыларының коуч технологиясын қолдану мүмкіншіліктерін зерттеу.

Тарихы. Қазіргі таңда креативтілік зерттеулердегі ең маңызды вәселенің бірі креативтілікті үйретуге бола ма деген сұрақтың туындауы. Бұл сұрақтың жауабын Австралиялық ғалым В. Наупес "оқыту" мен "креативтілік" ұғымдарына тікелей байланысты деп есептейді [5]. Сонымен қатар автор "креативтілік" және "сыни ойлау" ұғымдарының арасындағы байланысты талдайды және сәтті орындалуы үшін осы қабілеттердің өзара байланысы қажет екенін анық көрсетеді. Осы екі құзырет те табысты өмір сүру үшін қажет екенін ескеру маңызды. Сонымен қатар, В. Наупес австралиялық мектептер мен университеттерді креативтілікті қалыптастыру мүмкіндіктері бойынша бағалайды. Олар білімгерлердің креативтілігін қалыптастыра алады, бірақ оқытушы білімгерлердің жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне назар аударған жағдайда ғана деп түсіндіреді.

Қазақ ғалымдары Б.А. Оспанова, С.А. Нұржанова, А.Б. Тасова, К.М. Нағимжанова, И. Сағадуллаев, А.С. Шувейковский креативтілікті қалыптастыру мүмкіндігін бағалады [6]. Креативтілікке интеллектуалды емес факторлардың қатысуын талқыламай, авторлар конвергентті ойлауды креативтілікті дамытудың маңызды факторы ретінде талдап, креативті оқытуды бағалады: жеке бастама мен өзіндік жұмыс, өз күшіне деген сенім мен қоршаған орта талаптарына белсенді жауап беру. Жоғары білім берудегі креативтілікті қалыптастыру мәселесі де соңғы зерттеулерде көрініс тапты. Ағылшын зерттеушісі S. Sinclair жұмысында жоғары білім беруде креативтілікті қалыптастыру қажеттілігін анықтайтын факторлар талданады [7]. Бұл басылым цифрлық технологияны жоғары білім беруде, әсіресе қашықтықтан оқытуда креативтілікті, көп сенсорлық оқытуды және бағалауды арттыру үшін қалай пайдалануға болатыны туралы. Автор дінтану және философия бойынша ашық университеттің модульдерінде қолданылатын бағалаудың үш түрін ұсынады және талдайды: ауызша сөйлеудің сандық жазбалары, презентация слайдтары және діни фотосурет жобасын бағалау.

Жоғары оқу орындарында оқу процесінде студенттердің креативтілік әлеуетін дамыту жағдайларын анықтау ресейлік зерттеушілер М.В. Рыбакова, А.А. Осеева, Н. Ляпунова, А.Д. Матраева, М.В. Виниченко зерттеулерінің нақты мақсаты болды [8]. Жұмыста сапалы (жоғары білім саласындағы сарапшылармен терең сұхбат) және сандық (Мәскеудің төрт жоғары оқу орнының білім алушыларына сауалнама) зерттеулерінің нәтижелері пайдаланылды. Мұнымен қоса, жастарды жұмыспен қамту мәселесі, жоғары білім беру мен еңбек нарығы арасындағы сәйкессіздік туралы соңғы зерттеулер талданады. Жоғары білім беру контекстінде креативтілік интегративті сипаттама ретінде зерттеледі, оның басты белгілері-түпнұсқа идеяларды тудыру қабілеті, нәтижеге бағытталу, мәселелерді шешудің практикалық дағдылары, тәуелсіз ойлау мен ойлау жылдамдығы, жаңа тәжірибеге ашықтық және белгісіздікке төзімділік. Авторлардың пайымдауынша, білім алушылардың креативтілігін дамытуға қосқан үлесі жоғары оқу орындарында үш деңгейге әсер ететін кешенді және жүйелік тұжырымдамаларды қолдану болып табылады: жеке, іс жүргізу және қоршаған орта.

Испан ғалымдары М.В. Calavia, Т. Blanco, R. Casas білім берудегі креативтіліктің 15 негізгі көрсеткішін анықтады [9]. Осы параметрлерді есепке ала отырып, ғалымдар ұстаздарға кез-келген сабақта білім алушылардың креативтілігін ынталандыруға

көмектесетін "Ойлан-жаса-үйрен" әдісін әзірледі. Әдістеме мазмұнды білім алушылардың қызығушылықтары мен шындықтарымен байланыстыратын және құзыреттілікті игерудің жаңа мүмкіндіктерін жасайтын қол жетімді және түсінікті дизайн құралдарына негізделген. Ұстаздар мен білім алушылардың бағалауы көрсеткендей, бұл әдіс қазіргі заманғы оқу бағдарламасына оң сәйкес келеді, барабар және ұстаздарға білім алушылардың креативтілігін қабілеттерін қалыптастыруға көмектеседі.

Аздаған зерттеулер ЖОО оқытушысының жаңашылдығын қалыптастыруға арналған. Украиналық зерттеушілер I. Androshchuk, V. Balakhtar, K. Balakhtar, P. Oleshko мақаласы жоғары оқу орындарының оқытушыларының психологиялық әл-ауқатына қол жеткізудегі креативтіліктің рөлін ашады [10]. ЖОО ұстаздарының психологиялық әл-ауқатына, жұмысына, өміріне және өз-өзіне қанағаттануына әсер ететін креативтілік көрсеткіштері қарастырылды. Нәтижелер көрсеткендей, креативтілік деңгейі төмен болды, ал шет тілі ұстаздарына әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің ұстаздарына қарағанда жоғары көрсеткіштерге ие болды. Психологиялық әл-ауқаттың факторы - креативтілік және ол басқа адамдармен қарым-қатынастың пайда болуына, өмірдің мақсатын, мағынасын сезінуге, өзін-өзі тануға және жеке дамуға әсер етеді. Мұғалімдердің жынысына байланысты креативтілік және психологиялық әл-ауқат көрсеткіштерінде статистикалық маңызды айырмашылықтар анықталды.

Коучинг нәтижеге бағытталған оқыту процесіне негізделгендіктен, білім беру процесінде коучинг әдістерін қолдану бүгінгі күнге дейін өте өзекті тақырып. Коучинг - бұл менеджмент, логика, психология және философия қиылысында жасалған, өнімділікті арттыру және жеке және іскерлік мәселелерді шешу үшін адамдардың әлеуетін ашу үшін қолданылатын бірегей әдіс [13].

Коучинг тәсілі білім беру мекемелерінде білім алушылардың жеке әлеуетін ашу үшін қолайлы атмосфера құруға көмектеседі. Басқаша айтқанда, олар өсу мен өзін-өзі жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, өз мақсаттарын қояды және нақтылайды және оларды жүзеге асыру стратегияларын дербес әзірлейді.

Көшбасшылықты қалыптастырудағы атаулы бағыттың мәнін Тимоти Гэлвэй анық сипаттайды. Коучингтің негізгі мақсаты - санауға болатын адам мүмкіндіктерін қолдануға бағытталған ойлауды қалыптастыру. Осы және басқа әдістер коучингті көшбасшылық пен тәлімгерлікпен ажыратады.

Коучинг жаңа жүйенің мүмкіндігін ашады, оның негізі бақылау емес, сенім болып табылады. Бұл ұстазға қажет болғандықтан емес, ұстаз қалағандықтан жұмыс істейтін жүйе. Бұл жүйедегі ынталандыру - әркімнің құрметі, маңыздылығы, өсуі мен дамуы. Бастама, өзін - өзі тәрбиелеу, өзіне деген сенімділік, өзін бақылау және амбиция - бұл жерде бірінші орынға шығатын ұғымдар. Бұл қуаныш, шығармашылық, тұтастық, сәттілік пен қанағат әкелетін тәсіл.

Ол барлық экономикалық дамыған елдерде кең таралған және адам ресурстарын басқару саласында кеңінен қолданылады.

Бүгінгі таңда коучингтің бірнеше түрлері бар, соның ішінде бизнес-коучинг, мансаптық коучинг, өмір мен жеке тиімділік коучингі және білім беру коучингі. Коучинг адамдарға қуыс құмыра емес, жаңа үлгіні ұсынатыны маңызды. Әр адамның бойында қуатты гүлді

ағашқа айналу мүмкіндігі бар тұқымы бар. Ол үшін құнарлы топырақ, жарық пен су қажет, ал күшті тіршілік иесі болу қабілеті әр адамда бар.

Бүгінгі күні коучингтің көптеген түрлері бар, мысалы: іскерлік коучинг, мансаптық коучинг, өмірлік коучинг және жеке тиімділік коучингі және білім беру коучингі. Коучинг адамға кез-келген нәрсені орналастыруға болатын бос ыдыс емес, жаңа модель ұсынатындығын атап өту маңызды. Әр адамда гүлденген күшті ағашқа айнала алатын потенциал тұқымы бар. Бұл үшін құнарлы топырақ, жарық пен су қажет, ал қуатты тіршілік иесіне айналу мүмкіндігі бастапқыда әр адамға тән.

Милтон Эриксон коучингтің негізін қалаушы адамдарды жұлдыздармен салыстырды. Ол коучингтің бес басты қағидасын анықтады. Оның пікірінше, әр адам:

1. оның жақсы қасиеттері бар.
2. табысқа жету үшін қажетті ресурстар бар.
3. әрқашан осы сәтте ең жақсы таңдау жасайды.
4. әрбір әрекеттің артында оң ниет бар.
5. барлық нұсқалар "өседі" немесе "өледі". Өзгерістер сөзсіз [11].

Коучингтің заманауи әдістері мұғалімдерге шешім қабылдауға, сондай-ақ олардың кәсіби қызметі барысында туындайтын мәселелерді шешуге көмектеседі. Мысалы:

- Педагогтердің кәсіби қызметінің процестері мен нәтижелерін объективті және жүйелі түрде жете бағаламау;
- Педагогтердің кәсіби және жеке ресурстар мен уақытты тиімсіз пайдалануы;
- Білім беру жағдайына кешенді көзқарастың болмауы;
- инновациялық қызметті дамытудың төмен деңгейі;
- педагогтердің жеке және кәсіби мақсаттарының білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес келмеуі.

Мақсат қою, мақсаттардың шындығын түсіну, табысқа жету үшін қажетті факторларды және бар мүмкіндіктерді талдау, мақсаттарға жету бағыттарын анықтау, стратегия құру, оны бақылау және нәтижелерді талдау кезеңдерінен тұрады.

Жалпы, жоғары білім берудегі креативтілікті зерттеу негізінен студенттердің креативтілік қабілеттерін коуч технологиясы арқылы қалыптастыру мәселесін талдаумен байланысты. Мұғалімнің креативтілігі және оның компоненттерін коучинг әдістерімен қалай қалыптастыруға болатындығы жеткілікті түрде зерттелмеген. Креативтілік мұғалімнің білім алушылардың көзқарасы бойынша қандай болуы керектігі туралы зерттеулер де жоқ. Біздің пікірімізше, бұл креативтілік мұғалімнің сипаттамаларын сипаттайтын тұжырымдамалық модельге негізделуі керек.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің методологиялық негізі ролінде әлеуметтік-когнитивті теория таңдауға алынды. Бұл теорияның мәні белгілі бір адамның мінез-құлқының жаңа формаларын алуда коуч технологиясын қолдану арқылы басқа адамдардың мінез-құлық үлгілерін бақылау арқылы жүретіндігінде. Мұндай мінез-құлық үлгілері кейіннен олар арқылы әлеуметтік ортаға таратылады [12].

Педагогикаға осы тәсілді қолдана отырып, болашақ мұғалімдер өз оқытушыларынан оқыту стилі мен әдістерін жиі қабылдайтындығымен келіспеу қиын. Алайда, бұл білім алушылардың үміттері, яғни мұғалімнің қандай болуы керек екендігі туралы идеялары шындыққа сәйкес келген жағдайда ғана болуы мүмкін. Сондықтан білім алушылардың идеяларына сәйкес жұмысқа креативтілікпен қарайтын мұғалімдер ғана креативті ұстаз бола алады.

Коучингте қолданылатын әдістер әмбебап болғандықтан, оларға білім беру мекемелерінде болашақ мамандарды оқыту инновациялық ойлауды дамытуға ықпал етеді. Педагогикалық коучинг бейресми технология, сұрақ техникасы және мотивация техникасы болып табылады. Технологияларды әзірлеу, педагогикалық қолдау, диагностика және тиісті ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлардың мониторингі.

Мұғалімнің мақсаты – студенттің оқуына, өзгеруіне және мақсаттарына жетуіне көмектесу; студенттің мақсаты – нақты тапсырмаларды орындау және белгіленген нәтижелерге қол жеткізу. Мұғалімдер бұйрық бермейді, бағыттамайды, ұсынбайды, кеңес бермейді, қысқаша айтқанда, қысым немесе әсер етпейді. Олар түсіну, ойлау, мысалдар келтіру, жалпылау, өткір сұрақтар қою, ұсыныстар жасау және кері байланыс беру үшін тыңдайды. Ең бастысы, студенттер (топ немесе ұйым) өз мәселелерін өздері шешеді.

Бұл зерттеу М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінде орын алды. Кластерлік іріктеу қағидаты бойынша іріктелген зерттеу тобы "Педагогикалық Ғылымдар" оқу пәнін оқитын 168 студенттен тұрады. Зерттеу мақсаттарына жету үшін екі топта алынған мәліметтерге салыстырмалы талдау жүргізілді: "гуманитарлық пәндер оқытушылары" (N=98, 46 ер және 52 әйел, орташа жас M=19,8) және "жаратылыстану пәндерінің оқытушылары" (N=86, 76 ер және 12 әйел, орташа жас M=19,2).

Зерттеудің алғашқы кезеңінде креативтіліктің табиғатын анықтауға қатысты соңғы ғылыми әзірлемелердің мазмұнды талдауы негізінде креативтіліктің басты сипаттамалары анықталды және бейімделді.

Сондықтан Винчестер университетінің нақты оқыту орталығы (CRL) 2011 жылы мектеп оқушыларының креативтілігінің дамуын бақылау үшін бағалау жүйесін құруға болатынын анықтау мақсатында зерттеу жүргізді. Зерттеу аясында CRL креативтілік және оны бағалау туралы әдебиеттерді зерттеді. Осы әдебиеттерді зерттеп, тәжірибешілермен кеңескеннен кейін CRL мектептерде креативтілікті дамытудың негізін қалады және мектептерде тестілеу үшін бағалау құралын жасады.

Құрал 5 әдеттен және 15 ішкі креативті әдеттерден тұрады:

1. қызығушылық (сұрақ қою және таңдану, зерттеу, болжамдарға қарсы тұру)
2. табандылық (басқаша болуға батылдық, қиындықтарға қарсы тұру, белгісіздікке төзімділік)
3. көрнекілік (интуицияны қолдану, байланыс орнату, мүмкіндіктермен ойнау)
4. ынтымақтастық (кері байланыс беру және бөлісу, өнім алмасу, тиісті түрде ынтымақтастық)
5. пән (сыни тұрғыдан ойлау, дағдыларды дамыту, жетілдіру) [13].

В. Балахтар, И. Андрощук, П. Олешко және К. Балахтар мұғалімнің креативтілік көрсеткіштеріне сенімділік, шығармашылық пен қызығушылық, өршілдік, тұрақтылық пен өзін-өзі қамтамасыз ету, "есту" және "көру" жады, тәуелсіз адам болуға деген ұмтылыс және абстрактілі ойлау дағдылары жатады.

Испан ғалымдары Т. Бланко, М.Б. Каравия және Р. Касас білім берудегі креативтіліктің келесі өлшемдерін атап өтті: жаңалық, инклюзивтілік, атмосфера, ішкі мотивация, практикалық, ынтымақтастық, талдау, мотивация, қатысу, икемділік, уақыт, белгісіздік, үзіліс, өзін-өзі бағалау және қайта анықтау.

Креативтіліктің жоғарыда айтылған элементтерінің ішінен болашақ мамандар қолдана алатындары таңдалды. Таңдалған параметрлер негізінде қатысушылар үшін сауалнама жасалды. Зерттеу жобасын М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің әдеп комитеті қарады және мақұлдады. Барлық қатысушылар зерттеудің негізін құрайтын анонимді сауалнамаға ресми келісім берді.

Зерттеудің келесі кезеңінде сауалнама жүргізіп, нәтижелерді қорытындылағаннан кейін растаушы факторлық талдау негізінде "мұғалімнің креативтілік параметрлері" теориялық моделі жасалды. Ұсынылған модельдің сыртқы жарамдылығы болашақ мұғалімдердің креативтілігі мен олардың демографиялық және кәсіби сипаттамалары (жасы, жынысы, білім деңгейі және жұмыс тәжірибесі) арасындағы корреляциялық талдау негізінде бағаланды.

Зерттеудің үшінші кезеңінде бұл модельді респонденттердің өздері тексерді. Студенттерге олардың оқытушылары алынған модельге қаншалықты сәйкес келетінін анықтау ұсынылды. Ол үшін кездейсоқ іріктеу әдісімен 47 оқытушы таңдалды (29 ер адам (61,7%), 18 әйел (38,3%)), орташа жасы $M=42,86$ жас, $SD=2,94$. 1-топ 30 жасқа дейін және 5 жылға дейінгі еңбек өтілі ($N=7$), 2-топ 31-40 жас және 6-10 жылдық еңбек өтілі ($N=11$), 3-топ 31-50 жас және 11-20 жылдық еңбек өтілі ($N=9$), 4-топ 51-60 жас және 21-30 жылдық еңбек өтілі ($N=14$), 5-топ 60 жастан асқан және 30 жылдан асқан еңбек өтілі ($N=6$) деп жасы мен педагогикалық өтіліне сай топтарға бөлінді. Деректерді талдау бірнеше дисперсиялық талдау (MANOVA) көмегімен жүзеге асырылды.

Деректерді өңдеу SPSS 22.0 статистикалық пакетіне негізделген AMOS модулінің көмегімен жүзеге асырылды.

Нәтижелер

Зерттеудің алғашқы кезеңі ұсынылған гипотезалардың ішінара расталғанын көрсетті. Мұғалімнің креативтілік құрылымы жаңа педагогикалық зерттеулерде кездесетін дәстүрлі конструкциялардан өзгеше болды. Анықтап айтқанда, қазіргі ғалымдар ұсынған креативтіліктің 16 параметрінің ішінен білім алушылар тек алтауын таңдады (тәуелсіздік, сенімділік, адалдық, өршілдік, икемділік және мотивация). Біз сондай-ақ білім алушылардың креативтілігінің үш сипаттамасын дербес бөлдік: даналық, динамизм, болжамсыздық. Онымен бірге, 1-кестеде көрсетілгендей, білім алушылар, әсіресе гуманитарлық ғылымдар, бұл сипаттамаларды креативтіліктің дәстүрлі өлшемдеріне қарағанда креативтілік оқытушылар үшін маңыздырақ деп санайды.

Технологияға бағытталған білім алушылар мен гуманитарлық бағыттағы білім алушылар назар аударған мұғалімнің креативтілік әлеуетінің параметрлері жалпылай алғанда сәйкес келді. Алайда мұғалімдер үшін әр параметрдің маңыздылығында кейбір айырмашылықтар байқалды. Гуманитарлық профиль бойынша бағаланған креативтілік мұғалімдер үшін даналық (9,42), динамизм (8,34) және болжамсыздық (7,96) маңызды болғанымен, болашақ математикалық және физикалық профиль мұғалімдері динамизмді (9,83), икемділікті (9,12) және сенімділікті (8,19) қолдайды.

Кесте 1. «Тарих» және «Математика және физика» бейіндері бойынша оқитын болашақ педагог-студенттерді қабылдаудағы оқытушының креативтілік параметрлері

Оқытушының креативтілік параметрлері	«Тарих» бейіні (n=98)		«Математика және физика» бейіні (n=86)	
	М	SD	М	SD
Эрудиция	9,42	1,1	7,61	1,2
Динамизм	8,34	1,6	9,83	1,4
Болжамсыздық*	7,96	1,3	6,24	1,1
Инкорпорация	6,85	0,9	6,28	1,3
Сенімділік	5,61	0,8	8,19	0,9
Өршілдік	2,90	0,9	2,46	1,0
Тәуелсіздік	2,73	0,7	4,35	0,8
Икемділік	1,80	0,9	9,12	1,0
Мотивация	1,45	0,6	1,12	0,7

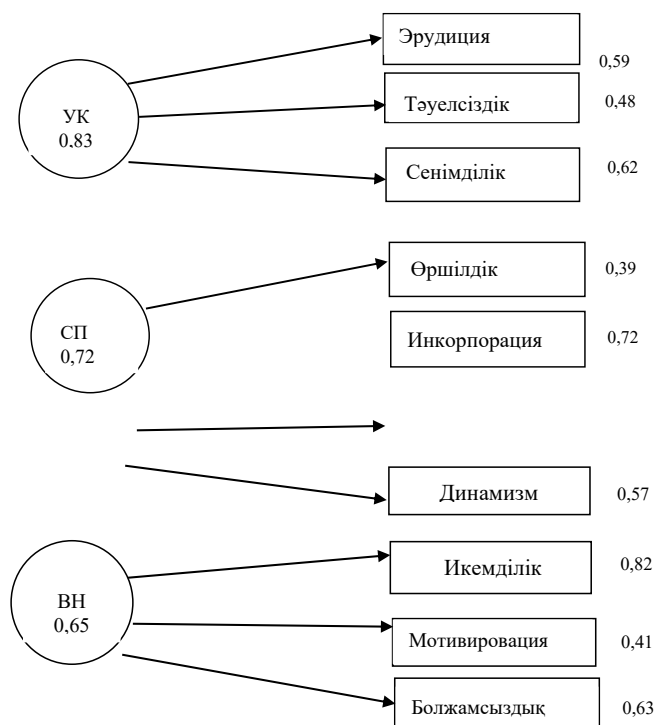
* Қалың қаріппен респонденттердің өздері жиі бөлетін параметрлер көрсетілген.

Зерттеудің екінші кезеңі білім алушылардың жазбаларында оқытушының креативтілік моделін жасау болды. Мұғалімнің шығармашылық параметрлерінің эксплораторлық факторлық талдауы (негізгі компоненттер әдісі) негізінде үш фактор анықталды: біріншісі – 22 %, екіншісі – 18% және үшіншісі – айнымалылардың 14% дисперсиясы. Жалпы алғанда, бұл факторлар жалпы дисперсияның 54% түсіндірді. Алынған факторлардың қалған мәндері 1-ден аз болды. Varimax айналу нәтижелері бірінші фактор "даналық", "тәуелсіздік" және "сенімділік" айнымалыларын максималды түрде жүктегенін, екінші фактор "қабылдау", "ікемділік" және "өршілдік" айнымалыларын максималды түрде жүктегенін, ал үшінші фактор "болжамсыздық", "мотивация" және "динамизм" айнымалыларын максималды түрде жүктегенін көрсетті (кесте. 2). Бірінші фактор "құзыреттілік деңгейі", екіншісі "оқу стилі", үшіншісі "тәлімгердің әсері" деп түсіндірілді. Бұл жағдайда бірінші фактор – тәлімгердің кәсіби педагогикалық білім беру процесінде болашақ мұғалімге әсері. Сонымен қатар, оқытушының педагогикалық қызметі барысында кәсіби өсуіне коуч арқылы ықпал еткен тәлімгерлер де болды (әріптестер, әдіскерлер, ЖОО басшылығы).

Кесте 2. Варимакс айналуынан кейінгі матрица компонент

	1 компонент	2 компонент	3 компонент
Эрудиция	,902	-,275	-,127
Тәуелсіздік	,786	-,915	,007
Сенімділік	,858	,001	,024
Мотивация	,320	,789	-,118
Икемділік	-,224	,843	,224
Өршілдік	,032	,712	-,137
Болжамсыздық	,028	,167	,765
Инкорпорация	,064	,021	,798
Динамизм	,038	-,113	,802

Болашақ мұғалімнің креативтілік моделі (білім алушыларды бағалау) графикалық түрде AMOS Модулінің құралдары арқылы жол диаграммасы ретінде ұсынылған. Ол бақыланатын айнымалылар мен бөлінген факторлар арасындағы байланысты көрсетті. Ұсынылған факторлық құрылымды бағалау Amos SPSS 22.0 көмегімен максималды ықтималдық әдісімен жүргізілді.

Сурет 1. "Студенттерді қабылдаудағы оқытушының креативтілігі" моделінің соңғы нұсқасы

Алынған модель жеткілікті жоғары сенімділік көрсеткіштерін көрсетті: $\beta^2/df=2,68$; $CFI=0,966 (>0,95)$; $RMSEA=0,042 (<0,1)$; $PCLOSE=0,722$, яғни, факторлық модель эксперименттік мвғлұматтармен жақсы үйлеседі.

Алынған модельді талдау бірінші фактордың "құзыреттілік деңгейі" растау факторлық талдауы нәтижесінде өзгермегенін көрсетті. Шамалы өзгерістер тек 2 және 3 факторларда болды. Нәтижесінде, мұғалімнің креативтілігінің құрамдас бөлігі болып мотивация 2 фактордан 3 факторға ауысты. Шамасы, бұл оқыту стилі мұғалімнің мотивациясымен міндетті түрде өзара әрекетке бармайтындығымен түсіндіріледі. Мұғалімнің мотивациясы кәсіби дайындық процесінде мұғалім-тәлімгерлердің коучинг әдістерінің әсерімен де тығыз байланысты. Екінші қырынан, қатысушылардың көпшілігі мұны болашақ тәлімгердің әсерімен емес, таңдалған оқыту стилімен, яғни коучинг әдісімен байланыстырады. Ақылға қонымды түсінік. Инновациялық оқытушылар консервативті оқытушыларға қарағанда дәстүрлі және ескірген тәсілдерден бас тартуға дайын. Нәтижелер студенттердің мұғалімнің креативтілігін оның жынысымен байланысты деп санамайтындығын көрсетті. Сондай-ақ, білім алушылардың сауалнамаларын талдау олардың ойынша оқытушының инновациялық технологияларды қолдану қабілеті мұғалімнің білім деңгейіне байланысты емес екенін көрсетті. Алайда білім алушылар мұғалімнің инновациялық технологияларды қолдану қабілеті оның жасы мен педагогикалық тәжірибесіне тікелей байланысты деп санайды.

Зерттеудің үшінші кезеңінде зерттеушілер әзірленген модельді растау үшін таңдалған білім алушылардың креативтілік деңгейін бағалауға тырысты. Алынған деректерді өңдеу үшін бірнеше дисперсиялық талдау (MANOVA) қолданылды. Бұл талдауда білім алушылар өздерінің креативтілігіне әсер ететін факторлар деп санайтын оқытушылардың тәжірибесі мен жасы ескерілді. Алынған нәтижелер 3-кестеде көрсетілген. Нәтижелер білім алушылардың ойынша, мұғалімнің икемділік, сенім және тәуелсіздік сияқты сипаттамалары креативтіліктің көрінісі екенін көрсетеді. Сондай-ақ, креативтіліктің барлық параметрлері ұстаздың тәжірибесіне және жасына байланысты екендігі анықталды.

Қорыта келгенде, білім алушылар бағалайтын оқытушылардың даналығы жасына және жұмыс өтіліне байланысты артып, 55 жастан асқан және 30 жылдан астам жұмыс өтілі бар оқытушылардың максималды мәніне жетеді ($M=25,79$, $SD=3,74$). Мұндай жағдай креативтіліктің сипаттамасы ретінде өзіне деген сенімділікпен де байқалады. Екінші жағынан, тәуелсіздік, динамизм және мотивация 30 жасқа дейінгі жас мұғалімдердің сипаттамалары болып табылады, себебі жасына қарай төмендейді және егде жастағы мұғалімдерде минимумға жетеді ($M=26,34$, $SD=3,74$; $M=25,42$, $SD=3,38$; $M=23,81$, $SD=3,25$). Мұндай тенденциялар өршілдік пен инкорпорацияға да тән, олардың деңгейі студенттер тәжірибелі оқытушылар арасында ең төмен деп тапты ($M=17,32$; $SD=4,76$ және $M=15,33$; $SD=1,51$ сәйкесінше). Жас пен тәжірибеге байланысты креативтілігі ең жылдам төмендейтін сипаттамасы-икемділік. Жас оқытушылар арасында білім алушылар оны өте жоғары бағалайды ($M=31,66$; $SD=4,82$), ал тәжірибелі оқытушылар, респонденттердің ойынша, өз ойларын жиі өзгерте алмайды ($M=16,42$; $SD=2,23$). "Өзіндік" санаты барлық жас топтарының оқытушыларында да төмен; бұл 31-40 жас аралығындағы оқытушыларда ең жоғары ($M=22,15$; $SD=3,37$) және тәжірибелі оқытушыларда өте төмен ($M=12,08$; $SD=3,12$).

Кесте 3. Студенттерді бағалаудағы оқытушылардың креативтілігі: сауалнама нәтижелері

Жасы	Еңбек өтілі	Құзыреттілік деңгейі						Оқыту стилі						Тәлімгерлердің әсері					
		Ә		Н		У		А		И		Д		Г		М		НІ	
		М	SD	М	SD	М	SD	М	SD	М	SD	М	SD	М	SD	М	SD	М	SD
22-30	0-5	22.31	2.31	26.34	3.22	28.34	2.87	24.45	4.08	19.32	4.86	25.42	3.38	31.66	4.82	23.81	3.25	21.64	2.09
31-40	6-10	23.42	1.80	25.82	4.08	31.22	4.03	22.96	3.73	17.49	3.41	24.88	5.03	32.24	3.75	22.99	4.05	22.15	3.37
41-50	11-20	23.56	3.22	25.71	2.90	32.65	5.23	21.84	3.80	16.52	2.89	24.67	4.77	26.73	2.94	22.84	3.60	19.01	1.89
51-60	21-30	24.81	2.89	24.99	2.85	33.88	3.40	20.07	5.92	17.02	4.25	22.92	2.89	22.58	3.10	18.09	2.96	16.44	2.20
>60	> 30	25.79	3.74	22.42	3.12	34.29	2.85	17.32	4.76	15.33	1.51	21.87	1.97	16.42	2.23	13.45	1.19	12.08	3.12

Талқылаулар

Білім алушылардың сауалнамаларына негізделген білім алушылардың креативтілік үлгілері зерттеудің осы түрі үшін әлеуметтік когнитивтік теорияның маңыздылығын растайды. Американдық ғалымдар Л.М. Риджли, Л.Д. Рубинштейн, Г.Л. Каллан, Дж. Элингер және С.Картами ұстаздардың креативтілік туралы түсініктерін әлеуметтік-когнитивті теория арқылы талдап, шығармашылықтың жеке, мінез-құлық және сыртқы факторларын анықтады [14]. Атап айтқанда, олар білімгерлердің креативтілік дәрежесін анықтайтын басым факторлар ретінде құзыреттілік деңгейін, оқыту стилін және тәлімгерлердің әсерін атап көрсетеді.

Бұл зерттеу студенттердің креативтілік қабілеттерін коуч технологиясын қолдану арқылы қалыптастыруға оң әсерінің мәселесін білдіреді. Заманауи білім беру білім алушыларға, олардың сұраныстары мен қажеттіліктеріне бағытталған жағдайда оқытушылар білім алушылардың креативтілік туралы түсініктеріне жауап беруі керек. Мұндай жағдайда, әлеуметтік-когнитивті теорияға сай ұстаз білім алушыға жағымды әсер етіп, оған еліктеу объектісіне айналуы мүмкін және қазіргі таңда креативтілік түсінігінде сирек ескеріледі, бұл тәжірибеде тиімділіктің төмендеуіне әкеледі.

Сондай-ақ, қазіргі оқымыстылар мен білім алушылардың креативтілікті бағалауындағы қайшылықтар байқалды. Осыған байланысты білім алушылардың креативтілігін қалыптастырудың көп компонентті моделін құру мүмкіндігі туындайды, оны үздіксіз жаңартып отыру қажет. Мұндай зерттеулерге тәжірибелі орта мектеп ұстаздары қатысуы керек. Онымен қоса, бұл зерттеу тек креативтілікке әсер ететін жеке факторларды қарастырды. Мысалы, мұғалімнің жеке сипаттамалары, білім алушылар контингентінің ерекшеліктері және әріптестерінің қолдауы ескерілмеді. Білім алушылардың креативтілігімен байланысты академиялық қызығушылықтары туралы тереңірек зерттеу жүргізу қызықты болар еді.

Қорытынды

Студенттерге жүргізілген сауалнама және растау факторлық талдауы нәтижесінде "студенттің креативтілік параметрлері" теориялық моделі жасалды. Модель білім

алушылардың үш факторын қамтиды: құзыреттілік деңгейі, оқыту стилі және оқытушының әсері. Мұның барлығы білім алушылардың дәстүрлі ұсыныстарымен немесе оқытушының таңдалған креативтілік параметрлерімен байланысты. Модельді сынау оның сенімділігі мен пайдалылығын көрсетті.

Осылайша, білім беру коучингінің мағынасын жеке адамдар мен командаларды олардың әлеуетін барынша арттыру арқылы өз мақсаттарына қарай жылжыту ретінде анықтауға болады. Коучинг арқылы адамдар өз мақсаттарына тиімдірек және тезірек қол жеткізе алады және дамудағы қалауларын нақтылай алады. Ұстаздың немесе тәлімгердің кәсіби қолдауымен білім алушылар өз бетінше мақсат қояды, стратегияларды даярлайды және олардың ең табыстыларын жүзеге асырады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің "коучингтік технологияларды пайдалана отырып студенттердің шығармашылығын дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздері" АР19679401 ғылыми-зерттеу гранттық жобасы шеңберінде дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Жолдасбеков А.А. – Мақала мазмұнын ғылыми өңдеу, теориялық тұжырымдама жасау, зерттеу нәтижелерін түсіндіру және ұйымдастыру, орыс тілдеріндегі материалдарды талдау, мақала жазу.

Жолдасбекова Қ.А. – зерттеу тұжырымдамасы мен әдістемесін жобалау, эксперимент жүргізу, зерттеу нәтижелерін түсіндіру, мақала жазу.

Турсынбаев А.З. – студенттер арасында эксперимент жүргізу және оның нәтижесін талдау, зерттеу нәтижелерін түсіндіру, эмпирикалық мәліметтерді дайындау.

Жолдасбекова Б.А. – орыс және ағылшын тілдеріндегі материалдарды талдау, студенттер арасында эксперимент жүргізу және оның нәтижесін талдау, зерттеу нәтижелерін түсіндіру, эмпирикалық мәліметтерді дайындау.

Әдебиеттер тізімі

1. Жолдасбеков А.А., Оспанова Б.А., Жолдасбекова К.А. Креативті психология. – Алматы. - 2013. – 410 б.

2. Основы коучинга: учеб. пособие / Т.А. Никитина, М.А. Шаталина. – Самара. -2007. – 184 с.

3. Frick, B. L., & Brodin, E. M. A return to Wonderland: Exploring the links between academic identity development and creativity during doctoral education. *Innovations in Education and Teaching International*. -2020.-57(2). –P. 209-219. <https://doi.org/10.1111/ijtd.12199>

4. Цветкова И.В. Образовательный коучинг в развитии профессионального самосознания и профессиональной компетентности студентов // Теория и практика общественного развития. – 2013. — №12. – С.57-61.

5. Haynes, B. Can creativity be taught?, *Educational Philosophy and Theory*. – 2020. - 52 (1). P. 34-44. doi.org/10.1080/00131857.2019.1594194

6. Септемирова А.Ж. Креативті педагогикалық іс-әрекеттің болашақ педагогты қалыптастырудағы ролі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми журнал. -2020. -№5/3. –Б.229-233

7. Sinclair, S. Creativity, Criticality and Engaging the Senses in Higher Education: Creating Online Opportunities for Multisensory Learning and Assessment. In Creativity and critique in online learning. Palgrave Macmillan, Cham.-2018.-12(10). –P. 103-122. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78298-0_6
8. Matraeva, A. D., Rybakova, M. V., Vinichenko, M. V., Oseev, A. A., & Ljapunova, N. V. Development of creativity of students in higher educational institutions: Assessment of students and experts. Universal Journal of Educational Research. -2020. - 8(1). –P.8-16. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.08010213>.
9. Calavia, M. B., Blanco, T., & Casas, R. Fostering creativity as a problem-solving competence through design: Think-Create-Learn, a tool for teachers. Thinking Skills and Creativity.-2020.- 39 (3). –P.78-86. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100761>
10. Androshchuk, I., Balakhtar, V., Balakhtar, K., & Oleshko, P. (2020). Creativity as a Factor in the Psychological Well-Being of Teachers of Higher Educational Institutions. The New Educational Review.-2020.– 60.–P.191-202. <https://doi.org/10.15804/tner.2020.60.2.15>
11. Молдасан Қ.Ш. Педагогикалық коучинг: оқу құралы / Қ.Ш. Молдасан, Ұ.Б. Төлешова. – Алматы: Қазақ университеті. - 2020. – 111 б. ISBN 978-601-04-4687-8
12. Дауни М. Эффективный коучинг: уроки для коучей. – М.: Хорошая книга. - 2018. – 288 с.
13. Сагадуллаев И.И. Формирование акме-креативных качеств у будущих учителей английского языка. – Алматы. - 2015. – 206 с.
14. Коучинг: руководство для тренера и менеджера / С. Торп, Дж. Клиффорд. – СПб.: Питер. - 2004. – 224 с.

А.А.Жолдасбеков, Қ.А. Жолдасбекова, А.З. Турсынбаев, Б.А.Жолдасбекова
Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

Развитие креативности студентов с использованием коучинговых технологий

Аннотация. В статье одним из актуальных вопросов в современных исследованиях креативности является формирование его у студентов с помощью коуч технологий, в связи с этим возникает вопрос, можно ли научить креативности. В данном контексте целью было провести исследование по вопросам формирования креативности у студентов путем использования коуч-технологий в системе высшего образования, проанализировать его и получить результаты. Исследование было проведено на базе Южно-Казахстанского университета имени Ауэзова. Практическая ценность полученных результатов доказывает, что студентам вузов не уделяется достаточного внимания проблемам формирования креативности посредством использования коуч-технологии, и что использование этой коуч-технологии дает положительные результаты. На основе методологического анализа и проведенных эмпирических исследований авторы также выявили противоречия в оценке креативности современными учеными-педагогами и студентами. Это открывает перспективы для создания многокомпонентной модели креативности студентов, которая должна постоянно обновляться. В результате исследования делается вывод о необходимости использования педагогами коуч-технологий и о том, что исследования должны учитывать только отдельные факторы, влияющие на креативность, а особое внимание следует уделять формированию и развитию креативности обучающихся.

Ценность статьи заключается в том, что коучинг – это метод обучения и консультирования, в ходе которого педагог не только фокусируется на конкретной профессиональной или жизненной цели, но и помогает ее достичь. Практическая значимость предлагаемой методики заключается в том, что она обладает высоким исследовательским потенциалом и может быть использована в программах профессионального образования.

Ключевые слова: креативность, студенты, креативность студентов, творчество, коуч, коучинг технологии, высшее образование.

A.A. Zholdasbekov, K.A.Zholdasbekova, A.Z.Tursynbaev, B.A.Zholdasbekova

South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

Development of students' creativity using coaching technologies

Annotation. In the article, one of the pressing issues in modern creativity research is the formation of creativity in students with the help of coaching technologies, in connection with the question of whether creativity can be taught. In this regard, in the higher education system, research is being conducted on the formation of creativity in students through the use of coaching technologies, its analysis and presentation of the results. The study was conducted on the basis of the South Kazakhstan University named after M. Auezov. The results obtained prove that future teachers of higher educational institutions do not pay enough attention to the issues of developing creativity through the use of coaching technology, and that the use of this coaching technology gives positive results. Based on the conducted empirical research, the authors also identified contradictions in the assessment of creativity by modern scientists students. This opens up prospects for creating a multicomponent model of students creativity, which should be constantly updated. As a result of this study, a conclusion is made about the need for teachers to use coaching technology and that the study takes into account only individual factors influencing creativity, and special attention should be paid to the formation and development of creativity of future teachers.

Coaching is a method of teaching and consulting in which the teacher helps the learner not only focus on a specific, clearly defined professional or life goal, but also achieve it. The proposed methodology has high research potential and can be used in vocational education programs.

Keywords: creativity, students, student creativity, creativity, coach, coaching technologies, higher education

References

1. Zholdasbekov A.A., Ospanova B.A., Zholdasbekova K.A. Kreativiti psihologia. –Almaty.-2013.-410 p. [in Kazakh]
2. Osnovy kouhinga: uhebnoe posobie / T.A.Nikitina, M.A.Shatalina.-Samara.-2007. 184 p. [in Russian]
3. Frick, B.L., & Brodin, E.M. A return to Wonderland: Exploring the links between academic identity development and creativity during doctoral education. *Innovations in Education and Teaching International*. -2020.-57(2). –P. 209-219. <https://doi.org/10.1111/ijtd.12199>

4. Zvetkova I.W. Obrazovatelny kouhing v razvitii professionalnogo samosoznania I professionalnoi kompetentnosti studentov // Teoria I praktika obshestvennogo razwitia.- 2013. -№12.-S. 57-61
5. Haynes, B. Can creativity be taught?, Educational Philosophy and Theory. – 2020. - 52 (1). P. 34-44. doi.org/10.1080/00131857.2019.1594194
6. Haynes, B. Can creativity be taught?, Educational Philosophy and Theory. – 2020. - 52 (1). P. 34-44. doi.org/10.1080/00131857.2019.1594194
7. Sinclair, S. Creativity, Criticality and Engaging the Senses in Higher Education: Creating Online Opportunities for Multisensory Learning and Assessment. In Creativity and critique in online learning. Palgrave Macmillan, Cham.-2018. -12(10). –P. 103-122. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78298-0_6
8. Matraeva, A. D., Rybakova, M. V., Vinichenko, M. V., Oseev, A. A., & Ljapunova, N. V. Development of creativity of students in higher educational institutions: Assessment of students and experts. Universal Journal of Educational Research. -2020. - 8(1). –P.8-16. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.08010213>
9. Calavia, M. B., Blanco, T., & Casas, R. Fostering creativity as a problem-solving competence through design: Think-Create-Learn, a tool for teachers. Thinking Skills and Creativity.-2020.- 39 (3). –P.78-86. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100761>
10. Androshchuk, I., Balakhtar, V., Balakhtar, K., & Oleshko, P. (2020). Creativity as a Factor in the Psychological Well-Being of Teachers of Higher Educational Institutions. The New Educational Review.-2020.– 60.–P.191-202. <https://doi.org/10.15804/tner.2020.60.2.15>
11. Moldasan Q.Sh. Pedagogikalyq kouhing: oqu qurajy / Q.Sh.Moldasan ,U.B.Toleshova. – Almaty. – 2020. – 111p. [in Kazakh]
12. Dauni M. Iffektivnyi kouhing; uroki dlia kouhei. – M.. :Dobraia kniga. – 2018. - .288p. [in Russian]
13. Sagadullaev I.I. Formirovanie acme-kreativnyh kahestv u budushih uhitelei angliiskogo iasika. – Almaty. – 2015. -206p. [in Russian]
14. Kouhing: rukovodstvo dlia trenera I menedjera / S.Torp, Dj.Klifford. – SPb.: Piter. – 2004. – 224p. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет

Жолдасбеков А.А. – хат-хабар авторы, жоба жетекшісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Тәуке-Хан даңғылы-5, 160018, Шымкент, Қазақстан.

Жолдасбекова К.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Тәуке-Хан даңғылы-5, 160018, Шымкент, Қазақстан.

Турсынбаев А.З. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Тәуке-Хан даңғылы-5, 160018, Шымкент, Қазақстан.

Жолдасбекова Б.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Тәуке-Хан даңғылы-5, 160018, Шымкент, Қазақстан.

Сведения об авторах

Жолдасбеков А.А. – автор для корреспонденции, руководитель проекта, доктор педагогических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, пр. Тауке-Хан-5, 160018, Шымкент, Казахстан.

Жолдасбекова К.А. – кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, пр. Тауке-Хан-5, 160018, Шымкент, Казахстан.

Турсынбаев А.З. – кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, пр. Тауке-Хан-5, 160018, Шымкент, Казахстан.

Жолдасбекова Б.А. – кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, пр. Тауке-Хан-5, 160018, Шымкент, Казахстан.

Information about authors:

Zholdasbekov A.A. – corresponding author, project leader, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Kazakhstan University. M. Auezov, Tauke-Khan Ave.-5, 160018, Shymkent, Kazakhstan.

Zholdasbekova K.A. – candidate of pedagogical sciences, associate professor, South Kazakhstan University named after. M. Auezov, Tauke-Khan Ave.-5, 160018, Shymkent, Kazakhstan.

Tursynbaev A.Z. – candidate of pedagogical sciences, associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University. Tauke-Khan Ave.-5, 160018, Shymkent, Kazakhstan.

Zholdasbekova B.A. – candidate of pedagogical sciences, associate professor, M. Auezov South Kazakhstan University. Tauke-Khan Ave.-5, 160018, Shymkent, Kazakhstan.

IRSTI 15.41.43
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-294-312>

Resolution of conflict situations in the labor sphere

M.N. Abdykalikova*¹, G.K. Aikinbayeva²

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: Marta.Abdykalikova@apa.kz, gulden_1975@mail.ru)

Abstract. Interpersonal conflicts in the workplace represent a significant source of stress that causes suffering, because they lead to the contesting of certain resources belonging to employees, or they are also rooted in the threat or loss of certain resources. The purpose of the research work is to analyze the actions of a third party that impedes the organization's ability to limit the occurrence of conflicts, punishable practices, and limit the individual and collective consequences of such behavior when they occur. The results and practical recommendations presented in the paper can be used in the work of management bodies, become the basis of lecture courses for management personnel on conflict management training in organizations, and also be used as a training manual for seminars. The results of the study provide recommendations for various levels of conflict prevention and resolution mechanisms at various levels within an organisational setting. The integration of conflict prevention mechanisms is crucial for minimising the hidden costs associated with conflict within organisations. Our review of the scientific literature shows that this is extremely relevant, since conflicts involve hidden, but high costs, and that any organization will benefit if it takes this issue into its own hands. Faced with the growing restrictions imposed on workers, the reduction of their autonomy and the collapse of labor collectives, workers need help. The proposed mechanisms and methods in the article provide such assistance, providing both a "valve" for mitigating painful events, and friendly listening, as well as a set of tools for improving organizational life.

Key words: labor, labor sphere, conflicts, workplace, settlement, third party.

Introduction

The relevance of the chosen topic is due to the fact that conflicts, including interpersonal ones, are often found in organizations, and most of them are not resolved satisfactorily. This problem is also a social problem for Kazakhstan. So, in 2022, as part of the consideration of Kazakhstan's ratification of Convention No. 190 of the International Labor Convention [1], the Ministry of Health, together with the UN structure for Gender Equality and Empowerment of women "UN-Women" conducted a study on the level and main causes of conflicts in the workplace between men and women in Kazakhstan. As part of the study, a sociological survey was conducted, in which 1,340 women and 208 heads of organizations took part [2]. About 13% of women surveyed reported that they had been subjected to psychological pressure in the workplace, and 10% of employers received complaints from female victims. It is worth emphasizing that no facts of physical violence were announced during the survey. Unpleasant touching, flirting, courtship, kissing attempts (17%), inappropriate jokes (16%), comments and gestures of a non-working nature (16%) were noted among the most frequently recognized types of psychological pressure.

The Government of the Republic of Kazakhstan is carefully studying this issue, amendments to the regulatory framework are planned, as well as information and explanatory work among employers to introduce aspects to the content of corporate ethics codes aimed at preventing psychological pressure in the workplace.

However, we believe that this is not enough, a systematic approach to this problem is needed, as well as new methods and mechanisms for solving conflict problems in the workplace. In this regard, within the framework of the scientific article, the authors propose to study the international experience of solving this problem in order to apply it in Kazakhstan. It is worth noting that in this article we consider only new methods, tools and approaches in the context of conflict resolution technologies.

During the review of conflict resolution in the workplace, we found out that the basis for resolving any conflict situations is the regulatory framework, which includes the International Labor Organization Convention No. 190 "On the Elimination of Violence and Harassment in the Workplace" [3], the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: articles 123 and 131 [4], and also the Labor Code [5] in accordance with paragraph 1 of article 64, as well as an official appeal to the management and the trade union of the company organization.

Despite the existence of a legislative framework, there are no other institutions on the territory of Kazakhstan, as well as scientific research that would help prevent or resolve the conflict in the most effective peaceful manner. Such a successful example of the development of new technologies for conflict resolution in the workplace for Kazakhstan can be the conflict resolution units in Switzerland [6].

Thus, the purpose of the research work is to analyze the actions of a third party that hinder the organization's ability to limit the occurrence of conflicts, punishable practices and limit the individual and collective consequences of such behavior when they occur. Accordingly, the

object of the study is a third party, which plays a key role in the prevention and resolution of conflicts. The subject of the study is conflicts in organizations, the peculiarities of their course, the causes of their occurrence, the dynamics of development, active forces and methods of their settlement.

The purpose of the study was to identify the following tasks:

- to analyze theoretical and methodological approaches to the analysis of social conflicts;
- to study modern research, statistical data, as well as surveys related to conflict situations at work within the framework of international experience and in Kazakhstan;
- based on the material of sociological research and international experience, to analyze the main causes and features of conflicts in organizations and develop on this basis specific practical recommendations for their prevention and resolution.

The research methods and tools were selected and applied by the authors in accordance with such scientific principles as objectivity and universality, historical specificity. In the course of studying the conflict, the method of analysis and synthesis, formalization and concretization, reduction, inductive-deductive method was used.

The methodological basis of the research is presented by systematic and integrated approaches to the study of organizational and labor conflict management problems

The relevance of the problem under study allowed us to formulate a working hypothesis, according to which the formation and implementation of an independent conflict resolution unit contribute to reducing the level of conflict and professional stress, which will improve the quality and efficiency of employees. The value of the conducted research lies in the novelty of the proposed methods of conflict resolution in the sphere of labor in the Republic of Kazakhstan.

Methodology

The theoretical basis of scientific work is research data, statistical data, as well as the works of foreign scientists who develop problems of labor relations, ensuring their stability, ways to prevent and resolve organizational conflicts.

In the course of the work, the theoretical aspects of the chosen topic were studied, as well as an analysis of the current situation of conflicts in the workplace both in foreign countries and in Kazakhstan. Further, new methods and approaches to conflict resolution were studied, as well as some recommendations for their implementation were developed.

The methodological basis of the research is presented by systematic and integrated approaches to the study of organizational and labor conflict management problems.

Research methods. To test this working hypothesis and solve the tasks, the following methods were used:

- 1) methods of theoretical research: study and analysis of literature on the subject of research, system analysis, logical modeling of social processes, on the basis of which the initial theoretical provisions of the study, its main concepts, directions are determined;
- 2) empirical methods: observation, survey and questionnaire, study of documentation, statistics; analysis of the results obtained.
- 3) mathematical methods: statistical processing of the obtained data.

Discussion and Results

In the course of the scientific work, the works of foreign authors on the topic under study were studied, which will be presented below.

The main sources were studies conducted in different countries. For example, Pearson C. & Porath C. [7] noted that 50% of Canadians believe that they suffer from impoliteness at work at least once a week, and 25% believe that they witness daily manifestations of impoliteness that concern themselves or their colleagues. A survey of psychologists from the University of Rouen [8] was also conducted using a questionnaire for people included in the Register of the National Association of Victims of Psychological Pressure at Work. Cases with these people have passed a "probability test" to make sure that they are really in situations related to psychological pressure in the workplace. Of the 190 questionnaires sent, 105 were returned. Most of the victims are women over 40 years old (72.4%) (average age 46 years). The average work experience in the organization is twelve years, about 70% of them have a level equal to at least one bachelor's degree. In three out of four cases, this kind of stress occurs every day or several times a week for an average of two years and nine months. In this study, the aggressors are mainly men over 40 years old (72.5%). In 80% of cases, there are at least two of them, and the first one is often a boss with the same license or higher. In most cases (87.5% of cases), several people become victims of the same persecutors. In 45.2% of cases, the number of victims exceeds four people. Colleagues treated the victim positively in less than 30% of cases. Human Resources Management (HRD) helps the victim only in 5.7% of cases. Most often they support the persecutor (42.9% of cases) or remain indifferent (33.3%). By sector, the public sector leads the way (54.2%), followed by the private sector (35.2%) and the associative sector (10.5%). Monitoring methods vary depending on the field of activity.

In another study, the average age of victims of psychological pressure is 48 years, and the average duration of a psychological attack is just over three years (40 months). The process of psychological pressure is often aimed at achieving a goal or retirement. This may affect all categories of employees. Although the persecutors do not have a psychological profile, there are cases when there are some characteristic features [9]: atypical people who are too literate or take up too much space, those who resist persecution. 58% of cases of psychological attacks come from managers. 12% report that they were subjected to psychological pressure from colleagues, and only 1% report that they were subjected to psychological attacks from subordinates. M.-F. Hirigoyen in no case specify the initial number of women and men. The only hypothesis proposed is that women are more likely to turn to psychologists, and introspection is a culturally recognized practice in which women have achieved results reflecting the initial imbalance in the division of labor between men and women.

Other studies show the opposite trends. Community Research "Ending Moral Harassment" [10] shows that everything depends on the hierarchical situation. Since psychological pressure is often carried out from top to bottom, harassment is often initiated by women in public institutions, since it is easier for women to occupy leadership positions there. According to a study by the association based on 1,200 records, 42% of criminals are women. This is the result of over-representation of the private sector, which accounts for three quarters of

cases of psychological attacks in the workplace. A telephone survey conducted by the Sofres Institute on June 1 and 2, 2001 on behalf of the Adia interim administration sheds lighter on the consequences of collective perception: women are more or less victims than Gervais, which contradicts the prevailing perceptions, since every second Frenchman believes that there are more victims than men. Most often, women are compared with men (the other half believes that the variable "gender" does not affect).

At the same time, for example, in Canada in 2002, sociologist A. Soares, a well-known expert on psychological pressure in Quebec, conducted a study among members of CSQ (Central Syndicate of Quebec) in order to determine the impact of psychological pressure on the mental health of victims and witnesses and to study the impact of social racial relations on the mental health of victims and witnesses. 2,000 questionnaires were sent out, and the response rate was 33%. According to the preliminary definition of the concept, 10.9% of beneficiaries reported psychological pressure, and 6.1% witnessed similar actions. The study cannot establish a correlation between personal characteristics (age, gender, ethnicity, type and state of work) and people who are subjected to psychological attacks. A man or a woman can pursue another man or woman indifferently. In most cases (53%) bullying comes from one or more colleagues, and only in 22.4% of cases. this happens because of the boss, and the rest of the insults are distributed between subordinates and strangers. As expected, it is the victims who have the most symptoms of psychological stress. Then, in descending order, there are people who were persecuted last year, witnesses of psychological pressure and, finally, those who did not know them either far or close. Similarly, people who are bullied have a higher level of post-traumatic stress than people who have been victims or witnesses of this bullying in the past. The author condemns the tolerance of leaders, which allows hostile actions to continue: 63% of victims have been persecuted for more than two years, 29% for more than five years.

It is worth noting the pioneering research of psychologist H. Leyman on the countries of Scandinavian bullying - the Scandinavian equivalent of moral pressure in Sweden. According to the author, 55% of women are influenced by statistics and 45% by Strad [11], which is not a statistically significant discrepancy. In Norway, a research group on workplace harassment from the University of Bergen has published several articles on this topic since the late 1980s: digital surveys of more than 10,000 Norwegian workers, case studies of victims, monographs of organizations and interviews. Studies by Einarsen, Zapf, Hoel and Cooper [12] showed that 8.6% of respondents had been subjected to psychological violence in the workplace over the past six months. At least 4.5% of respondents have been subjected to serious psychological attacks. The average duration of psychological pressure is 18 months. The most affected companies are large and belong mainly to the industrial sector. Although age increases the risk of harassment, gender does not affect the prevalence rate, since the figures are statistically insignificant: 56% of women compared to 44% of women. There are more male stalkers than female stalkers. On the other hand, a quantitative imbalance between the sexes is a risk factor. Therefore, if you help a man in a predominantly female environment, the risk of bullying increases.

According to M.-F. Hirigoyen [13], from the point of view of gender distribution among the persecuted, these percentages should be related to the socio-cultural context: Scandinavian countries and Germany, unlike Latin American countries, where the macho atmosphere prevails,

are fighting for real gender equality. However, a survey conducted in Scandinavian Finland by D. Salin [14] contradicts this thesis, since women are overrepresented among the victims of pressure. The article summarizes the results of the dissertation devoted to the management of researchers. The survey was randomly sent to 1,000 members of SEFE, the Finnish Association of Graduates of Universities of Economics and Business, with a response rate of 38.5%. 57.3% of the responses were received by women and 42.7% by men, and their number was evenly distributed throughout the country. People who experienced or saw psychological pressure at school were asked to write their own story. 79 people took part in it, of which 60 were women and 19 men. 11.6% of women chose those who were subjected to moral persecution, and 5.5%. Similarly, the results of a survey of researchers from the Faculty of Social and Political Sciences of the Catholic University of Leuven [15]. In Belgium, no statistically significant relationship was found between the gender of a respondent who claims to have been subjected to psychological violence. Thus, the interpretation of the cultural factor reveals its limits.

The study was conducted from September 13 to 19, 2021. He interviewed 1,100 people in 14 regions and cities of republican significance Nur-Sultan, Almaty "the survey was conducted in Kazakh and Russian by calling landline numbers. 53% of men and 47% of women over the age of 18 took part in the survey. The sample was based on the subscriber base of fixed numbers in Kazakhstan. For a certain sample, the maximum size of the statistical error with a 95% probability is no more than 3%," the authors of the study explained.

The Center notes that a total of 92% of the surveyed Kazakhstanis believe that cases of psychological violence should not be ignored and that this issue should be addressed at the state level. 57% of them, in turn, consider it necessary to protect victims of psychological pressure at the legislative and corporate levels. And 35% are convinced that any violation of borders and the rights of others should be punished. 7% of citizens believe that people themselves should be able to defend themselves (6%), and it is not worth fighting psychological pressure, since such cases do not cause significant harm to anyone (1%).

Unfortunately, the chosen topic has been studied very little in Kazakhstan, there are no other studies, scientific papers and statistical data on this subject. That is why this issue requires special attention from scientists and experts, as well as all interested institutions of the state and non-state sector.

In general, the literature on psychological pressure is far from consensus. There is no unanimity in determining the standard profile of the persecuted person, the threshold for repetition of the persecution and its duration. According to reports, the victims of psychological pressure are mainly middle-level women. For other women, there are as many women as men, and for others, men make up the majority. Some studies show that everything depends on the professional environment. If it is dominated by women, as, for example, among educators, bullying especially affects men. As a result of these investigations, which are based on contradictory results, we cannot conclude about the character of the victim of the same sex. In some cases, no company promotes harassment. This may affect all sectors. According to others, the public sector, municipal and humanitarian organizations, as well as SMEs, seem to be at particular risk. Thirdly, it is the industrial sector. According to C. de Gasparo and M. Grenier-Peset [16] in 81.1% of cases the victim is subjected to psychological pressure from one person.

Thus, psychological pressure in the workplace does not have sexual characteristics, in any case, such conflict situations occur between people, and referring it to a specific gender is not of fundamental importance in this study.

However, all experts agree that the problem of conflicts in the workplace, in particular psychological pressure, occurs in all areas of work, and also affects all countries, including Kazakhstan. That is why it is necessary to develop new technological approaches and methods to resolve such conflicts in the workplace.

The term "conflicts" is a general term that covers many situations and, in particular, covers two categories of situations:

– Mobbing. If some subjects distinguish between these two concepts, others evaluate them as synonyms. Although there is no single definition of these terms, both of them are considered an encroachment on the inviolability of the individual. However, the Labor Legislation obliges the employer to take the necessary measures to protect the personal integrity of the employees hired by him.

– Impoliteness. We are talking about "low-intensity deviant behavior with the intention to harm the target in violation of the norms of mutual respect." Ignorance lies beyond the set of deviant behaviors that are officially recognized as unacceptable [17]. Thus, the term "impoliteness" allows us to take into account the vast majority of conflict situations that spoil the life of organizations, not because they are based on the facts of characteristic hooliganism, but because they lead to the fact that each of the parties involved in the conflict believes that they are treated disrespectfully. Thus, impoliteness refers to managerial, not legal treatment.

Improper conflict management leads to consequences on many levels:

- Mobbing can have serious legal consequences and have devastating consequences for the image of an organization, both public and private.
- More broadly, the impact of bullying and insults on workplace health and employee productivity is widely documented in the literature.

Thus, interpersonal conflicts in the workplace are one of the most important sources of stress. In addition, the link between conflicts and absenteeism has been widely demonstrated.

Cortina et al. [18], on the other hand, show that impoliteness leads to a decrease in job satisfaction, an increase in staff turnover, a decrease in organizational involvement and a decrease in productivity. At the last level, Porath et al. [19] showed on the basis of experimental studies that people who have witnessed impoliteness experience a decrease in productivity: their productivity deteriorates significantly when performing simple tasks (performing puzzles), and their unconscious aggressiveness increases. They explain these phenomena by violations of working memory, which create problems with attention and, thus, it is very important to influence productivity and creativity. The development of aggressiveness on the part of victims and witnesses of impoliteness also creates vicious circles in the relevant services.

Finally, the consequences of conflicts and aggressive interpersonal behavior for the quality of medical care were, for example, shown by Rosenstein A. and O'Daniel [20] in the hospital sector: from three quarters of the surveyed doctors and nurses, it follows that certain interpersonal behavior in teams led to medical errors.

Finally, some authors consider the consequences of ignorance, according to the authors of these manifestations of impoliteness. Thus, Fron [21] believes that conflicts with colleagues have different consequences than conflicts with higher managers: conflicts between equivalent positions have a greater impact on people's mental health, while conflicts with superiors have a greater impact on communication with the organization (decreased satisfaction, involvement and even sabotage behavior).

Thus, conflicts cause suffering because they lead to the contesting of certain resources belonging to employees, or they are also rooted in the threat or loss of certain resources.

Hobfall [22] defines stress as a reaction to "the threat of loss of resources, the actual loss of resources or the lack of profit as a result of the investment of resources." Resources are objects, states, conditions, and other things that people value.

The theory of COR (resource conservation) is based on the propensity of people to search for situations that allow them to maintain and develop their resources (competence, reputation, autonomy in work, a network of relationships), while the loss of resources for them is synonymous with suffering. On the other hand, the loss of one or more resources can cause a spiral of resource loss, which leads to a high risk of suffering at work.

Within the framework of this scientific work, the authors of the article propose to consider a new approach to conflict resolution in the workplace, namely, to study the experience of pioneers in this field in Switzerland for the adaptation of some of its technologies in Kazakhstan.

The structure and procedure for preventing and combating all forms of abusive behavior are presented by the Conflict Resolution Unit [23], which is usually created with the main purpose of protecting employees from mobbing. However, conflicts that can be brought to the attention of these cells are most often registered in the illiteracy register. This action allows the organization to limit the huge costs associated with poorly managed interpersonal conflicts.

All this shows that the cost of unresolved conflicts is huge in most organizations and has many consequences in terms of legislation, reputation, psychological health, absenteeism, productivity and quality of service.

Thus, the creation of a conflict resolution unit allows you to save some of these costs by preventing or regulating some conflicts that arise in organizations. However, such conflict management occupies a special position.

For example, Thomas and Schmidt [24] estimated that managers spend 25% of their time on conflict resolution. However, in some cases they feel overwhelmed by conflicts and do not know how to deal with them. In other cases, they themselves are the cause of conflicts: there are many recent works that emphasize the concept of "toxic leadership" or cruel supervision. In these cases, there is a need for a third person.

It must have the following characteristics:

- It should be a neutral, impartial, independent third party.
- Under no circumstances should this third party be involved in the situation; it must necessarily be external.
- She must have special skills in conflict management.

Thus, the position of a third person assumes that he should be able to act in a situation, but not have power over the situation (which could lead him out of his neutral and external

position). This includes positioning outside of hierarchical lines. First of all, this is expressed in the presence of solid knowledge, because we are talking about the ability to develop a system without having real power over this system: then the ability to convince, indirectly change the views of participants is at stake.

Thus, a third party intervening in a conflict presents a special position in the face of conflicts and manifestations of ignorance, the responsibility for which primarily falls on the local leadership.

The so-called ARC cell, that is, the conflict resolution unit in Switzerland, although it is an internal division of the municipal administration, is independent and does not have a hierarchical relationship with the latter. Functionally, it is directly connected with the municipality, in particular with the municipal personnel department. Administratively, for practical reasons, he is attached to the personnel department. The cell has its own budget and operates autonomously. ARC Cell's offices are located in a neutral building located in the city center, close to the workplaces of most city employees, to guarantee privacy for people visiting the cell.

The ARC cell has developed a consulting practice based on the so-called Palo Alto system and strategic model. This approach considers the question of "how" rather than "why" in terms of interconnection and system. We are talking about mobilizing a person and turning him into an initiator of changes in such a way that he manages to regain room for maneuver and adopt behavior that will contribute to the positive development of a problematic situation. With this in mind, the respondent seeks to encourage the person who is always considered responsible for himself to experiment with other ways of behavior and reaction that allow him or her to act and react in order to circumvent and even use his resistance to force him to look at the problem situation differently and get out of it.

Another function of the ARC cell is formal mediation, which is used less regularly. This involves the participation of an interested third party and the provision of information to the head of the service, which scares off some people who do not want their actions in relation to the ARC unit to be known. In addition, in situations where the hierarchy is informed about the problem, if it shows a willingness to participate in solving the problem, a dialogue-based approach is often preferable.

Principles of operation:

- Consultation with ARC cell is strictly confidential.
- ARC delegates take a neutral position, without indignation, without condemnation, without ideological beliefs.
- They do not adhere to the logic of "executioner /victim" and seek to pull people out of this binary articulation, which makes them participants in the search and implementation of solutions.
- They are looking for ways to create organizational learning by embedding possible information into services while ensuring confidentiality.

The ARC cell, which prefers the logic of distancing itself from the organization and interacts with intersectoral services only on an ad hoc and informal basis, increasingly intervenes in conflict situations at the initial stage. His practice underlies this evolution, which was caused, in particular:

- a pragmatic approach focused on finding solutions, with an emphasis on consultations so that interested parties in conflict situations become participants in the settlement process.
- trusting relationships, as well as a completely neutral and benevolent position that the ARC cell establishes with parties interested in conflicts in which it intervenes.
- his independence from the organization, which allows him to flexibly intervene and adapt his care to the specific needs of different situations and their participants.
- Seeking to guarantee its independence and neutrality and communicating to interdepartmental services and politicians only the information that they consider really useful, the ARC unit strives to act at the organizational level in order to prevent.

Some statistics:

In 2014, 107 people (about 2% of the staff) turned to ARC camera in 95 different situations. 202 people were involved in efforts to resolve these situations. 50% of the situations described in the ARC cell relate to relationships, are related to psychological or sexual harassment or abusive behavior. In the other half of the cases, people come to prevent the deterioration of working relationships, faced with various situations.

The types of situations that have prompted employees to resort to ARC cell are numerous in nature and demonstrate considerable diversity. They were selected taking into account the variety of methods of cellular intervention.

Table 1

Types of situations in which ARC is used

Type of conflict	Number of cases
An employee experiencing difficulties with senior management	10
Problem managers with one or more employees	9
Difficulties in the team	4
Difficulties between equivalent colleagues (2 subordinates or 2 managers)	4

a) Employees experiencing difficulties with senior management

The largest number of requests to the cell refers to employees (who are sometimes managers themselves) who have difficulty communicating with their management. The conflicts that lead them to this remedy are based on the perception of unfair treatment, which can be at three levels of varying intensity:

- Some feel undervalued by their supervisor, who, from their point of view, does not take into account their skills or workload.
- Others feel like victims of impoliteness (that is, behavior that does not arouse respect, but which cannot be qualified as hooliganism).
- Some believe that they are the object of mobbing.

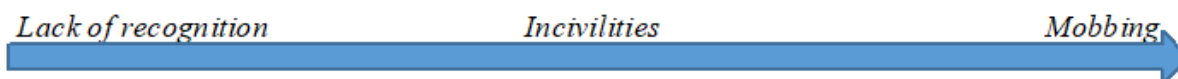

Figure 1 – Different levels of intensity of feelings of injustice among employees seeking help from ARC

This scale (fig.1) refers to the increase in negative emotions. However, these three levels of problems are sometimes intertwined:

The first level (inability to recognize) intersects emotional aspects with organizational and managerial ones. Interested persons perceive personnel decisions made by their management as a fundamental injustice: denial of training, remuneration, which, in their opinion, is lower than that of their colleagues, rejection of their candidacies for certain positions. This sense of injustice can be felt very strongly and lead to negative emotions, stress, and detachment.

The second (impoliteness) refers to emotional and interpersonal aspects. This applies to employees who feel humiliated and insulted by their boss. The consequences of this sense of humiliation are often very significant when it comes to psychosocial risks. The victims experience a high level of stress with concomitant phenomena: sleep loss, isolation, depression. Some say it took them months or even years to recover from the consequences of these situations.

The third (mobbing), in addition to emotional, emotional aspects and health effects in the workplace, concerns legal issues. This can have very important consequences for the organization and elected officials. However, mobbing can rarely be characterized: in most cases, people who consider themselves mobbed tend to think that they are the object of uncivilization [25]. In the situations that were presented, the following solutions were proposed:

- One-on-one interviews.
- Consulting interviews, coaching: helping a person to develop an attitude and communication that will help defuse the situation and get out of a conflict situation.
- Management coaching interviews: assistance to the manager in solving and eliminating difficulties that he may face when managing his team.
- Mediation process between 2 people or a team.
- Consultations involving various stakeholders, usually HR, hierarchy and team members: analysis of organizational dynamics and proposals of organizational measures (for example, redefining areas of competence, thinking about workspaces and time ...).
- Trainings: for management or a specific organization, on issues related to conflicts, violence, etc.
- Request to initiate an investigation.

From a synthetic point of view, our analysis of the cell and its functioning can be summarized in the following table.

Table 2

Strengths and weaknesses of the ARC cell

	+	-
In relation to internal stakeholders	- Recognized experience - Respect for the confidentiality and position of everyone - Neutral posture and benevolence - Improvement of numerous conflict situations	- Difficulties faced by the expectations of the entire staff - Positioning is complicated in relation to certain city services that cause more competition than cooperation - Limited powers
In relation to external stakeholders (local governments, population, etc.)	- The image of attention to the difficulties of the staff - Original know-how - Methods of regulation of an extremely strict nature	- Legality, which must be constantly protected

The work done in this study encourages us to develop a set of proposals for creating a system for preventing psychological pressure and conflict resolution and management. To begin, we will present the different levels of prevention. A comprehensive system for the prevention of psychological pressure should focus on primary, secondary, and tertiary prevention [26].

Primary prevention is aimed at reducing risks that may have adverse consequences for employees.

In the context of our research, the following actions can be taken in this direction:

- measures aimed at developing and ensuring a healthy and favorable working climate (working conditions, organizational values, recognition, clear distribution of roles and responsibilities, etc.)

- training of managerial personnel
- training of all employees in communication and conflict resolution skills
- information about unacceptable behavior
- seminars to raise awareness of the problem of psychological pressure.

Secondary prevention aims to identify risk-related situations in such a way as to treat them before they develop into a serious one. The main measures related to this type of prevention are:

- mentor's attitude to listening and seeking dialogue with employees
- treatment of dysfunctions with coaching as soon as they occur
- providing employees of one or more persons with resources with which to get advice on how to behave and communicate in conflict situations
 - interpersonal and collective mediation
 - interventions at the organizational level.

Tertiary prevention is aimed at limiting the consequences of failures in functioning, preventing their recurrence and facilitating the reintegration of people.

With this in mind, the following measures may be proposed:

- initiation of an investigation to determine the presence or absence of conduct to be punished
- in case of harassment, offer support to the person who is being "harassed" and facilitate his psychological and professional reintegration into the organization (regular interviews, psychological support, offer of a suitable position, information for the team)
- "sanctions" measures of different levels for the "violator"

Conclusion

We would like to emphasize the importance of establishing a trusting relationship between the organization's employees and the participants of the mechanism. Indeed, the earlier employees who face difficulties in relationships turn to the department for help, the better it can perform its preventive role.

Thus, the chances of regulation are higher, and, consequently, the costs of psychosocial risks associated with conflict are lower. The analysis of the Geneva ARC State Trust cell notes that for a potential user, the decision to contact the conflict management service is often a difficult step that requires considerable courage. There are many obstacles to seeking help in the conflict management system: fear of being stigmatized, fear of backlash, doubts about confidentiality, fear of lack of impartiality, the impression that his problem is not serious enough to turn to such instances, a sense of depreciation associated with the fact that he cannot cope alone with its own difficulties, fear of the external view and reproaches for certain behavior. In addition, to start consulting, you need to have the courage to challenge yourself and open up to change. To enter into the mediation process means to have the courage to confront a colleague or boss, a subordinate with whom the relationship is particularly difficult, the courage to discuss what causes pain, and to mobilize to find a way out of difficulties.

Participating in an investigation means having the courage to embark on a lengthy and painful process that has a significant impact on the environment and may have difficult consequences for the applicant [27]. It also means the risk that the incriminated facts will not be recognized, and thus you will feel that you have been misunderstood and you will be accused of destabilizing the organization for minor reasons.

The introduction of a conflict prevention and anti-mobbing mechanism seems fundamental to limit the hidden costs associated with conflicts in organizations. Faced with the growing restrictions imposed on workers, the reduction of their autonomy and the collapse of labor collectives, workers need help. This type of device provides such assistance, providing both a "valve" to mitigate painful events, and a friendly listening, as well as a set of tools to improve organizational life [28].

However, the problem of interpersonal violence and ignorance in organizations is particularly complex. As a result, the implementation of these devices cannot be improvised and requires extremely precise and delicate configuration. In particular, there is a fundamental contradiction between the ability of such a device to allow specific changes, which implies its connection with the organization and its ability to inspire the trust of employees, which implies maintaining a distance between the functioning of the device and management.

On the other hand, it should be pointed out that in fact there is no "ideal solution" in this area and that each organization has its own characteristics and management methods that can justify specific measures. Although the solution offered by the ARC cell seems to be a good compromise, it depends on elements of the situation such as the size of the organization and its history.

In any case, if the activities of a conflict management unit bring a lot of benefits to individuals, it is more difficult for them to directly gain organizational knowledge due to non-interference in management practice: establishing links between conflict management and training managers then seems fundamental.

Thus, the analysis of the situation in Kazakhstan shows that there is a need to introduce new mechanisms for resolving conflict situations in Kazakhstan, since conflicts have hidden but high costs, and that any organization will benefit if it takes this issue into its own hands. This goes back to the question of information that can be collected and distributed to all organizations to facilitate this awareness. The recommendations received and the adaptation of this international experience could become effective and successful for the regulation of conflicts in the labor sphere of Kazakhstan.

References

1. Violence and Harassment Convention No. 190/ International Labour Organization. – Geneva, 2019.
2. Министерством труда и социальной защиты населения РК. МТСЗН подготовлены предложения по искоренению насилия и домогательств на рабочем месте. – 2022 <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/483686?lang=ru>
3. Violence and Harassment Convention No. 190/ International Labour Organization. – Geneva, 2019.
4. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan № 226-V. – 1997. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575443
5. Labour Code of the Republic of Kazakhstan. – 2015. <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414>
6. ARC regulatory provisions. – 2022 <https://www.lausanne.ch/binaryData/website/path/lausanne/officiel/travailler-a-la-ville/salaires-et-reglements/arc/contentAutogenerated/autogeneratedContainer/col2/en-relation-autogenerated/en-relationList/0/websitedownload/DR-ARC-2022.2022-06-21-15-29-21.pdf>
7. Pearson, C. & Porath, C. The cost of bad behavior: How incivility is damaging your business and what to do about it. – Human Resource Management International Digest, 2009. Vol. 18 No. 6. <https://doi.org/10.1108/hrmid.2010.04418fae.002> .
8. Viaux, Jean-Luc, Bernaud, Jean-Luc. Le harcèlement psychologique au travail: une recherche nationale auprès des victimes, – Pratiques psychologiques, 2001. vol. 4. – pp. 57 – 69.
9. Hirigoyen, Marie-France La violence psychologique comme maltraitance, in Ferragut, Eliane, Agressions et maltraitements. – Paris, Masson, 2006. – pp. 12 – 20.
10. Polgar, Pauline Harcelés: osez dire non! – Stop arnaques, 2006. vol. 22. – pp. 18 – 25.
11. Leymann, Heinz Mobbing. La persécution au travail. – Paris, 1996. – 539 p.
12. Einarsen, Ståle. The nature, causes and consequences of bullying at work: The Norwegian experience. Perspectives interdisciplinaires sur le travail et la santé. – 2005 <http://dx.doi.org/10.4000/pistes.3156>

13. Hirigoyen, Marie-France La violence psychologique comme maltraitance, in Ferragut, Eliane, Agressions et maltraitances. – Paris, Masson, 2006. – pp. 12 – 20
14. Salin, Denise. Workplace Bullying among Business Professionals: Prevalence, Gender Differences and the Role of Organizational Politics. Perspectives interdisciplinaires sur le travail et la santé.–2005. <http://dx.doi.org/10.4000/pistes.3159>
15. Garcia, Ada, Hacourt, Bernard, Bara, Virginie Harcèlement moral et sexuel. Stratégies d’adaptation et conséquences sur la santé des travailleurs et des travailleuses. – Pistes, 2005, vol. 7. – 629 p.
16. De Gasparo, Claudia, Grenier-Pezé, Marie Etude d’une cohorte clinique de patients harcelés : une approche sociologique quantitative. – Documents pour le médecin du travail, 2003, vol. 95 (3). – pp. 307 – 331.
17. Siregar, I., Zulkarnain The Relationship between Conflict and Social Change in the Perspective of Expert Theory: A Literature Review. – International Journal of Arts and Humanities Studies, 2022 vol. 2(1). – pp. 9-16. <https://doi.org/10.32996/bjahs.2022.2.1.2>
18. Cortina, L. M., Magley, V. J., Williams, J. H., & Langhout, R. D. Incivility in the workplace: Incidence and impact. – Journal of Occupational Health Psychology, 2001, vol. 6. – pp. 64–80. <http://dx.doi.org/10.1037/1076-8998.6.1.64>
19. Porath, Christine. How Incivility Hijacks Performance: It Robs Cognitive Resources, Increases Dysfunctional Behavior, and Infects Team Dynamics and Functioning. – Organizational Dynamics, 2015, vol. 44. – pp. 258-265.
20. Rosenstein, Alan & O’Daniel, Michelle. Impact and Implications of Disruptive Behavior in the Perioperative Arena. – Journal of the American College of Surgeons, 2006, vol. 203. – pp. 96-105. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jamcollsurg.2006.03.027>
21. Frone MR Interpersonal conflict at work and psychological outcomes: testing a model among young workers. – J Occup Health Psychol, 2000 Apr;5(2). – pp.246-55.
22. Hobfoll, S. E. Conservation of resources. – American Psychologist, 1989, vol. 44. – pp. 513-524.
23. ARC regulatory provisions. –2022 <https://www.lausanne.ch/.binaryData/website/path/lausanne/officiel/travailler-a-la-ville/salaires-et-reglements/arc/contentAutogenerated/autogeneratedContainer/col2/en-relation-autogenerated/en-relationList/0/websitedownload/DR-ARC-2022.2022-06-21-15-29-21.pdf>
24. Thomas, K. W, & Schmidt, W H. A survey of managerial interests with respect to conflict. – Academy of Management Journal, 1976 vol. 19. – pp. 315—318.
25. Bezusa, Y. Modern scientific discourse on the nature of legal conflicts. Entrepreneurship, – Economy and Law, 2020, vol. 4. – pp. 240–244.
26. Euwema, M. C., Medina, F. J., Garcia, A. B., & Pender, E. R. (Eds.). Mediation in collective labor conflicts. – Springer International Publishing, 2019. – pp. 3-16. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-92531-8>
27. Galli B. J. Critical Thinking of Human Resources in the Goal: A Research Note. – International Journal of Service Science, Management, Engineering, and Technology, 2019, vol. 10(1). – pp.19–29. <http://dx.doi.org/10.4018/978-1-7998-7297-9.ch083>
28. Wang, T., Wu, J., Gu, J. and Hu, L. Impact of open innovation on organizational performance in different conflict management styles: based on resource dependence theory. – International Journal of Conflict Management, 2021, vol. 32(2). – pp. 199-222.

М.Н. Әбдіқалықова¹, Г.К. Айқынбаева²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Еңбек саласындағы жанжалды жағдайларды шешу

Аңдатпа. Жұмыс орнындағы тұлғааралық жанжалдар қайғы-қасіретті тудыратын стрестің маңызды көздерінің бірі болып табылады, өйткені олар қызметкерлерге тиесілі белгілі бір ресурстарға байланысты дау туғызады, ия болмаса белгілі бір ресурстарға негізделген қауіп төндіреді. Зерттеу жұмысының мақсаты-еңбек саласындағы жанжалды жағдайларды шешу, ұйымдағы жанжалдардың туындауын, оларды шешудегі тәжірибелердің пайда болуын шектеуге не болмаса орын алған кездегі мінез-құлықтың жеке және ұжымдық салдарын шектеуге кедергі келтіретін үшінші тараптың әрекеттерін талдауға негізделген. Жұмыста ұсынылған нәтижелер мен практикалық ұсыныстарды басқару органдарының жұмысында қолдануға болады, ұйымдардағы жанжалдарды басқаруды оқыту бойынша басқарушы персонал үшін дәріс курстарының негізі бола алады, сонымен қатар семинарларға арналған оқу құралы ретінде де қолданыла алады. Зерттеудің нәтижелері профилактиканың әртүрлі деңгейлерінің ұсынымдары, сондай-ақ жанжалды жағдайлардың алдын алу тетігін енгізу және оларды жұмыс орнында шешу жөніндегі нұсқаулық болып табылады, өйткені жанжалдардың алдын алу тетігін енгізу ұйымдардағы жанжалдарға байланысты жасырын шығындарды шектеу үшін негіз бола алады. Біз ғылыми әдебиеттерге шолу жасай келе бұл мәселенің өте маңызды екенін байқадық, өйткені жанжалдар жасырын, алайда олар жоғары шығындармен келеді және кез келген ұйым бұл мәселені өз қолына алса, оны оңтайлы шеше алатындығын мақалада баяндауға әрекет жасадық. Жұмысшыларға қойылған шектеулердің күшеюіне, олардың автономиясының төмендеуіне және еңбек ұжымдарының ыдырауына тап болған жұмысшылар көмекке мұқтаж. Мақалада ұсынылған механизмдер мен әдістер, еңбек ұжымындағы жанжал жағдайларды азайтуға, еңбек үдерісі барысында достық қатынаста тыңдай білуді қамтамасыз ете отырып, ұйымның өмірін жақсартуға арналған құралдар жиынтығын да ұсынады.

Түйін сөздер: еңбек, еңбек саласы, жанжал, жұмыс орны, есеп айырысу, үшінші жағы.

М.Н.Абдыкаликова¹, Г.К.Айкинбаева²

¹Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Разрешение конфликтных ситуаций в трудовой сфере

Аннотация. Межличностные конфликты на рабочем месте являются одним из важнейших источников стресса, который причиняет страдания, поскольку они приводят к оспариванию определенных ресурсов, принадлежащих сотрудникам, или они также коренятся в угрозе или

потере определенных ресурсов. Целью исследовательской работы является анализ действий третьей стороны, препятствующей способности организации ограничивать возникновение конфликтов, наказуемых практик, и ограничивать индивидуальные и коллективные последствия такого поведения, когда они происходят. Результаты и практические рекомендации, представленные в работе, могут быть использованы в работе органов управления, стать основой лекционных курсов для управленческого персонала по обучению управлению конфликтами в организациях, а также использоваться в качестве учебного пособия для семинаров. Результатами исследования являются рекомендации различных уровней профилактики, а также руководство по внедрению механизма предотвращения конфликтных ситуаций и их разрешения на рабочем месте, поскольку внедрение механизма предотвращения конфликтов представляется основополагающим для ограничения скрытых издержек, связанных с конфликтами в организациях. Проведенный нами обзор научной литературы показывает, что это крайне актуально, поскольку конфликты сопряжены со скрытыми, но высокими издержками, и что любая организация выиграет, если возьмет этот вопрос в свои руки. Столкнувшись с растущими ограничениями, налагаемыми на работников, сокращением их автономии и распадом трудовых коллективов, работники нуждаются в помощи. Предлагаемые в статье механизмы и методы обеспечивают такую помощь, предоставляя как "клапан" для смягчения болезненных событий, так и дружелюбное выслушивание, а также набор инструментов для улучшения организационной жизни.

Ключевые слова: труд, трудовая сфера, конфликты, рабочее место, урегулирование, третья сторона.

References:

1. Violence and Harassment Convention No. 190/ International Labour Organization. – Geneva, 2019.
2. Ministerstvom truda i sotsial'noy zashchity naseleniya RK. MTSZN podgotovleny predlozheniya po iskoreneniyu nasiliya i domogatel'stv na rabochem meste. – 2022. <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/483686?lang=ru>
3. Violence and Harassment Convention No. 190/ International Labour Organization. – Geneva, 2019.
4. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan № 226-V. – 1997. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575443
5. Labour Code of the Republic of Kazakhstan. – 2015. <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414>
6. ARC regulatory provisions. – 2022 <https://www.lausanne.ch/binaryData/website/path/lausanne/officiel/travailler-a-la-ville/salaires-et-reglements/arc/contentAutogenerated/autogeneratedContainer/col2/en-relation-autogenerated/en-relationList/0/websitedownload/DR-ARC-2022.2022-06-21-15-29-21.pdf>
7. Pearson, C. & Porath, C. The cost of bad behavior: How incivility is damaging your business and what to do about it. – Human Resource Management International Digest, 2009. Vol. 18 No. 6. <https://doi.org/10.1108/hrmid.2010.04418fae.002> .
8. Viaux, Jean-Luc, Bernaud, Jean-Luc. Le harcèlement psychologique au travail: une recherche nationale auprès des victimes, – Pratiques psychologiques, 2001. vol. 4. – pp. 57 – 69.
9. Hirigoyen, Marie-France La violence psychologique comme maltraitance, in Ferragut, Eliane, Agressions et maltraitements. – Paris, Masson, 2006. – pp. 12 – 20.

10. Polgar, Pauline Harcelés: osez dire non! –Stop arnaques,2006. vol. 22. –pp. 18 – 25.
11. Leymann, Heinz Mobbing. La persécution au travail. –Paris, 1996. – 539 p.
12. Einarsen, Ståle.. The nature, causes and consequences of bullying at work: The Norwegian experience. Perspectives interdisciplinaires sur le travail et la santé. – 2005 <http://dx.doi.org/10.4000/pistes.3156>
13. Hirigoyen, Marie-France La violence psychologique comme maltraitance, in Ferragut, Eliane, Agressions et maltraiances. – Paris, Masson, 2006. – pp. 12 – 20
14. Salin, Denise. Workplace Bullying among Business Professionals: Prevalence, Gender Differences and the Role of Organizational Politics. Perspectives interdisciplinaires sur le travail et la santé.–2005. <http://dx.doi.org/10.4000/pistes.3159>
15. Garcia, Ada, Hacourt, Bernard, Bara, Virginie Harcèlement moral et sexuel. Stratégies d'adaptation et conséquences sur la santé des travailleurs et des travailleuses. – Pistes, 2005, vol. 7. – 629 p.
16. De Gasparo, Claudia, Grenier-Pezé, Marie Etude d'une cohorte clinique de patients harcelés : une approche sociologique quantitative. – Documents pour le médecin du travail, 2003, vol. 95 (3). – pp. 307 – 331.
17. Siregar, I., Zulkarnain The Relationship between Conflict and Social Change in the Perspective of Expert Theory: A Literature Review. – International Journal of Arts and Humanities Studies, 2022 vol. 2(1). – pp. 9-16. <https://doi.org/10.32996/bjahs.2022.2.1.2>
18. Cortina, L. M., Magley, V. J., Williams, J. H., & Langhout, R. D. Incivility in the workplace: Incidence and impact. – Journal of Occupational Health Psychology, 2001, vol. 6. – pp. 64–80. <http://dx.doi.org/10.1037/1076-8998.6.1.64>
19. Porath, Christine. How Incivility Hijacks Performance: It Robs Cognitive Resources, Increases Dysfunctional Behavior, and Infects Team Dynamics and Functioning. – Organizational Dynamics, 2015, vol. 44. – pp. 258-265.
20. Rosenstein, Alan & O'Daniel, Michelle. Impact and Implications of Disruptive Behavior in the Perioperative Arena. – Journal of the American College of Surgeons, 2006, vol. 203. – pp. 96-105. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jamcollsurg.2006.03.027>
21. Frone MR Interpersonal conflict at work and psychological outcomes: testing a model among young workers. – J Occup Health Psychol, 2000 Apr;5(2). – pp.246-55.
22. Hobfoll, S. E. Conservation of resources. – American Psychologist,1989, vol. 44. – pp. 513-524.
23. ARC regulatory provisions. –2022 <https://www.lausanne.ch/.binaryData/website/path/lausanne/officiel/travailler-a-la-ville/salaires-et-reglements/arc/contentAutogenerated/autogeneratedContainer/col2/en-relation-autogenerated/en-relationList/0/websitedownload/DR-ARC-2022.2022-06-21-15-29-21.pdf>
24. Thomas, K. W, & Schmidt, W H. A survey of managerial interests with respect to conflict. – Academy of Management Journal, 1976 vol. 19. – pp. 315—318.
25. Bezusa, Y. Modern scientific discourse on the nature of legal conflicts. Entrepreneurship, – Economy and Law,2020, vol. 4. – pp. 240–244.
26. Euwema, M. C., Medina, F. J., Garcia, A. B., & Pender, E. R. (Eds.). Mediation in collective labor conflicts. – Springer International Publishing, 2019. – pp. 3-16. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-92531-8>

27. Galli B. J. Critical Thinking of Human Resources in the Goal: A Research Note. – International Journal of Service Science, Management, Engineering, and Technology, 2019, vol. 10(1). – pp.19–29. <http://dx.doi.org/10.4018/978-1-7998-7297-9.ch083>

28. Wang, T., Wu, J., Gu, J. and Hu, L. Impact of open innovation on organizational performance in different conflict management styles: based on resource dependence theory. – International Journal of Conflict Management, 2021, vol. 32(2). – pp. 199-222.

Information about authors:

M.N. Abdykalikova – author for correspondence, candidate of Psychological Sciences, professor at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

G.K. Aikinbayeva – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

М.Н. Әбдіқалықова – хат-хабар үшін автор, психология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының профессоры, Астана, Қазақстан

Г.К. Айкинбаева – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, психология кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

М.Н. Абдыкаликова – автор-корреспондент, кандидат психологических наук, профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Г.К. Айкинбаева – кандидат педагогических наук, доцент кафедры психологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

IRSTI 15.41.47
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-313-326>

Assessing psychological image of the ideal teacher and real teacher among pedagogical students with semantic differential

M.M. Ishkibayeva¹, Zh.Y. Abdykhalykova², B.K. Kabylzhanova³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(Email: ¹mmaratova575@gmail.com, ²zhazkenti@mail.ru, ³k_bonya@mail.ru)

Abstract. The present study aims to provide observational evidence on the differences of perception of the ideal and real teachers among 1-year and final-year students. Although numerous studies have delved into students' general attitudes towards teachers, research specifically focusing on real and ideal images using Osgood's semantic differential method towards teachers remains scarce. After completing the translation and adaptation processes, the inventory was distributed to a total of 75 (10 males, 65 females) first year and final year undergraduate students majoring in Pedagogy and Psychology across the university in Astana, Kazakhstan. Of these, 50 were first-year students and 25 were final-year students.

A factor analysis was carried out to investigate and compare the factors across semantic differential scales of chosen 19 bipolar adjectives. Based on the descriptive factor analyses (SPSS), it was evident that the students of both categories perceived the image of real and ideal teachers differently in terms of their expectations, heightened emotional resonance, importance of communication competences and evaluation. The result of the study can be used for curriculum development and teaching practices, where it is of great importance to investigate both students' and teacher's perception of the teaching-learning process.

Key words: semantic differential method, future specialists, factorial analysis, self-image, bipolar scales.

Introduction

The declining interest of young people in pursuing teaching careers in Kazakhstan is driven by various factors. Research shows that higher moral goals and non-material values, such as contributing to society and influencing youth development, play a significant role in choosing the teaching profession [6]. Furthermore, the low pay in the education sector contributes to the lack of popularity of teaching among the youth, resulting in high turnover rates and difficulties in retaining qualified teachers [7]. Additionally, the overall trend of educational and labor migration of young people in Kazakhstan impacts the nation's human capital quality and socio-economic situation, potentially steering talent away from teaching careers[8]. To tackle these challenges, enhancing incentives and fostering accurate perceptions of the teaching profession are essential prerequisites for making conscious career decisions. Considering individuals' interests, aspirations, and abilities could help reverse the declining trend of young people choosing teaching careers in Kazakhstan.

The self-perception of professional teachers among education students is shaped by several factors, including the dynamics of the educational environment, proficiency with information and communication technology, and personal motivations for self-improvement [1]. Teachers in the modern educational process may experience a professional identity crisis, which involves changes in the meanings of their activities, uncertainty about their professional future, and a lack of self-actualization [2]. The process of professional self-determination in pedagogical students is shaped by their unique educational paths and includes planning their professional future, actively pursuing it, and reflection on their experiences [3]. Developing professional self-concepts is essential for future teachers, as it embodies their active engagement in self-awareness, self-regulation, and self-enhancement in their careers [4]. The self-concept of a teacher includes cognitive, emotional, and behavioral components, and is shaped by how the individual sees and evaluates themselves in the present, past, ideal, and reflective perspectives [5].

Adequate ideas about the profession are a necessary condition for the conscious choice of a subject's work activity, taking into account his interests, desires, capabilities and abilities. At the current stage of societal development, there is an increasing emphasis on the role of training competent specialists who possess well-developed professional knowledge and skills. The formation of a professional's identity is successfully carried out only if, in the course of training, a system of adequate professional ideas is formed that participate in the formation of a person's life plans, organize and guide her activity, give her a qualitative originality, a unique individual and social appearance.

The primary objective of this study is to investigate the difference of perceptions of real and ideal teachers among first-year and final-year undergraduate pedagogical students. Such investigation can help us discover the relation of certain characteristics, which negatively or positively influence individual motives for development in the professional sphere. To address this objective, the following research question was posed:

1. How do pedagogical students' views of the ideal teacher contrast with their views of real teachers?

Literature review

The Semantic Differential method is used to analyze the image of real and ideal teachers, focusing on the qualities and values attributed to them. Research indicates that the perceived level of linguistic awareness among teachers greatly influences the concepts of an ideal teacher, with key qualities including social, psychophysiological, and moral dimensions [9]. The Semantic Differential scale proves useful in evaluating the characteristics of an ideal teacher, uncovering evaluative and emotional components connected to this concept and confirming its effectiveness in assessing teaching quality [10]. Furthermore, the correlation between teachers' self-perceptions and their perceptions of the ideal student in the classroom emphasizes the importance of similarity between teachers' and students' personalities for successful classroom interaction and learning. These results collectively showcase the diverse perceptions and connotations linked to teachers, influenced by factors such as service usage, cultural beliefs, and societal advancements.

Empirical studies on semantics of self-images

The Semantic Differential (SD) Method, serves as a valuable tool for assessing the semantics of self-images. Impressions are gathered through contrasting Likert scales, enabling this method to effectively capture subjective feelings towards the ideal and real image of teachers. The semantic differential technique was employed in various studies to evaluate the image of teachers. One specific study honed in on resource teachers in Queensland and uncovered a highly positive image among administrators and teachers who made use of their services [11]. Another study delved into the connotative meaning of "Public School Teachers" among college students, pinpointing factors like expressiveness and stability that shape perceptions. Furthermore, an examination of the semantic codes of the teaching profession underscored discrepancies between cultural perceptions and social realities, highlighting low profitability and prestige along with limited growth opportunities [11].

The semantic differential technique has been used in various studies to evaluate the image of teachers. Wittrock et al. explored the connotative meaning of "Public School Teachers" among college students using this approach, pinpointing factors such as expressiveness and stability [12]. In addition, O'Connor and Adie utilized the semantic differential tool to assess the perception of resource teachers, discovering a highly positive outlook among administrators and teachers who engaged with their services. Additionally, Ryaguzova and Chernyaeva investigated the semantic codes associated with the teaching profession, revealing discrepancies between cultural perceptions and societal interpretations of teachers, and highlighting concerns such as low profitability and prestige [13]. To address this relatively underexplored area, researchers have begun applying this method to evaluate and understand perceptions related to teachers.

Although the semantic differential method has been used in several studies to evaluate students' attitudes towards different subjects, such as Chemistry and Radiological Technology, there is a lack of evaluation towards the images of teachers: real and ideal. It is crucial to comprehend students' emotional perceptions and motivations towards educational subjects [14]. Factors like interest, utility, anxiety, emotional satisfaction, and fear play a significant role in influencing student attitudes towards subjects. The development of value-semantic

attitudes towards chosen professions is essential for successful occupational activities and self-improvement. These studies collectively highlight the value of employing the semantic differential method to evaluate and monitor students' attitudes towards teaching, This approach is instrumental in enhancing educational outcomes and boosting student engagement.

Research methods

This research employs a quantitative approach. The data obtained through the semantic differential method were analyzed mathematically using statistical software such as SPSS 17.0, which aids in revealing underlying characteristics within the subject being studied. These identified characteristics can help explain complex phenomena, especially in solving various scientific and educational problems, particularly those involving comparative pedagogical experiments.

Figure 1. Example of semantic differential scales (Osgood, 1957)

The original semantic differential, which was created and standardized by Osgood and his colleagues in 1957, consists of a total of 50 pairs of bipolar adjectives. The outcomes of their research demonstrated that certain pairs of adjectives have a tendency to form distinct groups (Figure 1).

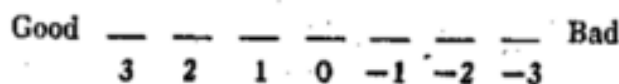

Figure 2. Example of scoring a semantic differential scale (Heise, 1969)

These groups, also known as dimensions or factors, were identified as follows: the first dimension, referred to as the dimension of evaluation, encompassed adjectives such as open – reserved, pleasant – mean, neat – untidy; the second dimension, known as the dimension of potency, involved adjectives such as big – small, heavy – light, strong – weak; and the third dimension, known as the dimension of activity, included adjectives such as responsible – irresponsible, rational – irrational, formal – informal (Figure 2).

The analysis involved categorizing the 19 bipolar scale pairs, such as “nasty_pleasant” to “stale_soft”. Each item shows varying levels of loading from each factor. Based on the structure of these relationships within each factor, the characterization is outlined as follows: Factor 1 is labeled as "Professional teacher (“Ideal”)", factor 2 is referred to as "Real teacher", factor

3 is denoted as "Evaluation", and factor 4 is named "Communicative competences". Factors 1 and 2, which represent the perception of professionalism and the actual image of a teacher respectively, encompass both behavioral and partially emotional and cognitive components. Factor 3 is an affective–evaluative component, and factor 4 is the cognitive component of the relationship.

Participants and context

In terms of participation, 75 (10 male and 65 female) students were involved in the empirical investigation, with the objective of examining the specific attributes associated with the portrayal of a professional psychologist amongst students pursuing studies in the pedagogical and psychological field, in comparison to students who do not possess a focused interest in the professional study.

Table 1

The characteristics of participants

Year of study	Total	Male	Female
1-year student	32	5	27
4-year student	33	4	29

These participants consisted of first-year and final year students, commonly referred to as "teachers", from Departments of Pedagogy and Psychology during the 2022-2023 academic year. To gather the necessary data, a specialized semantic differential was employed after collecting data from Google Form. To respondents who are unfamiliar with the differential procedure, an example of a simplified form was given so that the participants evaluated only one object.

To achieve stable factorization in later stages of data processing, it is essential that the sample size exceeds three times the number of factorized scales, with an additional 10% to account for reliability. For instance, when utilizing 21 evaluation scales (such as personality differential), approximately 70 respondents should be involved. The collected data was coded, entered into an Excel spreadsheet first, and then moved to the SPSS 17.0 data editor for thorough data analysis.

The results

The survey results were analyzed using factor analysis, a statistical technique that integrates qualitative and structural-quantitative methods to reveal the underlying, latent characteristics of the subject. The factors identified through this analysis can be applied to elucidate complex phenomena and address various scientific and pedagogical issues, particularly within the framework of comparative pedagogical research. Factor analysis with varimax rotation was conducted to assess how four factors clustered: professional teacher ("ideal"), real teacher, evaluation and communicative competences.

Table 2 includes component loadings, representing the correlations between the variable and the component. The values range from -1 to +1 due to their correlation nature. By utilizing the /format subcommand. However, in compliance with the request to exclude loadings below 0.5 from the output, areas with low loadings are represented as blanks. It is important to mention that loadings less than 0.5 (< .5) are excluded from the output. This enhances the readability of the output by eliminating insignificant low correlations. Along with ideal and real teachers' components, it is added two more factorial components to see more detailed variance of bipolar adjectives with teaching characteristics "evaluation" and teaching skills "communicative competences". Another reason for using 2 more factorial components is the possibility of getting more accurate data from SPSS, where it is recommended to use more than 2-3 Factors.

Table 2

The results of the factor analysis of images of real and ideal teachers among 1-year students

Bipolar adjectives	Professional teacher	Real teacher	Evaluation	Communicative competences
weak_strong	.874			
silent_talkative			.936	
irresponsible_responsible	.922			
stubborn_compliant				.791
reserved_open	.869			
selfish_considerate	.790			
stressed_relaxed			.807	
emotional_rational	.783			
irritable_unperturbed	.930			
unfair_fair	.663			
informal_formal	.817			
ugly_beautiful	.548			
heavy_light	.914			
cold_warm	.791	.530		
loud_quiet	.781	.556		
restless_calm		.671		
rough_gentle	.907			
stable_soft	.747			

Research question 1: How do pedagogical students' perceptions of the ideal teacher differ from their perceptions of real teachers?

Following the quantitative research, we identified differences in students' perceptions of the ideal versus real teacher. As indicated in Tables 2 and 3, both first-year and final-year students rate the ideal teacher significantly higher (above 0.5) than their perception of the real teacher: 'warm' (0.530), 'quiet' (0.556) and 'calm' (0.671) for Factor 2 among 1-year students; 'cold' (-0.233), 'quiet' (0.645), and 'calm' (0.534) for Factor 2 among 4-year students. Furthermore, Table 2 shows that 15 out of 19 bipolar scale categories are associated with the first factorial component, which represents the professional ("ideal") teacher. These categories include: 'pleasant', 'strong', 'responsible', 'open', 'considerate', 'rational', 'unperturbed', 'fair', 'formal', 'beautiful', 'light', 'warm', 'quiet', 'gentle', and 'soft'. In contrast, for the second variable, the real teacher, first-year students linked this concept to three bipolar adjectives: 'warm', 'quiet' and 'calm'.

Table 3

The results of the factor analysis of images of real and ideal teachers among 4-year students

Bipolar adjectives	Professional teacher	Real teacher	Evaluation	Communicative competences
nasty_pleasant	.723			
weak_strong	.923			
silent_talkative			.835	
irresponsible_responsible	.933			
stubborn_compliant				.782
reserved_open	.723			
selfish_considerate	.802			
stressed_relaxed			.634	
emotional_rational	.734			
irritable_unperturbed	.930			
unfair_fair	.734			
informal_formal	.987			
ugly_beautiful	.233			
heavy_light	.645			
cold_warm	.723	-.233		
loud_quiet	.781	.645		
restless_calm		.534		
rough_gentle	-.243			
stable_soft	.834			

According to table 3, the results of the factor analysis of images of real and ideal teachers among 4-year students differ in terms of bipolar scales, showing opposite adjectives describing the images of ideal and real teachers. As can be seen from the Factor 1, 2, the bipolar adjectives used were the same with the results given in Table 2, except for differences in sums, specifically ‘rough’ (-.243) and ‘cold’ (-.233).

Table 4

The results of Principal Component Analysis of 4 factors: (1) professional teacher “ideal”; (2) real teacher; (3) evaluation; (4) communicative competences

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of ariance	cumu-lative %	Total	% of ariance	cumu-lative %	Total	% of ariance	cumu-lative %
Professional teacher	12.168	45.068	45.068	12.168	45.068	45.068	9.215	34.128	34.128
Real teacher	4.606	17.058	62.126	4.606	17.058	62.126	7.270	26.925	61.053
Evaluation	4.321	16.005	78.131	4.321	16.005	78.131	4.312	15.970	77.023
Commu-nicative competences	3.456	12.799	90.930	3.456	12.799	90.930	3.437	12.730	89.753

Table 4 presents the eigenvalues under “initial eigenvalues” representing the variances associated with each factor. In the following sub-columns, these variances are expressed as both a percentage and as the cumulative percentage of variance explained by the factors. The “Extraction Sums of Squared Loadings” section highlights the two retained factors, detailing their common variance through eigenvalues, percentage, and cumulative percentage. In the “Rotation Sums of Squared Loadings” columns, the distribution of variance across the two factors after rotation is shown, which helps refine the factor structure. The analysis of cumulative variance in the two-factor model reveals a total of approximately 61%, which is deemed an adequate value for explaining the variance.

According to table 4, it presents the allocation of variance among the 4 potential factors. The unrotated factor model asserts the existence of two factor components that meet the eigenvalue criterion. In factor analysis, tables displaying total explained variance serve as crucial indicators of the significant factors present [15]. It is important to note that these factors have eigenvalues greater than 1.0, which is a commonly accepted standard for assessing their relevance. Factors with eigenvalues below 1.0 provide less explanatory power than a single item would. Consequently, if no specifications were given, the computer would seek the optimal solution by rotating four factors. The table 4 reveals that there exist two components possessing initial Eigenvalues greater than 1.0. The first component constitutes 45.068% of the entire variance, nevertheless, given that it is less than 50%, it is advisable to rotate more than one component.

Discussion

The results of factor analysis are often insightful for qualitative analysis, however, it is important to recognize that the researcher, with a deep understanding of the stimulus and anticipated outcomes, usually assigns the names to the factors.

To minimize subjectivity, one can task an independent specialist with processing the results matrix and a group of independent experts with selecting generalizing factor names. Despite its drawbacks, factor analysis is widely used for data reduction because it helps in approaching integrated data structures based on multiple stimulus evaluation scales. In essence, factor analysis unveils the hidden structure of large data matrices that are not apparent to the experimenter. It is believed that these factors highlight the significant categories or scales for a group of subjects evaluating specific stimuli.

Factor analysis results reveal a discrepancy between the idealized image of a professional teacher and the actual image encountered during the learning process. The findings from the factor analysis suggest a natural evolution in perception towards the ideal professional teacher throughout the educational journey. In their first year, they think a professional teacher is someone who is needed, brings variety to lessons, is interesting, and plays an important role in society. Notably, freshmen exhibit similar proportions in these perceptions, reflecting a stage where adaptation to university dynamics is still underway. Consequently, new insights, achievements, and setbacks in navigating teaching experiences are perceived with heightened emotional resonance compared to other cohorts.

Despite being in the early stages of their academic studies, respondents point to a significant gap between the theoretical material presented and its practical relevance, as reflected in the high factor loadings for theoretical variables. Factor analysis results demonstrate that by the fourth year, students experience a slight change in how they perceive professional teachers. While it is acknowledged a disparity between the idealized image of a professional teacher and the real one, they find the real image to be unappealing, unwelcoming, tedious and lacking in the ability to bridge theoretical concepts with practical applications (as evidenced by factor loadings for certain variables falling below 0.5).

According to Table 1 and Table 2, having experienced teaching firsthand during their third and fourth year, graduates come to appreciate the importance of communication skills (as indicated by high values for specific variables). While the term ('irritable_unperturbed') is used as the primary factor by students in their first year to describe professional teachers, the term ('irresponsible_responsible') portrays that image by fourth-year students. It is also worth mentioning that in previous studies the image of teachers and subjects took into account the gender differences of participants. The current study did not find any gender differences in how teachers' images were perceived. Existing research on the relationship between gender and attitudes offers varied, often inconsistent, and complex findings.

As they near the completion of their studies, graduates no longer harbor the overtly negative attitude towards professional teachers. However, they still perceive the real-life depiction of teachers as unwelcoming, challenging, lacking the developmental opportunities, and disconnected from practical realities.

Conclusion

The assessment of the real and ideal image of teachers using the Semantic Differential (SD) method is essential. Research has proven that SD effectively identifies attributes of the 'ideal teacher' and uncovers evaluative, emotional, and affective components linked to this concept. It is crucial to understand the social representations of teachers and their roles, emphasizing the diversity in teachers' perceptions of their ideal roles compared to their actual practices [16]. The educational phenomenon's complexity results in varied images of what constitutes an ideal educator, often influenced by unrealistic portrayals in media and popular culture. Overall, utilizing semantic differential to assess the image of real and ideal teachers is a valuable tool in comprehending the multifaceted nature of teaching quality and teacher perceptions.

In addressing our research question, we identified a difference in how first-year and fourth-year students perceive ideal and real teachers:

a) first-year students strongly believe that an ideal teacher plays a vital role, enriches lessons with variety, engages students effectively, and holds an important place in society.

b) 1-year students perceive new insights, achievements, and setbacks in navigating teaching experiences are perceived with heightened emotional resonance compared to other cohorts.

c) for senior students the real image must be unappealing, unwelcoming, tedious, and must lack the ability to bridge theoretical concepts with practical applications, as indicated by factor loadings for certain variables falling below 0.5;

d) 1-year students recognize the significance of communication skills and evaluation, as shown by the high values for specific variables.

Moreover, as for the similarities found in the research, respondents of both categories clearly show a significant gap between the theoretical concepts taught and their actual practical usefulness, as demonstrated by the high factor loading values for theoretical variables.

In future research, it is essential to prioritize teachers' goals, alongside the curriculum, with an emphasis not only on students' cognitive development but also on their emotional engagement. Creating teaching strategies and curricula that focus on enhancing students' attitudes could greatly increase their chances of success. Additionally, addressing affective factors may help counteract the troubling decline in students' interest in pursuing teaching careers.

Contribution of the authors

When writing the research paper, the contributions of the authors were equal.

Ishkibayeva M.M. – conceived the research idea, collected data, made a statistical spreadsheet, created tables and diagrams, wrote results based on feedback.

Abdykhalykova Zh.Y. – designed the methodology, revised data, verified correctness, participated in writing the results and discussion sections, and approved of the final draft of the article for publication.

Kabylzhanova B.K. – collected the statistical data, designed google spreadsheet, carried out the experimental surveys with students.

References

1. Андрюкова Д. Л., Рабаданова Р. С. Анализ особенностей формирования профессионального имиджа преподавателя // Прикладная психология и педагогика. – 2022. – Т. 7. – №. 2. – С. 195-202.
2. Lidiya, Vasilievna, Kozilova., Vladimir, A., Chvyakin. (2023). Professional self-realization of a university teacher in an online communication educational environment. *Perspektivy nauki I obrazovaniâ*, 62(2):610-623. doi: 10.32744/pse.2023.2.36
3. Садовникова Н.О., Заннони Ф. (2018). Психологические особенности переживания педагогами профессионального кризиса личности. 20(3):83-99. doi: 10.17853/1994-5639-2018-3-83-99
4. Белякова Е.Г., Захарова И.Г. (2020). Профессиональное самоопределение и профессиональная идентичность студентов-педагогов в условиях индивидуализации образования. 22(1):84-112. doi: 10.17853/1994-5639-2020-1-84-112
5. V.I., Dolgova., N.I., Arkaeva., E.F., Ibragimova. (2016). The peculiarities of development of professional self-concept for future teachers. 2:318-321. doi: 10.17513/SNT.36327
6. Shabdenova A., Nurymbetov Y., Kozhanov K. Choosing the teaching profession in Kazakhstan: vocational patterns // *Journal of Psychology & Sociology*. – 2022. – Т. 81. – №. 2.
7. Balta N. et al. Middle-and secondary-school students' STEM career interest and its relationship to gender, grades, and family size in Kazakhstan // *Science Education*. – 2023. – Т. 107. – №. 2. – С.401-426.
8. Tastanbekova K. Professional prestige, status, and esteem of educational occupation in Kazakhstan: temporal, regional and gender analysis of payroll data // *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*. – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 175-190.
9. Тимченко А. Г., Бурмакина Н. А. Образ идеального учителя: лингвопсихологическое исследование // *Сибирский филологический форум*. – 2022. – №. 3 (20). – С. 138-151.
10. Moreno V. M. The ideal teacher different images // *Human Arenas*. – 2022. – Т. 5. – №. 3. – С. 550-576.
11. Ferreira V. S., Andrade M. S. La relación profesor-alumno en la enseñanza secundaria: percepción del profesor de escuela pública // *Psicología Escolar e Educacional*. – 2017. – Т. 21. – №. 2. – С. 245-252.
12. Rodríguez Izquierdo R. M. et al. Imagen social de los inmigrantes de los estudiantes universitarios de magisterio // *Revista Complutense de Educación*. – 2009.
13. Ryaguzova E. V., Chernyaeva T. I. Semantic codes of the modern profession “Teacher”: Invariants and innovations // *News of Saratov University. Ser. Philosophy, psychology, pedagogy*. – 2023. – Т. 23. – №. 2. – С. 203-210.
14. Mezentseva M. E. et al. Semantic differential method as a pedagogical diagnostics tool in University learning process // *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. – 2018. – Т. 51.
15. Yong A. G. et al. A beginner’s guide to factor analysis: Focusing on exploratory factor analysis // *Tutorials in quantitative methods for psychology*. – 2013. – Т. 9. – №. 2. – С. 79-94.
16. Moreno V. M. The ideal teacher different images // *Human Arenas*. – 2022. – Т. 5. – №. 3. – С. 550-576.

М.М. Ишкыбаева, Ж.Е. Абдыхалыкова, Б.К. Кабылжанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Семантикалық дифференциал арқылы студент-мұғалімдер арасында идеалды және нақты мұғалімнің бейнесін бағалау

Андатпа. Бұл зерттеу 1 курс студенттері мен соңғы курс студенттері арасында идеалды және нақты мұғалімдерді қабылдаудағы айырмашылықтың бақылаушы дәлелдерін ұсынуға бағытталған. Көптеген зерттеулер оқушылардың мұғалімдерге деген жалпы көзқарасын зерттегенімен, Осгудтың мұғалімдерге қатысты семантикалық дифференциалды әдісін қолдана отырып, нақты және идеалды бейнелерге арнайы бағытталған зерттеулер тапшы болып қала береді.

Аударма және бейімдеу процестерін аяқтағаннан кейін Астана қаласындағы университеттер бойынша Педагогика және психология мамандығының бірінші және соңғы курс студенттеріне барлығы 75 (10 ер, 65 әйел) таратылды.

Таңдалған 19 биполярлық сын есімнің семантикалық дифференциалды шкалалары бойынша факторларды зерттеу және салыстыру үшін факторлық талдау жүргізілді. Сипаттамалық факторлық талдауларға (SPSS) сүйене отырып, екі санаттағы студенттер де нақты және идеалды мұғалімдердің имиджін олардың үміттері, эмоционалды резонансының жоғарылауы, коммуникативті құзыреттіліктің маңыздылығы және бағалау тұрғысынан әр түрлі қабылдағаны анықталды.

Зерттеу нәтижесін оқу бағдарламаларын әзірлеу және оқыту практикасы үшін пайдалануға болады, мұнда оқушылардың да, мұғалімнің де оқу-тәрбие процесін қабылдауын зерттеудің маңызы зор.

Түйін сөздер: семантикалық дифференциал әдісі, болашақ мамандар, факторлық талдау, өзін-өзі бағалау, биполярлық шкалалар.

М.М. Ишкыбаева, Ж.Е. Абдыхалыкова, Б.К. Кабылжанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Оценка психологического портрета идеального и реального учителя среди студентов-педагогов с семантическим дифференциалом

Аннотация. Цель настоящего исследования - предоставить наблюдательные данные о различиях в восприятии идеальных и реальных учителей студентами первого и выпускного курсов. Несмотря на многочисленные исследования, посвященные общему отношению учащихся к учителям, исследований, специально посвященных реальным и идеальным образам учителей с использованием метода семантического дифференциала Осгуда, остается мало. После завершения процессов перевода и адаптации перечень был распространен в общей сложности среди 75 (10 мужчин, 65 женщин) студентов первого и последнего курсов бакалавриата, специализирующихся в области педагогики и психологии, по всему университету в Астане, Казахстан.

Был проведен факторный анализ для изучения и сравнения факторов по семантическим дифференциальным шкалам выбранных 19 биполярных прилагательных. Основываясь на описательном факторном анализе (SPSS), пришли к выводу, что учащиеся обеих категорий по-разному воспринимали образ реального и идеального учителей с точки зрения их ожиданий, повышенного эмоционального резонанса, важности коммуникативных компетенций и оценки.

Результаты исследования могут быть использованы при разработке учебных программ и в практике преподавания, где очень важно исследовать восприятие процесса преподавания как учащимися, так и преподавателем.

Ключевые слова: метод семантического дифференциала, будущие специалисты, факторный анализ, самооценка, биполярные шкалы.

References

1. Andriukova D.L., Rabadanova R.S. Analiz osobennostej formirovaniya professional'nogo imidzha prepodavatelya //Prikladnaya psihologiya i pedagogika. – 2022. – Т. 7. – №. 2. – С. 195-202.
2. Lidiya, Vasilievna, Kozilova., Vladimir, A., Chvyakin. (2023). Professional self-realization of a university teacher in an online communication educational environment. *Perspektivy nauki i obrazovaniâ*, 62(2):610-623. doi: 10.32744/pse.2023.2.36
3. N., O., Sadovnikova., F., Zannoni. (2018). Psihologicheskie osobennosti perezhivaniya pedagogami professional'nogo krizisa lichnosti. 20(3):83-99. doi: 10.17853/1994-5639-2018-3-83-99
4. E., G., Beljakova., I., G., Zaharova. (2020). Professional'noe samoopredelenie i professional'naja identichnost' studentov-pedagogov v usloviyah individualizatsii obrazovaniya. 22(1):84-112. doi: 10.17853/1994-5639-2020-1-84-112
5. V.I., Dolgova., N.I., Arkaeva., E.F., Ibragimova. (2016). The peculiarities of development of professional self-concept for future teachers. 2:318-321. doi: 10.17513/SNT.36327
6. Shabdenova A., Nurymbetov Y., Kozhanov K. Choosing the teaching profession in Kazakhstan: vocational patterns //Journal of Psychology & Sociology. – 2022. – Т. 81. – №. 2.
7. Balta N. et al. Middle-and secondary-school students' STEM career interest and its relationship to gender, grades, and family size in Kazakhstan //Science Education. – 2023. – Т. 107. – №. 2. – С. 401-426.
8. Tastanbekova K. Professional prestige, status, and esteem of educational occupation in Kazakhstan: temporal, regional and gender analysis of payroll data //Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR). – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 175-190.
9. Timchenko A. G., Burmakina N. A. Obraz ideal'nogo uchitelja: lingvoaksiologicheskoe issledovanie //Sibirskij filologicheskij forum. – 2022. – №. 3 (20). – С. 138-151.
10. Moreno V. M. The ideal teacher different images //Human Arenas. – 2022. – Т. 5. – №. 3. – С. 550-576.
11. Ferreira V. S., Andrade M. S. La relación profesor-alumno en la enseñanza secundaria: percepción del profesor de escuela pública //Psicología Escolar e Educacional. – 2017. – Т. 21. – №. 2. – С. 245-252.
12. Rodríguez Izquierdo R. M. et al. Imagen social de los inmigrantes de los estudiantes universitarios de magisterio //Revista Complutense de Educación. – 2009.
13. Ryaguzova E. V., Chernyaeva T. I. Semantic codes of the modern profession “Teacher”: Invariants and innovations //News of Saratov University. Ser. Philosophy, psychology, pedagogy. – 2023. – Т. 23. – №. 2. – С. 203-210.

14. Mezentseva M. E. et al. Semantic differential method as a pedagogical diagnostics tool in University learning process //European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2018. – Т. 51.

15. Yong A. G. et al. A beginner's guide to factor analysis: Focusing on exploratory factor analysis //Tutorials in quantitative methods for psychology. – 2013. – Т. 9. – №. 2. – S. 79-94.

16. Moreno V. M. The ideal teacher different images //Human Arenas. – 2022. – Т. 5. – №. 3. – S. 550-576.

Information about authors:

M.M. Ishkibayeva – author for correspondence, 3-year PhD student, Social Sciences Faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; e-mail: mmaratova575@gmail.com

Zh.Y. Abdykhalykova - PhD, Associate Professor, Psychology Faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan.

B.K. Kabylzhanova - 3-year PhD student, Philology Faculty L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

М.М. Ишкибаева – хат-хабар авторы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әлеуметтік ғылымдар факультетінің 3 курс докторанты, Астана, Қазақстан; e-mail: mmaratova575@gmail.com

Ж.Е. Әбдіхалықова – PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, психология факультетінің доценті, Қазақстан.

Б.К. Кабылжанова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультетінің 3 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

М.М. Ишкибаева – автор- корреспондент, докторант 3 курса факультета социальных наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан; e-mail: mmaratova575@gmail.com

Ж.Е. Абдыхалыкова – PhD, доцент факультета психологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан.

Б.К. Кабылжанова – докторант 3 курса филологического факультета, Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, Астана, Казахстан.

IRSTI 15.81.21
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-327-340>

The ICUP Model for Psychology Education

Remo Job

University of Trento, Italy

(Email: remo.job@unitn.it)

Abstract. This paper presents the development and implementation of the International Competency Model for Undergraduate Psychology Students (ICUP). In particular, it emphasizes how the goals and content of the project development activities, organisational, managerial and other operational aspects of this project are developed and structured. It argues the importance of creating task-specific small groups and provides the following recommendations for effective project implementation: evidence-based theory; using competency frameworks; ensuring incentives are in place; creating a plan; creating multiple engagement mechanisms; a commitment to ongoing development of cultural responsiveness; fostering openness to using new technology tools; and establishing formal and informal mechanisms for external and internal process review. The significance of the developing model of competencies for psychology students project enables in creating or revising the content of educational programmes for the formation of basic psychological competencies at the undergraduate level.

Key words: competence, international model, project, psychological competence, competence category.

Introduction

1. The Project

The ICUPO project, initiated and lead by Jaquelyn Cranney (University of NSW, Australia) and Susan A. Nolan (Seton Hall University, USA), brings together several people from different World areas to try to be as inclusive and representative as possible of different approaches, traditions, and specificities with the aim of developing a model of psychology undergraduate outcomes (ICUP). In addition to a central Committee, comprising 19 members from 15 countries the project can rely on *IRGUPO*, a large ensemble of people acting as a reference/advisory group, comprising 96 members from 38 countries. The ICUPO project is still expanding at the time of this writing as it tries on the one end to include under-represented geographical, disciplinary, and cultural areas and on the other to include proactive people interested in working on this issue.

The ICUPO Committee planned and worked, and still does, on the model while *IRGUPO* provided, and still does, feedback and suggestions on various aspects of the project, with the main focus on the ICUP model.

The project involves on-line plenary sessions, working groups, ad-hoc interaction among people, and the *IRCUP*O engagement. The plenary ICUPO meetings take place via Zoom, monthly or bi-monthly, since October 2022. The choice to have Zoom meeting was motivated both by the coda of the COVID19 pandemic, and the consequent difficulty in crossing borders, and by the geographical distribution of the members involved, as traveling to a unique destination for each meeting would have been financially and organizationally quite costly. In retrospect, the online meetings have shown to be an efficient tool, with only two major drawbacks: the nuisance of time zones distribution and the lack of in-person interaction. We have tried to diminish the effects of the drawbacks by finding a “not too bad for everyone” equilibrium about timing, and by trying to attend common conferences that could allow to meet in person.

The plenary sessions rests crucially on the activity of Working groups that meet between ICUPO meetings:

- Process (Lead: Remo Job, Italy)
- Terminology (Lead: Judith Gullifer, Australia)
- Outcomes (Co-leads: Susanne Narciss, Germany; Luciana de Souza, Brazil)
- Integration (Lead: Tony Machin, Australia)
- Impact (Lead: not yet appointed)
- Ad-hoc small working groups

The co-leaders were members of all working groups. Each working groups had specific tasks but required a close interaction with each other in terms of processes and timing. The Process WG set the meetings' agenda, organized the meetings, receipted or indicated topics to discuss, overview the processes and the organizational climate. The Terminology WG analyzed the relevant literature about the terms and definitions referring to different aspects of outcomes and presented for discussion terms they considered best suited for the concepts defining the UG competences of the project. The Outcome WG first outlined and then refined the set of competences, provide the wording for each competence category, and detailed the competence statements. The Integration WG examined alternative proposals offered by the Outcome WG

and either offered an integrated statement or definition, or asked for a vote in a plenary session about the alternatives. The Impact WG, only recently activated, consists of two sub-groups, one devoted to dissemination and one to implementation, two activities with many overlapping and interactive actions motivation a single group. The main activity of the group consists in the development and proposal of strategies (a) to disseminate the ICUP Model among National and International stakeholders, (b) to favour the engagement of National and International organizations and associations in the recognition, discussion, and support of the model, and (c) to facilitate the actual use of the model in creating or restructuring UG programs in psychology at the local, national, and international level.

Ad-hoc small groups were temporary groups set up to deal with a specific task (e.g. to discuss and prepare the students' questionnaire).

The formal IRGUPO rounds of engagement have regarded (a) a survey on the national undergraduate psychology outcomes, (b) feed-backs on various aspects of the methodology used in the project, and (c) feed-backs and comments on the actual model. Informal interactions between members of the Committee and IRGUPO have also take place. Both formal and informal interactions have been highly important and helpful.

Before delving into the Model created by the ICUPO collaboration let me report some of the recommendations we list in a paper in which we describe and discuss the complex set of processes underlying the project activity (Cranney at al., submitted b). They could be useful for those planning similar projects.

1. Be aware of relevant evidence-based theories (including from the organisational psychology and non-Western literatures) relevant to effective group processes. Make the chosen theories explicit early in the project.

2. Use existing competences frameworks to inform the processes of developing and structuring the competences.

3. Determine one full-time project leader, or two compatible co-leaders with a significant block of time to work together relatively exclusively on the project. Add a dedicated small group of committee members willing to undertake significant work, which will be critical to the project's success.

4. Ensure that there are incentives (e.g., publications, shared projects, shared values) for committee members and any advisory/reference groups such as IRGUPO.

5. Proactively create contingency plans for the project to take at least twice as long as initially planned.

6. Arrange multiple inclusivity mechanisms for the entire project duration. This is especially significant for international collaborations.

7. Stimulate committee members to stay aware of their positionality and be willing to continuously develop their capacity for cultural responsiveness.

8. Be open to using new and existing technological tools while considering inclusivity and accessibility factors, and ensuring that the technology supports rather than supplants the main project aims. Some examples are software for qualitative data analyses, videoconference platforms, cloud storage, sharing platforms, and generative artificial intelligence.

9. Create, from the beginning, formal and informal mechanisms for external and internal review of processes.

With reference to points 6 and 7, several actions have been taken to make sure that people were aware of the challenges posed by cultural responsiveness given the international nature of the project, both in terms of people actively working on the model and potential future stakeholders, and by the need to feel included and each own's contribution be recognized. For the former, a set of papers on the issue was gathered and made available to all; some formal moments with experts were arranged to delve into the issue; formal and informal discussions, as well as questionnaires, were developed to be use as a check-tool for our position, and development thereof, on cultural responsiveness; for the former, one of the actions I consider most effective was the 30 seconds thesis. At the end of each ICUPO meetings we devoted enough time for people to share, in more or less 30 seconds, any thought, hope, worries, proposal we wish to offer. This not only proved to be a productive way to go "behind" the given agenda of the meeting allowing people to direct attention to issues of interest, but it also allowed us to know the members of our team more fully from a personal point of view (let me remember that our meetings were only online and that we may have never met some of the other participants in person), favored our interpersonal relationships, and fostered creativity and divergent thinking.

The main aim of the project has been to collaboratively create an international **foundational psychology competence model**, called ICUP, for UG level that may help in the creation/revision of UG curricula in local, national, and regional contexts. The model, now in its Gamma.R2 version, is fully described and discussed in a paper by Nolan et al (in preparation).

The rationale motivating the project relied on several considerations:

A first consideration refers to the growing number of psychology programs worldwide, attesting to the popularity of the discipline among students but also pointing out issues of e.g. mobility and communication. One crucial aspect that was taken into consideration was that the increase in undergraduate psychology students does not automatically results in an increased number of professional psychologists, as many graduate programs in psychology, often being the only way into the profession, have a *numerus clausus* smaller than the psychology graduates. Thus, while in some Countries the flow from a Bachelor in psychology to a Master in psychology is quite direct, as shown by, e.g. Italy, where about 87% of psychology students access a Master from the corresponding Bachelor (my calculation on the bases of public data), in other Countries the situation is quite different. To illustrate, in USA only about 13% of people holding a Bachelor degree in psychology obtains a Master in Psychology (Conroy, Christidis, Fleischmann, and Lin, 2019). Therefore, the motivation and working possibilities for psychology students not becoming professional psychologists should be taken into careful considerations. We actually think that this segment of professionals is a resource for society at large.

A second consideration refers to the fact that at present an agreed-upon, shared model of psychology undergraduate outcomes is lacking. There is a model of international **professional** psychology competences that list the main competencies needed by psychologists in their profession (IPCP, 2016), but, somewhat surprisingly, there is no a full-fledged model for the education of future psychologists that explicitly state the foundational competences that should acquire. At this level, there are some regional positive exceptions such as EuroPsy (Lunt, Job, Lecuyer, Peiro, & Gorbena, 2011; for the last version of EuroPsy see https://www.europsy.eu/_webdata/europsy_regulations_july_2023_ga_brighton_v2_0.pdf) and the APA Guidelines

3.0 (2023). The ICUPO model has been mapped into both regional models to highlight both similarities and differences. While the mapping has been done at a very fine-grained level, for the sake of space I will summarize a few main aspects of each comparative analyses. The mapping between the ICUPO Model and EuroPsy (Cranney, 2024) shows that along with similarities, there are obvious differences. The first difference stems from the fact that EuroPsy is geared toward the regulation of the training of professional psychologists, whereas the latter is concerned with giving emphasis to the potential value of UG psychology education to multiple stakeholders, regardless of the career destination of graduates. This reflects the fact that in many (but not all) European nations the majority of 1st Phase graduates ‘progress’ to 2nd Phase training in professional psychology. In contrast, ICUP attempts to take into account vast national differences in the number of psychology UG graduates undertaking professional psychology competence training. Another difference regards the term ‘foundational competence’, utilised differently in the two documents. For ICUP, a foundational level of competence indicates that “graduates will have broad and coherent knowledge and skills that can be further developed as professional psychology competences in advanced UG or graduate programs” (Nolan et al., in prep) but that it can also be the bases for graduate programs in other career areas. For EuroPsy (2023), and in particular the EFPA Competence Framework (Appendix III), a distinction is made between functional and foundational competences, the former describing main types of scientifically based activities of psychologists (what psychologists do), and required psychological knowledge, skills, and attitudes; and functional competences that “provide a description of the actions psychologists perform based on a problem solving cycle...”, which includes (a) need identification, (b) planning/designing, (c) implementing, and (d) evaluation. “Foundational competences describing main aspects of psychological knowledge, skills and attitudes needed to implement these psychological activities (how psychologists work)” (p.48). Thus, for EuroPsy, the focus for ‘foundational competences’ is primarily in terms of ensuring that they support the ‘functional competences’ of professional psychologists. In contrast, ICUP sees value in undergraduate-level foundational psychology competences for all graduates, regardless of their career destination. The mapping between the ICUPO Model and the APA Guidelines for the Undergraduate Psychology Major Version 3.0 (Guidelines 3.0; 2023) (Nolan, Cranney, and Woods, 2024) is available at <https://osf.io/7ywxv>. In this case also there is a pattern of analogies and differences between the two documents. As for differences, the APA Guidelines refers to “major subfields” such as biological, cognitive, social, and cultural, whereas the ICUP Model has a stronger emphasis on cultural responsiveness and related concepts. It is also interesting to note a kind of asymmetry resulting from the mapping: more than one ICUP competencies map into one guideline. Nolan et al (2024) argue that this mapping is quite valuable “because there is much insight to be gained by thinking about this pattern of broad vs specific language applied to a goal/competence, and interrogating both when thinking about curriculum or promoting mobility for those interested in Psychology may produce a more holistic approach.”

A third consideration concerns the involvement of multiple stakeholders, given diverse careers & potential societal impact of graduates. Without being exhaustive, we may list (a) UG students and graduates themselves, who may be able to apply their knowledge not only as professional psychology but also in several others areas, such as communication, education,

economy, technology. Just to illustrate, consider the role of psychology knowledge in the area of human-computer interaction where evidence-based psychological models may inform technologies choice for many devices (see, e.g. Schiavo, Mana, Mich, Zancanaro, Job, 2020 for an example of psychology-informed technology to help struggling readers). (b) Potential employers, some of whom are already not the traditional seekers of professional psychologists but are looking for graduate with an adequate background in psychology to contribute to the development of products and/or actions in other areas such as human resources, marketing, criminal justice, advertisement, and public relations. (c) society, that increasingly recognize the value of understanding human behavior, and could benefit from having more people in different working careers possessing foundational knowledge of psychology, as well as having citizens who can use knowledge from psychology to improve the lives of themselves and others.

A fourth concern is the consideration of current/future societal needs. As Campion, Fink, Ruggeberg, Carr, Phillips, and Odman (2011) suggest, competence models “do not document the status quo but attempt to look into the future and sometimes try to even define that future”. In the case of the ICUP model, we referred, among others, to proposals and recommendations such as the 2030 Agenda for Sustainable Development with the identified 17 Sustainable Development Goals (SDGs) as well as the OECD (2024) discussion of the five key priorities for achieving a sustainable and equitable future, including effective institutions, effective policies, innovative solutions, harnessing the power of science and technology, and navigating the complexities of financing sustainable development, with the aim of exploring strategies for empowering youth and future generations as key stakeholders in building a resilient world. To illustrate, among the SDGs several refer explicitly to challenges regarding the environment, and some do so implicitly. We think psychologists should be more informed and involved, and also being more proactive, with respect to the environment, seen as an essential aspect of people’s wellbeing. To quote Cvetkovich & Wener (1994) “The science of psychology applied to issues of human–environment relationships can contribute in important ways to evaluating and shaping environmental policy as well as generally increasing awareness of the connection of humans to their social-cultural and physical environment”.

Two issues that were of particular interests in our project were *psychological literacy* and *cultural responsiveness*.

The first has been an over-arching goal of the ICUP model under the following operative definition: “the intentional application of psychological knowledge, skills and values to achieve personal, work and community (local to global) goals” (Nolan, in preparation). It is interesting to note that such definition resonates well with Miller’s (1969) claim “give psychology away” that neatly and concisely summarizes the aim of creating “*a new and different public conception of what is humanly possible and humanly desirable*”. On the relationship between Miller’s (1969) view and psychological literacy see the lively discussion by Banyard and Hulme (2015). In the original paper by McGover et al (2010), psychological literacy was defined as a construct comprising several facets, i.e. psychological knowledge, scientific thinking, critical thinking, application of psychological principles, ethical behavior, information literacy, effective communication competence, respect for diversity and insight. In time, the notion has seen changes (see, the encompassing notion of “global citizenship” proposed by Cranney et al.

(2012) and defined as “understanding of global interrelatedness, and the capacity to live, work, and contribute positively as a member of global communities”), has been critically scrutinized (see, e.g. Murdoch, 2016 who lists four issues that need clarification, in particular, what are uniquely psychological skills and knowledge; the harmfulness of misapplied psychology; issues of competency, boundaries, accountability, and confidentiality, and the lack of strong supporting evidence), and has undergone tuning (see, e.g. Cranny and Morris, 2021 who argue that the relevance of psychological literacy for undergraduate psychology education is still valid. Actually, on the bases of psychological literacy Cranney et al., (2022) explicitly asked psychology education leaders to collaborate internationally to produce an innovative and comprehensive model for undergraduate psychology competences.

Cultural Responsiveness was another foundational pillar in the project. The definition of cultural responsiveness adopted in the project is the following: “Cultural responsiveness involves adopting an ongoing reflexive approach to understanding and addressing the psychological needs and well-being of diverse populations, including by actively seeking knowledge about cultural groups – their histories, traditions, customs, systemic influences, and unique challenges (Cranney et al., submitted a). In the current globalized world, and in the context of issues that transcend national and regional borders, psychology graduates must be aware of their own cultural positionality and be sensitive to and willing to learn about different cultural perspectives. This implies that undergraduate psychology curricula should provide the educative tools to support the development of these competences and that cultural responsiveness should be central to psychology students’ learning and outcomes.

Also, a further motivation has been the consideration of the necessity of a two interacting needs, akin at a “double arrow”: bringing society into the psychology curricula and bringing psychology into societal challenges (see Figure 1).

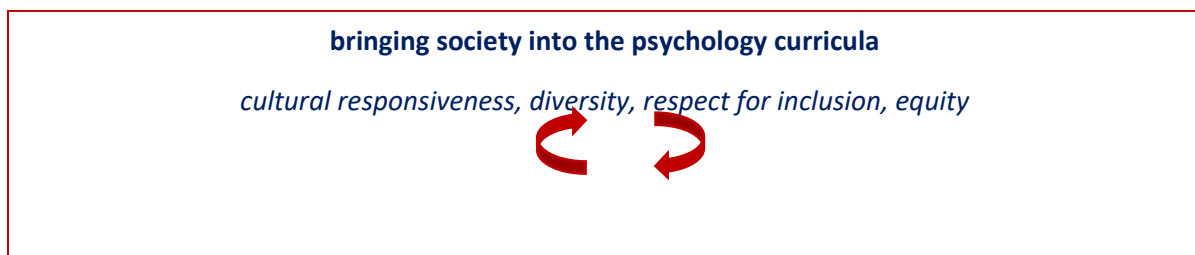

Figure 1: The reciprocal interplay between UG curricula and societal needs

The first arrow is well illustrated by the UN SDGs (UN, 2023) as well as OECD (2024), and the correlated personal and societal dispositions such as cultural appreciation and responsiveness, diversity, respect for inclusion, equity while the second arrow regards foundational knowledge of psychology, skills, and values. Foundational psychology competence can be defined as “A specific behaviour or set of behaviours performed to a standard, within personal, work or community contexts; these behaviours are underpinned by practical and theoretical knowledge, cognitive skills, attitudes and values. A foundational level of competence indicates that graduates will have broad and coherent knowledge and skills that can be further developed as professional

psychology competences in advanced UG or graduate programs.” Together, these aspects are best described by the notion of *psychological literacy* I mentioned above.

The integration and application of foundational psychology competences within an undergraduate program should lead to “psychologically literate graduates” (Nolan et al., in prep), pointing to the high value of undergraduate psychology education, regardless of career destination.

2. The ICUP Model

The latest version of the ICUP Model can be accessed at <https://osf.io/6y38x/>

In order to be systematic and consistent we adhered to a set of principles in drafting and writing competence statements. In particular, we specify “end-point” of UG foundational psychology competences, i.e. outcomes students graduating from the bachelor level should possess and master. We focus on both current trends and future needs, as specified above. That is to say we try to foresee knowledge, skills, and competences that could be productively applied to emerging areas. We aim to inclusively represent the diversity and specificity of psychology UG programs linked to cultural, historical, and academic reasons. We refer to existing national, regional and international models, with the explicit aim of the model having a guiding role only. The way the model will be implemented will explicitly be linked to the actual legislative, cultural, and academic context. Thus, the model can be seen as a reference point for possible changes to, or new activation of, undergraduate psychology programs. We emphasize the application of psychology in diverse, relevant contexts: personal, work, and community, from local to global. We emphasize motivational framing, that is, include reference to goals and aspirations. In this perspective, I (Job, 2024) mapped the set of ICUP competences into the three basic needs of the Self-Determination Theory (SDT) developed by Ryan and Deci (see, e.g. Ryan and Deci, 2017). The theory postulates three encompassing, comprehensive categories of needs: Need for Competence - feeling of mastery and efficacy in meeting environmental demands; Need of Relatedness - the need to feel connected to other people in a meaningful way; Need of Autonomy - acting with a full sense of volition, endorsement, motivation, & choice. The ICUP-SDT mapping showed that the ICUP competencies covered all the basic needs and that for each need there were competences that were specific and privileged. We develop an overarching goal for Foundational Psychology Competences that includes the notion of psychologically literacy as previously mentioned. We specify competences that can be taught, learned, and assessed in manifold ways. The importance of assessment derives both from the fundamental role it has in education and from the consideration that there is an intimate coupling between teaching, learning, and assessment, such that the choice of one or more assessment method among the many available depends, *ceteris paribus*, on the relationship between learning and assessment methods, which brings into play the plurality of teaching methods and activities. From a semantic point of view, we use appropriate action verbs (operators) to underlying the fact that the competencies should be referred to, and mastered, at an adequate level. From a formal point of view, we aim for (a) consistency in wording and (b) in a simplification and economy of wording both as a result of the analyses operated by the Terminology Working Group and to enhance readability of the drafted document.

The ICUP Competence Categories

The model comprises 7 categories of competences, each category comprising from 3 to 5 specific statements.

Psychological Knowledge

Psychological Research Methodologies & Methods

Psychology-relevant Values & Ethics

Psychology-relevant Cultural Responsiveness & Diversity

Psychology relevant Critical Thinking & Problem-solving

Psychology relevant Communication & Interpersonal Skills

Psychology-relevant Personal & Professional Development)

The first two categories are considered core to the discipline and are co-dependent. For the remaining 5 categories, the psychologically-relevant perspective is of paramount importance because it underlies the specific angle at which these competences should be approached to allow them to productively interact with each other and with the core competence categories.

The following short description of each competence category is taken, with small or no changes, from the online version of the model. For possible recent changes and additions please check Nolan et al (in preparation).

Psychological Knowledge. This competence category refers to foundational understanding of the field of psychology, which includes a critical knowledge of its fundamental concepts, theories, and principles, as well as its core research methodologies and methods and their potentials and limitations. It also involves recognizing the influences of philosophical, historical, social-cultural and geopolitical factors on the discipline. This knowledge extends to comprehending the connections and distinctions between psychology and other disciplines. Applying psychological knowledge entails addressing inquiries in a scholarly manner, and considering disciplinary, epistemic, and interdisciplinary insights and issues.

Psychological Research Methodologies & Methods. This competence category refers to foundational procedural knowledge about research, a critical understanding of methodologies and methods, and the application of scientific skills for effective and transparent evidence-based problem-solving to achieve research, personal, work and community goals. It entails mastering typical research tasks in a scientifically and critically reflective manner, including considering the broader societal impact of psychological research.

Psychology-relevant Values & Ethics. This competence category refers to a foundational understanding of ethical issues (including human rights issues), legal considerations, and concepts related to psychological activities and research involving individuals, groups, and organizations. It involves the application of psychology-informed knowledge and skills, which are vital for guiding evolving personal and professional behaviour. This competence includes: an ongoing critical examination of one's values and ethics and of psychological science values; ethical decision-making in the face of moral and ethical dilemmas; and compliance with professional codes of conduct and legal requirements. By integrating these competence facets, individuals can more effectively work towards achieving meaningful personal, work, and community goals on both local and global scales.

Psychology-relevant Critical Thinking & Problem Solving. This competence category refers to the awareness, sensitivity, knowledge, and skills required to effectively communicate and interact with individuals, groups, and communities from diverse cultural and personal backgrounds in a manner that is reflexive, respectful, culturally responsive, and inclusive. Applying foundational (inter-) cultural knowledge and skills and a diversity-sensitive attitude involves ongoing reflexivity regarding one's own and others' historical, social-cultural, and geopolitical contexts and roots, aiming to achieve valued personal, work, and community (local to global) goals.

Psychology-relevant Cultural responsiveness & Diversity. This competence category refers to foundational knowledge, skills, and values/attitudes to analyse and resolve challenging issues and concerns. Psychology-informed critical thinking and problem-solving entail critically evaluating information, employing logical reasoning, considering multiple perspectives, assessing the credibility and validity of sources, and identifying cognitive biases. Problem solving additionally encompasses generating innovative ideas, embracing ambiguity, and exploring various possibilities. Individuals with these competences can make informed judgments, draw conclusions, and implement interventions using strategies such as metacognitive techniques and reflective practices. Applying these competences will allow individuals to more effectively achieve valued goals in their personal lives, engage in effective decision-making in professional settings, and contribute to the well-being and progress of their communities.

Psychology-relevant Communication & Interpersonal Skills. This competence category refers to foundational competences to communicate and collaborate effectively and meaningfully in various contexts, ranging from general communication and interpersonal interactions to psychology-specific situations such as communicating psychological principles and research findings. Digital Literacy (including aspects of AI literacy) is crucial in facilitating communication and collaboration. By using the competences in this category, individuals can more effectively achieve valued personal, work, and community goals, fostering a sense of "learning to live together" by promoting understanding, inclusivity, and cooperation from local to global scales.

Psychology-relevant Personal & Professional Development. This competence category refers to the foundational knowledge, skills, and values/attitudes specifically tailored to facilitate personal and professional development, through integration and application of multiple foundational competences (i.e., aspects of psychological literacy). The category encompasses: reflexivity to enhance self-awareness and knowledge of one's competence level and impact of interactions with others; proposing interventions to enhance self-care practices and self-regulation; identifying career aspirations and requirements; and formulating and executing career development plans. The category also includes proposing interventions to address workplace and current societal challenges, including sustainable development goals (SDG) such as eliminating racism²¹ and reducing human habitat destruction. These competences are leveraged to attain individual, work-related, and broader community goals, spanning from local to global impact.

3. Concluding Remarks

The ICUP Model has undergone a further check after its presentation at several Symposia at the ICP – International Congress of Psychology, (Prague, July 2024) and is the focus of the

paper “International Competences for Undergraduate Psychology (ICUP): A Timely Paradigm Shift for Psychology?” (Nolan et al., in preparation). The feedbacks we have obtained so far from organizations, both international and national, groups, and individuals have been numerous, insightful, and helpful. We are grateful because such feedbacks have allowed us to more finely tune and improve the ICUP model. We plan further actions to gather feedbacks, including questionnaires and focus groups with psychology educators and students to understand if the model is appreciated and considered innovative by these stakeholders as well.

One of the spinoffs of the Project is the set of teaching tips assembled to show the multiplicity of ways in which the ICUP competences may be taught, learned and assessed. The contributions so far collected have been listed in Appendix to the Supplementary Material in the online version of the model. The title of the Appendix is “Example Teaching & Assessment Strategies for the International Competences for Undergraduate Psychology (ICUP) Model”, and it consists of a repertoire of Competence-Teaching & Assessment Examples pairs. It is a living document because it can grow with further submission of teaching and assessing tips, some of which could be yours: If you have your own examples, or you want to draw our attention to examples from the literature, that you think suitable for the development of the competences comprising ICUP, you are very welcome to submit them for consideration for inclusion, to j.cranney@unsw.edu.au.

The effort to disseminate it as widely as possible is ongoing, and support for the model from international, regional and national psychology organisations and leaders is actively sought. We would like the model to be analyzed and discussed, to be taken as a possible way to improve undergraduate psychology education by taking into account issues that have been generally generated less attention. We have stressed in several places that the model has a guidance role only. It is intended to be useful when creating or revising their undergraduate-level foundational psychology competence programs, being aware that, depending on local conditions and regulations, such ex novo and revised programmes may either exceed or not meet the standards inherent in the competences of the ICUP model.

The enterprise of translating the model in languages other than English is also ongoing. The first language the model has been translated into is Spanish. Translation is a very delicate enterprise, both linguistically and culturally, but we think it is a valuable enterprise in which many members of the ICUP team want to be involved as it opens the possibility that a larger number of educators will be able to approach the model directly. We will use back-translation and members of the ICUP Committee will work closely with the people performing the translation in order to preserve the original meaning of the document.

References

1. American Psychological Association Board of Educational Affairs Task Force on Psychology Major Competencies (2023). APA Guidelines for the Undergraduate Psychology Major: Version 3.0.
2. Banyard, P. and Hulme, J.A. (2015) Giving Psychology Away. How George Miller’s Vision is Being Realized by Psychological Literacy. *Teaching Review*, 21 (2), 93-101.
3. Champion, M. A., Fink, A. A., Rugeberg, B. J., Carr, L., Phillips, G. M., & Odman, R. B. (2011). Doing Competencies Well: Best Practices in Competency Modeling. *Personnel Psychology*, 64(1), 225–262.

4. Conroy, J., Christidis, P., Fleischmann, M., and Lin. L. (2019) Datapoint: How Many Psychology Majors Go on to Graduate School? News on Psychologists' Education and Employment from APA's Center for Workforce Studies. *Monitor on Psychology*, 50 (8), 19.
5. Cranney, J., and Morris, S. (2021). "Psychological Literacy in Undergraduate Psychology Education and Beyond," in *Handbook on the State of the Art in Applied Psychology*, Editors P. Graf and D. Dozois (Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell), 315–337
6. Cranney, J., Botwood, L., & Morris, S. (2012). National Standards for Psychological Literacy and Global Citizenship: Outcomes of Undergraduate Psychology Education. Peer-reviewed Final Report of ALTC/OLT National Teaching Fellowship. <http://www.olt.gov.au/resource-national-standards-psychological-literacy>
7. Cranney, J., Dunn, D.S., Hulme, J.A., Nolan, S.A., Morris, S., & Norris, K. (2022).
8. Psychological Literacy and Undergraduate Psychology Education: An International Provocation. *Frontiers in Education: Psychology*, 7 (Article 790600), 1-6.
9. Cranney, J. (2024) EuroPSY-ICUP Mapping. Unpublished manuscript.
10. Cranney, J., Nolan, S.A., Hulme, J. de Souza, L. K., Waitoki, W., Jia, F., Goedeke, S., Job, R. et al (submitted a) Cultural Responsiveness in the Creation of the International Competences for Undergraduate Psychology (ICUP) Model: What can Psychology Learn?
11. Cranney, J., Nolan, S.A., Job, R. Goedeke, S., Machin, T., Gullifer, Judith, Narciss, S. et al (submitted b) Collaborative Processes in the Development of the International Competences for Undergraduate Psychology (ICUP) Model.
12. International Project on Competence in Psychology (2016). International Declaration on Core Competencies in Professional Psychology. <https://www.iupsys.net/wp-content/uploads/2021/09/the-international-declaration-on-core-competencies-in-professional-psychology-1.pdf>
13. Job, R. (2024) Bringing Society into Psychology Curricula and Bringing Psychology into Societal Challenges: Paper presented at the Symposium «Psychology Learning and Teaching at the Cross Road», International Congress of Psychology, Prague, July 2024.
14. Lunt, I., Job, R., Lecuyer, R., Peiro, J. M., & Gorbena, S. (2011). Tuning Educational Structures in Europe: Reference Points for the Design and Delivery of Degree Programmes in Psychology. University of Deusto.
15. McGovern T. V., Corey L., Cranney J., Dixon W., Holmes J. D., Kuebli, et al. . (2010). Psychologically Literate Citizens, in *Undergraduate Education in Psychology: A Blueprint for the Future of the Discipline*, Editor D.F. Halpern (Washington, DC: American Psychological Association), 9–27.
16. Miller, G.A. (1969) Psychology as a Means of Promoting Human Welfare. *American Psychologist*, 24, 1063–1075.
17. Murdoch, D.D. (2016) Psychological Literacy: Proceed with Caution, Construction Ahead. *Psychological Research and Behavior Management*, 9, 189–199.
18. Nolan, S.A., Cranney, J., Narciss, S., Machin, T., Gullifer, J., Goedeke, S., de Souza, L. K., Job, R., Jia, F., Foster, L., Hulme, J., Iliescu, D., Ju, X., Kojima, H., Kumar, A., Tchombe, T., Waitoki, M., & IRGUPO.1 (in prep). International Competences for Undergraduate Psychology (ICUP): A Timely Paradigm Shift for Psychology? Preprint available at osf.io/6y38x/
19. Nolan, S.A., Cranney, J. and Woods, V. (2024) APA Guidelines 3.0 to ICUP Mapping. Available at <https://osf.io/7ywxv>

20. OECD (2024), OECD Contributions to the 2030 Agenda and Beyond: Shaping a Sustainable Future for All, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/69c94bd4-en>.

21. Ryan, R. M. and Deci, E. L. (2017) Self-Determination Theory. Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York, NY: Guilford Press.

22. Schiavo, G., Mana, N., Mich, O., Zancanaro, M., and Job, R. (2021) Attention-Driven, Read-Aloud Technology Increases Reading Comprehension in Children with Reading Disabilities. *Journal of Computer Assisted Learning*, 37 (3), 875-886.

23. United Nations Department of Global Communications (2023). Sustainable Development Goals: Guidelines for the Use of the SDG Logo Including the Colour Wheel, and 17Icons. https://www.un.org/sustainabledevelopment/wp-content/uploads/2019/01/SDG_Guidelines_AUG_2019_Final.pdf

(1) This paper was written while I was a visiting professor at the Department of Psychology of the L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, in October/November 2024. I would like to thank the Director of the Department, prof. Aliya Mambetalina, the teaching staff, and the students for a very lively and valuable experience.

Ремо Жоб

Тренто университеті, Италия

Психологиялық білім берудің ICUP моделі

Андатпа. Мақалада психолог студенттерге арналған халықаралық құзыреттілік моделінің (ICUP) жобасының даму және жүзеге асырылу тарихы кеңінен қарастырылады, жобаны әзірлеу бағытындағы қызметтің мақсаттары, міндеттері мен мазмұны ашылып көрсетіледі; осы жобаның ұйымдастырушылық, басқарушылық және басқа аспектілері жан-жақты айқындалады. Бұл мақалада қызметі белгілі бір мәселені шешуге бағытталған арнайы шағын топтар құрудың маңыздылығы негізделіп, атап өтіледі, сондай-ақ жобаларды жүзеге асыруды жеңілдететін ұсыныстар (тиісті дәлелді теорияларды білудің қажеттілігі; қолданыс шеңберіндегі құзырет жүйелерін білу және оларды пайдалану; ынталандырудың қолжетімділігін қамтамасыз ету; төтенше жағдайлар жоспарын құру; жобаны іске асырудың барлық мерзіміне қатысудың көптеген тетіктерін ұйымдастыру, процестердің формальды және формальды емес тетіктерін құрудың жаңа және бар технологиялық құралдарды пайдалану мүмкіндігін үнемі дамыту) беріледі. Мақалада «мәдени ықыластылық», «психологиялық құзыреттілік», «модель», «психологиялық білім» ұғымдарының мәні ашылады, сонымен қатар психолог студенттерге арналған құзыреттіліктің категориялары айқындалады. Психолог-студенттер үшін ұсынылып отырған құзыреттілік моделі бакалавриат деңгейінде негізгі психологиялық құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін білім беру бағдарламаларының мазмұнын құру немесе қайта қарау кезінде маңызды және өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, халықаралық модель, жоба, психологиялық құзыреттілік, құзыреттер категориясы

Ремо Джоб
Университет Тренто, Италия

Модель ICUP для психологического образования

Аннотация. В статье рассматривается история разработки и внедрения проекта международной модели компетенций для студентов-психологов (ICUP), раскрываются цели, задачи и содержание деятельности по разработке проекта, определяются организационные, управленческие и другие аспекты данного проекта. В данной статье отмечается важность создания специальных малых групп, деятельность которых направлена на решение конкретной задачи, также сформулированы рекомендации (знание соответствующих научно-обоснованных теорий; использование существующих систем компетенций; обеспечение наличия стимулов; создание плана на случай непредвиденных обстоятельств; организация многочисленных механизмов вовлечения в проект на весь срок его реализации; готовность постоянно развивать потенциал культурной отзывчивости; открытость к использованию новых и существующих технологических инструментов; создание формальных и неформальных механизмов для внешнего и внутреннего анализа процессов), которые способствуют реализации проектов. В статье раскрывается сущность понятий «культурная отзывчивость», «психологическая компетентность», «модель», «психологическое знание», также определяются категории компетенций для студентов-психологов. Предложенная модель компетенций для студентов-психологов имеет важное и первостепенное значение в создании или пересмотре содержания образовательных программ по формированию базовых психологических компетенций на уровне бакалавриата.

Ключевые слова: компетенция, международная модель, проект, психологическая компетенция, категория компетенций

Information about authors:

Remo Job – Professor, Department of Psychology and Cognitive Sciences, University of Trento, Via Calepina, 14, Italy

Авторлар туралы мәлімет:

Ремо Жоб – Психология және когнитивті ғылымдар факультетінің профессоры, Тренто университеті, Виа Калепина к., 14, Италия

Сведения об авторах:

Ремо Джоб – Профессор факультета психологии и когнитивных наук, университет Тренто, Виа Калепина, 14, Италия

IRSTI 14.07.01

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-341-352>

Article type: scientific article

Emotional intelligence as a strategy to prevent teacher burnout

A. Sharipova*¹, A. Yegenissova¹, A. Bayar², A. Serikbayeva¹

¹Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Kazakhstan

²Amasya University, Amasya, Turkey

(E-mail: * aigerim1.sharipova@yu.edu.kz)

Abstract. Emotional intelligence (EI) is a form of social intelligence that enables individuals to recognize and understand their own emotions as well as the emotions of others. Emotional intelligence, the ability to use one's emotions to guide thoughts and actions, is seen as a valuable personal asset that can help individuals cope with stress and prevent burnout. Burnout is a psychological condition characterized by emotional exhaustion, depersonalization, and a reduced sense of personal accomplishment. The syndrome can have detrimental effects on both individuals and organizations, especially in high-demand professions such as teaching. Teachers face numerous challenges and demands in their work, including large class sizes, curriculum changes, and resource constraints. These challenges can hurt teachers' motivation, performance, and overall well-being. Therefore, teachers must develop and improve their EI skills so that they can effectively manage their emotions and stress. The purpose of this article is to explore the existing literature on teacher EI and burnout and suggest strategies for improving EI in educational settings. The following topics are addressed in this article: the concept of EI, the relationship between EI and burnout, methodological principles for conducting research in this area, and suggestions and recommendations for improving EI and reducing teacher burnout.

Key words: Emotional intelligence, emotions, burnout syndrome, personal resources, methodological principles.

Introduction

Each historical period in the development of psychological science is characterized by different priorities and tasks and different degrees of interest in various research topics. Emotional intelligence (EI) has been a topic of growing interest in education, particularly in its relationship with teacher burnout. Burnout among teachers is a significant concern, as it can negatively affect the individual and the educational system [1]. On the other hand, emotional intelligence has been identified as a crucial factor in promoting mental and social well-being and enhancing the teaching-learning process [1].

Theoretically, emotional intelligence refers to the integration of emotional and cognitive processes. This concept emerged from the study of human achievements in different areas of life and activity: Research conducted by Cooper, Sawaf [2], Goleman [3], and others shows that emotional intelligence is a key determinant of human success and both mental and physical well-being in certain contexts. Researchers generally agree that high levels of emotional intelligence are associated with prosocial behavior and other positive outcomes, while low levels are associated with various forms of social maladjustment. While the existing literature has established a strong relationship between emotional intelligence and teacher burnout, the underlying mechanisms explaining this relationship need further exploration. Future research explores specific emotional competencies and coping strategies that can reduce teacher burnout and ultimately improve well-being and educational outcomes. Understanding these mechanisms will be crucial in developing targeted interventions to increase emotional intelligence and reduce burnout in this population effectively.

Mayer, Salovey, and Caruso [4] have proposed a theoretical framework showing that emotional intelligence is an important psychological asset in personality. They argue that developing emotional intelligence improves personal functioning, promotes constructive interpersonal relationships, and reduces the likelihood of personal and social maladjustment. However, this aspect of emotional intelligence research has not yet been comprehensively examined in subsequent scientific studies.

Numerous researchers have studied various aspects of the development of emotional intelligence in vocational education. Among them L. M. Mitina, E. S. Asmakovets, E. M. Semenova, N. N. Kolmogortseva, M. V. Naumova, S. David, T. Hollenstein, K. Flaming, S. Berstein, V. Karandashev, O. A. Sorokina, O. V. Maskalenko and others.

Kazakhstani scientists' research on emotional intelligence is narrowly focused and mainly affects the cognitive and regulatory aspects of this phenomenon. Several works analyzing the influence of behavioral strategies, abilities and competence of emotional intelligence, stress tolerance, and emotional self-regulation, among which: A.M. Kim, J.K. Aidosova, N.N. Khon, R. Abduganieva, A.A. Tolegenova, G. T. Akhmetova, A. K. Mynbayeva, S.K. Berdibaeva, A.R. Algozhina, et al.

Within the profession, burnout is emerging as a common form of personality distress that is exacerbated by emotional interpersonal relationships, particularly in the workplace, with research by Jennett, Harris, Mesibov [5], Chang [6], and others consistently demonstrating that educators are the most vulnerable to burnout and are considered the least protected group. Consequently, identifying factors that address and mitigate the onset of teacher burnout is a pressing issue in the field of educational psychology, Braithwaite and Rigolon's research [7] has expanded our understanding of the negative consequences of job stress and identified an important aspect of teacher stress - negative burnout, which is included as a dependent variable in the model to operationalize the "impact experience".

In contrast, recent research by Lauermann, König [8], Mérida-López, and Extremera [9] emphasizes a resource-based approach to dealing with burnout syndrome. This framework emphasizes the importance of personal resources in combating burnout syndrome. The researchers examined factors such as the level of meaning in life, self-actualization, self-reflection, constructive attitudes toward success and failure, and enhanced self-esteem. In addition, Mayer, Roberts, and Barsade [10] emphasized the adaptive and stress-reducing role of emotional intelligence, while Salovey and Grewal [4] revealed that emotional intelligence is a catalyst for personal satisfaction in professional endeavors. These findings emphasize the important role of emotional intelligence as an essential personal resource in alleviating burnout.

Despite the vast scientific literature, the interaction between emotional intelligence and other personal resources and the specific contributions of individual components of emotional intelligence in alleviating educator burnout are poorly understood. This study aims to address this gap by investigating the relationship between emotional intelligence and burnout in educators. Specifically, we will examine:

- The mediating role of emotional intelligence in the relationship between job stressors and burnout in educators.
- The differential effects of specific components of emotional intelligence on burnout dimensions.

This study aims to contribute to the understanding of emotional intelligence as a resource in combating educators' burnout. By examining the mediating role of emotional intelligence and the impact of its specific components, this study provides valuable insights for developing interventions that promote teachers' well-being and enhance the educational experience of both educators and students.

The following sections will review the relevant literature, present the study's hypotheses, describe the research methodology, and discuss the findings and their implications.

Methods and organization of the study

This study aims to investigate and promote the development of emotional intelligence as an important personal resource, especially for reducing teacher burnout. Focusing on emotional intelligence as a psychological phenomenon, this study explores the role and importance of emotional intelligence among a wide range of personal resources used in combating burnout and its development in the teaching profession.

The study used a purposive sampling method to bring together a diverse group of female teachers working in various public and private schools in Aktau. Given the high prevalence of burnout among teachers reported in previous studies (cite source), this study focused specifically on this group. Participants consisted of 115 teachers, aged 22-65 years, with teaching experience ranging from 1 to 35 years. To ensure that different pedagogical profiles were represented, the sample included teachers who specialized in various subjects, including chemistry, mathematics, literature, and primary education. The implementation phase started with diagnosing the level of emotional development and a series of tasks were consistently carried out.

Burnout severity was assessed according to years of teaching experience, where teachers were categorized into three categories: 0-5 years, 5-10 years, and 10-15 years. The results showed that teachers generally exhibited an average level of emotional intelligence and a range of expressions of its structural components. Notably, teaching experience did not have a

significant effect on the development of emotional intelligence or the specific expression of its components.

The relationship between the components of emotional intelligence and burnout was further examined using correlation analysis. Spearman’s rank correlation coefficient analysis revealed a negative correlation between measures of emotional intelligence and burnout symptoms, stages, and overall burnout, which was significant at both the 5% and 1% levels.

The results of the study

The results showed that the level of emotional intelligence and its components directly influence an individual’s experience of burnout. There was a correlation between lower levels of emotional intelligence and higher levels of emotional intelligence with higher burnout severity and between higher levels of emotional intelligence and lower burnout severity. A one-factor analysis of variance (ANOVA) was conducted with seven subject groups to examine potential differences in burnout severity based on the ratio of interpersonal and intrapersonal emotional intelligence.

The results showed that there were statistically significant differences in burnout severity between the groups, as shown in Table 1. Specifically, teachers in Group 1 (low in both interpersonal and intrapersonal EI) and Group 2 (low in interpersonal EI and average in intrapersonal EI) were more likely to suffer from burnout. This suggests that the combination of low and average components of EI contributes to the development of burnout. In contrast, teachers in Group 5 (mean interpersonal EI, high interpersonal EI) had the lowest susceptibility to burnout. Moreover, teachers in Group 6 (high interpersonal EI and moderate interpersonal EI) and Group 7 (high both interpersonal and intrapersonal EI) were also less likely to experience burnout.

Table 1

Mean values of burnout syndrome indicators in groups of teachers with different levels of interpersonal emotional intelligence and different ratios of interpersonal emotional intelligence levels

Indicators of burnout syndrome	The identified groups of teachers are categorized based on different ratios of levels of interpersonal and intrapersonal emotional intelligence							F criterion	
	Interpersonal EI - low Intrapersonal EI - low	Interpersonal EI - low Intrapersonal EI - middle	Interpersonal EI - middle Intrapersonal EI - low	Interpersonal EI - middle Intrapersonal EI - high	Interpersonal EI - middle Intrapersonal EI - high	Interpersonal EI - high Intrapersonal EI - middle	Interpersonal EI - high Intrapersonal EI - high	Empirical significance	p
1	17,7	16,0	13,2	14,5	9,3	15,4	9,5	2,416	≤0,05
2	12,1	9,9	6,7	7,1	6,7	6,7	6,3	2,317	≤0,05

3	12,9	9,7	9,5	8,1	5,1	6,1	5,6	2,138	≤0,05
4	15,4	15,4	14,3	10,7	9,1	12,9	8,1	2,725	≤0,01
5	58,2	51,7	43,5	39,3	29,2	38,1	29,3	3,695	≤0,01
6	20,4	15,7	17,1	18,2	15,1	17,5	14,5	2,882	≤0,01
7	15,7	13,9	17,2	15,9	13,0	11,5	9,3	2,893	≤0,01
8	19,1	15,6	18,1	10,3	5,7	13,2	9,1	4,845	≤0,01
9	19,2	14,4	18,9	17,1	12,3	18,1	11,9	2,701	≤0,01
10	74,7	58,8	73,4	58,5	44,7	59,3	43,8	5,596	≤0,01
11	12,5	12,1	13,8	11,5	5,8	6,4	5,9	3,601	≤0,01
12	9,6	7,5	8,5	8,2	6,6	5,6	4,9	2,499	≤0,05
13	16,2	9,9	14,5	7,9	6,5	7,8	6,4	2,987	≤0,01
14	18,5	13,1	17,4	13,5	9,1	13,1	10,1	2,368	≤0,05
15	54,1	41,9	52,1	38,8	28,6	32,8	27,9	3,987	≤0,01
16	188,2	152,4	171,3	137,9	101,3	131,3	101,8	5,912	≤0,01

Note: compiled based on data

Thus, it appears that moderate to high levels of development of the structural components of emotional intelligence reduce the likelihood of teacher burnout. The results of the analysis of variance show that the ideal combination for reducing the severity of burnout is a combination of high levels of interpersonal emotional intelligence and high or moderate levels of interpersonal emotional intelligence.

Multiple regression analysis (MRA) was conducted using a stepwise method to identify the most important components of emotional intelligence in combating burnout. Detailed results can be found in Table 2.

Table 2

Components demonstrating significant predictive power in estimating the severity of burnout symptoms among teachers

Components of emotional intelligence	Indicators of burnout syndrome
managing emotions ($\beta = -0,335$; $p < 0,00$)	Experiencing traumatic circumstances
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,226$; $p < 0,01$)	Dissatisfaction with oneself
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,261$; $p < 0,00$)	“Being trapped in a cage”
managing emotions ($\beta = -0,303$; $p < 0,00$)	Anxiety and depression
managing emotions ($\beta = -0,357$; $p < 0,00$)	The level of formation of the “Tension” phase
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,315$; $p < 0,00$)	Inadequate emotional response

understanding other people's emotions ($\beta = -0,329$; $p < 0,00$)	Emotional and moral disorientation
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,488$; $p < 0,00$)	Expanding the sphere of saving emotions
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,381$; $p < 0,00$)	Reduction of professional responsibilities
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,515$; $p < 0,00$)	The level of formation of the "Resistance" phase
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,348$; $p < 0,00$)	Emotional deficit
understanding other people's emotions ($\beta = -0,279$; $p < 0,00$)	Emotional detachment
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,282$; $p < 0,00$)	Depersonalization
managing emotions ($\beta = -0,376$; $p < 0,00$)	Psychosomatic and psycho-vegetative disorders
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,397$; $p < 0,00$)	The level of formation of the "Exhaustion" phase
interpersonal emotional intelligence ($\beta = -0,484$; $p < 0,00$)	The total indicator of burnout syndrome

Note: compiled based on data

The table shows that the "managing own emotions" component of emotional intelligence is the most important in predicting and coping with burnout symptoms such as experiencing trauma, anxiety and depression, tension, and psychosomatic illness. This means that this component of emotional intelligence contributes the most to the assessment of these indicators of burnout.

Further analysis reveals that:

- Interpersonal emotional intelligence is a strong predictor of "self-dissatisfaction" and "feeling trapped".
- Understanding others' emotion is a significant predictor of "emotional and moral disorientation".
- Understanding one's emotions is a significant predictor of "emotional detachment".

A factor analysis was conducted to understand the relationship of emotional intelligence and its components with other personal resources in coping with burnout. This analysis revealed five main factors:

- Emotional intelligence (27.7%): This factor emphasizes the importance of understanding and managing one's own and others' emotions. In particular, understanding one's own emotions (0.932) was the strongest factor, followed by managing one's own emotions (0.718), managing others' emotions (0.564), and understanding others' emotions (0.561).
- Meaningfulness of life (7.1%): this factor emphasizes having a sense of control over one's life, having goals, and feeling that life is a meaningful and effective process.

– Social skills (9.5%): this factor focuses on the importance of social interaction, particularly the ability to connect with others (0.837) and flexible communication skills (0.722).

– Self-actualization (5.1%): interestingly, this factor has a negative loading, suggesting that low levels of some self-actualizing traits are associated with this factor. These traits include self-empathy (-0.864), self-understanding (-0.612), spontaneity (-0.597), and autonomy (-0.564). This may indicate that people suffering from burnout may benefit from exploring these aspects of themselves.

– Existential values (4.2%): This factor emphasizes the importance of having a clear idea of one’s values (0.608), future orientation (0.764), and desire for knowledge and understanding (0.570). These results are summarized in Table 3.

A comprehensive understanding of the factors, including the ranking of the loadings of the determinants and the analysis of the determinant structure, allowed us to identify the role of emotional understanding in the hierarchy of personal resources in combating burnout syndrome. The results emphasized that the construct of emotional understanding is grouped as a key determinant and plays an important and leading role in the hierarchy of personal resources along with other assets.

Table 3

Structural matrix of factor analysis results

Variables	Factors				
	1	2	3	4	5
Understanding emotions	0,932				
Managing own emotions	0,718				
Managing the emotions of other people	0,564				
Understanding other people’s emotions	0,561				
Expression control					
A look at human nature					
Locus of control		0,834			
Goals in life		0,824			
Locus of control-life		0,774			
The process of life		0,763			
The effectiveness of life		0,717			
Contact			0,837		
Flexibility in communication			0,722		
Auto-sympathy				-0,864	
Self-understanding				-0,612	
Spontaneity				-0,597	
Autonomy				-0,564	
Orientation about time					0,764

Values					0,608
The need for knowledge					0,570
Creativity					

Note: compiled based on data

Discussion

This section uses findings from decision-making experiments to create a 'cognitive portrait' of teachers exhibiting different levels of emotional intelligence. Teachers with low levels of emotional agility show dominant, stable and increasingly pronounced symptoms of burnout. This group is characterized by underdeveloped or dangerously advanced self-actualization traits and an inconsistent approach to life orientation. These educators find it difficult to understand and manage their emotions in different contexts.

They also tend to be unstable and, sensitive and lack up-to-date knowledge of effective emotion management techniques. They are easily influenced by first impressions, avoid making rash decisions, and often act impulsively according to their emotions. Although they feel anxious, their satisfaction with their work is fleeting. Objections and indifference from others are often internalized as personal attacks. These characteristics suggest that there is a fundamental mismatch between the natural characteristics of this group and the demands of the profession, ultimately leading to the onset of burnout.

Teachers with an average level of emotional intelligence are often characterized by symptoms of burnout. They have a low to moderate level of self-actualization and mainly an average sense of life purpose. The average level of personal resources of this group of teachers does not sufficiently support constructive responses to the demands of professional tasks and ways of thinking and contributes to burnout.

Teachers with high emotional intelligence have few burnout symptoms, a strong sense of purpose, and extremely high levels of personal satisfaction. They are adept at recognizing the emotions of others through external cues such as facial expressions, gestures, and tone of voice. These educators are sensitive to the inner states of others and can elicit positive emotions and suppress negative ones. Their empathic abilities are evident in their enhanced emotional self-awareness, their ability to identify and express emotions, and their ability to understand the causes of emotional states and live in harmony with their feelings and thoughts. High levels of emotional intelligence, combined with other personal characteristics, enable these teachers to fulfill their professional tasks effectively and reduce the risk of burnout.

The results of this study provide compelling evidence to support the first hypothesis, confirming that emotional intelligence serves as a crucial personal resource for mitigating burnout syndrome in teachers. This finding underscores the importance of assessing both the level and nature of emotional intelligence when developing psychological interventions designed to prevent or address burnout in educators across different career stages.

Conclusion

Numerous studies have consistently demonstrated an inverse relationship between these two constructs [11,12], suggesting that higher levels of emotional intelligence can mitigate the risk of burnout in the teaching profession [11, 12].

The findings highlight the importance of developing emotional intelligence among teachers as a potential strategy to combat the debilitating effects of burnout. By enhancing their ability to understand, manage, and regulate their emotions, teachers may be better equipped to navigate the emotional demands of their profession [11, 12] and maintain their psychological well-being in the face of occupational stressors [13].

The practical implications of this research extend to various areas of psychological practice within educational settings. Psychologists and psychological service providers can leverage these findings to develop targeted interventions aimed at reducing burnout risk, enhancing professional effectiveness, and creating tailored professional development programs for teachers. These programs could incorporate psychoeducation on emotional intelligence, counseling services, and proactive burnout prevention strategies. By integrating these approaches, the education system can better support the well-being and professional growth of its educators.

Contribution of the authors:

A.B. Sharipova – developed a detailed plan for data collection, selection of analysis methods, data collection and processing.

A.K. Yegenissova – was responsible for the concept of the research work.

A. Bayar – was responsible for coverage and systematization on the chosen topic.

A.K. Serikbayeva – organized and conducted the main experiment as part of the study, described the research methods.

References

1. Puertas Molero, Pilar & Pérez-Cortés, Antonio & Sánchez, María & Castañeda-Vázquez, Carolina. (2018). Emotional intelligence in university Physical Education teachers. DOI:10.14198/jhse.2018.13.Proc2.34 Request data: 10.06.24
2. Cooper, R. K., & Sawaf, A. C. (1997). Executive EQ: Emotional intelligence in leadership and organization (No. 658.409 C7841c Ej. 1 000003). GROSSET.
3. Goleman, D. (2011). The brain and emotional intelligence: New insights. *Regional Business*, 94-95.
4. Salovey, P., & Grewal, D. (2005). The science of emotional intelligence. *Current directions in psychological science*, 14(6), 281-285. DOI:10.1027/1016-9040.13.1.64 Request data: 04.05.24
5. Jennett, H. K., Harris, S. L., & Mesibov, G. B. (2003). Commitment to philosophy, teacher efficacy, and burnout among teachers of children with autism. *Journal of autism and developmental disorders*, 33, 583-593. DOI:10.1023/B:JADD.0000005996.19417.57 Request data: 01.07.24
6. Chang, M. L. (2009). An appraisal perspective of teacher burnout: Examining the emotional work of teachers. *Educational psychology review*, 21, 193-218. DOI:10.1007/s10648-009-9106-y Request data: 01.07.24
7. Braithwaite, M., & Rigolon (2020). A. Exploring the relationship between self-awareness, self-compassion, and teacher burnout. *Teaching and Teacher Education*, 96, 103174. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2020.103174> Request data: 17.06.24
8. Lauer mann, F., & König, J. (2016). Teachers' professional competence and wellbeing: Understanding the links between general pedagogical knowledge, self-efficacy, and burnout. *Learning and Instruction*, 45, 9-19. DOI:10.1016/j.learninstruc.2016.06.006 Request data: 01.07.24

9. Mérida-López, S., & Extremera, N. (2017). Emotional intelligence and teacher burnout: A systematic review. *International Journal of Educational Research*, 85, 121-130. DOI:10.1016/j.ijer.2017.07.006 Request data: 17.06.24
10. Mayer, J. D., Roberts, R. D., & Barsade, S. G. (2008). Human abilities: Emotional intelligence. *Annu. Rev. Psychol.*, 59, 507-536. DOI:10.1146/annurev.psych.59.103006.093646 Request data: 17.06.24
11. Kariou, A., Koutsimani, P., Montgomery, A., & Lainidi, O. (2021, December 3). Emotional Labor and Burnout among Teachers: A Systematic Review. *Multidisciplinary Digital Publishing Institute*, 18(23), 12760-12760. <https://doi.org/10.3390/ijerph182312760> Request data: 17.06.24
12. Magnano, P., Santisi, G., & Platania, S. (2017, January 1). Emotional intelligence as a mediator between burnout and organizational outcomes. *Inderscience Publishers*, 8(4), 305-305. <https://doi.org/10.1504/ijwoe.2017.089295> Request data: 01.07.24
13. Bakertzis, E., & Myloni, B. (2019, February 28). What Is the Mediating Role of Job Burnout in the Relationship between Emotional Intelligence and Job Performance in the Healthcare Sector? *Canadian Center of Science and Education*, 7(2). <https://doi.org/10.24940/theijbm/2019/v7/i2/bm1902-005> Request data: 17.06.24

А. Шарипова*¹, А. Егенисова¹, А. Вауар², А. Серикбаева¹

¹*Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан*

²*Амасья Университеті, Амасья, Түркия*

Эмоционалды интеллекттің педагогтің эмоционалды әлсіреуінің алдын алу стратегиясы ретінде қолданылуы

Андатпа. Эмоционалды интеллект (ЭИ) – бұл адамдарға өз эмоцияларын, сондай-ақ басқа адамдардың эмоцияларын тануға және түсінуге мүмкіндік беретін әлеуметтік интеллект түрі. Эмоционалды интеллект – бұл өз эмоцияларын ойлар мен мінез-құлықтарды басқару үшін пайдалану қабілеті және адамдарға стрессті жеңуге және эмоционалды жанудың алдын алуға көмектесетін құнды жеке қасиет болып саналады. Эмоционалды жану – бұл эмоционалды сарқылумен, деперсонализациямен және өзін-өзі бағалаудың төмендігімен сипатталатын психологиялық жағдай. Бұл синдром жеке адамдарға да, ұйымдарға да, әсіресе оқытушы сияқты сұранысқа ие мамандықтарға зиянды әсер етуі мүмкін. Педагогтер өз жұмыстарында үлкен көлемді топтармен, өзгермелі оқу бағдарламалары, әртүрлі білім алушылар контингенті және шектеулі ресурстар сияқты көптеген қиындықтар мен талаптарға тап болады. Бұл мәселелер педагогтердің мотивациясына, өнімділігіне және жалпы әл-ауқатына теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан педагогтер өздерінің эмоциялары мен стресстерін тиімді басқара алатындай етіп ЭИ дағдыларын дамытып, жетілдіруі керек. Бұл мақаланың мақсаты - педагогтердің ЭИ және эмоционалды жану мәселелері бойынша бар әдебиеттерге шолу жасау, сондай-ақ білім беру ұйымдарында ЭИ жақсарту стратегияларын ұсыну. Мақалада ЭИ тұжырымдамасы, ЭИ мен эмоционалды жану арасындағы байланыс, осы салада зерттеу жүргізудің әдіснамалық

принциптері, сондай-ақ педагогтердің ЭИ-ін жақсарту және жану деңгейін азайту бойынша ұсыныстар мен ұсыныстар қарастырылады.

Түйін сөздер: Эмоционалды интеллект, эмоциялар, жану синдромы, жеке ресурстар, әдіснамалық принциптер.

А. Шарипова*¹, А. Егенисова¹, А. Баяр², А. Серикбаева¹

¹*Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Актау, Казахстан*

²*Университет Амасья, Амасья, Турция*

Эмоциональный интеллект как стратегия профилактики эмоционального выгорания педагога

Аннотация. Эмоциональный интеллект (ЭИ) – это форма социального интеллекта, которая позволяет людям распознавать и понимать свои собственные эмоции, а также эмоции других людей. Эмоциональный интеллект – это способность использовать свои эмоции для управления мыслями и поведением и считается ценной чертой личности, которая помогает людям справляться со стрессом и предотвращать эмоциональное выгорание. Эмоциональное выгорание – это психологическое состояние, характеризующееся эмоциональным истощением, деперсонализацией и низкой самооценкой. Этот синдром может иметь пагубные последствия как для отдельных людей, так и для организаций, особенно в таких востребованных профессиях, как преподаватель. В своей работе учителя сталкиваются с множеством проблем и требований, таких как большие размеры классов, меняющиеся учебные программы, разнообразный контингент учащихся и ограниченные ресурсы. Эти проблемы могут оказывать негативное влияние на мотивацию, производительность и общее самочувствие учителей. Поэтому учителям необходимо развивать и совершенствовать свои навыки ЭИ, чтобы они могли эффективно управлять своими эмоциями и стрессом. Цель данной статьи – провести обзор существующей литературы по вопросам ЭИ учителей и эмоционального выгорания, а также предложить стратегии по улучшению ОУ в образовательных организациях. В статье рассматривается концепция ЭИ, взаимосвязь между ЭИ и эмоциональным выгоранием, методологические принципы проведения исследований в этой области, а также предложения и рекомендации по улучшению ЭИ учителей и снижению эмоционального выгорания.

Ключевые слова: Эмоциональный интеллект, эмоции, синдром эмоционального выгорания, личностные ресурсы, методологические принципы.

Information about authors

Aigerim Batyrsariyevna Sharipova – doctoral student of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Kazakhstan, e-mail: aigerim1.sharipova@yu.edu.kz

Almazhay Kulzhanovna Yegenissova – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, e-mail: almazhai.yegenissova@yu.edu.kz

Adem Bayar – Professor of Amasya University, Amasya, Turkey, e-mail: adembayar80@gmail.com

Aigul Koshmuratovna Serikbayeva – Assistant Professor, lecturer of the Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, e-mail:aigul.serikbayeva@yu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет:

Айгерим Батырсариевна Шарипова – Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің докторанты, e-mail: aigerim1.sharipova@yu.edu.kz

Алмажай Құлжановна Егенисова – қауымдастырылған профессор, педагогика ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, e-mail: almazhai.yegenissova@yu.edu.kz

Адем Баяр – профессор, Амасья университеті, Амасья, Түркия, e-mail: adembayar80@gmail.com

Айгул Кошмуратовна Серикбаева – Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің оқытушысы, профессор ассистенті, e-mail:aigul.serikbayeva@yu.edu.kz

Информация об авторах:

Айгерим Батырсариевна Шарипова – докторант Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, e-mail: aigerim1.sharipova@yu.edu.kz

Алмажай Кулжановна Егенисова – ассоциированный профессор, кандидат педагогических наук, профессор Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, e-mail: almazhai.yegenissova@yu.edu.kz

Адем Баяр – профессор, Университет Амасья, Амасья, Турция, e-mail: adembayar80@gmail.com

Айгул Кошмуратовна Серикбаева – преподаватель, ассистент профессора Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, e-mail:aigul.serikbayeva@yu.edu.kz

МРНТИ 15.81.70

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-353-367>

Адаптация шкалы мусульманской религиозности в Казахстане

А.Н. Ахметова¹ , А.С. Нурадинов² , А.С. Байзакова²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: Aruzhanka_92_@mail.ru, almat2007@mail.ru, azizabaizakova@mail.ru)

Аннотация. Статья посвящена адаптации шкалы мусульманской религиозности (MRS) в Казахстане. Актуальность исследования обусловлена тем, что измерительные инструменты уровня религиозности среди мусульман не применяются из-за отсутствия стандартизованных методик. Психодиагностические инструменты измерения уровня религиозности преимущественно разработаны для христианских конфессий. Указанные диагностические инструменты измерения уровня религиозности христианских конфессий не применимы для мусульман. В статье затронуты проблемы измеряемых критериев уровня религиозности человека, а также разработке стандартизованных методов и методик на казахстанской популяции.

В статье приведены основные литературные данные по указанной проблеме. В исследовании приняли участие 226 человек. Анализируются полученные результаты применения шкалы мусульманской религиозности на казахстанской выборке. В статье также приведены результаты сравнения уровня религиозности мусульман Ирана и Казахстана. Полученные результаты сравнительного анализа свидетельствуют о низком уровне религиозности на казахстанской выборке. Также представлена краткая характеристика шкалы мусульманской религиозности. В статье излагаются результаты исследования надежности шкалы.

Результаты психометрического исследования обоснованы на репрезентативной выборке респондентов на русском языке. Альфа Кронбаха (0,876) шкалы мусульманской религиозности свидетельствует о высоком уровне внутренней последовательности, согласованности и достоверности вопросов теста. Полученные результаты апробации мусульманской шкалы религиозности на казахстанской выборке свидетельствуют о практической пригодности при использовании в научных исследованиях.

Ключевые слова: адаптация шкалы, религиозность, мусульманская шкала религиозности, верующие, надежность и внутренняя согласованность измерительного инструмента, альфа-Кронбаха, сравнение уровня религиозности мусульман Ирана и Казахстана.

Введение

Ислам в Казахстане – самая распространённая религия среди верующего населения. Казахстан – светское государство, но несмотря на это среди верующих казахстанцев мусульмане составляют 61,3%, православные христиане – 17,2%, католики – 5% [1]. В современном Казахстане наблюдается влияние религиозности на население страны и её распространение. С древних времён наблюдается влияние Ислама на развитие самобытности и духовности казахского народа. Исламская цивилизация не только укрепила имеющиеся традиции, но и внесла вклад в упрочнение культурной идентичности.

Религия связана с духовностью человека, она влияет на жизнедеятельность личности. Изучение данной сферы жизни человека необходимо для большего понимания человека как личности. Пьемонт изучал понятие духовности на протяжении длительного времени, он утверждал, что духовность намного более неоднозначна, чем может показаться на первый взгляд [2]. Понятие духовности Пьемонта — это то, что он называет духовной трансцендентностью, понимаемой как «способность людей стоять за пределами своего непосредственного чувства времени и места, чтобы смотреть на жизнь с более широкой и объективной точки зрения» [2]. Такая способность обеспечивает «всеобъемлющее видение жизни, которое удовлетворяет более фундаментальные потребности нашей природы». Пьемонт утверждает, что эта способность присуща всем религиозным традициям и выходит за рамки традиционной религии [2]. Исследуя взаимосвязь религиозности и духовности, Пьемонт разработал трёхфакторную структуру: универсальность, исполнение молитвы и связанность [3]. Взаимосвязь духовности и религиозности также изучалось исследователем Шемет И. С. Работы представленного исследователя данную взаимосвязь объясняют следующим образом: высокая субъектность предполагает повышение независимости человека от внешних влияний, к какому бы уровню психики они ни прикладывались. В этой связи религиозная адаптация является неким этапом развития духовности, за которым должна последовать рефлексия этого влияния, диалектическое отрицание и выход духа за пределы конфессиональной границы с целью поиска собственных духовных ориентиров [4].

Анализ литературы по созданию шкал религиозности показывает, что различные авторы применяют подходы к психометрическому измерению в связи с поведением личности [5], социально-психологических установок [6], социальной желательностью [7], изучением мистицизма [8] и др.

Для изучения уровня религиозности необходим соответствующий диагностический инструментарий, стандартизированный на казахстанской популяции. В странах, где большинство верующего населения является приверженцами Ислама, нет адаптированных тестов и методик для измерения степени мусульманской религиозности, так как методики измерения религиозности направлены на западные страны и религии, актуальные для населения этих стран. В Казахстане на данный момент большинство используемых методик не стандартизированы на казахстанской популяции, что отражается на достоверности результатов. Примерами методик,

адаптированных на казахстанской популяции, являются: адаптация русской и казахской версии опросника Food Frequency Questionnaire [9], адаптация опросника «Undergraduate Stress Questionnaire» [10], адаптация теста на интеллект Амтхауэра [11], адаптация теста «Прогрессивные матрицы» Равена [12].

Стандартизация психометрических измерительных инструментов - довольно сложный процесс. Теоретические и практические вопросы стандартизации психологических тестов и методик рассматриваются зарубежными авторами [13,14, 15, 16, 17, 18, 19, 20].

Существующие диагностические инструменты религиозности направлены на население религиозных стран преимущественно с христианским вероисповеданием или на изучение других религий. Существует большое количество работ, направленных на изучение христианской религии. Hill, P. C., и Hood, R. W., Jr. в обзоре методов измерения религиозности приводят более 100 диагностических инструментов, разделенных по различным основаниям [21]. Поэтому создание нового диагностического инструмента, направленного на измерение уровня религиозности у мусульман, новой, хорошо проверенной методики диагностики уровня религиозности для мусульман будет способствовать не только повышению эффективности психологических исследований, но и внесет свою помощь в практику работы религиоведов, теологов, а также в практике реабилитации. Такая работа не только увеличит количество методик, разработанных в Казахстане, но и внесет свой вклад в расширение знаний о религиозности различных слоев населения Казахстана.

Целью данной статьи является стандартизация мусульманской шкалы религиозности на казахстанской популяции и сравнение уровня религиозности с данными уровня религиозности населения Ирана [22, 23]. Цель настоящего исследования обусловлена наличием большого количества тестов религиозности, не подходящих для использования мусульманской популяции в Казахстане. К таким методикам относятся: Анкета «Атеизм - религиозность» И. С. Шемет [4], Тест на религиозность Ю. В. Щербатых [24] и другие. Данные методики используются исследователями в Казахстане, но результаты подобных исследований не являются достоверными, т.к. используемые диагностические инструменты не прошли соответствующую психометрическую процедуру. Все шкалы религиозности созданы и используются только для западных культур, где верующее население относится к христианам. Менталитет и психология христианских культур религиозности отличается от мусульманской по ряду существенных показателей. Например, по религиозными ценностями, мировоззрению и т. д. Необходимость стандартизации шкалы мусульманской религиозности обусловлена преобладанием количества мусульман среди верующего населения Казахстана, а мусульман в мире более 1,9 миллиардов [1].

На основе шкалы мусульманской религиозности (MRS - Muslim Religiosity Scale) мы попытались создать стандартизированную версию шкалы для казахстанской популяции [23]. Такая попытка стандартизации диагностических инструментов в области психологии религии шкалы религиозности в Казахстане происходит впервые.

Основным исследованием, на которое мы опирались в ходе работы, было иранское исследование «Психометрические характеристики шкалы мусульманской религиозности

у иранских больных раком» [23]. Результаты исследования демонстрируют валидность и достоверность шкалы MRS при проведении её на иранской популяции, что даёт основу для уверенности в стандартизации именно этой шкалы [23]. В данном исследовании приняли участие 1879 человек. Целью исследования было изучить взаимосвязь уровня религиозности с состоянием здоровья. Авторы считают, что религиозность является фактором, который может помочь онкологическим больным справиться со своим заболеванием. Изучая данную работу, нами было принято решение провести исследование на казахстанской популяции, основной методикой которого будет стандартизированная шкала MRS [23].

Религиозность и духовность человека – характеристики, которые измерить эмпирически сложно. Говоря об измерении в понятии религиозности, Gorsuch, R. L. выражал своё отношение к данному процессу, как к «благу» и «проклятию» в этой области [цит. по 21]. И мы, несомненно, согласны с тем, что измерение – это лишь инструмент для истинного объекта изучения, которым является личность человека. Примером использования измерения религиозности как инструмента является исследование, проведённое на иранских больных раком [23].

Процедура перевода шкалы MRS

Согласно требованиям адаптации и стандартизации диагностических инструментов, нами был осуществлен перевод шкалы мусульманской религиозности на казахский и русский языки. В переводе первого варианта шкал мусульманской религиозности принимали участие преподаватели-религиоведы, магистранты, обучающиеся по специальности «Психология религии». В переводе шкалы MRS принимали участие 8 человек. Окончательный вариант перевода MRS был утвержден после групповой дискуссии переводчиками. Участники перевода занимаются научно-практическими работами в области религии, имеют опыт работы не менее 4–5 лет, не считая обучения в университете по соответствующей специальности религиоведения и исламской теологии. В процессе перевода возникла необходимость учитывать некоторые особенности казахского языка и менталитета. При анализе утверждений шкал MRS столкнулись с некоторыми особенностями религиозного поведения в Казахстане. Так, утверждение «Pray alone or in private (Nafilah) (often or very often)» перевели так: «Совершаете ли необязательные намазы (нафл-намазы) один или в группе?». В ходе перевода и первой апробации шкалы в пилотной выборке мы столкнулись с тем, что большинство респондентов не понимали слово «нафл-намаз» и Умра. Поэтому в данном утверждении добавили пояснение данного религиозного термина. Утверждения шкалы MRS в английском варианте: «How often make the Hajj (three or more times)» или «How often make Umrah (every year or more often)» переводчики предложили перевести как: «Совершаете хадж или стремитесь совершить хадж?» и «Совершаете умру или стремитесь совершить умру?», т. е., в виде намерения к совершению указанных религиозных действий. Таким образом, эти утверждения в окончательном варианте перевода представлены в виде вопроса. Это объясняется тем, что, хотя совершение Хаджа или Умры является священным долгом мусульман и во многих странах, исповедующих ислам, носит массовый характер, в Казахстане такое явление не распространено из-за низкого

уровня религиозности населения, географической отдаленности главных религиозных святынь от Казахстана, экономических и логистических трудностей для мусульман.

Описание Шкалы мусульманской религиозности

Стандартизированная Шкала Мусульманской религиозности состоит из 13 пунктов, шкала оценивает два измерения религиозности с помощью двух подшкал: религиозные практики (10 пунктов) и внутренние религиозные убеждения (3 пункта). Каждый пункт оценивается по 5-балльной шкале Лайкерта. Пункты шкалы, которые оценивают внешнюю религиозность касаются ключевых аспектов исламской практики и верований, включая выполнение обязательных и дополнительных молитв, чтение священных текстов, участие в религиозных церемониях, таких, как хадж и умра, пост в Рамадан, максимальное количество баллов – 50. Внутренняя религиозность измеряется такими вопросами, как чувство присутствия Бога и влияние религиозных убеждений на поведение и взаимоотношения, максимальное количество баллов – 15. Общий показатель религиозности высчитывается путём суммирования баллов, полученных по двум подшкалам, таким образом, 65 баллов характеризуют высокий уровень как внешней, так и внутренней религиозности.

Необходимость разделения шкал на «Внутреннюю религиозность» и «Внешнюю религиозность» объясняется в работах Абдулагатова З.М. Исследуя критерии религиозности в Исламе, он описывал наличие двух крайностей. Первая заключается в том, что к верующему предъявляются все основные требования, изложенные в священных текстах, определяющих нормативный ислам [25]. Однако данный критерий, который определяет внешнюю религиозность, не всегда является объективным, так как не только следование религиозным практикам делает человека верующим.

Результаты исследования

Выборка исследования

В исследовании приняли участие 226 респондентов, обучающиеся в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева. Опрос респондентов проводился онлайн в Google survey. Респонденты обучаются по различным (гуманитарные и технические) специальностям. Средний возраст респондентов – 22 года. Перед началом работы над стандартизацией шкалы необходимо удостовериться в её валидности на репрезентативной выборке казахстанской популяции. Для этой процедуры каждое утверждение шкалы MRS было подвергнуто анализу по коэффициенту альфа Кронбаха. Данная процедура позволяет оценить внутреннюю согласованность каждого утверждения. Показатель альфа Кронбаха 0,876, что доказывает высокий уровень внутренней согласованности шкалы MRS на казахстанской популяции [26, 27].

После обработки первичных данных результаты опроса респондентов обработаны в SPSS 23.

Таблица 1

Результаты стандартизированной шкалы мусульманской религиозности на казахстанской выборке

Шкалы	Общее количество N	Мин. значение	Макс. значение	Ср. значение	Станд. отклонение
MRS Внешняя Религиозность	226	10	47	23,86	8,847
MRS Внутренняя Религиозность	226	3	15	9,23	3,653
Общая религиозность	226	13	58	33,09	11,400
N валидных (по списку)	226				

Внешняя религиозность казахстанской выборки

Диапазон значений (10-47) из возможных 50. Данный диапазон баллов характеризует широкий спектр проявлений внешней религиозности.

Среднее значение (M=23,86) со стандартным отклонением (SD=8,847) характеризует умеренное проявление внешней религиозности. Стандартное отклонение 8,847 показывает, что участники исследования используют различные подходы к проявлению внешней религиозности, которые могут быть основаны на внутренних убеждениях, культурных и индивидуальных особенностях.

Внутренняя Религиозность

Диапазон значений (3-15) из возможных 15. Данный диапазон также демонстрирует широкий спектр внутренней религиозности.

Среднее значение (M=9,23) и стандартное отклонение (SD=3,653) выражают умеренный уровень внутренней религиозности среди участников. Внутренняя религиозность может включать личные молитвы, медитации, религиозные размышления и другие формы личностного духовного опыта.

Общая Религиозность

Диапазон значений (13-58) из возможных 65 демонстрирует самый широкий диапазон из всех категорий стандартизированной шкалы, что отражает разнообразие степени религиозности и духовности. Данные показатели включают в себя как внешнюю, так и внутреннюю религиозность.

Среднее значение (33,09) со стандартным отклонением (11,4) подчеркивает разнообразие религиозного опыта среди респондентов. Несмотря на результаты, характеризующие средний уровень религиозности, стандартное отклонение показывает нам, что разнообразие проявления духовности достаточно большое, что основывается на социокультурных факторах, индивидуальных особенностях, религиозного просвещения и других составляющих.

Обсуждение результатов

Для анализа уровня религиозности данные казахстанской выборки сравнили с данными иранской выборки по каждому утверждению анализируемой шкалы. Такое сравнение позволяет получить картину уровня религиозности казахстанской и иранской выборки. Результаты сравнения представлены в таблице 2.

Таблица 2

Сравнение результатов иранского [11] и казахстанского исследований

№	Вопрос	Ответы иранской популяции	Ответы казахстанской популяции
1.	Совершаете ли обязательные намазы (фард) (пять раз в день)?	1233 (65.2%)	29 (12,8%)
2.	Совершаете ли необязательные намазы (нафл-намазы) один (одна) или в группе?	705 (37.5%)	16 (7,08%)
3.	Пропускаете или объединяете время молитвы (только иногда или 1)?	1338 (71.2%)	41 (18,4%)
4.	Читаете Коран или другие религиозные книги (несколько раз в неделю или чаще)?	1259 (67.0%)	37 (16,4%)
5.	Смотрите/слушаете религиозные программы?	881 (46.9%)	65 (28,8%)
6.	Даєте деньги бедным (обязательный зекет) (часто или очень часто)?	1296 (69.0%)	125 (55,3%)
7.	Даєте ли подаяние (деньги, нуждающимся или бедным), помимо обязательного зекета?	1634 (87.0%)	125 (55,3%)
8.	Соблюдаете ли пост рамадан (воздерживаетесь от воды и еды от восхода до заката)?	1071 (57.0%)	108 (47,9%)
9.	Совершаете хадж или стремитесь совершить хадж?	604 (32.1%)	35 (15,5%)
10.	Совершаете умру или стремитесь совершить умру?	225 (12.0%)	37 (16,4)
11.	Переживали ли опыт присутствия Аллаха в своей жизни?	1774 (94.4%)	100 (44,3%)
12.	Присутствуют ли во всей Вашей жизни религиозные убеждения?	1756 (93.4%)	120 (53,1%)
13.	Применяете ли свои религиозные убеждения во всех взаимоотношениях с людьми в своей жизни (действительно истинно)?	1486 (79.1%)	69 (30,5%)

Сравнивая результаты проведённого нами исследования «Влияние личностных характеристик на уровень религиозности» и результаты иранского исследования «Психометрические характеристики шкалы мусульманской религиозности у иранских больных раком», мы пришли к определённым выводам [11]. Казахская популяция менее религиозна, средние значения внешней и внутренней религиозности демонстрируют умеренный уровень духовности, при том, что диапазон значений может начинаться с минимальных показателей. Положительные ответы в исследовании иранской популяции продемонстрированы у более 50% всей выборки как минимум, при том, что в проведённом нами исследовании положительно отвечали в максимум 55% участников. Тем не менее данные работы демонстрируют общую корреляцию между уровнем религиозности и её внутренним проявлением. Показатели подшкалы «Внутренняя религиозность» в сравнении с показателями подшкалы «Внешняя религиозность» значительно выше, что говорит о влиянии различных факторов на проявление внутренней религиозности путём выполнения религиозных практик. Данные различия между показателями казахстанской и иранской популяциями объясняются социокультурными факторами, устройством государств, а также индивидуальными особенностями религиозности личности. Иран – Исламская Республика, а Казахстан – светское государство, что значительно влияет на уровень религиозности населения.

Анализируя результаты, мы также опирались на работы Р.С. Hill с соавторами. В работе «Измерение в психологии религиозности и духовность: Существующие меры и новые границы» рассматривают духовность и религиозность как характеристики, имеющие общее значение [2]. Данная работа направлена на изучение измеримости религиозности как характеристики личности, также определение взаимосвязи уровня религиозности с социальным окружением. Сравнивая результаты подшкал проведённого нами исследования, внутренняя религиозность имеет более высокое среднее значение относительно внешней религиозности, что характеризует склонность казахстанцев выражать религиозность внутренними убеждениями в большей степени, чем через внешние религиозные практики. Менталитет, культурные особенности, социальное окружение влияют на уровень религиозности человека. По мнению Р.С. Hill с соавторами, социальная поддержка важна в проявлении внешней религиозности, представленные данные нашего исследования также могут быть связаны с влиянием социального окружения [14]. Проявление социальной поддержки в выполнении различных религиозных практик, посещениях религиозных учреждений и многое другое способствует повышению уровня общей религиозности, а именно его внешнему проявлению.

По сравнению с последователями других религий, мусульмане считаются более приверженными своим убеждениям, практикам и учению своей религии [15]. Подобное сравнение проводится впервые. Результаты нашего исследования показывают психометрическое обоснование проводимого нами сравнительного анализа [28, 29, 30, 31].

Выводы

Сравнение результатов казахстанского и иранского исследования показывает, что уровень религиозности на казахстанской выборке значительно ниже по сравнению с иранской.

Валидность методики MRS на казахстанской выборке соответствует предъявляемым требованиям (высокие показатели коэффициента альфа Кронбаха). Проведение данного исследования позволяет нам сделать определённые выводы о том, что стандартизированная шкала мусульманской религиозности имеет высокий показатель внутренней согласованности (согласованности). Данную методику можно использовать для измерения уровня религиозности на казахстанской популяции, что будет являться инструментом для изучения других характеристик.

Шкала MRS адекватно работает в казахстанской популяции, соответствует психометрическим требованиям и ее можно использовать в научных и практических исследованиях в области изучения уровня религиозности различных групп населения.

Вклад авторов

При подготовке статьи «Адаптация шкалы мусульманской религиозности в Казахстане» вклад авторов распределяется равноценно и распределен между собой равномерно. При разработке концепции и идей статьи авторы принимали одинаковое участие.

Руководство при планировании, организации и проведении эмпирического исследования осуществлялось **Нурадиновым А.С.**, а реализация всех этапов исследования проводилась совместно. Организацией перевода шкалы мусульманской религиозности занималась **Ахметова А.Н.**, а техническую работу проводила **Байзакова А.С.**

Обзор литературы по данной проблеме проведен авторами совместно при равноценном участии. Сбор эмпирического материала у респондентов также проводился совместно. Первичную обработку эмпирических данных проводили **Ахметова А.Н.** и **Байзакова А.С.**, а статистическую обработку в программе SPSS – **Нурадинов А.С.**

Обсуждение полученных результатов, подготовка текста статьи выполнены совместно при равном участии авторов.

Список литературы

1. Ислам в Казахстане [Электронный ресурс]: Материал из Википедии – свободной энциклопедии: Версия 136984205, сохранённая в 08:02 UTC 31 марта 2024 / Авторы Википедии // Википедия, свободная энциклопедия. – Электрон, дан. – Сан-Франциско: Фонд Викимедиа, 2024. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/?curid=2011864&oldid=136984205>
2. Hill Peter C. and Evonne Edwards Measurement in the psychology of religiousness and spirituality: Existing measures and new frontiers / Article / Jan 2013 / DOI: 10.1037/14045-003 / ISBN: 1-4338-1079-4
3. Piedmont, R.L. (1999). Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the five-factor model. *Journal of Personality*, 67, 985–1013. doi:10.1111/1467-6494.00080

4. Шемет И.С. Религиозность и духовность с позиции концепции интеграции психики – Современные проблемы науки и образования (ISSN 2070–7428) / Выпуск журнала №5 за 2012 год / Психологические науки <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6934> (дата обращения 1.05.2024)
5. Pargament, K. (1997). *The psychology of religion and coping*. New York: Guilford.
6. Robinson, J. P., Shaver, P. R., & Wrightsman, L. S. (1991). *Measures of personality and social psychological attitudes*. New York: Academic Press.
7. Watson, P. 1., Morris, R. J., Foster, J., & Hood, R. W Jr. (1986). Religiosity and social desirability. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25, 215- 232.
8. Hood, R. W, Jr. (1997). The empirical study of mysticism. In B. Spilka & D. N. McIntosh (Eds), *The psychology of religion: Theoretical approaches* (pp. 222-232). Boulder, CO: Westview Press.
9. Тулеуова Р. Ш., Гржибовский А. М., Жамалиева Л.М. (2019). Адаптация и валидизация русской и казахской версий опросника food frequency questionnaire. *West Kazakhstan Medical Journal*, (1 (61)), 16-25.
10. Умуркулова М. М., Сабирова Р. Ш., Касымова Л. С., Мун М. В. Опыт адаптации опросника «undergraduate stress questionnaire» / ISSN 2617–7544, eISSN 2617–7552 / Психология және социология сериясы. №1 (76). 2021 / МРНТИ 15.81.21 <https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v76.i1.01>
11. Nuradinov, A., Mambetalina, A., & Utalieva, Z. (2022). Adaptation and standardization of the R. Amthauer intelligence test on the Kazakhstan population. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series.*, 141(4). Retrieved from <https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/260>
12. Нурадинов А. С., Мамбеталина А. С., Уталиева Ж.Т., Айтышева А. М. Равен прогрессивтік матрицасы тестін қазақ тілінде стандарттау және бейімдеу /Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы / Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы /ISSN (Print) 2616–6895 / ISSN (Online) 2663–2497/- 2022 № 3(140)/ - С.168-173 <https://rep.enu.kz/handle/enu/4281> (дата обращения 4.05.2024) DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-140-3-168-173>
13. Fishbein, M., & Ajzen, I. (1974). Attitudes toward objects as predictors of single and multiple behavioral criteria. *Psychological Review*, 81,59- 74.
14. Доказательный подход: руководство по верификации программ, технологий, практик в образовании и социальной сфере: учебное пособие / М.Г. Сорокова, О.А. Ульянина, Г.В. Семья, О.И. Леонова, Д.В. Лубовский, Е.И. Исаев, Т.Г. Подушкина, Н.П. Бусыгина, Н.П. Радчикова, А.А. Шведовская; под ред. Марголиса А.А., Сороковой М.Г., Семья Г.В. — М.: Издательство ФГБОУ ВО МГППУ, 2024.
15. Российский стандарт тестирования персонала / Батурин Н.А., Вучетич Е.В., Костромина С.Н., Кукаркин Б.А., Куприянов Е.А., Лурье Е.В., Митина О.В., Наumenко А.С., Орел Е.А., Полетаева Ю.С., Попов А.Ю., Потапкин А.А., Симоненко С.И., Сеницына Ю.Д., Шмелев А.Г. // *Организационная психология*. 2015. Т. 5. No 2. С. 67–138. URL: <https://orgpsyjournal.hse.ru/2015-5-2/152057297.html> (дата обращения 13.02.2022).
16. *International Guidelines for Test Use*. January 2001. *International Journal of Testing* 1:93–114.
17. Анастаси А., Урбина С. *Психологическое тестирование*. — 7-е изд. — СПб: Питер, 2007. — 688 с.

18. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2006. — 351 с.
19. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2002. — 528 с.
20. Клайн П. Справочно-руководство по конструированию тестов: Введение в психометрическое проектирование / Пер. с англ.; Под ред. Л.Ф. Бурлачука. — Киев, 1994. — 283 с.
21. Hill Peter C. and Ralph W. Hood Jr. Christian Conservatism Scale (Stellway, 1973) / Measures Of Religiosity / p12.
22. Khraim, H. (2010). Measuring religiosity in consumer research from an Islamic perspective. Journal of Economic & Administrative Sciences, 26(1), 52–79.
23. Saffari M, Pakpour AH, Mortazavi SF, Koenig HG. Psychometric characteristics of the Muslim Religiosity Scale in Iranian patients with cancer. Palliative and Supportive Care. 2016;14(6):612-620. doi:10.1017/S1478951516000237
24. Щербатых Ю.В. Тест на религиозность / <https://psytests.org/life/relig.html>
25. Абдулагатов З.М. О критериях религиозности в исламе // Исламоведение. 2020. №3 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-kriteriyah-religioznosti-v-islame> (дата обращения: 04.05.2024). DOI: 10.21779/2077-8155-2020-11-3-57-71 1
26. Cronbach, L. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. Psychometrika, 31, 93-96.
27. Cronbach, L., & Glesser, G. (1965). Psychological tests and personnel decisions (2nd ed.). Urbana: University of Illinois Press.
28. Шмелев А.Г. Практическая тестология. Тестирование в образовании, прикладной психологии и управлении персоналом. — М.: ООО «ИПЦ «Маска»», 2013. — 688 с.
29. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных — СПб.: Речь, 2004. — 392 с.
30. Наследов А.Д. IBM SPSS Statistics 20 и AMOS: профессиональный статистический анализ данных. — СПб.: Питер, 2013. — 416 с.
31. Сорокова М.Г. Методы математической статистики в психологии [Электронный ресурс]: учебное пособие. — Саарбрюкен: Palmarium Academic Publishing, 2014. — 405 с. — URL: <https://psychlib.ru/mgppu/SMm-2014/MMa-405.htm#p1> (дата обращения: 17.07.2023).

А.Н. Ахметова¹, А.С. Нурадинов², А.С. Байзакова²

¹Египет ислам мәдениеті университеті Нұр-Мұбарак, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстанда мұсылмандық діндарлық шкаласын бейімдеу

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы мұсылмандық діндарлық шкаласын (MRS) бейімдеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі – стандартталған әдістердің болмауына байланысты мұсылмандар арасындағы діндарлық деңгейінің өлшеу құралдарының қолданылмайтындығын анықтау. Діндарлық деңгейін өлшеудің психодиагностикалық құралдары негізінен христиандық конфессиялар үшін жасалған. Христиандық конфессиялардың діндарлық деңгейін өлшеудің

көрсетілген диагностикалық құралдары мұсылмандар үшін қолданылмайды. Мақалада адамның діндарлық деңгейінің өлшенетін критерийлері, сондай-ақ қазақстандық популяцияда стандартталған әдістер мен әдістемелерді әзірлеу мәселелері қозғалды.

Мақалада осы мәселе бойынша негізгі әдеби мәліметтер келтірілген. Зерттеуге 226 адам қатысты. Қазақстандық зерттеу тобында мұсылмандық діндарлық шкаласын қолданудан алынған нәтижелер талданады. Мақалада Иран мен Қазақстан мұсылмандарының діндарлық деңгейін салыстыру нәтижелері келтірілген. Салыстырмалы талдау нәтижелері қазақстандық зерттелушілер тобында діндарлық деңгейінің төмен екендігін көрсетеді. Мұсылмандық діндарлық шкаласының қысқаша сипаттамасы да берілген. Мақалада аталған шкаланың сенімділігін зерттеу нәтижелері келтірілген.

Психометриялық зерттеудің нәтижелері респонденттердің орыс тіліндегі репрезентативті зерттелушілер тобына негізделген. Альфа Кронбах (0,876) нәтижесі мұсылмандық діндарлық шкаласы тест сұрақтарының ішкі реттілігінің, дәйектілігі мен сенімділігінің жоғары деңгейін көрсетеді. Қазақстандық үлгідегі мұсылмандық діндарлық шкаласын сынақтан өткізудің алынған нәтижелері ғылыми зерттеулерде пайдалану кезіндегі практикалық жарамдылығын айғақтайды.

Түйін сөздер: шкаланы бейімдеу, діндарлық, мұсылмандық діндарлық шкаласы, дінге сенушілер, өлшеу құралының сенімділігі мен ішкі келісімділігі, Альфа-Кронбах көрсеткіші, Иран мен Қазақстан мұсылмандарының діндарлық деңгейін салыстыру.

A.N. Akhmetova¹, A.S. Nuradinov², A.S. Baizakova²

¹*Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Adaptation of the Muslim religiosity scale in Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the adaptation of the Muslim religiosity scale (MRS) in Kazakhstan. The relevance of the study is that there is a need for instruments to measure the religiosity level among Muslims, given the lack of standardized methods. Psychodiagnostic tools for measuring the level of religiosity are mainly developed for Christian denominations. These diagnostic tools for measuring the level of religiosity of Christian denominations are not applicable to Muslims. The article touches upon the problems of measurable criteria for the level of human religiosity, as well as the development of standardized methods and techniques in the Kazakh population.

The article presents the main literature data on this problem. 226 people participated in the study. The results of the application of the scale of Muslim religiosity in the Kazakh sample are analyzed. The article also presents the results of comparing the level of religiosity of Muslims in Iran and Kazakhstan. The obtained results of the comparative analysis indicate a low level of religiosity in the Kazakh sample. A brief description of the scale of Muslim religiosity is also presented. The article presents the results of a study of the reliability of the scale.

The results of the psychometric study are based on a representative sample of respondents in Russian. The Cronbach's alpha (0.876) of the Muslim religiosity scale indicates a high level of internal consistency,

consistency and reliability of the test questions. The obtained results of the approbation of the Muslim scale of religiosity in the Kazakh sample indicate its practical suitability for use in scientific research.

Keywords: scale adaptation, religiosity, Muslim religiosity scale, believers, reliability and internal consistency of the measuring instrument, alpha-Cronbach, comparison of the level of religiosity of Muslims in Iran and Kazakhstan.

References

1. Islam v Kazahstane [Elektronnyj resurs]: Material iz Vikipedii — svobodnoj enciklopedii: Versiya 136984205, sohranyonnaya v 08:02 UTC 31 marta 2024 / Avtory Vikipedii // Vikipediya, svobodnaya enciklopediya. — Elektron, dan. — San-Francisko: Fond Vikimedia, 2024. — Rezhim dostupa: <https://ru.wikipedia.org/?curid=2011864&oldid=136984205>
2. Hill Peter C. and Evonne Edwards Measurement in the psychology of religiousness and spirituality: Existing measures and new frontiers / Article /Jan 2013 / DOI: 10.1037/14045-003 / ISBN: 1-4338-1079-4
3. Piedmont, R. L. (1999). Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the five-factor model. *Journal of Personality*, 67, 985–1013. doi:10.1111/1467-6494.00080
4. SHemet I.S. Religioznost' i duhovnost' s pozicii koncepcii integracii psihiki – Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya (ISSN 2070–7428) / Vypusk zhurnala №5 za 2012 god / Psihologicheskie nauki <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6934> (data obrashcheniya 1.05.2024)
5. Pargament, K. (1997). *The psychology of religion and coping*. New York: Guilford.
6. Robinson, J. P., Shaver, P. R., & Wrightsman, L. S. (1991). *Measures of personality and social psychological attitudes*. New York: Academic Press.
7. Watson, P. L., Morris, R. J., Foster, J., & Hood, R. W Jr. (1986). Religiosity and social desirability. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25, 215- 232.
8. Hood, R. W, Jr. (1997). The empirical study of mysticism. In B. Spilka & D. N. McIntosh (Eds), *The psychology of religion: Theoretical approaches* (pp. 222-232). Boulder, CO: Westview Press.
9. Tuleuova R. SH., Grzhibovskij A. M., & ZHamaliev L. M. (2019). Adaptaciya i validizaciya russkoj i kazahskoj versij oprosnika food frequency questionnaire. *West Kazakhstan Medical Journal*, (1 (61)), 16-25.
10. Umurkulova M. M., Sabirova R. SH., Kasymova L. S., Mun M. V. Opyt adaptacii oprosnika «undergraduate stress questionnaire» / ISSN 2617–7544, eISSN 2617–7552 / Psihologiya zhəne sociologiya seriyasy. №1 (76). 2021 / MRNTI 15.81.21 <https://doi.org/10.26577/JPoS.2021.v76.i1.01>
11. Nuradinov, A., Mambetalina, A., & Utalieva, Z. (2022). Adaptation and standardization of the R. Amthauer intelligence test on the Kazakhstan population. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series.*, 141(4). Retrieved from <https://bulpedps.enu.kz/index.php/main/article/view/260>
12. Nuradinov A. S., Mambetalina A. S., Utalieva ZH. T., Ajtysheva A. M. Raven progressivtik matricasy testin қазақ tilinde standarttau zhəne bejimdeu /L. N. Gumilev atyndaғы Euraziya ұлттық университетінің Habarshysy / Pedagogika. Psihologiya. Əleumettanu seriyasy /ISSN (Print) 2616–6895 / ISSN (Online) 2663–2497/- 2022 № 3(140)/ - C.168-173 <https://rep.enu.kz/handle/enu/4281> (data obrashcheniya 4.05.2024) DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-140-3-168-173>

13. Fishbein, M., & Ajzen, I. (1974). Attitudes toward objects as predictors of single and multiple behavioral criteria. *Psychological Review*, 81, 59- 74.
14. Dokazatel'nyĭ podhod: Rukovodstvo po verifikacii programm, tekhnologii, praktik v obrazovanii i social'noĭ sfere : uchebnoe posobie / M.G. Sorokova, O.A. Ul'yanina, G.V. Sem'ya, O.I. Leonova, D.V. Lubovskiĭ, E.I. Isaev, T.G. Podushkina, N.P. Busygina, N.P. Radchikova, A.A. SHvedovskaya ; pod red. Margolisa A.A., Sorokovoĭ M.G., Sem'ya G.V. — M. : Izdatel'stvo FGBOU VO MGPPU, 2024.
15. Rossiĭskii standart testirovaniya personala / Baturin N.A., Vuchetich E.V., Kostromina S.N., Kukarkin B.A., Kupriyanov E.A., Lur'e E.V., Mitina O.V., Naumenko A.S., Orel E.A., Poletaeva YU.S., Popov A.YU., Potapkin A.A., Simonenko S.I., Sinicya YU.D., SHmelev A.G. // Organizacionnaya psihologiya. 2015. T. 5. No 2. S. 67–138. URL: <https://orgpsyjournal.hse.ru/2015-5-2/152057297.html> (data obrashcheniya 13.02.2022).
16. International Guidelines for Test Use. January 2001. *International Journal of Testing* 1:93–114.
17. Anastazi A., Urbina S. *Psihologicheskoe testirovanie*. — 7-e izd. — SPb: Piter, 2007. — 688 s.
18. Burlachuk L.F. *Psihodiagnostika: Uchebnik dlya vuzov*. — SPb.: Piter, 2006. — 351 s.
19. Burlachuk L.F., Morozov S.M. *Slovar'-spravochnik po psihodiagnostike*. — 2-e izd., pererab. i dop. — SPb.: Piter, 2002. — 528 s.
20. Klačn P. *Spravochnoe rukovodstvo po konstruirovaniyu testov: Vvedenie v psihometricheskoe proektirovanie* / Per. sangl.; Pod red. L.F. Burlachuka. — Kiev, 1994. — 283 s.
21. Hill Peter C. and Ralph W. Hood Jr. Christian Conservatism Scale (Stellway, 1973) / MEASURES OF RELIGIOSITY / p12.
22. Khraim, H. (2010). Measuring religiosity in consumer research from an Islamic perspective. *Journal of Economic & Administrative Sciences*, 26(1), 52–79.
23. Saffari M, Pakpour AH, Mortazavi SF, Koenig HG. Psychometric characteristics of the Muslim Religiosity Scale in Iranian patients with cancer. *Palliative and Supportive Care*. 2016;14(6):612-620. doi:10.1017/S1478951516000237
24. Shcherbatyh YU.V. Test na religioznost' / <https://psyttests.org/life/relig.html>
25. Abdulagatov Zaid Magomedovich O kriteriyah religioznosti v islame // *Islamovedenie*. 2020. №3 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-kriteriyah-religioznosti-v-islame> (data obrashcheniya: 04.05.2024). DOI: 10.21779/2077-8155-2020-11-3-57-71 1
26. Cronbach, L. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 31, 93-96.
27. Cronbach, L., & Glesser, G. (1965). *Psychological tests and personnel decisions* (2nd ed.). Urbana: University of Illinois Press.
28. Shmelev A.G. *Prakticheskaya testologiya. Testirovanie v obrazovanii, prikladnoĭ psihologii i upravlenii personalom*. — M.: OOO «IPC «Maska»», 2013. — 688 s.
29. Nasledov A.D. *Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretaciya dannyh* — SPb.: Rech', 2004. — 392 s.
30. Nasledov A.D. *IBM SPSS Statistics 20 i AMOS: professional'nyĭ statisticheskĭ analiz dannyh*. — SPb.: Piter, 2013. — 416 s.
31. Sorokova M.G. *Metody matematicheskoi statistiki v psihologii [Elektronnyĭ resurs]: uchebnoe posobie*. — Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2014. — 405 s. — URL: <https://psychlib.ru/mgppu/SMm-2014/MMa-405.htm#p1> (data obrashcheniya: 17.07.2023).

Сведения об авторах:

А.Н. Ахметова – докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан. E-mail: aruzhanka_92_@mail.ru

А.С. Нурадинов – автор для корреспонденции, кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: almat2007@mail.ru

А.С. Байзакова – студентка 3 курса специальности «Психология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. azizabaizakova@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

А.Н. Ахметова – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің докторанты, E-mail: aruzhanka_92_@mail.ru

А.С. Нұрадинов – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің психология кафедрасы, E-mail: almat2007@mail.ru

А.С. Байзақова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Психология» мамандығының 3 курс студенті, E-mail: azizabaizakova@mail.ru

Information about the authors:

A.N. Akhmetova – doctoral student at the Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aruzhanka_92_@mail.ru

A.S. Nuradinov – Corresponding autor, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: almat2007@mail.ru

A.S. Baizakova – 3rd year student of the specialty "Psychology" L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. azizabaizakova@mail.ru

ХҒТАР: 15.41.49

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-368-378>

Ұлтаралық некеде тұратын әртүрлі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың қарым-қатынас ерекшеліктері

А.Б. Валиева^{ORCID}, А.М. Айтышева^{ORCID}, Г.Т. Урузбаева^{ORCID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: Aruzhanka_92_@mail.ru, almat2007@mail.ru, azizabaizakova@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада әртүрлі ұлт өкілдерінің ерлі-зайыптылары арасындағы қарым-қатынас сипатына талдау берілген. Зерттеудің өзектілігі елімізде және жалпы әлемде ұлтаралық некелердің жоғары деңгейімен түсіндіріледі. Зерттеудің мақсаты – ерлі-зайыптылар әртүрлі діни бағдарлардың өкілдері болып табылатын этносаралық некедегі неке қатынастарының психологиялық ерекшеліктері мен мәселелерін зерттеу. Зерттеудің тәуелсіз айнымалылары ерлі-зайыптылардың ұлты мен діни бағдарының түрі болып табылады. Талдау пәні әртүрлі дінді ұстанатын ерлі-зайыптылармен ұлтаралық некедегі неке қатынастарының психологиялық сипаттамасы болып табылады. Эмпирикалық зерттеулердің әдіснамалық негізінің белсенділік принципі (С.Л.Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, т.б.), жүйені анықтау және талдау принципі (Л.С. Выготский, Б.Ф. Ломов, т.б.), тұлғалық көзқарас (С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев және т.б.) құрайды. Эмпирикалық бағдарламада А.Н. Волкованың “Некедегі рөлдік үміттер мен ұмтылыстар” әдістемесі, «Отбасындағы қарым-қатынас» (Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская) әдістемесі; «Конфликт жағдайында ерлі-зайыптылардың өзара әрекеттесу сипаты» (Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская) әдістемесі қолданылды. Ерлі-зайыптылардың діни бағдарын анықтау үшін И.М.Богдановскаяның «Діни бағдар сауалнамасы» және Г.Олпорт, Д.Росстың «Діни бағдар шкаласы» пайдаланылды.

Бұл зерттеу тақырыбы пәнаралық болып табылады және әлеуметтік психология, отбасы психологиясы мен этнопсихология аспектілерін қамтиды. Зерттеу нәтижелерінде отбасылық кеңес беру аясында неке қатынастарының ерекшеліктерін зерттеу және некелік өзара әрекеттестік жүйесінің бұзылуы мәселелерін шешуде ері мен жұбайының діни бағдарын анықтаудың маңыздылығы атап көрсетілді.

Түйін сөздер: ұлтаралық отбасы, ішкі діни бағдар, сыртқы діни бағдар, неке қатынастары, конфликтілер.

Кіріспе

Әлеуметтік зерттеулерге сүйенетін болсақ, Қазақстанда ұлтаралық неке жалпы неке санының 20%-ын құрайды, алайда бұл көрсеткіш азаматтық некелер мен діни рәсімдер бойынша қиылған барлық некелердің санын көрсетпейді. Осыған байланысты мұндай отбасылардың психологиялық ерекшеліктерін және олардың жағдайын білу мен дұрыс түсіну қазіргі психология ғылымының өзекті, әрі маңызды міндеті болып табылады.

Әрбір этнос отбасылық қарым-қатынастар, ерлі-зайыптылардың міндеттері, балаларды тәрбиелеу туралы өз идеяларын дамытады, сонымен бірге өзінің мәдениетін өз халқының өкілдерінің дәстүрлерімен, іс-әрекеттерімен және басқа ұлт өкілдеріне, әлемге деген көзқарастарымен көрсетіп, оларды өзін-өзі анықтаудың ұлттық сипатында қолдауға ұмтылады.

Этносаралық некелердің әлеуметтік-психологиялық сипаты ерлі-зайыптылардың белгілі бір ұлтқа тән ортақ белгілері мен мәдени ерекшеліктері (тіл, халық шығармашылығы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, рәсімдер, мінез-құлық нормалары, әдеттері) мен өзіндік психологиялық құрылымы бар тарихи қалыптасқан тұрақты адамдар тобы болып табылатын этносқа тән қарастырылады. Ерлі-зайыптылардың этникалық ерекшеліктері мен өмір салтына негізделген дәстүрлерінің, ұлттық мәдениеттерінің айырмашылығы мен өзгешелігі этносаралық некеде белсенді түрде және күнделікті өзара әрекеттесу деңгейінде көрінеді [1]. Этникалық сана-сезім ерлі-зайыптылардың бірлескен өмірлік іс-әрекетіндегі қарым-қатынасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені олардың шығу тегі белгілі бір әлеуметтік қауымдастықта және сондағы бірлескен тарихи тәжірибесінде қалыптасты. Этникалық сана-сезім тек жұбайының ұлтын түсінумен ғана шектелмейді. Ол сондай-ақ жеке адамның іс-әрекетінде, сезімінде, мінез-құлық мотивтерінде және т.б. көрінеді. Этникалық сана-сезім адамдардың ұзақ уақыт бірге өмір сүру процесінде туындайды және оның қалыптасуына әлеуметтік орта, шығу тегінің ортақтығын түсіну, ортақ тарихи тағдырлар және т.б. күшті әсер етеді. [2]. Сол себепті көп жағдайда басқа ұлттың адамымен некеге тұру туралы шешім үлкен жеке жауапкершілікпен байланысты және негізінен, моральдық-психологиялық негіздердің жеткілікті деңгейде түсінікті болуын қажет етеді. Осылайша, әртүрлі дінді ұстанатын адамдардың ұлтаралық некелері белгілі бір біржақты түсініктерді жеңумен байланысты болады және оған қатысушылардан, яғни ерлі-зайыптылардан, көптеген субъективті түрдегі араласуларды талап етеді.

Ұлтаралық некелердің әлеуметтік-психологиялық табиғатының ең маңызды құрамдас бөлігі дін болып табылады. Сенімдегі, діни санадағы және көзқарастағы айырмашылықтар ұлтаралық некелік қарым-қатынастың көріністері ерлі-зайыптылардың діндарлық дәрежесіне, олардың әрқайсысының ішкі сенім жағдайына, қаншалықты маңызды екеніне байланысты. Діни фактор кейбір жағдайларда тіпті некеге кедергі келтіруі мүмкін басым көрсеткіш болып табылады [3].

20 ғасырдың аяғында Қазақстанда әрбір бесінші неке этникалық аралас болды және бұл көрсеткіш бойынша Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі елдердің ішінде Латвиядан кейін екінші орында тұрды. Мұнда әрбір төртінші неке, былайша айтқанда, халықаралық

болды. Бірақ Қазақстандағы ұлтаралық некелердің үлкен бөлігінің қазақтардың, әсіресе әйелдердің отбасын құру тәжірибесіне қатысы жоқ. Мұндай жоғары көрсеткіш орыстар, украиндар, немістер, татарлар және белорустар арасында жиі жасалған неке одақтарының арқасында алынды. Қазіргі уақытта этникалық аралас отбасылардың айтарлықтай жоғары көрсеткіші бұрынғысынша сол халықтардың өкілдерімен қамтамасыз етілуде, дегенмен олардың Қазақстан халқына қатысты сандық үлесі соңғы бірнеше ондаған жылдар ішінде айтарлықтай төмендеді. Жалпы алғанда, ұлтаралық некеге қатысты Қазақстандағы бұрынғы үрдіс жалғасуда. Сонымен қатар, қазақ әйелдерінің өзге ұлт өкілдерімен некеге тұруы да көбейген. Бұл Қазақстандағы неке және отбасы институты саласындағы бірден-бір жаңа құбылыс. Алайда, екінші жағынан, көптеген басқа этностар бірнеше ондаған жылдар бойы байырғы халықпен іргелес өмір сүріп жатқан елде қандай да бір араласулар сөзсіз болуы керек. Бұрын қазақ жігіттері Қазақстанның орыс-славян қауымының өкілдерімен жиі некеге тұрған. Бүгінгі таңда қазақ ерлерінің шешен, ұйғыр, татар ұлтынан шыққан әйелдермен діни заңдылықтар бойынша құрылатын некелердің көбеюі байқалады [4].

Әрбір елдегі аралас некелердің деңгейі басқа себептерге қарағанда, сол елдің ұлттық халқының ішінде әрекет ететін немесе ұлттық халықтың қоршаған қоғаммен қарым-қатынасына әсер ететін нақты факторлармен көбірек анықталады.

Қазақстандағы этникалық аралас некелердің болуы сөзсіз. Бұған мұндай неке одақтарын құру тәжірибесіне қалыптасқан төзімділік атмосферасы айтарлықтай ықпал етеді. Аралас неке бүкіл халықтың болашағына әсер ететін маңызды демографиялық процестердің бірі болып табылады.

XIX ғасырдың аяғына дейін мұндай неке әрдайым ерлі-зайыптылардың бірінің екіншісінің дінін қабылдауымен байланысты болды. XXI ғасырда қазіргі қоғамның үлкен бөлігін сипаттайтын діни мәселелерге толығымен дерлік немқұрайлылық аралас некеге кіретін адамдардың абсолютті санына қатысты мұндай ауысулардың пайызының айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

Айта кету керек, ажырасу эндогамдық жұптарға қарағанда аралас некелер арасында жиі кездеседі. Аралас жұптар арасындағы салыстырмалы түрде төмен туу деңгейі аралас некеге тән тағы бір салдары болып табылады. Тағы бір маңызды мәселе – аралас некеде туған балаларды тәрбиелеу. Аралас некеден туған балаларды тәрбиелеу болашақта ұлттың демографиялық дамуын айқындайтын факторлардың біріне айналары сөзсіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстандағы этносаралық некелердің қазіргі заманғы ерекшеліктеріне арналған зерттеулер өте аз екені байқалып отыр. Алғашқы еңбектердің бірі – В.И. Козловтың этнодемографиялық шолуы, онда Қазақ КСР-сындағы ұлтаралық неке туралы деректер келтірілген. Ю.А. Евстигнеевтің жұмысында Солтүстік Қазақстан қалаларындағы аралас некедегі балалардың ұлт таңдау мәселесін зерттелген [5]. А.Б. Калышев [6] Қазақстан ауылдарындағы аралас некелерді, бірақ тек қазақтар мен орыстар арасындағы аралас некелерді зерттейді. Автор 20-ғасырдың аяғындағы жағдай бойынша қазақтар мен

орыстар арасындағы неке көрсеткіші жалпы өсуіне қарамастан, өте сирек кездесетінін және халықтың этникалық құрамына қарай күтілгеннен 10 есеге дейін аз болатынын көрсетеді. Ал, сол кезде орыстардың украиндармен және немістермен некеге тұруы күтілгеннен де жиірек болғанын жазады.

Қазіргі кезде аралас неке мен отбасы мәселелерін зерттеуші С.Қ. Уалиева бұл мәселені республиканың әр облыстарында жүргізген [7]. Әлеуметтік-психологиялық зерттеуінде М.П. Кабакова ажырасудың негізгі мотивтерін және бір ұлтты мен аралас этникалық жұптардағы некелік қатынастардың ыдырау механизмдерін зерттеді [8].

Отандық психологияда әртүрлі ұлттардың отбасыларының салыстырмалы зерттеулерін бөліп көрсетуге болады. И.К. Мацкевич Қазақстан Республикасындағы ремиссиялық отбасы мүшелерінің жеке психологиялық ерекшеліктерінің көрінуіне ұлттық психологияның әсерін зерттеді [9]. З.М. Балғымбаева қазақ, орыс және ұйғыр этностарының материалы негізінде жыныстық бір жақты түсініктердің мазмұнындағы этникалық айырмашылықтарды анықтады [10].

Бұл зерттеудің пәні әртүрлі дінді ұстанатын жұбайлармен ұлтаралық некедегі неке қатынастарының психологиялық сипаттамасы болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – ерлі-зайыптылар әртүрлі діни бағыттардың өкілдері болып табылатын этносаралық некедегі неке қатынастарының психологиялық ерекшеліктері мен мәселелерін зерттеу. Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара әрекеттесу мен қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу үшін келесі әдістер пайдаланылды: А.Н. Волкова құрастырған «НРҰ» (Некедегі рөлдік күтулер мен ұмтылыстар); «Отбасындағы қарым-қатынас» (Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская); «Конфликт жағдайындағы ерлі-зайыптылардың өзара әрекеттесу сипаты» (Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская) әдістемелері. Ерлі-зайыптылардың діни бағытын анықтау үшін И.М. Богдановскаяның «Діни бағдар сауалнамасы» және Г. Олпорттың, Д. Росстың «Діни бағдар шкаласы» пайдаланылды.

Нәтижелер

Жеке тұлғаның діни бағдар түрін анықтау сауалнамасы мен диагностикалау нәтижелері бойынша эмпирикалық зерттеуге 52 ерлі-зайыптылардың арасынан қазақ, шешен, татар, өзбек, орыс, украин өкілдерінен құрылған 30 ерлі-зайыпты жұптар (60 адам) таңдап алынды. Бұл некелердің 2 жылдан 5 жылға дейінгі өмірлік тарихы бар. Зерттелушілердің жасы 23 пен 40 жас аралығында болды. Топтарды бөлу критерийлері ерлі-зайыптылардың діни бағдары болып табылды: ішкі немесе сыртқы. Сонымен қатар, зерттелушілер христиан және мұсылман діндерінен болды. Осылайша, зерттеуге сыналушылардың 3 тобы қатысты:

1-топ – ерлі-зайыптылардың ұлттары әртүрлі, бір немесе әртүрлі дін өкілдері, бірақ ерлі-зайыптылардың біреуінің сыртқы, ал екіншісінің ішкі діни бағдары бар;

2-топ – ерлі-зайыптылардың ұлты әртүрлі, діндері әртүрлі және екеуінің де сыртқы діни бағдары бар тұлғалар;

3-топ – ерлі-зайыптылар әртүрлі ұлт өкілдері, бір дінде, екеуі де ішкі діни бағдарды ұстанады.

Үш топтың респонденттері – Астана қаласының тұрғындары. Зерттеуге қатысқан ерлі-зайыптылардың материалдық және тұрмыстық жағдайлары шамамен бірдей, сонымен қатар ерлі-зайыптылардың балалары бар болды. Жұмыс ерлі-зайыптылардың әрқайсысымен жеке жүргізілді.

Сауалнама барысында респонденттердің дінге қатынасының тұлғалық мотивтері де («өкіну», «идеал іздеу, рухани бос орынды толтыру», «өзін іздеу») және әлеуметтік-тұлғалық мотивтері де («дәстүрді қалпына келтіру», «шынайы діни сенімге оралу») анықталды. Бірінші мотив өзін-өзі растау қажеттілігімен байланысты болса, екіншісі өзін-өзі дінге сәйкестендіру арқылы шешілетін мәдени-тарихи өзіндік сәйкестендіру қажеттілігімен байланысты.

Діни сенімнің сол немесе басқа мотивтерін таңдау жеке тұлғаның қажеттіліктері негізінде жасалатыны анық, ол болашақта отбасында қажеттілікті саналы қанағаттандыруды күтуден көрініс табады. Ал егер үміттер орындалмаса, онда келіспеушіліктер мен қақтығыстар туындайды.

Үшінші топтағы отбасыларда бірінші топтағы ерлі-зайыптылардың екеуі де мешітке немесе шіркеуге барады, әртүрлі қасиетті әдебиеттерді оқиды, дін ережелерін сақтайды, діни мерекелерді тойлайды. Екінші топтағы отбасыларда ерлі-зайыптылар мешітке немесе шіркеуге барып, діни мерекелерді тойлайды.

Діни сенімнің анықтығы діни бағдардағы шкала арқылы ашылды. Әдістер бойынша нәтижелерді салыстырмалы талдау жоғарыда сипатталған сипаттамалар бойынша үш топқа бөлінді.

Үш топта да ерлі-зайыптылар арасында некедегі жыныстық қатынас саласында және жұбайымен тұлғалық сәйкестендіруге қатысты келісім бар.

Үш топтағы ерлі-зайыптылар арасындағы келіспеушілік 4 бағыт бойынша белгіленеді: шаруашылық-тұрмыстық, ерінің (жұбайының) ата-аналық міндеттеріне қатысты, ерінің (жұбайының) неке-отбасы қатынастарының тұрақтылығы үшін сыртқы әлеуметтік белсенділігінің (кәсіби, қоғамдық) маңыздылығына қатысты көзқарасы, некенің эмоциялық-психотерапиялық функциясының маңызы.

Сыртқы діни бағдары бар ерлі-зайыптылардың арасында сыртқы келбеттің маңыздылығына және оның заманауи сән стандарттарына сәйкестігіне (сыртқы тартымдылық шкаласы) қатысты қарама-қайшылықтар бар.

Манн-Уитни критеріі арқылы нәтижелерді талдау 2 және 3 топтар үшін «Сыртқы тартымдылық» көрсеткішінде елеулі айырмашылықтарды анықтады ($p \leq 0,05$ болғанда $U_{эмп.} = 24$).

«Отбасындағы қарым-қатынас» әдістемесінің нәтижелері үш топтың отбасылық қарым-қатынас құндылықтарын анықтаудағы айырмашылықтарды көрсетті.

Барлық үш топтың ерлі-зайыптылары «қарым-қатынастағы сенімділік», «ерлі-зайыптылар арасындағы өзара түсіністік» сияқты құндылықтарда келіспеушіліктерге ие. Сыртқы діни бағдардағы ерлі-зайыптылар топтарында және ішкі діни бағдардағы ерлі-зайыптылар арасында «психотерапевтік қарым-қатынас» құндылығының маңыздылығын анықтауда айырмашылықтар бар. Сыртқы діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың арасында «ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың қарапайымдылығы» өлшемінде сәйкессіздік болды.

Барлық үш топтағы ерлі-зайыптылардың үйлесімдігі «ерлі-зайыптылардың көзқарастарының ұқсастығы» және «жалпы отбасы символдарының болуы» тұрғысынан байқалады. 1 және 2 топ респонденттерінің отбасындағы қарым-қатынастың жеңілдігінің құндылығына қатысты көзқарастары ұқсас болса, әр түрлі діни бағдардағы ерлі-зайыптылар тобында отбасындағы қарым-қатынастың психотерапиялық сипатына қатысты пікірлердің бірлігі байқалды.

«Конфликт жағдайындағы ерлі-зайыптылардың өзара әрекеттесу сипаты» әдісін қолдана отырып, әртүрлі ұлттардың ерлі-зайыптылары үшін аймақтардың конфликтілік әлеуетінің деңгейіндегі айырмашылықтар анықталды. Әртүрлі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың отбасыларында ерлі-зайыптылардың біреуінің үстемдігі мен туыстарымен, достарымен қарым-қатынас мәселелеріне байланысты конфликтілер байқалды. Бұл мәселелер бойынша қақтығыстар жиі орын алғанымен, оған қатысты теріс реакциялар нақты көрінбеді. Басқа мәселелер бойынша да отбасылық түсініспеушіліктер кезінде келіспеушіліктің бейтарап көрінісі орын алды.

Сыртқы діни бағдардағы отбасыларда келесі салаларда сәйкессіздіктер бар: бала тәрбиесі, қызғаныштың көріністері, туыстарымен және достарымен қарым-қатынас, жұбайының үстемдігі, материалдық мәселелер, ерлі-зайыптылардың автономиясы, рөлдік үміттердің бұзылуы.

Ішкі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың арасында үстемдік, балаларды тәрбиелеу, рөлдік үміттердің бұзылуы, қызғаныш көріністері мәселелері бойынша жанжалды жағдайлар туындады. Қалған жақтары бейтарап-теріс немесе оң-бейтарап сипатта болды.

Үш топта респонденттердің ерлі-зайыптылардың үстемдігі мәселелеріне қатысты келіспеушіліктер бар. Бірінші және екінші топтар үшін достармен және туыстармен қарым-қатынас конфликт тудырады. 2 және 3 топтағы ерлі-зайыптылар үшін жанжал тудыратын жағдайларға балаларды тәрбиелеу, қызғаныш және рөлдік үміттерді бұзу жатады.

Әдістеме нәтижесі бойынша некедегі жанжалдың ең жоғары деңгейі сыртқы діни бағдардағы ерлі-зайыптыларда анықталды. Оның үстіне ерлі-зайыптылардың екеуінде де жанжалдың жоғары деңгейі байқалды. Діни бағдары әртүрлі ерлі-зайыптылар үшін және ішкі бағдары бар ерлі-зайыптылар үшін конфликтіліктің жалпы деңгейі айтарлықтай төмен болды, тіпті немесе жанжалды жағдайларды тудыратындай теріс әсер байқалған жоқ. Манн-Уитни сынағы қолданылған әдістің нәтижелерінде мәнді айырмашылықтар болған жоқ.

Талқылау

Мәліметтерді талдау әртүрлі діни бағдардағы этникалық аралас отбасыларда ерлі-зайыптылардың ортақ проблемалары барын, олардың шешілмеуі күрделі конфликтілерге алып келетінін атап өтуге мүмкіндік береді. Олардың ішінде ерлі-зайыптылардың біреуінің үстемдігіне, тұрмыстық функцияларды жүзеге асыруға қатысты шешілмеген мәселелердің болуын; ерлі-зайыптылардың ата-аналық міндеттерін жүзеге асыру

туралы түсініктерін, неке-отбасы қатынастарының тұрақтылығы үшін сыртқы әлеуметтік, оның ішінде кәсіби, әлеуметтік белсенділіктің маңыздылығына ерлі-зайыптылардың көзқарастарының сәйкес келмеуін атап өткен жөн. Ерлі-зайыптылар арасында, олардың діни бағдарының түріне қарамастан, ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың сенім, өзара түсіністік, эмоциялық қолдау сияқты ерекшеліктеріне қанағаттанбау байқалады.

Ішкі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың арасында да үстемдік, бала тәрбиесі, рөлдік үміттердің бұзылуы, қызғаныш көріністері мәселелері бойынша дау-дамайлар туындайды. Дегенмен, ішкі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың отбасында туындайтын жанжалды жағдайларға теріс реакциясы айтарлықтай төмен.

Зерттеу нәтижелері бойынша ерлі-зайыптылардың діни бағдарлары әртүрлі немесе ұқсас ұлтаралық отбасылардағы айырмашылықтарды анықтауға болады. Әртүрлі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың отбасыларында туыстарымен және достарымен қарым-қатынас мәселелері бойынша конфликтілер туындайды. Сыртқы діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың арасында күйеуінің сыртқы келбеттің маңыздылығына және оның заманауи сән стандарттарына сәйкестігіне қатысты көзқарасында, балаларды тәрбиелеу саласында, қызғаныштың көріністерінде, материалдық мәселелерде, ерлі-зайыптылардың автономиясында, рөлдік үміттердің бұзылуына байланысты сәйкессіздіктер бар. Бұл топтағы респонденттер конфликтінің жоғары деңгейін көрсетті. Өздерін сенуші деп санайтын, бірақ шынайы сенуші емес (сыртқы діни бағдары бар), яғни әртүрлі ережелер мен нормаларды сақтамайтын ерлі-зайыптылардың еркіндігі көбірек деп болжауға болады, яғни, белгілі бір «дін шеңберлерімен» және қалыптасқан діни құндылықтармен бекітілмеген. Тиісінше, олар не өз ұлтының дәстүрлі ерекшеліктеріне, не өмір тәжірибесі мен жеке ерекшеліктеріне назар аударады. Олардың ерлі-зайыптылық өмірінің әртүрлі басқа мақсаттары мен мотивтері де бар, яғни, құдайға құлшылық етуді ғана қарастырмайды. Осыған байланысты ерлі-зайыптылардың пікірлері, мүдделері мен құндылықтарының тұрақты тоғысуы конфликтілерді тудырады.

Қорытынды

Әртүрлі дінді ұстанатын ерлі-зайыптылардың ұлтаралық некелері аса күрделі әлеуметтік құбылыс. Әртүрлі дінді ұстанатын ерлі-зайыптылардың ұлтаралық некелерінің күрделі әлеуметтік-психологиялық сипатын ашу жеке тұлғаның өзіндік санасының негізгі құрамдас бөлігі ретінде ерлі-зайыптылардың этникалық ерекшеліктерін есепке алмаса мүмкін болмайды. Ұлтаралық некеде ерлі-зайыптылардың этникалық және діни ерекшеліктері маңызды рөл атқарады, өйткені мұндай неке әртүрлі этникалық топтарға жататын еркек пен әйелдің одағы болып табылады. Ерлі-зайыптылардың тұлғалық және дара ерекшеліктеріне, олардың өз этносымен сәйкестендіру дәрежесіне және үйреншікті нормалардың, құндылықтардың, әдет-ғұрыптардың, дәстүрлердің күнделікті отбасылық пен некелік өмірдегі көрінісіне байланысты белгілі бір дәрежеде ерлі-зайыптылардың әрқайсысының өзіндік ұлттық-мәдени сәйкестігі өзгеріске ұшырайды. Ерлі-зайыптылық қатынастар

барысында этникалық белгілерді өзгертудің келесі нұсқалары алынуы мүмкін: не ерлі-зайыптылардың біреуі серіктесінің мәдени ерекшеліктерін толық меңгереді және өзінің тарихи мұрасынан айырылады; немесе ерлі-зайыптылардың екеуі де бір-бірінің белгілі бір этникалық белгілерін ішінара мойындайды және оларды екі түрлі мәдениет негізінде біріктіреді, немесе ерлі-зайыптылардың өзара келісімі негізінде олардың этникалық қауымдастықтарының ең жақсы көрсеткіштерін жаңа түрлендірілген нысанда біріктіретін өзінің жергілікті субмәдениетін қалыптастырады. Осылайша, әртүрлі дінді ұстанатын ерлі-зайыптылардың ұлтаралық некесі объективті және субъективті факторлардың әсерінен ерлі-зайыптылардың ұлттық-мәдени шығу тегін өзгертеді, олардың этникалық сәйкестендіру мәселесі нақты әлеуметтік анықталған әрекеттер мен бір-біріне көну арқылы неке қатынастарының сақталуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі этникалық жағдай посткеңестік кеңістіктегі ерекше жағдайлардың бірі болып табылады, ол этникалық аралас некелердің салыстырмалы түрде жоғары үлесімен түсіндіріледі. Қазақстан аумағында аралас некелер титулды халықтың аз ұлт өкілдерімен некеге тұруға бейімділігінің әсерінен емес, еуропалық және азиялық этникалық топтарда аралас некеге деген басымдықтың жеткілікті түрде кең таралуына байланысты қалыптасады. Әртүрлі діни бағдар өкілдерінен құрылатын ұлтаралық отбасылар- психологиялық тұрғыдан терең зерттеуді қажет ететін заманауи шынайылық екенін мойындауымыз керек.

Авторлардың мақалаға қосқан үлесі:

А.Б. Валиева – зерттеу, жинақтау, талдау және жұмыс нәтижелерін түсіндіру, мәтін жазу тұжырымдамасына үлес қосу;

А.М. Айтышева – эмпирикалық жұмыс жүргізу, мақаланың мазмұнына сыни көзқараспен қарау; мақаланың соңғы нұсқасын жариялауға бекіту;

Г.Т. Урузбаева – эмпирикалық жұмыс жүргізу, мақаланың мазмұнына сыни көзқараспен қарау; деректердің сенімділігіне және мақаланың барлық бөліктерінің тұтастығына қатысты мәселелерді зерттеу және шешу.

Әдебиеттер тізімі

1. Галяпина В.Н. Влияние принадлежности супругов к разным этносам на неудовлетворенность супружескими взаимоотношениями: дисс. ... к. п.с.н. М., 2002. 156 с.

2. Макарова И.А. Межнациональные браки в современных условиях: особенности, факторы, мотивы формирования (на примере Забайкальского края): автореф. ... к.п.с.н. - Улан-Удэ, Забайкальский государственный университет, 2016. 25 с.

3. Рагузин В.Н. Роль религиозного фактора в межнациональных отношениях. М.: РАГС, 1998. 100с.

4. Уалиева С. Межэтнические браки в полиэтничных регионах Казахстана. Россия и мусульманский мир. 2010. <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhetnicheskie-braki-v-polietnichnyh-regionah-kazahstana?ysclid=m29i2r2tlx483462834>.

5. Kozlov V. Kazakhstan and estonia: evaluation of preferences in intermarriages. Population and Economics 1(1):71-88. December 2017. DOI: 10.3897/popecon.1.e36033.

6. Казиев С.Ш., Старченко Р.А., Могунова М.В. Браки городских казахов и русских г. Петропавловска северного Казахстана: современные тенденции и перспективы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2022. № 3 (58). DOI:10.20874/2071-0437-2022-58-3-16
7. Могунова М.В. Межнациональные браки в Казахстане: обзор историографии // Этнографическое обозрение. 2022. № 5. С. 211–222. DOI: 10.31857/S0869541522050116.
8. Кабакова М.П. Психологические аспекты стабилизации супружеских отношений: монография. Алматы: Қазақ университеті, 2015.190 с.
9. Мацкевич И.К. Изучение индивидуально-психологических особенностей членов ремиссионной семьи в условиях полиэтнического государства: на материалах Республики Казахстан: автореф. ...к.п.с.н. М., 1999. 27с.
10. Балгимбаева З.М. Психология гендерных предубеждений: монография. Алматы: Алла прима, 2008.160с.

А.Б. Валиева, А.М.Айтышева, Г.Т. Урузбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности отношений супругов с разным типом религиозной ориентации в межнациональном браке

Аннотация. В статье представлен анализ характера взаимоотношений супругов разных национальностей. Актуальность исследования обусловлена высоким уровнем межнациональных браков в нашей стране и в мире в целом. Целью исследования является изучение психологических особенностей и проблем супружеских отношений в межнациональных браках, где супруги – представители разных типов религиозной ориентации. В качестве независимых переменных исследования представлены национальность и тип религиозной ориентации супругов. В качестве предмета анализа выступают психологические особенности супружеских отношений в межнациональных браках с супругами разного вероисповедания. Методологической основой эмпирического исследования являются деятельностный принцип (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев и др.), принцип системной детерминации и анализа (Л.С. Выготский, Б.Ф. Ломов и др.), личностный подход (С.Л. Рубинштейн, Б.Г. Ананьев и др.). Эмпирическая программа включала анализ результатов по методике «Ролевые ожидания и притязания в браке» А.Н. Волковой; методике «Общение в семье» Ю.Е. Алёшиной, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовской; методике «Характер взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях» Ю.Е. Алёшиной, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовской. Для определения религиозной ориентации супругов была применена «Анкета религиозной ориентации» И.М. Богдановской и «Шкала Религиозной ориентации» Г. Олпорта, Д. Росса.

Данная тема исследования является междисциплинарной и включает аспекты социальной психологии, психологии семьи, этнопсихологии. Результаты исследования подчеркивают важность определения типа религиозности каждого из супругов в исследовании характеристик супружеских взаимоотношений и решении вопросов нарушения системы супружеского взаимодействия в рамках семейного консультирования.

Ключевые слова: межнациональная семья, внутренняя религиозная ориентация, внешняя религиозная ориентация, супружеские отношения, конфликты.

A.B. Valieva, A.M. Aytysheva, G.T. Uruzbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Peculiarities of relations between spouses with different types of religious orientation in an interethnic marriage

Abstract. The article presents an analysis of the nature of relationships between spouses of different nationalities. The relevance of the study is due to the high level of interethnic marriages in our country and in the world as a whole. The purpose of the study is to study the psychological characteristics and problems of marital relations in interethnic marriages, where the spouses are representatives of different types of religious orientation. Nationality and type of religious orientation of the spouses are presented as independent variables of the study. The subject of analysis is the psychological characteristics of marital relations in interethnic marriages with spouses of different faiths. The methodological basis of the empirical study is the activity principle (S.L. Rubinstein, A.N. Leontiev, etc.), the principle of systemic determination and analysis (L.S. Vygotsky, B.F. Lomov, etc.), and the personal approach (S.L. Rubinstein, B.G. Ananyev, etc.). The empirical program included an analysis of the results using the technique "Role Expectations and Claims in Marriage" by A.N. Volkova; the method "Communication in the Family" by Yu.E. Aleshina, L.Ya. Gozman, E.M. Dubovskaya; the method "The Nature of Interaction of Spouses in Conflict Situations" by Yu.E. Aleshina, L.Ya. Gozman, E.M. Dubovskaya. To determine the religious orientation of the spouses, the "Religious Orientation Questionnaire" by I.M. Bogdanovskaya and the "Religious Orientation Scale" by G. Allport, D. Ross were used.

This research topic is interdisciplinary and includes aspects of social psychology, family psychology, ethnopsychology. The results of the study emphasize the importance of determining the type of religiosity of each of the spouses in the study of the characteristics of marital relationships and solving issues of disruption of the marital interaction system within the framework of family counseling.

Keywords: interethnic family, internal religious orientation, external religious orientation, marital relations, conflicts.

References

1. Galyapina V.N. Vliyanie prinadlezhnosti suprugov k raznym etnosam na ne udovletvorennost' supruzheskimi vzaimootnosheniyami: Diss. ... k. ps.n. M., 2002. 156 s.
2. Makarova I.A. Mezhnacional'nye braki v sovremennyh usloviyah: osobennosti, faktory, motivy formirovaniya (naprimere Zabajkal'skogo kraja): Avtoref. ... k.ps.n. - Ulan-Ude, Zabajkal'skij gosudarstvennyj universitet, 2016. 25 s.
3. Raguzin V.N. Rol' religioznogo faktora v mezhnacional'nyh otnosheniyah. M.: RAGS, 1998. 100s.
4. Umbetalieva T.B. V Kazahstane rastet kolichestvo mezhnacional'nyh brakov // Vremya. 19 iyulya 2012.
5. Volkov A.G. Etnicheski smeshannye sem'ii mezhnacional'nye braki // Sem'yai semejnaya politika. M.: Institutsocial'no-ekonomicheskikh problem narodonaseleniya, 1991. S. 68-86.
6. Kalyshev A.B. Mezhnacional'nye braki v sel'skih rajonah Kazahstana: po dannym Pavlodarskoj oblasti. 1966–1979 gg. // Sovetskaya etnografiya. 1984. № 2. S. 71–77.

7. Ualiev S. Mezhetnicheskie braki, smeshannoe proiskhozhdeniei «Druzhiba narodov» v sovetskom i postsovetskom Kazahstane // Neprikosnovennyj zapas. 2011. № 6.S. 234-244.

8. Kabakova M.P. Psihologicheskie aspekty stabilizacii supruzheskih otnoshenij. Monografiya. Almaty: Қазақ университети, 2015.190 s.

9. Mackevich I.K. Izuchenie individual'no-psihologicheskikh osobennostej chlenov remissionnoj sem'i v usloviyah polietnicheskogo gosudarstva: Na materialah Respubliki Kazahstan: Avtoref. ...k.ps.n. M., 1999. 27s.

10. Balgimbaeva Z.M. Psihologiya gendernyh predubezhdenij. Monografiya. Almaty: Alla prima, 2008.160s.

Авторлар туралы мәлімет:

Анар Бираловна Валиева – психология ғылымдарының кандидаты, доцент, профессордың м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, anarabv@mail.ru

Айгуль Мукатайқызы Айтышева – психология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, aigul_mukatay@mail.ru

Гаухар Тлеубердиевна Урузбаева – психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, numenorih3@mail.ru

Сведения об авторах:

Анар Бираловна Валиева – кандидат психологических наук, доцент, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, anarabv@mail.ru

Айгуль Мукатаевна Айтышева – кандидат психологических наук, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, aigul_mukatay@mail.ru

Гаухар Тлеубердиевна Урузбаева – кандидат психологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, numenorih3@mail.ru

Information about authors:

Anar Valiyeva – candidate of psychological sciences, associate professor, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, anarabv@mail.ru

Aigul Aitysheva – candidate of psychological sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, aigul_mukatay@mail.ru

Gaukhar Tleuberdiyevna Uruzbayeva – candidate of psychological sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, numenorih3@mail.ru

МРНТИ 15.31.31
Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-379-388>

Влияние детско-родительских отношений на выбор копинг-стратегий подростками в диаде мать-дочь

Ж.Е. Кожобекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: jado_k@mail.ru)

Аннотация. Согласно анализу научной литературы в области психологии развития, материнская роль занимает доминирующую позицию в становлении устойчивой психики ребенка. Однако именно диада мать-дочь имеет свою отличительную форму близости по сравнению с другими диадами. Опыт отношений дочери с матерью влияют на способность справляться с определенными стрессовыми ситуациями у девушек подростков, также вносит вклад в формирование асертивного поведения и самооценки дочери. Наша статья посвящена проблеме отношений в диаде мать-дочь как фактора, влияющего на выбор дочерями копинг-стратегий в стрессовых ситуациях. В работе описаны установки, поведение и методы воспитания матерей глазами дочерей, также представлены особенности использования девушками определенных типов преодолевающего поведения. Согласно анализу, в большинстве случаев в стрессовых ситуациях девушки идут на агрессивное поведение, тем самым прибегая к манипулятивным действиям. Корреляционный анализ связей между детско-родительскими отношениями и копинг-стратегиями подростков представлен корреляцией Пирсона: психологическое принятие со стороны матери влияет на поиск поддержки в стрессовых ситуациях; сильный контроль, строгость и дистантная позиция матери приводит к избеганию в трудных ситуациях у девушек подростков.

Ключевые слова: подростки, детско-родительские отношения, копинг-стратегии, диада мать-дочь, привязанность.

Введение

Многочисленные исследования показывают колоссальную значимость взаимоотношений матери и подростка в личной и социальной жизни подростков. Дж Боулби в своей работе о привязанности пишет, что отношения с матерью являются решающими для развития ребенка [1]. Исследования, посвященные проблемам связи детско-родительских отношений с определенными личностными особенностями подростков изучаются многими учеными [2,3,4], но данные о характере влияния детско-родительских отношений на использование подростками определенных копинг-стратегий, а именно в диаде мать-дочь отсутствуют, что обусловило актуальность настоящего исследования. Если в естественных условиях подростки выбирают компанию сверстников, то в кризисных ситуациях они склонны ориентироваться на помощь и участие значимых взрослых [5]. Подростки являются уязвимыми к негативным затруднительным жизненным ситуациям. Использование активных преодолевающих моделей поведения позволит девушкам подросткам быть результативными в разных сферах жизни. Считаем, что качественные детско-родительские отношения в диаде мать-дочь способствует развитию усилить и поддерживать адаптивные ресурсы у девушек подростков для преодоления стресса в трудных жизненных ситуациях.

Особенности отношений в диаде мать-дочь

Взаимоотношения в диаде мать-дочь не всегда предсказуемы, они зависимы друг от друга и автономны одновременно. История этих отношений начинается с момента рождения самой женщины [6,7], которая становится матерью, потому что материнство - это опыт трех поколений, как писала психоаналитик Д. Пайнз. Материнство становится основным эпизодом, помогающий понять развитие связи между матерью и дочерью. Об этом также отмечала Карин Белл, что взаимодействие между матерью и дочерью разворачивается как возобновленное и переоформленное отношение, уже имевших опыт между двумя женщинами. Обычно женщина хочет родить сына, чтобы почувствовать силу и защиту, но рожая дочь, женщина мечтает иметь мини версию себя, свою союзницу, подругу, чтобы поделиться женскими секретами и радостями. Так дочерне-материнские отношения имеют самую сильную привязанность, прежде всего в силу половой идентичности, по сравнению с отношениями в диаде мать-сын, которые не основаны на таком типе привязанности, потому что эту диаду разделяет пол ребенка и присутствие третьего тела - отца (Fischer L.R, 1991) [8].

Диада мать-дочь является наиболее близкой и эмоционально насыщенной парой. Однако, если мать уделяет должное и достаточное внимание эмоциональной сфере дочери, это способствует благотворной почве для возможности свободному выражению и проживанию своих эмоций, девочка делится своими переживаниями и у нее формируется смелость и самодостаточность [8]. Здесь также следует дополнить, что эмоционально теплые отношения в данной диаде оказывает влияние развитию более высокому психологическому благополучию дочери. В своем исследовании о психологическом благополучии и родительских установок в диаде мать-дочь Е.Г.Трошихина и М.В.Данилова пишут, что психологическое благополучие транслируется от матери к дочери как непосредственно, так и через родительские установки матери. Из этого следует, что особенности общения и взаимодействия матери с дочерью оказывают непосредственное влияние на становление дочери как женщины, включая

формирование самооценки, сексуальности, принятие своей внешности и готовности к семейной жизни [9].

Детско-родительские отношения в диаде мать-дочь влияют так же, как девушки относятся к своему телу и образу жизни, об этом в своей работе Аманда Гослин и Дебора Кунс-Бошан отметили, что позитивный образ тела дочери формируется через отношения между матерью и дочерью. [10] Об этом также писали Веред Шенаар-Голан и Офра Уолтер, подчеркивая важность эмоциональной поддержки матери в формировании положительного образа тела. Кроме того, позитивное восприятие девочками-подростками своих отношений с матерью является важным фактором ее позитивного образа тела и высокого уровня благополучия.[11]

Сепарационные процессы в отношениях между матерью и дочерью проходят намного сложнее, по сравнению с другими генеалогическими парами. В силу не только одной гендерной принадлежности, но и бессознательной проекции матери. Доктор психологических наук Н. Е. Харламенкова в своей работе о сепарации резюмирует, что более автономные девушки, легче переживающие сепарацию от матери, имеют более гармоничную гендерную идентичность [12]. Рассматривая отношения в диаде мать-дочь, следует упомянуть и о другой стороне этих отношений. Так, например в своей статье о ненависти в диаде мать-дочь психотерапевт Е. С. Зелинская дочерне-материнские чувства рассматривает как разрушающие, которые влияют на сексуальность и самоидентификацию девушек во взрослой жизни, также затрудняют сепарацию и автономную жизнь. Зависимые отношения в диаде мать-дочь препятствуют решению возрастных задач дочери и могут привести к поиску замены матери в муже или партнере во взрослой жизни [13]. Хотя в диаде мать-сын наблюдается совсем другая картина, отечественные ученые: Курмашова А.С., Мазитова Д.Е. и Дуйсенбай Г. в статье об особенностях отношения между матерью и сыном пишут, что жесткое воспитание и сильный контроль со стороны матерей имеет низкий уровень в воспитании мальчиков [14]. Если продолжать тему ненависти в этих отношениях, то Князева И.А. в статье о инцестуозном аспекте ненависти в диаде мать-дочь рассматривает эти отношения, как угрожающие для дочери потерять идентичность и раствориться в матери [15]. Современное общество поощряет чрезмерно близкие отношения между матерью и дочерью, не замечая, что скрывается под материнской любовью и заботой.

Материалы и методы исследования

Целью текущего исследования является изучение особенностей отношений в диаде мать-дочь, и влияние этих отношений на выбор копинг-стратегии девушками подростками. В настоящем исследовании участвовали 36 подростков – девушек 13-15 лет. Были использованы следующие методики: опросник «Поведение родителей и отношение подростков к ним» Е. Шафер (ПОР - Подростки о родителях) и опросник «Стратегии преодоления стрессовых ситуаций (SACS)» С.Хобфолла. Статистическая обработка полученных данных осуществлялась корреляцией Пирсона.

Результаты и их обсуждение

В ходе исследования были изучены особенности взаимоотношения матери и дочери. По опроснику ADOR «Поведение родителей и отношение подростков к ним» девушки

оценивали установки, поведение и методы воспитания своих матерей. Таким образом, только 11% подростков отмечают высокий позитивный интерес со стороны матери, у остальных девушек (89%) результаты говорят о снижении уровня позитивного интереса и принятия со стороны матери. Это означает, что девушки не требуют внимания и не обращаются за помощью к своим матерям. Так же 66% девушек показывают слабый уровень директивности, это говорит о том, что больше половины девушек описывают своих матерей как невластных, только 22% подростков отмечают среднее значение директивности, такой же процент приходится на высокий уровень жесткого контроля со стороны матери. Описывая враждебность своих матерей, 44% девушек показали высокий уровень, в то время как только 11% дочерей-подростков показали низкий уровень враждебности. По шкале автономности больше половины девушек показывают среднее значение, 33% дочерей оценивают своих матерей как снисходительных и нетребовательных, что говорит о высоком уровне автономности. Непоследовательность матери в процессе воспитания оценивается подростками в высоком значении 33%, остальные 66% отмечают среднее значение проявления непоследовательности. Другими словами, в основном девушки описывают своих матерей как непостоянных в стиле воспитания.

Результаты по методике «Поведение родителей и отношение подростков к ним» в процентном соотношении шкал представлены в диаграмме ниже:

Отвечая на вопросы опросника «Стратегии преодоления стрессовых ситуаций», подростки показали степени выраженности девяти моделей преодолевающего поведения: ассертивные действия, вступление в социальный контакт, поиск социальной поддержки, осторожные действия, импульсивные действия, избегание, манипулятивные (непрямые) действия, асоциальные действия, агрессивные действия. Преобладающим поведением в преодолении стрессовых ситуаций у девушек являются агрессивные

действия (88%), это означает, что в стрессовых ситуациях подростки идут на давление, отказываются от поиска альтернативных действий.

Корреляционный анализ связей между детско-родительскими отношениями и копинг-стратегиями подростков показал следующие результаты (таблица №1): *позитивный интерес* со стороны матери имеет высокую корреляцию с поиском социальной поддержки (0,606), также мы видим умеренную отрицательную корреляцию с манипулятивными (непрямыми) действиями (-0,552).

Уровень *директивности* сильно коррелирует с такими моделями поведения, как вступление в социальный контакт (0,609), импульсивные действия (0,726) и избегание (0,817). Другими словами, чем чаще матери используют жесткий контроль в воспитательном процессе, тем чаще подростки прибегают к импульсивным действиям и избеганию в стрессогенных ситуациях. В то же время директивность имеет высокую отрицательную корреляцию с ассертивными действиями (-0,747). Это означает, что строгое воспитание матери снижает уверенность в поведении и действиях у девушек подростков.

Враждебность – как воспитательное воздействие средне коррелирует с такими моделями преодолевающего поведения, как вступление в социальный контакт (0,534), поиск социальной поддержки (0,476), импульсивные действия (0,511) и имеет сильную корреляционную связь с избеганием (0,627). Другими словами, подозрительное отношение матери к семейной среде приводит к стратегии избегания в стрессовых ситуациях у дочерей.

Шкала *непоследовательность* сильно коррелирует с избеганием (0,758) и вступлением в социальный контакт (0,780). Также непоследовательность имеет умеренную связь с агрессивными действиями (0,486).

Таблица 1

Описание значимых корреляционных связей

Наименование параметра №1	Наименование параметра №2	Коэффициент корреляции
Позитивный интерес	Поиск социальной поддержки	,606**
Позитивный интерес	Непрямые действия	-,552*
Директивность	Ассертивные действия	-,747**
Директивность	Вступление в социальный контакт	,609**
Директивность	Импульсивные действия	,726**
Директивность	Избегание	,817**
Враждебность	Вступление в социальный контакт	,534*
Враждебность	Поиск социальной поддержки	,476*
Враждебность	Импульсивные действия	,511*
Враждебность	Избегание	,627**
Непоследовательность	Вступление в социальный контакт	,780**
Непоследовательность	Избегание	,758**
Непоследовательность	Агрессивные действия	,486*

Далее представлена таблица общих корреляционных связей (таблица 2).

Корреляционный анализ между шкалами детско-родительских отношений и копинг-стратегиями девушек, сделанный статистической обработкой Пирсона, позволяет сделать следующие выводы: положительное отношение к дочери со стороны матери, основанное на психологическом принятии, способствует тому, что девочки подростки во время стрессовых ситуаций могут прибегнуть к социальной поддержке, в то же время чем выше психологическое принятие матерей, тем ниже непрямые действия девушек в трудных ситуациях. Жесткий контроль и легкое применение своей власти в воспитательном процессе приводит к тому, что девушки в состоянии стресса идут на избегание ситуации и необдуманные действия, также такой тип воспитания снижает уровень уверенности в поведении подростков. Также, согласно корреляции, к такому типу преодолевающего поведения может привести дистантная позиция матерей в семейной системе. Из анализа интерпретации корреляционных данных видно, что подростки в основном идут на избегающее поведение в стрессовых ситуациях, об этом также свидетельствует шкала непоследовательности воспитательной практики со стороны матерей.

Заключение

Таким образом, по итогам интерпретации экспериментального исследования можно сделать следующие выводы: в основном для преодоления стрессовых ситуаций девушки прибегают к агрессивным действиям, это означает, что подростки идут на давление и отказываются от поиска альтернативных действий; низкий уровень психологического принятия со стороны матери побуждает подростка искать поддержку извне в стрессовых ситуациях; девушки прибегают к стратегии избегания в трудных ситуациях, когда матери строги с ними и применяют строгий контроль в воспитательном процессе, также если матери дистанцируются от членов семьи или же применяют резкую смену стиля воспитательной практики от строгого до либерального или наоборот; легкое применение своей власти у матерей снижает ассертивные действия у девушек подростков, это говорит о неуверенности в стрессовых ситуациях. Полученные данные позволяют еще раз дополнить факты о важности отношений между матерью и дочерью, который носит ключевой характер в развитии и становлении личности подростка.

Список литературы

1. Боулби Дж. Привязанность / Пер. с англ. Н.Г. Григорьевой и Г.В. Бурменской, М., 2003
2. Judith G. Smetana Wendy M. Rote Adolescent-Parent Relationships: Progress, Processes, and Prospects // Annual Review of Developmental Psychology 2019. 1:41-683.
3. Овсяникова Е.А., Ткаченко Н.С. Влияние детско-родительских отношений на выбор подростками копинг-стратегий // Научные ведомости. Серия: Гуманитарные науки. 2014. № 26 (197). Выпуск 24 – С. 162-167.
4. Солдатова Г.У., Ярмина А.Н. Кибербуллинг: особенности, ролевая структура, детско-родительские отношения и стратегии совладания // Национальный психологический журнал. № 3(35) 2019. – С.17- 31

5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: учебное пособие. — М.: Гардарики, 2005 – 214 с.
6. Ковалева Ю.В., Сергиенко Е.А. Контроль поведения при различном течении беременности // Психологический журнал. 2007. Т. 28. № 1. С. 70–82.
7. Fischer L.R. Between mothers and daughters. *Marriage and Family Review*, 1991, 16 С. 237–248
8. Грицаенко А. Г. Влияние матери на становление безопасного поведения дочери / А. Г. Грицаенко // Обучение и воспитание: методика и практика. – 2016. – № 30. – С. 237–242
9. Сергиенко Е.А., Соколова О.А. Динамика личностных характеристик женщины в период беременности как фактор психического здоровья матери и ребенка // Психологический журнал. 2007. Т. 28. № 6. С. 69–81.
10. Goslin A., Koons-Beauchamp D. The Mother-Daughter Relationship and Daughter's Positive Body Image: A Systematic Review // *The Family Journal* Volume 31, Issue 1, January 2023, Pages 128-139. <https://doi.org/10.1177/10664807221104109>
11. Shenaar-Golan V., Walter O. Mother-Daughter Relationship and Daughter's Body Image // *Health*. Vol.07 No.05(2015), Article ID:56267,12 pages
12. Трошихина Е.Г., Данилова М.В. Мать и дочь: взаимосвязь психологического благополучия и родительских установок в разные периоды взрослости // *Вестник СПбГУ. Психология*. 2023. Т. 13. Вып. 2. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu16.2023.205>
13. Харламенкова Н. Е. Признаки сепарации дочери в отношениях с маскулинной и фемининной матерью. *Психологический журнал*, 2013, том 34, № 5. С. 58–68.
14. Курмашова А.С., Мазитова Д.Е., Дуйсенбай Г. Особенности отношения между матерью и сыном // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: Психология*. №1(70). 2022. DOI: 10.51889/2022-1.1728-7847.38%20
15. Зелинская Е. С. Ненависть в диаде «мать-дочь» // *Журнал клинического и прикладного психоанализа*. Том IV. № 3. 2023.
16. Князева И.А. Инцестуозный аспект ненависти в диаде мать-дочь // *Журнал клинического и прикладного психоанализа / ТОМ 4. № 3. 2023.*

Ж.Е. Кожобекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана

Бала – ата-ана қарым-қатынасының ана мен қыз диадасындағы копинг стратегияға әсері

Андатпа. Даму психологиясы саласындағы ғылыми әдебиеттерді талдауға сәйкес, баланың тұрақты психикасының қалыптасуында ана рөлі басым орын алады. Дегенмен, бұл ана-қыз диадасының басқа диадамен салыстырғанда жақындықтың өзіндік ерекшелігі бар. Қызының анасымен қарым-қатынасының тәжірибесі жасөспірім қыздардың белгілі бір стрестік жағдайларды жеңу қабілетіне әсер етеді, сонымен қатар қызының сенімді мінез-құлқы мен өзін-өзі бағалауының қалыптасуына ықпал етеді. Біздің мақала қыздардың стрестік жағдайларда копинг стратегияларын таңдауына әсер ететін фактор ретінде ана мен қыз диадасындағы бала мен ата-ана қарым - қатынасы мәселесіне арналған. Жұмыста аналарды қыздарының көзімен

тәрбиелеудің көзқарастары, мінез-құлқы мен әдістері сипатталған, сонымен қатар қыздардың күрескер мінез-құлықтың белгілі бір түрлерін қолдану ерекшеліктері келтірілген. Талдаудың нәтижесіне сәйкес, көп жағдайда стрестік жағдайларда қыздар агрессивті мінез-құлыққа барады, осылайша манипуляциялық әрекеттерге жүгінеді. Ата-ана мен бала қарым-қатынасы және жеткіншектердің копинг стратегиялары арасындағы байланыстардың корреляциялық талдауы Пирсон корреляциясымен ұсынылған: ана тарапынан психологиялық қабылдау стрестік жағдайларда қолдау іздеуге әсер етеді; ананың бақылауы, қатаңдығы және қашықтағы позициясы жасөспірім қыздарды қиын жағдайлардан аулақ болуға әкеледі.

Түйін сөздер: балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасы, жеткіншектер, копинг стратегия, ана мен қыз диадасы, тіркеме.

Zh.E. Kozhabekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

The influence of child-parent relations on coping strategies in the mother-daughter dyad

Abstract. According to an analysis of scientific literature in the field of developmental psychology, the maternal role occupies a dominant position in the formation of a stable psyche of the child. However, it is the mother-daughter dyad that has its own distinctive form of intimacy compared to other dyads. The experience of a daughter's relationship with her mother influences the ability to cope with certain stressful situations in teenage girls and also contributes to the formation of the daughter's assertive behavior and self-esteem. Our article is devoted to the problem of relationships in the mother-daughter dyad, as a factor influencing the daughters' choice of coping strategies in stressful situations. The work describes the attitudes, behavior and methods of raising mothers through the eyes of their daughters, and also presents the features of girls' use of certain types of overcoming behavior. According to the analysis, in most cases, in stressful situations, girls resort to aggressive behavior, thereby resorting to manipulative actions. A correlation analysis of the connections between parent-child relationships and coping strategies of adolescents is represented by the Pearson correlation: psychological acceptance on the part of the mother affects the search for support in stressful situations; strong control, strictness and a distant position of the mother leads to avoidance in difficult situations in teenage girls.

Key words: teenagers, child-parent relations, coping strategies, mother-daughter dyad, attachment.

References

1. Bowlby J. Attachment / Trans. from English N.G. Grigorieva and G.V. Burmenskoy, M., 2003
2. Judith G. Smetana Wendy M. Rote Adolescent-Parent Relationships: Progress, Processes, and Prospects // Annual Review of Developmental Psychology 2019. 1:41-683.
3. Ovsyanikova E. A., Tkachenko N. S. , the influence of child-parent relations on the choice of coping strategies by adolescents // scientific bulletins Series Humanities. 2014. No. 26 (197). Issue 24 – pp. 162-167
4. Soldatova G.U. , Yarmina A.N. Cyberbullying: features, role structure, parent-child relationships and coping strategies // National Psychological Journal No. 3(35) 2019 – P. 17-31

5. Karabanova O.A. Psychology of family relationships and the basics of family counseling: Textbook. - M.: Gardariki, 2005 - 214 p.
6. Kovaleva Yu.V., Sergienko E.A. Control of behavior during different stages of pregnancy // Psychological Journal. 2007. T. 28. No. 1. P. 70–82.
7. Fischer L.R. Between mothers and daughters. Marriage and Family Review, 1991, 16 pp. 237–248
8. Gritsaenko, A. G. The mother's influence on the development of her daughter's safe behavior / A. G. Gritsaenko // Training and education: methods and practice. – 2016. – No. 30. – P. 237–242
9. Sergienko E.A., Sokolova O.A. Dynamics of a woman's personal characteristics during pregnancy as a factor in the mental health of mother and child // Psychological Journal. 2007. T. 28. No. 6. P. 69–81.
10. Goslin A., Koons-Beauchamp D. The Mother-Daughter Relationship and Daughter's Positive Body Image: A Systematic Review // The Family Journal Volume 31, Issue 1, January 2023, Pages 128-139. <https://doi.org/10.1177/10664807221104109>
11. Shenaar-Golan V., Walter O. Mother-Daughter Relationship and Daughter's Body Image // Health. Vol.07 No.05(2015), Article ID:56267, 12 pages
12. Troshikhina E.G., Danilova M.V. Mother and daughter: the relationship between psychological well-being and parental attitudes in different periods of adulthood // Bulletin of St. Petersburg State University. Psychology. 2023. T. 13. Issue. 2. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu16.2023.205>
13. Kharlamenkova N. E. Signs of separation of a daughter in relations with a masculine and feminine mother 2013 PSYCHOLOGICAL JOURNAL, 2013, volume 34, no. 5, p. 58–68
14. Kurmashova A.S., Mazitova D.E., Duisenbai G. Features of the relationship between mother and son // BULLETIN of KazNPU named after Abaya, Psychology series, No. 1(70) 2022. DOI: 10.51889/2022-1.1728-7847.38%20
15. Zelinskaya E.S. Hatred in the mother-daughter dyad // Journal of Clinical and Applied Psychoanalysis. Volume IV. No. 3. 2023
16. Knyazeva I.A. The incestuous aspect of hatred in the mother-daughter dyad // Journal of Clinical and Applied Psychoanalysis / VOLUME 4 No. 3 (2023)

Сведения об авторах:

Ж.Е. Қожабекова – докторант второго курса специальности 8D03103 – «Психология», Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, улица Кажымукана, 11, 010000, Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ж.Е. Қожабекова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 8D03103 "Психология" мамандығының екінші курс докторанты, Қажымұқан көшесі, 11, 010000, Астана, Қазақстан.

Information about authors:

Zh.E. Kozhabekova – second-year doctoral student of the specialty 8D03103 "Psychology" of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazhymukan Street, 11, 010000, Astana, Kazakhstan

МРНТИ 14.35.07

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-389-404>

Научная статья

Взаимоотношения между научным руководителем и докторантом: апробация измерительной шкалы

Ю.С. Токатлыгиль*^{id}, А.Ж. Салиева^{id}, А.С. Мамбеталина^{id}, А.В. Кармелюк^{id}

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор для корреспонденции: tokatligily@yandex.ru*

Аннотация. Взаимоотношения между научным руководителем и докторантом являются ключевым фактором, определяющим успешность завершения диссертационного исследования. В этой связи в условиях растущей конкуренции и требований к качеству докторского образования важно иметь объективные и надежные инструменты измерения взаимоотношений между научными руководителями и докторантами. Настоящее исследование направлено на разработку и апробацию измерительной шкалы для оценки опыта взаимоотношений докторантов и выпускников докторантуры с научными руководителями, включая проверку надежности и выявление факторной структуры. В исследовании приняли участие 85 респондентов, в числе которых докторанты, PhD, выпускники без защиты. Методология включала описательные статистики, статистический показатель Альфа Кронбаха ($\alpha = 0.94$) и факторный анализ. Результаты проведенного исследования позволили выделить три латентных компонента, ставших основой для разработки шкал, описывающих впечатления респондентов об опыте отношений с научным руководителем в период обучения в докторантуре. Основными измеряемыми аспектами стали позитивный опыт исследовательского сотрудничества, оказываемая поддержка и негативные аспекты сотрудничества (в том числе эксплуатация докторантов). Полученные результаты свидетельствуют о перспективности психометрических свойств представленной шкалы и показателей достоверности. Практическая значимость исследования состоит в том, что шкала оценки опыта взаимоотношений с научным руководителем может быть использована как инструмент для мониторинга качества научного руководства, а также разработки образовательных стратегий, направленных на улучшение взаимодействия между научными руководителями и докторантами, что будет способствовать минимализации конфликтов и успешной реализации диссертационных исследований.

Ключевые слова: докторантура, PhD, научное руководство, докторское образование, измерительная шкала, факторный анализ.

Введение

Образовательный процесс докторантуры преимущественно реализуется в повседневной практике научного руководства [1]. В ранее проведенных исследованиях отмечается, что отношения между научным руководителем и докторантом развиваются постепенно посредством встреч, в ходе которых обе стороны оценивают друг друга с точки зрения идеологических установок, ценностных ориентиров, поведенческих характеристик, а также стиля общения [2]. Позитивные отношения способствуют благополучию, удовлетворенности докторантов, а также исследовательскому прогрессу [1], [3], [4], [5]. Напряженные отношения с научным руководителем, напротив, могут приводить к стрессу и отчислению [4], [6]. В этом контексте интерес к систематическому измерению и оценке отношений между научным руководителем и докторантом становится популярной тенденцией в международном образовательном пространстве. Исследователи отмечают, что подобные исследования могут способствовать усилению сильных сторон образовательной программы, улучшению среды обучения [7], что впоследствии приведет к повышению исследовательской продуктивности [8]. Следует отметить, что казахстанские университеты тоже работают в этом направлении, проводя опросы обучающихся, в том числе докторантов. Ограничением подобных локальных исследований является надежность измерительных инструментов. Это обуславливает критически важную потребность в разработке надежных инструментов для оценки опыта отношений с научным руководителем.

Целью настоящего исследования является апробация измерительной шкалы, направленной на изучение опыта докторантов и выпускников докторантуры в отношениях с научным руководителем. Исследование направлено на выявление ключевых компонентов обозначенных отношений, включая позитивный опыт исследовательского сотрудничества, оказываемую поддержку и возможные негативные аспекты сотрудничества.

Исследовательские вопросы:

1. Какова надежность апробируемого инструмента оценки опыта отношений с научным руководителем?
2. Какова факторная структура апробируемого инструмента оценки опыта отношений с научным руководителем?

Представленная статья продолжается обзором литературы, посвященной изучению взаимоотношений между научным руководителем и докторантом. Описана методология исследования, включая методы исследования, выборку, статистическую обработку методом факторного анализа. В обсуждении обобщены результаты исследования, обозначены ограничения и перспективные направления будущих исследований.

Обзор литературы

Научное руководство является одним из важных факторов успешного завершения диссертационного исследования [9]. В литературе уделяется достаточно много

внимания характеристикам хорошего научного руководителя. Например, к атрибутам качественного руководства докторантами относят дисциплинированность и знание методологии научным руководителем [10]; частые встречи с докторантами [11]; эффективную обратную связь [12], [13]; информационную и эмоциональную поддержку докторантов [14]; взаимное соответствие ожиданий от научного руководства [15] и многие другие.

Кроме того, в исследованиях выделены роли и стили научного руководства. Andrew обозначил две роли научного руководителя: 1) эксперт/менеджер транслирует конкретные знания и рекомендации; 2) фасилитатор способствует росту и развитию докторантов в недирективной манере [16].

Wichmann-Hansen и Herrmann отметили значительно больше ролей научного руководителя: 1) освободитель, побуждающий к исследованию; 2) экспертный коуч, предлагающий экспертизу диссертации; 3) руководитель, дающий четкие указания; 4) академический эксперт, предлагающий множество идей и методов для выполнения исследования; 5) руководитель проекта, формально наблюдающий и контролирующий процесс исследования [17].

Deuchar определил четыре парадигмы стилей научного руководства. *Laissez-faire стиль* характеризует наблюдательная позиция научного руководителя, который позволяет докторанту самостоятельно управлять диссертационным исследованием. *Пасторальный стиль*: научный руководитель оказывает только персональное сопровождение. *Режиссерский стиль* предполагает поддержку в исследовательском проекте. *Контрактный стиль* предусматривает договоренность между научным руководителем и докторантом о степени поддержки, необходимой для реализации диссертационного исследования и личных аспектов [18].

Довольно интересная категоризация из шести стилей научного руководства предложена Gruzdev, Terentev и Dzhaferova. *Супергерой* – отличает высокий уровень вовлеченности в диссертационное исследование как на этапе методологического обоснования, так и в процессе организации эмпирического исследования, а также во время выхода на защиту. *Не вмешивающийся*, т.е. не выполняющий ни одной функции научного руководства. *Исследовательские консультанты* проявляют активное участие в сборе исследовательских данных, консультируют по отбору методов, помогают с публикациями, но не занимаются редактированием текста диссертации, и не оказывают организационную помощь при выходе на защиту. *Медиаторы исследовательской практики* не проявляют участие в организационной работе как в полевых исследованиях, так и во время выхода на защиту. Однако занимаются редактированием текста диссертации и публикациями. *Партнеры по диалогу* выполняют первичную консультативную работу, в частности, рекомендуют литературу, дают советы по отбору методов исследования, комментируют полученные результаты и выводы. *Менторы* оказывают поддержку в организации коммуникации с экспертами по теме диссертации, информируют о научных событиях, помогают в публикации статей [19].

Еще одним немаловажным аспектом, которому уделяется внимание в научной литературе, является взаимоотношения между научным руководителем и

докторантом. Хорошие рабочие межличностные отношения связаны с прогрессом и удовлетворенностью докторантов [20]. Следует заметить, что долгосрочное индивидуальное взаимодействие между научным руководителем и докторантом не имеет подобных аналогов. Это предъявляет определенные требования к обоим сторонам. В научной литературе констатируется невозможность определения четких критериев удовлетворительных или соответствующих академических отношений. Практика варьируется в зависимости от университета, научного направления, формы обучения, типа образовательной программы. Вместе с тем в целях реализации эффективного взаимодействия и успешного завершения исследования рекомендуется ожидания, роли и границы четко сформулировать в устной и письменной форме в начале реализации образовательной программы [21].

Отношения между научным руководителем и докторантом не лишены этических дилемм, о которых, как правило, мало сообщается в академических кругах. Результаты исследования Löfström и Pyhältö показали отсутствие общего понимания по ряду аспектов, в числе которых эксплуатация, автономия, благополучие, неадекватное научное руководство, справедливость [22]. Проблема жестокого обращения и эксплуатации докторантов разрабатывается Cohen и Varuch. Предложенная концептуальная модель включает темную триаду личности (нарциссизм, макиавеллизм, психопатия), восприятие блокировки целей и восприятие этической культуры как потенциальные характеристики научного руководителя. Авторы утверждают, что жестокое обращение и эксплуатация докторантов влияет на завершение обучения и будущую карьеру [23]. Противоположные дуальные отношения также проблематичны. Научное руководство, в основе которого глубокая дружба, терапевтические или интимные отношения, эмоционально и психологически скомпрометировано [24].

Таким образом, этика научного руководства может предсказать как положительные переменные результата (вовлеченность, удовлетворенность докторантурой и руководством), так и отрицательные (выгорание, намерение бросить обучение). Автономия и благотворительность являются важными компонентами вовлеченности, а верность, справедливость и непричинение вреда чрезвычайно необходимы для удовлетворенности докторантов [24].

В научной литературе актуализируется проблема разработки инструментов для оценки отношений между научным руководителем и докторантом [23]. Одним из таких инструментов является опросник по взаимодействию научного руководителя и докторанта (QSDI), который предоставляет обратную связь о стиле межличностного общения с точки зрения докторанта [25].

Метод

Этика исследования

Респонденты были проинформированы о цели исследования, возможных рисках и выгодах участия. Получено информированное согласие, что предполагает полное понимание добровольности участия в исследовании и конфиденциальности.

Проведенный опрос исключал возможность причинения участникам физического или психологического вреда.

Участники исследования

В исследовании приняли участие 85 человек, из них 17 мужчин и 68 женщин. Включая 51 докторанта, 7 PhD и 27 выпускников без защиты. Возраст от 24 до 59 лет ($M = 34$; $SD = 6.9$) (Таблица 1).

Проводился целенаправленный отбор респондентов по следующим критериям: 1) докторанты первого, второго и третьего курса; 2) PhD, обучавшиеся в казахстанских университетах; 3) выпускники казахстанской докторантуры, не защитившие диссертации; 4) научное направление респондентов – социальное, гуманитарное, образование.

Таблица 1

Демографические характеристики участников исследования (n=85)

Респонденты	Количество	Процент
Пол		
Мужской	17	20
Женский	68	80
Статус		
Докторант	51	60
PhD	7	8
Выпускник без защиты	27	32
Научное направление		
Гуманитарное	29	34
Социальное	31	36.5
Образование	25	29.5

Измерение

Социально-демографические характеристики респондентов измерялись посредством специально разработанного опросника, который включал четыре ключевых пункта: пол, возраст, статус, научное направление. Каждый пункт анкеты предназначен для обеспечения точности и надежности данных, что является критически важным для последующего анализа и интерпретации результатов исследования.

Опросник «Опыт докторантов в отношениях с научным руководителем» состоит из 24 пунктов, объединенных в три блока, которые в совокупности направлены на изучение опыта докторантов в отношениях с научным руководителем. Первый блок включает семь вопросов, направленных на выявление удовлетворенности процедурой подбора научного руководителя и зарубежного консультанта (например, пункты: «Я удовлетворен процедурой подбора научного руководителя диссертационного

исследования», «Мои пожелания учитывались при подборе зарубежного научного консультанта»). Изучение удовлетворенности количеством и качеством времени, проведенным с научным руководителем («Я доволен количеством и качеством времени, проведенным с научным руководителем»). Оценку удовлетворенности методологической поддержкой, оказываемой научным руководителем («Научный руководитель оказал мне методологическую поддержку в подготовке и публикации научной статьи в рейтинговом журнале»).

Второй блок представлен семью вопросами, касающимися исследовательской практики научного руководителя (например, такие пункты, как «Мой научный руководитель проводит интересные исследования», «Мой научный руководитель имеет репутацию хорошего исследователя», «Мой научный руководитель прилагает(л) все усилия, чтобы я написал качественную диссертацию» и др.).

Третий блок состоит из десяти вопросов, раскрывающих опыт взаимоотношений с научным руководителем (например, «Мне психологически комфортно работать с научным руководителем», «Научный руководитель оказывает(л) мне поддержку в случае неконструктивной критики со стороны научной общественности», «Научный руководитель предоставляет(л) регулярную и конструктивную обратную связь о прогрессе моего диссертационного исследования» и др.).

Применялась пятибалльная шкала Лайкерта (5 – полностью согласен и 1 – совершенно не согласен). Показатель надежности по Альфа Кронбаха составил 0.94.

Анализ данных

Обработка исследовательских данных осуществлялась в программе Statistica 12. Применение описательных статистик позволило получить общее представление о распределении данных, центральных тенденциях и вариабельности.

Для проверки шкал, изучающих опыт респондентов в отношениях с научным руководителем, применялся факторный анализ методом главных компонент, вращение Varimax raw. Для проверки внутренней надежности шкал использовался Альфа Кронбаха. При интерпретации факторных нагрузок в качестве эмпирического правила придерживались того, что нагрузки выше 0.71 являются превосходными, 0.63 – очень хорошими, 0.55 – хорошими и 0.45 – средними. Нагрузки ниже 0.32 являются низкими и не подлежат интерпретации [26].

Результаты

Описательные статистики

Описательные статистики вопросов опросника представлены в таблице 2. Нормальность распределения данных проверялась посредством критерия Шапиро-Уилка.

Таблица 2

Описательные статистики пула пунктов, используемых для оценки опыта респондентов в отношениях с научным руководителем (n=85)

Пункт	Формулировка вопроса	M	SD	Skewness	Kurtosis
HP01	Мой научный руководитель соответствует моим ожиданиям	3.76	1.11	-0.87	0.04
HP02	Я удовлетворен процедурой подбора научного руководителя диссертационного исследования	3.51	1.18	-0.53	-0.67
HP03	Мои пожелания учитывались при подборе зарубежного научного консультанта	3.62	1.03	-0.76	-0.00
HP04	Стиль работы моего научного руководителя типичен для кафедры, на которой я обучаюсь (лся)	3.88	0.83	-0.64	0.13
HP05	Я доволен количеством и качеством времени, проведенным с научным руководителем	3.68	1.06	-0.86	0.26
HP06	Научный руководитель обладает специальными знаниями в области моего диссертационного исследования	3.81	1.00	-0.90	0.35
HP07	Научный руководитель оказал мне методологическую поддержку в подготовке и публикации научной статьи в рейтинговом журнале	3.52	1.05	-0.70	-0.10
HP08	Мой научный руководитель проводит интересные исследования	3.83	0.93	-0.90	0.87
HP09	Мой научный руководитель имеет репутацию специалиста, у которого докторанты своевременно выходят на защиту диссертации	3.60	1.10	-0.77	-0.02
HP10	Мой научный руководитель имеет репутацию хорошего исследователя	4.00	0.92	-0.92	0.64
HP11	Мой научный руководитель имеет репутацию хорошего преподавателя	4.23	0.79	-0.88	0.40
HP12	Научные интересы научного руководителя совпадают с моими	3.62	1.13	-0.56	-0.62
HP13	Мой научный руководитель прилагает(л) все усилия, чтобы я написал качественную диссертацию	3.63	1.04	-0.94	0.57
HP14	Научный руководитель был рекомендован мне другими людьми	3.17	1.22	-0.14	-1.13
HP15	Мне психологически комфортно работать с научным руководителем	3.89	0.91	-1.03	1.35
HP16	Научный руководитель оказывает(л) мне поддержку в случае неконструктивной критики со стороны научной общественности	3.80	1.04	-0.74	-0.08

HP17	Научный руководитель оказывает(л) мне эмоциональную поддержку	3.71	1.11	-0.77	-0.10
HP18	Научный руководитель проявляет(л) внимание к моим потребностям	3.67	1.07	-0.72	-0.16
HP19	Научный руководитель интересуется(л)ся моей личной жизнью	2.67	1.18	0.40	-0.93
HP20	Научный руководитель проявляет(л) заботу обо мне как о целостной личности, а не только как о молодом исследователе	3.31	1.09	-0.21	-0.91
HP21	Научный руководитель считает(л) возможным использовать мои временные и трудовые ресурсы для реализации своих исследований, проведения аудиторных занятий, подготовки учебно-методического обеспечения	2.60	1.23	0.34	-0.97
HP22	Научный руководитель требует(л), чтобы я очень много часов в день посвящал исследовательской деятельности, в ущерб личной жизни	2.25	0.96	1.07	1.03
HP23	Научный руководитель предоставляет(л) регулярную и конструктивную обратную связь о прогрессе моего диссертационного исследования	3.62	0.96	-0.81	0.16
HP24	Научный руководитель интересуется(л)ся моим мнением по вопросам исследования и преподавания	3.60	1.03	-1.02	0.82

Примечание:

M – Mean; SD – Standard Deviation

Средние значения от 2.67 до 4.23 показывают умеренно положительное отношение респондентов к научным руководителям. Стандартное отклонение в пределах от 0.79 до 1.30 указывает на разные уровни согласия по пунктам опросника. Асимметрия в диапазоне от – 1.08 до 0.40 показывает, что распределение ответов для большинства вопросов несколько смещено в сторону более высоких оценок, что можно интерпретировать как общее удовлетворение респондентов по большинству пунктов. Эксцесс близок к нулю, что указывает на отсутствие сильных отклонений от нормального распределения.

Факторный анализ

Изучение латентных структур, лежащих в основе 24 пунктов, измеряющих опыт респондентов в отношении научного руководства, проводилось посредством анализа главных компонент. Анализ предполагал изучение собственных значений, диаграмм распределений, общей дисперсии и матрицы паттернов с целью определения пунктов, оказывающих перекрестную нагрузку на несколько компонент, а также выбросов среди переменных. Каждый раунд анализа завершался исключением какого-либо пункта, после чего проводился новый анализ. В результате были удалены следующие

одиннадцать пунктов: НР03 «Мои пожелания учитывались при подборе зарубежного научного консультанта», НР04 «Стиль работы моего научного руководителя типичен для кафедры, на которой я обучаюсь(лся)», НР05 «Я доволен количеством и качеством времени, проведенным с научным руководителем», НР07 «Научный руководитель оказал мне методологическую поддержку в подготовке и публикации научной статьи в рейтинговом журнале», НР12 «Научные интересы научного руководителя совпадают с моими», НР13 «Мой научный руководитель прилагает(л) все усилия, чтобы я написал качественную диссертацию», НР14 «Научный руководитель был рекомендован мне другими людьми», НР15 «Мне психологически комфортно работать с научным руководителем», НР16 «Научный руководитель оказывает(л) мне поддержку в случае неконструктивной критики со стороны научной общественности», НР19 «Научный руководитель интересуется(лся) моей личной жизнью», НР23 «Научный руководитель предоставляет(л) регулярную и конструктивную обратную связь о прогрессе моего диссертационного исследования».

Факторный анализ, проведенный для 13 пунктов, показал, что структура данных хорошо описывается тремя факторами (таблица 3). Первый фактор является наиболее значимым, нагрузки варьируются от 0.71 до 0.88, что свидетельствует о сильной связи этих пунктов с общим фактором, отражающим опыт исследовательского сотрудничества (например, пункты НР06 «обладает специальными знаниями», НР08 «проводит интересные исследования», НР10 «имеет репутацию хорошего исследователя» и др.). Второй фактор имеет нагрузки -0.84, которые указывают на сосредоточенность этого фактора на негативных аспектах взаимодействия с научным руководителем (например, такие пункты, как НР21 «считает(л) возможным использовать мои временные и трудовые ресурсы», НР22 «требуется(л), чтобы я очень много часов в день посвящал исследовательской деятельности»). Третий фактор представлен нагрузками от 0.75 до 0.85 и включает пункты, связанные с поддержкой докторантов (например, НР17 «оказывает(л) мне эмоциональную поддержку», НР18 «проявляет(л) внимание к моим потребностям», НР20 «проявляет(л) заботу обо мне как о целостной личности» и др.).

Таблица 3

Матрица нагрузок для 13 пунктов, описывающих опыт респондентов в отношениях с научным руководителем (анализ главных компонент, вращение Varimax gaw)

Пункты		Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
НР01	Мой научный руководитель соответствует моим ожиданиям	0.72		
НР02	Я удовлетворен процедурой подбора научного руководителя диссертационного исследования	0.71		
НР06	Научный руководитель обладает специальными знаниями в области моего диссертационного исследования	0.81		
НР08	Мой научный руководитель проводит интересные исследования	0.88		

HP09	Мой научный руководитель имеет репутацию специалиста, у которого докторанты своевременно выходят на защиту диссертации	0.82		
HP10	Мой научный руководитель имеет репутацию хорошего исследователя	0.86		
HP11	Мой научный руководитель имеет репутацию хорошего преподавателя	0.75		
HP17	Научный руководитель оказывает(л) мне эмоциональную поддержку			0.85
HP18	Научный руководитель проявляет(л) внимание к моим потребностям			0.75
HP20	Научный руководитель проявляет(л) заботу обо мне как о целостной личности, а не только как о молодом исследователе			0.84
HP21	Научный руководитель считает(л) возможным использовать мои временные и трудовые ресурсы для реализации своих исследований, проведения аудиторных занятий, подготовки учебно-методического обеспечения		-0.84	
HP22	Научный руководитель требует(вал), чтобы я очень много часов в день посвящал исследовательской деятельности, в ущерб личной жизни		-0.84	
HP24	Научный руководитель интересуется(л) моим мнением по вопросам исследования и преподавания			0.77
	Expl.Var	4.98	1.51	3.38
	Prp.Totl	0.38	0.11	0.26

Обсуждение

Целью настоящего исследования было апробация шкалы, измеряющей опыт докторантов / выпускников докторантуры в отношениях с научным руководителем. В результате были выявлены три латентных компонента, которые стали основой для построения трех шкал, описывающих впечатления респондентов об опыте отношений с научным руководителем.

Первая шкала представлена семью пунктами, описывающими опыт исследовательского сотрудничества, ожидания от сотрудничества и процедуру подбора руководителя. Достаточно высокий средний показатель по шкале указывает на то, что большинство докторантов / выпускников докторантуры удовлетворены опытом исследовательского сотрудничества со своими научными руководителями. Высокие нагрузки (0.71–0.88) свидетельствуют о значимости позитивного исследовательского сотрудничества с научным руководителем в восприятии докторантов.

Вторая шкала включает два пункта, фокусирующихся на негативных аспектах взаимоотношений с научным руководителем, включая эксплуатацию (например, использование временных ресурсов докторантов, чрезмерные требования). Пункты отражают наличие потенциальных проблем во взаимоотношениях, которые могут негативно сказываться на процессе исследования и психоэмоциональном состоянии докторантов, включая потерю мотивации. Наличие подобных аспектов подтверждается ранее проведенными исследованиями [22], [23]. В настоящем исследовании отрицательный перекоп (-0.84) и низкие средние показатели, указывают на позитивный опыт докторантов во взаимоотношениях с научным руководителем.

Третья шкала состоит из четырех пунктов, касающихся поддержки докторантов научным руководителем. Высокие нагрузки (0.75–0.85) указывают на важность этого аспекта для общего восприятия отношений с научным руководителем. Полученные результаты согласуются с выводами предыдущих исследований [14]. Довольно высокие средние значения, свидетельствуют о том, что респонденты удовлетворены поддержкой, которую им оказывали научные руководители.

Таким образом, результаты проведенного исследования демонстрируют, что успешные взаимоотношения с научным руководителем обусловлены сочетанием позитивного исследовательского сотрудничества, отсутствием выраженных негативных аспектов (эксплуатации) и оказываемой психологической поддержкой. Обозначенные компоненты формируют основу для положительного восприятия отношений, что может способствовать успешной академической и профессиональной траектории докторантов. Исследование подчеркивает важность комплексного подхода к научному руководству докторантами, включая не только академическую компетентность, но и уважительное отношение к докторантам.

Ограничения и направления будущих исследований

Одним из главных ограничений данного исследования является небольшая выборка, что может снижать обобщаемость результатов и возможности интерпретации в широком контексте. Еще одним ограничением является методология, основанная на данных самооценки, которые могут быть подвержены субъективным искажениям, таким, как социальная желательность или предвзятость памяти. Также возможно влияние культурных факторов, определяющих ожидания и восприятие роли научного руководителя в казахстанском контексте. Кроме того, по результатам факторного анализа были удалены несколько пунктов из первоначальной версии опросника из-за низких факторных нагрузок и перекрестных нагрузок на два фактора. Это может свидетельствовать о том, что некоторые аспекты отношений между докторантами и научным руководителем недостаточно полно охвачены предложенными шкалами.

Дальнейшие исследования могут быть сосредоточены на расширении выборки для получения более широких данных, которые позволят выявить общие и специфические факторы, влияющие на восприятие отношений с научным руководителем. Включая применение проверочного факторного анализа для верификации гипотезы о структуре данных, валидности и надежности модели измерения. Применение качественных

методов, таких, как интервью и фокус-группы, может дополнить количественные данные и получить более детальное понимание отношений с научным руководителем, приводящих к конфликтам и проблемам, и, напротив, способствующих успешному завершению докторантуры.

Помимо шкалы, оценивающей опыт докторантов в отношениях с научными руководителями, в будущих исследованиях необходимо разработать аналогичный инструмент для научных руководителей. Это позволит учитывать обе стороны взаимодействия и даст возможность более полно оценить динамику и особенности этих отношений.

Заключение

Проведенное исследование позволило апробировать шкалу, направленную на изучение опыта докторантов и выпускников докторантуры в отношениях с научным руководителем. В результате факторного анализа были выявлены три основных компонента, отражающие ключевые аспекты исследуемых взаимоотношений. Исследование показало, что большинство респондентов удовлетворены опытом исследовательского сотрудничества с научными руководителями и получаемой поддержкой. Низкие показатели негативного опыта в отношениях с научным руководителем указывают на относительно благополучный контекст взаимоотношений в представленной выборке. С практической точки зрения полученные результаты могут быть использованы для повышения качества научного руководства и улучшения образовательного процесса в докторантуре. В частности, на основании предложенной шкалы могут быть разработаны инструменты для регулярного мониторинга качества научного руководства. Это позволит своевременно выявлять проблемные зоны и принимать корректирующие меры, что увеличит шансы докторантов на успешное завершение диссертационных исследований.

Финансирование

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19674794).

Вклад авторов

Концептуализация: Ю.С. Токатлыгиль

Методология: Ю.С. Токатлыгиль

Формальный анализ: Ю.С. Токатлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В.

Кармелюк

Сбор исследовательских данных: Ю.С. Токатлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В. Кармелюк

Курирование исследовательских данных: Ю.С. Токатлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В. Кармелюк

Подготовка оригинального черновика статьи: Ю.С. Токатлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В. Кармелюк

Редактирование и критический обзор: Ю.С. Токатлыгиль

Финансирование: Ю.С. Токатлыгиль

Список литературы

1. Zhao C. M., Golde C. M., McCormick A. C. More than a signature: How advisor choice and advisor behaviour affect doctoral student satisfaction // *Journal of Further and Higher Education*. – 2007. – Vol. 31. No. 3. – P. 263–281. DOI: <https://doi.org/10.1080/03098770701424983>.
2. Lee A., Green B. Supervision as metaphor // *Studies in Higher Education*. – 2009. – Vol. 34. No 6. – P. 615–630. DOI: <https://doi.org/10.1080/03075070802597168>.
3. Stubb J., Pyhältö K., Lonka K. Balancing between inspiration and exhaustion: PhD students' experienced socio-psychological well-being // *Studies in Continuing Education*. – 2011. – Vol. 33. No 1. – P. 33-50. DOI: <https://doi.org/10.1080/0158037X.2010.515572>.
4. Leijen Ä., Lepp L., Remmik M. Why did I drop out? Former students' recollections about their study process and factors related to leaving the doctoral studies // *Studies in Continuing Education*. – 2016. – Vol. 38. No 2. – P. 129–144. DOI: <https://doi.org/10.1080/0158037X.2015.1055463>.
5. Sverdlik A., Hall N.C., McAlpine L., Hubbard K. The PhD experience: A review of the factors influencing doctoral students' completion, achievement, and well-being // *International Journal of Doctoral Studies*. – 2018. – Vol. 13. – P. 361–388. DOI: <https://doi.org/10.28945/4113>.
6. Lynn M. Building on success? Future challenges for doctoral education globally // *Studies in Graduate and Postdoctoral Education*. – 2017. – Vol. 8. No 2. – P. 66–77. DOI: <https://doi.org/10.1108/SGPE-D-17-00035>.
7. Ciampa K., Wolfe Z. Preparing for dissertation writing: Doctoral education students' perceptions // *Studies in Graduate and Postdoctoral Education*. – 2019. – Vol. 10 No. 2. – P. 86–108. DOI: <https://doi.org/10.1108/SGPE-03-2019-0039>.
8. Dericks G., Thompson E., Roberts M., Phua F. Determinants of PhD student satisfaction: The roles of supervisor, department, and peer qualities // *Assessment & Evaluation in Higher Education*. – 2019. – Vol. 44. No. 7. – P. 1053–1068. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602938.2019.1570484>.
9. Pyhältö K., Tikkanen L., Anttila H. Relationship between doctoral supervisors' competencies, engagement in supervisory development and experienced support from research community // *Innovations in Education and Teaching International*. – 2024. – Vol. 61. No. 3. – P. 555–569. DOI: <https://doi.org/10.1080/14703297.2022.2160369>.
10. Gube J., Getenet S., Satariyan A., Muhammad Y. Towards “operating within” the field: Doctoral students' views of supervisors' discipline expertise // *International Journal of Doctoral Studies*. – 2017. – Vol. 12. – P. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.28945/3641>.
11. Seeber M., Horta H. No road is long with good company. What factors affect Ph.D. student's satisfaction with their supervisor? // *Higher Education Evaluation and Development*. – 2021. – Vol. 15. No. 1. – P. 2–18. DOI: <https://doi.org/10.1108/HEED-10-2020-0044>.
12. Chugh R., Macht S., Harreveld B. Supervisory feedback to postgraduate research students: a literature review // *Assessment & Evaluation in Higher Education*. – 2022. – Vol. 47. No. 5. – P. 683–697. DOI: <https://doi.org/10.1080/02602938.2021.1955241>.
13. Waheed S.A., Gilani N., Zafar S. Responding to Supervisory Feedback: Doctoral Students' Understanding of Supervisors' Attitudes and Improvement of the Feedback // *Research Journal of Social*

Sciences and Economics Review. – 2021. – Vol. 2. No. 1. – P. 365-374. DOI: [https://doi.org/10.36902/rjsser-vol2-iss1-2021\(365-374\)](https://doi.org/10.36902/rjsser-vol2-iss1-2021(365-374)).

14. Vekkaila J., Virtanen V., Taina J., Pyhältö K. The function of social support in engaging and disengaging experiences among post PhD researchers in STEM disciplines // *Studies in Higher Education*. – 2016. – Vol. 43. No. 8. – P. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1080/03075079.2016.1259307>.

15. Pyhältö K., Vekkaila J., Keskinen J. Fit matters in the supervisory relationship: Doctoral students' and supervisors' perceptions of supervisory activities // *Innovations in Education and Teaching International*. – 2015. – Vol. 52. No. 1. – P. 4–16. DOI: <https://doi.org/10.1080/14703297.2014.981836>.

16. Andrew A. Supervisory power and postgraduate supervision // *The International Journal of Management Education*. – 2007. – Vol. 6. No. 2. – P. 18–29. DOI: <https://doi.org/10.3794/ijme.62.179>.

17. Wichmann-Hansen G., Herrmann K. J. Does external funding push doctoral supervisors to be more directive? A Large-Scale Danish Study // *Higher Education*. – 2017. – Vol. 74. No. 2. – P. 357–376. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-016-0052-6>.

18. Deuchar R. Facilitator, director or critical friend?: Contradiction and congruence in doctoral supervision styles // *Teaching in Higher Education*. – 2008. – Vol. 13. No. 4. – P. 489–500. DOI: <https://doi.org/10.1080/13562510802193905>.

19. Gruzdev I., Terentev E., Dzhafarova Z. Superhero or hands-off supervisor? An empirical categorization of PhD supervision styles and student satisfaction in Russian universities // *Higher Education*. – 2020. – Vol. 79. – P. 773–789. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00437-w>.

20. Ives G., Rowley G. Supervisor selection or allocation and continuity of supervision: PhD students' progress and outcomes // *Studies in Higher Education*. – 2005. – Vol. 30. No. 5. – P. 535–555. DOI: <https://doi.org/10.1080/03075070500249161>.

21. Parker-Jenkins M. Mind the gap: developing the roles, expectations and boundaries in the doctoral supervisor–supervisee relationship // *Studies in Higher Education*. – 2018. – Vol. 43. No. 1. – P. 57–71, DOI: <https://doi.org/10.1080/03075079.2016.1153622>.

22. Löfström E., Pyhältö K. Ethics in the supervisory relationship: supervisors' and doctoral students' dilemmas in the natural and behavioural sciences // *Studies in Higher Education*. – 2017. – Vol. 42. No. 2. – P. 232–247. DOI: <https://doi.org/10.1080/03075079.2015.1045475>.

23. Cohen A., Baruch Y. Abuse and Exploitation of Doctoral Students: A Conceptual Model for Traversing a Long and Winding Road to Academia // *Journal of Business Ethics*. – 2022. – Vol. 180. – P. 505–522. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-021-04905-1>.

24. Löfström E., Pyhältö K. What Are Ethics in Doctoral Supervision, and How Do They Matter? Doctoral Students' Perspective // *Scandinavian Journal of Educational Research*. – 2020. – Vol. 64. No. 4. – P. 535–550. DOI: <https://doi.org/10.1080/00313831.2019.1595711>.

25. Mainhard T., van der Rijst R., van Tartwijk J. et al. A model for the supervisor–doctoral student relationship // *Higher Education*. – 2009. – Vol. 58. – P. 359–373. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-009-9199-8>

26. Tabachnick B., Fidell L. *Using multivariate statistics* (5th ed.). – Boston: Pearson Education. – 2007. – 980 p.

Ю.С. Токадлыгиль, А.Ж. Салиева, А.С. Мамбеталина, А.В. Кармелюк
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекші мен докторант арасындағы қарым-қатынас: өлшем шкаласының апробациясы

Аңдатпа. Ғылыми жетекші мен докторант арасындағы қарым-қатынас диссертациялық зерттеудің сәтті аяқталуын анықтайтын негізгі фактор болып табылады. Осыған орай, бәсекелестіктің күшеюі мен докторантураның білім сапасына қойылатын талаптардың жоғарылауына байланысты ғылыми жетекшілер мен докторанттар арасындағы қарым-қатынасты өлшейтін объективті және сенімді құралдардың болуы маңызды. Бұл зерттеу сенімділікті тестілеуді және фактор құрылымын сәйкестендіруді қоса алғанда, докторанттар мен докторанттардың жетекшілерімен тәжірибесін бағалау үшін өлшем шкаласын әзірлеуге және тексеруге бағытталған. Зерттеуге 85 респондент, оның ішінде докторанттар, PhD, қорғаусыз бітірушілер қатысты. Әдістеме ретінде сипаттамалық статистика, Кронбахтың Альфа статистикасы ($\alpha = 0.94$) және факторлық талдау қолданылды. Зерттеу нәтижелері респонденттердің докторантурада оқу кезіндегі ғылыми жетекшімен қарым-қатынас тәжірибесі туралы әсерлерін сипаттайтын шкалаларды әзірлеуге негіз болған үш жасырын компонентті анықтауға мүмкіндік берді. Өлшенген негізгі аспектілер зерттеу ынтымақтастықтың позитивті тәжірибесі, ғылыми жетекшінің кәсіби құзыреттілігі, көрсетілетін қолдау және ынтымақтастықтың жағымсыз аспектілері (докторанттарды пайдалану) болды. Алынған нәтижелер ұсынылған шкала мен сенімділік көрсеткіштерінің психометриялық қасиеттері перспективалы екенін көрсетеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: ғылыми жетекшімен қарым-қатынас тәжірибесін бағалау шкаласы ғылыми жетекшілер мен докторанттар арасындағы өзара әрекеттесуді жақсартуға бағытталған білім беру стратегияларын әзірлеумен қатар, ғылыми жетекшілік сапасын бақылау құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бұл араздықтың азаюы мен диссертациялық зерттеулерді табысты жүзеге асыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: докторантура, PhD, ғылыми жетекшілік, докторлық білім беру, өлшем шкаласы, факторлық талдау.

Yu.S. Tokatligil, A.Zh. Salieva, A.S. Mambetalina, A.V. Karmelyuk
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The relationship between supervisor and doctoral student: validation of a measurement scale

Annotation. The relationship between supervisor and doctoral student is a key factor determining the successful completion of dissertation research. In the context of growing competition and demands on the quality of doctoral education, it is important to have objective and reliable tools for measuring the relationship between supervisors and doctoral students. The present study is aimed to develop and validate a measurement scale to assess the experience of doctoral students and doctoral graduates' relationship with a supervisor, including reliability testing and identification of factor structure. Eighty-five respondents, including doctoral students, PhDs, and non-doctoral graduates, participated in the study. The methodology included descriptive statistics, Cronbach's alpha of 0.94 statistic and factor analysis. The results of the study allowed us to identify three latent components that became the basis for the development of scales describing respondents' impressions of their experiences with their supervisor

in the period of study. The main aspects were positive experiences of research collaboration, provided support and negative aspects of cooperation (including overload work of doctoral students). The results obtained indicate the promising psychometric properties of the presented scale and validity indicators. The practical significance of the study is that the scale for assessing the experience of the relationship with the supervisor can be used as a tool for monitoring the quality of academic supervision, as well as the development of educational strategies aimed at improving the interaction between supervisors and doctoral students, which will contribute to minimizing conflicts and the successful implementation of dissertation research.

Key words: doctoral studies, PhD, scientific supervision, doctoral education, measurement scale, factor analysis.

Сведения об авторах:

Ю.С. Токатлыгиль – PhD, старший преподаватель кафедры психологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

А.Ж. Салиева – кандидат педагогических наук, доцент, и.о. профессора кафедры педагогики, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

А.С. Мамбеталина – кандидат психологических наук, доцент, заведующая кафедрой психологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

А.В. Кармелюк – магистр, директор Департамента международного сотрудничества, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ю.С.Токатлыгиль – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, психология кафедрасының аға оқытушысы, Янушкевич көш., 6, Астана, Қазақстан.

А.Ж. Салиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш., 6, Астана, Қазақстан.

А.С. Мамбеталина – психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш., 6, Астана, Қазақстан.

А.В. Кармелюк – магистр, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дің Халықаралық ынтымақтастық департаментінің директоры, Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Information about authors:

Yu.S. Tokatligil – PhD, Senior Lecturer, Department of Psychology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich, Astana, Kazakhstan.

A.Zh. Saliyeva – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Pedagogy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich, Astana, Kazakhstan.

A.S. Mambetalina – Candidate of Psychological Sciences, associated professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

A.V. Karmelyuk – Master of Science, Director of the Department of International Cooperation of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpaeva, Astana, Kazakhstan.

Ғылыми мақала
ХҒТАР 15.81.99

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-405-421>

Психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг тұлғаның мінез-құлқын субъективті реттеуші ретінде зерттелуі

Ж.Е. Турманова¹, М.М. Рыскулова¹, М. Гювен²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Гази университеті, Анкара, Түркия

(E-mail: ¹turmanova74@mail.ru, ¹ryskulova-75@mail.ru, ²mehmetguven@gazi.edu.tr)

Андатпа. Мақалада психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг мінез-құлықтың өзара ортақ сұрақтары талданады. Психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг тұлға әрекетіне субъективті реттеуші компоненттері айқындалады. Зерттеудің мақсаты психоаналитикалық әдістемелер арқылы психологиялық қорғаныс мен копингтің басым стратегияларын анықтау болып табылады. Осы мақсат келесі міндеттер арқылы орындалады: біріншіден, психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг ұғымдары жайында теориялық-әдіснамалық талдау жасау; екіншіден, В.В. Бойко ұсынған психологиялық қорғаныс механизмдерін диагностикалау әдісі арқылы психологиялық қорғаныс механизмі мен копингтің басым стратегияларын анықтау; үшіншіден қорғаныс стилдері мен копинг стратегиялардың тұлғаның өмірлік жағдайға бейімделудегі өзара байланысын зерттеу.

Заманауи психологиялық зерттеулерге теориялық шолу жасалып тақырыптың практикалық мәнділігі нақтыланды. Оның ішінде шетелдік ғалымдардың Е. Grebot, В. Paty, N. Girard, Giuseppe M, Perry J., ресейлік ғалымдар Крот А., Соколова А., қазақстандық зерттеушілер Байтемирова К., Лазарева Е. Құсайынов А., Нұрғалиева С. және т.б. еңбектері қаралды, ортақ пікірлері жинақталды. Жалпы айтқанда психологиялық қорғаныс пен копинг-стратегияларды коммуникативті мінез-құлықтың психотехникалары ретінде зерттеліп жүргені анықталды.

Зерттеу нәтижелері тұлғаның қорғаныс механизмдері мен копингтік әрекеттері белгілі бір жағдайда мінез-құлықты субъективті реттеуші компоненттері ретінде өзара байланыста екенін айқындады. Олар өмірдің кез-келген жағдайында тұлғаның мінез-құлқының өзін-өзі реттеу заңдылықтарын толық түсінуге ықпал етеді. Мақала мазмұнындағы ой-пікірлер психологиялық кеңес беру, психологиялық ағартушылық, түзету мен терапиялық жұмыс барысында тәжірибеде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: психологиялық қорғаныс механизмдері, копинг, копинг-стратегиялар, тұлға, өмірлік қиын жағдайлар, еңсеру, өзін-өзі реттеу, психологиялық қорғаныс стилдері.

Кіріспе

Қазіргі психология ғылымының қарқынды зерттеу объектісіне айналған, психоналитикалық теорияларға негізделген психологиялық қорғаныс механизмі, копинг ұғымдары жайында ғылыми пікірлердің ортақ жүйесін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қазіргі уақытта еңсеру стратегиялары және қорғаныс механизмдерінің психодинамикалық тұжырымдамасы қарқын алуда. Яғни адамның психикалық дамуы мен жоғары жүйке қызметін түсіну үшін әртүрлі теориялық бағыттар мен оның практик-өкілдері өз зерттеу нысандарына айналдыруда. Эмпирикалық зерттеулерді талдай келе психологиялық қорғаныс механизмдері адамның психикалық жай-күйін, жеке тұлғалық әрекеттерін ұйымдастыруға, тіпті психотерапиялық емдеу іс-шараларын жүзеге асыру нәтижелеріне әсерін көрсетіп отыр.

«Копинг» сөзінің мағынасын еңсеру әрекетімен түсіндіру десек, ал «психологиялық қорғаныс механизмдерін» сол әрекеттің бастапқы сипаты ретінде түсіндіруге болады. Копинг және қорғаныс механизмдері арасындағы корреляциялық түсініктер психолог ғалымдардың зерттеу назарынан тыс қалған емес, әлі де назар аударып зерттеуді қажет етеді. Аталған ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты және оларды ажырату қиын деген пікірлер бар. Осыған байланысты кейінгі кезде оларға деген ғылыми қызығушылық тағы да артып интеграциялық зерттеуді талап етуде. Мұның себебі, адамзат өмірінде күнделікті және кәсіби өмірінде психикалық жарақат алу сәттерінің жиі болуы. Басқаша айтқанда, адам өміріндегі әртүрлі шиеленістер, стресстер, жайсыздық, жанжалды сәттері және т.б. тұлғаның психикалық денсаулығының нашарлауы мен субъективті әрекетте негативті дамуын сипаттайды.

Әдіснамалық-теориялық шолу

Зерттеудің әдіснамалық негізі талдау-жинақтау тәсілдерін, статистикалық және жүйелі-құрылымдық әдістерді құрайды. Талдай келе психологиялық қорғаныс механизмі мен копинг-стратегиялардың өзара байланысы нақтыланды. Мұнда психологиялық қорғаныс механизмдері күрделі өмірлік жағдайды қабылдауына байланысты болса, ал копинг адам ресурстарының негізінде жағдайға объективті қатынас екендігін дәлелдейтін ой-пікірлердің ортақ жүйесі қалыптастырылды.

Зерттеу тақырыбының болжамын былай түсіндірейік, жағымсыз немесе мәселелі жағдай кезінде психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялары тұлғаның эмоциялық жай-күйін, өзін-өзі қабылдауының бұрмалануын, сондай-ақ мінез-құлықты ақыл-оймен басқаруды реттейді.

Осы тұста А.Ф. Кроттың психологиялық қорғаныс механизмі жайындағы пікірі болжамымызды нақтылай түседі, яғни қорғаныс механизмі мәселелік жағдайларды жеңу және игеруі санадан тыс болса да жүйке-психикалық қысымды шеше алады, тіпті процесс ретінде де көрініс табады [1].

Стресс факторлары мен психологиялық қорғаныс механизмдерін байланыстыра отырып Соколова А. біртұтас процесс ретінде қарап копингті адамның қиын өмір жағдайында кедергілерді жеңетін «еңсеру» мінез-құлқы ретінде қарастырады. Дәлірек айтсақ психологиялық қорғаныс механизмдері тұрақты, бейсаналы және тұлғаның жеке әрекеттеріне байланысты деп есептелсе, ал копинг көп жағдайда икемді, саналы және стрестік факторларға тәуелді болып келеді деп айта аламыз. [2].

Қазіргі кезде шетелдік ғалым-зерттелушілердің арасында қорғаныс стилдері мен жағдайға бейімделу стратегияларын ұсынып жүргендердің арасында E. Grebot, B. Paty, N.G. Derphanix бар. Олар психология ғылымының классик-ғалымдары Folkman S., Lazarus R. «Ways of Coping Questionary» еңбегіне сүйене отырып Bond (DSQ 40) сауалнамаларын ұсынған, олар өзара үш оң байланыстың бар екендігін дәлелдейді [3]:

а) биологиялық негізі бар қорғаныстар арқылы проблемалық жағдайды жеңу (сублимациялық сезім және күтулер);

б) жүйке жүйесінің қызметіне сәйкес «невротикалық» және жетілмеген қорғаныстар, олар тұлғаның қашу немесе аулақ болу стратегияларын ұсынады;

в) тұлғаның сол жәйтті мойындамауынан көрінетін қорғаныс механизмдерінің арасындағы байланыстар арасындағы қашу немесе жалтару сияқты күресу стратегиялары.

Отандық және шетелдік ғылыми еңбектердің мазмұны мен теориялық мәліметтерді талдап ұсынып жүргендердің бірі Байтемирова К.Б. копинг стратегияның психология ғылымындағы маңызын қарастырған [4]. Осы мәселені зерттеушілердің бірі Лазарева Е.А. психологиялық қорғаныс стратегияларын әр түрлі мінез акцентуацияларына қарай анықтап зерттеуде. Ол жасөспірімдердің өзара қарым-қатынасындағы доминантты психологиялық қорғаныс пен копинг-стратегияларды қалыптасқан мінез бітістерімен айқындаған [5].

Тұлғаның өмірлік қиын сәттерде қиындық факторларын қабылдауы мен бұрмалауы, сондай-ақ жеңу мүмкіндіктерін ашып талдауда төтенше және дағдарыстық жағдайлар тәжірибелеріне сүйеніп Құсайынов А.Б., Нұрғалиева С.Т. тұлғаның өмірлік стресс факторларын және одан шығудың тәсілдерін қорғаныс механизмдер мен копинг-стратегиялар амалдарын жазып шыққан [6].

Зерттеу барысында Di Giuseppe M., Perry J. және т.б. авторлардың қорғаныс механизмдерін бағалауда Q-сұрыптау шкаласын (DMRS-Q нұсқасы) қолдануға практик-психологтарға кеңес береді. Мұнда «APA PsycTests Database» бойынша барлық құқықтары қорғалған, психологиялық қорғаныстың нақты және ықтималды нұсқаларының сапалық шкаласы енгізілген. DMRS-Q мәлімдемесінің мазмұны қорғаныс механизмі үшін шкала бойынша қорытынды мен интерпретацияларды қамтиды. Бастапқыда Q-сұрыптау мәлімдемелері адамның ішкі немесе сыртқы факторлы күйзелістерді бастан кешіруде пайда болатын жеке психикалық күйлерге сілтеме жасайды. Оған қоса қарым-қатынас динамикасына, вербальды және вербалды емес шарттарға, копинг мінез-құлқы дағдылары мен бұрмаланған қабылдау сәттеріне сілтеме жасалып жарамдылығы тексерілген [7].

Осы тұста қорғаныс механизмдерінің иерархиясын жасай отырып Giuseppe M., Perry J. салыстырмалы түрде жетілу дәрежесіне сәйкестендірілген «қорғаныс категорияларын»

бөліп көрсетеді [8]. Бейімделу процесіне қарай жеке тұлғаның қорғаныс қызметін сипаттау үшін олар үш топқа жіктеледі, атап айтқанда: «әлі қалыптаспаған немесе жетілмеген», «невротикалық», «жетілген» қорғаныс механизмдерінің категориялары. Жетілмеген қорғаныс категориясы ең көп таралған болып табылады және іс-әрекетте шындықты теріске шығаруға және бұрмалауда барлық қорғаныстарды қамтиды. Бұл категория өзінің ішкі екі бағытын қамтиды: депрессиялық қорғаныс және бас тарту немесе қашу позициясындағы қорғаныстар. Мұнда әрекетсіздік, көмек көрсетуден бас тарту шағымдары, пассивті агрессия, өзін-өзі көрсетуге тырыспау, басқа әрекеттерге проективті сәйкестендірудің болмауы, өзін-өзі көрсетудің құнсыздануы сияқты депрессиялық сезімдегі қорғаныстар. Ал, екіншісіне – өз бейнесін және басқа адамның бейнесін идеализациялау, рационализация, құдіреттілік, аутизмге тән қиялдар сияқты депрессиялық емес қорғаныс механизмдерін жатқызуға болады.

Сондай-ақ, Набиуллина Р. және Тухтарова И. жетілмеген қорғаныс категориясы тұлғаның ішкі қарама-қайшылығын, осалдылығын немесе сыртқы стрестік жағдайларды шешуде эмоционалды-танымдық жақтарды көрсете алмауымен сипаттайды [9]. Демек, бұл жағдайда тұлға қажетсіз ойларды, сезімдерді, әрекеттерді анықтай алмай, қауіп-қатер сезімін күшейтіп қорғаныс стратегияларына ие болмайды.

Келесі санаттағы жетілген қорғаныс механизмдер сол жағдайға бейімделудің жоғары деңгейін көрсетеді, теориялық тұрғыда айтқанда оң копинг-стратегияларға негізделген ең бейімделгіш қорғаныс механизмдерін құрайды. Жетілген қорғаныс механизмдері интеграциялық тәжірибе ретінде ішкі және сыртқы стрестік жағдайларды реттеуде белсенді деп айта аламыз.

Осы тұста зерттеуші ғалым Valliant G.E. қорғаныс механизмдерді тұлғаға психогенді стресс жағдайларын реттеуге сезім мен ойды біріктіретін өмірлік жағымсыз жәйттермен күресуге көмектесіп күйзелістің ішкі немесе сыртқы себептерін оңтайландырады және жою мүмкіндіктерін ашады деп талдап көрсеткен [10].

Perry J., Henry M. психотерапиялық жағынан қорғаныс механизмдерін зерттеуде оларды бағалау шкалаларын қолданған. Ол қорғаныс механизмдерін тұлғаның өмірдегі стрестік жағдайларды шешумен әрекеттің бейімделу динамикасы деп өз тәжірибелерінде психологиялық құбылыс ретінде сипаттайды [11].

Соңғы уақыттарды копинг және қорғаныс механизмдері арасындағы байланыс үнемі зерттеу назарында жүр. Осыған орай шетелдік ғалымдар Silverman J. және Doorn K. копинг және қорғаныс механизмдеріне жалпы шолу жасап «American Psychological Association (APA)» қауымдастығында жүйелі зерттеулердің бірқатарын топтастырып өз моделдерін ұсынады. Ғылыми салалық ұйымдарда эмпирикалық зерттеулер өткізіп бейімделмеген копинг пен жетілмеген қорғаныс механизмі арасындағы және бейімделуші копинг пен жетілген қорғаныс механизмдерінің арасындағы тұрақты корреляцияны немесе байланысты анықтаған. Пәнаралық пікірлерді ескеріп копинг пен қорғаныс механизмдерінің шкалаларын психотерапиялық тәжірибедегі болжамдарын ұсынған [12].

Классикалық және қазіргі психоанализде, когнитивизмде және қарым-қатынас психологиясы саласының теориясында психологиялық қорғаныс механизмін феномен ретінде

ұсынады. Пәнаралық қарама-қайшы пікірлерді саралай келе осындай еңбектердің біріне Sokolova E.T. «психологиялық қорғаныс феномені» жайындағы мақаласын ұсынуға болады. Мұнда қорғаныс механизмдерінің өзгергіштігін, әлеуметтік бейімделудегі тиімділігін, тұлғалық жетілуде психикалық саулықтың объективті шарттарын көрсетеді [13].

Тұлғаның мотивациялық сферасының динамикалық құбылысы қандай да бір қауіпті немесе қиын мәселеден шығуы, қиындықты еңсеруі субъективті шартталған болып табылады. Адамның мақсатқа жетуге ұмтылған әрекеттері оның биологиялық болмысына, біліміне, өмірлік тәжірибелері мен құндылықтарына қарай бейімделіп отырады. Осы пікірді нақтылауда зерттеушілер Carver C.S., Connor-Smith J. «Тұлға және копинг» тақырыбындағы ғылыми мақаласына тоқталамыз. Бұл зерттеушілер адам табиғатын және оның даралығын айта келе өмірлік жағдайларда іштей психологиялық және физикалық жүйелерді динамикалық ұйымдастыруын теориялық және практикалық психологиялық пікірлермен талдайды [14].

Қорыта келе, психологиялық қорғаныс механизмі мен копинг мәселесін психологиялық білімдердің өзгермелі контекстінде тұжырымдамалық аппарат ретінде тереңнен түсіну қажеттілігі алдымызда тұрған мәселе болып табылады. Бұл категориялардың ең алдымен генезисін зерттеу тұр, яғни оның психоаналитикалық негізін нақтылап когнитивті психологиялық сипатын талқылау. Қорғаныс механизмі мен копингтің феноменологиясын теориялық тұрғыда нақтылау когнитивті психология теориясымен шартталады. Зерттеу мақсатына сәйкес қорғаныс механизмі мен копинг-стратегияларын диагностикалау арқылы копинг және психологиялық қорғаныс механизмдерінің тұлғаның мінез-құлқын субъективті реттеуші екені дәлелденді.

Зерттеу әдістемесі

Психологиялық қорғаныс механизмі мен копингтің басым стратегияларын диагностикалау міндеті атқарылды. Зерттеу әдісі ретінде қарым-қатынас психологиясы саласының көрнекті зерттеушісі – В.В. Бойконың психологиялық қорғаныс стратегиясын диагностикалау сауалнамасы қолданылды [15]. Бұл іскерлік және тұлғааралық қарым-қатынастағы психологиялық қорғаныстың басым стратегиясын диагностикалау ретінде танымал әдістеме болып табылады. Сауалнама әр бағыттағы 24 тұжырымдамалардан тұрады. Жауаптар нұсқасы әр тұжырымға жеке «а»; «б»; «в»; параметрлерін ұсынады. Сауалнама нәтижесі ұпайлар арқылы есептеліп интерпретацияланады.

Зерттеу нысаны: әртүрлі жастағы тұлғалардың психологиялық қорғаныс стратегиялары. Зерттеу пәні: тұлғаның психологиялық механизмдері және копинг мінез-құлқы.

Мазмұнды интерпретациясы: осы немесе басқа типтегі жауаптар неғұрлым көп болса, соғұрлым психологиялық қорғаныстың тиесілі стратегиясы айқын көрінеді. Егер алынған нәтижелер саны шамамен бірдей болса, онда қарым-қатынаста тұлға субъективті шындықтың әртүрлі қорғанысын белсенді қолдана алатынын көрсетеді.

Сауалнаманың мазмұны ынтымақ пен тыныштықты қалау, мәселеден қашу, болдырмау, қалыс қалу және агрессивтілік сияқты стратегиялардың басымдылығын анықтауға мүмкіндік береді. Интерпретация бойынша тұлғаның мінез-құлқының ерекшеліктерін білу өмірдегі қажетсіз қақтығыстарды болдырмауға және әрекет барысында тұлғаның психологиялық сауатты әрекет етуін қамтамасыз ететін стратегиялар нақтыланады.

Мәліметтерді өңдеу үшін статистикалық талдау жасалды, SPSS 11.1 for Windows бағдарламалық әдісі қолданылды. Математикалық статистикалық әдіс ретінде түсіндірмелі статистика және Спирменнің корреляциялық талдау әдістері пайдаланылды.

Нәтижелерді талдау

Эмпирикалық зерттеуге қатысқан зерттелінушілерге жауап парақшалары әзірленді, өзіне тән психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиясын белгілеу ұсынылды.

Зерттеуге қатысқандар: 17-25 жас аралығындағы тұлғалар, гуманитарлық саладағы қызметкерлер мен студент жастар. Жалпы саны 120 зерттелінуші.

Зерттелінушілердің берілген тұжырымдарға әртүрлі сипаттағы жауаптар саны алып есептелінді. Жауаптар нұсқасы келесідей жіктеліп талданды:

«а» нұсқасы – ынтымақтастық, бейбіт-татулықты қалау; ізгі ниеттілік, жағымды көзқарас, адамгершілік, мейірімділік, жақсылықты ойлау;

«б» нұсқасы – кедергілерден қашу; жалтару, мойындамау, проблемадан аулақ болу, қалыс қалу, қиындыққа жол бермеушілік;

«в» нұсқасы – мазасыздық, ашуланшақтық, қарама-қарсылық таныту, агрессивтілік әрекеттері жатады.

Берілген тұжырымдар арқылы әртүрлі сипаттағы жауаптардың санынан алынған нәтижелерді жинақтап талдау арқылы оның статистикалық мәліметін ұсынамыз, ол 1-кестеге сәйкес келеді.

Кесте 1

Психологиялық қорғаныс стратегиясын диагностикалау сауалнамасы (В.В. Бойко) нәтижелерінің статистикалық сипаты

Психологиялық қорғаныс және копинг стратегиялары	N	Орташа үлесі	Минимум	Максимум	Орта мән ауытқуы
«а» ынтымақ пен тыныштықты	120	34,9	5,9	58,8	18.2
«б» қалыс қалушылық	120	41,7	11,8	64,7	18.4
«в» агрессивтілік	120	23,4	5,9	58	19.26667

Мазмұнды интерпретация берсек, мұнда «а», «б», «в» типтегі стратегиялар өзара талданып неғұрлым көп салмаққа ие болғаны психологиялық қорғаныстың тиісті стратегиясы ретінде соғұрлым айқын көрінеді. Әдетте индивид дау-дамайлы, қиын жағдайлар аймағынан айналып өтеді немесе шиеленіссіз кететіні нақтыланды. Берілген

тұжырымдар арқылы әртүрлі сипаттағы жауаптардың санынан алынған нәтижелер келесі стратегиялардың сипатын береді. Ол 2-кестеге сәйкес келеді.

Кесте 2

**Психологиялық қорғаныс стратегиясын диагностикалау сауалнамасының
(В.В. Бойко бойынша) нәтижелері (n - 120)**

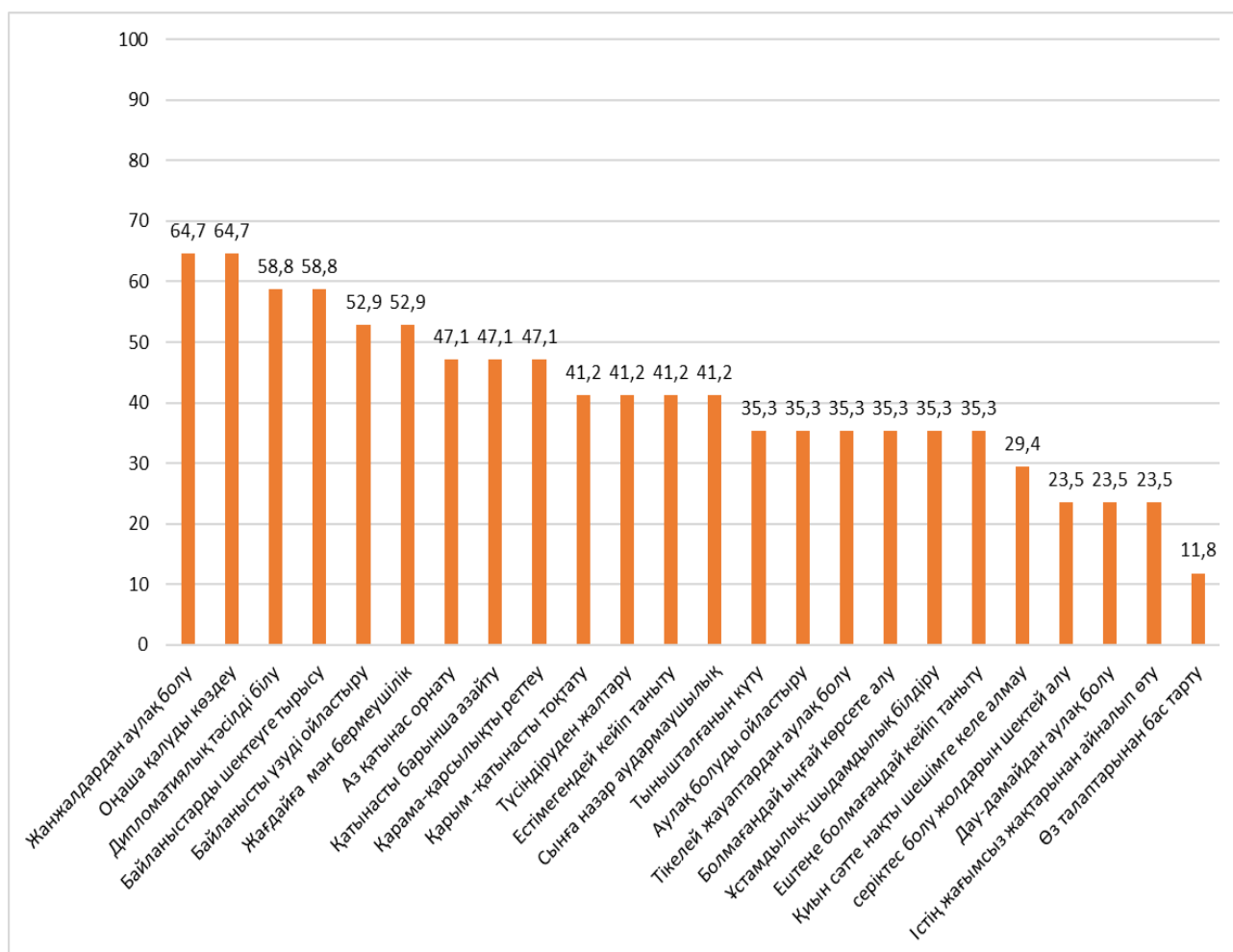
Стратегиялар / Тұжырымдар	«а» ынтымақ пен тыныштықты	«б» қалыс қалушылық	«в» агрессивтілік
1	17,6	64,7	17,6
2	41,2	52,9	5,9
3	35,3	41,2	23,5
4	47,1	11,8	41,2
5	23,5	58,8	17,6
6	17,6	47,1	35,3
7	29,4	29,4	41,2
8	23,5	58,8	17,6
9	41,2	41,2	17,6
10	47,1	41,2	11,8
11	5,9	35,3	58,8
12	41,2	23,5	35,3
13	41,2	47,1	11,8
14	41,2	35,3	23,5
15	52,9	35,3	11,8
16	35,3	47,1	17,6
17	47,1	35,3	17,6
18	23,5	23,5	52,9
19	58,8	35,3	5,9
20	47,1	35,3	17,6
21	35,3	41,2	23,5
22	41,2	23,5	35,3
23	17,6	64,7	17,6
24	41,2	52,9	5,9

Бастапқы нәтижелерді талдағанда қатысушылардың эмоциялық энергиясын жұмсамайтыны және ақыл-ой күшін сарп етпеуге тырысатыны байқалды.

Оның себебі әртүрлі болып келеді. Егер тұлғаның табиғи болмысына шартталған болса, онда қалыс қалу мен қашудың психогенді сипаты бар. Яғни тұлғаның туған кезінен бастап белсенділігі аз, регидті эмоциясы басымды, ал темпераменті әлсіз типте болуы

мүмкін. Немесе басқаша айтқанда адам туған кезінен мықты интеллектік негізге ие, ол өзінің мазасын алатындармен байланыспайды, психологиялық қысымды болдыртпай тастайды.

Осылай сипаттай отырып айтарымыз, ынтымақ пен тыныштықты қалау стратегиясы мықты интеллект пен өмірлік тәжірибеге негізделген, яғни жеке тұлғаның өзіне қойылатын талаптар өте жоғары. Жоғарыда кестеде көргеніміздей, зерттеуге қатысушылардың «қиын жағдайларды айналып өтіп, жанжалдардан аулақ болуы» (64,7), «өзгелерге өз жағдайын білдірпей оңаша қалуды көздеуі» (64,7), «байланыстарды шектеуге немесе тоқтатуға тырысуы» (41,2) басым болып тұр және нәтижесін төмендегі 1-суреттегі гистограммамен береміз.

Дегенмен, зерттеуге қатысушылардың алған ұпайларын салыстыра келе қашу, болдырмау, қалыс қалу стратегияларының үлесі төмендегідей нәтижені көрсетті. «Қашу, болдырмау, қалыс қалу» стратегиялары басымдылық танытты, яғни зерттелінушілердің 41,7 пайызы өздерінің тұлғалық ресурстарын, оның ішінде интеллектік және эмоциялық ресурстарын үнемдеуге тырысады. Соңында бұл әрекет адамды жанжалды жағдайлардан және қақтығыс аясынан айналып өтуге итермелейді. Бірақ бұл әрекетті жасау үшін

адамның мықты жүйке жүйесі, темпераменті, ерік-жігері және сөзсіз өмірлік тәжірибесі болуы қажет. Бұл жерде проблеманы болдырмау немесе одан қалыс қалу стратегиясы қиын жағдайдан шығудың оңай тиімді жолы тәрізді көрінуі мүмкін. Мұндайда адам ресурстары айтарлықтай эмоциялық және психикалық шығындарды қажет етпейді. Алайда, бұл стратегия тұлғаның жүйке жүйесі мен ерік-жігеріне талаптарды жоғары қоюына да байланысты.

Зерттеуге қатысушылардың келесі тобы, яғни «дипломатиялық және ақыл-ойдың икемділігін көрсету» стратегияларын 58,8%-ды ұсынды. Қарсылыққа сабырлықпен жауап беру, кешірімді болу 52,9%-ын құрайды. Бұл топтың өкілдері туындаған мәселеге жеңіл қатынас пен еңсеру икемділігін көрсетеді. Ең бастысы - өзара қадір-қасиетті сақтау үшін кейбір мүдделерін құрбан етуге дайын екендіктерін байқатты. Десек те, кейде тыныштықты қалауы, өзара серіктестерінің қысымын байқамауға, қарым-қатынасты шиеленістірмеуге және дау-дамайларға араласпауға, өзінің «менін» сынаққа түспеуін қалау деген ұмтылысты білдіруі мүмкін.

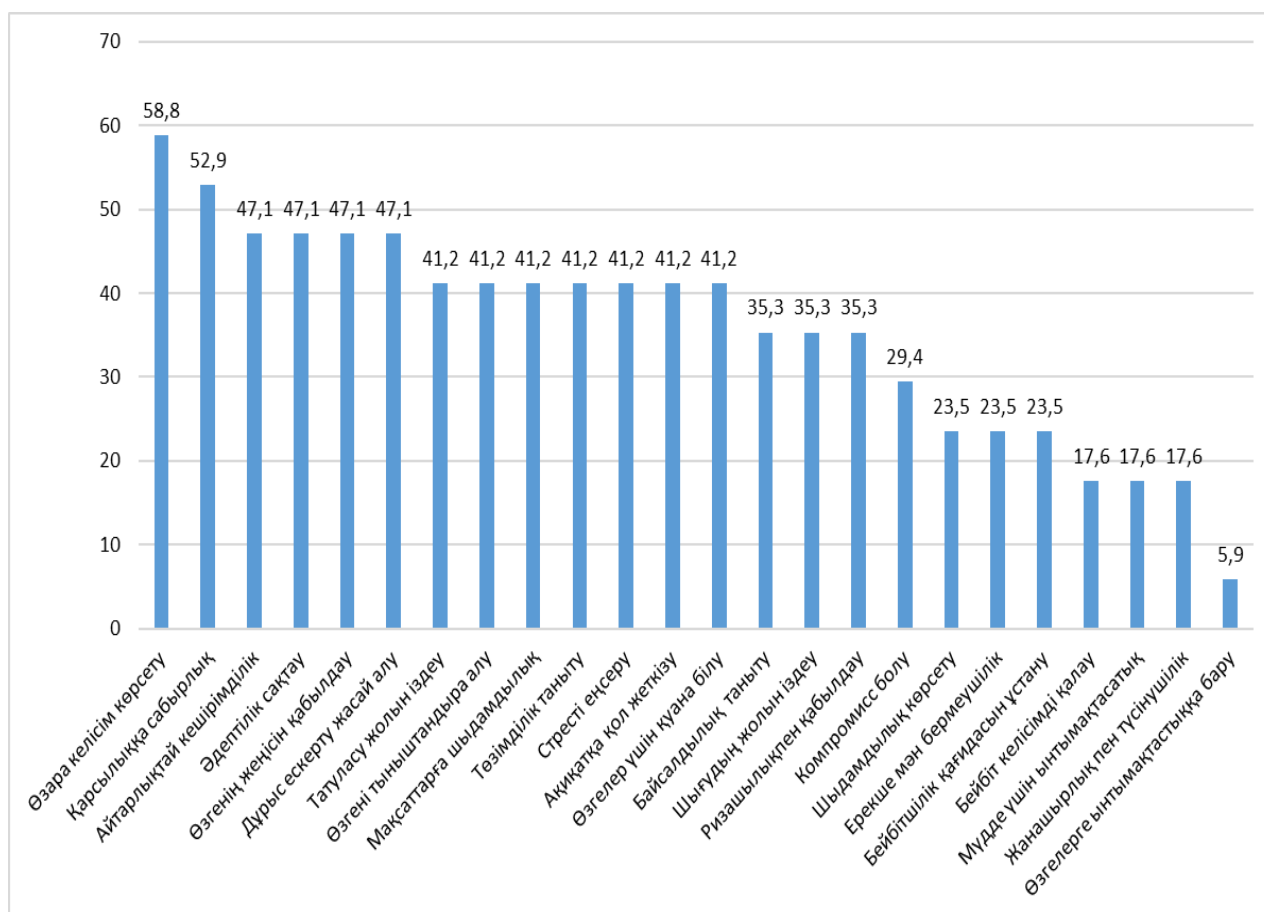
Алайда ынтымақ-тыныштықты психологиялық қорғаныстың басым стратегиясына айналдыру үшін интеллекттік болмыстың өзі ғана болуы жеткіліксіз. Сәйкесінше тепе-теңдікті сақтайтын, жайлы қарым-қатынасқа түсетін сипаттар да маңызды. Интеллект «жақсы мінезбен» бірге жан тыныштықтың психогенді алғышартын құрайтын болады. Айтқанымыздан бөлек жағымсыз мінезбен де адам бейбіт өмірді көрсете алады, бірақ бейбітшілік пен келісімде өмір сүруді қалайтынындар данышпан болуды да ұмытпауы тиіс.

Адамды осындай әртүрлілікке итермелейтін мотив – биологиялық болмысы, тәжірибесі немесе басқасы маңызды емес және одан да маңыздысы оның нәтижесі - бейбітшілік пен тыныштық психологиялық қорғаныстың жетекші стратегиясы ма, әлде басқа стратегиялардың ішінен эпизод ретінде анда-санда көрінуінде ме. Егер алынған нәтижелерге қарасақ, респонденттердің қорғаныс стратегиялары өмірлік тәжірибемен қалыптасады деп айта аламыз, яғни бұл социогендік психологиялық құбылыс. Ең бастысы, оның басқа стратегиялар арасында үстемдік етуі лайықты басымдылыққа ие болуында.

«Ынтымақ пен тыныштықты қалау» стратегиялары бойынша басым болған параметрлері «Өзара келісім көрсету» (58,8) «Қарсылыққа сабырлық» (52,9) «Кешірімділік көрсету» (47,1) «Әдептілік сақтау» (47,1) «Өзгенің жеңісін қабылдау» (47,1) сияқты т.б. копинг стратегияларды қамтыды.

Бұл жағдайда зерттеуге қатысушылар бейбітшілік пен тыныштыққа деген ұмтылыс - жеке тұлғаны өзін-өзі қорғаудың тамаша стратегиясы ретінде ұсынады. Бірақ бұл барлық жағдайда жарамды деп сенуі қате болуы мүмкін. Тұрақты тыныштық сезімі бейбіт қарым-қатынас стиліндегі еріксіз жайлылықты түсіну осы тұлғаның өзін-өзі бағалауын жоғалтуға әкелетін психологиялық механизм ретінде көрінеді.

Мұны анықтай отырып, «Ынтымақ пен тыныштықты қалау» стратегиялары бойынша басым болған параметрлерді келесі төменде орналасқан 2-суреттегі гистограммадан көреміз.

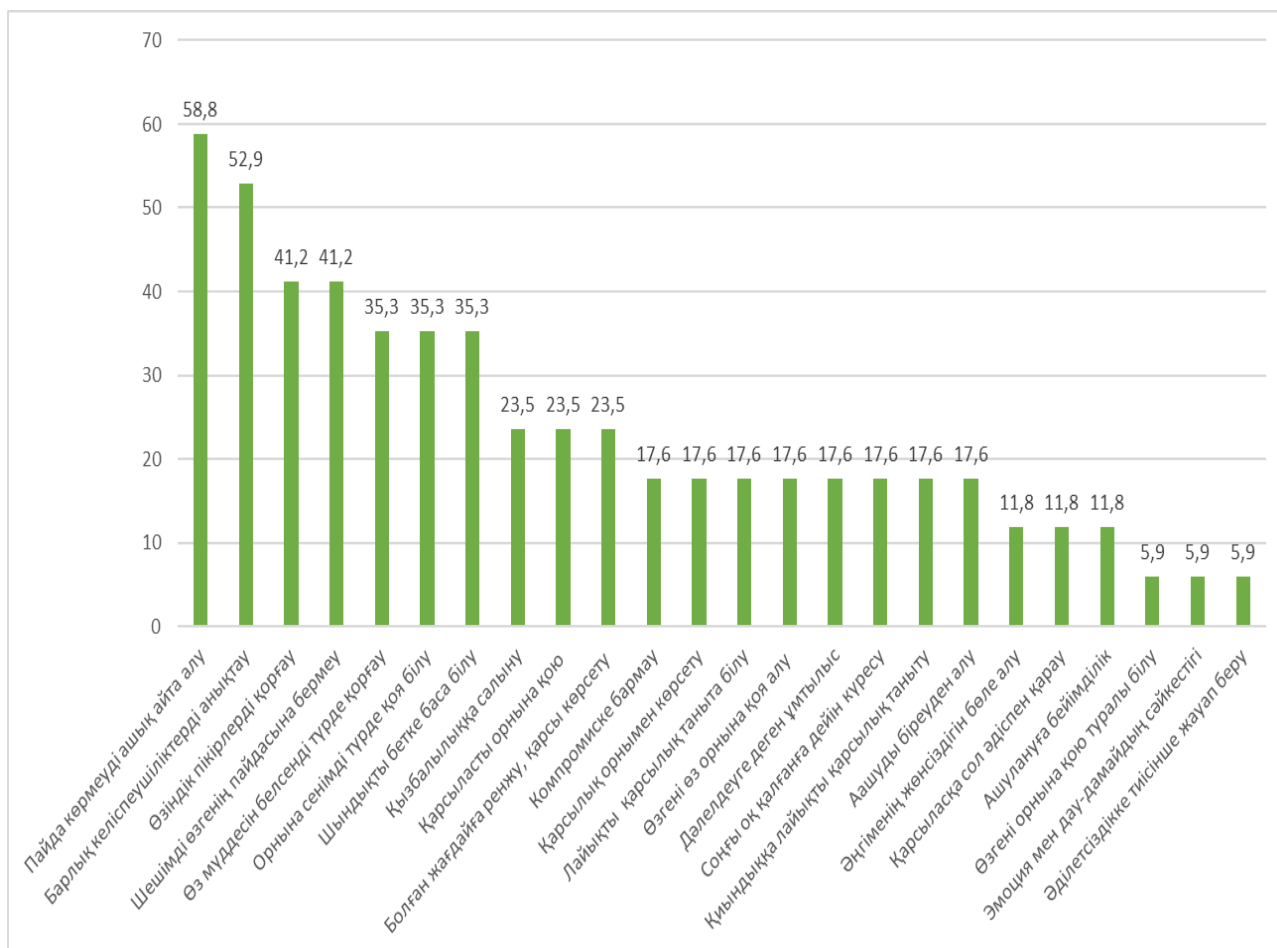
Сурет 2. Ынтымақ пен тыныштықты қалау стратегияларының басымдылықтарына қарай жіктелуі (%) (n-120)

Зерттеу барысында анықталған тағы бір фактор - тұлғаның субъективті шындығын қорғау стратегиясы, бұл көп жағдайда инстинкт негізінде жүзеге асатыны белгілі жәйт. Бұл жағдайда зерттелінушілер қорғаныс механизмінің бірі ретінде агрессивтілік негіздегі копинг-стратегияларды ұсынады.

Күнделікті таныс жағдайлардың бірі қарым-қатынас қаншалықты тұрақсыз екені, оңай қайталанатын және өткір немесе жұмсақ формаларда болатындығы дәлелденді. Яғни, агрессия эмоционалды реакциялар қатарынан шықпайтынын дәлелдейді. Мұнда агрессияның инстинкт ретінде болуы, яғни аштықты сезуі, интимдік қарым-қатынас, қорқу, ашулы болу сияқты «биологиялық төрттікке» тән сипатталады.

Зерттеуге қатысушылар өздерінің агрессивтілігі олардың субъективті шындығына қауіп төнген сайын арта түсетінін де анықтады. Дегенмен, тұлға мен оның инстинкт негізіндегі агрессиясы өзара үйлесімді. Бұл жағдайда интеллект «беруші немесе қабылдаушы» ролін атқарады. Ақыл-ой негізінде қорытындылай келе, агрессия интеллект арқылы басылады немесе агрессия қатты жарылысқа айналады деп айтуға болады. Демек, интеллект трансформатор ережесімен жұмыс істейді, яғни агрессия ақыл-ойға негізделіп өзінің маңыздылығына байланысты күшейеді немесе баяулайды.

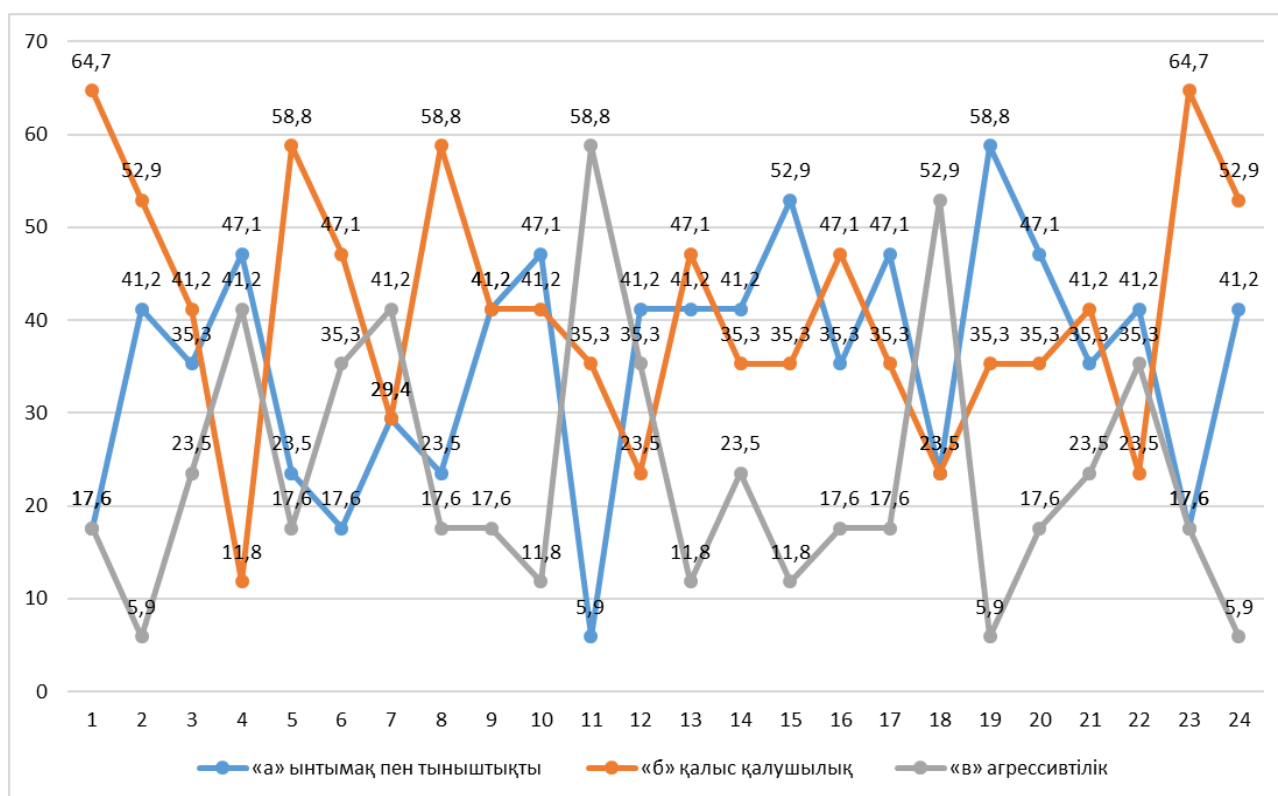
Осындай пікірлердің негізінде зерттеуге қатысушылардың копинг-стратегияларының басымдылығының келесі бөлігін ұсынамыз, ол келесі 3-суреттегі гистограммамен беріледі.

Жоғарыда келтірілген нәтижелерді талдай отырып, кейде агрессияның күшті энергиясы жеке тұлғаны жағымсыз жағдайлардан, мысалы, көшедегі тобырлықтан, қоғамдағы жайсыздықтан, жұмыстағы конфликтіні конструктивті шешуде, үйдегі жағдайды реттеуде, достар арасындағы қарым-қатынастың жағымсыз салдарынан қорғайды деп айта аламыз.

Психологиялық қорғаныс стратегиясының диагностикалау сауалнамасы бойынша агрессивті әрекет ету стратегияларының басымдылықтары ретінде зерттеу барысында келесі параметрлер орын алды – «Пайда көрмеуді ашық айта алу» (58,8), «Барлық келіспеушіліктерді анықтау» (52,9), «Өзіндік пікірлерді қорғау» (41,2), «Шешімді өзгенің пайдасына бермеу» (41,2), «Өз мүддесін белсенді түрде қорғау» (35,3). Бұл ретте респонденттер қарсы тұру және агрессивтілік стратегияларын проблемалық жағдайдан шығу жолы ретінде қарастырады. Дегенмен, агрессивтіліктің стратегияға ие болудың тағы бір себебі - адам оны өзін-өзі қорғау стратегиясы және жағдайдан шығудың оңай жолы ретінде қабылдайды.

Психологиялық қорғаныс стратегиясын диагностикалау сауалнамасының нәтижелерін қорытындыласақ, ұсынылған тұжырымдарға сәйкес жағдайды еңсеру әрекеттері, яғни «а» ынтымақ пен тыныштықты, «б» қалыс қалушылық, «в» агрессивтілік сипатындағы стратегиялар өзара байланыста тұлғаның мінез-құлқын жағдайға сәйкес реттеп отырады. Осы стратегиялар бір-біріне байланыста болатынын төмендегі 4-суреттегі графиктен көре аламыз.

Сурет 4. Психологиялық қорғаныс стратегиясын диагностикалау сауалнамасының нәтижелеріндегі өзара байланыстағы стратегиялар орны

Жоғарыдағы графикалық нәтижеге қарап тұлғаның мінез-құлқында әртүрлі факторларға мәнді айырмашылықтар болмады, жауап беруге сәйкес келетін копинг-стратегиялар өзара корреляциялық байланыста: ынтымақ пен тыныштық ($p < 0,02$), қалыс қалушылық ($p < 0,01$), агрессивтілік стратегиялар ($p < 0,02$). Басқаша айтқанда «а» ынтымақ пен тыныштықты, «б» қалыс қалушылық, «в» агрессивтілік стратегиялар өмірлік күрделі жағдайларда дау-дамайсыз өз мүддесін қорғауда өзара түсіністік позициясын (9, 10 тұжырымдамалар негізінде) ұстануды дұрыс деп санайды. Тұлғаның өзіне жақын әлеуметтік бағдарланған стратегиялар қорғаныс механизмі болатынын байқадық. Мұнда тұлғалардың өмірінде туындағын проблемалар кезінде әлеуметтік қолдау күтетіндері (21, 22, 23 тұжырымдамалар негізінде) айқын байқалды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерінен алынған тұжырымдарды қорытындыласақ, «жетілмеген» қорғаныс механизмдері категориясы ең кең таралған болып табылды. Іс-әрекет барысында пікірді теріске шығаруға және болған жәйттердің бұрмалануынан қорғануға қатысты барлық қорғаныс түрлерін қамтиды. Зерттеу қорытындысында біз осы қорғаныс механизмдерін копинг-стратегиясымен байланыстырып келесідей екі категорияны ұсынамыз: «депрессиялық қорғаныс» және «рационализацияланған қорғаныс». Мұндағы депрессиялы қорғаныс өзара әрекеттесуге, өзгеге көмек қолын созуға дайын болмауды, өзі туралы пікірдің құнсыздануын, өзін-өзі көрсете алмауы, пассивті агрессияны, кері проекциялауды қамтиды. Ал, екінші категорияға жататыны - депрессияға түсуді болдырмауды ақыл-оймен реттей алушылық, рационализация, өзінің құдіретті күшін сезінушілік, басқа адамдардан гөрі өзін идеализациялау сияқты қорғаныс механизмдері қамтылады. Мұнда қорғаныс стратегияларының осалдығын немесе әлсіздігін және ішкі қақтығыстардың немесе сыртқы стрестік жағдайлардың эмоционалды және когнитивті аспектілерін білмеуін көрсетеді, қауіп-қатерден қорғану үшін айналып өту стратегияларын ұсынады.

Теориялық және әдіснамалық тұрғыдан алғанда психологиялық қорғаныс механизмі мен копингке деген ғылыми қызығушылықтың соңғы кездерде кең таралғанын ескерсек бұл ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты және оларды бөліп түсіндіру қиын. Нақтырақ айтсақ, қорғаныс механизмдері әдетте уақыт бойынша тұрақты, бейсаналы және адамның іс-әрекетімен байланысты түсіндіріледі, ал копинг көбінесе саналы мінез-құлыққа бейімделген болса да стресс факторларына тәуелді әрекет етуін қамтамасыз етеді. Қорыта айтқанда, олар субъектінің әрекетіндегі реттеушілік қызметтерді атқарады. Сондықтан копинг пен қорғаныс механизмдері арасындағы байланыс когнитивті психологияның зерттеу алаңы ретінде әлі де ғылыми бағыттағы назарды аударатын мәселе болып табылады.

Авторлардың қосқан үлесі

Ж.Е. Турманова – тақырыптық теориялық шолу, әдебиеттерге шолу, әдістемені құрастыру, мәліметтерді талдау, зерттеу нәтижелерін интерпретациялау.

М.М. Рыскулова – ғылыми жетекшілік, зерттеу тұжырымдамасын ұсыну, зерттеудің әдіснамалық мәселесін түсіндіру.

М. Гювен – журнал саясатына сай редакциялау, ғылыми кеңестер беру және ойлар ұсыну.

Әдебиеттер тізімі

1. Крот А.Ф. Механизмы психологической защиты: учеб.-метод. пособие. - Минск: БГМУ, 2015. -22 с.
2. Соколова А. О понятии копинг-поведения и психологической защите от стресс-факторов. [Электронный ресурс] -2020. (дата обращения: 22.07.2024) -URL:<https://ucp.by/university/news/novosti-partnerov/anastasiya-sokolova-o-ponyatii-koping-povedeniya-i-psikhologicheskoy-zashchite-ot-stress-faktorov/>
3. Grebot E., Paty B., Girard Dephanix N. (2006) Styles défensifs et stratégies d'ajustement ou coping en situation stressante. // L'Encéphale. Volume 32, Issue 3, Part 1, P. 315-324. [https://doi.org/10.1016/S0013-7006\(06\)76158-9](https://doi.org/10.1016/S0013-7006(06)76158-9)

4. Байтемирова К.Б. Копинг стратегияның психология ғылымында қарастырылуы. [Электронды ресурс] -2017. (қаралған күні: 20.08.2024) – URL: <https://articlekz.com/kk/article/31145>
5. Лазарева Е.А. Исследование стратегий психологической защиты в общении у старшеклассников с различными акцентуациями характера // Вестник Карагандинского университета. – Серия: История. Философия. № 2 (78). 2015. С. 134-140.
6. Құсайынов А.Б., Нұрғалиева С.Т. Төтенше жағдайларда зардап шеккендерге психологиялық көмек көрсету және құтқарушыларды оңалту негіздері: Оқу құралы. - Көкшетау: ҚР ИМ ТЖК КТИ баспасы. 2020. -132 б.
7. Di Giuseppe, M. Perry, J. C. Petraglia, J. Janzen, J. & Lingardi V. (2014). Defense Mechanisms Rating Scales-Q-Sort Version (DMRS-Q). APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t69996-000>
8. Di Giuseppe, M. Perry (2021). The Hierarchy of Defense Mechanisms: Assessing Defensive Functioning With the DMRS Q-Sort. //Frontiersin Psychology. Volume 12. . <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.7184404>.
9. Набиуллина Р.Р., Тухтарова И.В. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция). –Казань, 2003. – 245 с.
10. Valliant G. E. (2000) Adaptive mental mechanisms. Their role in a positive psychology // American Psychologist. № 55. P. 89-98. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.89>
11. Perry J., Henry M (2004). Studying defense mechanisms in psychotherapy using the defense mechanism rating scales. Advances in Psychology. Volume 36, P.165-192. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(04\)80034-7](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(04)80034-7)
12. Silverman, J., & Aafjes-van Doorn, K. (2023) Coping and defense mechanisms: A scoping review. Clinical Psychology: Science and Practice. Vol. 30(4), P. 381–392. <https://doi.org/10.1037/cps0000139>
13. Sokolova E.T. (2011) Phenomenon of Psychological Defense. Psychology In Russia. Volume 4, P. 204-225 <https://doi.org/10.11621/pir.2011.0012>
14. Carver C.S., Connor-Smith J. (2010) Personality and Coping. Annual Review of Psychology. Vol. 61, P. 679-704. <https://doi.org/10.1146/.093008.100352>
15. Методика диагностики доминирующей стратегии психологической защиты в общении В.В. Бойко / Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Под ред. Райгородский Д.Я. – Самара, 2001. С.281-287.

Ж.Е. Турманова¹, М.М. Рыскулова¹, М. Гювен²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан

²Университет Гази, Анкара, Турция

Изучение психологических защитных механизмов и копинга как субъективного регулятора поведения личности

Аннотация. В статье анализируются общие вопросы между механизмов психологической защиты и копинг-поведения. Определяются субъектно-регуляторные компоненты механизмы психологической защиты и копинговой деятельности личности. Целью исследования является

определение приоритетных стратегий психологической защиты и копинга с помощью психоаналитических методологий. Цель реализуется через следующие задачи: во-первых, теоретико-методологический анализ механизмов психологической защиты и понятий копинга; во-вторых, определение приоритетных стратегий механизмов психологической защиты и копинга с помощью метода диагностики механизмов психологической защиты, предложенного В.В. Бойко; в-третьих, изучение взаимосвязи защитных механизмов и стратегий копинга в адаптации личности к жизненной трудной ситуации.

Проведен теоретический обзор современных психологических исследований, уточнена практическая значимость темы. В том числе рассмотрены труды зарубежных ученых E. Grebot, B. Paty, N. Girard, Giuseppe M, Perry J. российских ученых Крота А., Соколовой А., казахстанских исследователей Байтемировой К., Лазаревой Е., Кусаинова А., Нурғалиевой С. и др., обобщены общие мнения. Установлено, что в целом механизм психологической защиты и копинг-стратегии изучаются как психотехники коммуникативного поведения.

Результаты исследования показали, что в той или иной ситуации защитные механизмы и копинг-стратегии личности взаимосвязаны как субъектные регуляторные компоненты поведения. Они в любой жизненной ситуации способствуют полному пониманию закономерностей саморегуляции поведения личности. Выводы в содержании статьи могут быть использованы на практике в ходе психологического консультирования, психологического просвещения, коррекционной и терапевтической работы.

Ключевые слова: механизмы и стили психологической защиты, копинг, копинг-стратегии, личность, трудные жизненные ситуации, преодоление, саморегуляция.

Zh.E. Turmanova¹, M.M.Ryskulova¹, M. Güven²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Gazi University, Ankara, Turkey*

The study of psychological defense mechanisms and coping as a subjective regulator of personality behavior

Abstract. The article analyzes the common issues between the mechanisms of psychological protection and coping behavior. The subject-regulatory components of the mechanisms of psychological protection and coping activity of the individual are determined. The purpose of the article is to identify priority strategies for psychological protection and coping using psychoanalytic methodologies. The goal is realized through the following tasks: first, a theoretical and methodological analysis of the mechanisms of psychological protection and the concepts of coping; secondly, the identification of priority strategies for psychological defense mechanisms and coping using the method of diagnosis of psychological defense mechanisms proposed by V.V. Boyko; Thirdly, the study of the relationship between protective mechanisms and coping strategies in the adaptation of a person to a difficult life situation.

A theoretical review of modern psychological research has been conducted, and the practical significance of the topic has been clarified. In particular, the works of foreign scientists E. Grebot, B. Paty, N. Girard, Giuseppe M. and Perry J. are considered. Russian scientists Krot A., Sokolova A., Kazakh researchers Baitemirova K., Lazareva E. Kusainova A., Nurgalieva S. and others, summarized the general

opinions. It is established that, in general, the mechanism of psychological protection and coping strategies are studied as psychotechnics of communicative behavior.

The results of the study showed that the protective mechanisms and coping actions of a person in a given situation are interrelated as subjective regulatory components of behavior. They contribute to a complete understanding of the patterns of self-regulation of personality behavior in any life situation. The reflections in the content of the article can be used in practice in the course of psychological counseling, psychological education, correctional and therapeutic work.

Keywords: styles of psychological defense mechanisms, coping, coping strategies, personality, difficult life situations, overcoming, self-regulation

References

1. Krot A.F. Mekhanizmy psihologicheskoy zashchity: ucheb.-metod. posobie.[Mechanisms of psychological protection: educational and methodical manual] - Minsk: BGMU, 2015. -22 s. [in Russian].
2. Sokolova A. O ponyatii koping-povedeniya i psihologicheskoy zashchite ot stress-faktorov [On the concept of coping behavior and psychological protection from stress factors]. [Elektronnyj resurs] -2020. (data obrashchenie: 22.07.2024) -URL: URL:<https://ucp.by/university/news/novosti-partnerov/anastasiya-sokolova-o-ponyatii-koping-povedeniya-i-psihologicheskoy-zashchite-ot-stress-faktorov/> [in Russian].
3. Grebot E., Paty B., Girard Dephanix N. (2006) Styles défensifs et stratégies d'ajustement ou coping en situation stressante. // L'Encéphale. Volume 32, Issue 3, Part 1, P. 315-324. [https://doi.org/10.1016/S0013-7006\(06\)76158-9](https://doi.org/10.1016/S0013-7006(06)76158-9)
4. Bajtemirova K.B. Koping strategiyany psihologiya gilymynda karastyrylyu. Koping rassmotrenie strategii v psihologicheskoy nauke [Consideration of the coping strategy in psychological science]. -2017. [Elektronnyj resurs] – URL: <https://articlekz.com/kk/article/31145> (data obrashcheniya: 20.08.2024) [in Kazakh].
5. Lazareva E.A. Issledovanie strategij psihologicheskoy zashchity v obshchenii u starsheklassnikov s razlichnymi akcentuatsiyami haraktera // Vestnik Karagandinsk. universiteta. - Seriya «Istoriya. Filosofiya». № 2(78) /2015. S.134-140. [in Russian].
6. Kysajynov A.B., Nyrgalieva S.T. Totenshe zhagdajlarda zardap shekkenderge psihologiyalyk komek korsetu zhane kytkarushylardy onaltu negizderi: Oku kyraly. [Osnovy psihologicheskoy pomoshchi postradavshim v chrezvychnykh situatsiyah i reabilitatsii spasatelej] [Fundamentals of psychological assistance to victims in emergency situations and rehabilitation of rescuers]. – Kokshetau. 2020. -132 b. [in Kazakh].
7. Di Giuseppe, M. Perry, J. C. Petraglia, J. Janzen, J. & Lingardi V. (2014). Defense Mechanisms Rating Scales-Q-Sort Version (DMRS-Q). APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t69996-000>
8. Di Giuseppe, M. Perry. (2021) The Hierarchy of Defense Mechanisms: Assessing Defensive Functioning With the DMRS Q-Sort. //Frontiersin Psychology. Volume 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.7184404>.
9. Nabiullina R.R., Tuhtarova I.V. Mekhanizmy psihologicheskoy zashchity i sovladaniya so stressom (opredelenie, struktura, funkcii, vidy, psihoterapevticheskaya korrekciya) [Mechanisms of psychological protection and coping with stress (definition, structure, functions, types, psychotherapeutic correction)]. – Kazan, 2003. -245s. [in Russian].
10. Valliant G. E. Adaptive mental mechanisms. (2020) Their role in a positive psychology // American Psychologist. № 55. -P. 89-98. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.89>

11. Perry J., Henry M. (2004) Studying defense mechanisms in psychotherapy using the defense mechanism rating scales. *Advances in Psychology*. Volume 36, P.165-186. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(04\)80034-7](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(04)80034-7)
12. Silverman, J., Aafjes-van Doorn, K. (2023) Coping and defense mechanisms: A scoping review. *Clinical Psychology: Science and Practice*. Volume 30(4), 381–392. <https://doi.org/10.1037/cps0000139>
13. Sokolova E.T. (2011) Phenomenon of Psychological Defense. *Psychology In Russia. Clinical psychologyh*. P: 204-225. <https://doi.org/10.11621/pir.2011.0012>
14. Carver C.S., Connor-Smith J. (2010) Personality and Coping. *Annual Review of Psychology*. Vol. 61. P. 679-704. <https://doi.org/10.1146/.093008.100352>
15. Metodika diagnostiki dominiruyushchej strategii psihologicheskoy zashchity v obshchenii V.V. Boyko / Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie. Rajgorodskij D.YA. [The method of diagnosis of the dominant strategy of psychological protection in communication – Boyko V.V.]– Samara, 2001. S.281-287. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Ж. Е.Турманова – психология мамандығының 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан.

М. М. Рыскулова – пед.ғ.к., психология кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан.

Мехмет Гювен – Гази университетінің профессоры, психологиялық кеңес және бағдар беру кафедрасы. 06500, Анкара, Түркия.

Сведения об авторах:

Ж.Е. Турманова – докторант 2-курса по специальности «Психология», ЕНУ им. Л.Н.Гумилёва, ул. А. Янушкевича, 6, 010008, г. Астана, Казахстан.

М.М. Рыскулова – канд. пед.н., доцент кафедры психологии, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, ул. А. Янушкевича, 6, 010008, г. Астана, Казахстан.

Мехмет Гювен – профессор, кафедра психологического консультирования и ориентации, Университет Гази. 06500, Анкара, Турция.

Information about authors:

Zh.E. Turmanova – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str., 6, Astana, Kazakhstan.

M.M. Ryskulova – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str., 6, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-5253-9495>

Mehmet Guven – PhD, Prof. Gazi University, Department of Psychological Counseling and Guidance, Teknikokullar, 06500, Ankara, Turkey.

Научная статья
МРНТИ 15.21.41

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-422-441>

Шкала восстановительного эффекта К. Корпелы и др. (ROS): адаптация и первичная психометрическая оценка

О.В. Шаталова

Московский институт психоанализа, Москва, Россия

(E-mail: shatalova_@mail.ru)

Аннотация. Восстановление – психологический конструкт, широко используемый в исследованиях контактов человека с природой и имеющий спектр истолкований, из которых наиболее консенсусное – когнитивно-аффективная нормализация после стресса и/или умственного утомления. Среди самоотчетных методик восстановления различают шкалы восстановительного эффекта (переживания восстановления) и восстановительного потенциала среды. Инструментов для измерения первого в русскоязычном контексте не найдено, тогда как это конструкт, полезный для исследования психологических преимуществ контактов с природой. В связи с этим цель работы – апробация русскоязычной версии опросника К. Корпелы и др. «Шкала восстановительного эффекта» (Restoration Outcome Scale – ROS, 2008). Методика основана на теории восстановления внимания Р. и С. Капланов и теории восстановления после стресса Р. Ульриха и измеряет реконструируемый когнитивно-аффективный восстановительный эффект среды. Проанализированы данные выборки из 120 русскоязычных респондентов средней взрослости, преимущественно горожан, опрошенных о типичном опыте контактов с природой; контакты респондентов преимущественно связаны с досуговой, а не прагматической деятельностью. Категориальный метод главных компонент выявил однофакторную – как и в оригинальной методике – структуру русской версии ROS. Альфа Кронбаха 0.89. Конструктная валидность подтверждена через предсказуемые корреляционные связи с диспозициональной витальностью и связанностью с природой. Зафиксированы более высокие показатели ROS в женской группе. Ограничения исследования связаны с объемом выборки, гендерной и возрастной несбалансированностью (больше женщин, респонденты средней взрослости) и повышенной связанностью участников с природой. Обнаруженные закономерности свидетельствуют о перспективности опросника, который нуждается в дальнейших испытаниях на более объемных выборках.

Ключевые слова: восстановление; контакты с природой; связь с природой; психология среды; адаптация опросника; психометрические свойства.

Введение

Психологическое восстановление (psychological restoration), или восстановление (restoration) – конструкт зарубежной психологии среды, в частности, среды природной. Под *природой* мы понимаем здесь, в соответствии с [1, р. 121–122], «зоны с элементами живых систем..., разномасштабные и в разной степени контролируемые людьми – от небольшого парка до «диких ландшафтов»». *Восстановление* по одному из определений есть «процесс обновления, оживления или воссоздания физических, психологических, социальных ресурсов или способностей, истощенных... усилиями по удовлетворению адаптивных потребностей» [2, р. 2].

С природой восстановление связывают несколько допущений. Более широкое: среда способна влиять (краткосрочно) на психическое состояние и (долгосрочно) на здоровье и благополучие человека [3; 4; 5]. Можно здесь вспомнить *субъектно-средовой подход* к пониманию человека и мира как «взаимодействующих и взаимопроникающих непротиворечивых систем» [6, с. 98]. Более узкое допущение – «гомеостатическое»: психические и физические адаптивные ресурсы периодически истощаются стресс-агентами и нуждаются в периодическом восстановлении. Последнее может осуществляться через средовые стратегии [7], основанные на восприятии качеств среды и связанных с этими качествами когнитивно-аффективных процессах [8]. Комментируя данное допущение, Т. Хартиг и Х. Стаатс приводят следующую аналогию: коль скоро в исследованиях показано, что существуют среды, чьи свойства (например, шум [9]) способствуют стрессу, можно ожидать, что существуют также среды, способствующие восстановлению [10]. Подобные допущения складываются в идею пользы природы, имеющую долгую историю в качестве верования [11, р. 56] и короткую, в несколько десятилетий, в качестве научного предмета [12, р. 36].

Среди концептов этой пользы, представленных в зарубежной литературе, восстановление является одним из основных. Аналогично означенным допущениям опознаются широкий и узкий подходы к его пониманию. Первый помещает «под зонтик» восстановления едва ли не все преимущества общения с природой (о широком понимании восстановления см.: [10, Note 1]). Эта точка зрения раскрыта в обзоре Т. Нукаринена и др., описывающем шесть *измерений восстановления (restoration dimensions)*. Физиологическое измерение – восстановление баланса парасимпатической / симпатической нервной системы после стресса. *Аффективное* – постстрессовое восстановление регуляции эмоций. *Когнитивное* – возобновление когнитивных способностей после умственного утомления. *Социальное* – гармонизация отношений между людьми. *Экологическое* – обновление чувства межвидовых связей. *Трансцендентное* – усиление духовного единения со всем сущим [2]. Таким образом, под обложку «restoration» помещаются феномены, выходящие за семантические рамки, свойственные префиксу *re-*. А. Молл и др. также предлагают расширительное толкование, включая в содержание понятия не только восполнение, но и усиление ресурсов [13]. Последнее в психологии среды часто именуется «инсторацией» (*instoration*), означая позитивный средовой эффект без

стартового дефицита ресурсов [14] либо «улучшение эвдемонического благополучия» [15]. Тем не менее, несмотря на декларируемое объединение ресторативных и инсторативных эффектов, в тексте А. Молла и др. они разводятся по разным классам довольно наглядно [13].

Второй подход, воплощаемый в ряде эмпирических исследований [8; 16; 17], охватывает только интрасубъективно масштабируемые измерения – *когнитивное, аффективное* и *физиологическое*, – понимаемые в гомеостатическом смысле. Такое понимание отсылает к двум теориям восстановления 1970-х гг. [7, р. 95], по сей день оцениваемым специалистами как «фундаментальные» [18]. Это *теория восстановления внимания (Attention Restoration Theory (ART))* Р. и С. Капланов и *теория восстановления после стресса (Stress Recovery Theory (SRT))* Р. Ульриха [7]. Обе объясняют преимущества контактов с природой эволюционной пользой ее восприятия. Первая теория приводит аргументы в пользу когнитивного-восстановительных эффектов, вторая «лоббирует» физиологическую и аффективную рекреацию. Вместе с тем современные эмпирические исследования демонстрируют тенденцию объединять эти аспекты в единый когнитивно-аффективный (иногда когнитивно-аффективно-физиологический) комплекс [13], оздоровительные преимущества которого общепризнаны: «восстановление (restoration)... имеет решающее значение для укрепления, поддержания и восстановления (recovering) здоровья и благополучия» [17, р. 154]. Суммируя подходы, можно сказать, что значения «восстановления» в психологии среды распределены вокруг семантического ядра, определяемого как когнитивно-аффективная нормализация после стресса и/или умственного утомления.

Спектр эмпирических показателей восстановления включает как объективные показатели (психофизиологические, результаты когнитивных тестов), так и субъективные, выявляемые методом самоотчета, в том числе шкалами самооценки восстановления [19]. К.-Ц. Хан насчитывает 15 таких шкал (преимущественно англоязычных) [20] и делит их на измеряющие: (1) *восстановительный потенциал среды (restorativeness)* и (2) *восстановительный эффект (restoration)* [17]. Соответственно, разные типы методик высвечивают разные участки психологической реальности восстановления. Первый тип фокусируется на объекте, или на оценке субъектом особых восстановительных качеств среды, описанных ART [21]; второй тип фокусируется на субъекте, или на переживании восстановления. Предполагаемая связь этих конструкторов согласно логике ART: в среде с более высоким восстановительным потенциалом восстановительный эффект более вероятен [22].

Различение аспектов субъективного восстановления возможно также по оси *актуальное / реконструируемое*. Первый вариант связан с восприятием (в условиях поли- или одномодального предъявления) и тестируется в экспериментах, второй – с *воспоминанием* о средовом опыте и выявляется в корреляционных исследованиях. Возможны актуальные и реконструируемые варианты как потенциала среды, так и восстановительного эффекта, причем для разных вариантов может использоваться одна методика с соответствующей адаптацией утверждений [23].

Накопленная с помощью применения подобных методик эмпирическая база в целом удостоверяет восстановительную роль природного окружения. Мета-анализ 22 исследований восстановления в природе по сравнению с городом – с учетом шкал обоих типов – эмпирически подтверждает преимущество первого: «то, что... обычно считается данностью в психологии среды» [24, р. 11]. Помимо подтверждения «картины в целом», специалисты ставят дифференцирующие задачи, исследуя многочисленные модераторы, такие, как типы природной среды [25; 26], уровень биоразнообразия [27], время года [28], типы активности в среде [25], длительность пребывания в среде [Ibid.], индивидуальные характеристики взаимодействующих с природой людей [26; 29], их культурные различия [30] и др.

В исследованиях, проводимых в русскоязычном пространстве, тема восстановления представлена крайне ограниченно [31; 32; 33]. М. В. Павловой адаптирована шкала оценки восстановительного потенциала среды – «Perceived Restorativeness Scale» Т. Хартига и др. [34]. Инструментов самооценки восстановительного эффекта найти не удалось. Соответственно, психологическое восстановление ввиду контактов с природой в русско- и казахскоязычном контексте недостаточно исследовано даже «в целом».

Методология исследования

Цель: адаптация на русскоязычной выборке и первичная психометрическая оценка экспресс-опросника «Шкала восстановительного эффекта» К. Корпелы и др.

Опроснику отдано предпочтение перед аналогичными инструментами в силу лаконичности, что облегчает рекрутинг респондентов. Перед началом исследования по электронной почте получено разрешение К. Корпелы на адаптацию методики.

Выборка. 120 русскоязычных респондентов от 39 до 61 года (68.3% женщин, $M_{\text{возраст}} = 47.25$, $SD_{\text{возраст}} = 6.37$), практикующих досуг на природе не реже одного раза в год. В выборке преобладают горожане (88.3%), жители пригородов составляют 9.2%, сел – 1.7%, военных городков – 0.8%. Высшее образование имеют 72.5%, среднее специальное – 20.0%, среднее – 7.5%.

Данные собраны стихийным методом через Google Forms; в анонсе подчеркивался добровольный характер опроса.

Инструменты

Анкета включала блок социально-демографических характеристик и блок данных о досуге на «зеленой природе» (в согласии с традицией разделения природных пространств на «зеленые» и «голубые» [35]). Этот блок предварялся разъяснением: «Под "досугом" мы понимаем свободное от работы время. Под "зеленой природой" – естественные среды с обилием растений (леса, луга, поля, холмы, рощи, горные леса), а также пригородные и городские зеленые зоны – парки, сады». Данный блок содержал: 1) вопрос об «обычной / в среднем» частоте контактов с природой с вариантами ответа; 2) вопрос о предпочитаемых для досуга природных средах с вариантами ответа, возможностью добавления собственного варианта и лимитом выбора не более трех сред; 3) открытый вопрос о формах досуга на природе, ответы на который были затем категоризированы.

Шкала восстановительного эффекта (Restoration Outcome Scale – ROS). Специалисты из университетов Тампере, Хельсинки, Йоэнсуу (Финляндия) К. Корпела, М. Улен, Л. Турвайнен, Х. Сильвеннойнен разработали экспресс-опросник ROS для измерения психологического эффекта пребывания в «любимых местах» (*favorite place studies*) [8]. Поскольку такие места часто природные [36], а утверждения опросника не имеют вербальной привязки к «любимым местам», ROS используется для выявления эффекта пребывания в природных условиях без обязательного определения их как «любимых». В частности, методика адаптирована для японской [23] и польской [28] выборок именно в такой конфигурации. Методика измеряет комплексный когнитивно-аффективный восстановительный эффект и включает шесть утверждений. Три их них основаны на ART, определяя когнитивную составляющую (восстановление внимания и упорядочение процесса мышления – «прояснение мыслей»), три других базируются на SRT, тестируя аффективное восстановление (степень релаксации и успокоения). Оригинальная методика апробирована на выборке 1242 жителей Финляндии от 15 до 75 лет, опрошенных об опыте пребывания в любимых местах. Результат проверки «тест-ретест» (вторая выборка – 384 чел.): $r = 0.60$ ($p < 0,001$) [8].

The Original Version of the ROS Scale

Instruction:

Please imagine your favorite place. What changes in your experiences typically take place there?

1	2	3	4	5	6	7
not at all						totally

1. I feel calmer after being here.
2. My concentration and alertness clearly increase here.
3. I get new enthusiasm and energy for my everyday routines from here.
4. After visiting this place, I always feel restored and relaxed.
5. I can forget everyday worries here.
6. Visiting here is a way of clearing and clarifying my thoughts.

Results processing:

A mean summary score for the Restoration Outcome Scale (ROS) is computed [8; 37].

В настоящем исследовании пункты оригинальной методики переведены с английского языка на русский и vice versa с помощью нескольких программ онлайн-перевода и отредактированы автором. В инструкции к русской версии испытуемым предлагается соотнести каждое утверждение со своим типичным опытом контактов с природой и оценить соответствие по 7-балльной шкале Ликерта, используемой и в оригинальном опроснике. Вычисляется средний балл – показатель реконструируемого восстановительного эффекта.

Русскоязычная версия шкалы восстановительного эффекта (Restoration Outcome Scale – ROS)

Инструкция:

Пожалуйста, вспомните ваш последний обычный досуг на «зеленой природе». Выберите цифру, показывающую, насколько верно или неверно утверждения ниже описывают ваши ощущения от пребывания на природе.

Используйте следующую систему оценок:

1	2	3	4	5	6	7
абсолютно неверно						абсолютно верно

1. Я чувствую себя спокойнее после пребывания там.
2. После посещения этого места явно возрастает моя способность к сосредоточенности и концентрации внимания.
3. Там я получаю энергию и энтузиазм для повседневной жизни.
4. После посещения этого места я всегда чувствую себя отдохнувшим (-ей) и более расслабленным (-ой).
5. Там я могу забыть о повседневных заботах.
6. Посещение этого места – это способ прояснить и «очистить» мои мысли.

Обработка результатов:

Баллы суммируются, и вычисляется средний балл (одна шкала – показатель восстановительного эффекта среды).

Для проверки конструктивной валидности использовались следующие инструменты.

Шкала субъективной диспозициональной витальности (Vt-d) Р. Райана и К. Фредерик в адаптации Л.А. Александровой измеряет субъективное переживание обладания физической и психической энергией в аспекте диспозиции, или характерного для субъекта уровня витальности. Имеются две версии шкалы витальности: как диспозиции (черты) и как состояния. В данном исследовании использовалась первая – в силу того, что реконструируемый восстановительный эффект также измерялся в «общей перспективе» (рефлексия типичного опыта). Ранее было показано, что контакты с природой имеют витализирующий эффект [38]. Витализация рассматривается как связанная с восстановлением [39]; субъективная витальность – показатель, рядоположенный восстановительному эффекту в эмпирических исследованиях контактов с природой [23; 28; 29]. Русскоязычная версия Vt-d является надежным и валидным инструментом; использован короткий вариант из 6 пунктов [40].

Шкала связанности с природой (Nature Relatedness Scale – NRS) Э. Нисбет, Дж. Зеленски, С. Мерфи в адаптации И. В. Кряж. Субъективная связь / связанность с природой, или «чувство единства с миром природы» [41, р. 504], – еще один важный конструкт психологии среды. В широком понимании восстановления связь с природой – одно из его измерений [2], в

более узком – коррелирующий с восстановлением феномен [42]. Методика NRS исследует три аспекта связи с природой – эмоциональный (субшкала идентификации с природой – NR-Self, 8 пунктов), когнитивный (экологическая перспектива – NR-Perspective, 7 пунктов), физический, базирующийся на индивидуальном опыте взаимодействия с природой (NR-Experience, 6 пунктов). Общий показатель NRS обобщает аспекты и представляет относительно стабильный во времени феномен (*trait-like* [43]), т. е. также диспозицию. Русскоязычная версия имеет надежные психометрические показатели [44].

Гипотеза относительно конструктивной валидности:

Реконструируемый восстановительный эффект контактов с природой положительно коррелирует с субъективной диспозициональной витальностью и субъективной связанностью с природой.

Анализ данных. Описательная статистика показала, что данные имеют отличное от нормального распределение. Для психометрической оценки опросника ROS использованы методы: коэффициент внутренней согласованности; коэффициент дискриминативности; метод главных компонент; категориальный метод главных компонент; коэффициент корреляции Спирмена, критерий Манна-Уитни. Программное обеспечение: SPSS Statistics 17.0, Microsoft Office Excel 2003 для вычисления дискриминативности.

Результаты

Характеристики контактов с природой респондентов представлены в табл. 1–3.

Таблица 1

Частота контактов респондентов с природой

Частота	n	%
Несколько раз в неделю	44	36.7%
1 раз в неделю	28	23.3%
1-3 раза в месяц	22	18.3%
Каждые 2-3 месяца	11	9.2%
Каждый день	10	8.3%
1-3 раза в год	5	4.1%

Таблица 2

Природные среды, предпочитаемые респондентами для досуга

Природная среда	n	%
Берег озера или другого водоема	61	26.3%
Городской парк	57	24.6%
Лес	30	12.9%

Пригородная зеленая зона	27	11.6%
Горы	22	9.5%
Сад	14	6.0%
Поле / луг	9	3.9%
Другое	12	5.2%

Таблица 3

Формы досуга респондентов на природе

Форма досуга	n	%
Прогулки	65	27.4%
Сбор даров природы (грибов, ягод, трав)	23	9.7%
Фотографирование природы и ее обитателей	22	9.3%
Наблюдение природы и ее обитателей	19	8.0%
Созерцание / медитация	14	5.9%
Пикники	12	5.1%
Плавание, купание	9	3.8%
Походы / хайкинг	9	3.8%
Рыбалка	9	3.8%
Прогулки с детьми	8	3.4%
Работа в саду, в огороде, на даче	7	3.0%
Другое	40	16.6%

Результаты дескриптивного анализа и проверки внутренней согласованности шкал представлены в табл. 4.

Таблица 4

Описательная статистика шкал

Шкала	M	SD	Min	Max	Q1	Q2 (Me)	Q3	α Кронбаха
ROS	6.01	1.00	3.50	7.00	5.33	6.33	7.00	0.89
Vt-d	27.84	7.15	8.00	42.00	23.25	29.00	32.00	0.90
NR-Self	31.28	4.74	20.00	40.00	28.00	32.00	34.00	0.76
NR-Perspective	26.92	4.14	13.00	35.00	24.00	27.00	30.00	0.65
NR-Experience	21.37	4.38	10.00	29.00	19.00	22.00	25.00	0.64
NRS	79.57	9.94	46.00	102.00	74.00	80.00	86.00	0.80

Значение α Кронбаха шкалы ROS (0.89) ниже, чем для оригинальной методики (0.92 [8]), но также достаточно высокое.

Значения квартилей ROS указывают на существенный сдвиг распределения в область высоких значений. Среднее значение, полученное при проверке оригинальной методики, также смещено – 5.1 [Ibid.], но ниже показанного в настоящем исследовании (6.01). Встает вопрос о способности русскоязычной версии дифференцировать респондентов в диапазоне от максимального до минимального результата, или дискриминативности. Проверка осуществлена через вычисление коэффициента δG (general) – коэффициент δ Фергюсона, адаптированный для политомических шкал [45]. Чем ближе значение δG к единице, тем выше дискриминативность. Для шкалы ROS значение δG составляет 0.90, таким образом, опросник обладает рабочей различительной способностью.

Структура оригинальной англоязычной методики, исследованная методом главных компонент (РСА), включает один фактор [8]. Для русскоязычной версии с помощью того же метода (КМО – 0.88; критерий сферичности Бартлетта – $p < 0.001$) подтверждена та же однофакторная структура. Однако учитывая такое условие применения РСА, как симметричность распределения [46] (в нашем случае асимметричного), мы дополнительно проверили структуру опросника с помощью категориального метода главных компонент (CatPCA), не имеющего ограничений относительно типа распределений. Для CatPCA аналитическим показателем является α Кронбаха [47]. Посредством CatPCA протестирована модель с одной компонентой (табл. 5).

Таблица 5

Сводки для однокомпонентных моделей «Шкалы восстановительного эффекта»

Показатель	РСА	CatPCA*
α Кронбаха	-	0.911
Собственное значение	3.905	4.153
Объясненная дисперсия	65.085%	69.214%
Нагрузки компонент		
Пункт 1	0.779	0.813
Пункт 2	0.781	0.795
Пункт 3	0.882	0.884
Пункт 4	0.815	0.835
Пункт 5	0.722	0.798
Пункт 6	0.852	0.863

Примечание. *Уровень оптимального шкалирования – порядковые переменные.

Применение двух методов показало сходные результаты; русскоязычная версия включает одну шкалу.

Результаты проверки конструктивной валидности см. в табл. 6: ROS положительно коррелирует со всеми показателями, кроме NR-Perspective.

Таблица 6

Корреляции между показателями восстановительного эффекта, диспозициональной витальности и связанности с природой

	Vt-d	NR-Self	NR-Perspective	NR-Experience	NRS
ROS	0.236*	0.353***	0.102	0.343***	0.377***

Примечание. * $p < 0.05$, *** $p < 0.001$.

Протестированы гендерные различия показателей ROS, которые оказались выше в женской группе (табл. 7).

Таблица 7

Гендерные различия показателей ROS

Медиана		U Манна-Уитни
Женщины (N = 82)	Мужчины (N = 38)	1187.50*
6.50	5.83	

Примечание. * $p < 0.05$.

Обсуждение

Выборка представлена русскоязычными средневзрослыми респондентами, в основном образованными горожанами, с преобладанием женского гендера. Можно предположить, что в силу стихийного характера сбора данных (не предполагающего сильной внешней мотивации) к участию в опросе склонялись те, кто заинтересован в теме исследования, и, возможно, имеет соответствующие увлечения. На это указывает преобладание в выборке людей, контактирующих с природой регулярно (60%: 1 раз в неделю или чаще).

Участники предпочитают проводить время на берегу водоемов (26.3%), в городском парке (24.6%) и в лесу (12.9%). Наиболее популярная форма активности – прогулки (27.4%). Почти в три раза реже встречаются: сбор даров природы (9.7%) и ее фотографирование (9.3%). Иначе говоря, выборка может претендовать на репрезентацию «обычных», будничных контактов горожан с природой, причем контактов, преимущественно связанных с досугом, «отдыхом», а не прагматической деятельностью. К последней формально могут быть отнесены категории: сбор даров природы (9.7%); рыбалка (3.8%); работа в саду, в огороде, на даче (3.0%); охота (0.8%). Даже если воспринимать эти формы исключительно через призму прагматических мотивов, суммарная частота встречаемости этих значений (17.3%) указывает на то, что прагматическая деятельность не является определяющей для участников исследования.

Выборка характеризуется нормативными показателями диспозициональной витальности [40], тогда как связанность с природой завышена (NRS: $M = 79.57$, $SD = 9.94$, $Me = 80$) по сравнению с выборкой стандартизации (NRS: $M = 71.41$, $SD = 10.35$, $Me = 71$) [44]. Как замечено выше, выборка, возможно, представлена респондентами, «увлеченными природой». С этим же могут быть связаны высокие показатели ROS. При этом стоит иметь в виду, что смещение в сторону высоких значений отражает смысловую специфику опросника ROS, выявляющего особенности субъективного опыта во время досуга. Подразумевается, что участники посещают природные среды, исходя из интринсивной мотивации, и, возможно, из ранее приобретенного положительного опыта. Следовательно, позитивно окрашенные результаты здесь более предсказуемы. Кроме того, опросник продемонстрировал приемлемые показатели дискриминативности.

Внутренняя согласованность также показала себя как приемлемая. Гипотеза относительно конструктивной валидности подтвердилась: реконструируемый восстановительный эффект типичных контактов с природой значимо коррелирует с диспозициональной витальностью и со всеми аспектами связанности с природой, кроме NR-Perspective – показателем экологической субъектности, или ощущения ответственности за индивидуальные действия в отношении природы. Отсутствие эффекта в этом случае (либо слабый эффект, не выявляемый при данном объеме выборке) может указывать на дискриминантную валидность методики ROS, измеряющей когнитивно-аффективное восстановление и не фиксирующей аспекты экологически ответственного сознания.

Русскоязычная версия экспресс-методики продемонстрировала однофакторную структуру, как и оригинальная.

Сравнительный анализ выявил более высокие значения ROS в женской группе. В российских исследованиях подобная закономерность фиксировалась для связи с природой [48]. Поскольку восстановление и связь с природой рассматриваются в психологии среды как взаимоподдерживающие феномены [42], результаты настоящего исследования можно считать согласующимися с ранее полученными данными.

Выводы

Апробирована русскоязычная версия экспресс-опросника «Шкала восстановительного эффекта» К. Корпелы и др. (ROS), выявляющего реконструируемый когнитивно-аффективный восстановительный эффект среды. Опросник используется в зарубежной психологии преимущественно для изучения эффектов среды природной. Первичная психометрическая оценка на выборке из 120 средневзрослых респондентов, опрошенных о типичном опыте контактов с природой, свидетельствует в пользу валидности методики, – в частности, выявлены предсказуемые корреляции с родственными конструктами и согласующиеся с ранее проведенными русскоязычными исследованиями более высокие показатели в женской группе.

Опросник может представлять интерес для исследователей в области психологии среды, а также для специалистов, изучающих восстановление после стресса или умственного утомления.

Ограничения исследования связаны с характеристиками выборки: небольшим объемом, гендерной несбалансированностью, преобладанием респондентов, практикующих частые контакты с природой и отличающимися высокой связанностью с природой по сравнению с выборкой стандартизации, – что, возможно, повлекло за собой завышенные показатели ROS и стало причиной отсутствия нормального распределения данных. Ограничение выборки средневзрослыми участниками (возраст: 39–61) можно считать как недостатком, так и преимуществом, поскольку большинство психологических исследований проводится на юношеских и ранневзрослых выборках, тогда как старшие поколения представлены недостаточно. Для подтверждения валидности полученных результатов необходимы исследования на выборках более объемных и более сбалансированных по признакам гендера, возраста, частоты контактов и связи с природой.

Список литературы

1. Bratman G. N., Hamilton J. P., Daily G. C. The impacts of nature experience on human cognitive function and mental health // *Annals of the New York Academy of Sciences*. – 2012. – Vol. 1249. – P. 118–136. – DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2011.06400.x>
2. Nukarinen T., Rantala J., Korpela K., Browning M. H. E. M., Istance H. O., Surakka V., Raisamo R. Measures and modalities in restorative virtual natural environments: an integrative narrative review // *Computers in Human Behavior*. – 2022. – Vol. 126. – Art. 107008. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.107008>
3. Houlden V., Weich S., Porto de Albuquerque J., Jarvi, S., Rees K. The relationship between greenspace and the mental wellbeing of adults: a systematic review // *PLoS ONE*. – 2018. – Is. 13 (9). – DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203000>
4. Browning M. H. E. M., Shipley N., McAnirlin O., Becker D., Yu C.-P., Hartig T., Dzhambov A. M. An actual natural setting improves mood better than its virtual counterpart: a meta-analysis of experimental data // *Frontiers in Psychology*. – 2020. – Vol. 11. – Art. 2200. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.02200>
5. Gallis C. Th. Forests for public health: a global innovative prospect for the humanity // *Forests for Public Health*. – Cambridge Scholars Publishing. – 2020. – P. ix–x.
6. Нартова-Бочавер С. К. Психологическое пространство личности: монография [Электронный ресурс]. – М.: Прометей. – 2005. – URL: <https://psychlib.ru/mgppu/NPp-2005/NPp-311.htm> (дата обращения: 31.07.2024).
7. Hartig T. Restoration in nature: beyond the conventional narrative // *Nature and Psychology*. – Springer Nature Switzerland. – 2021. – P. 89–151. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-69020-5_5
8. Korpela K. M., Ylén M., Tyrväinen L., Silvennoinen H. Determinants of restorative experiences in everyday favorite places // *Health & Place*. – 2008. – Vol. 14. – Is. 4. – P. 636–652. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2007.10.008>
9. Weber A. M., Trojan J. The restorative value of the urban environment: A systematic review of the existing literature // *Environmental Health Insights*. – 2018. – Is. 12. – Art. 1178630218812805. – DOI: <https://doi.org/10.1177/1178630218812805>

10. Hartig T, Staats H. Guest Editors' introduction: Restorative environments // *Journal of Environmental Psychology*. – 2003. – Vol. 23. – Is. 2. – P. 103–107. – DOI: [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(02\)00108-1](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00108-1)
11. van den Berg A. E., Joye Y, de Vries S. Health benefits of nature // *Environmental psychology: An introduction*. – John Wiley & Sons. – 2019. – P. 55–64.
12. van den Berg A. E. The natural-built distinction in environmental preference and restoration: bottom-up and top-down explanations // *Nature and Psychology*. – Springer Nature Switzerland. – 2021. – P. 31–60. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-69020-5_3
13. Moll A., Collado S., Staats H., Corraliza J. A. Restorative effects of exposure to nature on children and adolescents: A systematic review // *Journal of Environmental Psychology*. – 2022. – Vol. 84. – Art. 101884. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2022.101884>
14. Hartig T., Bööck A., Garvill J., Olsson T., Gärling T. Environmental influences on psychological restoration // *Scandinavian journal of psychology*. – 1996. – Vol. 37. – P. 378–393.
15. Bornioli A., Subiza-Pérez M. Restorative urban environments for healthy cities: A theoretical model for the study of restorative experiences in urban built settings // *Landscape Research*. – 2023. – Vol. 48. – P. 152–163. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01426397.2022.2124962>
16. Whitburn J., Linklater W. L., Milfont T. L. Exposure to urban nature and tree planting are related to pro-environmental behavior via connection to nature, the use of nature for psychological restoration, and environmental attitudes // *Environment and behavior*. – 2019. – Vol. 51. – Is. 7. – P. 787–810. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0013916517751009>
17. Han K-Ts. Validity of self-reported Well-being Measures and Restoration Scale for emotions, attention, and physiology // *Journal of Leisure Research*. – 2021. – Vol. 52. – P. 154–179. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00222216.2020.1752124>
18. Li S., Chen T., Chen F., Mi F. How does the urban forest environment affect the psychological restoration of residents? A natural experiment in environmental perception from Beijing // *Forests*. – 2023. – Vol. 14. – Art. 1986. – DOI: <https://doi.org/10.3390/f14101986>
19. Шаталова О. В. Восстановительный эффект контактов с природой как предмет исследования в психологии среды // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. – 2022. – Т. 19. – № 4. – С. 855–871. – DOI: <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2022-4-855-871>
20. Han K-Ts. A review of self-report scales on restoration and/or restorativeness in the natural environment // *Journal of Leisure Research*. – 2018. – Vol. 49. – P. 151–176. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00222216.2018.1505159>
21. Kaplan S. The restorative benefits of nature: toward an integrative framework // *Journal of Environmental Psychology*. – 1995. – Vol. 15. – P. 169–182.
22. Malekinezhad F., Courtney P., bin Lamit H., Viganì M. Investigating the mental health impacts of university campus green space through perceived sensory dimensions and the mediation effects of perceived restorativeness on restoration experience // *Frontiers in public health*. – 2020. – Vol. 8. – Art. 578241. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.578241>
23. Takayama N., Korpela K., Lee J., Morikawa T., Tsunetsugu Y., Park B.-J., Li Q., Tyrväinen L., Miyazaki Y., Kagawa T. Emotional, restorative and vitalizing effects of forest and urban environments at four sites in Japan // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. – 2014. – Vol. 11. P. 7207–7230. – DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph110707207>

24. Menardo E., Brondino M., Hall R., Pasini M. Restorativeness in natural and urban environments: a meta-analysis // *Psychological Reports*. – 2019. – Vol. 124. – Is. 2. – P. 417–437. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0033294119884063>
25. White M. P., Pahl S., Ashbullby K., Herbert S., Depledge M. H. Feelings of restoration from recent nature visits // *Journal of Environmental Psychology*. – 2013. – Vol. 35. – P. 40–51. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.04.002>
26. van den Berg A. E., Jorgensen A., Wilson E. R. Evaluating restoration in urban green spaces: Does setting type make a difference? // *Landscape and Urban Planning*. – 2014. – Vol. 127. – P. 173–181. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2014.04.012>
27. Carrus G., Scopelliti M., Laforteza R., Colangelo G., Ferrini F., Salbitano F., Agrimi M., Portoghesi L., Semenzato P., Sanesi G. Go greener, feel better? The positive effects of biodiversity on the well-being of individuals visiting urban and peri-urban green areas // *Landscape and Urban Planning*. – 2015. – Vol. 134. – P. 221–228.
28. Bielinis E., Omelan A., Boiko S., Bielinis L. The restorative effect of staying in a broad-leaved forest on healthy young adults in winter and spring // *Baltic Forestry*. – 2019. – Vol. 24. – P. 218–227.
29. Ojala A., Korpela K., Tyrväinen L., Tiittanen P., Lanki T. Restorative effects of urban green environments and the role of urban-nature orientedness and noise sensitivity: A field experiment // *Health & Place*. – 2019. – Vol. 55. – P. 59–70. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2018.11.004>
30. Hung S. H., Pálsdóttir A. M., Ode Sang Å., Shahrada A., Liao H. H., Hsu Y. Y., Chang C. Y. How restorative landscapes can benefit psychological and physiological responses: a pilot study of human-nature relationships in Sweden and Taiwan // *Landscape Research*. – 2023. – Vol. 48. – P. 1073–1090. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01426397.2023.2213634>
31. Нартова-Бочавер С. К., Мухортова Е. А., Ирхин Б. Д. Взаимодействие с миром растений как источник позитивного функционирования человека // *Консультативная психология и психотерапия*. – 2020. – Т. 28. – № 2. – С. 151–169. – DOI: <https://doi.org/10.17759/cpp.2020280209>
32. Павлова М. В., Нартова-Бочавер С. К. Рутинные (обыденные) техники самопомощи в офисе: на примере мастерской архитекторов // *Организационная психология*. – 2020. – Т. 10. – № 3. – С. 164–184.
33. Павлова М. В. Биофильный и салютогенный дизайн в создании «здорового» офиса // *Коммуникации. Медиа. Дизайн*. – 2022. – Т. 7. – № 2. – С. 97–124.
34. Pavlova M. V., Reznichenko S. I., Nartova-Bochaver S. K. A new instrument to measure healthy workplace qualities: the People in the Office Scale // *Frontiers in Psychology*. – 2023. – Vol. 14. – Art. 1241555. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1241555>
35. Маляренко Т. Н., Быков А. Т. Новые методы и эффективность использования лесной терапии // *Военная медицина*. – 2018. – № 4. – С. 118–129.
36. Korpela K., Staats H. The restorative qualities of being alone with nature // *The Handbook of Solitude: Psychological Perspectives on Social Isolation, Social Withdrawal, and Being Alone*. – John Wiley & Sons. – 2014. – P. 351–367. – DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118427378.ch20>
37. Korpela K. M., Ylén M., Tyrväinen L., Silvennoinen H. Favorite green, waterside and urban environments, restorative experiences and perceived health in Finland // *Health promotion international*. – 2010. – Vol. 25. – Is. 2. – P. 200–209. – DOI: <https://doi.org/10.1093/heapro/daq007>

38. Ryan R. M., Weinstein N., Bernstein J., Brown K. W., Mistretta L., Gagné M. Vitalizing effects of being outdoors and in nature // *Journal of environmental psychology*. – 2010. – Vol. 30. – Is. 2. – P. 159–168. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.10.009>
39. Rydstedt L. W., Johnsen S. Å. K. Towards an integration of recovery and restoration theories // *Heliyon*. – 2019. – Vol. 5. – Is. 7. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e02023>
40. Александрова Л. А. Субъективная витальность как предмет исследования // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. – 2014. – Т. 11. – № 1. – С. 133–163.
41. Mayer F. S., Frantz C. M. The connectedness to nature scale: A measure of individuals' feeling in community with nature // *Journal of environmental psychology*. – 2004. – Vol. 24. – Is. 4. – P. 503–515. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2004.10.001>
42. Шаталова О. В. Психологическое восстановление и связь с природой с точки зрения «восходящего» и «нисходящего» подходов к пониманию взаимодействия с природой // *Культурно-историческая психология*. – 2023. – Т. 19. – № 4. – С. 109–118. – DOI: <https://doi.org/10.17759/chp.2023190411>
43. Nisbet E. K., Zelenski J. M., Murphy S. A. The Nature Relatedness Scale: Linking Individuals' Connection With Nature to Environmental Concern and Behavior // *Environment and Behavior*. – 2009. – Vol. 41. – Is. 5. – P. 715–740. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0013916508318748>
44. Кряж І. В. Російськомовна адаптація методики «Шкала пов'язаності з природою» (NR Scale-RUS): керівництво до тесту. – Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина. – 2020.
45. Hankins M. Questionnaire discrimination:(re)-introducing coefficient δ // *BMC Medical Research Methodology*. – 2007. – Vol. 7. – Is. 19. – DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-2288-7-19>
46. Зангиева И. К., Ротмистров А. Н. Сравнительный анализ способов проведения факторного анализа на порядковых переменных // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. – 2018. – № 3. – С. 29–46. – DOI: <https://doi.org/10.14515/monitoring.2018.3.02>
47. Фомина Е. Е. Факторный анализ и категориальный метод главных компонент: сравнительный анализ и практическое применение для обработки результатов анкетирования // *Гуманитарный вестник*. – 2017. – № 10. – DOI: <https://doi.org/10.18698/2306-8477-2017-10-473>
48. Нартова-Бочавер С. К., Мухортова Е. А. Опросник «Люди и растения» (ЛиР): изучение отношения человека к миру растений // *Психологический журнал*. – 2020. – Т. 41. – № 1. – С. 86–96. – DOI: <https://doi.org/10.31857/S020595920007984-8>

О.В. Шаталова

Мәскеу психоанализ институты, Мәскеу, Ресей
(E-mail: shatalova@mail.ru)

К. Корпела әріптестерімен құрастырылған «Қалпына келтіру нәтижелері шкаласы» (ROS): бейімделу және алдын ала психометриялық бағалау

Андатпа. Қалпына келтіру – адамның табиғатпен байланысын зерттеуде кеңінен қолданылатын экологиялық психология туралы ұғымы. Осы ұғымның көптеген түсіндірмелері бар. Бұл көбінесе стрестен және/немесе психикалық шаршаудан кейін когнитивті-аффективті қалыпқа келу деп түсініледі. Бұл тұжырымдама табиғатпен қарым-қатынастың психологиялық артықшылықтарын зерттеу үшін пайдалы. Өзіндік есеп беру әдістемелерінің ішінде қалпына келтіру нәтижелерінің шкалалары және қоршаған ортаның қалпына келтіретін әлеуеттің

шкалалары ажыратылады. Біріншісін өлшеудің орыс тіліндегі әдістері табылмады. Осыған байланысты, бұл еңбектің мақсаты Қалпына келтіру нәтижелері шкаласының орыс тіліндегі бейімделу болып табылады. Бұл сауалнаманы К.Корпела әріптестерімен әзірлеген (Restoration Outcome Scale – ROS, 2008). Сауалнама Р.Каплан мен С.Капланның зейіннің қалпына келтіру теориясына және Р.Ульрихтің стрестен қалпына келтіру теориясына негізделген. ROS когнитивті-аффективті қалпына келтірудің есте қалған сезімдерін өлшейді. 120 орта жастағы респонденттердің, негізінен қала тұрғындарының, деректері талданды. Қатысушылардан олардың табиғатпен қарым-қатынастағы әдеттегі тәжірибесі туралы сауалнама жүргізілді. Категориялық негізгі компоненттерді талдау ROS орыс нұсқасы үшін (сонымен қатар ағылшын нұсқасы үшін) бір факторлы құрылымды анықтады. Кронбахтың альфа мәні 0,89. Құрылым сәйкестілігі диспозициялық витальностьпен және табиғатпен байланыстылық өлшемдерімен болжанған корреляция арқылы қолдау тапты. Әйелдер тобында ROS жоғары көрсеткіштері анықталды. Зерттеудің шектеулері – іріктеме көлемінің аздығы, жыныс пен жастың теңгерімсіздігі (көбірек әйелдер; тек орта жастағы респонденттер) және табиғатпен байланыстың жоғары көрсеткіштері. Нәтижелер ROS сауалнаманың келешегін көрсетеді, ол үлкен үлгілерде қосымша психометриялық сараптаманы қажет етеді.

Түйін сөздер: қалпына келтіру, табиғатпен тікелей байланыс, табиғатпен қарым-қатынас, экологиялық психология, сауалнаманы бейімдеу, психометриялық қасиеттер.

O.V. Shatalova

Moscow Institute of Psychoanalysis, Moscow, Russia

(E-mail: shatalova_@mail.ru)

Restorative Outcome Scale by K. Korpela et al. (ROS): adaptation and preliminary psychometric evaluation

Abstract. The concept of recovery is a psychological construct that is widely used in studies of human contact with nature. The construct has a range of interpretations, the most accepted one is cognitive-affective normalization after stress and/or mental fatigue. Among self-report measures of restoration, a distinction is made between restoration effect (recovery experience) and restorativeness (restorative potential of the environment). No instruments have been found to measure the former in the Russian-speaking context, although the construct is useful for studying psychological benefits of contact with nature. In this regard, the purpose of this work is approbation of the Russian version of the Restoration Outcome Scale (ROS, 2008) by K. Korpela et al. The questionnaire is based on the Attention Restoration Theory by R. and S. Kaplan and the Stress Recovery Theory by R. Ulrich. ROS measures the recalled feelings of cognitive-affective restoration. Data from a sample of 120 middle-aged respondents, mainly urban residents, were analyzed. The participants were surveyed about their typical experiences of contact with nature (the contacts were predominantly related to leisure rather than pragmatic activities). Categorical principal component analysis revealed a one-factor structure for the Russian version of the ROS (as well as for the English version). The Cronbach's alpha value is 0.89. Construct validity was supported through predicted correlations with dispositional vitality and nature connectedness measures. Higher ROS rates were revealed in the female group. Limitations of the study are related to the small sample size, gender and age imbalance (more women, only middle-aged respondents) and the

increased nature connectedness. The findings indicate the prospects of the questionnaire, which needs further psychometric examination on larger samples.

Keywords: restoration; nature contact; nature connectedness; environmental psychology; adaptation of the questionnaire; psychometric properties.

References

1. Bratman G.N., Hamilton J.P., Daily G.C. The impacts of nature experience on human cognitive function and mental health // *Annals of the New York Academy of Sciences*. – 2012. – Vol. 1249. – P. 118–136. – DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2011.06400.x>
2. Nukarinen T., Rantala J., Korpela K., Browning M. H. E. M., Istance H. O., Surakka V., Raisamo R. Measures and modalities in restorative virtual natural environments: an integrative narrative review // *Computers in Human Behavior*. – 2022. – Vol. 126. – Art. 107008. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.107008>
3. Houlden V., Weich S., Porto de Albuquerque J., Jarvi S., Rees K. The relationship between greenspace and the mental wellbeing of adults: a systematic review // *PLoS ONE*. – 2018. – Is. 13 (9). – DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203000>
4. Browning M. H. E. M., Shipley N., McAnirlin O., Becker D., Yu C.-P., Hartig T., Dzhambov A. M. An actual natural setting improves mood better than its virtual counterpart: a meta-analysis of experimental data // *Frontiers in Psychology*. – 2020. – Vol. 11. – Art. 2200. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.02200>
5. Gallis C. Th. Forests for public health: a global innovative prospect for the humanity // *Forests for Public Health*. – Cambridge Scholars Publishing. – 2020. – P. ix–x.
6. Nartova-Bochaver S. K. Psihologicheskoe prostranstvo lichnosti: monografiya [Psychological space of personality: monograph] [Electronic resource]. Available at: <https://psychlib.ru/mgppu/NPp-2005/NPp-311.htm> (Accessed: 31.07.2024). [in Russian]
7. Hartig T. Restoration in nature: beyond the conventional narrative // *Nature and Psychology*. – Springer Nature Switzerland. – 2021. – P. 89–151. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-69020-5_5
8. Korpela K. M., Ylén M., Tyrväinen L., Silvennoinen H. Determinants of restorative experiences in everyday favorite places // *Health & Place*. – 2008. – Vol. 14. – Is. 4. – P. 636–652. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2007.10.008>
9. Weber A. M., Trojan J. The restorative value of the urban environment: A systematic review of the existing literature // *Environmental Health Insights*. – 2018. – Is. 12. – Art. 1178630218812805. – DOI: <https://doi.org/10.1177/1178630218812805>
10. Hartig T., Staats H. Guest Editors' introduction: Restorative environments // *Journal of Environmental Psychology*. – 2003. – Vol. 23. – Is. 2. – P. 103–107. – DOI: [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(02\)00108-1](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00108-1)
11. van den Berg A. E., Joye Y., de Vries S. Health benefits of nature // *Environmental psychology: An introduction*. – John Wiley & Sons. – 2019. – P. 55–64.
12. van den Berg A. E. The natural-built distinction in environmental preference and restoration: bottom-up and top-down explanations // *Nature and Psychology*. – Springer Nature Switzerland. – 2021. – P. 31–60. – DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-69020-5_3
13. Moll A., Collado S., Staats H., Corraliza J. A. Restorative effects of exposure to nature on children and adolescents: A systematic review // *Journal of Environmental Psychology*. – 2022. – Vol. 84. – Art. 101884. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2022.101884>

14. Hartig T, Böök A, Garvill J, Olsson T, Gärling T. Environmental influences on psychological restoration // *Scandinavian journal of psychology*. – 1996. – Vol. 37. – P. 378–393.
15. Bornioli A, Subiza-Pérez M. Restorative urban environments for healthy cities: A theoretical model for the study of restorative experiences in urban built settings // *Landscape Research*. – 2023. – Vol. 48. – P. 152–163. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01426397.2022.2124962>
16. Whitburn J, Linklater W. L., Milfont T. L. Exposure to urban nature and tree planting are related to pro-environmental behavior via connection to nature, the use of nature for psychological restoration, and environmental attitudes // *Environment and behavior*. – 2019. – Vol. 51. – Is. 7. – P. 787–810. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0013916517751009>
17. Han K-Ts. Validity of self-reported Well-being Measures and Restoration Scale for emotions, attention, and physiology // *Journal of Leisure Research*. – 2021. – Vol. 52. – P. 154–179. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00222216.2020.1752124>
18. Li S., Chen T., Chen F., Mi F. How does the urban forest environment affect the psychological restoration of residents? A natural experiment in environmental perception from Beijing // *Forests*. – 2023. – Vol. 14. – Art. 1986. – DOI: <https://doi.org/10.3390/f14101986>
19. Shatalova O. V. Vosstanovitel'nyj effekt kontaktov s prirodoj kak predmet issledovaniya v psihologii sredy [Restorative effect of nature contact as a subject of environmental psychology], *Psihologiya. Zhurnal Vysshej shkoly ekonomiki* [Psychology. Journal of the Higher School of Economics], 19(4), 855–871 (2022). DOI: <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2022-4-855-871>. [in Russian].
20. Han K-Ts. A review of self-report scales on restoration and/or restorativeness in the natural environment // *Journal of Leisure Research*. – 2018. – Vol. 49. – P. 151–176. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00222216.2018.1505159>
21. Kaplan S. The restorative benefits of nature: toward an integrative framework // *Journal of Environmental Psychology*. – 1995. – Vol. 15. – P. 169–182.
22. Malekinezhad F, Courtney P, bin Lamit H, Vignani M. Investigating the mental health impacts of university campus green space through perceived sensory dimensions and the mediation effects of perceived restorativeness on restoration experience // *Frontiers in public health*. – 2020. – Vol. 8. – Art. 578241. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.578241>
23. Takayama N., Korpela K., Lee J., Morikawa T., Tsunetsugu Y., Park B.-J., Li Q., Tyrväinen L., Miyazaki Y., Kagawa T. Emotional, restorative and vitalizing effects of forest and urban environments at four sites in Japan // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. – 2014. – Vol. 11. P. 7207–7230. – DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph110707207>
24. Menardo E., Brondino M., Hall R., Pasini M. Restorativeness in natural and urban environments: a meta-analysis // *Psychological Reports*. – 2019. – Vol. 124. – Is. 2. – P. 417–437. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0033294119884063>
25. White M. P., Pahl S., Ashbullby K., Herbert S., Depledge M. H. Feelings of restoration from recent nature visits // *Journal of Environmental Psychology*. – 2013. – Vol. 35. – P. 40–51. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.04.002>
26. van den Berg A. E., Jorgensen A., Wilson E. R. Evaluating restoration in urban green spaces: Does setting type make a difference? // *Landscape and Urban Planning*. – 2014. – Vol. 127. – P. 173–181. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2014.04.012>
27. Carrus G., Scopelliti M., Laforteza R., Colangelo G., Ferrini F., Salbitano F., Agrimi M., Portoghesi L., Semenzato P., Sanesi G. Go greener, feel better? The positive effects of biodiversity on the well-being of individuals visiting urban and peri-urban green areas // *Landscape and Urban Planning*. – 2015. – Vol. 134. – P. 221–228.

28. Bielinis E., Omelan A., Boiko S., Bielinis L. The restorative effect of staying in a broad-leaved forest on healthy young adults in winter and spring // *Baltic Forestry*. – 2019. – Vol. 24. – P. 218–227.

29. Ojala A., Korpela K., Tyrväinen L., Tiittanen P., Lanki T. Restorative effects of urban green environments and the role of urban-nature orientedness and noise sensitivity: A field experiment // *Health & Place*. – 2019. – Vol. 55. – P. 59–70. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2018.11.004>

30. Hung S. H., Pálsdóttir A. M., Ode Sang Å., Shahrada A., Liao H. H., Hsu Y. Y., Chang C. Y. How restorative landscapes can benefit psychological and physiological responses: a pilot study of human–nature relationships in Sweden and Taiwan // *Landscape Research*. – 2023. – Vol. 48. – P. 1073–1090. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01426397.2023.2213634>

31. Nartova-Bochaver S. K., Muhortova E. A., Irhin B. D. Vzaimodejstvie s mirom rastenij kak istochnik pozitivnogo funkcionirovaniya cheloveka [Interaction with the Plant World as a Source of Positive Human Functioning], *Konsul'tativnaya psihologiya i psihoterapiya* [Counseling psychology and psychotherapy], 28(2), 151–169 (2020). DOI: <https://doi.org/10.17759/cpp.2020280209>. [in Russian].

32. Pavlova M. V., Nartova-Bochaver S. K. Rutinnye (obydennye) tekhniki samopomoshchi v ofise: na primere masterskoj arhitektorov [Routine self-help behaviors of employees (in case of Architect offices)]. *Organizacionnaya psihologiya* [Organizational Psychology], 10(3), 164–184 (2020). [in Russian].

33. Pavlova M. V. Biofil'nyj i salyutogennyj dizajn v sozdanii «zdorovogo» ofisa [Biophilic and salutogenic design in creating a "healthy" office]. *Kommunikacii. Media. Dizajn* [Communications. Media. Design], 7(2), 97–124 (2022). [in Russian].

34. Pavlova M. V., Reznichenko S. I., Nartova-Bochaver S. K. A new instrument to measure healthy workplace qualities: the People in the Office Scale // *Frontiers in Psychology*. – 2023. – Vol. 14. – Art. 1241555. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1241555>

35. Malyarenko T. N., Bykov A. T. Novye metody i effektivnost' ispol'zovaniya lesnoj terapii [New methods and effectiveness of forest therapy]. *Voennaya medicina* [Military medicine], 4, 118–129 (2018). [in Russian].

36. Korpela K., Staats H. The restorative qualities of being alone with nature // *The Handbook of Solitude: Psychological Perspectives on Social Isolation, Social Withdrawal, and Being Alone*. – John Wiley & Sons. – 2014. – P. 351–367. – DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118427378.ch20>

37. Korpela K. M., Ylén M., Tyrväinen L., Silvennoinen H. Favorite green, waterside and urban environments, restorative experiences and perceived health in Finland // *Health promotion international*. – 2010. – Vol. 25. – Is. 2. – P. 200–209. – DOI: <https://doi.org/10.1093/heapro/daq007>

38. Ryan R. M., Weinstein N., Bernstein J., Brown K. W., Mistretta L., Gagné M. Vitalizing effects of being outdoors and in nature // *Journal of environmental psychology*. – 2010. – Vol. 30. – Is. 2. – P. 159–168. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.10.009>

39. Rydstedt L. W., Johnsen S. Å. K. Towards an integration of recovery and restoration theories // *Heliyon*. – 2019. – Vol. 5. – Is. 7. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e02023>

40. Aleksandrova L. A. Sub'ektivnaya vital'nost' kak predmet issledovaniya [Subjective Vitality as a Research Object]. *Psihologiya. Zhurnal Vysshej shkoly ekonomiki* [Psychology. Journal of the Higher School of Economics], 11(1), 133–163 (2014). [in Russian].

41. Mayer F. S., Frantz C. M. The connectedness to nature scale: A measure of individuals' feeling in community with nature // *Journal of environmental psychology*. – 2004. – Vol. 24. – Is. 4. – P. 503–515. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2004.10.001>

42. Shatalova O. V. Psihologicheskoe vosstanovlenie i svyaz' s prirodoy s tochki zreniya «voskhodyashchego» i «niskhodyashchego» podhodov k ponimaniyu vzaimodejstviya s prirodoy [Psychological Restoration and Nature Connectedness in terms of "Bottom-up" and "Top-down" Approaches to Understanding Interaction with Nature]. Kul'turno-istoricheskaya psihologiya [Cultural-Historical Psychology], 19(4), 109–118 (2023). DOI: <https://doi.org/10.17759/chp.2023190411>. [in Russian].

43. Nisbet E. K., Zelenski J. M., Murphy S. A. The Nature Relatedness Scale: Linking Individuals' Connection With Nature to Environmental Concern and Behavior // Environment and Behavior. – 2009. – Vol. 41. – Is. 5. – P. 715–740. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0013916508318748>

44. Krjzh I. V. Rosijs'komovna adaptacija metodiki «Shkala pov'jazanosti z prirodoyu» (NR Scale-RUS): kerivnictvo do testu [Russian-language adaptation of the "The nature relatedness scale" (NR Scale-RUS): guide to the test]. Har'kov: HNU imeni V. N. Karazina (2020). [in Ukrainian].

45. Hankins M. Questionnaire discrimination:(re)-introducing coefficient δ // BMC Medical Research Methodology. – 2007. – Vol. 7. – Is. 19. – DOI: <https://doi.org/10.1186/1471-2288-7-19>

46. Zangieva I. K., Rotmistrov A. N. Sravnitel'nyj analiz sposobov provedeniya faktornogo analiza na poryadkovykh peremennykh [Factor analysis of ordinal variables: a comparative study]. Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i social'nye peremeny [Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes], 3, 29–46 (2018). DOI: <https://doi.org/10.14515/monitoring.2018.3.02>. [in Russian].

47. Fomina E. E. Faktornyj analiz i kategorial'nyj metod glavnykh komponent: sravnitel'nyj analiz i prakticheskoe primeneniye dlya obrabotki rezul'tatov anketirovaniya [Factor analysis and categorical principal component analysis: comparative analysis and practical application for processing of questionnaire survey results]. Gumanitarnyj vestnik [Humanitarian Bulletin], 10 (2017). DOI: <https://doi.org/10.18698/2306-8477-2017-10-473>. [in Russian].

48. Nartova-Bochaver S. K., Muhortova E. A. Oprosnik «Lyudi i rasteniya» (LiR): izuchenie otnosheniya cheloveka k miru rastenij [Questionnaire "People and Plants" (PaP): a study of human relations to the plant world]. Psihologicheskij zhurnal [Psychological journal], 41(1), 86–96 (2020). DOI: <https://doi.org/10.31857/S020595920007984-8> [in Russian].

Сведения об авторе

Оксана Владимировна Шаталова – магистр психологии, Московский институт психоанализа, Москва, Россия. Сфера научных интересов: психология среды.

Автор туралы мәлімет

Оксана Владимировна Шаталова – психология магистрі, Мәскеу психоанализ институты, Мәскеу, Ресей. Ғылыми қызығушылықтары: экологиялық психология.

Information about the author

Oksana Vladimirovna Shatalova – Master's in Psychology, Moscow Institute of Psychoanalysis, Moscow, Russia. Research area: environmental psychology.

IRSTI 04.41.41
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-442-456>

Multiculturalism in the cultural practices of everyday life (case of Kazakhstan)

Z.T. Abetova*^{id}, A.A. Kuderinov^{id}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: abetova.zeinep@gmail.com, alem3511@gmail.com)

Abstract. The processes of globalization and increased intercultural interaction have led to the problem of reintegration of modern national communities, and today scientists are looking for adequate models for it.

The work aims to analyze citizens' everyday multicultural practices as a resource of civic identity. The object is the everyday multicultural practices on the KAZNET network. The subject of the study is the features of consumer, linguistic, and artistic practices of the country's citizens in the media space of KAZNET, which symbolically reflect the identity of citizens, formed based on intercultural interaction. Empirical tools use the method of qualitative content analysis of media data of cultural practices.

This study makes contributions to the existing academic debate on multiculturalism by anticipating arguments related to social leadership concepts. Analyzing the problem of multiculturalism in the context of the problem of integration of modern national communities, we raise the question of the possible role of multicultural practices in supporting the integration discourse of modern national communities.

The results of the study can be used to develop state cultural policy strategies, as well as in educational institutions to formulate courses aimed at developing intercultural dialogue.

Keywords: multiculturalism, media space, multicultural practices, everyday life.

Introduction

Multiculturalism is a response to a specific feature of modern Western communities with the problem of cultural differences [1].

For Kazakhstan, multiculturalism became an integrative ideology for a young, fragmented society at the time of the collapse of the Soviet state, with the help of which the state tried to implement strategies of social harmony, optimize cultural and civic strategies, develop an adequate institutional model of a multiethnic community through the support of the Institute of Ethno-cultural centers and the Assembly of People of Kazakhstan with political representation in parliament.

The topic was touched upon for the first time in the country at the XXIX session of the Assembly of People of Kazakhstan and in the Address of the Head of State to the People of Kazakhstan dated September 1, 2021: "A high culture of dialogue and compromise will become one of the main factors in strengthening civil solidarity in our country" [2].

The results of intercultural interaction on the formation of frames and patterns of everyday practices of the population and their impact on the process of reintegration of the country require comprehension. Reflection on the experience of multiculturalism in the cultural practices of modern Kazakh society has become especially relevant because interaction with representatives of different cultures at various levels - from interstate cooperation to interpersonal communication - requires an adequate understanding of the characteristics of cultural diversity and the ability to conduct intercultural dialogue in the context of increasing political conflicts on the international stage.

This study aims to examine the routine cultural practices through the social network called KAZNET that contribute to a multicultural identity as a means of social capital for fostering a national-civil identity.

The research problem is to identify whether the everyday cultural practices of the population are the source of the national-civil identity. Hypothesis: Everyday practices are an indicator of the actions of reference schemes functioning as intersubjectively developing projects of social action.

The subject of the research is the peculiarities of multiculturalism practices in the KAZNET art, social network, consumer practices, and language practices of the country's population as public arenas of public discourse, which symbolically define the multicultural identity of citizens. Object: multiculturalism in everyday practices of the population of the country.

The Bristol School, exploring the problems of intergroup relations and intra-group solidarity, sees culture and identity as dynamic, diverse, dialogical practices [3: 55–106], [4: 87–116], [5].

Criticism of multiculturalism as a policy in the academic and political field was associated with the argument that in theory and practice it "essentializes" various components of culture and hinders individual autonomy [6: 36-37]. The practical implementation of the variant of multiculturalism as a support for collective identities has led to certain problems of political integration, territorial isolation of certain groups in ethnic enclaves, and stereotyping of attitudes towards "other" groups, regardless of affiliation.

According to Meer and Modood, the anti-cultural discourse does not correspond to empirical reality, arguing the thesis by analyzing multicultural practices as a fact reflecting the degree of their penetration into the integration policy of Great Britain [7: 1-17].

From the point of view of T. Modood, despite the desire of representatives of different cultures to communicate, any communities have great difficulty limiting the daily influence of their own normative and symbolic core on the formation of some average image of a carrier of civic identity, therefore, the implementation of the strategy of interculturalism requires significant efforts from both the country's leadership and society [8: 87-105]. Therefore, it is necessary to pay attention to institutions that strengthen cross-cultural interactions of citizens at the micro level and have the most direct impact on everyday interaction in cities, schools, clubs, and public places [9, 10].

We share the position that cultural diversity is endemic to humans, and human diversity as such is an integral part of human status [11: 56-57].

As Charles Taylor wrote, it is necessary to develop the idea of reaching consensus as something that is not given, but something that needs to be worked on, including through new interpretations of the actors' points of view in the dialogue process [12].

As noted by Jeffrey Alexander, in modern societies, solidarity remains the main point of concentration of feeling, comprehension, reward, and punishment, preserving the significance, and the spiritual and emotionally experienced meaning of "us" ("us"), i.e. what can be designated as "we-belonging" ("we-ness"), represents a fundamental structuring social force [13: 531].

In the context of globalization, when a variety of goods and services are presented on the markets, the country needs to have competitive advantages and niches where the culture and values of the nation will be reflected together with modern cultural initiatives. As Modood wrote «...the context for politics is already thoroughly imbued with dominant ways of thinking and doing - with cultural orientations such as national history and language, with religious and/or secular perspectives, with institutional norms and so on - and that these contextual factors cannot be abstracted out to identify a set of principles of justice independent of cultural interpretations» [14:5].

Methodology

This study, oriented towards a constructivist-phenomenological approach, contributes to the existing academic debate on multiculturalism by presenting arguments related to the problems of integration of modern nations and its foundations through the analysis of a Kazakhstan case.

The debate about the nation and multiculturalism as a form of national policy is being updated both with the growth of cultural differences as a specific feature of modern democratic national communities and with the increasing growth of xenophobia and anti-multicultural discourse. The growth in the political arena of modern nations in the world of xenophobic rhetoric indicates, in our opinion, that the rejection of the ideas of multiculturalism at the level of political discourse is accompanied in practice by the polarization of national communities, and perhaps it is worth reconsidering the relationship between the principles of multiculturalism and civil discourse in national politics.

The multicultural approach nevertheless continues to cause debate in the world [15], but the growth of xenophobia, the escalation of local conflicts into international ones, and political polarization in the world, according to the report of the Institute for Economics and Peace (IEP, 2023) Global Peace Index (GPI) 2023 shows that the average level of global peacefulness worsened for the ninth year in a row [16]. According to Dupont P.L., Sealy T, Modood T., despite criticism, multiculturalism offers resources for constructive dialogue about national identity and shared citizenship in a pluralistic society [17]. The question of in what cases the application and functioning of the principles of multiculturalism is possible.

This study makes a theoretical and practical contribution to the existing academic and public debate on multiculturalism by presenting arguments related to concepts of social inclusion.

The specificity of multiculturalism of Kazakh society lies in the following features of the type of society itself:

1) It is a society modernized in Soviet times, in which the mobilization paradigm has changed the social and cultural practices of people, including ethnic and confessional groups. Due to the historical factors of the formation of Kazakhstan's society (both mobilization and adaptation on the part of actors), the interaction of political, cultural, and social factors created a kind of patchwork of recombination of social identities.

2) The interpenetration of multicultural practices intensified during the period of independent Kazakhstan along with the search for national identity and cultural authenticity, the globalization processes of identity hybridization.

3) The transition from multiculturalism to interculturalism in the country is caused by the need to develop a sense of national community and coordinate the principles based on which this should happen. The source of this situation is local interethnic conflicts that have occurred in the practice of society, the risks of possible ethnicization of social conflicts due to the growth of social stratification in society, and deprivation.

The empirical study examined the positioning of cultural practices in the KAZNET network of symbolic identifiers in multicultural identity. The empirical tools use the method of qualitative content analysis in this research encompassed measuring the dialogical everyday practices of the population.

We studied multiculturalism as a practical principle of everyday communication that characterizes our society, and which can be seen through the prism of the everyday cultural practices of the population, even if at the level of public opinion discourse the problem of the reintegration of citizens for Kazakhstan is an urgent task on its political agenda. We think that the boundaries of citizenship are maintained through symbolic identity resources that are reflected in everyday cultural practices.

Analytical framework: our methodological orientation is the concept of the Bristol School of Multiculturalism [18: 304] and the concept of intersubjectivity [19: 135–202], its programs reflect the main aspects of Kazakh ethnic-practices, in which the legitimacy of multiculturalism comes from the real situation of people as representatives of their cultural groups seeking recognition and inclusion in their societies as they are.

The research problem is to identify whether the everyday cultural practices of the population are the source of the national-civil identity. Ethnicity as a type of social categorization can be

a resource of civil identity in a multicultural world, experiencing a turn towards decoloniality, and requires an analysis of the prerequisites for the reintegration of countries on the premises of civil society.

In the conditions of Kazakh society (both mobilization and adaptation on the part of actors), the interaction of political, cultural, and social factors and the interpenetration of multicultural practices created among its citizens, despite the search for national identity and cultural authenticity by the Kazakh nation, a peculiar recombination of socio-cultural identities and identity hybridization.

Hypothesis:

1. National-civic identity is reproduced in public discourse through symbolic support in multicultural practices that transform the boundaries of inclusion/exclusion of "one's own" and "others".

2. Everyday practices are an indicator of the actions of reference schemes functioning as intersubjectively developing projects of social action.

3. Multicultural practices of civilians are potentially a condition for national-civil integration.

We proceed from Schutz's premise that the prototype of all social relations is interactions and the institutional spheres of experience that arise in the process: «I can make myself understood to them (which follows from the preceding assumptions): (f) that a stratified social and cultural world is historically pre-given as a frame of reference for me and my fellow-men, indeed in a manner as taken for granted as the 'natural world» [20: 335].

The main reality is everyday life, it is necessary to study trivial everyday knowledge, since this knowledge is distributed in specific groups of people in a special historical and cultural setting and how by relying on this knowledge, people construct social reality. Reference schemes functioning as projects of an individual's social action are intersubjectively assumed.

The concept of the "biographical situation" of Schutz gives an understanding of the variability of social interpretations and, accordingly, cultural orientations [21, 22].

We demonstrate this fact through a case study of everyday consumer practices of nutrition and fashion design, art practices, and language practices of the population of the country.

On the one hand, the fixation on processes that "change the quality of social and political within the societies of nation-states" indicates the dynamics of modern societies in which the recombination of social identity becomes obvious. In our case, due to the historical factors of the formation of Kazakh society (both mobilization and adaptation on the part of actors), the interaction of political, cultural, and social factors created a kind of patchwork of ethno-practices in national identity, which, in our opinion, contributed to the development of the intercultural environment in Kazakh society.

To test hypotheses and perform research tasks, methods of content analysis were used. The object of the study is textual information with images in posts on the social network Instagram of KAZNET, presented on the pages of actors of linguistic, consumer, and art practices. Stages of the research: conceptualization of the subject of research, formation of a research strategy, empirical testing of research hypotheses based on data collection on the social network Instagram (KAZNET).

The content analysis method was used to analyze media materials from the Instagram platform to identify key themes and categories.

Results

Using the qualitative content analysis method, the main categories and units of analysis of multiculturalism as the rhetoric of civil identity are identified. Elements corresponding to categories are highlighted in the text. The frequency of mentions of units of analysis was calculated. Analysis categories: 1. Linguistic practices, 2. Consumer practices, 3. Art practices. Unit of Analysis:

1. Linguistic practices by hashtags #kazakhspeakingclub#QazaqTili #Qazaq Grammar #soylekz# Kazakh Language# қазақтілі# культура қазақстана #қазақша сөйле#менің елім менің тілім# учим казахский# казахский для всех.

2. Consumer practices by hashtags #kazakhstanstyle#казахскийстиль #getready with me Kazakh edithion# made in Kazakhstan #made inkz# жаңа қазақстан#kazakhstan music.

3. Art practices by hashtags #қазақшасүрет#artinkz#kzart#DisneyInKZ #ethnicma-keup# выставкаастана.

4. The analysis of the 40 pages of Instagrams popular among Kaznet bloggers on the hashtags: #Qazakh # Qazaq style #Qazaqstan born#.

According to our research results, national-civic identity is reproduced in public discourse through symbolic support in multicultural practices that transform the boundaries of inclusion/exclusion of "we/in-group" and "they/out-group"; symbolic borders of citizenship and national identity are supported by symbolic identity resources reflected in the discourse of everyday cultural practices of the population; multicultural practices of citizens of the country are potentially a condition for civil-national integration.

One such multicultural practice of the population is multilingualism in the linguistic practices of the population, which was investigated based on the analysis of hashtags = #qazaqstan #speaking_club #kazakh_speaking_club/english # hangugo.kz# turkish# nemetski.kz# wiedergeburtkz and other, a total of 57 pages:

Figure 1

Language practices of the pages in Instagram in KAZNET:

№	hashtags	Data
1	#kazakhspeakingclub	128
2	#QazaqTili	8100
3	#QazaqGrammar	1200
4	#soylekz	43
5	#KazakhLanguage	5300
6	#қазақтілі	38600
7	#культурақазақстана	1400

8	#қазақшасөйле	5500
9	#меніңелімменіңтілім	554
10	#учимказахский	3300
11	#казахскийдлявсех	214

In recent years, we have seen the following trends in the language practices of the country's population:

1) The growing interest of the country's population in learning the state Kazakh language.

2) Strengthening the multilingual youth, who usually speak and write content on social networks in Kazakh, Russian, and English, also some of them study Korean, Turkish, and Chinese. English and Kazakh are also taught in schools and kindergartens.

The problem of learning the Kazakh language is important, despite its official status as the state language, enshrined in the Constitution, since most still, including Kazakhs, speak Russian because of the Soviet colonial policy of Russification and stigmatization of indigenous languages, including the Kazakh language.

Awareness of the need for knowledge of the Kazakh language by the citizens of the country, caused by anxiety for the sovereignty of the country after the war in Ukraine, led to the growth of language centers for the study of the Kazakh language. Despite the presence of a society for the study of the Kazakh language at akimats, the degree of proficiency in the state language on the part of the population was unsatisfactory, and in the last year, many language centers for free study of the Kazakh language, the language of 70% of the population of the country, have been opened by civil activists in almost all regional centers. For example, "batylbol" is a free conversational club of the Kazakh language, that operates in 12 cities, in all megacities and regional cities: batylbol_ - Astana, Almaty, Aqtobe, Atyrau, Qostanay, Qaraganda, Pavlodar, Talgar, Oskemen, Oral, Aqtobe, Semei, Shymkent, and Petropavlovsk. However, some activists like «kornekiproject», «qazaqgrammar», «kazakh_speaking_club», «tilkespekjoq» and others have already raised this topic in public opinion and have contributed to the popularization of the Kazakh language and identity in the public space, most of the organizers of these societies are multilingual representatives of the country's younger generation. The pages of German, Uzbek, Kyrgyz, Turkish, and other language communities living in the country with their newspapers, theaters, Sunday schools, offices in megacities, and places of residence are also widely represented on the social network. English has been actively occupying its niche since about the 2000s, which is studied in schools, and kindergartens, there are highly rated universities in the country that teach only in English, and citizens themselves have actively commercialized the demand in the educational services market, including young schoolchildren and students offering their services. Young people are also learning Korean because of their interest in music and cinema, and Chinese for business interests, and Arabic and Turkish have become popular.

Consumer practices of the population of the Republic of Kazakhstan. We have divided the consumer practices of the population of the Republic of Kazakhstan into the study of clothing practices and art practices in the KAZNET network, which reflects the common features of multiculturalism in everyday communication.

The analysis of a total of 57 pages of consumer practices #modernKazakhstan #Kazakh style #getreadywithmekazakhedithion #qazaqstan #qazaqstories #kazakhstan #fashion #kazakhdesigner #kznews #astanatimes #kazakhculture of the population indicates that intersubjective reference schemes reflect the strengthening of consumer interest in Kazakh style, orientalism, which are manifested in the design of clothing, interior solutions, in the design of popular jewelry among young people:

Figure 2

Consumer practices in Instagram in KAZNET:

№	hashtags	Data
1	#madeinkz	201700
2	#madeinkazakhstan	95500
3	#kazakhstyle	41100
4	#казахскийстиль	8800
5	#жаңақазақстан	1000
6	#kazakhstanmusic	331
7	#getreadywithmekazakhedithion	130

Art practices make up the cultural capital of the country and reflect the search for ideas and symbols of identity. A study of the content of domestic art practices in the KAZNET social network was conducted based on hashtags: #kazakhstanartist"; #artvsartist #illustrationartists# #illustrator # artinkz, a total of 93 pages:

Figure 3

Art practices in Instagram in KAZNET

№	hashtags	Data
1	#қазақшасүрет	23
2	#artinkz	170
3	#kzart (5700)	5700
4	#DisneyInKZ	340
5	#ethnicmakeup ()	9200
6	#выставкаастана	5000
7	#getreadywithmekazakhedithion	130

The content of domestic art practices in 2022 showed an increase in interest:

- 1) to the Kazakh identity and representation of national images (ornaments, historical persons, history).
- 2) On the topic of decolonization, research of collective memory, archives, present and past of the people of Kazakhstan.

3) Popularization of ethnocultural, but with a focus on utterance in the language of modern technologies, the language of the global youth narrative on multicultural, including in the language of animation, street.

4) The use of mythology in artistic creativity, animation, and commercial art market.

5) Addressing the image of a woman and feminist themes.

The analysis of the 40 pages of Instagram’s popular among KAZNET bloggers on the hashtags: #Qazakh # Qazaq style #Qazaqstan born# was conducted to study their understanding of the situation with national identity.

4. The analysis of the 40 pages of Instagram’s popular among KAZNET bloggers on the hashtags: #Qazakh # Qazaq style #Qazaqstan born#.

Figure 4

«Who are we?»

№	hashtags # Qazakh # Qazaq style # Qazaqstan born# in Instagram in KAZNET bloggers
1	https://www.instagram.com/dopesoz/
2	https://www.instagram.com/unknownkazak/
3	https://www.instagram.com/womenofkz/
4	https://www.instagram.com/book_kultura/
5	https://www.instagram.com/tilkespekjoq/
6	https://www.instagram.com/nurqojadua/
7	https://www.instagram.com/steppeart/
8	https://www.instagram.com/manshuq_media/
9	https://www.instagram.com/korshiler_project
10	https://instagram.com/ziranauryzbai?igshid=YmMyMTA2M2Y=@zarinanauryzbai
11	https://www.instagram.com/qazaqgrammar/
12	https://www.instagram.com/almagul.menlibayeva
13	https://www.instagram.com/steppespace
14	https://www.instagram.com/artofher.kz/
15	https://www.instagram.com/musapublishing
16	https://www.instagram.com/kosnazzar/
17	https://www.instagram.com/zhanna_bektemissova/
18	https://www.instagram.com/maxat_kadyrov/
19	https://www.instagram.com/yeldos_ash
20	https://www.instagram.com/policysolutions.kz
21	https://www.instagram.com/zhan_zhiany/
22	https://www.instagram.com/tanda.bilim
23	https://www.instagram.com/thestepp/
24	https://www.instagram.com/paperlab.kz/

25	https://www.instagram.com/talashin
26	https://www.instagram.com/lcoy_kazakhstan/
27	https://www.instagram.com/xan_taniri/
28	https://www.instagram.com/aigerim_etnograf/
29	https://www.instagram.com/yerken_berkenov/
30	https://www.instagram.com/artcom.platform/
31	https://www.instagram.com/komuniti_plus
32	https://www.instagram.com/kaz.til.zhanawiry/
33	https://www.instagram.com/tanda.bilim
34	https://www.instagram.com/glebponomarevkz/
35	https://www.instagram.com/syrymitkulov/
36	https://www.instagram.com/heart.of.eurasia/
37	https://www.instagram.com/zhan_zhiany/
38	https://www.instagram.com/yakovfedorov/
39	https://www.instagram.com/rinat_balgabaev/
40	https://www.instagram.com/aisultan/

The study of the situation with national identity shows that identities compete in Kazakhstan, depending on how different parts of society answer the question: "Who are we?".

One of these identities can be defined as Kazakh since it is based on the definition of "we are Kazakhs". In the Kazakh-speaking sphere, politics, especially television and newspapers, are increasing from year to year; they are concerned about the fate of the state language and the status of the nation, and the country on the pages of their sites.

Another identity can be defined as Kazakhstan since it comes from the formula "we are Kazakhstanis". Kazakh identity united Kazakhs and non-Kazakhs into one community, the Kazakh people, based on the concept of friendship of peoples, and maintained self-stigmatization concerning Kazakh identity. The social and cultural reality was such that Russified Kazakhs often abandoned their identity, and in their cultural orientations were closer to Russians than to those Kazakhs who negatively relate to Russian influence on Kazakhstan in various spheres. In Soviet times, Kazakh society experienced forced mobilization, industrialization, and modernization of social practices, Russification of social identity, and the practice of "socialist" nationalization, which fully embodied the model of differentiation of society and its absorption by the political system, which also affected the state of self-identification of the population.

Today, a new Kazakh identity is being formed, expanding at the expense of the "Kazakh", and strengthening the priority in public discourse. The condition for the development of this trend was the youth born and raised under the new state. Young people are more integrated into modern Kazakh society – the role of school education, education of patriotism, acquaintance of children, primarily non-Kazakhs, with Kazakh culture, etc. - are critically important for successful integration.

Conclusion

Based on empirical testing using the methods of qualitative content analysis of linguistic practices, consumer practices, and art practices, the research hypotheses were confirmed. Analysis of symbolic connotations associated with the national narrative and multiculturalism in the visual texts of domestic bloggers on social media pages based on hashtags and nicknames reflecting everyday consumer practices of nutrition and fashion design showed, on the one hand, an increase in interest in Kazakh identity, the topic of decolonization, research of collective memory, archives, present and past people Kazakhstan and ethno-culture, expressed in the language of modern technologies, and actively commercialized by all commercial actors, regardless of ethnicity, on the other hand, the national narrative has correlations in the global context of the modern world. Based on the conducted research on multicultural practices, we have found that these practices are connected to an individual's activity logic, which is based on the requirements and norms of everyday interaction. National integration will be incomplete without changes in national identity so that everyone can have a sense of belonging to it.

Individuals within the boundaries of sociocultural identity interact with a sphere of social experience that sets the construction of a person's identity with a certain way of reality, helps to determine the perspective of present existence, structuring it in the worldview in ontological, normative, and logical aspects, forming a sense of belonging to historicity and a feeling of involvement with the factual nature of existence.

It presents individuals with the necessary objectification and conditions for structuring the social order, marking the coordinates of human life through significant cultural constructions, and psychologically "protecting" individuals from ontological "vulnerability" of external existence.

However, we also think from the results of the expert interview that the multicultural practices of the country's citizens cannot by themselves ensure civil-national integration. Because the current agenda of public discourse is more socio-economic and political topics – improving the level and quality of life of the population, channels of upward mobility for young people, ensuring social justice, and protecting civil rights, as in most countries of the world. The potential for the development of civil society and the realization of the diversity of local multicultural practices and ethnocultural identity as a social resource for national-civic identity depends on how the situation will develop in these areas.

Authors' contributions: **Abetova Z.T.** – general guidance, methodology, interpretation of results. **Kuderinov A.A.** – methodology, collection of empirical data, content analysis.

References

1. Johansson, T.R. In defence of multiculturalism – theoretical challenges. *International Review of Sociology*. 2022 – 34(1) – pp. 75–89. <https://DOI.org/10.1080/03906701.2022.2045141>.
2. Токаев К.-Ж. Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество // Послание Главы государства Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>.

3. Meer N. *Citizenship, Identity and the Politics of Multiculturalism*. – Basingstoke: Palgrave Macmillan. – 2010 (1st Edition). – 264p.
4. Modood T. *Multiculturalism: A Civic Idea*. – Cambridge: Polity Press. – 2007. – 193p.
5. Modood T. Anti-essentialism, multiculturalism, and the Recognition' of religious groups. // *Political Philosophy*. – 1998. – Vol. 6. – № 4. – pp. 378–399. DOI.org /10.1111/1467-9760.00060.
6. Parekh B. *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. – Harvard: Harvard University Press. – 2002. – 379p.
7. Beck U. The cosmopolitan society and its enemies. // *Theory, culture, and society*. – 2002. – Vol. 19. – №1-2. – pp. 17-44. DOI.org/10.1177/026327640201900.
8. Meer N., Modood T. Cosmopolitanism and integrationism: Is British multiculturalism a «Zombie category»? // *Identities: Global Studies in Culture and Power*. – 2014. – Vol.21. – № 26. – pp. 658-674. DOI.org /10.1080/1070289X.2013.875028.
9. Modood T. Capitals, Ethnic Identity and Educational Qualifications. // *Cultural Trends*. – 2004. – Vol. 13. - № 2 - pp. 87–105. DOI. org/10.1080/0954896042000267170.
10. Modood T. Can interculturalism complement multiculturalism? // *Multicultural Education Review*, 2021 – Vol.13(4) – pp. 275–284. <https://DOI.org/10.1080/2005615X.2021.2006115>.
11. Parekh B. *A New Politics of Identity: Political Principles for an Interdependent World*. Houndmills: Palgrave Macmillan. – 2008. – 328p.
12. Taylor C. *Multiculturalism and “The Politics of Recognition”*. Princeton, NJ: Princeton University Press. –1994. –175p.
13. Alexander J. Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe. // *Ethnic and racial studies*. – 2013. - Vol.36. - № 4. – pp. 531 – 556. Doi.org/10.1080/01419870.2012.752515.
14. Modood, T. Must Interculturalists misrepresent multiculturalism? *Comparative Migration Studies*, 2017. – Vol. 5 (15). – pp.1-17. Doi.org/10.1186/s40878-017-0058-y.
15. Zapata-Barrero R. Interculturalism in the post-multicultural debate: a defence. // *Comparative Migration*. – 2017. – Vol. 5. - № 14 – pp. 1–24. Doi.org /10.1186/s40878-017-0057-z.
16. Dupont P.L., Sealy T, Modood T. The relation between multiculturalism, interculturalism and cosmopolitanism in UK diversity politics. // *Identities*. 2023. – Vol. 30. – № 6. – pp. 785-804. Doi.org /10.1080/1070289X.2023.2186622.
17. Institute for Economics and Peace (IEP). URL: <https://www.visionofhumanity.org/maps/#/> (accessed 11. 11. 2023).
18. Tariq Modood, Nasar Meer, Ricard Zapata-Barrero. *Multiculturalism and Interculturalism: debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. – 304 p.
19. Schutz A. *Symbol, Reality and Society*. / L. Bryson, L. Finkelstein, H. Hoagland, R.M. MacIver (eds.). *Symbols and Society: Fourteenth Symposium on Science, Philosophy and Religion*. N.Y.: Harper & Bros, 1955. 1st Edition. – P. 135–202.
20. Schutz A., Luckmann T. *The Structures of the Life World*. Northwestern, University Press. –1973. – 335p.
21. Шютц Альфред. *Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии*. М.: Институт Фонда «Общественное мнение». – 2003. – 336 с.
22. Schutz A. *The Problem of Transcendental Intersubjectivity in Husserl*. / Schutz A. *The Problem of Transcendental Intersubjectivity in Husserl*. // *Collected Papers Vol. III*, ed. I. Schutz. –The Hague: Nijhoff. – 1975. – pp. 51-84.

З.Т. Абетова, А.А. Кудеринов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Күнделікті өмірдің мәдени тәжірибесіндегі көпмәдениеттілік (Қазақстан кейсі)

Андатпа. Жаһандану және мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің күшеюі қазіргі заманғы ұлттық қауымдастықтардың реинтеграциялану мәселесіне әкелді және бүгінгі күні ғалымдар оған барабар үлгілерді іздеуде [1, Johansson, 2022].

Жұмыстың мақсаты – азаматтық бірегейліктің әлеуметтік капиталының ресурсы ретінде көпмәдениетті сәйкестікті қалыптастыруға ықпал ететін ресурс ретінде азаматтардың күнделікті көпмәдениетті тәжірибесін талдау. Зерттеу нысаны: Қазнет желісіндегі ел халқының күнделікті көпмәдениетті тәжірибесі. Зерттеу пәні - бұл мәдениетаралық өзара іс-қимыл негізінде қалыптасатын азаматтардың бірегейлігін символдық түрде көрсететін ҚАЗНЕТ-тің медиа кеңістігіндегі ел халқының тұтынушылық, тілдік және арт-тәжірибелерінің ерекшеліктері. Мәдени тәжірибенің медиадеректерді сапалы контент-талдау әдісі - эмпирикалық құрал болды.

Бұл зерттеу әлеуметтік интеграция тұжырымдамаларына қатысты дәлелдер келтіре отырып, мультимәдениеттік туралы қолданыстағы академиялық пен қоғамдық пікірталасқа ықпал етуге арналған. Қазіргі ұлттардың интеграциясы проблемасы контекстінде мультимәдениеттілік мәселесін талдай отырып, біз қазіргі ұлттық қауымдастықтардың интеграциялық дискурсын қолдаудағы көпмәдениетті тәжірибелердің мүмкін болатын рөлі туралы мәселені көтереміз.

Зерттеу нәтижелерін мемлекеттік мәдениет саясатының стратегияларын әзірлеу үшін, сондай-ақ білім беру және ғылыми мекемелерде қазақстандық қоғамның көпмәдениетті аспектілерін зерттеу негізінде мәдениетаралық диалогты дамытуға бағытталған бағдарламалар мен курстарды қалыптастыру үшін пайдалануға болады.

Түйін сөздер: көпмәдениеттілік, медиа кеңістік, мультимәдениетті тәжірибе, күнделіктілік

З.Т. Абетова, А.А. Кудеринов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Мультикультурализм в культурных практиках повседневной жизни (кейс Казахстана)

Аннотация. Глобализация и усиление межкультурного взаимодействия привели к проблеме реинтеграции современных национальных сообществ, и сегодня ученые ищут для нее адекватные модели [1, Johansson, 2022].

Цель работы – анализ повседневных мультикультурных практик граждан как ресурса, способствующие формированию мультикультурной идентичности как ресурса социального капитала гражданской идентичности. Объект: повседневные мультикультурные практики населения страны в медиапространстве КАЗНЕТ. Предмет исследования – особенности потребительских, языковых и арт практик населения страны в медиапространстве, которые символически отражают идентичность граждан, формируемый на основе межкультурного взаимодействия. Эмпирическим инструментарием выступили метод качественного контент-анализа медиа данных культурных практик КАЗНЕТа.

Это исследование вносит свой вклад в существующую академическую дискуссию по мультикультурализму, представляя аргументы, связанные с концепциями социальной

интеграции национального сообщества. Анализируя проблему мультикультурализма в контексте проблемы интеграции современных наций, мы поднимаем вопрос о возможной роли мультикультурных практик в поддержке интеграционного дискурса современных национальных общностей.

Результаты исследования могут быть использованы для разработки стратегий государственной культурной политики, а также в образовательных учреждениях для формирования курсов, направленных на развитие межкультурного диалога.

Ключевые слова: мультикультурализм, медиапространство, мультикультурные практики, повседневность.

References

1. Johansson, T. R. (2022). In defence of multiculturalism – theoretical challenges. *International Review of Sociology*, 34(1), 75–89. <https://DOI.org/10.1080/03906701.2022.2045141>
2. Tokayev K.-J. Spravedlivoє gosudarstvo. Edinaya natiya. Blagopoluchnoe obshchestvo // Poslanie Prezidenta Kasym-Zhomarta Tokaeva Narodu Kazahstana 1 Sentyabrya 2022 Goda [A fair state. One nation. Prosperous society. Message from the Head of State to the people of Kazakhstan dated 1 September 2022] // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130/> [In Russian]
3. Meer N. *Citizenship, Identity and the Politics of Multiculturalism*. – Basingstoke: Palgrave Macmillan. – 2010 (1st Edition). – 264p.
4. Modood T. *Multiculturalism: A Civic Idea*. – Cambridge: Polity Press. – 2007. – 193p.
5. Modood T. Anti-essentialism, multiculturalism, and the Recognition' of religious groups. // *Political Philosophy*. – 1998. – Vol. 6. – № 4. – pp. 378–399. DOI.org /10.1111/1467-9760.00060.
6. Parekh B. *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. – Harvard: Harvard University Press. – 2002. – 379p.
7. Beck U. The cosmopolitan society and its enemies. // *Theory, culture, and society*. – 2002. – Vol. 19. – №1-2. – pp. 17-44. DOI.org/10.1177/026327640201900.
8. Meer N., Modood T. Cosmopolitanism and integrationism: Is British multiculturalism a «Zombie category»? // *Identities: Global Studies in Culture and Power*. – 2014. – Vol.21. – № 26. – pp. 658-674. DOI.org /10.1080/1070289X.2013.875028.
9. Modood T. Capitals, Ethnic Identity and Educational Qualifications. // *Cultural Trends*. – 2004. – Vol. 13. - № 2 - pp. 87–105. DOI. org/10.1080/0954896042000267170.
10. Modood T. Can interculturalism complement multiculturalism? // *Multicultural Education Review*, 2021 – Vol.13(4) – pp. 275–284. <https://DOI.org/10.1080/2005615X.2021.2006115>.
11. Parekh B. *A New Politics of Identity: Political Principles for an Interdependent World*. Houndmills: Palgrave Macmillan. – 2008. – 328p.
12. Taylor C. *Multiculturalism and “The Politics of Recognition”*. Princeton, NJ: Princeton University Press. –1994. –175p.
13. Alexander J. Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe. // *Ethnic and racial studies*. – 2013. - Vol.36. - № 4. – pp. 531 – 556. Doi.org/10.1080/01419870.2012.752515.
14. Modood T. Must Interculturalists misrepresent multiculturalism? *Comparative Migration Studies*, 2017. – Vol. 5 (15). – pp.1-17. Doi.org/10.1186/s40878-017-0058-y.

15. Zapata-Barrero R. Interculturalism in the post-multicultural debate: a defence. // Comparative Migration. – 2017. – Vol. 5. - № 14 – pp. 1–24. Doi.org /10.1186/s40878-017-0057-z.

16. Dupont P.L., Sealy T, Modood T. The relation between multiculturalism, interculturalism and cosmopolitanism in UK diversity politics. // Identities. 2023. – Vol. 30. – № 6. – pp. 785-804. Doi.org /10.1080/1070289X.2023.2186622.

17. Institute for Economics and Peace (IEP). URL: <https://www.visionofhumanity.org/maps/#/> (accessed 11. 11. 2023).

18. Tariq Modood, Nasar Meer, Ricard Zapata-Barrero. Multiculturalism and Interculturalism: debating the dividing lines. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. – 304 p.

19. Schutz A. Symbol, Reality and Society. / L. Bryson, L. Finkelstein, H. Hoagland, R.M. MacIver (eds.). Symbols and Society: Fourteenth Symposium on Science, Philosophy and Religion. N.Y.: Harper & Bros, 1955. 1st Edition. – P. 135–202.

20. Schutz A., Luckmann T. The Structures of the Life World. Northwestern, University Press. –1973. –335p.

21. Schutz A. Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoj sociologii. – M., OM. – 2023 – 336p. – (In Russian).

22. Schutz A. The Problem of Transcendental Intersubjectivity in Husserl. / Schutz A. The Problem of Transcendental Intersubjectivity in Husserl." // Collected Papers Vol. III, ed. I. Schutz. –The Hague: Nijhoff. – 1975. – pp. 51-84.

Information about authors:

Z.T. Abetova – author for correspondence, candidate of philosophical sciences, acting associate professor of the department of sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Aitmatova 40, Astana, Kazakhstan

A.A. Kuderinov – doctoral student at the Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000, Aitmatova 40, Astana, Kazakhstan

Авторлар туралы мәліметтер:

З.Т. Абетова – хат-хабар авторы, философия ғылымдарының кандидаты, әлеуметтану кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан.

А.А. Кудеринов – әлеуметтану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

З.Т. Абетова – автор для корреспонденции, кандидат философских наук, и.о.доцента кафедры социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Казахстан.

А.А. Кудеринов – докторант кафедры социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 010000, Астана, Казахстан.

IRSTI 04.51.69
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-457-476>

Prerequisites for Student Entrepreneurship Development: Sociological Survey Results

A.S. Akhmetova

Allur Group of Companies JSC, Kostanay, Kazakhstan

(E-mail: aigulya27@mail.ru)

Abstract. Currently youth entrepreneurship plays an important role both economically and socially. Support and encouragement of this type of entrepreneurship can be important factors for achieving both sustainable economic growth and social development, as well as for the development of innovation in the country. This article presents the results of a sociological survey conducted on students enrolled in non-economic degree programmes at metropolitan universities. The aim of the empirical research is to study the quantitative and qualitative parameters of entrepreneurial potential in the structure of Kazakhstani student youth. The methodological and theoretical basis of the research were classical and modern theories and concepts of entrepreneurship, which were described in the works of Western, Russian, and Kazakhstani scientists. The scientific interest of this article lies in the study of the prerequisites for the youth entrepreneurship development from the point of view of the sociological approach. Analysis of the research results showed that the motivational and personal characteristics of students correspond to the characteristics-identifiers of entrepreneurship. However, in Kazakhstan, an entrepreneurial culture has not been formed and will not be formed yet, so the issue of the lack of demand for the innovative potential of young people is acute.

Key words: entrepreneurship, youth entrepreneurship, economic sociology, sociology of entrepreneurship, entrepreneurial potential.

Introduction

In our country the most promising direction in the entrepreneurial potential development is the creation of conditions for youth entrepreneurial activity. In order to achieve sustainable domestic socio-economic development in the context of a complex and unpredictable geopolitical situation, when cosmopolitanism or globalism is replaced by the nationalization of economies, world governments are faced with the task of economic self-sufficiency

In modern conditions, youth entrepreneurship is given great social and economic importance. The following rationale underlies this strategy:

- it contributes to the economic growth of the country. Young business owners stimulate the economy and create new jobs. The entrepreneurial culture can be promoted by fresh ideas and innovations that young people with entrepreneurial experience can bring, opening up new markets and opportunities;

- encouraging the development of a culture of entrepreneurship. Youth entrepreneurship can help to create a culture of entrepreneurship, where people believe that they can successfully run their own business. This can increase innovation and economic efficiency;

- growth of nearby communities. By creating employment opportunities, introducing new products and services, raising the standard of living in the country and helping to change entrenched social mores, young entrepreneurs can contribute to the development of local communities. Young entrepreneurship can change social norms and expectations;

- acquisition of knowledge and experience by young people. Young people participating in youth entrepreneurship can gain knowledge and experience that will be useful to them in their future work activities;

- solving social problems. To improve society and promote health, young entrepreneurs can use their business to promote sustainable development and find solutions to social problems.

In our country, this issue is also important, and here the stimulation of youth entrepreneurship plays a role. Its development is a kind of super task of the state for the medium term. Its numerical growth, social and economic activity are necessary conditions for the emergence of a post-industrial economy in Kazakhstan. At present, mass youth entrepreneurship is not yet a fait accompli, but rather a benchmark to which we must move, achieving simultaneous progress in all areas – from restructuring the education system and the labor market to optimizing strategic priorities and preferences at the level of state youth policy.

The research is especially necessary because young entrepreneurship is a poorly studied phenomenon. Domestic sociology has not yet been able to identify the unique socio-economic features of this demographic sector, although its functions and importance are constantly discussed in business, government and academic circles. Sociological works based on specialized studies devoted to the study of entrepreneurship, in particular youth entrepreneurship, are often not very valuable in our country. Perhaps this is due to the fact that the term "youth entrepreneurship" still does not have a clear legislative definition. Therefore, it is very difficult to identify its subjects for accounting and analytical purposes.

The objective of this research was to show the possibilities of using the concept of "stakeholders" from the perspective of developing youth entrepreneurship. Since the end of the

last century, there has been a tendency in the world to increase the popularity of the concept of "stakeholders". The European higher education system has switched to the mode of functioning of stakeholders, considering students as one of them. Our education system is only taking its first steps along this path. It should be said that among the scientific concepts related to the topic of business, the concept of "stakeholders" ("stakeholder concept") of Edward Freeman, professor of the Darden School of Business at the University of Virginia (USA), stands out [1].

The need for research is also due to the poorly studied phenomenon of youth entrepreneurship. Despite the fact that its role and importance are actively discussed in government, business and scientific circles, domestic sociology still lacks a clear identification of the distinctive socio-economic characteristics of this segment of the population. In general, sociological works based on special surveys devoted to the study of entrepreneurship, including youth entrepreneurship, are of scarce value in our country. Perhaps this is due to the fact that there is still no clear legislative definition of the concept of "youth entrepreneurship". As a result, it is quite problematic to identify its subjects for the purposes of accounting and analysis.

In accordance with the aim and hypotheses, the following tasks were solved during the study:

- Identification of groups of factors and psychological barriers that hinder entrepreneurship;
- Analysis of motives and factors influencing the choice of entrepreneurial activity;
- Determination of quantitative parameters of entrepreneurial potential in the student youth structure.

In general, youth entrepreneurship can significantly affect both the economy and society. Therefore, in achieving sustainable economic, social and innovative growth, support and encouragement of this type of entrepreneurship are important factors.

Literature review

Any changes in the development of society lead to a simultaneous change in social relations – the structure of society changes, new social groups appear, the economic way of life is transformed. Modern post-Soviet states are still searching for their own ways to build a market economy. The transition from a post-totalitarian centralized economy to a free enterprise market turned out to be a very painful process.

Despite the positive examples of market relations in Western Europe and the United States, we are still searching for our own "recipes" for developing entrepreneurship. One explanation may be the difference in social characteristics of society: differences in mentality, national attitudes, traditions, religion, as well as other external and internal conditions and factors. In this regard, it is of scientific interest to study the issues of the evolution of entrepreneurship theory, including the definition of social aspects of entrepreneurial activity.

For example, the entrepreneurial models of the USA and Western Europe are similar in many ways and function due to individualism, a high degree of freedom, and the desire for innovation and perfection. On the contrary, Asian business models are based on initiative coupled with collectivism, tradition, culture, and family values [2].

In sociological theories, an entrepreneur is considered as a person acting in conditions of moderate risk and possessing distinctive social features: innovative receptivity, tolerance and individualism. In more recent scientific works, an entrepreneur is presented as a person who takes risks when creating a new organization or when introducing a new idea, service or

product. In Russian socio-economic science, an entrepreneur is considered primarily as a social stratum with an important role as a transformer of society, which arose as a result of a mix of organizational and economic innovation and freedom.

Post-Soviet researchers view entrepreneurship as a special creative type of economic activity and human behavior that serves to improve the social standard of living of the entire society. Kazakh researchers view entrepreneurs as the basis of the middle class with their inherent set of social qualities and characteristics. Below is a detailed concept analysis of foreign and domestic theorists on the nature of entrepreneurship (Table 1).

Table 1

Analysis of the author's approaches to defining the terms "entrepreneurship" and "entrepreneur"

<i>Author of concepts</i>	<i>Proposed scientific definitions</i>
Western theorists	
R. Cantillon	An entrepreneur is a person who acts under risk; an individual who has foresight and a willingness to take risks, who is forward-looking, and whose actions are characterized by both the hope of gaining income and the willingness to accept losses [3].
J. Baudot	An entrepreneur is a person who is responsible for the business being undertaken; one who plans, controls, organizes and owns an enterprise [4].
J.-B. Say	Return on capital differs from entrepreneurial income. The entrepreneur moves economic resources from an area of low productivity and low income to an area of higher productivity and profitability [5].
A. Smith	Considering the market as a self-regulating system, he considered entrepreneurs to be key figures in the field of competition - their rivalry leads to a reduction in costs, etc. They are subjects of the system's progress. Entrepreneurship is the activity of the owner of capital in managing the latter [6];
D. Ricardo	A capitalist seeking a profitable use of his funds [7].
J.H. von Thunen	An entrepreneur is an inventor and researcher in his field [8].
F. A. Walker	A distinction must be made between those who provide capital and receive interest for it, and those who make a profit thanks to their organizational skills (entrepreneurs).
F. H. Knight	An entrepreneur is a person who takes on the burden of real uncertainty and relieves his suppliers of it.
J. Schumpeter	An entrepreneur is the owner who paves new paths, carries out new combinations: 1) creation of a new material good not yet familiar to the consumer or the same good, but with new qualities; 2) introduction of a new method of production not yet used in a given industry; 3) conquest of a new sales market or wider use of the previous one; 4) use of a new type of raw material or semi-finished products, previously known or unknown;

	5) introduction of a new business organization [9].
L. Mises	Considers the market and competition, first of all, as an entrepreneurial process. Emphasizes that in the real economy, everyone is an entrepreneur, i.e. a person acting in conditions of uncertainty. For those "more proactive, enterprising and sharp-sighted than the average level of the crowd", he proposed the term "founder".
D. McLelland	An entrepreneur is an energetic person who operates under conditions of moderate risk.
F. von Hayek	Freedom of enterprise is a prerequisite for the formation of a new type of person, whose distinctive features are innovative receptivity, tolerance and individualism.
P. Drucker	An entrepreneur is a person who uses every opportunity to the maximum advantage. The entrepreneurial orientation differs from the conservative orientation towards dynamic growth [10].
I. Kirzner	Entrepreneurship is arbitrage, or activity leading to equilibrium. Since the real market economy is in disequilibrium, a person with increased "sensitivity" to opportunities for profit-making (i.e. an entrepreneur) can earn money on "arbitrage" transactions [11].
M. Weber	Western entrepreneurship is a derivative of the religious ethic of Protestantism. The spirit of capitalism is a way of thinking characterized by a systematic and rational pursuit of legitimate profit within the framework of one's profession [12].
W. Sombart	Capitalism is represented by the figure of the bourgeois, who represents a set of personalities. The entrepreneurial spirit is embodied in three types – the conqueror, the organizer and the merchant [13].
K. Vesper	An entrepreneur, from an economist's point of view, combines resources, labor, materials, etc. in such a way that their total value increases. In doing so, he makes changes, innovates, and transforms the established order [14].
R. Hisrich, M. Peters	Entrepreneurship is the process of creating something new that has value, and the entrepreneur is the person who spends all the time and effort necessary on it, takes on all the financial, psychological and social risk, receiving money and satisfaction from what has been achieved as a reward.
G. Pinchot	The founder of the concept of entrepreneurship highlights enterprise as the main feature of an entrepreneur. Introduced the concept of intra-company or intra-corporate entrepreneurship, which is understood as the development of an entrepreneurial spirit, teams and leaders focused on innovation in their activities within an organization [15].
M.H. Mescon, M. Albert, F. Khedouri	An entrepreneur is a person who takes risks when creating a new organization or introducing a new idea, service or product.
A. Hosking	Entrepreneurship is an activity carried out by individuals, enterprises or organizations to extract natural resources, produce or acquire and sell goods or provide services in exchange for other goods, services or money for the mutual benefit of interested individuals or organizations [16].
Post-Soviet theorists	

N.D. Kondratiyev	Analyzing the concept of J. Schumpeter, he noted that in accordance with it, two types of economic entities operating in the market system are actually distinguished. The first type is a passive market agent who has a minimum income or, in extreme cases, only covers his costs. The second type is an active agent who creates new economic combinations, the entrepreneur himself.
T. I. Zaslavskaya	In the socio-structural works, entrepreneurs are considered primarily as a layer that will play an important role in the transformation of Russian society. Here, entrepreneurship is understood as a social stratum, the constituent features of which are: proactive activity for profit; freedom and autonomy of economic decisions, personal risk and personal responsibility for the results of economic activity.
V.V. Radayev	Formulates a general definition of entrepreneurship: it is the implementation of organizational innovation for the purpose of making a profit and derives three necessary elements for entrepreneurship: organizational action; initiation of changes; monetary income as a goal and criterion of success [11].
A.I. Ageyev	Entrepreneurship as an economic phenomenon arises in the presence of two interrelated circumstances: organizational and economic innovation and economic freedom.
V.I. Verkhovin, S.B. Loginov	The innovative effect of entrepreneurial behavior consists of at least three components: 1) unique personal qualities; 2) a market environment that is a multi-alternative field of entrepreneurial choice; 3) an entrepreneurial culture that includes instrumental and terminal values, standards and patterns of behavior that initiate the venture mode of social action.
A.V. Bezgodov	Entrepreneurship is an active, systematic, independent and responsible innovative activity in capital management aimed at making a profit, carried out under conditions of uncertainty risk within the framework of generally accepted business practices in a specific historical situation [4].
A. Arsenko and E. Suimenko	There are two models of entrepreneurial activity that characterize the level of socio-historical maturity of such activity – economic and socio-economic. Civilizational entrepreneurship, which, regardless of the goals and motives of its subjects, serves to improve the social standard of living of society. The basis of civilizational entrepreneurship is the balance of its economic and social roles, short-term and long-term interests [4].
Yu. Pachkovsky	Entrepreneurship is presented as a special creative type of economic activity and human behavior, managed in its business activity by personal benefits, taking into account real interests and strategic goals of constructive development and interaction of all spheres of public life. It suggests considering entrepreneurship from the angle of integration of methodological and theoretical approaches developed in modern sociology and psychology [4].
E. Sery	Defines entrepreneurship as: 1) a social phenomenon characteristic of all types of modern social systems, the structural and functional characteristics of which reflect social needs and processes of reproduction and development of resource bases of social life; 2) a special socio-cultural activity based on acquired professional knowledge, skills, abilities;

	3) a specific model of work behavior, which is reproduced on the basis of normative regulation, self-organization and independent activity of individual and collective subjects [17].
V. Pilipenko	Believes that the attributes of entrepreneurship are the motive for enrichment; the mechanism of action, which is based on investment in a certain area of economic activity; the risk associated with uncertainty in the decisions made and with covering existing costs in personal funds [12].
A. Bondarenko	Considers entrepreneurship in the context of a national social phenomenon and mental dimension.
Kazakh researchers	
M.S. Azhenov	Believes that the middle class in Kazakhstan consists of people whose incomes are in the range of 10 to 100 thousand dollars [18]. In this case, the Kazakh middle class initially includes entrepreneurs, prosperous farmers, doctors, lawyers, and some skilled workers.
Zh. Yestayev	Believes that entrepreneurs are representatives of the middle class who are becoming the dominant force in the progress of the economy and social relations [19].
E. Otar	For the first time, it views entrepreneurs as representatives of a new middle class who are characterized by their compliance with the general requirements of prestige based on lifestyle and employment [20].

Note: compiled by the author

A comparative analysis of existing approaches indicates that the key terms in the description of this phenomenon are primarily economic definitions:

- innovative nature of activity;
- burden of risk or uncertainty;
- profit or dealing with capital.

As the concept analysis of various schools shows, each has its own approach to describing the phenomena of "entrepreneur" and "entrepreneurial activity". One school emphasizes the personal qualities, another links entrepreneurial activity with the possibility of innovation, and the third assumes the acquisition of new knowledge and leadership. In the works reviewed, the essence of entrepreneurship is largely studied within the framework of economic theory, and only a little attention is paid to the study of its social component.

The domestic sociological approach differs from foreign theories in that the essence of entrepreneurship is studied only within the concepts of middle class research. In this aspect, it should be noted that the hierarchy of such a stratum can correspond to the concepts of small and medium entrepreneurship (business). The development process faces many problems - informational, financial, institutional, educational and governmental (bureaucracy, corruption). The formation of an entrepreneurial class is necessary for the stability of any society oriented towards a market economy.

Developed private entrepreneurship requires providing an entrepreneurial chance to everyone, creating equal starting opportunities for everyone. However, unfortunately, the social

aspects of the development and functioning of entrepreneurship are not taken into account in Kazakhstani science and law-making. Thus, according to the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, entrepreneurship is an independent, proactive activity of citizens, candidates and legal entities aimed at obtaining net income through the use of property, through production activities, sale of goods, performance of work, provision of services, which is based on the private property right (private entrepreneurship) or on the right of economic management or state enterprise operational management (state entrepreneurship) [21].

Entrepreneurial activity is carried out on behalf, at the risk and under the property liability of the entrepreneur. In these conditions, questions arise about the governmental support, because in the absence of scientifically based methods for studying the social basis of business, it is impossible to achieve market efficiency and profit. Meanwhile, the socio-cultural aspect of the entrepreneurial mentality acts as one of the objective contents of people's worldview and behavior. Understanding them can contribute to testing existing mechanisms of social characteristics of the entrepreneurial mentality development on broad layers of society.

The study of various approaches to entrepreneurship shows the importance of taking into account the social characteristics when creating an effective economic model. According to traditional and modern theories, the main qualities of an entrepreneur are an enterprising spirit, a desire for innovation and a willingness to take risks. In Kazakhstani sociological thought, it is considered within the framework of middle-class theories.

It should be noted that the availability of higher education in Kazakhstan gives only a small advantage over those who do not have higher education, while other factors play a crucial role in determining the employment prospects of graduates. The probability of employment is particularly influenced by the development of technology and entrepreneurship, which was identified by researchers using a logistic regression model based on primary data. The provision of a modern online platform and various services for career growth, open access to administrative data on the labor market, as well as new programs for students to gain entrepreneurial experience will prepare university graduates for a dynamic labor market and reduce the discrepancy between educational and employment needs [21].

Other scientists claim that the study of the development of small and medium-sized enterprises is one of the key priorities of the Republic of Kazakhstan. The development of small and medium-sized enterprises makes it possible to solve problems with unemployment and the outflow of young people. One of the characteristic features of recent years in the development of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan is its pronounced quantitative growth without corresponding changes in performance. One of the main reasons for this is seen in the suboptimality of the existing structure of the small and medium-sized enterprises sector. To support and develop entrepreneurship on an ongoing basis, the authorities of each country are taking measures to improve the business climate. Since January 1, 2020, a moratorium on inspections, preventive control and supervision with visits to small enterprises, including microenterprises, has been introduced in Kazakhstan for a period of three years. A Strategic development Plan for Kazakhstan until 2025 has been developed for the medium term [22].

The rapid change in the socio-economic life of our republic takes the tasks of scientific understanding and comprehensive analysis of complex and multifaceted issues of the role of social context in the formation and development of entrepreneurship to a new level [19].

Methods

The empirical basis of the study was the results of a sociological study of the entrepreneurial potential of student youth studying at universities in the capital city.

The course "Fundamentals of Entrepreneurship" was introduced into the educational program in 2019. The study, the purpose of which was to assess the entrepreneurial potential of student youth, was conducted in October-November 2021 using the sociological survey method. The subjects of the survey were students of non-economic specialties, 3-4 years of study of two leading universities in the city of Nur-Sultan - the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov and the Kazakhstan National University of Arts.

A hypothesis was put forward according to which for a certain part of student youth, entrepreneurship is an attractive prospect for a professional career:

1. The motivation for choosing entrepreneurial activity is determined by the desire of young people for independence (autonomy) in their work, to gain greater control over their future, for self-realization - to extend their leadership qualities to the area of business activity, the desire for good earnings.

2. Motivation is concerned on achieving success as a personally significant result. In this context, the "achievement level" of student is not only making a profit, but rather the realization of personal goals, psychological satisfaction.

3. The presence of a low "threshold" of psychological barriers that prevent this type of activity.

The type of research was a classroom group survey of students using a standardized handout questionnaire in Kazakh and Russian. Cluster sampling was used. In this case, we assumed a fairly high homogeneity of the student body as a whole, in connection with which students of various years and specialties were surveyed. Thus, the units of the study were not individual respondents, but groups with subsequent continuous survey in the selected groups. The selected students were senior students of humanitarian, technical and creative specialties, representing integral objects from the point of view of sociological study. The sample population consisted of 1000 senior students of humanitarian, technical and creative specialties.

Results

The main contingent of survey participants were 4th-year students (63.9%), technical and humanitarian specialties (49% and 36.5%, respectively). Among the surveyed students, girls were most actively represented (57.3%); the age group of 20-26 years (85%); the average age was 22.4 years; Kazakhs (80.2%), city residents (74.3%). According to self-assessment indicators, the dominant majority were representatives of low-income families (79.6%); with parents employed (in the past or present) as hired labor (50.2%).

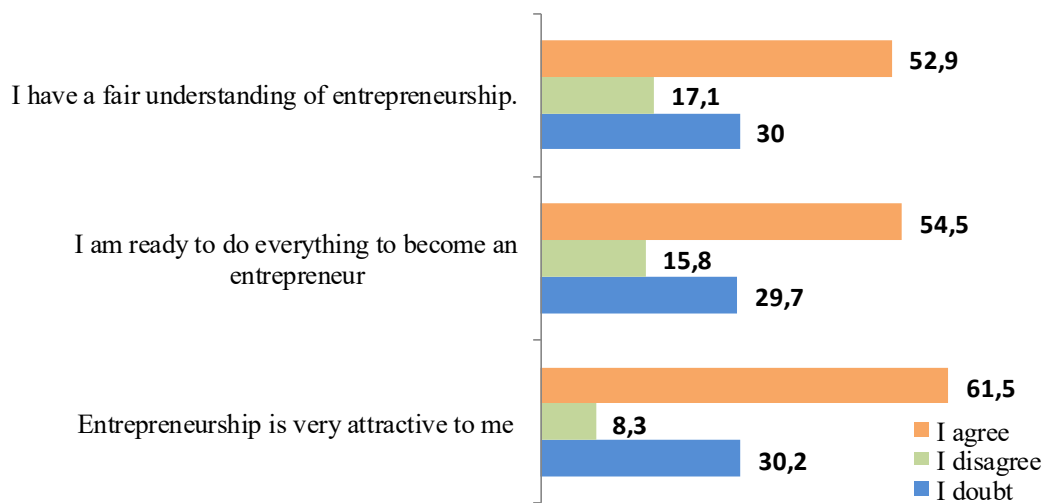

Figure 1. Attitude to entrepreneurship

Note: compiled by the author

According to the analysis of self-assessments of the surveyed students, on average 52.9% have sufficient understanding of entrepreneurship to a greater or lesser extent. The most actively represented students in this category of respondents are those whose parents are engaged in their own business (58.1%); from low-income families (54%). Having sufficient understanding of entrepreneurship is 1.2 times more common among urban youth compared to rural ones (55.5% and 45.5%, respectively). In more frequent cases - girls (54.8%), 20-26 year olds (54.5%); students of creative and technical specialties (64.8% and 55.7%, respectively).

Empirically, high attractiveness of entrepreneurship among student youth has been noted. The average cumulative indicator for the array is 61.5%. The average indicator deviates upward in groups of students whose parents do not work (66.7%) and are engaged in their own business (66.5%); girls (62.3%); 20-26 year olds (62.9%); city residents (62%); fourth-year students (62.3%); creative specialties (75.2%). In general, the attitude towards entrepreneurship does not have a sharply differentiated character depending on socio-demographic, income and other specifications. Most indicators are correlated within comparable limits.

On average, 54.5% of respondents to one degree or another declare their readiness to do everything to become entrepreneurs. This primarily concerns students whose parents either do not work (66.7%) or are engaged in their own business (55.6%); from low-income families (55.3%). Such an intention is somewhat more often characteristic of young men (55%); city residents (55.2%); students in creative (60.7%) and technical (55.9%) specialties.

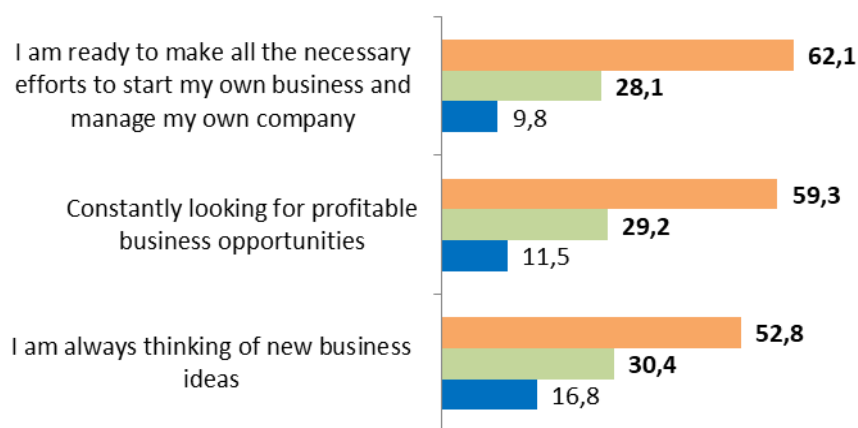

Figure 2. Entrepreneurial index

Note: compiled by the author

The survey material significantly specifies the intention of the surveyed students to become entrepreneurs. Thus, 1.1 times more students (62.1%) indicated that they are ready (completely or sooner) to make efforts to open their own business and manage their own firm (entrepreneurial index - 3.8 points). They are constantly looking for profitable business opportunities - on average 59.3% (entrepreneurial index - 3.7 points). They always think about new business ideas - on average 52.8% (entrepreneurial index - 3.5 points). The indicators of other characteristics of student groups are related to the average value for the array within comparable limits.

Overall, the trend is quite ambiguous. On the one hand, high cumulative indicators of agreement with the statements given can be recorded; on the other hand, the values of the entrepreneurial index are slightly higher than the average position on the measurement scale (the average position on the measurement scale is 3 points - "I doubt"). It is quite obvious that readiness is present as a desire that does not yet have a solid basis.

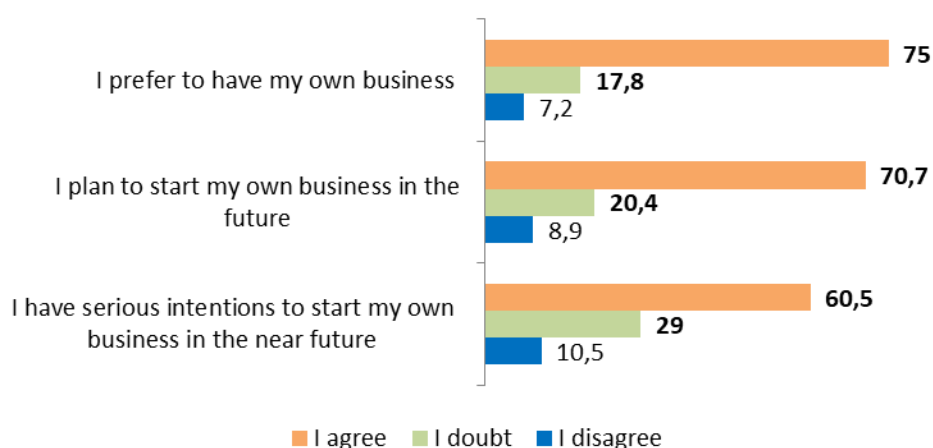

Figure 3. Nature of business attitudes

Note: compiled by the author

The results of the study show that student youth is a rather contrasting social environment, where young people of the same generation, occupying the same income positions, adhere to different business attitudes. Three business attitudes have been empirically identified that have broad support among the surveyed students: one is at the preference level (they prefer to have their own business), another is at the plans level (they plan to start their own business in the future), and the third is at the level of serious intentions (they have serious intentions to start their own business in the near future). The values of the entrepreneurial index of all three business attitudes fluctuate above and within the average scale position: 4-3.9-3.8 points, respectively.

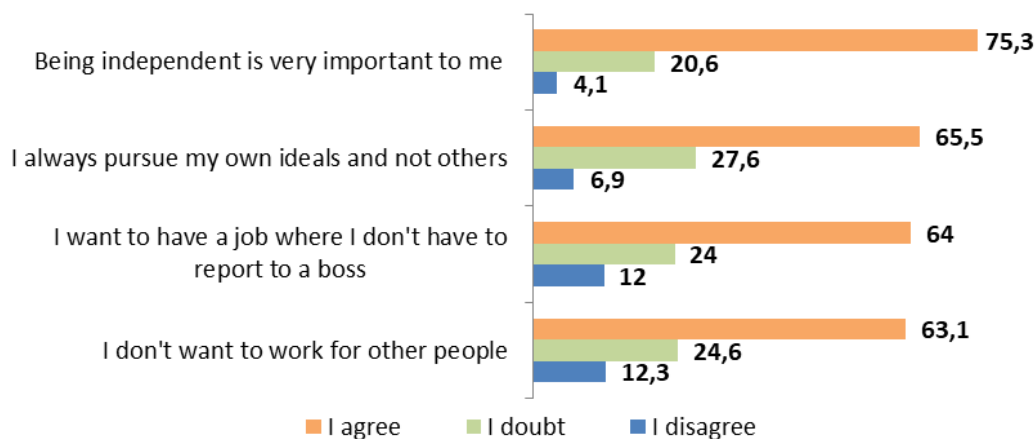

Figure 4. Motives for freedom of activity

Note: compiled by the author

An analysis of the results of the student survey shows that these motives are based on such personal factors as the importance of independence (75.3%) and orientation towards one's own ideals (65.5%).

Considering the motivational attitudes of the respondents, the following can be noted:

1. The desire to have a job that is not accountable to management is characteristic of an average of 64% of survey participants. The average cumulative indicator for the array is exceeded in the groups of students who do not have one or both parents (68%), who have parents employed in their own business (64.3%) and in employment (64.5%); 3rd year students (65.4%); creative and humanitarian specialties (74.5% and 65.8%, respectively); young men (66.3%); 19-year-olds (68.7%); city residents (64.7%); with low income (65.3%).

2. Unwillingness to work for other people. The average cumulative indicator is 63.1%. It deviates upward in the groups of students who do not have one or both parents (64%), those with unemployed parents (74.8%), and those with business parents (64.3%); 4th-year students (63.8%); creative and technical specialties (70.3% and 64.3%, respectively); young men and women (within 63% in both groups); 19-year-olds (65.3%); city residents (63.4%); and those from low-income families (64.4%).

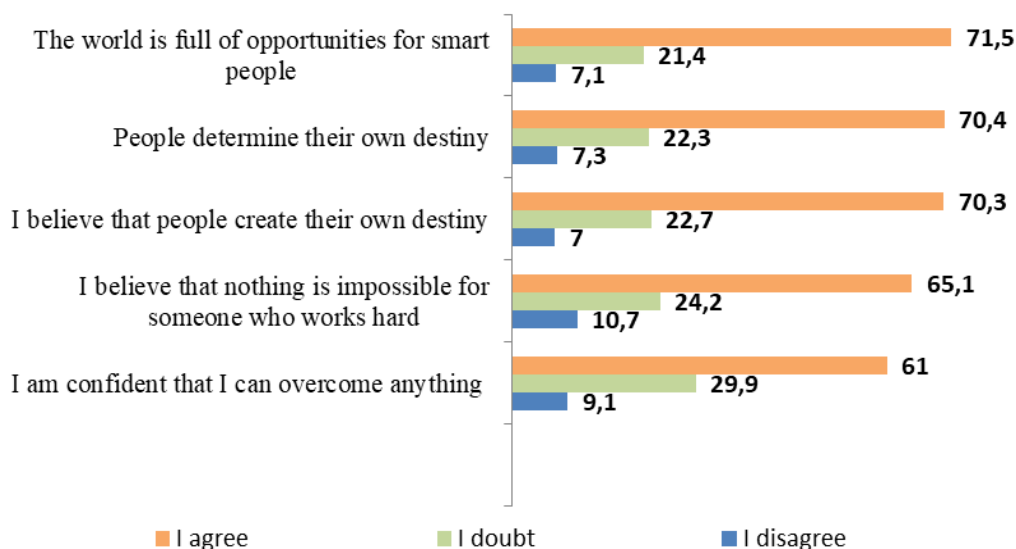

Figure 5. Motives for self-realization

Note: compiled by the author

Students were given a list of judgments written in the first person (i.e. on behalf of the respondent filling out the questionnaire) with a request to indicate which of them they agree with (completely and rather) / disagree with (completely and rather) / doubt. High cumulative agreement rates were recorded for the entire list. Data analysis made it possible to define different facets of students' understanding of the opportunities for self-realization opening up before them. Each statement reflects a certain motivational attitude that encourages self-actualization/self-realization:

- The world is full of opportunities for smart people. The scale of installation has an average coverage of 71.5% of survey participants.
- People determine their own destiny. The proportion of carriers of this attitude is on average 70.4% in the sample.
- Nothing is impossible for those who work hard. Average cumulative indicator for the array is 65.1%.
- Confident that they can overcome anything.

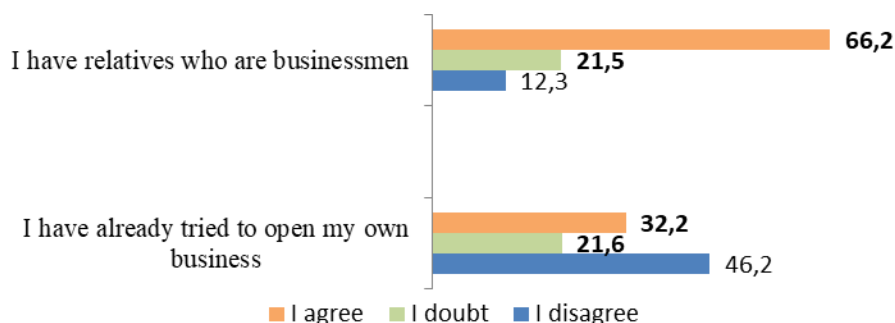

Figure 6. Factors that focus attitudes towards business

Note: compiled by the author

Two factors were considered: the presence of relatives who are businessmen and at least one-time experience of entrepreneurship. It was empirically established that more than two thirds of the surveyed students have relatives who are businessmen (66.2%). Basically, these are the offspring of families in which parents are engaged in their own business (69.5%). These are fourth-year students (67.3%); creative specialties (80%); male (67.5%); 20-26 years old (67.2%); city residents (67.4%); those who classify their families as low-income categories. Among the students surveyed, every third one tried to open his own business (32.3%). In more frequent cases, such experience is possessed by girls (36.1%); 20-26 years old (32.8%); city residents (33.1%); from single-parent families or without parental care (37.2%), as well as those whose parents are businessmen (35.2%).

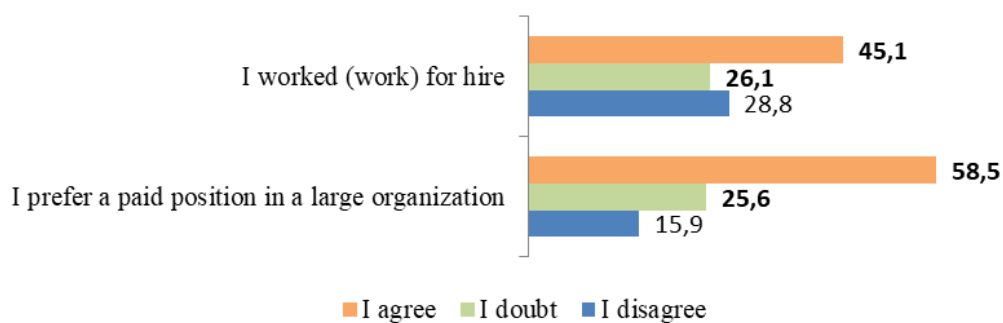

Figure 7. Factors influencing the reluctance to engage in entrepreneurship
Note: compiled by the author

The following were considered as indicators: preference for a paid position in a large company and at least one-time experience of working for hire. According to the study, more than half of the surveyed students prefer a paid position in a large company (the average cumulative indicator is 58.5%). This mainly concerns girls (60.9%); students of creative specialties (68.3%); 20-26 year olds (62.7%); from middle-income families with one parent or without parents (62.8%). In the sample of students, almost every second one of them worked/works for hire (45.1%).

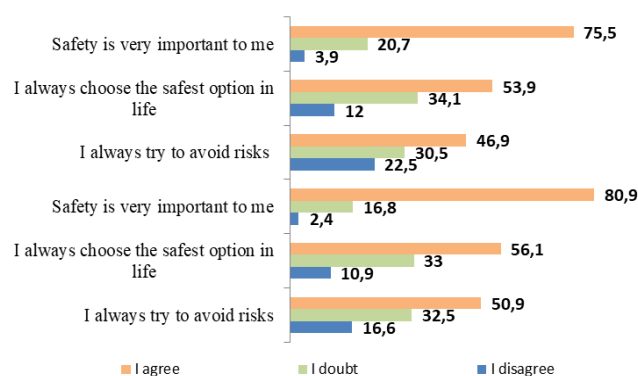

Figure 8. Psychological barriers to entrepreneurship
Note: compiled by the author

Among the risk barriers, safety occupies a central place as an absolute value. Its importance is recognized to a greater or lesser extent by an average of 72.4%. The highest rates of frequency of mentions were recorded in groups of 3rd year students (73.4%); creative specialties (82.8%); girls (73.1%); city residents (73.1%); from single-parent families or without parental care (77.9%), as well as those whose parents do not work (77.8%).

Another psychological barrier is the behavioral orientation associated with choosing the safest option in life (instinct of self-preservation). On average, 52.5% of the students surveyed are guided by it in one way or another. Mainly from single-parent families or without parental care (58.5%).

Another barrier is the psychological aversion to risk, fear of it, and the desire to avoid it (the average cumulative indicator is 45.6%). This feature is more typical for girls (46.4%); from single-parent families or without parental care (52.6%), as well as from families where parents do not work (88.9%); natives of rural areas (46.3%); low-income categories (46.1%).

The questionnaire asked respondents how they would manage their money if they received an inheritance of \$500,000. Three models of potential investment behavior were offered to choose from:

- Business model (investment in business)
- Accumulative model (opening a bank account)
- Consumer model (purchase of real estate, cars, etc.)

According to the data obtained, respondents noted all three models. Their total score exceeds 100%. On average, one respondent noted more than one model (1.5). The business model turned out to be the most preferable. On average, 67.8% of the surveyed students would invest money in a business. The "core" of this group are fourth-year students (68.7%); technical and creative specialties (68.2% and 79.3%, respectively); young men (71.7%); 20-26 year olds (68.7%); Kazakhs (68.5%); natives of villages (68.9%) from middle-income families (68.6%); with parents employed in their own business (69.5%). The savings model turned out to be less popular. 1.2 times fewer students (54.9%) would open a bank account. These are mainly third-year students (55.1%); creative specialties (69%); girls (58.3%); 20-26 year olds (56.4%); Russians (57.8%); natives of villages (57.2%); middle-income categories (57.4%); from single-parent families and/or without parental care and from families with non-working parents (59.7% and 88.9%, respectively). The consumer model turned out to be preferable for 30% of survey participants. Those who would spend money on real estate, cars, etc. are mainly third-year students (34.1%); technical specialties (31.8%), girls (33.2%); from middle-income families (33.35%); with parents employed in their own business (32%).

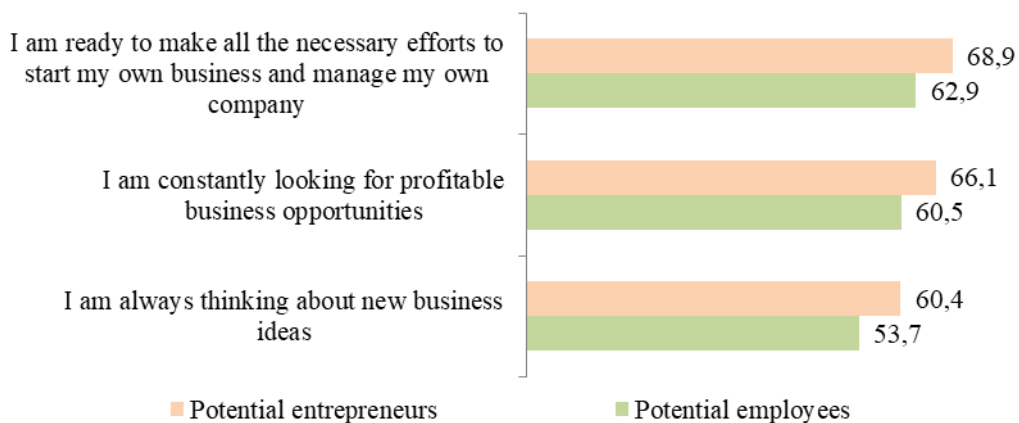

Figure 9. Cumulative indicators of readiness for entrepreneurial activity

Note: compiled by the author

The indicators of readiness to make the necessary efforts to open one's own business vary within the range of two-thirds in the group of potential employees to more than two-thirds in the group of potential entrepreneurs; unreadiness, respectively, ranges from 37.1% to 31.1%. The entrepreneurial index, reflecting the level of readiness, for the first group is 3.8 points, for the second group - 3.9 points (slightly above the average value of the measurement scale).

The proportion of respondents who are constantly looking for profitable business opportunities is as follows: in the group of potential employees - less than two-thirds of its composition, in the group of potential entrepreneurs - more than two-thirds; not engaged in the search - 39.5% and 33.9%, respectively. The entrepreneurial index for this position is 3.7 points in the first group, 3.8 points - in the second. Constant thoughts about new business ideas are noted by more than half of potential employees to less than two-thirds of potential entrepreneurs; among the former, 46.3% do not think about it, among the latter - 39.6%. The values of the entrepreneurial index, respectively, are 3.6 and 3.7 points.

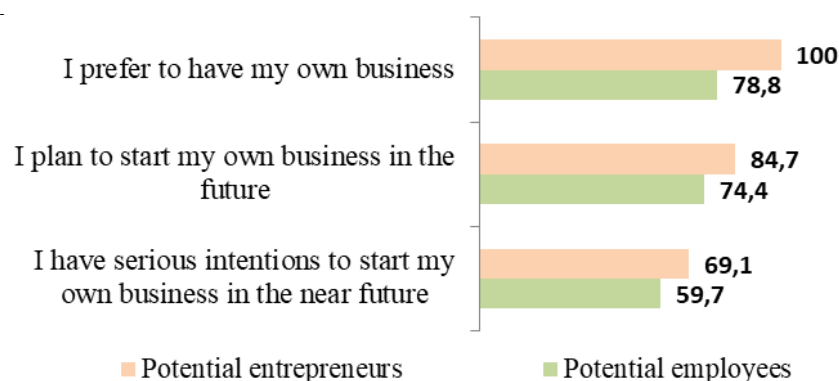

Figure 10. Nature of business attitudes

Note: compiled by the author

In the groups of potential entrepreneurs and employees, the orientation towards own business as a preferred type of employment is widespread and widespread (100% and 78.8%, respectively). The value of the entrepreneurial index in the first group is 5 points, in the second – 4.1 points.

The business attitude at the level of plans for the future also has critically high support rates in both groups (84.7% and 74.4%, respectively). The index value in the potential entrepreneurs group is 4.2 points, in the potential employees group – 4 points.

The business attitude at the level of serious intentions – to start their own business in the near future (69.1% and 59.7%, respectively) – is rather declarative in nature (the values of the entrepreneurial index in groups under consideration are 3.9 points and 3.7 points, respectively). This intention was not supported by 30.9% of potential entrepreneurs and 40.3% of potential employees.

Conclusions

The students surveyed showed great enthusiasm for starting their own company. Moreover, these students are not students of economics specialties. In addition, a third of them have started their own business at least once, which indicates the potential for widespread teenage entrepreneurship. The students' desire for self-realization, independence, freedom of activity and high income - all of which can be measured - is a strong argument in favor of its implementation in the future.

According to the analysis of the research results, the motivational and personal characteristics of students correspond to the characteristics-identifiers of entrepreneurship. Lack of start-up capital, experience and knowledge. But it is possible, but desire is necessary. And here the stakeholders have the last word. They require maximum support for the entrepreneurial intentions of students. Based on the conducted research, the conclusion suggests itself that the development of youth entrepreneurship can be facilitated by effective interaction of stakeholders in the person of government agencies, business structures, educational institutions, or rather the synergistic effect of their joint efforts.

The young people surveyed demonstrate a strong sense of enterprise. Most prefer to take risks by engaging in entrepreneurial activity rather than have a permanent job. However, the inventive potential of young people in Kazakhstan has not yet been realized, as the culture of entrepreneurship has not yet formed and will not develop here.

Changes are idling, and their driver is on the "backstreet". There are no platforms where active youth could exchange information, discuss business ideas, solve business cases. There are no charitable foundations that could finance youth start-up projects. No university-based business clubs or incubators that could become platforms for investors. There are also no business campuses for conducting academic courses with an extended practical part for the development and implementation of business projects.

If such formats do not exist, how can we create a culture of entrepreneurship? Where can we find a fresh perspective that could bring creativity to constant change? It is obvious that a systemic organization and partnership between young people at school and successful

entrepreneurs is needed. We also need a real entrepreneurial environment in which young people can learn relevant skills and ways to succeed and gain the necessary knowledge. It is necessary to create a system that guarantees good communication between young people and all stakeholders.

References

1. Youth Engagement and Progression Framework: Handbook [Electronic resource] – URL: <https://www.gov.wales/youth-engagement-and-progression-framework-handbook-html> (accessed: 30.08.2024)
2. Хуен Э.Р. Национальные особенности развития предпринимательства в разных странах // Научный журнал «Человеческий потенциал и профессиональное образование». – 2016. - №1 (17). - С.44-54
3. Блауг М. Очерк Кантильона // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. — М.: Дело, 1994. — С. 18-19. — XVII, 627 с.
4. Журавлева О.Г. Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски: метод. рек. [Электронный ресурс]. – Ростов н/Д.: Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 2018. – 34 с. – Режим доступа: <http://library.rsue.ru/>
5. Колесникова Л.А. Предпринимательство и малый бизнес в современном государстве: управление развитием [Electronic resource] – URL: https://nisse.ru/articles/details.php?ELEMENT_ID=129066 (accessed: 14.08.2024)
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с англ. Ключкина П.Н. - Москва: Эксмо - 2019. - 1056 с.
7. Рикардо Д. Сочинения / пер. с англ. под ред. Смита М.Н. - Москва: Государственное издательство политической литературы. - 1955. - 339 с.
8. Зарубина Н.Н. Экономическая социология: учебник и практикум для вузов / Н. Н. Зарубина. — 3-е изд. — Москва: Издательство Юрайт, 2023. — 378 с.
9. Лапуста М. Г. Предпринимательство: учебник / М.Г. Лапуста. — Изд. испр. — Москва : ИНФРА-М, 2024. — 384 с.
10. Яикова Л.В. Формирование статусных позиций группы малых предпринимателей в современной России: диссертация кандидата социологических наук. - М. - 2009. – 213 с.
11. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990 — 808 с.
12. Бурганова Э.Ф. Малый бизнес: социальный потенциал, управление: автореферат диссертации по социологии, специальность ВАК РФ 22.00.08 - С-П. – 1999. – 21 с.
13. Ермолаев Е.Е., Фролов А.М., Афанасьев А.М., Гилева О.Я. Основы предпринимательской деятельности: учебное пособие. – Самара. – 2012. – 242 с.
14. Березенцева Т.Н. Историческая эволюция развития понятий «предпринимательство» и «предприниматель» // Вестник Московского государственного открытого университета. Москва. - Серия: экономика и право. - 2011. №3. - С. 42-47
15. Хоскинг А. Курс предпринимательства: практическое пособие: пер. с англ. – М.: Международные отношения. - 1993. – 352 с.

16. Кацьора А.В. Концептуальные подходы к определению предпринимательства в социологии. - 2019 – 7 с.
17. Аженов М.С. Социальная стратификация и средний класс // Мысль. – 1995. – № 9. – С.25
18. Естаев Ж. Новые веяния экономической дипломатии// Мысль. 2006. № 5. - С.8
19. Отар Э.С. Қазақстандағы «жаңа» және «көне» орта таптың ерекшелігі //Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева – 2013. – №5 (96). – С.177-181. - [Electronic resource] – URL: <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/15151/112/446/4192/Бурханова%20Дана%20Камаловна/2020/2> (accessed: 15.08.2024)
20. Гражданский кодекс Республики Казахстан. - [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_ (accessed: 25.08.2024)
21. Sekerbayeva A. and all. Analysis of employment factors for university graduates in Kazakhstan// Problems and Perspectives in Management. - 22(2). -2024. - pp. 683–695 DOI 10.21511/ppm.22(2).2024.53
22. Aibossynova, D., Uruzbayeva, N. Development of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan: structural analysis// Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics. – V.(55). – 2024. – pp. 739–750 DOI 10.54919/physics/55.2024.73ra9

А.С. Ахметова

«Allur компаниялар тобы» АҚ, Көкшетау, Қазақстан

**Студенттік кәсіпкерлікті дамытудың алғышарттары:
элеуметтанулық сауалнама нәтижелері**

Андатпа. Қазіргі уақытта жастар кәсіпкерлігі экономикалық жағынан да, элеуметтік жағынан да маңызды рөл атқарады. Кәсіпкерліктің осы түрін қолдау және көтермелеу тұрақты экономикалық өсуге де, элеуметтік дамуға да қол жеткізудің, сондай-ақ елдегі инновацияларды дамытудың маңызды факторлары бола алады. Бұл мақалада елордалық университеттердің экономикалық емес білім беру бағдарламаларының студенттері болып табылатын элеуметтік сауалнаманың нәтижелері келтірілген. Эмпирикалық зерттеудің мақсаты-қазақстандық студент жастардың құрылымындағы кәсіпкерлік әлеуеттің сандық және сапалық параметрлерін зерттеу. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі батыстық, ресейлік, қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде сипатталған кәсіпкерліктің классикалық және заманауи теориялары мен тұжырымдамалары болды. Бұл мақаланың ғылыми қызығушылығы элеуметтанулық көзқарас тұрғысынан жастар кәсіпкерлігін дамытудың алғышарттарын зерттеуде жатыр. Зерттеу нәтижелерін талдау студенттердің мотивациялық және тұлғалық ерекшеліктері кәсіпкерліктің идентификатор-сипаттамаларына сәйкес келетіндігін көрсетті. Алайда, Қазақстанда кәсіпкерлік мәдениет әлі қалыптаспауының қауіпі жоғары, сондықтан жастардың инновациялық әлеуетіне сұраныстың жоқтығы мәселесі өткір тұр.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, жастар кәсіпкерлігі, экономикалық элеуметтану, кәсіпкерлік элеуметтануы, кәсіпкерлік әлеует.

А.С. Ахметова

АО “Группа Компаний Allur”, Кокшетау, Казахстан

Предпосылки развития студенческого предпринимательства: результаты социологического опроса

Аннотация. Молодежному предпринимательству в современном мире отводится важная роль как в экономическом, так и в социальном плане. Молодежное предпринимательство может иметь значительный положительный вклад в экономику и общество. Так как поддержка и поощрение данного вида предпринимательства могут быть важными факторами для достижения устойчивого экономического роста и социального развития, а также для развития инноваций в стране. В данной статье представлены результаты социологического опроса, объектом которого были студенты неэкономических образовательных программ столичных вузов. Целью проведения эмпирического исследования является изучение количественных и качественных параметров предпринимательского потенциала в структуре студенческой молодежи Казахстана. Методологической и теоретической основой исследования выступили классические и современные теории и концепции предпринимательства, которые нашли отражение в трудах западных, российских, казахстанских ученых. Научный интерес данной статьи представляет исследование предпосылок развития молодежного предпринимательства именно с точки зрения социологического подхода. Анализ результатов исследования показал, что мотивационные и личностные характеристики студентов отвечают признакам-идентификаторам предпринимательства. Однако в Казахстане не сформирована предпринимательская культура и не сформируется пока, поэтому инновационный потенциал молодежи остается невостребованным.

Ключевые слова: предпринимательство, молодежное предпринимательство, экономическая социология, социология предпринимательства, предпринимательский потенциал.

Information about author:

A.S. Akhmetova – advisor to the Chairman of the Board of Directors of Allur Group, address: 41 Promyshlennaya street, Kostanay, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

А.С. Ахметова – «Allur» МК Директорлар кеңесі төрағасының кеңесшісі, мекен-жайы: Промышленная көшесі, 41, Қостанай қаласы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

А.С. Ахметова – советник Председателя совета директоров ГК “Allur”, адрес: улица Промышленная, 41, город Костанай, Казахстан.

IRSTI 04.21.21
Scientific article

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-477-496>

Participation in demonstrations and civic engagement: case of Kazakhstan

Zh.Zh. Davletbayeva¹, G.A. Makulbayeva¹, M.M. Dyussenov²

¹ Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

² Illinois University, Urbana-Champaign, USA

(E-mail: zhuldyz.davletbayeva@apa.kz, ag.makulbayeva@apa.kz, mergend7@gmail.com)

Abstract. This article reveals the political participation of Kazakh citizens (i.e. participation in demonstrations and contacting the government) by differentiating rural and urban citizens. Previous scholars mainly focused on possible reasons why Kazakh people participate in politics and mainly related it to socio-economic conditions, the political system and corruption in the country. However, the existing literature pays insufficient attention to urban-rural disparities. This study attempts to identify the main factors that influence Kazakh citizens' political participation. Moreover, it compares and contrasts the political participation among rural citizens with their urban counterparts. The results suggest that internet usage and education have statistically significant impact on intention to contact the government in both urban and rural areas. With regards to participation in demonstrations, internet usage and satisfaction with the political system play a significant role in all sampling units. Interestingly, religiosity of urban residents is positively correlated with both contacting the government and participation in demonstrations. In contrast to rural residents, the educated urban middle class is less likely to attend demonstrations.

Keywords: civil society, political participation, demonstrations, Kazakhstan, open government.

Introduction

This study attempts to incorporate two modes of political participation, namely participation in protests and the intention to contact the government officials by urban and rural Kazakh citizens. We observe Kazakh citizens' political activism has grown over the last decade, particularly participation in protests. Citizen participation in contentious politics was a rare case in the 1990s in Kazakhstan, however the colored revolutions 2003-2005 in Ukraine, Georgia and Kyrgyzstan and the Arab spring had deep impact on political activism of Kazakhstani citizens. Since 2010, there have been a growing number of protests on the streets, and the biggest protests are the anti-Chinese protest (2010), Zhanaozen riots (2011), land reform protests (2016), protests held by mothers of multi-children and protests against the outcomes of the presidential election (2019).

Many scholars argue that the reasons of protests stem from the following issues: authoritarian rule, corruption, self-enriching elites, grave socio-economic problems, nepotism and rising inequality [1, 2, 3]. The expansion of telecommunication technologies has transformed the political culture of citizens in Kazakhstan. The frequent usage of the internet, mobile phones and social media such as Facebook, Vkontakte, and Twitter are the main drivers of social mobilization.

According to Kazakhstan International Bureau for Human Rights, most of the protests are impulsive in nature, in other words they respond to some changes in the political system or decisions, and reforms. Another characteristic of protests in Kazakhstan relates to its episodic and local nature. Schmitz and Wolters (2012) argue that this is due to the vast territory with huge distances between oblasts and dramatic regional differences that hinder the network protests [1].

According to Worldwide governance indicators, the 'Voice and Accountability' category has been worsening since 2006 [4]. Similarly, Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (2016) ranks Kazakhstan as a hard-line autocracy and highlights its repressive environment where alternative voice is curtailed and viewed as unwelcome [5].

In contrary to political protests, there is a lower political activism in engagement with the government through existing platforms. New multiple mechanisms of interaction between the government and citizens have been introduced such as open akimat, public councils, open dialogue and open budget. While Kazakh citizens are passive and reluctant in co-production of services compared to Western people, they still approach public authorities to channel some social, communal or personal problems.

Existing theories on political culture, good governance and others mainly explain political participation in now advanced industrial countries, determinants of civic engagement and participation in protests may differ in authoritarian state such as Kazakhstan. Therefore, this research is the attempt in revealing main determinants of political participation in overall Kazakhstan and urban-rural settings. Kazakh authorities have been occupied in lowering protests and increasing civic engagement over the last decade, findings of this research may provide some hints and clues in proper managing these policies.

Participation in protests and civic engagement with the government are the two modes of political participation. Thus, this paper captures these two modes of political participation as a research target. This study's research question is: What are the main factors (i.e. socio-economic, political culture, experience with regime) that affect participation in protests and contacting the government officials in rural-urban areas? Moreover, the paper aims to compare and contrast the findings for rural versus urban samples.

Literature review

Existing literature on protests in Kazakhstan does not differentiate between urban and rural, mainly focuses on state's response to protests, possible reasons to protests and the main state actors [1, 2, 3, 6]. Similarly, literature on civic engagement with the government suggests participation of Kazakh citizens remains low possibly due to the lack of institutional capacity, bureaucratic obstruction, people's parochial-subject behavior, lack of trust toward local governments [7, 8, 9, 10].

Previous research mainly employs qualitative research and secondary data analysis to examine the issue of political participation. However, this study distinguishes between urban and rural settings assuming that the two vary in terms of level of education, socio-economic conditions and political culture. Therefore, this is the first scholarly attempt to demonstrate that similar factors may affect differently in urban and urban parts of Kazakhstan.

Social mobilization is still in its infancy in Kazakhstan, while huge territory and distance between regions further hinder the mobilization. Growing inequality also impede collective action as economically disadvantaged parts of the society are more willing to protest [2, 6] whilst the financially secured middle-class is fearful of losing their jobs, social positions and this makes the mobilization a harder task to accomplish. In Western countries, the middle-class acted as the driving force of democratization and challenged the ancient régime. However, in authoritarian states middle class is the main beneficiary of existing regimes and thus reluctant in attending demonstrations [11, 12]. Therefore, we assume that economic conditions may be one of the factors that contribute to the participation in protests and contacting the government.

H1. Economically disadvantaged groups are more likely to participate in demonstrations and contact the government

Resource mobilization is another approach that attempts to elucidate the dynamics of protests in the Post-Soviet countries. Resource mobilization theory stresses the availability of resources to groups and participants' positions in the social network. Recent research has shown that availability of resources such as education, usage of the internet, membership in networks have a strong correlation with contentious politics [1, 6]. Similarly, research demonstrates that availability of internet has positive impact on civic engagement [13].

H2. Higher education positively correlates with political participation.

H3. Usage of internet as a source of information increases the chances of political participation.

There are widely known theories that attempt to explain citizens' engagement with institutions. According to Almond and Verba (1963), if the society does not exercise participation widely itself, institutional change by the state does not improve or foster participatory democracy [14].

In other words, even if the state adopts well-designed institutions and rules and the citizens have limited capacity or interest in politics, then this would not bear fruitful results.

Makhmutova and Akhmetova (2011) find that there is a “very low political engagement in Kazakhstan probably due to citizens’ indifferent attitude” [15]. Thus, we assume that political culture and engagement is one of the factors that affect citizens’ political participation.

H4. Higher political culture is positively associated with political participation.

Distrust and lack of confidence in the government is widely discussed in the participatory literature. Pop-Eleches and Tucker (2013) argue that distrust in public bodies is a communist legacy that undermines civic participation in post-Soviet space [16]. Research by Mishler and Rose (1997) indicates a low level of trust in public institutions in post-Communist countries [17]. Similarly, Abbot and Sapsford’s (2011) research provide evidence of low trust in government in post-Soviet countries including Kazakhstan [10]. Thus, we assume that a low level of trust and confidence in government agencies is the obstacle in contacting the government.

H5. The higher the confidence (trust) in government the more citizens contact the government.

Another factor which might impact civic engagement is religiosity. According to existing literature, religiosity is positively correlated with civic participation [6, 16]. Pop-Eleches and Tucker’s statistical results demonstrate that lower religiosity of post-Soviet states contributes to the participatory deficit in these countries [16].

H6. Religiosity has positive impact on political activism.

Methodology

In the empirical section, the study employs the survey data provided from the seventh wave of the World Value Survey (2018), which covers the whole Kazakhstan (i.e. 14 oblasts and three cities of republican status – Astana, Almaty, Shymkent) [18]. It employs a multistage sampling procedure and based on Krish grid technique. Overall sample size equals to 1277, for urban respondents N=755, for rural respondents N=522. However, during the statistical testing the Stata program excludes some missing data, and thus may provide a lower sample size in the end.

The dependent variables are operationalized as follows: the question on contacting the government official (Question #214 in World Value Survey (2018)) has four types of answers: might contact, have done, would never do, do not know, no answer. Have done and might contact the government official = 1, would never do=0 and do not know/no answer were defined as missing values. The next dependent variable is attending peaceful demonstrations (Question #211), similarly it has four types of answers: might attend, have done, would never do, do not know, no answer. Have done and might do = 1, would never do=0 and do not know/no answer were defined as missing values. Based on coding, our statistical analysis assesses an intention to attend demonstrations and contact the government.

Further, in order to test and measure the hypothesis on economically disadvantaged groups, the following question is included: “Frequency you/family (last 12 month): Gone without a cash income” (Question #54) often=1, sometimes=2, rarely=3, never=4. This implies the higher the level of cash (never=4), the richer the person is, as he never goes without cash income.

The next hypothesis on education employs the related question on the education level of respondents, with 0 = early childhood education, 1 = primary education, 2 = lower secondary

education, 3 = upper secondary education, 4= post-secondary non-tertiary education, 5 = short-cycle tertiary education, 6 = bachelor or equivalent, 7 = master or equivalent, 8 = Doctoral or equivalent, don't know/no answer/not available/not asked = missing values.

Usage of internet utilizes the question on the information source: Internet (Question #206) 1 = Never, 2 = Less than monthly, 3 = Monthly, 4 = Weekly, 5 = Daily, Don't know/ no answer = missing data.

In order to measure our hypothesis on political culture, this study employs two questions on interest in politics (Question #199) 1 = not at all, 2 = not very interested, 3 = somewhat interested, 4 = very interested. Another question relates to the membership in political party (Question #98) 0 = not a member, 1 = inactive member, 2 = active member.

The following hypothesis on confidence is based on a related question on confidence in the government (Question #71) 1 = none at all, 2 = not very much, 3= quite a lot, 4 = great deal. Finally, religiosity is measured by the frequency of prayers which relates to all religions in Kazakhstan (Question #172): How often do you pray? 1 = Never, 2 = less often, 3 = once a year, 4 = only on special holidays, 5 = only when attending religious services, 6 = several times each week, 7 = once a day, 8 = several times a day. The control variables include the following: gender, age and satisfaction with the political system. Details of coding for control variables are specified in Table 1.

Table 1

Coding for control variables

Variable	Measurement and coding
Contact the government official	Question 214: might contact = 1 , Have done =1 would never do =0 , do not know/ no answer = missing value
Political action: attending lawful/peaceful demonstrations	Question 211. Might contact = 1 , Have done=1 would never do =0 , do not know, No answer = missing value
Political party	Question98: Active/Inactive membership: political party not a member=0, inactive member=1, active member=2
Pray	Question172: How often do you pray? Never=1, less often=2, once a year=3, only on special holidays=4, only when attending religious services=5, several times each week=6,

	once a day= 7, several times a day=8
Interest in politics	Question199: Interest in politics not at all=1, not very interested =2, somewhat interested= 3, very interested=4
Education	Question275: Highest educational level: Respondent [ISCED 2011] scale base from 0 to 7 0= early childhood education, 1= primary education, 2= lower secondary education, 3=upper secondary education, 4= post-secondary non-tertiary education, 5= short-cycle tertiary education, 6= bachelor or equivalent, 7= master or equivalent, 8=Doctoral or equivalent, don't know/no answer/not available/ not asked = missing values.
Satisfaction with the political system performance:	Question252: Satisfaction not satisfied at all= 1, be increasing tendency completely satisfied =10
Female	Question260: Sex: Female=1 male =0
Confidence in Government	Question71: none at all=1, not very much=2, quite a lot=3, great deal=4
Cash	Don't know = missing value
Internet as a source of information	Question54: Frequency you/family (last 12 month): Gone without a cash income often=1, sometimes=2, rarely=3, never=4 Question 206 1= Never 2= Less than monthly 3= Monthly 4= Weekly 5= Daily Don't know/ no answer = missing data

Source: World Value Survey 2018, Kazakhstan [18]

Table 2

**Differences in socio-demographic, political engagement and experiences with regime
between rural and urban residences, 2018 Kazakhstan**

	Pooled	Rural	Urban
Sample size	1277 100%	521 40.8%	756 59.2%
Gender			
Male	45,22%	46,64%	44,24%
Female	54,78%	53,36%	55,76%
Interest in politics			
not at all	12,54%	11,32%	13,38%
not very much	43,65%	44,34%	43,18%
somewhat	33,15%	34,93%	31,92%
very much	8,62%	8,45%	8,74%
Confidence in government			
None at all	4,08%	3,65%	
Not very much	25,16%	17,66%	
Quite a lot	46,47%	46,07%	
Great deal	22,10%	32,05%	
Satisfaction with political system			
Not satisfied at all	1,88%	0,58%	2,78%
2	2,82%	3,26%	2,52%
3	3,45%	4,22%	2,91%
4	9,25%	12,09%	7,28%
5	17,55%	19,00%	16,56%
6	15,60%	11,52%	18,41%
7	14,11%	13,82%	14,30%
8	11,05%	11,71%	10,60%
9	5,33%	5,95%	4,90%
10 completely satisfied	11,44%	9,79%	12,58%
Pray			
Never	13,24%	11,52%	14,44%
Less often	2,74%	2,50%	2,91%
Once a year	3,53%	2,11%	4,50%
Only on special holidays	18,73%	22,84%	15,89%
Only when attend events	20,22%	19,96%	20,40%
Several times each week	12,70%	9,60%	14,83%
Once a day	11,44%	13,05%	10,33%
Several times a day	11,05%	13,24%	9,54%

Member of the party			
Not a member	83,15%	82,92%	83,31%
Inactive member	9,25%	8,64%	9,67%
Active member	1,57%	2,88%	0,66%
Cash			
Often	9,09%	6,14%	11,13%
Sometimes	26,49%	27,45%	25,83%
Rarely	29,47%	36,47%	24,64%
Never	32,68%	28,60%	35,50%
Internet usage			
Never	24,84%	32,05%	19,87%
Less than monthly	6,27%	9,98%	3,71%
Monthly	5,49%	7,49%	4,11%
Weekly	16,38%	12,86%	18,81%
Daily	42,87%	33,97%	49,01%

Source: author's work based on data from World Value Survey, Kazakhstan [18] Note: missing data was excluded, % from the total number of respondents in each unit of analysis

As seen from Table 2, rural residents have a higher confidence in government, 32.5% responded that they have a great deal of confidence, whilst it is merely 15.23% for their urban counterparts. It is striking that almost 3% of the rural respondents responded that they are active members of political parties in comparison with 0.66% of urban respondents. Lussier (2011) mentions the existence of mobilized participation in authoritarian and patrimonial political regimes [19]. In other words, rural residents are active members of the dominant Presidential party "Nur Otan" and perhaps this "participation is sponsored and guided by the local government in order to legitimize its claim to power" [20]. The index on cash illustrates that in urban areas 11.13% respondents mentioned that they often gone without cash income that is almost double of that for rural respondents. Next, internet usage is much higher in urban areas with almost 50% of respondents mentioning their daily usage of internet as a source of information whilst only 33% of rural citizens indicated the internet as a daily usage.

Table 3

Differences in intention to attend demonstrations and contact the government between rural and urban residences, 2018

WVS 7 th wave 2018	Political action: attending lawful/ peaceful demonstrations			Contacting the government official		
	Pooled	Rural	Urban	Pooled	Rural	Urban
Would never do	71,47%	71,17%	74,30%	39,34%	44.34%	36,84%
Might do	18,18%	19,00%	17,18%	33,07%	34,36%	33,44%
Have done	2,51%	2,88%	2,32%	17,95%	12,86%	21,36%
Don't know	7,84%	5,95%	6,19%	9,64%	8,45%	8,36%

Source: World Value survey 7 wave Kazakhstan (N=1277) [18], % from the total number of respondents

According to Table 3, it can be observed that urban citizens are more active in contacting the government official (21.36% in urban settings compared to 12.86% among rural residents). In general, the intention to contact the government (around 51%= 33.07%+17.95%) is much higher compared to intention in attending demonstrations (around 22%=18.18%+2.51%). We assume this relates to the repressive society and authoritarian regime conditions present in this country.

Table 4

Summary statistics for key variables

Variables	Pooled	Mean Urban	Rural	Sd	Min Pooled	Max
Cash	2.87	2.82	2.85	0.98	1	4
Confidence	2.88	2.75	3.07	0.79	1	4
Party	0.13	0.11	0.15	0.38	0	2
Pray	4.80	4.70	4.94	2.12	1	4
Internet	3.48	3.76	3.06	1.68	1	5
Demons	0.22	0.21	0.23	0.41	0	1
Contact g	0.56	0.59	0.51	0.49	0	1
Satisfaction	6.33	6.39	6.24	2.22	1	10
Female	0.54	0.55	0.53	0.49	0	1
Age	41.24	39.94	43.13	14.21	18	86
Education	4.79	5.12	4.29	1.70	0	7
Interest	2.38	2.37	2.40	0.81	1	4

Findings and Discussion

The dependent variable is dichotomously measured through logistic regression. To interpret the beta coefficients we need to take into account that change in independent variables is associated with the probability of contacting the government $contgov=1$ and intention to attend demonstrations=1, via the maximum likelihood approach:

$$\text{logit (Probability of contgov)} = \beta_0 + \beta_1 \text{ cash} + \beta_2 \text{ conf} + \beta_3 \text{ pray} + + \beta_{5\text{female}} + \beta_3 \text{pparty} + \beta_3 \text{educ} + \beta_3 \text{interest} - \beta_3 \text{satisf} + u$$

where the effect of independent variables on the binary dependent variable will be estimated. In the logit model, β_1 measures the change in the probability of success when X_j changes, holding all other factors fixed. Therefore, logit multiple regression provides the probability

estimate of independent variables on the intention to participate in demonstrations and contacting the government official.

Table 5

Factors affecting contacting the government (Logit)

	Moderating effect	Pooled	Rural	Urban
	B/SE/Sig.	B/SE/Sig.	B/SE/Sig.	B/SE/Sig.
Political culture				
Interest in politics		-0.006/0.018/-0.08	-0.075/0.159/-0.47	0.032/0.119/0.28
Member of the party		0.308/0.87/1.64*	0.028/0.280/0.10	0.416/0.279/1.49
Socio-demographic				
Education	0.04/0.045/1.07	0.166/0.041/4.01***	0.156/0.064/2.43**	0.182/0.061/2.97***
Female		0.254/0.139/1.82*	0.298/0.231/1.29	0.184/0.189/0.97
Pray	0.017/ 0.046/0.38	0.033/0.023/1.44	-0.008/0.055/-0.16	0.120/0.046/2.59***
Internet	0.529/0.11/4.60***	0.302/0.043/6.95***	0.505/0.075/6.71***	0.163/0.059/2.74***
Cash		-0.086/0.070/-1.23	-0.007/0.125/-0.06	-0.075/0.090/-0.84
Urban	0.915/0.801/1.14			
Experience with regime				
Satisfaction		-0.025/0.031/-0.80	-0.091/0.052/-1.74*	-0.011/0.043/-0.27
Confidence		-0.084/0.090/-0.94	-0.071/0.150/-0.47	-0.052/0.125/-0.67
Urbaninternet	-0.305/0.161/-1.89*	-1.283/0.524/-2.45	-1.790/0.890/2.00 **	-1.313/0.721/-1.82*
Religurban	0.105/0.061/1.73*			
Educurban	0.011/0.0619/0.18	Prob>chi2=0.0000	Prob > chi2=0.0000	Prob>chi2=0.0001
Cons.	-2.35/0.58/-4.02***	pseudo R2=0.0774 N=956	pseudo R2=0.1357 N=386	pseudo R2=0.0522 N=520
	Prob>chi2=0.0000 pseudo R2=0.0343 N=1044			

Note: Stars indicate levels of significance: ***p<0.01 **p<0.05 *p<0.10

Logit regression analysis on rural and urban population finds strong support in favor of the hypothesis on education (Table 5), and in all sampling units the coefficient on education is statistically very significant. The higher the education levels, the higher the chance of contacting the government. Thus, we fail to reject the null hypothesis on education. Another independent variable that is significant in all sampling units is the usage of the internet as a source of information; the coefficient on the internet use is statistically very significant (Table 5). Thus, we fail to reject our hypothesis on usage of internet concerning contacting the government. This means that in authoritarian societies such as Kazakhstan usage of the internet provides

alternative views about the political system and impacts people's political awareness. In contrast, without internet access people may rely highly on pro-government TV channels and be unaware about their political rights, new initiatives and opportunities, which lead to a less chance to approach the government officials.

Religiosity is positively related to contacting the government in urban settings, which is statistically very significant (t statistics on variable Pray=2.59, table 4). However, although rural respondents are more religious (13.24% responded that they practice religion several times a day which is much higher than in urban settings), religion does not seem to have impact on civic participation in rural areas. We fail to reject the hypothesis on religiosity concerning urban residents; however, we reject the null on religiosity with regards to rural setting.

Interestingly, for rural areas satisfaction with the regime plays a significant role, despite the marginal statistical significance of the coefficient on satisfaction in rural sampling (t statistics = -1.74, table 4), it can be interpreted that the higher the level of satisfaction with government officials, the lower the intention to contact the government in rural settings, holding all other variables fixed (ceteris paribus effect in multiple regression). The dissatisfaction model posits that citizen participation increases due to the dissatisfaction and distrust in the government [21]. As long as Kazakh rural citizens are satisfied with the government, they hold less intention in contacting the government.

According to the findings, females participate more in general which is marginally significant at the 10% level, females with many children have a strong voice and influence in decision-making in Kazakhstan. According to the existing literature, particularly females with children in authoritarian countries are proactive in political participation [22].

Based on these findings displayed in table 4, we reject our hypotheses on political culture (membership in parties, confidence), economically disadvantaged groups as they are statistically insignificant in urban-rural samplings. Although in overall population membership in the party is marginally significant (t=1.64), still it provides an insufficient result in terms of political culture as both urban and rural samples indicate no significance on this independent variable.

Prior to making any final comparison between urban-rural areas in terms of religion and internet as a source of information, we design a moderating effect analysis in order to crosscheck these findings.

The results of interaction term on three interested variables on *urbaninternet*, *religrurban* show marginal significance at 10% significance level, this means urban residents who use internet as a source of information contact less compared to rural residents. Based on rural and urban sampling we failed to reject our hypothesis on usage of internet as a source of information, which increases the chances of political participation. When we want to compare this across urban-rural settings we employ interaction term and reveal that urban residents with internet contact less compare to rural residents (t=-1.89, table 4).

Further, the independent variable on religiosity measured by the frequency of pray is insignificant in rural and statistically very significant in urban, whilst in moderating effect model *religrurban* is marginally significant (t=1.73) which implies that religious urban people contact the government more compared to the base group (i.e. rural religious people). However, we need to bear in mind that there is still 10% of chance that we are wrong in considering that religious

urban people contact the government more compared to the base group. The existing literature states that religious people tend to attend religious places frequently (mosques, churches etc.) and have a habit to be involved in civil society (NGO, trade union, youth organization) [23, 16]. This, in turn, increases their participatory political culture and subsequently they are more engaged with local institutions. Why urban religious people contact more compared to rural religious people is perhaps due to the absence of NGO, civil society institutions in rural areas of Kazakhstan where religious people can enhance their participation culture. Contrary to this, in urban areas religious citizens are active and have more platforms to enhance their participatory political culture through engaging in NGOs and other institutions. Thus religious urban citizens are more likely to contact the government.

In sum, if the policymakers intend to improve civic engagement of rural citizens with local government, based on our findings the authority should provide access to the Internet as the interaction term on *urban internet* also states that they contact less compare to rural internet users. Next, given the more religiosity in rural areas they are reluctant in contacting the government, thus we assume this is due to the absence of civil society organizations that may improve rural citizens' political awareness, and the local authority should create more platforms and opportunities for civil society organizations in rural areas.

$$\text{logit (Probability of attend.demons)} = \beta_0 + \beta_1 \text{cash} + \beta_2 \text{conf} + \beta_3 \text{pray} + \beta_{5\text{female}} + \beta_{3\text{pparty}} + \beta_{3\text{educ}} + \beta_{3\text{interest}} - \beta_{3\text{satisf}} + u$$

Table 6

Factors affecting participation in demonstrations (Logit)

	Moderating effect	Pooled	Rural	Urban
	B/SE/Sig.	B/SE/Sig.	B/SE/Sig.	B/SE/Sig.
Political culture	0.706/0.16/4.17***			
Interest in politics		0.234/0.107/2.17 **	0.534/0.189/2.82 ***	0.005/0.149/0.04
Member of the party		0.372/0.187/1.99**	0.086/0.292/0.30	0.558/0.286/1.95
Socio-demographic				
Education	0.053/0.056/0.95	0.079/0.050/1.58	0.232/0.078/2.95 ***	0.01/ 0.077/0.02
Female		-0.053/0.169/-0.31	-0.005/0.273/-0.02	-0.051/0.280/-0.22
Pray	0.084/0.061/1.37	0.083/0.031/2.67 ***	0.085/0.068/1.26	0.247/ 0.063/3.88***
Internet	0.323/0.147/2.20**	0.258/0.059/4.37 ***	0.288/0.090/3.20 ***	0.271 / 0.091/2.98 ***
Cash		-0.167/0.082/-2.03 **	-0.181/0.146/-1.23	-0.094/ 0.112/-0.84
Urban	2.667/1.183/2.25**			
Experience with regime				
Satisfaction	-1.307/0.057/-2.28	-0.119/0.038/-3.11***	-0.129/0.065-1.98**	-0.139/0.053/-2.63***
Confidence		-0.048/0.106/-0.46	-1.22/0.173-0.71	-0.026/0.153/-0.17

Urbaneduc	-0.02/0.073/ -0.39			
Urbaninternet	-0.16/0.076/-2.15**			
Religiou-surban	-0.201/ 0.208/ -0.97			
Urbaninterest	0.146/0.082/1.78* -0.66/0.21/-3.11***			
Const.	-4.229/0.874/ -4.83	-2.702/0.647/-4.17	4.021/1.080/-3.72	-2.634/0.935/-2.82
	Prob>chi2=0.0000 pseudo R2=0.0726 N=1004	Prob>chi2=0.0000 pseudo R2=0.0746 N=977	Prob>chi2=0.0000 pseudo R2=0.1449 N=396	Prob>chi2=0.0000 pseudo R2=0.0821 N=529

Note: Stars indicate levels of significance: ***p<0.01 **p<0.05 *p<0.10

According to Table 6 statistical analyses on intention to participate in demonstrations provides differed results compared to the previous dependent variable on contacting the government. Although variable on internet similar to the previous result and it is statistically very significant in all sampling units. Higher the usage of the internet as an information source higher the intention to participate in demonstrations, this implies that internet serves as a networking platform and source to the alternative views about socio-economic and political system in Kazakhstan. We fail to reject our hypothesis on internet usage that is positively correlated with political activism. Similarly, coefficient on satisfaction is statistically very significant in all sampling units, displaying that higher the satisfaction the less the chance to participate in protests. This implies that protesters are those people who are highly dissatisfied with political system.

Further, similar to the result on contacting the government the coefficient on religiously is statistically very significant in urban setting. However, the variable on religiosity does not have impact on intention of participation for rural respondents, table 5).

Interest in politics is the variable through which we measure political culture of citizens; we fail to reject our hypothesis on political culture for rural respondents and in the whole population as well. Moreover, membership in political parties has a significant effect at 5% level on the dependent variable in general population. Thus, we can draw inference that political culture has impact on participation in demonstrations in Kazakhstan, holding all other variables fixed (ceteris paribus effect). Likely, coefficient on cash is statistically significant at 5% level in general population, this result implies that people who never goes without cash are less likely to participate in demonstrations. In other words, economically advantaged strata are less likely to participate in demonstrations; therefore, we fail to reject our hypothesis on economically disadvantaged groups for the pooled sample.

In order to crosscheck our findings and better compare urban-rural settings; we additionally conduct moderating effect analysis. The findings of interaction term between urban education are statistically significant at 5% level ($t=-2.15$), this implies that urban educated middle-class tend to less attend demonstrations compared to the base group. This is consistent with the prior regressions we have done previously on urban and rural samples, where education is statistically significant only for rural areas (table 5).

Religious urban citizens are more likely to attend demonstrations and the findings of moderating effect is marginally significant at 10% significance level ($t=1.78$). Similarly, result of moderating effect on urban interest is consistent with the prior findings, urban citizens with higher interest in politics are less likely to attend demonstrations ($t=3.11$).

In sum, determinants of the participation in demonstrations vary compared to contacting the government. Usage of internet has a positive relation with the dependent variable for both urban and rural settings, religiosity is positively associated with dependent variable only for urban residents, educated urban residents with interest in politics participate less in demonstrations compared to religious and educated rural residents. The policy-makers intent to decrease the growing number of protests, according to our model people attend protests due to dissatisfaction with political system in both rural and urban areas. Protesters are the representatives of lower strata because our model illustrates that educated urban people who possess interest in politics deter themselves in participation of demonstrations.

In authoritarian countries participation in protests is a risky matter; therefore, drivers in authoritarian countries differ compared to now advanced Western countries. Income and education levels are highly positively correlated in participation in protests in advanced industrial countries and the middle class played a significant role in regime change [24, 25]. However, in authoritarian countries citizens with higher education are reluctant to participate in protests because they are the main beneficiaries and their income depends on the existing regime. There is a high opportunity cost for the middle class and this is the reason for free riding on participation of economically disadvantaged groups [6, 11, 12].

Likely, middle-class educated Kazakh urban citizens are less likely to attend demonstrations. This implies that the government should pay more attention on problems of lower strata, the cash variable in pooled model also statistically very significant ($t=-2.03$, Table 6) with negative sign, which can be interpreted as the richer the person there is a less likelihood in attending demonstrations. This justifies our assumption that economically advantageous strata are less likely to participate in protests. The authorities should pay more attention on issues raised by the lower strata in Kazakhstan.

However, these models (tables 5 and 6) are not immune to endogeneity bias. There are possible limitations in terms of omitted variables, which relate to political and economic institutions. It is preferred to conduct statistical analysis with panel data when World Value Survey publishes the next wave survey results, panel data may assist in excluding time-constant unobservable variables. Another concern relates to the question on binary dependent variable whether the respondent contacted the government's official, more proper question would be whether the respondent contacted the municipal government in rural areas.

Another limitation of the findings related to the number of observations in the model, the total N given by the World Value Survey equals to 1277, however after running the regression number of observations falls dramatically for the pooled model from 1277 to 956, 977 (tables 5 and 6). This is due to the missing value, however we need to be cautious and subject those dropped observations to the scrutiny as it may decrease the research validity. In my view, World Value Survey entails too many answers that contribute to missing data such as do not know, no answer, not available, not asked, missing. All these types of data generate the missing value in the end and decrease the internal validity of the study.

The logit regression provides small Pseudo-R squared in all units of analysis; it ranges from 3% to 14%. Wooldridge (2008) states that despite the small R squared if we have a large data size, we are still able to estimate precisely the effect of explanatory variables on the dependent variable [26]. Given the N=1277 by the World Value Survey, we assume estimates in logit regression of this study are still valid and reliable.

Conclusion

This study attempted to reveal the main factors that affect citizens' political participation. The result suggests that internet usage and education have statistically significant impact on intention to contact government officials across both urban and rural areas. Concerning participation in demonstrations, internet usage and satisfaction with the political system plays a significant role in all sampling units. Interestingly, religiosity of urban residents is highly positively correlated with both contacting the government and participation in demonstrations. The interaction term on religious urban citizens indicates that (albeit at the 10% significance level) religious urban residents attend and contact the government more compared to rural residents.

The key contribution of this study to existing research stems from the differentiation of Kazakh citizens by rural-urban residency areas. Although variables on education, internet usage and satisfaction play a statistically significant role on urban-rural intentions to participate in politics, the explanatory variable on interest in politics determines rural citizens' participation in demonstrations. This implies that political culture and awareness are one of the determinants of rural resident's political participation. Given their higher religiosity, lower usage of the internet and higher confidence in government compared to urban counterparts, rural residents tend to participate less (table 3). This should be due to lower political culture and an absence of civic organizations in rural areas, which might decrease their participatory political culture. The explanatory variable on religiosity reveals that although it is lower among urban residents, it affects political participation of urban residents. Moreover, findings demonstrate that urban residents who possess higher education and interest in politics attend demonstrations less compared to rural residents. This finding is contrary to the thesis that the middle class drives democracy and consistent with the literature on protests that highlights passive middle class in authoritarian countries [11, 12]. Thus, the middle class (educated and with higher political culture) in urban areas of Kazakhstan attend demonstrations less perhaps due the fear to lose social positions, jobs and other benefits.

Authors' contribution:

Davletbayeva Zh.Zh. – general guidance, methodology, interpretation of results.

Makulbayeva G.A. – methodology, collection of empirical data, content analysis.

Dyussenov M.M. – empirical data collection.

References

- 1) Schmitz A., Wolters A. Political protest in Central Asia: Potentials and dynamics. – SWP Research Paper, 2012. – №. RP 7/2012.
- 2) Nasimova G. O., Buzurtanova M. M., Saitova N. A. Social protests in Kazakhstan: Factors and trends. – 2019. Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология, 35(3), 472-484.
- 3) Kubicek P. Are Central Asian leaders learning from upheavals in Kyrgyzstan? //Journal of Eurasian Studies. – 2011. – Vol. 2. – №. 2. – P. 115-124.
- 4) World Bank. Worldwide Governance Indicators [Электронный ресурс]. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators> (дата обращения: 04.2024)
- 5) BTI 2016 | Kazakhstan Country Report [Электронный ресурс]. URL: https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_KAZ.pdf (дата обращения: 04.2024)
- 6) Achilov D. When actions speak louder than words: examining collective political protests in Central Asia //The People and the State. – Routledge, 2017. – P. 132-155.
- 7) Knox C., Janenova S. Public councils in Kazakhstan: a case of emergent participative democracy? // Central Asian Survey. – 2018. – Vol. 37. – №. 2. – P. 305-321.
- 8) O'Connor K., Janenova S., Knox C. Open government in authoritarian regimes //International Review of Public Policy. – 2019. – Vol. 1. – №. 1: 1. – P. 65-82. <http://doi.org/10.4000/irpp.325>
- 9) Kassen, M. E-participation and civic engagement in Kazakhstan: A political or technological dimension of e-government? In: E-government in Kazakhstan. – 2016. – pp. 84-100. Routledge: London.
- 10) Abbott P., Wallace C., Sapsford R. Surviving the transformation: Social quality in Central Asia and the Caucuses //Journal of Happiness Studies. – 2011. – Vol. 12. – P. 199-223.
- 11) Campante F. R., Chor D. “The people want the fall of the regime”: Schooling, political protest, and the economy //Journal of Comparative Economics. – 2014. – Vol. 42. – №. 3. – P. 495-517.
- 12) Ong L. H., Han D. What drives people to protest in an authoritarian country? Resources and rewards vs risks of protests in urban and rural China //Political Studies. – 2019. – Vol. 67. – №. 1. – P. 224-248.
- 13) Purdy S. J. Internet use and civic engagement: A structural equation approach //Computers in Human Behavior. – 2017. – Vol. 71. – P. 318-326.
- 14) Almond G. A. et al. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. – 1963.
- 15) Makhmutova M., Akhmetova A. Civil Society Index in Kazakhstan //Analytical Country Report. – 2011.
- 16) Pop-Eleches G., Tucker J. A. Associated with the past? Communist legacies and civic participation in post-communist countries //East European Politics and Societies. – 2013. – Vol. 27. – №. 1. – P. 45-68.
- 17) Mishler W., Rose R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies //The journal of politics. – 1997. – Vol. 59. – №. 2. – P. 418-451.

- 18) World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (дата обращения: 04.2024)
- 19) Lussier D. N. Contacting and complaining: political participation and the failure of democracy in Russia // *Post-Soviet Affairs*. – 2011. – Vol. 27. – №. 3. – P. 289-325.
- 20) Conge P. J. The concept of political participation: Toward a definition. – 1988.
- 21) Lee Y., Schachter H. L. Exploring the relationship between trust in government and citizen participation // *International Journal of Public Administration*. – 2019. – Vol. 42. – №. 5. – P. 405-416.
- 22) Ziemer U. Women against authoritarianism: agency and political protest in Armenia // *Women's everyday lives in war and peace in the South Caucasus*. – 2020. – P. 71-100.
- 23) Smidt C. Religion and civic engagement: A comparative analysis // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1999. – Vol. 565. – №. 1. – P. 176-192.
- 24) Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and equality: Civic voluntarism in American politics. – Harvard University Press, 1995.
- 25) Dalton R., Van Sickle A., Weldon S. The individual-institutional nexus of protest behaviour // *British journal of political science*. – 2010. – Vol. 40. – №. 1. – P. 51-73.
- 26) Wooldridge, Jeffrey. *Introductory Econometrics: Modern Approach*, 4th edition. – 2008. – Mason, OH: South-Western College Pub

Ж.Ж. Давлетбаева¹, Г.А. Макулбаева¹, М.М. Дюсенов²

¹*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы, Астана, Қазақстан*

²*Иллинойс университеті, Урбана-Шампейн, АҚШ*

Демонстрацияларға қатысу және азаматтық белсенділік: Қазақстан жағдайы

Андатпа. Бұл мақалада ауыл және қала азаматтарын ажырата отырып, қазақ азаматтарының саяси қатысуы (шерулерге қатысу және үкіметпен байланысуы) зерттеледі. Бұл зерттеу Әлемдік құндылықтар 2020 деректерінің негізінде жүзеге асты. Бұрынғы зерттеулер қазақ халқының саясатқа араласуының ықтимал себептеріне тоқталып, оны негізінен елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, саяси жүйемен және сыбайлас жемқорлықпен байланыстырған. Бірақ, қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтарға жеткіліксіз көңіл бөлінген. Бұл зерттеу Қазақстан азаматтарының саяси қатысуына әсер ететін негізгі факторларды анықтауға арналған. Сонымен қатар, ол ауыл азаматтарының саяси қатысуын қалалық тұрғындармен салыстырады. Зерттеу нәтижесі, интернетті пайдалану мен білім деңгейі қалада да, ауылдық жерлерде де үкіметпен байланысу ниетіне статистикалық тұрғыдан маңызды әсер ететінін көрсетеді. Шерулерге қатысу бойынша, тұрғындардың интернетті пайдалануы және саяси жүйеге қанағаттануы ауыл мен қала үшін маңызды рөл атқарады. Қала тұрғындарының дінге жақын болуы үкіметпен байланысуға және шерулерге қатысуға әсер етеді.

Түйін сөздер: азаматтық қоғам, саяси қатысу, демонстрациялар, Қазақстан, ашық үкімет

Ж.Ж. Давлетбаева¹, Г.А.Макулбаева¹, М.М.Дюсенов²

¹Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Казахстан

²Университет Иллинойс, Урбана-Шампейн, США

Участие в демонстрациях и гражданская активность: кейс Казахстана

Аннотация. В данной статье раскрывается политическое участие граждан Казахстана (т.е. участие в демонстрациях и контактах с правительством) путем дифференциации сельских и городских жителей. Предыдущие ученые в основном фокусировались на возможных причинах участия казахов в политике и в основном связывали это с социально-экономическими условиями, политической системой и коррупцией в стране. Однако в существующей литературе недостаточно внимания уделяется различиям между городом и деревней. В данном исследовании предпринята попытка определить основные факторы, влияющие на политическое участие казахстанцев. Более того, он сравнивает и противопоставляет политическое участие сельских жителей с их городскими коллегами. Результаты показывают, что использование интернета и образование оказывают статистически значимое влияние на намерение связаться с правительством как в городских, так и в сельских районах. Что касается участия в демонстрациях, использование Интернета и удовлетворенность политической системой играют значительную роль во всех единицах выборки. Интересно, что религиозность городских жителей положительно коррелирует как с контактами с властями, так и с участием в демонстрациях. В отличие от сельских жителей, образованный городской средний класс реже посещает демонстрации.

Ключевые слова: гражданское общество, политическое участие, демонстрации, Казахстан, открытое правительство

References

- 1) Schmitz A., Wolters A. Political protest in Central Asia: Potentials and dynamics. – SWP Research Paper, 2012. – №. RP 7/2012.
- 2) Nasimova G. O., Buzurtanova M. M., Saitova N. A. Social protests in Kazakhstan: Factors and trends. – 2019. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Filosofiya i konfliktologiya [Bulletin of St. Petersburg University. Philosophy and conflictology], 35(3), 472-484 [in Russian].
- 3) Kubicek P. Are Central Asian leaders learning from upheavals in Kyrgyzstan? //Journal of Eurasian Studies. – 2011. – Vol. 2. – №. 2. – P. 115-124.
- 4) World Bank. Worldwide Governance Indicators [Электронный ресурс]. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators> (дата обращения: 04.2024).
- 5) BTI 2016 | Kazakhstan Country Report [Электронный ресурс]. URL: https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2016_KAZ.pdf (дата обращения: 04.2024).
- 6) Achilov D. When actions speak louder than words: examining collective political protests in Central Asia //The People and the State. – Routledge, 2017. – P. 132-155.
- 7) Knox C., Janenova S. Public councils in Kazakhstan: a case of emergent participative democracy? // Central Asian Survey. – 2018. – Vol. 37. – №. 2. – P. 305-321.

- 8) O'Connor K., Janenova S., Knox C. Open government in authoritarian regimes //International Review of Public Policy. – 2019. – Vol. 1. – №. 1: 1. – P. 65-82. <http://doi.org/10.4000/irpp.325>
- 9) Kassen, M. E-participation and civic engagement in Kazakhstan: A political or technological dimension of e-government? In: E-government in Kazakhstan. – 2016. – pp. 84-100. Routledge: London.
- 10) Abbott P., Wallace C., Sapsford R. Surviving the transformation: Social quality in Central Asia and the Caucasus //Journal of Happiness Studies. – 2011. – Vol. 12. – P. 199-223.
- 11) Campante F. R., Chor D. “The people want the fall of the regime”: Schooling, political protest, and the economy //Journal of Comparative Economics. – 2014. – Vol. 42. – №. 3. – P. 495-517.
- 12) Ong L. H., Han D. What drives people to protest in an authoritarian country? Resources and rewards vs risks of protests in urban and rural China //Political Studies. – 2019. – Vol. 67. – №. 1. – P. 224-248.
- 13) Purdy S. J. Internet use and civic engagement: A structural equation approach //Computers in Human Behavior. – 2017. – Vol. 71. – P. 318-326.
- 14) Almond G. A. et al. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. – 1963.
- 15) Makhmutova M., Akhmetova A. Civil Society Index in Kazakhstan //Analytical Country Report. – 2011.
- 16) Pop-Eleches G., Tucker J. A. Associated with the past? Communist legacies and civic participation in post-communist countries //East European Politics and Societies. – 2013. – Vol. 27. – №. 1. – P. 45-68.
- 17) Mishler W., Rose R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies //The journal of politics. – 1997. – Vol. 59. – №. 2. – P. 418-451.
- 18) World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (дата обращения: 04.2024)
- 19) Lussier D. N. Contacting and complaining: political participation and the failure of democracy in Russia //Post-Soviet Affairs. – 2011. – Vol. 27. – №. 3. – P. 289-325.
- 20) Conge P. J. The concept of political participation: Toward a definition. – 1988.
- 21) Lee Y., Schachter H. L. Exploring the relationship between trust in government and citizen participation //International Journal of Public Administration. – 2019. – Vol. 42. – №. 5. – P. 405-416.
- 22) Ziemer U. Women against authoritarianism: agency and political protest in Armenia //Women's everyday lives in war and peace in the South Caucasus. – 2020. – P. 71-100.
- 23) Smidt C. Religion and civic engagement: A comparative analysis //The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1999. – Vol. 565. – №. 1. – P. 176-192.
- 24) Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and equality: Civic voluntarism in American politics. – Harvard University Press, 1995.
- 25) Dalton R., Van Sickle A., Weldon S. The individual-institutional nexus of protest behaviour // British journal of political science. – 2010. – Vol. 40. – №. 1. – P. 51-73.
- 26) Wooldridge, Jeffrey. Introductory Econometrics: Modern Approach, 4th edition. – 2008. – Mason, OH: South-Western College Pub

Information about authors:

Zh.Zh. Davletbayeva – Candidate of Sociological Sciences, Professor of the National School of Public Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Abay Ave. 93, 010000, Astana, Kazakhstan, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz

G.A. Makulbayeva – PhD, Associate professor of the National School of Public Policy of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Abay Ave. 93, 010000, Astana, Kazakhstan, g.makulbayeva@apa.kz

M.M. Dyussenov – PhD, visiting scholar, Illinois University, USA, mergend7@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Ж.Ж. Давлетбаева – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Мемлекеттік саясаттың ұлттық мектебінің профессоры, Абай даңғылы 93, 010000, Астана, Қазақстан, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz

Г.А. Макулбаева – PhD, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Мемлекеттік саясаттың ұлттық мектебінің доценті, Абай даңғылы 93, 010000, Астана, Қазақстан, g.makulbayeva@apa.kz

М.М. Дюсенов – PhD, Иллинойс Университетінің шақырылған ғылыми зерттеушісі, АҚШ, mergend7@gmail.com

Сведения об авторах:

Ж.Ж. Давлетбаева – кандидат социологических наук, профессор Национальной школы государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, пр.Абая, 93, 010000, Астана, Казахстан, zhuldyz.davletbayeva@apa.kz

Г.А. Макулбаева – PhD, доцент Национальной школы государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, пр.Абая, 93, 010000, Астана, Казахстан, g.makulbayeva@apa.kz

М.М. Дюсенов – PhD, приглашенный исследователь Университета Иллинойс, США, mergend7@gmail.com

Sociological analysis of parental attitudes towards youth educational choice

M.K. Shnarbekova*¹ , U. Mutalip²

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: meru_12_12@mail.ru, mutalip.ultai@mail.r)

Abstract: The study of parental influence is contextualized within their significance in understanding youth aspirations in education. The experiences and attitudes of parents regarding higher education affect the youth choice. In the process of educational selection, young people are guided by their parents' advice and take into account the socio-economic opportunities of the family. The article explores the influence of parents on educational choice of youth. Data from interview conducted with the parents of high school graduates are presented. The sample size is 100 respondents. The results indicate a correlation between the parents' level of education, place of residence, family socio-economic status, and the educational choices of youth. Youth whose parents have higher level of education are oriented towards not only higher education but also postgraduate education. Youth from families with lower levels of education consider vocational training as well. Place of residence is also significant. In smaller towns, the choice of profession is highly influenced not only by parents but also by kinship. In larger cities, the circle of people involved in the professional choice narrows to the family level. The findings contribute to deeper understanding of role of parental influence in the educational choice process. The practical significance of this research is determined by the provision of data that can be used to improve counseling programs for better interaction between schools and parents, and to raise awareness of the importance of parental involvement in the youth's choice of higher education.

Keywords: educational choice, parental influence, education, socio-economic status, higher education institutions.

Introduction

The study of the interplay between the social institutions of family and education is a relevant issue in sociology. In the process of making educational and career choices, youth and their parents strive to use family resources as effectively as possible when deciding on future specialties and higher education institutions. During the educational choice process, youth are guided by the advice of parents and relatives and consider the family's material well-being. The extent of investments in education depends on the family's material and social resources, time, and the parents' human capital. Investments in education are determined by the family's socio-economic status and the parents' cultural capital. The higher the socio-economic status of the family and the cultural capital of the parents, the greater the opportunities for parents to invest in their children's education (Conley, 2001). Investment in children's education begins long before entering higher education institutions. It starts with choosing a school, participating in additional courses, and organizing leisure activities for children where cultural capital is formed. Cultural capital can be grouped into embodied and objectified types. Embodied cultural capital includes cultural skills, knowledge, and abilities, while objectified cultural capital involves the possession of cultural goods. Additionally, institutionalized cultural capital is identified, characterized by holding a higher education diploma (Bourdieu, 2002).

Scholars have highlighted the important role of parents in the process of higher education choice by young people and have identified various forms of parental influence. The forms of parental influence are grouped as follows: 1) parents' life values, 2) parents' education level, 3) the family's material well-being, and 4) the influence of social connections (Eldegwy et.al, 2022).

Early studies examining the influence of parents on educational choices demonstrate that parents transmit their social status to their children through education. The educational choice and the possibility of a future career directly correlate with the socioeconomic assets of the family. The connection between the education received and future professional success is strengthened in society. This relationship limits the possibility of social mobility. The importance of education as a key component of the transition into the professional hierarchy remains, contributing to the continuation of social inequality (Blau and Duncan, 1967). According to P. Bourdieu's concept, cultural capital, being a meaningful and socially significant characteristic, is mainly inherited and transmitted by the family. Parents from the upper classes, based on socio-economic assets and cultural capital, can provide their children with a quality education, which in turn allows them to occupy higher social positions. P. Bourdieu defines cultural capital as a system of all investments in aesthetic practices, including educational ones, transmitted to children in the process of family socialization, or in Bourdieu's term through "habitus". Habitus is an important form of cultural heritage, reflecting the class position or social location of actors and is aimed at perpetuating the structures of domination. Since the habitus of a family varies depending on the class, only the cultural resources of the middle or elite classes can become cultural capital, which is valued in society (Tzanakis, 2011).

Youth from families with low socio-economic status build their cultural capital through academic achievements and knowledge of foreign languages. These achievements provide them

with opportunities to find sponsors willing to cover their educational expenses. This process may also involve school administrators, who may be motivated to support academically successful students. Cabrera and other authors (2018) proposed a model of career self-determination and higher education choice that emphasizes the interaction between abilities, socio-economic status, and parental involvement. These researchers determined that parental involvement in "academic socialization" fosters identity development for entering higher education institutions. Parental involvement includes monitoring academic performance, assisting with entrance exam preparation, and completing college application forms (Cabrera et al., 2018). Approaches to studying institutional choice emphasize the role of student variables, institutional level, and the interactions between these factors (Han, 2014). Research on the institutional choice process tends to focus either on broad cultural trends (Stolzenberg et. al, 2019) or on the highly individualized preferences of higher education students (Litten L. H., 1982).

Social inequality is reproduced through the system of higher education, despite the democratization of society. This confirms the thesis of representatives of the structuralist paradigm that inequality in access to the education system is an inevitable attribute of modern society. In the structuralist paradigm of the sociology of education, the problem of accessibility of higher education is considered from the point of view of economic and socio-cultural barriers. The opportunity to enter a university and successfully complete it mainly depends on belonging to a certain social class, which is reinforced and reproduced by the education system itself. In the functionalist paradigm, accessibility of higher education is considered through the position of social inequality existing in society, which is considered functional and maintaining the balance of society as a system. Among the barriers to obtaining higher education, the same ones are distinguished as in the structuralism.

Youth mostly consider higher education institutions and educational programs that are familiar to them. This issue of awareness is often referred to as the "choice problem" (Huntington-Klein, 2018). When building a set of options for educational institutions and programs, youth rely on information from various sources. Options are not developed in isolation, and youth do not have complete control over the decision-making process. Priorities of youth and parents may differ, so family relationships, economic capital, and academic achievements of the youth significantly influence the formation of specific choices (Lansing, 2017). Parents and teachers who support high school students should understand students' career preferences in the process of choosing higher education for further development of academic abilities (Huntington-Klein, 2018).

Considering Bourdieu's statement that 'actors act based on the habitus they have adopted and mastered,' it can be concluded that the choice of young people is, to some extent, predictable (Fischer et.al.). Statement, that the decision to choose higher education is made independently by the school graduates is doubtful. This is because the process of higher education choice is developing within the context of the family habitus (expectations, plans, etc.) and the family's socio-economic situation.

According to the results of Kazakhstani studies, the influence of the family's material and financial resources predominates in process of higher education choice by youth. Their professional preferences are formed with regard to market relations and have a more rational content, based on the demand, prestige, and profitability of the profession (Montayev et. al. 2022).

Apart from the rationality factor, the factors influencing youth higher education choice can be classified into four categories: professionalism, convenience, dependency, and neutrality. The professionalism factor is based on the cognitive structure of the educational process: the pursuit of self-development and the expansion of cultural capital. The convenience and dependency factors are related to the external environment, conformity, and parental influence. The neutrality factors encompass cognitive and behavioral aspects (Duisenova et. al., 2019).

Other Kazakhstani studies focused on the influence of parental impact as a dependency factor have identified educational level and gender differences. The education level of both parents has a significant impact on the educational achievements of youth. However, differences emerge when analyzing the gender of the child. The influence of parental education on their son's educational level shows that the regression coefficient for "the father-son" relationship is higher than for "the mother-son" relationship, indicating greater significance. Conversely, when examining the influence of parents' education on their daughter's educational level, a higher regression coefficient and significance level are noted in "the mother-daughter" relationship compared to "the mother-son" relationship. This indicates that children's educational paths depend on the education level of parents of the same gender (Januzakova and Salingereyev, 2024).

The connect between parents and teachers, as educational process participants, is crucial for youth. The lack of contact between and uncoordinated actions of the school and parents, can harm the child's learning and upbringing, and in the long run, affect their professional self-determination and choices (Bekenova and Abdullayeva, 2020).

Research Methodology

The research methodology meets the requirements for studying the process of higher education choice and is defined by the context of the problem being examined. This article presents data from a structured interview conducted with the parents of high school graduates. The use of structured interviews allows for standardized data collection, facilitating the comparison of responses and ensuring that specific topics of interest are covered comprehensively. This method is particularly effective in exploring the nuanced perspectives of parents regarding their children's educational choices.

The sample size consists of 100 respondents, selected to represent a diverse range of socio-economic statuses, professional backgrounds, levels of education, and places of residence. This diversity enhances the validity of the findings, as it allows for a more comprehensive understanding of how different factors influence parental attitudes. The family status of the respondents is also varied, capturing a wide spectrum of experiences and insights. The article presents responses from parents living in Almaty, the capital, as well as those from smaller cities, providing a comparative perspective on urban and rural influences on educational choices.

The data collection process involved several stages. Initially, a pilot study was conducted to refine the interview questions and ensure clarity. Following this, respondents were recruited through a combination of purposive and random sampling methods, allowing for the inclusion of various demographics. Structured interviews were then conducted, either in person or via

video conferencing, to accommodate participants' preferences and availability. Each interview was recorded with the consent of the respondents and subsequently transcribed for analysis. The final stage involved coding and analyzing the qualitative data to identify key themes and trends regarding parental influence on higher education choices.

Research results

Parents Education. The status of an individual is the result of many factors, but initially and often fundamentally, it is shaped by their education. The higher the socio-economic status of the family, the clearer and more ambitious the educational plans of the children are. Parental educational attainment has been identified as one of the most common indicators of a person's socioeconomic status. Parental educational attainment influences the educational achievements of their children. Students whose parents have completed college or university education are more likely to achieve higher levels of education than students whose parents have a lower level of education. Children of parents with less than a high school education are much less likely to continue their education after high school than children of parents with a higher level of education. This is since parents with a higher level of education provide their children with more educational resources.

Our daughter's higher education is important to us. Both my husband and I have higher education. Our daughter studies at a private school, has a certain level of knowledge, and considering her proficiency in English, we are looking at foreign universities. We are gathering information about the Seoul National University for the medical specialty. We are also prepared to provide support during her studies, including financial assistance" (Parents with higher education).

We are planning for our son to enter college. We haven't chosen an institution yet, but we will enroll in one of the educational establishments in Almaty. Our son wants to study 'law' (Parents without higher education).

Educational attainment influences parents' knowledge, beliefs, values, and goals regarding raising children. Thus, various parental behavioral patterns are indirectly related to children's academic achievement. Higher educational attainment may enhance parents' ability to engage in their children's education, as well as enable parents to acquire and demonstrate social skills and problem-solving strategies that contribute to their children's success in school. Students whose parents have a higher level of education are more likely to pursue higher education, have positive self-perceptions, are work-oriented, and have more effective learning strategies than children of parents with a lower level of education.

Place of residence. Next important factor is place of residence. Urban dwellers tend to consider top national universities and foreign ones while rural residents are oriented universities in big cities. The aspiration towards applying to universities in big cities can be explained by several factors. On the one hand, parents believe that obtaining higher education at a big city university will enhance their children's competitiveness in the labor market. On the other hand, their place of residence is characterized by a scarcity or absence of universities. Thirdly, parents are often influenced by their children's desire to study in a large city. However, studying in large cities leads to additional expenses, so graduates from rural and small-town

schools and their parents opt for accessible and cost-effective higher education institutions and programs. Differences in the choice of future profession are more determined by the features and specifics of the socio-economic development of the regions. Thus, special attention is paid to the issue of choosing a region for a future place of work, which reveals the desire to stay to work in their region or to move to another region and organize labor activity there.

We want our daughter to be accepted at the Kazakh National Medical University (Almaty). We advised her to choose the medical profession. We believe this is one of the most promising and in-demand professions. We haven't discussed continuing her education after obtaining a higher degree; for now, we think that just having a higher education is sufficient (Residents of the village).

We have not chosen a higher education institution yet, but we have already decided about the city where we will study. We are planning to enroll in a university in Almaty (Residents of the village).

During choosing a university or a specialty, high school students and their parents are usually guided by public opinion in both the prestige and popularity of the chosen specialties. The Internet is the main source of information for applicants and their parents. The motives for obtaining higher education are primarily external - this is the prestige of obtaining higher education and a qualified specialty that is in demand on the labor market. The prospect of improving one's personal life is also important.

Education fee. Parents understand the need to allocate funds for education from the family budget and accordingly forms its own strategies. Family income high parents choose prestigious educational institutions, and their children focus on their interests, and low-income parents on themselves considers the available options, and in most cases of their children they do not have the opportunity to consider their interests. Even it is said that the school graduate independently made the decision to choose higher education. But we cannot fully agree with the statement. The reason is the process of choosing higher education influence of family habitus (expectations, plans, etc.) and family implemented in the context of social and economic conditions. However, even for families with high socio-economic status, the process of choosing higher education is not always easy. Some young people, especially boys, do not want their parents to be actively involved in the decision to choose higher education, especially among young people who do not perform well in school.

Our family has no financial difficulties. Most importantly, we want our son to receive a quality education at a prestigious university. We are also planning for him to continue his studies in a master's program afterwards (Parents with high social-economic status).

We have not yet decided whether to enroll in a university or a college. Of course, we want our child to receive a higher education. However, primarily, we will try to enroll in a college with a state grant. Education fee is too high for us (Parents with low social-economic status).

Some parents who participated in the interview defines the importance of getting higher education only as a "continuation of the family tradition". They noted that they seek to choose a higher education institution where they feel comfortable from a social point of view due to their social status and social opportunities. Some respondents can be an example of a classic pattern

like "fish in water". For them, obtaining higher education is considered as another normal stage after graduation. Such situations are often observed in the attitudes of parents with higher education and higher family income. And some parents of graduates do not have specific plans for their children to receive/not receive higher education, they do not know which university, which specialty they will study in. Their decisions are "random" in nature, made at the last moment.

Most parents with high socio-economic status who participated in our interview strive to create conditions for their children's choice of higher education in conditions of certainty and clarity. Parents with low socio-economic status associate the need for higher education with changes in the labor market in modern times. Parents without higher education define their children's higher education as a necessary condition for achieving success in life in the future. Many parents consider higher education as a necessary and obligatory benefit, regardless of their educational background and experience

Conclusion

Most parents regardless a level of education, social and economic situation, consider higher education as necessary and even mandatory benefit for their children. However, for youth from highly educated families, important values of education include the opportunity to work abroad and to establish necessary connections and acquaintances, which is a response to the current situation in the country and global migration trends. For them, the prestige of the chosen educational institution and the quality of education are crucial. Thus, parental education and the socio-economic status of the family are socially differentiating factors in educational and professional choices.

Analysis of place of residence and socio-economic status demonstrates some differences. Parents of graduates from rural areas plan that their children will study in university, but do not even consider the prospect of studying abroad. Parents of city private school graduates, in turn, mainly consider only higher educational institutions, including foreign educational institutions.

Parents with high socio-economic status "invests" in education of their children from an early age by sending them in a good private school. Parents involvement in higher education choice is differentiated across level of education, place of residence and socioeconomic status.

Author Contributions

M.K. Shnarbekova played the leading role in data collection, defining the research design, and writing the article. **U. Mutalip** contributed to writing the literature review on the research topic.

References

1. Бурдые П. (2002) Форма капитала // Экономическая социология. Т. 3. N 5. С. 60–74.

2. Бекенова Ж А., Абдуллаева Г.О. Социальное партнерство семьи и школы: психолого-педагогический аспект // Вестник КазНПУ имени Абая. – 2020. – Vol. 63, №2. - С. 213–220. DOI: <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7847.36>.

3. Conley D. Capital for college: Parental assets and postsecondary schooling // *Sociology of Education*. – 2001. – Vol. 74, №1. - P. 59-72.

4. Cabrera, N. J., Volling, B. L., & Barr, R. Fathers are parents, too! Widening the lens on parenting for children's development // *Child Development Perspectives*. – 2018. - 12(3). P. 152–157. <https://doi.org/10.1111/cdep.12275>

5. Дүйсенова С. М., Омарова А. Т., Султанова А. М. Стратегия выбора специализации молодёжи в высших учебных заведениях // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2019. - 69(2). С. 162–173. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2019.v69.i2.016>

6. Januzakova A., Salimgereyev B. Intergenerational educational mobility of internal migrants: the influence of gender and family structure // *The Journal of Psychology & Sociology*. – 2024. - 89(2). P. 77–90. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2024.v89.i2.07>

7. Huntington-Klein N. College choice as a collective decision // *Economic Inquiry*. – 2018. - 56(2). P. - 1202-1219. <https://doi.org/10.1111/ecin.12470>

8. Lansing J. A new model of college choice for distance learners // *Journal of Educational Technology*. – 2017. - 45(3). - P. 365-389. <https://doi.org/10.1177/0047239516673183>

9. Blau P.M., Duncan O.D. (1967). *The American occupational structure*. – N.Y.: John Wiley and Sons. – 520 p.

10. Eldegwy, A., Elsharnouby, T. H., & Kortam, W. Like father like son: the role of similar-education parents in their children's university choice // *Journal of Marketing for Higher Education*. – 2022. - P. 1–20. <https://doi.org/10.1080/08841241.2021.2018087>

11. Fischer, S., Barnes, R. K., & Kilpatrick, S. Equipping parents to support their children's higher education aspirations: a design and evaluation tool // *Educational Review*. – 2017. - 71(2). P. 198–217. <https://doi.org/10.1080/00131911.2017.1379472>

12. Montayev A., Sadyrova M., Sarsenova A., Shedenova N. Gender Aspects of Mutual Effectiveness of Socio-Economic Strategies for Choice of Profession and Employment of Young Specialists // *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. – 2022. - 11(2). P. 275 - 291. <https://doi.org/10.36941/ajis-2022-0051>

13. Tzanakis Michael. Bourdieu's social reproduction thesis and the role of cultural capital in educational attainment: a critical review of key empirical studies// *Educate. The journal of doctoral research in education*. – 2011. - Vol. 11. - №1. - P. 76-90.

14. Han P. (2014). A literature review on college choice and marketing strategies for recruitment. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 43(2), 120-130. <https://doi.org/10.1111/fcsr.12091>

15. Stolzenberg E. B., Eagan M. K., Aragon M. C., Cesar-Davis N. M., Jacobo S., Couch V., Rios-Aguilar C. (2019). *The American freshman: National norms fall 2017*. Higher Education Research Institute, UCLA.

16. Litten L. H. (1982). Different strokes in the applicant pool: Some refinements in a model of student college choice. *Journal of Higher Education*, 53(4), 383-402. <https://doi.org/10.1080/00221546.1982.11780470>

М.К. Шнарбекова*¹, У. Муталип²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Жастардың жоғары білімді таңдауға қатысты ата-ана ұстанымдарын әлеуметтанулық талдау

Аңдатпа. Жастардың жоғары білімді таңдауын зерттеуде ата-ана ықпалын ескеру маңызды. Ата-ананың жоғары білім беру саласындағы тәжірибелері мен ұстанымдары жастардың таңдауына әсер етеді. Жоғары білімді таңдауда жастар ата-анасының кеңестері мен отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескереді. Мақалада ата-ананың жастардың жоғары білімді таңдауына ықпалы сараланады. Мектеп түлектерінің ата-анасымен жүргізілген сұхбат нәтижелері берілген. Іріктеу жиынтығы 100 респондентті құрайды. Алынған мәліметтер ата-ананың білім деңгейі, тұрғылықты жері, отбасының әлеуметтік-экономикалық мәртебесі мен жастардың білімі таңдауы арасында байланыстың бар екенін көрсетеді. Ата-ананың білім деңгейі жоғары болғанда жастар жоғары біліммен қатар, жоғары оқу орнынан кейінгі білімді алуға да талпыныс көрсетеді. Ата-ананың білім деңгейі төмен болған жастар орта арнайы білім алуға да қарастырады. Тұрғылықты жердің де ықпалы бар. Кіші қалаларда мамандықты таңдауда ата-ана ықпалымен қатар туысқандардың әсері де болады. Ірі қалаларда кәсіби таңдау жасауда тек отбасы ішінде талқылау жүргізіледі. Алынған мәліметтер жоғары білімді таңдауда ата-ананың ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ата-ананың білім деңгейі мен отбасының әлеуметтік жағдайы әлеуметтік жіктеу факторы ретінде анықталады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы кеңес беру бағдарламаларын жетілдіруге мүмкіндік беретін деректерді ұсынумен байланысты. Бұл мектеп пен ата-ана арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға және жастардың жоғары білімді таңдауда ата-ана ықпалының маңыздылығы туралы хабардарлықты арттырады.

Түйін сөздер: білімі таңдау, ата-ана ықпалы, білім беру, әлеуметтік-экономикалық мәртебе, жоғары оқу орны.

М.К. Шнарбекова*¹, У. Муталип²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Социологический анализ установок родителей в отношении образовательного выбора молодежи

Аннотация. Исследование влияния родителей актуализируется в контексте их значимости в понимании образовательных устремлений молодежи. Опыт и установки родителей в сфере высшего образования оказывают влияние на выбор. В процессе образовательного выбора молодежь руководствуется советами родителей и учитывают социально-экономические возможности семьи. В статье изучается влияние родителей на образовательный выбор молодежи. Представлены данные интервью, проведенного с родителями выпускников школ. Объем выборки составляет 100 респондентов. Полученные результаты свидетельствуют о наличии связи между уровнем образования родителей, местом проживания, социально-экономического

статуса семьи и образовательным выбором молодежи. Молодежь, чьи родители имеют более высокий уровень образования, ориентируются на получение не только высшего образования, но и послевузовского. Молодежь из семей с невысоким уровнем образования рассматривают также среднее специальное образование. Место проживания также имеет важное значение. В малых городах при выборе профессии наблюдается высокая значимость советов не только родителей, но и родственников и близких людей. В крупных городах круг людей, принимающих участие в профессиональном выборе сужается до уровня семьи. Полученные результаты способствуют глубокому пониманию влияния родителей в процессе образовательного выбора, где образование родителей и социально-экономический статус семьи являются социально-дифференцирующими факторами. Практическая значимость данного исследования определяется с предоставлением данных, которые могут быть использованы для улучшения консультационных программ для лучшего взаимодействия между школами и родителями и повышению осведомленности о важности участия родителей в выборе высшего образования молодежью.

Ключевые слова: образовательный выбор, влияние родителей, образование, социально-экономический статус, вузы.

References

1. Bourdieu P. Forma kapitala [Forms of capital] // Ekonomicheskaya sociologiya [Economical Sociology] (2002. - Т. 3. №5. S. 60–74) [in Russian]
2. Bekenova Zh.A., Abdullayeva G.O. Social partnership of family and schools: psychological and pedagogical aspect // Bulletin of Abai KazNPU. – 2020. - Vol. 63. – P. 213–220. DOI: <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7847.36>.
3. Conley D. Capital for college: Parental assets and postsecondary schooling // Sociology of Education. – 2001. – Vol. 74, №1. - P. 59-72.
4. Cabrera, N. J., Volling, B. L., & Barr, R. Fathers are parents, too! Widening the lens on parenting for children's development // Child Development Perspectives. – 2018. - 12(3). P. 152–157. <https://doi.org/10.1111/cdep.12275>
5. Duisenova S.M., Omarova A.T., Sultanova A.M. The strategy of a specialization choice of young people in higher education // The Journal of Psychology and Sociology. -2019. - 69(2). – P. 162–173. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2019.v69.i2.016>
6. Januzakova A., Salingerreyev B. Intergenerational educational mobility of internal migrants: the influence of gender and family structure // The Journal of Psychology & Sociology. – 2024. - 89(2). P. 77–90. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2024.v89.i2.07>
7. Huntington-Klein N. College choice as a collective decision // Economic Inquiry. – 2018. - 56(2). P. - 1202-1219. <https://doi.org/10.1111/ecin.12470>
8. Lansing J. A new model of college choice for distance learners // Journal of Educational Technology. – 2017. - 45(3). - P. 365-389. <https://doi.org/10.1177/0047239516673183>
9. Blau P.M., Duncan O.D. (1967). The American occupational structure. – N.Y.: John Wiley and Sons. – 520 p.
10. Eldegwy, A., Elsharnouby, T. H., & Kortam, W. Like father like son: the role of similar-education parents in their children's university choice // Journal of Marketing for Higher Education. – 2022. - P. 1–20. <https://doi.org/10.1080/08841241.2021.2018087>

11. Fischer, S., Barnes, R. K., & Kilpatrick, S. Equipping parents to support their children's higher education aspirations: a design and evaluation tool // Educational Review. – 2017. - 71(2). P. 198–217. <https://doi.org/10.1080/00131911.2017.1379472>

12. Montayev A., Sadyrova M., Sarsenova A., Shedenova N. Gender Aspects of Mutual Effectiveness of Socio-Economic Strategies for Choice of Profession and Employment of Young Specialists // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. – 2022. - 11(2). P. 275 - 291. <https://doi.org/10.36941/ajis-2022-0051>

13. Tzanakis Michael. Bourdieu's social reproduction thesis and the role of cultural capital in educational attainment: a critical review of key empirical studies// Educate.The journal of doctoral research in education. – 2011. - Vol. 11. - №1. - P. 76-90.

14. Han P. (2014). A literature review on college choice and marketing strategies for recruitment. Family and Consumer Sciences Research Journal, 43(2), 120-130. <https://doi.org/10.1111/fcsr.12091>

15. Stolzenberg E. B., Eagan M. K., Aragon M. C., Cesar-Davis N. M., Jacobo S., Couch V., Rios-Aguilar C. (2019). The American freshman: National norms fall 2017. Higher Education Research Institute, UCLA.

16. Litten L. H. (1982). Different strokes in the applicant pool: Some refinements in a model of student college choice. Journal of Higher Education, 53(4), 383-402. <https://doi.org/10.1080/00221546.1982.11780470>

Information about authors:

M. Shnarbekova – corresponding author, PhD, Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: meru_12_12@mail.ru

U. Mutalip – master of sociological sciences, Deputy Director at the Institute of Social-Humanitarian Sciences and Arts, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mutalip.ultai@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

М.К. Шнарбекова – хат-хабар авторы, PhD, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: meru_12_12@mail.ru

У. Муталип – әлеуметтану ғылымдары магистрі, Әлеуметтік - гуманитарлық ғылымдар және өнер институты директорының орынбасары, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mutalip.ultai@mail.ru

Сведения об авторах

М.К. Шнарбекова – автор-корреспондент, PhD, ассоц. профессор кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: meru_12_12@mail.ru

У. Муталип – магистр социол. наук, зам. директора Института социально-гуманитарных наук и искусства, Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, Алматы, e-mail: mutalip.ultai@mail.ru

XGTAMP 04.41.41

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-508-518>

Ғылыми мақала

Қазақстандағы ішкі миграциялық процесс тенденциялары

Е.Арғынбек¹, Н.О.Байгабылов², А.Абуова²

¹Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесі аналитикалық департаменті, Астана, Қазақстан

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ersinbek_vko@mail.ru, baigabylov_no@enu.kz, akmanat.dauletkyzy@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан жастарының ішкі миграциясының негізгі себептері зерттелген. Зерттеу барысында жастардың ішкі көші-қонына ықпал ететін факторларын айқындауға ерекше назар аударылады. Талдау жүргізу үшін қазіргі уақытта ел ішінде қоныс аударған жастар арасында жүргізілген зерттеулер негіз болды. Жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша ішкі көші-қонға әсер етуші негізгі себептер анықталып, тенденциялар тұжырымдалды. Миграциялық процестер аймақшілік және өңіраралық миграцияға әсер етуші факторлар мен себептерді түсіндіруге ықпал етеді. Бұл мақалада еңбек миграциясы, атап айтқанда жастардың көші-қон мәселесі талқыланады, себебі мигранттардың басым бөлігі - бұл 15 пен 35 жас аралығындағы жастар. Мигранттар саны жыл өткен сайын артып барады. Көші-қон процестері өзге этникалық ортадағы параллель мәдениеттер мен параллель қоғамдар секілді бірқатар этноәлеуметтік мәселелерді тудырады.

Бүгінде жастардың тұрақты көші-қон модельдері біртіндеп уақытша және циркулярлы қозғалыстар тәжірибелерін ығыстыруда. Мемлекеттің қызметімен реттелетін қоғамдық өмір бағыттарының үлкен спектрінде көші-қон саясаты – біздің еліміз үшін күрделі мәселелердің бірі.

Жастар көші-қоны, ең алдымен, оның білім алуына байланысты жеке дербес зерттеу бағыты болып табылады. Білім алу мақсатында көші-қон туралы бастапқы шешім қабылданған кезеңге қарай назар бірте-бірте ең жас буынға ауысады. Мұндай шешім жас адамның кейінгі өміріне де, жалпы адам капиталының кеңістіктік бөлінуіне де үлкен әсер етеді. Үздік жастар үшін бәсекелестік өңірлерді дамытудың маңызды факторына айналуға.

Түйін сөздер: миграция, демография, халық, еңбек мигранттары, ақша аударымдары, көші-қон ағыны, жұмыс күші, көші-қон процестері.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы – әлемнің адам ең аз қоныстанған елдерінің бірі. Мемлекеттің кең территориясы болғанымен халықтың саны салыстырмалы түрде аз. Осыған қарамастан, соңғы 10 жылда Қазақстанда халықтың жыл сайынғы өсімі байқалуда. Халықтың көбеюі табиғи өсіммен қатар миграциялық ауысулармен де байланысты. Алайда, статистикалық мәліметтерге әлеуметтанулық көзбен қарайтын болсақ, миграциялық процестерден кері сальдоны байқаймыз. Бұл дегеніміз – елге келушілерден көрі көшіп кетіп жатқандардың саны көп деген сөз. Кетушілер арасында жастардың санының көп болуы, мемлекет тарапынан нақты шешімдер қабылдауды талап ететіндігін байқаймыз. Сыртқы миграциялық құбылыстармен қатар ішкі көші-қон мәселелерінде зерттеуді қажет ететіндігін статистикалық деректерден байқаймыз. ҚР Үкіметінің 2016 жылғы 5-ші қыркүйектегі 1346-қаулысымен мақұлданған Қазақстан Республикасының миграциялық саясатының тұжырымдамасы бойынша көші-қон мәселелері мемлекеттің қауіпсіздігіне, елдің экономикалық даму және демографиялық жағдайына әсер етеді, көші-қон саясаты еліміздің сыртқы және ішкі саясатының негізгі құрамдас бөлігі, оны жүзеге асыру мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болуы тиіс, көші-қон саясатының субъектілері – орталық және жергілікті атқарушы органдар болып табылады[1]. Кей аймақтардағы жастар санының күрт азаюы, сол аймақтың экономикалық дамуына әсер ететіндігін, тіптен ол өңірлердегі халықтың өсу көрсеткішінің мүлдем төмен екендігін байқаймыз. Сондықтан ел ішіндегі көші-қон бағыттарын анықтау, оларға баға беру, сонымен қатар сыртқы миграциялық процестерге қатысты жастардың үлес салмағын, олардан келіп кететін ықпалды бағамдау – зерттеу мақсаты.

Әдіснама

Негізгі зерттеу әдісі әртүрлі көздерден алынған ақпаратты талдау және синтездеу. Ол келесі зерттеу әдістері мен тәсілдерін қамтиды:

Мақаланың әдіснамалық негізін ғылымилық, тарихи, әлеуметтік процестерді зерделеудің кешенді тәсілі құрайды. Мақалада талдау, синтез және типологиялық әдістері, құрылымдық-функционалдық және жүйелік талдау әдістері (Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон), әлеуметтік құрылым мен әлеуметтік кеңістікті (П. Сорокин, Э. Гидденс), көшіп-қонушылардың әлеуметтік желілерін (А. Портес, М. Кастельс), көші-қонның синтетикалық теориясы және көші-қонды зерттеуге интерпретативтік тәсіл шеңберінде әзірленген әдістер (Д. Массей, Т. Файст) қолданылады.

Әдебиеттерге жүйелі шолу: тақырып бойынша жарияланған ғылыми жұмыстарды зерттеу және сыни талдау. Ғылыми мақалалардан, кітаптардан, конференциялардан және басқа көздерден ақпаратты іздеуді, іріктеуді және синтездеуді қамтиды, ғылыми әдебиеттерде ұсынылған «Миграция» ұғымының мазмұнын анықтау тәсілдеріне теориялық талдау жасалынды.

Тарихи талдау: көші-қон саласына қатысты тарихи деректер мен тенденцияларды зерттеу және талдау.

Мәліметтерді екіншіреттік талдау. Жоғарыда көрсетілгендей мақалада біршама авторлардың ғылыми жұмыстарына шолу жасалып, көрсетілген мақалалар негізінде талдау жүргізілді.

Талқылау және нәтижелер

Мемлекет үшін миграциялық саясатты дұрыс бағдарлай білу өте маңызды болып табылады. Қоғамды дұрыс басқару үшін сонымен қатар, тиімді әлеуметтік-экономикалық саясат жүргізу үшін миграциялық ағымдардың көлемі мен мигранттардың жалпы саны мен құрамын бағдарлау және миграцияның пайда болу себептерін және салдарын анықтай білу қажет. Демографиялық процестердің ішінде халықтың миграциясы маңызды орын алады. Себебі, көші-қонға қоғамдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге шұғыл көңіл бөлетін жауапты сипат тән. Халықтың миграциясы демографиялық жағдайларға, тұрғындар санының бірден көбеюіне немесе азаюына, оның жастық және жыныстық құрылымына тез және белсенді түрде ықпал етеді. Тәуелсіз еліміздің одан ары қарай дамуына үлес қосатын ең негізгі күш жастар болып табылады. Ал, қазіргі таңда шетелге кетіп жатқан жастардың саны жыл санап артып келе жатыр. Бұл еліміз үшін өте маңызды мәселелердің бірі.

Кесте 1

Қазақстан Республикасындағы соңғы 10 жылдағы миграциялық көрсеткіштер

	Жалпы миграциялық сальдо	Сыртқы миграция		Ішкі миграция	
		Кел	Кету	Аймақаралық	Аймақ ішінде
2014	11,0	53,4	42,4	139,5	172,2
2015	1,1	46,4	45,3	158,0	186,4
2016	7,5	41,5	34,0	171,9	192,8
2017	15,5	42,1	26,5	173,3	192,8
2018	5,1	38,0	32,9	175,1	189,6
2019	-1,4	28,3	29,7	146,4	191,4
2020	-0,3	24,1	24,4	146,2	191,1
2021	-12,2	16,8	28,9	177,3	228,3
2022	-13,5	16,6	30,0	202,8	252,7
2023	-21,1	13,8	34,9	296,8	320,1

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Статистикалық комитеті <https://stat.gov.kz/>

Халықаралық көші-қон ұйымының терминологиясына сәйкес «Миграция» термині халықтың халықаралық шекара арқылы не ел шегінде жүріп-тұру процесі ретінде түсіндіріледі. Миграция процестің ұзақтығына, құрамы мен себептеріне қарамастан

орын ауыстырудың кез-келген түрін қамтиды [3]. Қазіргі қоғамда көші-қон процестері – әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қарағанда кең тараған және маңызды құбылыс. Миграциялық процеске жыл сайын жер шарының тұрғындарының 2-3% қатысады.

Қазақстан да әлемдік көші-қон үрдістерінен бейтарап емес. Көші-қон демографиялық тапшылықты жеңуде және мемлекеттердегі жұмыс күшінің жетіспеуінде жағымды әрі жағымсыз әсер етіп жатады. Сондықтанда көші-қон мәселесін зерттеу, оған бағыт-бағдар жасау – өзекті тақырыптардың бірі.

Саны бойынша ішкі көші-қонды талдау жалпы көші-қон есебін талдау кезінде негізгі құрамдас бөліктердің бірі, ол азаматтардың ішкі орын ауыстырудағы жалпы үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді. Көші-қон – күрделі әлеуметтік құбылыс, оның бірнеше себептері бар, атап айтқанда өмір сүру сапасын жақсартуға талпыну, жайлы жұмыс жағдайларын іздеу және денсаулыққа айрықша мән беру, мәдениетті дамыту қажеттілігі, аймақтағы экологиялық жағдай мен климаттың өзгерістерге ұшырауы, заңды некеге тұру және т.б. себептермен тікелей байланысты. Басқаша айтқанда, әрбір адам өзі үшін маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыруға ұмтылады және соған лайықты мекен іздейді.

Жалпы 2013-2023 жж. кезеңінде халықтың көші-қон сальдосы (-11261) адамды құрайды. Ең жоғары көші-қон ағыны Қарағанды облысында байқалады, онда көші-қон сальдосы (-5,5) мың адамды құрайды. Халықтың негізгі кетуі елдің шекаралас өңірлерінен Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстарында байқалады. Сонымен қатар ірі Астана (9256 адам), Алматы (11248 адам) қалаларынан да шетелге қоныс аударғандар саны көп [4]. Миграциялық сальдодда олар көрінбегенімен салыстырмалы түрде басқа региондарға қарағанда саны жағынан көп екендігін байқай аламыз. Ал сальдонның ең көп көрсеткіш көрсетуін ішкі миграцияның осы қалаларға бағытталуымен түсіндіруге болады.

Қазақстан Республикасының ішкі көші-қонында 2013-2023 жж. кезеңінде әйелдер саны ерлерге қарағанда көп. 2009 жылы әйелдер үлесі 55,4%, ерлер-44,6%, 2019 жылы 53,7% және 46,3% құрайды [5].

Осылайша, 2013-2023 жылдары Қазақстан Республикасындағы демографиялық үдерістер мынадай динамиканы көрсетті:

– халық саны көбінесе халықтың табиғи өсімі арқылы өсіп келеді, атап айтқанда туу деңгейі есебінен;

– халықтың жыныстық-жастық сипаттамасында қолайлы жағдай сақталуда: халықтың едәуір үлесі репродуктивті жаста;

– қала халқы санының артуы, ауылдардағы инфрақұрылымның нашарлауы мен жұмыссыздық деңгейінің артуымен байланысты.

Көші-қон ағындарына қатысты мынаны атап өтуге болады: сырттан көшіп келушілердің азайғанын көрсетеді. Мысалы, 2013 жылы Қазақстан Республикасына шетелдерден 20,8 мың адам келді, ал 2023 жылы тек 5,4 мың адам келді, бұл 3,5 есе аз. Соңғы 5 жылда Қазақстандағы көші-қон сальдосы - 48 481 адамды құрайды. Бұл дегеніміз алаңдауға тұрарлық ақпарат. Себебі Қазақстаннан кетіп жатқандардың көбі еңбекке жарамды азаматтар. Нақтырақ айта кетсек ІТ мамандары, экономистер,

ауырөнеркәсіп саласында жұмыс атқарғандар. Сондықтанда Қазақстан экономикасы үшін келешекте тұрақтылықты сақтау үшін, миграциялық құбылыстарға назар аудару, олардың бағыттарын саралау маңызды. Адами ресурс қай қоғамда болмасын маңызды орындарға ие, оларды жоғалтпау мемлекеттің мүддесі болуы тиіс.

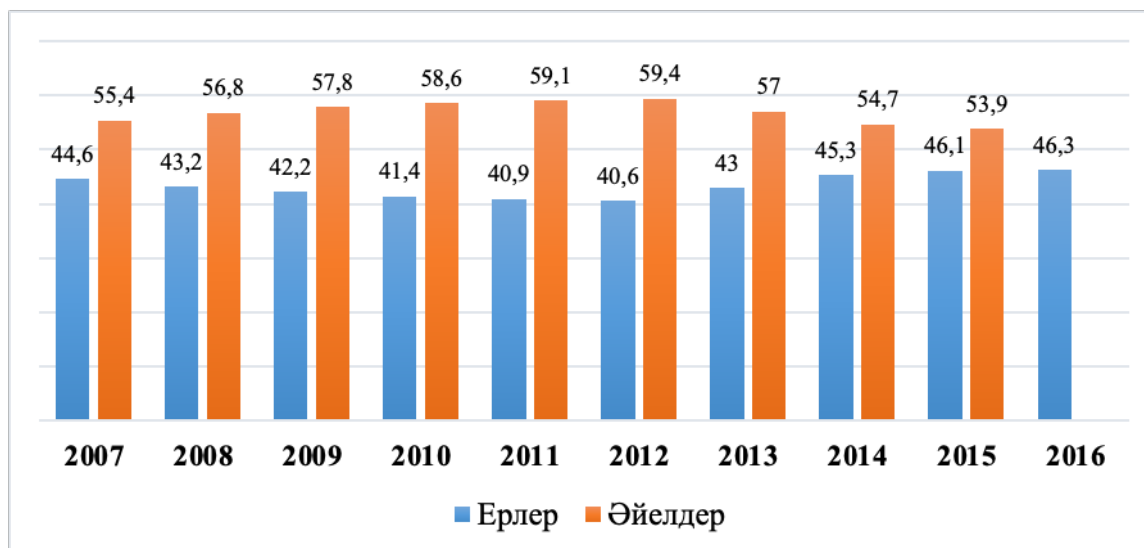

Диаграмма 1. Ішкі миграциядағы әйелдер мен ерлердің үлесі

Демографиялық факторлардың халықтың көші-қоны деңгейіне әсерін зерттеу шеңберінде, елдегі көші-қон ағындарына әсер етуі мүмкін халықтың мынадай демографиялық параметрлерін атап өтуге болады:

* Жасы. Халық жас болған сайын, соғұрлым динамикаға ие және әлеуметтік ауыртпалық болмаған кезде неғұрлым ыңғайлы жағдайларға ұмтылады.

* Жынысы. Ер адамдар, отбасы басшысы ретінде, жақсы жұмысқа деген ұсыныс болмаған жағдайында, неғұрлым дамыған еңбек нарығы бар жерлерге кетеді.

Қазақстандағы көші-қон процесіне қатысқан 100% адамның 53%-ы 18-29 аралығындағы жастар. Көбінесе осы жастағы эмиграция үшін мотивация – оқыту және біліктілікті арттыру. Сонымен қатар бұл статистикалық деректерде жас отбасылардың санының көп екендігін байқай аламыз. Әсіресе шетелге оқуға байланысты немесе түрлі себептермен қоныс аударып жатқан жас отбасылардың елге қайту көрсеткіші аз.

Ішкі көші-қон Республика шегінде халықтың орын ауыстыруын, атап айтқанда өңіраралық және аймақшілік көші-қонды қамтиды. Соңғы 10 жылда ішкі көші-қонда айтарлықтай өзгерістер болды. Мәселен, өңіраралық көші-қон 2013 жылы 172,2 мың адамнан 2023 жылы 320,1 мың адамға дейін өсті, яғни өсім 1,8 есе, ал өңірішілік көші-қон тиісінше 139,5 мың адамнан 296,8 мың адамға дейін немесе 2 еседен астам ұлғайды. Ішкі көші-қонның ауқымы сақталуда, ең алдымен ауылдық жерден ірі қалаларға көшу байқалады. «Ауыл-қала» көші – қонының маңызды ауқымының негізгі себептерінің арасында – жұмыстың болмауы, ауылдық жерлердегі әлеуметтік сала объектілерімен қамтамасыз етудің төмендігі көзге түседі [6].

Соңғы 10 жыл ішінде өңіраралық көші-қон үрдісі мынандай бағыттарды байқатады: Көштің басым бөлігі Астана мен Алматы қалаларына ұмтылуы, Оңтүстік және батыс өңірлерінің халқы арасында қалаларға көшуі байқалады. Ал елдің Солтүстік аймақтарындағы халық санының соңы 5 жылдағы өзгерісінің аз болуы, бұл аймақтарға көңіл болуді қажет етеді. 2013-2023 жылдар бойы көші-қонның оң сальдосының ең жоғары мәні Астана қаласында, Алматы қаласында және Маңғыстау облысында қалыптасты.

Астана қаласындағы көші-қонның негізгі ағыны Ақмола облысынан (ең көп адам саны), Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан және Алматы қаласынан келеді. Алматы қаласындағы көші-қонның негізгі ағындары: Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстары және Астана қаласы сияқты өңірлерден келеді.

Көші-қонның теріс сальдосының ең үлкен мәні Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан және Жамбыл облысы сияқты өңірлерде байқалады. Қазіргі уақытта халық негізінен экономикалық өсудің өңірлік нүктелеріне емес, дамыған қалалық агломерацияларға (Астана, Алматы қалалары) және өмір сүру сапасы тұрғысынан неғұрлым тартымды өңірлерге, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан, Ақмола, Алматы және Қарағанды облыстарына ерікті түрде қоныс аударады. Мысалы, 2019 жылы Астана қаласына көшіп келген ішкі көшіп – қонушылар 103 570 адам, Алматы қаласына – 58 462 адам, Алматы облысына – 38 760 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына – 13 716 адам, Ақмола облысына – 12 252 адам және Қарағанды облысына – 9 137 адам болды. Аталған өңірлерге еңбек мигранттарын жеткізуші өңірлердің үштігіне Алматы (28 965 адам), Оңтүстік Қазақстан (20 446 адам) және Ақмола облысы (20 407 адам) кіреді.

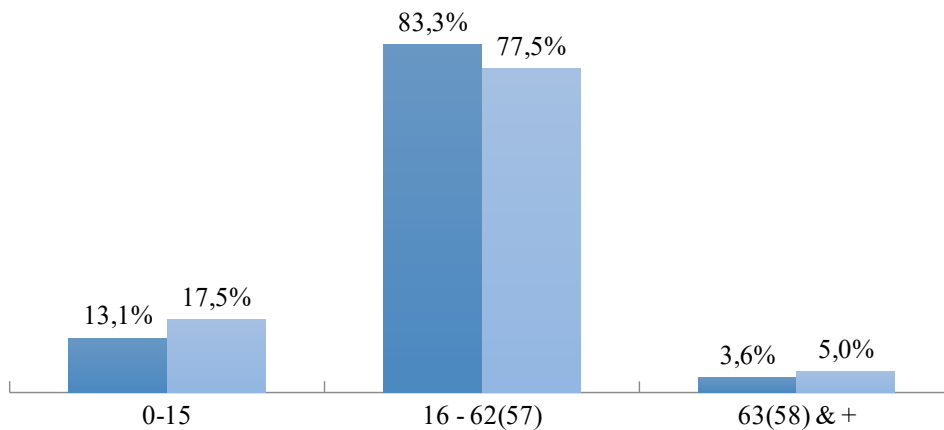

Диаграмма 2. Сыртқы және ішкі миграциядағы жастар бойынша үлесі

Осылайша, Қазақстандағы ішкі көші-қон экономикалық жағдайы барынша белсенді халықтың ауылдардан және экологиялық жағдайы қолайсыз өңірлерден экономикалық жағдайы айтарлықтай қолайлы өңірлерге қарқынды қоныс аударуымен сипатталады, осылайша қабылдаушы өңірлерде еңбекке қабілетті халықтың үлесін ұлғайтады.

Аймақ басшылары халықтың, әсіресе жастардың өңірден тыс жерлерге кетуін азайту бойынша шаралар қабылдауда. Халықты ұстау үшін облыстың оң имиджін жасау, жоғары білім алу мүмкіндіктерін жасау қажет. Жастар саясатының көші-қонды азайтуға бағытталған міндеттерінің бірі ретінде 2020-Стратегиясында жастарды қолжетімді және сапалы әлеуметтік қызметтермен қамтамасыз ету міндеті көрсетіледі. Бұл ретте өңірлік билік ақпараттық-насихаттық және экономикалық сипаттағы шараларды пайдаланады. Оларға мектеп түлектері тестілеу нәтижелері бойынша жоғары балл алған және білім алу үшін облыстың мемлекеттік ЖОО-ын таңдаған – әкімдік стипендияны енгізу, сондай-ақ жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін мамандығы бойынша белгілі бір уақытты өтеу міндеттемесімен педагогикалық мамандықтар студенттеріне әлеуметтік стипендияларды төлеу жатады.

Еңбекпен тапшы өңірлерде демографиялық ахуалды тұрақтандыру жөніндегі мәселелерді шешу үшін еңбек күші көп өңірлерден азаматтардың қоныс аударуын ұйымдастыру жөніндегі іс-шараларды іске асыру көзделген.

Еңбек күші мол өңірлерде еңбек нарығын басқару жүйелік сипатта болуы және мынадай қағидаттарға жауап беруі тиіс:

- мемлекеттің Жұмыспен қамту құрылымын қалыптастыру жөніндегі міндеттілігі;
- қоғамдық қажеттіліктерге және нарық талаптарына сәйкестігі;
- жұмыс күші мен жұмыс орындарын ұсыныстардың теңгерімділігін қамтамасыз ету;
- жұмыс орындарын құру және қолданыстағы жұмыс орындарының тиімділігін арттыру;
- еңбек және зияткерлік әлеуетін қалыптастыру;
- кадрларды оқыту, даярлау және қайта даярлау жүйесін жетілдіру;
- халықтың кедейлігін төмендету және өмір сүру деңгейін арттыру.

Ұлттық сарапшылар жүргізген бағалауға орай 2050 жылға қарай мемлекеттегі халық саны шамамен 24,5 млн. адамды құрайды, ағымдағы үрдіс кезінде солтүстік өңірлердің халық саны 0,9 млн. адамға азаяды, оңтүстік өңірдің халқы 5,3 млн. адамға артады. Бұл ретте, оңтүстік өңірлердегі халықтың орналасу тығыздығы солтүстікпен салыстырғанда 4 есе артық болады. 2021 жылы солтүстік өңірлерде халқының саны 2 млн. 943 мың адамды құраса, 2023 жылы – 2 млн. 945 мың адам, 2022 жылы – 2 млн. 950 мың адам, яғни іс жүзінде өзгерген жоқ, ал оңтүстік өңірлерде керісінше, халық саны 132 мың адамға өсті (2019 жылы – 6 млн. 482 мың, 2022 жылы – 6 млн. 505 мың адам, 2017 жылы – 6 млн. 614 мың адам)[7]. Осыған орай, Үкімет азаматтары еңбек күші айтарлықтай жетерлік өңірлерден еңбек күшін талап ететін өңірлерге халықты қоныстандыруға көмектесу арқылы еңбек ресурстарын аймақтарда ынталандыру туралы шараларды қабылдауы тиіс. Шетелдік тәжірибеге сүйенетін болсақ, еңбек нарығындағы мәселелерді шешу үшін Еңбек ресурстарын дамыту, жұмыс күшіне деген сұранысты ұлғайту (жалақыны/жұмыспен қамтуды субсидиялау, қоғамдық жұмыстар), еңбек нарығы институттарының қызметін жетілдіруді қажет етеді.

Қорытынды

Халықаралық тәжірибеде ішкі көші-қонды ынталандыру шаралары салық жүйесі арқылы іске асырылады. Қолдау мен ынталандырудың барлық шаралары белгілі бір уақыт аралығында қоныс аударушы мәртебесін растағаннан кейін төленеді [8]. Осылайша, халықаралық тәжірибе ішкі көшіп-қонушылардың қоныс аударуын ынталандыру жөніндегі Қазақстан Республикасы үшін мынадай қолайлы шараларды айқындауға мүмкіндік береді:

Қазақстан Республикасы өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму бағытын таңдау (өнеркәсіпті, кәсіпкерлікті дамыту, әлеуметтік объектілердің құрылысы және инфрақұрылымды дамыту). Ішкі қоныс аударушыларды тартатын кәсіпкерлерге субсидия беру. Жұмыс берушіге субсидия төленеді, ол бағытты қоныс аударушылардың осы өңірде ұзақ уақыт тұрақтауына әсер етеді. Мысалы, Австралияда жұмыс берушілер 7500 АҚШ долларына дейін алуға құқылы [9]. Бұл экономикалық әлсіз өңірлердің белсенді кәсіпкерлермен толығына әсер етеді.

Қазақстанда көші-қон процесінің барлық қатысушылары үшін ынталандыру шаралары айқын және ашық түрде жүруі тиіс. Егер ынталандырудың нақты бағыттар мен жоспары дұрыс жасалмаған жағдайда халықты нақты белгіленген бағытқа көшіру қиын болмақ.

Қаржыландыру. Зерттеуді «Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті» мемлекеттік мекемесі АР23486745 «Отбасылық-неке-лік қатынастардағы әлеуметтік трансформация: қазақстандық қоғамдағы этникалық контекст» ғылыми жобасы аясында қаржыландырды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Е. Арғынбек – зерттеудің тұжырымдамалық жоспарлауы мен кіріспе бөлімді, бастапқы деректерді талдауда шешуші рөл атқарды.

Н.О. Байгабылов – әдебиеттер шолуы мен зерттеу бөлімі бойынша деректерді тәптіштеуде және қорытынды бөлімді жүйелеуге үлес қосты.

А. Абуова – әдебиеттерді шолуда, қорытынды бөлімде өзіндік тұжырымдар жасады. Барлық автор мақаланы редакциялады, өзіндік үлесі бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Зинченко Н.Н. Миграция. Халықаралық теория және тәжірибе // Внешторгиздат, 2003. – 85-89 б.
2. Дарендорф Р. Жаңашыл әлеуметтанулық қақтығыстар. Мәскеу, – М., 2009. – 123-124 б.
3. Abbott W.F., Schmid C.F. University Prestige and First-Time Undergraduate Migration in the United States // Sociology of Education. Vol. 48. No 2. Agasisti T., Dal Bianco A. -2022.-69-71 б.
4. Ұлттық статистика бюросы, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі <https://stat.gov.kz/>.

5. Демографический ежегодник Республики Казахстан, 2024 г. Статистический сборник. Астана, 2024. -137 с.

6. Орталық Азиядағы көші-қон саясаты: талдау және көші-қонға тигізетін әсері//URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/external_youth_migration_ru. (қараша 2020 (in Russian) (электронды ресурс).

7. Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. Вопросы переселения казахстанцев с юга на север обсудили в Петропавловске, [<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/42329?lang=ru>], 20 ноября 2021 -215-217 б.

8. Westin Ch. Young People of Migrant Origin in Sweden // International Migration Review// URL:<https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00167.x>

9. Масанов Н.Э. Взаимодействие миграционных систем молодежи Казахстана и Средней Азии// Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии./Под ред. Г. Витковской. -М.: Центр Карнеги, 2022.-189-192 б.

Е.Арғынбек¹, Н.О.Байгабылов², А.Абуова²

¹Аналитический департамент Совета Безопасности Республики Казахстан, Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Тенденции внутреннего миграционного процесса в Казахстане

Аннотация. В статье исследуются основные причины внутренней миграции молодежи Казахстана. Особое внимание в исследовании уделяется изучению факторов, способствующих внутренней миграции молодежи. Основанием для проведения анализа послужили исследования, проведенные в настоящее время среди молодежи, перемещенной внутри страны. По результатам опроса выявлены основные причины, влияющие на внутреннюю миграцию, сформулированы основные тенденции. Миграционные процессы способствуют объяснению факторов и причин, влияющих на внутрирегиональную и межрегиональную миграцию. В этой статье обсуждается трудовая миграция, особенно молодежи, поскольку большинство мигрантов — молодые люди в возрасте от 15 до 35 лет. С каждым годом число мигрантов растет. Миграционные процессы порождают ряд этносоциальных проблем, таких, как параллельные культуры и параллельные общества в другой этнической среде.

Сегодня модели постоянной миграции молодежи постепенно вытесняют практики временных и круговых движений. В широком спектре направлений общественной жизни, регулируемых деятельностью государства, миграционная политика является одной из самых сложных проблем для нашей страны.

Молодежная миграция – это, прежде всего, отдельное самостоятельное направление исследований, связанное с ее образованием. К тому периоду, когда было принято первоначальное решение о миграции с целью получения образования, внимание постепенно переходит к самому молодому поколению. Такое решение оказывает огромное влияние как на дальнейшую жизнь молодого человека, так и на пространственное распределение человеческого капитала в целом. Конкуренция за лучшую молодежь становится важным фактором развития регионов.

Ключевые слова: миграция, демография, население, трудовые мигранты, денежные переводы, миграционный поток, рабочая сила, миграционные процессы.

E. Argynbek¹, N. Baigabylov², A. Abuova²

¹Analytical Department of the Security Council of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Trends in the internal migration process in Kazakhstan

Abstract. The article examines the main causes of internal migration of young people in Kazakhstan. Special attention is paid to the study of factors contributing to the internal migration of young people. The analysis was based on research currently conducted among internally displaced youth. According to the results of the survey, the main causes affecting internal migration have been identified, and the main trends have been formulated. Migration processes contribute to the explanation of the factors and causes affecting intraregional and interregional migration.

This article discusses labor migration, especially youth, since most migrants are young people between the ages of 15 and 35. The number of migrants is growing every year. Migration processes create and prevent a number of ethnosocial problems in other ethnic environments, such as parallel cultures and parallel societies.

Today, models of permanent migration of young people are gradually replacing the practices of temporary and circular movements. In a wide range of areas of public life regulated by the activities of the state, migration policy is one of the most difficult problems for our country. Youth migration is, first of all, a separate independent area of research related to its education. By the time the initial decision to migrate for education was made, attention is gradually shifting to the youngest generation. Such a decision has a huge impact both on the future life of a young person and on the spatial distribution of human capital in general. Competition for the best youth is becoming an important factor in the development of regions.

Keywords: migration, demography, population, labor migrants, money transfers, migration flow, labor force, migration processes.

References

1. Zinchenko H.H. Migration of the population. Theory and practice of international legal regulation // Vneshtorgizdat, 2003. - 85-89
2. Darendorff R. Modern social conflicts. Essays on politics and freedom.: M., 2009. – 123-124.
3. Abbott W.F., Schmidt C.F. University Prestige and First-Time Undergraduate Migration in the United States // Sociology of Education. Vol. 48. No 2. Agasisti T., Dal Bianco A. -2022.-69-71 p.
4. Bureau of National Statistics, Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms <https://stat.gov.kz/>.
5. Demographic Yearbook of the Republic of Kazakhstan, 2024 Statistical collection. Astana, 2024.-137 p;
6. External youth migration in Central Asian countries: risk analysis and minimization of negative consequences//URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/external_youth_migration_ru . (date of access: November 2020 (in Russian) (electronic resource).
7. The Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. The issues of resettlement of Kazakhstanis from the south to the north were discussed in Petropavlovsk,

[<https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/42329?lang=ru>], November 20, 2021.-215-217 p.

8. Westin Ch. Young People of Migrant Origin in Sweden // International Migration Review// URL:<https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00167.x>

9. Masanov N.E. Interaction of migration systems of youth of Kazakhstan and Central Asia./Modern ethnopolitical processes and the migration situation in Central Asia./Edited by G. Vitkovskaya. -M.: Carnegie Center, 2022.-189-192 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Е. Арғынбек – Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесі аналитикалық департамент басшысы, Астана, Қазақстан.

Н.О. Байгабылов – хат-хабар авторы, PhD, әлеуметтану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

А.Д. Абуова – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах

Е. Арғынбек – Руководитель аналитического департамента Совета Безопасности Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Н.О. Байгабылов – автор-корреспондент, PhD, доцент кафедры социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

А.Д. Абуова – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Е. Argynbek – Head of the Analytical Department of the Security Council of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

N. Baigabylov – the corresponding author, PhD, associate professor department of sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A. Abuova – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

GTAMP 04.51.67
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-519-538>

Әйелдердің шешім қабылдау практикасы: «мәжбүрлі баласыздықтан» – «ерікті баласыздыққа»

Ф.М. Аширбаева¹, Б.Ж. Смағамбет*²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹farida.ashirbaeva@mail.ru, ²smagambetb@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада өзін «ерікті түрде баласызбын» деп санайтын әйелдердің шешім қабылдау жолы қазақстандық қоғам негізінде зерттелді.

Зерттеудің өзектілігі: «ана болу – әйелдің басты міндеті» деп табылатын қазақстандық қоғамда өзін «ерікті баласыз» деп жариялаудың әлеуметтік қысымы мен күші, қабылданған шешімнің әйелдердің күнделікті өміріне ықпалы сонымен қатар әйелдерге тағылатын қоғамдық стигма мәселесі теориялық, практикалық дәлелдер негізінде қарастырылды.

Мақалада қолданылған зерттеу әдісі – Қазақстандағы 20-55 жастан асқан өзін ерікті түрде баласыз деп санайтын 15 әйелмен мақсатты квоталық іріктеу және «қар ұшқыны» әдісі арқылы жүргізілген тереңдетілген сұқбат.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы – әйелдердің баласыз болуына ықпал ететін критерийлердің саралануы, аналық міндеттің шығындары мен «баладан азат, еркін» болудың артықшылық себептерін қарастыру.

Нәтижелерді талдау барысында, әйелдердің ерікті баласыз болу туралы шешімі – отбасылық пен денсаулық жағдайына, жасына, білім деңгейі мен кәсіби қызмет түріне байланысты күрделілігі көрсетілді. Қазақстандық қоғамда ерікті баласыздық («чайлдфри») құбылысын терең түсіну баласыздыққа бағытталған өмірлік сценарийлерді өзгерту мүмкіндігін болжауға негіз береді, ал жеке тұлға ретінде даму процесінде баласыз болу – дәстүрлі отбасын құру, әлем бейнесін қайта қарастыру параметрімен ауыстырылады.

Түйін сөздер: мәжбүрлі баласыздық, ерікті баласыздық («чайлдфри»), белсенді түрде шешім қабылдаушылар, пассивті түрде шешім қабылдаушылар, ана болу – міндетті, кеш ана болу.

Кіріспе

Қоғам динамикалық құрылым болғандықтан, оның әртүрлі элементтері уақыт өте өзгереді, барлық деңгейде жаңа тенденциялар пайда болады. Сондай тенденциялардың бірі – жастар арасындағы ерікті баласыз болуды таңдау немесе «чайлдфри» әлеуметтік құбылысы. 2021 жылы Қазақстанда ресми мәліметтерге сәйкес, медициналық себептерге байланысты балалы бола алмаған 21,4 мыңға жуық қазақстандық жұп тіркелген. Мұндай адамдар тобын әдетте, «чайлдфри» (ағылшын тілінен «childless» – баласыз) деп атайды [1]. Зерттеуімізде эмпириялық және теориялық дәлелдерге сүйене отырып, «ана болу» міндетті саналатын қазақстандық қоғамда ерікті баласыз болуды «таңдау» күнделікті өмірде қаншалықты әлеуметтік стигмаға ұшырайтыны, ерікті баласыз болу құбылысының себептері туралы зерттеу нәтижелерімен бөлістік. Аталған құбылысқа қоғамдық назардың артуы – ерікті баласыздықтың мәнін, отбасы және неке қатынасы бойынша туындаған мәселелерді әлеуметтанулық тұрғыдан қарастыра отырып, дәлірек айтсақ, «кешіктірілген ана болу», ата-ана атану, отбасы-неке қатынасының жаңа формалары, баласыздық құбылысын зерттеуді талап етеді.

Батыс әлеуметтануы «чайлдфри» яғни, әйелдердің ерікті түрде баласыз өмірді таңдауының мәнін: репродуктивті көзқарастар арасындағы статистикалық қатынастар және табиғатқа, қоршаған ортаға күтім (баласыз экологиялық өмір сүру) жасауды талдай отырып, нақты шешіммен байланысты процестерді зерттейді, себебі постмодернизм қоғамның құрылымына және дәстүрлі әлеуметтік құндылықтарды өзгертті, сонымен қатар мегаполистердегі жастар арасында ерікті баласыз болуды таңдайтын әйелдер көбейді.

Ерікті баласыз болу қозғалысы ХХ ғасырдың 70-жылдарынан басталады, алайда, адамзат тарихында ұрпағынан өз еркімен бас тартқан адамдар бұрын да өмір сүрген. «Childfree» – «баладан азат, еркін», сонымен қатар белсенді түрде жыныстық қатынаста өмір сүре отырып (некеде де болуы мүмкін), бірақ мақсатты түрде баланың туылуын болдырмау үшін шаралар қолданады (Veevers, 1980) [2].

«Ерікті баласыздықты» феномен ретінде зерттеумен, С.Бастен, М.Келли, К.Парк, М.Л.Тантурри, Дж.Э.Виверс сияқты шетелдік авторлар айналысқан. Шетелдік әлеуметтанушылар «ерікті баласыз болуды» сол балалық шақтан (мәжбүрлі баласыз адамдардан) айырмашылығы, өз ұрпағының көбеюін тоқтатуды саналы түрде шешетін адамдардың жеке санатына енгізу қажеттілігіне назар аударады.

Таңдау еркіндігі – «ерікті баласыз болуды таңдау философиясының» негізгі құрамдас бөлігі. Отбасы-неке қатынастары динамикасының қазіргі жағдайы басқа да тенденциялармен анықталады. Тенденциялар дараландыруды және «феминдік» қозғалыс идеологиясын қамтиды, соның нәтижесінде моралдың жаңа түрі пайда болды (Legoux, 2022) [3, б. 1–35]. «Ана болу» – мүмкіндіктер жағдайында әйелдің «басты міндеті» болудан қалады, өмірлік қызметтің басқа аспектілері бірінші орынға шығады, мысалы, өзін-өзі қамтамасыз етуге ұмтылу, сондай-ақ адамның өзін үздіксіз дамытуын, мүмкіндіктерін жүзеге асыру. Зерттеу тақырыбының тағы да бір өзектілігі – қазақстандық қоғамда ерікті баласыздыққа қатысты идеялардың пайда болуы, таралуы болашақта күрделі

әлемдік мәселелерге соның ішінде әлеуметтік-экономикалық, саяси, экологиялық сияқты әлеуметтік мәселелерге реакциясын зерттеу өзекті.

Қазақстандық әлеуметтануда гендерлік тұрғыдан нарықтағы жұмысбасты әйелдерді зерттеді. Соның ішінде («жұмыс пен ана») рөліне баса назар аударылғандықтан, баласыз әйелдер мен олардың баласыз болуды еркін таңдауы мәселесі назардан тыс қалды. Сол себепті қазақстандық қоғамда өзін «ерікті баласыз» деп санаған қазақ әйелдерінің мотивтерін әлеуметтанулық тұрғыдан талдау осы зерттеуге түрткі болды. Материалдық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени факторлар әйелдердің баланы дүниеге әкелу мен оны тәрбиелеуге қатысты шешім қабылдау жолдарын айқындайды дегенмен макродеңгейлік процестер дәлірек айтсақ, әйелдер құқығы қозғалысы жүйесінің жетістіктері, және жұмыс күшіне қатысуды кеңейту әйелдер үшін жаңа мүмкіндіктер ашты, олардың «қашан» ана болуды таңдауына ықпал еткені сөзсіз (Blackstone, 2014) [4, б. 68-70]. Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, әйелдердің ерікті баласыз деп санауы – асыраушы ретінде ерлердің және қамқоршы ретінде әйелдердің нормативтік моделіне өзгеріс әкелді, өйткені әйелдердің көпшілігі ақылы еңбек нарығына шығып, бала тууды кейінге қалдырған (Avellar & Smock, 2003; Jacobs & Gerson, 2004) [5, б. 597-607]. Нарықта жұмысбасты әйелдердің көбеюі – жаһандық тенденция. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, елдегі жұмыс істейтін әйелдердің саны бойынша Қазақстан әлемде Қытайдан кейінгі екінші орында тұр. Қазақстанда әйелдердің экономикалық белсенділігі – 66,6% құраса, ал, ер адамдар – 77,2% көрсеткішті көрсетіп отыр [6]. Батыс зерттеушілері әйелдердің отбасы мен нарықтағы рөлі туралы түсініктердің өзгеруі – әйелдердің басым бөлігі болашақта, баласыз болуды қалауы немесе бала туу уақытын кейінге қалдыруы мүмкін, басқаша айтсақ, «кешіктірілген ана» «чайлдфриге» айналады деп есептейді. Егер Дж.Виверс тұрғысынан ерікті баласыздықты талдасақ, әйелдердегі «кеш ана болу» – әсіресе, «тұрақты түрде кейінге қалдырушылардың» және «толқынды бас тартушылардың» типтері симбиозының бір түрі. «Чайлдфри» немесе ерікті баласыз болу құбылысын түсінуге түбегейлі көзқарасты ескеретін болсақ, «Чайлдфри» терминінің мәні қазіргі уақытта яғни, «саналы түрде балалы болғысы келмейтін, әйел де, ер адам да бола алады» деп түсіндіріледі (Braelin, 2014) [7, б. 1-22].

Ерікті баласыздық баланың туылуын белгісіз мерзімге яғни «кейінге» қалдырмайды, олар өз ұстанымдарына өте берік. Өзін «чайлдфримін», «баладан азатпын» деп санайтын адамға бала қажет емес, дегенмен, өз тегін жалғастырудан бас тарту туралы шешімнің көптеген аспектілері бар және өте құбылмалы болуы мүмкін.

Бұл қауымдастықтың өкілдері өздеріне таңдау еркіндігін, атап айтқанда, әйелдер өкілдеріне қалдыруды жөн көреді. «Кешіктірілген ананың» өкілдері көбінесе «кейінірек» уақыты келмейтін «қолайлы сәтті» күтуді таңдайды. Олардың бастапқы импульсі ана болудан толық бас тарту болмаса да, нәтижесінде жеке тұлғаның баласыз, мәжбүрлі немесе ерікті ретінде қалыптасуы мүмкін. Бірақ мақалада келтірілген деректер денсаулығына байланысты балалы бола алмайтын әйелдер мен ана болуды қаламайтындар арасында ешқандай айырмашылық жасамайды. Соған қарамастан, зерттеуге қатысқан респонденттер арасында инфертильді деген диагнозы бар әйелдердің

болуы – өзін ерікті баласыз («чайлдфри») ретінде жариялауға алып келуі мүмкін (Stewart, 2012) [8, б. 718-727].

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Қазақстандық қоғам отбасында баланың болмауына теріс көзқараста. Егер қоғам көзімен ерікті баласыздық құбылысына сыни талдау жасасақ, соңғы бес жылдықта Қазақстанда мұндай демографиялық жағдай жастар арасында қалыптасқандығымен келісу керек. Ал, Қазақстанның мемлекеттік саясатының басым міндеттерінің бірі отбасы-неке институтын нығайту, бала туу деңгейін көтеру, өлімді азайту саналады.

Жоғарыда айтылған мәселеге дәлел ретінде, өзін ерікті баласыз, бала тууды кейінге қалдыру, «кеш ана болу» мәселелері ірі мегаполистерде, атап айтсақ, Астана, Алматы, Шымкент, Ақтөбе қалаларында 20-36 жастағы жастар арасында кездеседі. 18-35 жас аралығында тұрмыс құрмаған қазақстандық 700 мың қызға, 300 мың бойдақ ер адамдар бар екенін статистикалық мәліметтер көрсетуде [9].

Батыс әлеуметтануында чайлфри мәселесін зерттеп жүрген ғалым Дж.Веверс баласыз адамдарды топтарға бөлді, олардың алғашқыларына:

1) «қабылдаушы» бұл санатқа жататындар жалпы бала, баланы туу процесін жек көреді; 2) «*afficionado*» (баласыз өмір салтын алаңсыз сүйетіндер – саяхат, еркін өмір, ойын-сауық және т.б. яғни еркін өмірді таңдайды); 3) «тұрақты түрде ұзақ мерзімді сақтанушылар» жастық шағынан немесе некеге тұрған кезден бастап, жүктіліктің алдын алу үшін контрацепцияны мақсатты түрде пайдаланды. Өмірінің бастапқы шағында балалы болу туралы ойлардан бас тартпайды. Дегенмен уақыт өте бұл топтағылардың бала тууды уақытша «балалы болуды кейінге» қалдыру деген ойлары «ешқашан» балалы болғым келмейді деген оймен алмасады; 4) «толқынды» бұл топқа жататындардың балалы болғысы келетін кезеңдері болады, дегенмен, олар үшін жеке «еркін өмірі» маңыздырақ, нәтижесінде олар өз жеке шешімдерімен балалы болмайды. Ерікті баласыз құбылысындағы ең маңызды функция – репродуктивті функцияны орындаудан өз еркімен бас тартатын және бала туу олар үшін нағыз қасірет болатынына фертилді жастағы адамдардың саны үнемі өсіп отырған экономикалық өркендеген елдерде анықталды яғни оларға мүлдем бала қажет емес. Олар негізінен жоғары білімі бар, кәсіптік жағынан табысты, индивидуализм мен эгоцентристік көзқарастарын алға тарта отырып, тек өз қызықтары үшін өмір сүруді қалайтындар екендігін зерттеулер көрсетті. Әрине, қазақстандық қоғам үшін заманауи отбасында балалы болудан ерікті бас тарту көзқарасын салыстырмалы түрде жаңа феномен деуге болады, десе де оның өкілдері әртүрлі себептермен ата-ана болудан «әдейі» бас тартады. «Ана болу» – әлеуметтік-саяси және мәдени контекстегі өзара ықпалдастық пен қатынастар арқылы құрылады (Arendell, 2000) [10, б. 1192–1207].

Дәстүрлі қоғамда әйелден балалы болуды күту – «күшті» әлеуметтік қысым болып саналады. «Ана болу» жалғыз қалыпты жол сияқты көріне отырып, әйелдерге баласыз, «баладан азат» болуды қиындатады, яғни дәстүрлі қоғамда «ана болу – міндетті» (McQuillan, 2008) [11, б. 477-496].

Ерікті баласыздық – уақыт өте келе ана болудың қалай жүзеге асатынын көрсететін гендерлік сенім жүйесін бейнелейтін динамикалық процесс деуге болады.

«Ана болу – міндетті» идеологиясына қатысты нақты идеалды типтер көпқырлы емес. Десе де, гендерлік, ұлттық, таптық бағыт-бағдарына байланысты ерекшеленеді. Қоғамның үміті орта таптағы және төменгі таптағы әйелдер мен жоғары білімді әйелдерді ана болудың идеалды моделін жүзеге асыруға итермелейді. Керісінше, саясат пен тәжірибе әйелдерді, сондай-ақ кедей және жұмысшы топтағы әйелдерді «отбасылық табынудан» алшақтатып, отбасылық өмірді сақтау мүмкіндігінен айырды (Nakano, 1994) [12].

Жоғарыда атап өткеніміздей, «ана болу – міндетті» идеалды тип түсінігі барлық әйел үшін «тең» болмағанымен, қоғам тарапынан көрсетілетін әлеуметтік қысым барлық әйелдер «ана» болғысы келеді деп, болжайтынын зерттеу нәтижелеріміз көрсетіп отыр.

Ана болудың «мінсіз» үлгісіне сәйкес келмейтін әйелдер қоғам тарапынан стигмаға және «қатты» сынға ұшырайды.

Осылайша, әйелдердің «ана» болудан өз еркімен бас тартуы – неке-отбасы туралы дәстүрлі түсініктерді айтарлықтай өзгерте отырып, олардан талап ететін «әйелдік рөлін» орындамау ауыртпалығымен байланысты. Кейбір әйелдер ерікті баласыздықты таңдауды отбасылық бақытқа апаратын кедергілермен түсіндіреді (Callan, 1986) [13, б. 181], себебі жоғары білім, мансап немесе тұлғаның еркін баласыз өмір салтына байланысты артықшылықтары бар (Rosemary, 2003) [14, б. 43–53]. Әйелдер жеке дамуды, репродуктивті таңдауына сәйкес әрекет етуді, «ана» болуға деген құлшыныстың болмауымен түсіндіреді. Нарықтық қымбат экономика да, баласыз болуды таңдауға ықпал етуі мүмкін, өйткені әйелдер ата-аналық шығындарды әлеуметтік белгіленген жеңілдіктермен салыстырады (Morell, 2000) [15, б. 313–322]. Оған дәлел: «Қазіргі уақытта балалы болу – өте қымбат. Оның оқуы, киімі, тамағы, денсаулығы яғни медициналық тексеріс барлығы өте қымбат. Сонымен қатар бала ол үлкен – жауапкершілік. Мен ондай жауапкершілікті алғым келмейді». [40 жастағы респондент].

Батыстық зерттеулердің көпшілігі тұрмыс құрған, ешқандай діни идеологияны ұстанбайтын, жоғары білімі бар орта тапты құрайтын дәстүрлі емес гендерлік нанымдарды ұстанатын баласы жоқ әйел адамдарға бағытталған (Abma, 2016) [16, б. 1045–1056].

Егер, біз батыстық үлгіге сүйене отырып, ана болуды немесе ерікті баласыздықты шешуді тек орта тапқа жататын әйелдердің тәжірибесіне негіздеп зерттесек, онда әйелдер тәжірибесіндегі маңызды айырмашылықты байқамаймыз. Біздің зерттеуіміздің шетелдік зерттеулерден ерекшелігі:

1) отандық әлеуметтануда баласыз әйелдер, ерікті баласыздыққа қатысты зерттеулер саны шектеулі және дәстүрлілік үстем қазақстандық қоғамдағы «ерікті баласыздық», «чайлдфри» ерекшелігін сипаттайды;

2) зерттеу әйелдің баласыз болуды таңдауы – ұлттық, таптық, діни, жастық, білім және кәсіби ерекшеліктердің ықпалын терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

3) зерттеу нәтижелері әйелдердің баласыз болу шешіміне күрделі жолдармен келетінін көрсете отырып, әйелдердің шешім қабылдауына отбасындағы бедеулік

(инфертильдік) мәселесінің ықпалын, яғни мәжбүрлі баласыздықтан – ерікті баласыздыққа («чайлдфри») көшудің себептерін талдауға итермелейді;

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Әйелдердің ерікті баласыздықты таңдау жолы мен себептерін сапалық әдіс арқылы зерттеу негізге алынды. Қазақстандық жасы 20-55 арасындағы, өзін «ерікті баласыз» деп санайтын 15 әйел мақсатты квоталық іріктеу арқылы және «қар ұшқыны» әдісімен таңдалып, олармен жартылай құрылымдалған терең сұқбат жүргізілді.

Зерттеу әйелдердің ерікті баласыздықты таңдау шешімін қабылдауын және олардың баласы жоқ әйелдер ретіндегі күнделікті өмір тәжірибесін зерттеуге арналған. Сұқбатқа қатысқан респонденттер Алматы, Астана, Ақтөбе, Шымкент, Павлодар, Қарағанды, Талдықорған, Семей қалаларының тұрғындары.

Сұқбат әйелдер арасындағы ерікті баласыздық себептеріне; әйелдердің шешім қабылдауына ықпал еткен жағдаяттарға; стигмаға ұшырауға соның ішінде әлеуметтік қысымға байланысты стратегиялық ұстаным және әйелдердің күнделікті өмірлік тәжірибесіне байланысты сұрақтардан тұрды. Сұқбат 45 минуттан 1,5 сағат аралығында анонимді түрде өтті. Деректерді талдау үшін жазылған әңгімелер транскрипцияланды. 10 әйел репродуктивті жаста (20-39 жас), ал 5 әйел бұл жастың соңына таяған немесе ересек (40+) болды. Әйелдердің орташа жасы – 36. Сұқбатқа қатысқандардың ұлты – қазақ, тоғыз әйел – тұрмыс құрмаған, үшеуі – ажырасқан, үшеуі – серіктесімен азаматтық некеде. Барлық әйелдер жоғары білімді, толық уақытты жұмыспен қамтылған. Мамандықтары – заңгер, мұғалім, IT мамандар және менеджерлер. Зерттеу критерийлері әйелдің бала тууды немесе өсіруді қаламағаны, балалы болғысы келмеуі туралы мәлімдемелеріне негізделген. Сұқбат барысында әйелдерден фертильдік мәртебесі анықталды, осылайша кейбірінің ерікті баласыз болуды таңдағанына қарамастан, денсаулығына байланысты мәжбүрлі баласыздықтан – ерікті баласыздыққа ауысқаны айқындалды.

Нәтижелері және талқылама

Баласыз әйелдердің шешім қабылдау практикасы

Жүргізілген зерттеу ерікті баласыз болу шешімі бірнеше факторлардың нәтижесі екенін көрсетті. Әйелдер белсенді және пассивті жолдар арқылы баласыз болуды таңдады.

Белсенді түрде шешім қабылдаушы әйелдер балалы болғысы келмейтініне сенімдері берік. Бұл топқа жататын әйелдер көпшілігі жастық шағынан бастап, «ана боламын» деп шешім қабылдаған дегенмен, уақыт өте келе өз шешімдерін өзгерткен.

Кейбір пассивті түрде шешім қабылдағандар балалы болғысы келген, бірақ некеде болмағандықтан, яғни жалғызбасты ана болуды қаламағандар, сол себепті ана болудан бас тартқандар (Mezey, 2008) [17, б. 1350 – 1352].

Зерттеу нәтижелеріміз көрсетіп отырғандай, сұқбатқа қатысқан әйелдердің жасы, отбасының болуы, ер адаммен қарым-қатынас жағдайы, кәсіби қызмет түрі, білімі тікелей шешімдеріне белгілі бір ықпал еткенін көрсетеді.

Белсенді түрде шешім қабылдаушылар: «Мен ешқашан балалы болғанды қаламадым», – деген сөзді жиі қолданды. Сұқбатқа қатысқандардың тоғызы – белсенді түрде шешім қабылдағандар, қалған алтауы – пассивті. Белсенді шешім қабылдаған әйелдердің барлығы 20 мен 39 жас аралығын қамтиды. Белсенді әйелдердің барлығы жалғыз болды, бұл олардың баласыз күйін белсенді сақтауға мәжбүр еткен шектеулерді көрсетеді. Өзіне сенімді әйелдер баласыз болуды таңдауды талқылағанда, олар «ешқашан» ана болғысы келмейтінін жас кезінен білген: белсенді шешім қабылдаған 38 жастағы респондент: «Анама тұрмысқа шықпайтынымды және балалы болмайтынымды айтқан кезде 27 жаста едім. Ол кезде Қазақстанда «чайлдфри» деген түсінікәлі болмаған. Одан бері талай жыл өтті, ойым өзгерген жоқ. 25 жастан асқан кезде, Алматыда оқып жүргенде өзімнен басқа, бала туып, тәрбиелегісі келмейтін адамдар бар екенін білдім. Бірақ балаларды жақсы көремін». Кейбір әйелдердің ана болмау шешіміне ықпал еткен балалық шақтағы тәжірибелері бар. 55 жастағы респонденттің денсаулығы нашар інісі болған. Респондентіміз бала кезден бастап, ерекше қажеттіліктері бар баланы ұзақ жылдар тәрбиелеген ата-анасының тәжірибесімен бөлісті: «Ата-анам жылдар бойы церебралды паралич ауруымен туылған інімді бақты, әрине оған арнайы күтім, қомақты қаражат қажет. Өсе келе, тұрмыс құрсам, менен де осындай тұқым қуалайтын генетикалық ауру болуы мүмкін деп ойладым. Сол аурудан қорқып балалы болғым келмеді». Яғни, балаға байланысты қиындықтар мен жауапкершілік әйелдердің «ешқашан» ана болмау туралы ұстанымға итермелегенін көруімізге болады. Осындай оқиғалар мен сезімдер әйелдердің ерте жастан бастап, ерікті баласыз болуына белсенді түрде шешім қабылдауына алып келген.

Зерттеуге қатысқан респонденттердің арасында егер болашақта «жақсы ер адам» жолықса, өзінің отбасын құрып, «ана болатынына» сенімді болғандар да бар.

Тұрақты жұмыс мәселесі, жеке меншік пәтерінің болмауы, қаржылық дағдарыс, заңды некелік жұбының болмауы, бірінші некелерінің «сәтсіз» аяқталуы ерікті баласыз болуға белсенді түрде шешім қабылдауға мәжбүр еткен: «Жас кезімде, яғни студенттік шағымда баламның болғанын қалайтынмын. Бірақ өзім квартирадан квартираға көшіп, жұмыссыз жүріп, көп қиналғасын, бала керек емес, ешқашан балам болмасын деп шештім. Менің ойымша, ата-ана болу үшін үйің, жұмысың болу керек, 30 жасқа келіп жатырмын, жағдайым жоқ» [29 жастағы респондент].

Сол сияқты, тағы бір 34 жастағы респондент балалы боламын деп ойлаған, бірақ оның «ересек» өмірінің идеалды нұсқасы университеттен кейін өзгерген: «Барлық адамдар сияқты, бала кезде «ана» боламын, 26 жасымда отбасым болады деп ойлағанмын. ЖОО бітіргесін, отбасыма, бауырларыма көмек беруіме тура келді, жұмыс істеп жүріп, уақыт өтіп кетті «зымырап», солай жүріп отбасын құрмадым. Жақсы ер адам кездесіп, отбасылы болсам да, дәл қазір балам болып, «ана» атанғым келмейді».

Баласыз болу туралы белсенді шешім қабылдаған әйелдер ана болу үлкен жауапкершілікті қажет ететінін, эмоциялық және қаржылық міндеттемелердің баласыз өмірге белсенді түрде ұмтылуға итермелегенін айтты. Белсенді шешім қабылдаушы әйелдер ана болудан бас тартып қана қоймай, сонымен бірге тәуелсіз болуға ынталы болды. Белсенді шешім қабылдаған әйелдердің көпшілігі репродуктивті жаста болуы репродуктивті

жетістіктер мен әйелдердің еңбек нарығына белсенді қатысуының артуы сияқты әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер әйелдерге ана болу емес, өз таңдауын білдіруге көбірек мүмкіндік бергенін көрсетеді.

Пассивті түрде шешім қабылдаушылар негізінен «Бұл жай ғана өз-өзімен болды», – деп түсіндіреді. Баласыз өмірін қабылдаған пассивті шешімді әйелдер «бұл жай ғана табиғи түрде болды» дейді. Пассивті шешім қабылдаған респонденттердің ерекшелігі ана болу үшін бала тууға «қолайлы» уақыт пен репродуктивті жастың өтіп кеткенін алға тартты.

Пассивті түрде шешім қабылдаушы әйелдер жастық шақта барлық әйелдер секілді «ана» болғысы келген. Өмірлік қиындықтарға байланысты яғни, заңды некелерінің болмауы, қаржылық шектеулердің болуы, соған орай мансаптық өсу мен жұмысбастылықты, жауапкершіліксіз «баласыз өмірді» таңдағандар. Жүргізілген зерттеу барысында 47 жастағы респондентіміз азаматтық некедегі ерінен ажырасқан, өзінің сіңілісінің балаларын бағып, өсіруге көмек берген. Жалғыз өзі балаларын бағып, қиналған бауырының қиындықтарын бөліскен респондентіміз өзіне «заңды некеде ғана балалы боламын» деген қағиданы ұстанғанын айтты.

Жоғарыда аталған мәселеден байқағанымыз, респондентіміз балаларды сіңілісімен бірге, ортақтасып тәрбиелеу негізінде «жалғызбасты ана» болмау керектігін түсінген: «Мен өзіме тек заңды некеде ғана балалы боламын деп «уәде» бердім, себебі сіңілімнің жалғыз өзі балаларын қаржылай да, моралдық тұрғыдан да қиналып, балаларын өсіріп жетілдіргенін көрдім. Өзім сіңілімнің балаларын өз балаларымдай көріп, қарастым. Осы қиындықтардың барлығын өз көзіммен көріп, осы көрген өмірлік жағдайларым баласыз еркін өмір сүруіме түрткі болды деп ойлаймын». [47 жастағы респондент].

Сұқбатқа қатысқан пассивті шешім қабылдаған әйелдердің жартысынан көбі заңды некенің болмауына байланысты ана атанып, балалы болудан бас тартқандар. Пассивті шешім қабылдаған әйелдер «менің өмірім осылай болды» деген түсінікті жиі қолданды, себебі некесіз балалы болғысы келмегендіктен, баласыз қалуды шешкен. Пассивті шешім қабылдаушы әйелдер ана болу олардың өмір тарихының бір бөлігі болатынына сенген, бірақ жеке шектеулер, соның ішінде заңды некесі болмағандықтан баласыз өмір сүруге мәжбүр.

Респонденттердің пассивті және белсенді шешім қабылдаушылардың екеуінің бір-бірінен айырмашылығы – ана болмауды белсенді түрде таңдаған әйелдер өздерінің баласыз өмірді таңдауының негізінде «аналықпен» байланысты шығындардың аздығын сонымен қатар осы әйелдердің ішінде фертилді жастағылары егер отбасын құруға лайықты ер адамды кездестіріп жатса, жеке өмірлерінің тез өзгеруі мүмкіндігін, ұстанымдарын қайта қарауы ықтимал екендігін анықтадық. «Сіздің бұл шешіміңіз өзгеруі мүмкін бе, балалы болудан ерікті түрде бас тарту шешіміңіз қаншалықты ақталады деп ойлайсыз?», - деп сұрағанымызда 34 жастағы респондент өзінің ешқашан балалы болуды қаламағанын, бірақ күтпеген жүктілік болған жағдайда баланы дүниеге әкелетінін айтты. Белсенді шешім қабылдағандар яғни, 20-36 жастағылар, ал пассивті шешім қабылдағандар 38-55 жас аралығында болды.

Белсенді шешім қабылдаған әйелдердің жас болуы және егде жастағы әйелдердің пассивті шешім қабылдауы жас әйелдердің ерте жаста өз шешімдерін қабылдауға және

айтуды ыңғайлы сезінуіне байланысты, ал жасы келген, егде тарқан респонденттер өздерінің баласыз өмірін негіздегенде «өмірімде болған жағдайлар осындай шешім қабылдауыма мәжбүр етті» деп түсіндіреді.

Әйелдердің ерікті баласыздықты таңдау себептері.

Әйелдер баладан еркін болуының себептерін түсіндіргенде, «заңды түрде тұрмыс құрмауымен», «балалы болып, ана атану жауапкершілік» деген әлеуметтік шектеулерді атады (Morell, 1994) [18]. Олардың шешім қабылдауының айырмашылығы – жасы, қызметі және қарым-қатынас мәртебесі яғни некеде болуы сияқты жеке сипаттамалары ана болуды неге таңдамағанын көрсетеді, сонымен қатар баласыз өмір салты «кез келген уақытта кез келген нәрсені істеу қабілеті» деп қабылданады.

Респонденттер баласыздықтың артықшылығын күнделікті өмір салтының еркіндігі және өзін-өзі жеке тұлға ретінде дамыту ретінде қарастырады. Респонденттердің айтуы бойынша, еркін өмір салты, табыстың артуымен кез келген уақытта барлық жерге «тұру және кету», саяхаттау және басқалармен уақыт өткізу мүмкіндігімен сипатталды, мұны 35 жастағы респондент былай деп түсіндірді: «*Менің ойымша, кез келген уақытта кез келген нәрсені жасауға болады. Отбасы бар, кішкентай баласы бар достарым кез келген уақытта қыдыруға, көңілді уақыт өткізу үшін саяхатқа шыға алмайды, көп уақыттары баламен өтеді, баланың оқуы, денсаулығы, басқа да шаруаларына байланысты өздеріне жеткілікті түрде уақыт бөле алмайды*». Яғни, респонденттердің жартысынан көбі баласыз еркін өмір демалуға, саяхаттауға өте көп мүмкіндік беретіндігін атап өтті. Олардың ойынша, «балалы өмір» материалдық шығындарды көбейтетінін, бала туу «өзінен басқа адамды – бірінші орынға шығару», «жауапкершілік, уақыт» сонымен қатар жұмыс пен отбасын қатар алып жүру мүмкін емес, екеуінің арасындағы тепе-теңдік бұзылады деп санайды.

Баласыздықты таңдаған әйелдер жақын адамдары, қоғам тарапынан күнделікті стигмаға ұшырайтынын жеткізді. Респонденттердің таныстары, достары «құр қара басын ойлаушы – өзімшіл» деп айтатындарын әңгімеледі: «*Мені бәрі өзімшіл, тек өзінің қара басын ойлайды деп санайды. Бірақ мен өзімшіл емеспін, мен тек өз қалауымды жасағым келеді*» [37 жастағы респондент].

Әлеуметтанулық зерттеуіміз көрсетіп отырғандай, респонденттердің ерікті баласыз болу шешімі негізінде, әлеуметтік бейімделу мәселесі де жатыр. Тұрақты әлеуметтік бейімделуге қол жеткізу үшін әртүрлі стратегиялар қолданылады: баладан бас тарту, баланы тууды кейінге қалдыру, өмірлік жағдайларды ретке келтіру, жеке ресурстарды бөлу, отбасы функцияларын қайта бағыттау, ата-аналық жауапкершілікті жеңілдету.

«Ерікті баласыздық» ұғымының мәнін, отбасылық қарым-қатынастар жағдайында ғана түсіну мүмкін, сондықтан «әдейі» баласыз неке сияқты құбылысты талдауға жүгіну қажет. Әйелдің балалы бола алмауы аборт, денсаулықтың бұзылуымен, инфертильдік, психологиялық жарақат және т.б. жағдайларға байланысты болғанымен, отбасы үшін – бұл «ауыр» қайғыны білдіретіні сөзсіз (Miettinen, 2015) [19]. Осы мәселеге қатысты, сұқбатқа қатысқан респонденттер баласыз болуға алып келген шешімдерінің негізінде денсаулығына байланысты мәселе екенін де жасырмады: «*бала кезімнен бастап, денсаулығым нашар болды. Өсе келе қалқанша безі ауруына шалдығып, гормондық*

теңсіздік бедеулікке әкеліп соқты. Сол себепті өзімді кейін чайлдфримін, өз еркіммен балалы болғым келмейді, – деп айтатын болдым. Балалы бола алмайтынымды жасырғым келді. [53 жастағы респондент] немесе «Тұрмыс құрып, күйеуіммен жеті жыл бірге тұрдым, балалы болмадық, денсаулығымға байланысты. Жылдар бойы емделдім, бірақ нәтижесі болмады, сол себепті соңында шаршап, өз қалауыммен баласызбын деп, баласыз боламын деп шешім қабылдадым. Күресуден шаршадым». [41 жастағы респондент].

Сұқбат барысында респонденттерден баласы жоқ отбасы мен балалы отбасын салыстыруын сұрағанымызда, респонденттеріміз толық отбасылармен салыстырғанда, баласы жоқ отбасылар өздерінің отбасылық даму жолында некенің мұндай ерекше үлгісіне табиғи түрде келгенін байқадық. Өйткені баласыз отбасында екі түрлі іс-әрекет бағыты бар: бірі отбасының ішіне бағытталса яғни, ортақ түсінік, жұптардың отбасылық өзара бір-бірін қолдауы, екіншісі отбасынан қоғамға бағытталған (ерлі-зайыптылар үшін кәсіптік еңбек пен әлеуметтік қызметтің маңыздылығы). Баласыз отбасы жүйесі ерлі-зайыптылардың салыстырмалы өзара қашықтығымен ал балалы отбасы біртұтас, кейде бір-біріне тәуелділік дәрежесіне дейін сипатталады. Баласыз отбасының құрылымдық ерекшелігі бейімделудің хаостық түрі (жетекшілік функциялары не ерлі-зайыптылар арасында бөлінеді, не олардың әрқайсысы кезектесіп, кейде бірлесе отырып алады). Баласы жоқ отбасыларда некелік қарым-қатынастарды құруға баса назар аударылады, ал толық отбасыларда ол негізінен балаға қатысты оқиғаларға толы. Баласы жоқ ерлі-зайыптылардың отбасын құру күрделірек деуге болады, мысалы 45 жастағы респондентіміз: *«Күйеуіммен 9 жылдай бірге тұрдық, 4 жыл көлемінде балалы болмау үшін, жүктілікке қарсы арнайы дәрілер қабылдадым. Уақыт өте келе, жолдасыммен бірге балалы болғымыз келген кезде, менің денсаулық жағдайларыма қатысты балалы бола алмайтыным анықталды, содан ажырастық. Одан кейін тұрмыс құрмадым, жалғыз өттім, содан өзімді «чайлдфримін» деп жарияладым».*

Сонымен қатар зерттеу барысында сұқбат берушілер арасында өздерін «чайлдфри» деп атауға дайын еместер бар екендігі анықталды, ал қоғамдастықтың өзі нақты қоғамдық қозғалыстар түріндегі шетелдік аналогтарға ұқсамады. *«Өзімді толыққанды «чайлдфри» деп атамас едім, иә балалы болуды қаламаймын. Бірақ ашық айтуға әлі толықтай дайын емеспін».* [39 жастағы респондент] Сұқбатта айтылған ақпарат – сұқбатқа қатысқан респонденттердің өздері үшін де, осы тақырыпты зерттеп жүрген зерттеуші ретінде бізге де күтпеген сұрақтар туғызды.

Зерттеу нәтижелері, қоғамдық көзқарас ерікті баласыздық («чайлдфри») феноменін және балалы болуды қаламауды қалыпты жағдайдан ауытқу, қазақстандық дәстүрлі отбасы үлгісіне және адам болмысы негіздеріне қайшы екендігін көрсетті. Ал, біз әлеуметтанушы ретінде аталған құбылысты заманауи әйелдің көпшілігінің отбасылық өмірінің классикалық кезеңдерін (білім алу-некеге тұру-бала туу) бастан өткергісі келмеуінен деп түсіндіреміз.

Мәжбүрлі баласыздық пен ерікті баласыздықты зерттеудегі маңызды аспект – құбылыстың қоғамдық санадағы «таңдау» немесе «жағдай» категорияларымен байланысты субъективтілігі түсінуді қиындатады. Баласыз отбасылар, олардың басым

көпшілігі әйелдер, қоғамдық айыптауды және «баласыз өмір сүру мүмкін емес» деген «күшті» қысымда болады.

Баланы дүниеге әкелумен байланысты күнделікті өмір стилінің өзгеруі, сондай-ақ отбасындағы жауапкершілік міндеттің артуы, баладан еркін, азат өмірді таңдауға ықпал ететін көрсеткіштердің бірі.

Ал, зерттеуге қатысқан 20-35 жастағы респонденттеріміздің айтуы бойынша, балалы болу, ана атану көп жағдайда, әйел өзін-өзі тұлға ретінде жоғалтумен, сонымен қатар толығымен өмірлік бағыт-бағдарды өзгертуге мәжбүрлейді деп санайды, себебі бұның негізінде ана болудың эмоциялық тәуекелі жатыр. Респонденттеріміздің басым бөлігі «балаға деген қажеттілікті» қоғам белгілейді және соның негізінде балалы болуға деген көзқарас қалыптасады деп есептейді: *«Бізде бала туатын, тумайтыныңды ел шешеді, тек сен шешпейсің. Балалы болғың келмейтіндігіңді немесе жағдайыңның жоқтығы басқа адамдарды алаңдатпайды, себебі сен әйел адам болғандықтан, міндетті түрде дүниеге бала әкеліп, «ана» атануың қажет»*. [33 жастағы респондент].

Сонымен қатар респонденттер ана болуға байланысты эмоциялық тәуелділік пен қоғамдық шектеулердің жоғары екенін айтты. Олар ана болуды әйелдерден «күтілетін қалау» немесе «биологиялық сағат» ретінде қарастырды. Әйелдер ана болуды жүзеге асыру үшін «аналық сезімінің жоқтығына» алаңдаушылық білдірді, бұған дәлел – *«егер мен ана болсам, әлемдегі ең нашар ана болар едім»* деген жауабы. Әйелдердің аналық инстинктінің жоқтығын сезінуі олардың баласыз болу себебін түсіндірді, соның бірі 25 жастағы респондент: *«Кейбір достарым ана болғысы келетінін, балаға қарағанды жақсы көретінін айтады. Менде ондай аналық эмоциялық сезім тәуелділігі бойымда жоқ»*.

Біздің зерттеу нәтижелеріміз респонденттер ана болу үшін балаға деген ерекше махаббат пен қорқыныш сезімі арасындағы «тепе-теңдік балансын» ұстаудың маңыздылығын көрсетті.

Респонденттердің жартысынан көбі өздерінің «жақсы ана бола алу» қабілетіне сенімсіздік білдірді. Респонденттердің бұл ойларынан қазақстандық қоғамдағы «жақсы» ана болу әлеуметтік қысымының бар екендігін дәлелдейді.

Дәстүрлі отбасындағы «балаға деген қажеттілік» мәні жеке тұлғаның даму жолындағы анықталатын жалпы балаға деген түрлі қатынас жүйесі десек болады, себебі балаға сүйіспеншілік көрсету, баланы құрметтеу отбасында ерлі-зайыптылардың өзара бірлесіп сыйластықта, қамқорлықта жүзеге асырылатын қарапайым норма болып саналады. Ал, баланың жоқтығы туралы ой-пікір жиі және жалпы дұрыс түрде атақты әлеуметтанушы Энтони Гидденс «ұмытылмас» деп атаған қазіргі әлемнің ерекшеліктерімен байланысты [20]. Бұл анық емес нормалар әлемі және ондағы адамның өзін-өзі анықтауының кең ауқымды құралдары, олардың ешқайсысы өзін-өзі анықтауда толық табысқа кепілдік бере алмайды. Бұл инверттелген әлеуметтік рөлдер әлемі (соның ішінде гендер), онда адамдар кейде бағдарсыз болады.

Жаһандану ықпалымен адамдар үнемі кәсіптерін ауыстырады, қайта даярлаудан өтеді, қоғамдық көзқарас пен бақылау жүйелерімен бірігеді. Қоғамның бір әлеуметтік тобынан екіншісіне өтеді, соның нәтижесінде жаһандық әлеуметтік жүйелер арқылы жеке байланыстар аясын шексіздендіреді. Қазіргі таңда әлем – жыныстық серіктестердің

түрлі өзгеруіне, жыныстық ориентацияның тіпті жынысты ауыстыруға да толеранттылық көрсетеді. Аталған құбылыстарды зерттеу негізінде сипаттап түсіну – «әлем азаматы», «трансмәдениет», «перспективтілік» және т.б. ұғымдарды туғызады. Көп мағыналылық, вариативтілік, белгісіздік және үстірттік қазіргі заманның – постмодернизм дәуірінің басты белгілеріне айналады, баладан азат өмір сүру де қазіргі таңдағы жаңа құбылыс. Аталған мәселені постмодернизм тұрғысынан С.Холлдың сәйкестік таңдау мәселесі теориясымен түсіндіретін болсақ, оның орталығында орындаушылық «Мен» мәселесі тұр.

С.Холлды бірегейлік емес, дискурсивтік көзқарас тұрғысынан құрылым ретінде қарастырылатын «сәйкестендіру» мәселесі алаңдатады. Демек, ол кездейсоқ әрі шартты түрде жүзеге асады. Оны қолдау үшін күнделікті өмір сүру стилі, яғни қаржылық және символдық капитал қажет. Өйткені, сәйкестік – адамның күнделікті өмірінің нақты кеңістігінде де, виртуалды мәнділікте де қозғалысының жемісі. Осылайша, сәйкестіктер біртұтас, тұрақты бола алмайды, өйткені олар қарама-қарсы дискурстардың, тәжірибелердің және ұстанымдардың қиылысында жатыр. Олар үнемі трансформация процесінде болады. С.Холл үшін сәйкестік онтологиясы ең алдымен оның потенциалдылығында, үздіксіз дамуында көрінеді.

Жоғарыда аталған мәселеге дәлел ретінде, респонденттердің барлығын дерлік алаңдатқан «мен өзім кімін?» деген сұраққа жауап емес, «мен кім болуды қалаймын?», «мен кім бола аламын?», «өзімді басқаға қалай көрсете аламын?», «қоғамға мен өзімді қалай таныстырамын?» деген ойлар маңызды екені анықталды. Бұл ойларды З.Бауманның пайымдауымен түсіндірсек, «ғасырдың аяғында адамдарды азаптайтын мәселе таңдалған болмысты қалай иемдену және оны басқаларды тануға мәжбүрлеуде емес, қандай болмысты таңдауда және оны қалай білуде, егер бұрын таңдалған тұлға құндылығын жоғалтса немесе оның еліктіргіш қасиеттерінен айырылса, уақытында басқа таңдау жасауға болады. Осы мәселенің шеңберінде, негізгі және ең алаңдататын мәселе – таптың немесе қабаттың қатаң шекарасында өз орнын қалай табуға және оны тапқаннан кейін, стигмаға ұшыраудан аулақ болу, себебі адамды оның осыншама қиыншылықпен енген шекарасы көп ұзамай жойылады деген күдік алаңдататыны сөзсіз. Еркін таңдау идентификацияны мінез-құлықтан немесе «күтілетін мінез-құлықтан» жеке орындалған әрекетке айналдырады (Vinson, 2014) [21, б. 426-432]. Әрине, сәйкестікті таңдау әрқашан тікелей және саналы емес, ол жанама, дұрыс ойластырылмаған және жасырын болуы мүмкін. Демек, баласыз болуды таңдау еркіндігінің көрінісі, адамның репродуктивті құқықтарын жүзеге асыру нұсқасы деуге болады.

Қорытынды және тұжырымдама

Қазақстандық қоғамда «ана болу – әйелдің басты міндеті» саналады. Зерттеуімізде дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің ерікті баласыз болуды таңдауы – қаншалықты әлеуметтік стигмаға ұшырайтынының теориялық эмпириялық, дәлелдерге сүйене отырып, олардың күнделікті өміріне ықпалын зерттедік. Жүргізілген әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері әйелдердің шешім қабылдау практикасы күрделі жағдайлардың нәтижесі екені анықталды. Сонымен қатар әйелдердің еркін баласыз өмірді таңдауы –

жасы мен денсаулық, отбасылық, әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты болғандығын көрсетті.

Зерттеу нәтижелерімізде әйелдердің баласыз еркін өмір стилін қалай және не себепті таңдағаны талдана отырып, балалы болудан ерікті түрде азат болудың екі жолын көрсетеді: *белсенді және пассивті шешім қабылдағандар*.

Зерттеу арқылы алынған нәтижелер негізінде әйелдің жастық және отбасы-некелік мәртебесі яғни, заңды некеде болмауы әйелдердің баласыз өмірді таңдау туралы шешіміне қалай ықпал еткені көрсетілді.

Белсенді түрде шешім қабылдаушылар негізінен 20-36 жас аралығындағы әйелдер. Мұндай әйелдер тобы өздерінің баласыз өмір стилін бағалай отырып, балалы болуды өміріндегі «ең ауыр құрбандық» ретінде санайды. Бұл топтағы әйелдер қоғамның «жақсы» ана болу үмітіне сәйкес келмесе, аналық өмірді қорқыныш ретінде санайтындар.

Ерікті баласыздықтың әйелдердің өмір салты мен өмірлік стиліне қалай ықпал еткен себептерін анықтадық: 40 жастан асқан әйелдердің өмірлік жағдайларға байланысты баласыз болуы – олардың алдыңғы сәтсіз отбасылық тәжірибелеріне негізделгені анықталды.

Бұдан байқағанымыз, респонденттеріміздің ана болуға деген көзқарасы уақыт өте келе өзгереді, сондықтан 20 мен 36 жастағы әйелдерге баласыз болу туралы шешім қабылдау жеңіл болған.

Зерттеуші ретінде бізді таңғалдырған мәселе, 30-36 жастағы респонденттерде ерікті баласыздыққа, өмір бақи баласыз өтуге қатысты екіұшты ойлары байқалды, себебі жас шағында қабылданған баласыз өмір сүремін деген шешім әйелдің бала туу жасындағы жасына байланысты қабылданған шешімнен өзгеше болып өзгеруі әбден мүмкін (DeLyser, 2011) [22, б. 66–74]. Осы бағытты ұстанған әйелдер баладан азат болу ниетіне дәл қазіргі сәтте берік болғанымен, бірақ олар әлі репродуктивті жаста болғандықтан, алдағы уақытта олардың ойлары мен жағдайлары өзгеруі мүмкін екенін мойындады.

Сонымен қатар зерттеуге қатысқан әйелдердің көбі заңды некеде болмауына байланысты, баласыз болуды таңдауға әкелген әлеуметтік шектеулерге баса назар аударып, пассивті жолды таңдағандар, сондай-ақ белсенді шешім қабылдағандар да ана болмау туралы шешімінде өмірлік қиын жағдайлар шешуші рөл атқарғанын мойындады. Әйелдер баласыз болудың себептерін талқылаған кезде өздерінің бостандығы мен автономиясының артықшылықтарына көп көңіл бөлді. Зерттеу нәтижелерінің қорытындылары, баласыз әйелдердің ана болуды «өзін-өзі тануға, жеке басының еркіндігіне және отбасылық бақытқа кедергі» деп түсіндіруінің себебін көрсетті.

Респонденттердің жартысынан көбі саяхаттауға, үздіксіз тұлғалық даму үшін, «*еркін тұрып және еркін жүру*» өмірлік салтын ұстанушылар. Респонденттеріміз өздерінің уақытын білім алуға, мансаптық жолда өсуге, тұлғаның жеке бас еркіндігін сақтағысы келетіндеріне баса назар аударды (Park, 2005) [23, б. 372-402]. Әйелдер баласыз өмірдің артықшылықтарын – әлеуметтік белгіленген артықшылықтармен салыстырған кезде, олар ана болмауды жөн көрді (Martinez, 2010) [24, б. 51].

Зерттеу нәтижелеріміз респонденттердің ана болуды үлкен жауапкершілік санайтынын, отбасында әйел балалы болған жағдайда, мансаптық даму жолында өз мақсаттары мен ұмтылыстарынан бас тартады деген пікірді ұстанды.

Сонымен қатар әйелдер үшін әлеуметтік мәселенің бірі – жұмыспен отбасы арасындағы теңсіздіктің яғни, шиеленістің орын алуы (Park, 2002) [25, б. 21–45] туралы ойларды дәлелдеді, себебі бала босанғасын декреттік демалыста жоғары жалақы төленетін еңбек нарығындағы орнын сақтай алмау қаупінің жоғары екенін немесе жалақының аз мөлшерде төленуі сияқты шектеулер мен қысымның болуы мүмкіндігін айтты. Балалы болып, ана атануға байланысты эмоциялық тәуекелдер қоғам тарапынан әйелдерге деген әлеуметтік шектеудің бар екенін растады.

Әрине, респонденттер өздерінің ерікті баласыздықты таңдауын ішінара өзімшілдік сезімінен туындағанын жасырмады. Зерттеу нәтижелері, баладан еркін болу – әйелдердің таңдаудан гөрі, шектеулерін көрсетіп отыр.

Алайда, отандық әлеуметтану зерттеулері – болашақта әйелдердің баласыз болуды таптық, ұлттық, діни ерекшеліктері сияқты критерийлерге негізделген зерттеулерді қажет етеді.

Тағы айта кететін жәйт, отандық әлеуметтануда баласы жоқ ерлерге арналған зерттеулер өте тапшы, себебі көп жағдайда біз, басты назарды әйелдерге аударамыз. Ал, ерлердің отбасындағы баласыздыққа қатысты шешімінде кездесетін диадикалық тәжірибелерін елемейміз, дегенмен уақыт өте келе әйелдердің шешім қабылдау практикасын тереңірек зерттеу – жас пен өмірлік жағдайдың әйелдің шешім қабылдау процестеріне қалай ықпал ететіндігі туралы қызықты заңдылықтарды ашуы мүмкін.

Зерттеу тұжырымдарымызға сүйене отырып, ерікті баласыз болу феномені – ірі мегаполистердегі жаңа тенденциялардың бірі екендігін айқындадық, дегенмен қазақстандық қоғамдағы ерікті баласыздық («чайлдфри») құбылысы батыстағы классикалық үлгідегі түсініктен өте алшақ. Қазақстандық «чайлдфри» пен батыстық «чайлдфри» арасындағы айырмашылық мәдени, әлеуметтік, философиялық аспектілердің тереңдігінде жатыр, себебі батыста бұл қозғалыс барған сайын қоғам тарапынан қабылданып, қолдау тапса, ал қазақстандық қоғамда ол үлкен сенімсіздіктерге және дәстүрлі талаптар мен әлеуметтік қысымға ие.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қоғамдық күтулер батыс елдерінде әйелдің тұрмыс құруы, мансаптық өсу жолына тұлғаның жеке таңдау еркіндігі деп қарайды, сол себепті еркін баласыздық мәселесі, баладан азат өмір оң көзқараста қабылданады.

Әлеуметтік өзекті мәселенің бірі – «кеш ана болу» немесе «кешіктірілген ана болу» құбылысының қоғамда белең алуы.

«Кеш ана болу» жаңа құбылыс ретінде балалы болу ниетінде туындайтыны және сол қолайлы уақытты «күткендер» арасындағы симбиоздың бір түрі бола отырып, ерікті баласыз нысандарының бірі ретінде әрекет етуі мүмкін.

Ал, қазақстандық қоғамда «еркін баласыздықты» ұстану қоғам тарапынан әйелдерді кінәлау мен қоғамдық қысыммен бетпе-бет келіп отыр.

Зерттеуге қатысқан респонденттердің барлығы бірдей Қазақстан мәдениеті мен қоғамында ерікті баласыздықты («чайлдфри») адам табиғатына қарсы келетін аномия яғни, нормадан ауытқу сонымен қатар болашақта отбасы-неке қатынастарын бұзады деген қоғамдық пікірмен толықтай келісті.

«Ерікті баласыздық» («чайлдфри»), «баладан азат», «баладан еркін» көзқарас жүйесінің әлеуметтік мәні мен ұғымы нақтыланды. Зерттеуге қатысқан респонденттер тарапынан аталған ұғымдар: «баласыз өмірдің рахатын көру», «баласыз өзін-өзі тұлғалық дамыту», «баласыз еркін өмір сүру, «еркін саяхаттау» түсініктерімен байланысты болды.

Әлеуметтанулық зерттеу нәтижелеріне сәйкес, жастық көрсеткіші 20 мен 32 жас аралығындағы респонденттер сұқбат барысында «балалы болу үшін» өз қаржылық ресурстарын, денсаулығы мен уақытын босқа шығындағылары келмейді, себебі олар үшін отбасы деңгейінде жеке тұрғын үй, материалдық жағдайға қанағаттану идеясы, жауапкершілікті бөлу сипаты, ерімен рөлдік позицияларының үйлесімділігі, демалыс ерекшеліктерімен неке беріктігі маңызды. Баласыз әйелдердің идеологиясы мынадай дәлелге негізделгені анықталды: «бала – қоғамдық белсенділікке кедергі жасайды». Мәселені талдай отырып, шетелдік бірқатар ғалымдар «ерікті» баласыз деп аталатын дағдарыс қоғамымыздың қорғалмаған аймақтары – балалық, аналық, ата-аналық шақтарды ең көп зардап шеккен деформацияның кері жағы екенін көрсетеді. Ал, Қазақстан контексіндегі «ерікті баласыз» құбылысын түсіну мәжбүрлі баласыздыққа негізделген өмірлік сценарийді өзгертуге болады деп болжауға негіз береді, ал жеке даму процесіне негізделген ерікті баласыз болу – болашақта әлем бейнесін қайта қарастыру, дәстүрлі отбасын қайта құру параметрімен ауыстырылатыны сөзсіз.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ф.М. Аширбаева – зерттеу жұмысының теориялық және эмпириялық концепциясын құру; зерттеу негізінде алынған нәтижелерді өңдеу және интерпретациялау, сонымен қатар зерттеу мазмұнын сыни тұрғыдан қайта зерделеу.

Б.Ж. Смағамбет – мақаланың теориялық-әдіснамалық тұжырымдамасын, эмпириялық зерттеудің концепциясын және алынған мәліметтерді интерпретациялаудың бағыттарын айқындау, мақаланың ғылыми редакциясы.

Әдебиеттер тізімі

1. В Казахстане есть чайлдфри, но это не влияет на демографическую ситуацию. [Электронный ресурс] – URL: <https://ranking.kz/reviews/socium/v-kazahstane-est-chayldfri-no-eto-ne-vliyaet-na-demograficheskuyu-situatsiyu.html> (дата обращения: 15.03. 2024)
2. Veevers J. E, Jean E. Childless by choice. – Canada: Toronto: Butterworths. – 1980. – 10 p.
3. Leroux Marie-Louise., Pestieau Pierre., Ponthiere Gregory."Childlessness, childfreeness and compensation" . // Social Choice and Welfare. – 2022. – Vol. 59. – P. 1–35. DOI:10.1007/s00355-021-01379-y
4. Blackstone A. Childless...or childfree? . // Contexts. – 2014. Vol. 3. – P. 68–70. doi.org/10.1177/1536504214558221
5. Avellar S., Smock P. J. Has the price of motherhood declined over time? A Cross-Cohort Comparison of the Motherhood Wage Penalty. // Journal of Marriage and the Family. – 2003. - Vol. 65(3). – P. 597-607. DOI:10.1111/j.1741-3737.2003.00597.x

6. Женщины в Казахстане образованнее мужчин - бюро нацстатистики [Электронный ресурс] // <https://ru.sputnik.kz/20210305/Zhenschiny-v-Kazakhstane-obrazovannee-muzhchin---byuro-natsstatistiki--> (дата обращения: 01.02.2022).
7. Braelin S., Krista B. "It's the Choices You Make That Get You There": Decision-Making Pathways of Childfree Women. // Michigan Family Review. – 2014. – Vol. - 18(1). – P. 1-22. DOI:10.3998/mfr.4919087.0018.102
8. Stewart M., Blackstone A. Choosing to be childfree: Research on the decision not to parent // Sociology Compass. – 2012. – Vol. 6/9. – P. 718-727. DOI:10.1111/j.1751-9020.2012.00496.x
9. Қазақстанда 300 мың сүрбойдақ пен тұрмысқа шықпаған 700 мың қыз бар [Электрондық ресурс] – URL: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstanda-300-myin-surboydak-pen-turmyyska-shyikpagan-700-267405/ (жүгінген күні: 13.01.2016)
10. Arendell T. Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship. // Journal of Marriage and the Family. – 2000. – Vol. 62. – P. 1192–1207. DOI:10.1111/j.1741-3737.2000.01192.x
11. McQuillan J., Greil A., Shreffler K., Tichenor V. The importance of motherhood among women in the contemporary United States. // Gender & Society. – 2008. – Vol. 22. – P. 477-496. DOI:10.1177/0891243208319359
12. Nakano Glenn E., Chang G., Forcey L. R. Mothering: Ideology, experience, and agency. – New York, NY: Routledge. – 1994. – 20 p.
13. Callan VJ. Childlessness and partner selection. J. Journal of Marriage and the Family. – 1983. – Vol 45. – P. 181. DOI:10.1504/IJMOM.2018.10016852
14. Rosemary G. Childfree And Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women. // Gender and Society. – 2003. - Vol. 17 (1). – P. 122-136. DOI 10.1177/0891243202238982
15. Morell C. Saying no: Women's experiences with reproductive refusal. // Feminism and Psychology. – 2000. – Vol. 10. – P. 313-322. DOI:10.1177/0959353500010003002
16. Abma C., Martinez, G. Childlessness among older women in the United States: Trends and profiles. // Journal of Marriage and the Family. – 2016. – Vol. 68. – P. 1045-1056. DOI:10.1111/j.1741-3737.2006.00312.x
17. Mezey N. New choices, new families: How lesbians decide about motherhood. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press. // Journal of Marriage and Family. – 2008. – Vol. 71(5). – P. 1350 – 1352. - Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/286601239_New_choices_new_families_How_Lesbians_decide_about_motherhood
18. Morell C. M. Unwomanly conduct: The challenges of voluntary childlessness. – New York, NY: Routledge. – 1994. – 10 p.
19. Miettinen A., Rotkirch A., Szalma I., Donno, A. and Tanturri, M. L. Increasing childlessness in Europe: Time trends and country differences. // Stockholm: Stockholm University FamiliesAndSocieties Working Paper. – 2015. – Vol. 33. DOI: <https://doi.org/10.18203/2394-6040.ijcmph20230921>
20. Гидденс Э. Ускользящий мир : как глобализация меняет нашу жизнь. – М.: Весь Мир. - 2004. – 120 с.
21. Vinson C., Mollen D., Smith N. Perceptions of childfree women: The role of perceivers and targets' ethnicity. // Journal of Community and Applied Social Psychology. – 2010. – Vol. 20. – P. 426-432. DOI:10.1002/casp.1049

22. DeLyser G. At midlife, intentionally childfree women and their experiences of regret. // *Clinical Social Work Journal*. – 2011. – Vol. 40. – P. 66–74. DOI:10.1007/s10615-011-0337-2

23. Park K. Choosing childlessness: Weber's typology of action and motives of the voluntarily childless. // *Sociological Inquiry*. – 2005. – Vol. 75 (3). – P. 372-402. DOI:10.1111/j.1475-682X.2005.00127.x

25. Martinez G., Daniels K., Chandra A. Fertility of men and women aged 15-44 years in the United States: National Survey of Family Growth 2006-2010. // Department of Health and Human Services. – 2012. – Vol. 22. – P. 51. - Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/229162935_Fertility_of_men_and_women_aged_15-44_years

25. Park K. Stigma management among the voluntarily childless. // *Sociological Perspectives*. -2002. – Vol. 45(1). – P. 21–45. DOI:10.1525/sop.2002.45.1.21

Ф.М. Аширбаева, Б.Ж. Смагамбет

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Женская практика принятия решений: от вынужденной бездетности к добровольной бездетности

Аннотация. В статье рассматривается феномен выбора женщинами добровольной бездетности в контексте казахстанского общества. В статье, основываясь на эмпирических и теоретических доказательствах, исследовано, насколько подвержен социальной стигме выбор добровольной бездетности в казахстанском обществе, где «материнство» считается обязательным, и как это влияет на повседневную жизнь женщин.

Исследование основано на целевой квотной выборке, включающей 15 женщин из Казахстана в возрасте от 20 до 55 лет, которые считают себя добровольно бездетными. Для формирования выборки был использован метод «снежного кома».

Практическая значимость результатов исследования заключается в дифференциации факторов, способствующих бездетности женщин, рассмотрении преимуществ добровольной бездетности, издержки материнства и причин выбора бездетности. При этом в ходе исследования установлена вариативность решения женщин быть бездетными в зависимости от их возраста, семейного положения, состояния здоровья, уровня образования и профессиональной деятельности. Глубокое понимание феномена добровольной бездетности («чайлдфри») в казахстанском обществе дает основание предполагать, что возможно изменение жизненных сценариев, основанных на бездетности, и в процессе развития как личности бездетность заменяется параметром формирования традиционной семьи и переосмысление образа мира.

Ключевые слова: вынужденная бездетность («чайлдфри»), добровольная бездетность, активно принимающие решение, пассивно принимающие решения, принудительное материнство, отсроченное материнство.

F.M. Ashirbayeva, Smagambet B.Zh.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Women's decision-making practices: from forced childlessness to voluntary childlessness

Abstract. The article examines the phenomenon of women choosing voluntary childlessness in the context of Kazakh society. The article employs both empirical and theoretical evidence, the article examines how vulnerable the choice of voluntary childlessness is to social stigma in Kazakh society, where "motherhood" is considered mandatory, and how this affects women's daily lives.

The study is based on a targeted quota sample of 15 women from Kazakhstan aged 20 to 55 who consider themselves voluntarily childless. The "snowbal" method was used to form the sample.

The practical significance of the research results is based on women's decisions regarding the factors contributing to childlessness: the advantages of voluntary childlessness, the reasons for choosing childlessness were considered. At the same time, the study showed the variability of women's decisions to be childless depending on their age, marital status, health, level of education, and professional activity. A deep understanding of the phenomenon of voluntary childlessness ("childfree") in Kazakhstani society gives grounds to assume that it is possible to change life scenarios based on childlessness, and in the process of development as a person, childlessness is replaced by the parameter of forming a traditional family and rethinking the image of the world.

Keywords: forced childlessness ("childfree"), voluntary childlessness, active decision-makers, passive decision-makers, compulsory motherhood, delayed motherhood

References

1. V Kazakhstane yest' chayldfri, no eto ne vliyayet na demograficheskuyu situatsiyu [Elektronnyy resurs] [There are childfree people in Kazakhstan, but this does not affect the demographic situation]. [Electronic resource]. <https://ranking.kz/reviews/socium/v-kazahstane-est-chayldfri-no-eto-ne-vliyaet-na-demograficheskuyu-situatsiyu.html> (date accessed: 15.03. 2024) [In Russian]
2. Veivers J. E, Jean E. (1980). Childless by choice. Canada, Toronto: Butterworths.
3. Leroux Marie., Pestieau P., Ponthiere G. Childlessness, childfreeness and compensation, *Social Choice and Welfare*, 59, 1–35 (2022).
4. Blackstone A. Childless or childfree? *Journal of Contexts*, 3, 68–70 (2014).
5. Avellar S., Smock P. J. Has the price of motherhood declined over time? A Cross-Cohort Comparison of the Motherhood Wage Penalty, *Journal of Marriage and the Family*, 65(3), 597-607 (2003).
6. Zhenshchiny v Kazakhstane obrazovanneye muzhchin - byuro natsstatistiki [Elektronnyy resurs] [Women in Kazakhstan are more educated than men - national statistics bureau]. [Electronic resource]. <https://ru.sputnik.kz/20210305/Zhenshchiny-v-Kazakhstane-obrazovanneye-muzhchin-byuro-natsstatistiki--> (date accessed: 01.02.2022) [In Russian]
7. Braelin S., Krista B. "It's the Choices You Make That Get You There": Decision-Making Pathways of Childfree Women, *Michigan Family Review*, 18(1), 1-22 (2014).
8. Stewart M., Blackstone A. Choosing to be childfree: Research on the decision not to parent, *Sociology Compass*, 6/9, 718-727 (2012).

9. Kazakhstanda 300 miñ sürboydak pen turmıska ııqpağan 700 miñ kız bar [Elektronnyy resurs] [There are 300 thousand bachelors and 700 thousand unmarried girls in Kazakhstan]. [Electronic resource]. https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstanda-300-myin-surboydak-pen-turmyska-shyikpagan-700-267405/ (date accessed: 13.01.2016) [In Kazakh]
10. Arendell T. Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship, *Journal of Marriage and the Family*, 62.1192–1207 (2005).
11. McQuillan J., Greil A., Shreffler K., Tichenor V. The importance of motherhood among women in the contemporary United States, *Gender & Society*, 22, 477-496 (2008).
12. Nakano Glenn E., Chang G., Forcey L. R. (1994) *Mothering: Ideology, experience, and agency*. New York, NY: Routledge.
13. Callan V.J. Childlessness and partner selection. *J, Journal of Marriage and the Family*, 45, 181 (1983).
14. Rosemary G. Childfree And Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women, *Gender and Society*, 17 (1), 122-136 (2003).
15. Morell C. Saying no: Women's experiences with reproductive refusal, *Feminism and Psychology*, 10, 313-322 (2000).
16. Abma C., Martinez, G. Childlessness among older women in the United States: Trends and profiles, *Journal of Marriage and the Family*, 68, 1045-1056 (2016).
17. Mezey N. New choices, new families: How lesbians decide about motherhood Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, *Journal of Marriage and Family*, 71(5), 1350 – 1352 (2008).
18. Morell C. M. (1994). *Unwomanly conduct: The challenges of voluntary childlessness*. New York, NY:Routledge.
19. Miettinen A., Rotkirch A., Szalma I., Donno, A. and Tanturri, M. L. Increasing childlessness in Europe: Time trends and country differences, Stockholm: Stockholm University FamiliesAndSocieties Working Paper, 33, (2015).
20. Giddens E. Uskol'zayushchiy mir : kak globalizatsiya menyayet nashu zhizn' [The Slipping World: How Globalization Changes Our Life]. (Ves Mir., M, 2004, 120 p.). [In Russian]
21. Vinson C., Mollen D., Smith N. Perceptions of childfree women: The role of perceivers and targets' ethnicity, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 20, 426-432 (2010).
22. DeLyser G. At midlife, intentionally childfree women and their experiences of regret, *Clinical Social Work Journal*, 40, 66–74, (2011).
23. Park K. Choosing childlessness: Weber's typology of action and motives of the voluntarily childless, *Sociological Inquiry*, 75 (3), 372-402 (2005).
24. Martinez G., Daniels K., Chandra A. Fertility of men and women aged 15-44 years in the United States: National Survey of Family Growth 2006-2010, Department of Health and Human Services, 22, 51 (2012).
25. Park K. Stigma management among the voluntarily childless, *Sociological Perspectives*, 45(1), 21-45 (2002).

Авторлар туралы мағлұмат:

Ф.М. Аширбаева – әлеуметтік ғылымдар магистрі, әлеуметтану мамандығының PhD докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аккредитация және рейтинг бөлімінің сарапшысы, Янушкевич көшесі 6, Астана қ., Қазақстан.

Б.Ж. Смағамбет – хат-хабар авторы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Ф.М. Аширбаева – магистр социальных наук, докторант PhD специальности «Социология», Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, г. Астана, Казахстан.

Б.Ж. Смағамбет – автор для корреспонденции, кандидат социологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, г. Астана, Казахстан.

Information about authors:

F. Ashirbayeva – Master of Social Sciences, PhD candidate in Sociology, expert of the Department of Accreditation and Rating of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

B. Smagambet – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 04.21.31

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-539-561>

Научная статья

Роль использования западных и российских социальных сетей в доверии к правительству в постсоветских республиках

Джэйсон Гайнус¹, Омар Дауди¹, Сара Крейшан¹, Маха Шахер¹,
Кевин Вагнер²

¹Университет Шарджи (ОАЭ),

²Атлантический Университет Флориды (США)

(E-mail: jgainous@sharjah.ac.ae, omar.daoudi@sharjah.ac.ae, U23105708@sharjah.ac.ae,
U23103968@sharjah.ac.ae, kwagne15@fau.edu)

Аннотация. Способность правительств сохранять власть существенно зависит от их способности управлять потоком информации для общественности. В то время как традиционно эти правительства контролировали традиционные СМИ, рост социальных сетей создал новые вызовы. В этом исследовании используются данные репрезентативного опроса, чтобы изучить, как различные платформы социальных сетей, в частности, Facebook и ВКонтакте, влияют на общественное доверие к центральным и местным властям в Казахстане, Кыргызстане и Грузии. Исследования показали, что в этих странах Facebook, как правило, транслирует антиправительственные сообщения, в то время как российская платформа ВКонтакте распространяет проправительственный контент. Это различие приводит к разным отношениям к доверию к правительству в зависимости от использования платформы. Наши результаты показывают, что использование Facebook отрицательно связано с доверием к центральным и местным властям в этих странах, в то время как использование ВКонтакте, как правило, оказывает противоположный эффект. Наши выводы подчеркивают важность понимания нюансов, которые социальные сети играют в формировании политических настроений и доверия к правительству в постсоветских странах.

Ключевые слова: использование социальных сетей, доверие к правительству, Facebook, ВКонтакте, постсоветские государства, Казахстан, Кыргызстан, Грузия.

Введение

Изучение использования социальных сетей пересекается с несколькими академическими дисциплинами, включая политологию, исследования коммуникаций, социологию и информационные технологии. Например, политология изучает влияние социальных сетей на политическое поведение, общественное мнение и демократические процессы, в то время как дисциплина коммуникации фокусируется на роли социальных сетей в формировании дискурса и распространении информации. Эти междисциплинарные аспекты использования социальных сетей подчеркивают многообразные роли, которые социальные сети играют в различных политических контекстах и их влияние на общественную динамику. Хотя платформы социальных сетей демократизируют доступ к информации, они не являются по своей природе демократическими или недемократическими. Вместо этого они служат инструментами, которые политические акторы могут использовать для различных целей, включая, парадоксально, преследование нелиберальных целей [1].

В демократических контекстах социальные сети стали неотъемлемой частью политического ландшафта, значительно усиливая политическое участие и активность. Платформы, такие как Facebook, X и TikTok, способствуют прямой коммуникации между политическими лидерами и гражданами, повышают прозрачность и предоставляют пространство для общественных дебатов и обсуждений. Они снижают барьеры для политического участия, способствуя мобилизации на местах и позволяя гражданам удобнее участвовать в политическом дискурсе [2]. Во время избирательных кампаний платформы социальных сетей используются для точного нацеливания на избирателей, распространения политических сообщений и мобилизации сторонников [3]. Однако использование социальных сетей сопряжено с вызовами, такими, как распространение дезинформации, эхо-камеры и алгоритмические предвзятости, которые могут подрывать информированное политическое принятие решений.

В недемократических контекстах социальные сети часто подвергаются строгому государственному контролю и надзору. Авторитарные режимы используют платформы социальных сетей для пропаганды государственных нарративов, мониторинга диссидентских голосов и формирования общественного мнения в соответствии с интересами правительства. Такие методы, как отключение интернета, различные виды цензуры и использование правительственных троллей и ботов, являются обычным делом для сохранения доминирования в цифровом пространстве [4]. Например, цензура в Китае представляет собой уникальный парадокс, когда правительство позволяет индивидуальную критику, но систематически подавляет коллективное выражение мнений. Этот стратегический подход, часто называемый "пористой цензурой", позволяет населению частично выражать недовольство, что может смягчить потенциальное напряжение, предоставляя выход для личных жалоб [5].

Таким образом, в ответ на влияние западных социальных сетей авторитарные режимы разработали и продвигают свои собственные платформы социальных сетей, чтобы противодействовать этой угрозе. Например, российская ВКонтакте, китайские

Weibo и WeChat служат яркими примерами платформ, выравненных с государством и предназначенных для предоставления альтернатив западным социальным сетям. Эти платформы подвергаются строгому государственному надзору, что позволяет властям контролировать поток информации и мониторить активность пользователей. В России, например, ВКонтакте сыграла важную роль в распространении государственных нарративов и подавлении оппозиционных движений путем цензуры контента и координации онлайн-кампаний [6].

Влияние российских платформ социальных сетей выходит за пределы России, особенно в страны Центральной Азии, такие, как Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и другие. В этих регионах ВКонтакте и другие российские платформы популярны из-за исторических связей, языковых сходств и культурных связей. Эти платформы, вероятно, предоставляют российскому правительству средства для мягкой силы и поддержания влияния на постсоветские государства. Например, присутствие российских социальных сетей в Центральной Азии позволяет распространять пророссийские нарративы и контролировать местные политические события, таким образом, способствуя укреплению геополитических интересов России в регионе [7], [8]. Стратегическое использование социальных сетей в этих странах подчеркивает более широкий конкурс между западным и российским цифровым влиянием, при этом каждая платформа, вероятно, использует технологии для формирования политических результатов и общественного мнения в свою пользу, а также для получения возможной коммерческой выгоды.

Что касается доверия и использования социальных сетей, то рост социальных сетей трансформировал ландшафт политической коммуникации и общественного восприятия, особенно в том, как граждане доверяют своим местным и национальным правительствам. Платформы социальных сетей, включая Facebook и ВКонтакте, стали центральными аренами для политического дискурса [9], предоставляя беспрецедентные уровни вовлеченности и обмена информацией. Однако эта трансформация также внесла новые сложности в отношения между правительствами и гражданами. Восприятие доверия к правительству, которое является ключевым элементом для стабильности и легитимности любой политической системы, все чаще формируется взаимодействиями и контентом, встречающимся в социальных сетях.

В демократических обществах социальные сети как усилили, так и бросили вызов общественному доверию к правительству. С одной стороны, платформы социальных сетей предоставляют гражданам прямой доступ к правительственной информации и площадку для выражения своего мнения, что может способствовать чувству прозрачности и ответственности. Правительства могут использовать социальные сети для прямой коммуникации с общественностью, предоставления актуальной информации и реагирования на вопросы граждан, таким образом укрепляя доверие через воспринимаемую открытость и отзывчивость [10]. Во время кризисов или чрезвычайных ситуаций способность правительств быстро распространять информацию через социальные сети может повысить доверие общественности к их компетенции и приверженности общественной безопасности.

Тем не менее, те же самые социальные сети могут также способствовать снижению доверия к правительству. Быстрое распространение дезинформации, часто усиливаемой алгоритмами социальных сетей, может привести к путанице, цинизму и скептицизму по отношению к государственным институтам [11]. Отрицательные новости, скандалы и критические нарративы, кроме того, как правило, распространяются быстрее и шире, чем позитивная информация, что может исказить общественное восприятие и подрвать доверие как к местным, так и к национальным правительствам [12]. В недемократических контекстах влияние социальных сетей на общественное доверие к правительству формируется степенью государственного контроля и манипуляции этими платформами. Авторитарные режимы, осознавая силу социальных сетей в мобилизации протеста и распространении альтернативных нарративов, разработали стратегии использования и контроля этих платформ для сохранения своей власти [13]. Согласно [14], авторитарные режимы могут формировать общественное восприятие и поддерживать видимость легитимности, даже в условиях массовой коррупции или нарушений прав человека, контролируя поток информации в социальных сетях. В гибридных режимах, которые сочетают в себе черты как демократических, так и авторитарных систем, влияние социальных сетей на доверие к правительству особенно сложно. В странах, таких, как Казахстан и Кыргызстан, где распространены как западные социальные сети, такие, как Facebook, так и российские платформы, такие, как ВКонтакте, граждане подвергаются воздействию различных источников информации. Это создает динамичную среду, где восприятие доверия к правительству может сильно варьироваться в зависимости от используемой платформы и доминирующих на ней нарративов. Двойное влияние западных и российских социальных сетей в этих гибридных режимах подчеркивает более широкую борьбу за контроль над общественным восприятием и политической легитимностью в этих политических контекстах.

Используя данные опросов из Казахстана, Кыргызстана и Грузии, исследование анализирует, как Facebook и ВКонтакте влияют на общественное доверие к центральным и местным правительствам. Результаты показывают, что существует заметное различие в уровнях доверия к правительству в зависимости от используемой платформы. Использование Facebook связано с уменьшением доверия к правительству, тогда как использование ВКонтакте связано с увеличением доверия. Эти результаты подчеркивают важность понимания различных ролей, которые социальные сети играют в формировании политического доверия в постсоветских странах.

Восприятие доверия к правительству

Доверие – это сложное понятие, охватывающее несколько дисциплин, включая психологию, социологию, политологию, управление, коммуникацию, экономику и даже здравоохранение ([15], [16], [17], [18], [19], [20] и [21]). Хотя более широкая литература о доверии расширилась с 1970-х годов [22], эмпирические исследования, непосредственно касающиеся доверия в области коммуникации и политической коммуникации, начали появляться в 1950-х годах.

Понятие доверия остается несколько нечетким [23], однако несколько ученых попытались предложить более точные определения. Например, [24] описывают доверие

как по своей сути относящиеся к отношениям, включающим готовность человека подвергнуть себя уязвимости перед другим человеком, группой или институтом, которые обладают потенциалом причинить вред в определенной области. Существует два типа политического доверия: общее и индивидуальное. Общее политическое доверие относится к общему убеждению в том, что система отзывчива и будет действовать надлежащим образом без постоянного контроля [25], в то время как индивидуальное политическое доверие фокусируется на конкретных характеристиках политических деятелей, которые могут способствовать или подрывать доверие к правительству [26].

При рассмотрении понятия и определения доверия важно отметить, что некоторые ученые различают доверие и уверенность в литературе. Доверие считается имеющим психологическое измерение, поскольку оно переживается на индивидуальном уровне, тогда как уверенность ассоциируется с показателями эффективного управления [27]. Несмотря на это различие, литература признает, что эти понятия тесно взаимосвязаны. Соответственно, в этом исследовании доверие и уверенность рассматриваются как взаимозаменяемые термины.

Изучение доверия к правительствам приобрело все большее внимание на глобальном уровне, и различные кейс-стадии подчеркивают важность этого аспекта современного политического дискурса. Некоторые ученые утверждают, что доверие к правительствам неуклонно снижается в демократических странах [28],[29]. Однако другие исследователи считают, что это воспринимаемое снижение преувеличено, с минимальными статистически значимыми доказательствами, подтверждающими это утверждение, особенно в странах ОЭСР [30]. Rauh также предполагает, что эти исследования часто опираются на сравнения с идеализированным прошлым, что делает идею о снижении доверия сомнительной. Кроме того, [31] отметили, что доверие к правительствам имеет тенденцию к колебаниям из-за различных факторов, включая отсутствие всеобъемлющих данных из стран за пределами США и Европы. Более недавно [32] подчеркнули, что доверие, как правило, проявляет средне- и долгосрочную стабильность, с возможной краткосрочной волатильностью в зависимости от политического контекста.

Этот спор был дополнительно усилен введением Web 1.0, Web 2.0 и недавно Web 3.0, которые вводят такие инновации, как сервисы, основанные на искусственном интеллекте, и децентрализованную архитектуру данных [33]. [34] подчеркивает, что цифровизация и глобализация значительно сдвинули внимание обратно к изучению политического доверия. Многие ученые изучали, как эти цифровые достижения влияют на восприятие гражданами доверия к правительству. Некоторые сосредоточились на роли социальных сетей в формировании политического доверия, прозрачности и поляризации [35],[36]. Другие исследовали влияние электронного правительства, в частности, как интернет-услуги общественного обслуживания влияют на доверие к правительству [37]. Кроме того, некоторые исследователи подошли к этой проблеме, сосредоточившись на этнических меньшинствах и доминирующих группах [38], [39].

Эти цифровые изменения внесли инновационные методы, которые меняют то, как правительства и политические институты взаимодействуют с общественностью [40]. Однако, как отмечают [11], распространение дезинформации, политического цинизма

и политической недоверности, особенно в условиях кризисов, подрывает качество доверия. В результате стремительное расширение цифровых платформ и продуктов вызвало дискуссии вокруг теории интернет-регулируемого, что привело к концепции пост-публичной сферы. [41] описывает это как состояние, в котором платформизация цифровых технологий и новые практики регулирования оказали дестабилизирующее воздействие на демократию.

Анализ вопроса о доверии к правительству в цифровую эпоху становится все более актуальным, особенно в различных демократических контекстах по всему миру. Анализ доверия через различные переменные может служить индикаторами политической легитимности и стабильности. Низкий уровень доверия может иметь значительные реальные последствия, так как демократические системы не могут существовать без поддержки большинства граждан [28]. Например, основное недовольство может привести к возможной революции, что, в свою очередь, дестабилизирует социальный и политический порядок. [42] утверждают, что, когда граждане теряют доверие к своим правительствам, они менее склонны соблюдать законы и более склонны к политической конфронтации и насилию, что еще больше дестабилизирует страну.

Литература по вопросу доверия к правительствам в контексте постсоветских стран подчеркивает сложное взаимодействие между историческими наследиями, политическими структурами и современными социальными динамиками. Однако роль социальных сетей, особенно западных платформ, таких как Facebook, и российских платформ, таких как ВКонтакте, в формировании этих динамик доверия до сих пор недостаточно исследована. Исследования показали, что социальные сети могут существенно влиять на политические настроения и общественное доверие, формируя поток информации и характер политического дискурса [43], [44], [45]. Facebook, с его глобальным охватом, часто служит платформой для западных либеральных ценностей и нарративов, в то время как ВКонтакте, глубоко встроенная в российскую цифровую экосистему, отражает политическую и культурную реальность региона [46],[47]. Несмотря на потенциальное влияние этих платформ на доверие к правительству, существует заметный дефицит исследований, непосредственно изучающих, как их использование влияет на восприятие легитимности и стабильности в постсоветских странах. Этот пробел в литературе значителен, учитывая растущую важность цифровой коммуникации в этих обществах и возможные последствия для демократического управления и общественного сплочения [48].

В заключение, восприятие доверия к правительству является критически важной областью исследования, особенно в контексте постсоветских стран, где исторические, политические и культурные факторы уникально влияют на общественное доверие. Роль социальных платформ, таких как Facebook и ВКонтакте, в формировании этих восприятий имеет особое значение. Facebook, преимущественно западная платформа, и ВКонтакте, российская аналог, предлагают контрастные среды, которые отражают различие геополитического влияния в этих регионах. Однако, несмотря на значительное влияние, которое эти платформы могут оказать на общественное доверие, существует заметный дефицит в академической литературе, посвященной этому вопросу. Лишь

немногие исследования систематически изучили, как использование этих платформ соотносится с доверием к местным и национальным правительствам [49]. Этот пробел особенно тревожит, учитывая растущую важность цифровой коммуникации в формировании политических настроений и поведения.

Цифровое потребление и социальные сети

Интернет стал важнейшей платформой для распространения информации, значительно изменив то, как информация распространяется и потребляется по всему миру [33]. Этот сдвиг оказал глубокое влияние на политическую сферу, где доступ к информации является жизненно важным для формирования общественного мнения, способствования политическому участию и влияния на восприятие доверия к правительству в зависимости от различных контекстуальных факторов. Способность интернета снижать барьеры для доступа позволила маргинализированным голосам выражать свои мнения, организовывать события и предлагать альтернативные интерпретации событий [50], [51], [52]. Кроме того, цифровые платформы могут служить катализатором политических изменений, способствуя организации протестов, раскрытию политических скандалов и поощрению гражданского участия, что может привести к значительным социальным и политическим потрясениям [53].

Помимо этих динамик, рост социальных сетей также открыл путь для появления новых классов и методов онлайн-участия [54]. Это включает в себя рост политических влиятельных лиц, которые формируют общественный дискурс на цифровых платформах [55], и рост онлайн-участия в журналистике, что позволяет гражданам напрямую участвовать в создании новостей [56]. Более того, создание и распространение контента, созданного пользователями, демократизировало производство информации, бросая вызов традиционным средствам массовой информации [57]. Кроме того, в недемократических контекстах интернет предоставляет пространство для гражданского общества участвовать в формах участия, которые могут быть ограничены оффлайн [58]. Пересечение этих событий подчеркивает преобразующий эффект интернета на политические процессы, что подчеркивает необходимость продолжать исследовать его эволюционирующую роль в формировании управления и общественного доверия.

Академический дискурс в литературе сосредоточен на концепциях и практиках цифровой политики через использование платформ социальных сетей в различных контекстах, включая TikTok, Facebook и X [59], [60], [52] [61]. Еще одним значительным направлением исследований является роль цифровых платформ в России, где исследования VK (ВКонтакте) показали, что увеличение использования коррелирует с протестной активностью [62]. Кроме того, другие исследования изучали взаимодействие между социальными сетями, политической оппозицией и выборами в Государственную Думу России в 2011 и 2016 годах, предлагая представления о влиянии этих платформ на избирательную динамику [63].

Например, [45] утверждают, что изучение предпочтений активистов оппозиции в отношении западных социальных сетей по сравнению с отечественными. Их исследование показывает, что эти платформы были ключевыми в распространении политической информации и мобилизации сторонников, несмотря на большее

количество пользователей на отечественных платформах. Эффективность западных социальных сетей в повышении политической осведомленности и организации протестов против предполагаемых фальсификаций на выборах подчеркивает вызовы, с которыми сталкиваются авторитарные режимы при контроле цифровой информации. Последующие усилия правительства по ограничению использования цифровых медиа подчеркивают продолжающуюся борьбу между государственным контролем и цифровым активизмом.

[63] расширяют это, подчеркивая значительное влияние социальных сетей на политическую оппозицию, демонстрируя, что российское правительство восприняло социальные сети, особенно западные платформы, такие, как Facebook и Twitter, как катализаторы демонстраций 2011-2012 годов против фальсификаций на выборах. Это восприятие угрозы привело к внедрению строгих мер по контролю за потоком цифровой информации, включая мониторинг онлайн-контента, блокировку веб-сайтов и преследование диссидентских блогеров, что эффективно подавило общественное недовольство и политическую мобилизацию к выборам 2016 года.

Обе работы коллективно подчеркивают преобразующий потенциал социальных сетей в авторитарных контекстах. Они иллюстрируют, как цифровые платформы могут бросать вызов государственным нарративам, способствовать политическому участию и мобилизовать оппозицию, даже в условиях строгого контроля. Ответ российского правительства на эти вызовы через усиление регулирования и контроля за цифровыми медиа отражает более широкие последствия для авторитарных режимов по всему миру, подчеркивая критическую роль цифровых медиа в современных политических процессах.

Похожие тенденции также были обнаружены в Центральной Азии, где исследования изучали социальные сети в контексте гражданских и политических свобод. Например, [7] обнаружил, что социальные сети стали критическим инструментом для коммуникации и мобилизации в Казахстане, Кыргызстане и Грузии, каждая из которых отражает уникальную социополитическую динамику. В Казахстане использование социальных сетей строго регулируется правительством, которое стремится контролировать поток информации, однако они остаются важной платформой для общественного дискурса, особенно среди молодежи, ищущей независимые источники новостей. Кыргызстан, напротив, предлагает относительно более свободную среду для социальных сетей, которые сыграли значительную роль в политической мобилизации, как это было видно во время Тюльпановой революции и последующих политических движений. Однако сохраняются вызовы, такие, как дезинформация и государственный надзор. Грузия, с другой стороны, использовала социальные сети как ключевую платформу для демократического участия, особенно во время выборов, хотя проблемы с дезинформацией и поляризацией продолжают представлять вызовы для её цифрового ландшафта. В целом социальные сети в этих постсоветских странах отражают сложное взаимодействие между контролем и свободой, причем их влияние тесно связано с политическим контекстом каждой страны.

Еще одно исследование, проведенное [8], исследует медиаландшафт в Центральной Азии, подчеркивая двойную роль медиа как платформы для общественного дискурса и инструмента политического контроля. Авторы подчеркивают значительные различия в свободе медиа в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане и Узбекистане, причем Туркменистан является крайне репрессивным, а Кыргызстан - более плюралистическим. Общей тенденцией в регионе является стремление правящих элит контролировать медианарративы и минимизировать иностранное влияние для сохранения политического господства. Несмотря на рост цифровых медиа, особенно среди молодежи, которые труднее регулировать, внедрение западных медийных моделей в значительной степени потерпело неудачу из-за сопротивления местных элит. Они также критикуют западные индексы свободы медиа за неспособность полностью охватить сложности роли медиа в этих обществах, отмечая продолжающееся влияние российских медиа, особенно в формировании общественного мнения в странах, где русский язык остается широко распространенным.

Таким образом, эта статья стремится выйти за рамки конкретного использования социальных сетей и конкретных политических контекстов, чтобы охватить более широкое исследование использования социальных сетей и доверия к правительствам в Казахстане, Кыргызстане и Грузии. Стремясь преодолеть этот пробел в литературе, статья обеспечивает, чтобы исследование не сосредотачивалось исключительно на изолированных случаях использования социальных сетей, но интегрировало разнообразный спектр использования социальных сетей в постсоветских странах для лучшего понимания сложности использования социальных сетей и доверия к правительствам.

Из вышеуказанного обсуждения очевидно, что существующие эмпирические исследования предоставляют ценные инсайты в сложные взаимоотношения между использованием социальных сетей и доверием к правительствам в различных контекстах. Несмотря на расширяющийся объем исследований на эту тему, результаты часто являются противоречивыми и недостаточно ясными, оставляя несколько критических вопросов нерешенными. Это исследование стремится устранить эти пробелы, используя репрезентативные данные опросов для изучения того, как различные платформы социальных сетей, в частности, Facebook и ВКонтакте, влияют на общественное доверие к центральным и местным правительствам в Казахстане, Кыргызстане и Грузии. В частности, необходимо провести дальнейшее исследование, чтобы понять, как и при каких условиях эти переменные влияют на доверие к правительствам выбранных постсоветских стран.

Данные и измерения

Исследование собрало данные от лиц в возрасте от 18 лет и старше в Грузии, Казахстане и Кыргызстане, исключая тех, кто находится в труднодоступных районах или институциональных учреждениях. Каждая страна имела размер выборки не менее 1200 респондентов: Грузия (n = 1233), Казахстан (n = 1207) и Кыргызстан (n = 1201). Полевые работы проводились с конца ноября до середины декабря 2023 года и завершились к 15 декабря. Интервью проводились на местных языках или на русском языке с

использованием компьютеризированного телефонного интервьюирования (CATI), используя метод случайного набора номеров (RDD) для генерации выборки. Процесс RDD включал случайную генерацию телефонных номеров программным обеспечением без стратификации. Для обеспечения надежности данных были внедрены строгие процедуры контроля качества, включая обратные проверки и статистический контроль. Весовые коэффициенты опроса были рассчитаны с использованием итеративного пропорционального метода подбора и применены к наборам данных, чтобы они точно отражали демографический состав опрошенных популяций. Эти веса учитывали основные демографические группы, такие, как пол, возраст, тип поселения, этническая принадлежность и образование, в соответствии с данными национальной переписи.

Хотя большинство респондентов ответили на все вопросы опроса, мы столкнулись с некоторыми пропущенными значениями, что является обычным в опросных исследованиях. Для минимизации возможных предвзятостей в наших моделях из-за этих пропущенных данных мы использовали методы множественной иммитации [64]. Наши модели иммитации включали все переменные, рассматривая их как номинальные или порядковые, где это было уместно. Мы создали 30 реплицированных наборов данных, заполнив пропущенные значения выборками из апостериорного распределения на основе наблюдаемых данных. Этот метод позволил нам усреднить эти наборы данных, сохранив оригинальный размер выборки и предотвратив снижение стандартных ошибок [65].

Мы применили комплексный методологический подход, подходящий для наблюдательных данных, чтобы изучить взаимосвязь между использованием социальных сетей и доверием к правительству. Изначально мы изучили описательную статистику для наших зависимых переменных: доверие к центральному правительству, доверие к местному правительству и общее доверие к правительству. Затем мы построили серию моделей регрессии наименьших квадратов (OLS). Первая модель оценивала доверие к центральному правительству в зависимости от использования Facebook, использования ВКонтакте, возраста, образования, дохода, пола, уровня урбанизации и фиктивных переменных для Казахстана и Кыргызстана, используя Грузию в качестве эталонной категории из-за ее статуса самой демократичной страны в выборке. Вторая модель была сосредоточена на доверии к местному правительству, используя тот же набор независимых переменных и контролей. Эта модель предоставила инсайты в том, как различные платформы социальных сетей и демографические факторы влияют на доверие на уровне местных властей. Третья модель изучала общее доверие к правительству, используя индекс доверия к центральному и местному правительствам, также включая использование Facebook и ВКонтакте наряду с демографическими и страновыми контролями. Этот комплексный подход позволил нам определить степень, в которой использование различных платформ социальных сетей влияет на доверие к различным уровням правительств в Казахстане, Кыргызстане и Грузии. Каждая модель включала контроли для ключевых демографических переменных для обеспечения надежного анализа.

Наши меры доверия к правительству основываются на ответах на два простых и прямых вопроса: Какое доверие вы испытываете к следующим институтам? Среди вариантов они спросили о "центральном правительстве" и "местном правительстве". Варианты ответов включали: Полное доверие, Достаточно доверия, Небольшое доверие и Полное отсутствие доверия. Распределение этого элемента по странам представлено на Рисунке 1. Оба графика показывают аналогичную модель распределения, где большинство респондентов попадают в категорию "Достаточно доверия", что составляет примерно 40% как для центральных, так и для местных правительств. Однако существуют некоторые заметные различия. Около 12% респондентов сообщили, что они вообще не доверяют центральному правительству, по сравнению с 15% для местного правительства. Кроме того, 20% респондентов выразили небольшое доверие к центральному правительству, в то время как 25% указали то же самое для местного правительства. Наиболее значительное различие наблюдается в категории "Полное доверие", где 28% респондентов имеют полное доверие к центральному правительству, по сравнению всего с 20% для местного правительства. В целом, хотя оба уровня правительства пользуются значительным доверием среди респондентов, центральное правительство, как правило, вызывает больше доверия среди своих сторонников. В то время как местное правительство сталкивается с несколько большим скептицизмом, с более высокой долей респондентов, выражающих недоверие или небольшое доверие. Это предполагает, что, хотя уровни доверия в целом высоки для обоих, центральное правительство воспринимается более благосклонно большей частью респондентов.

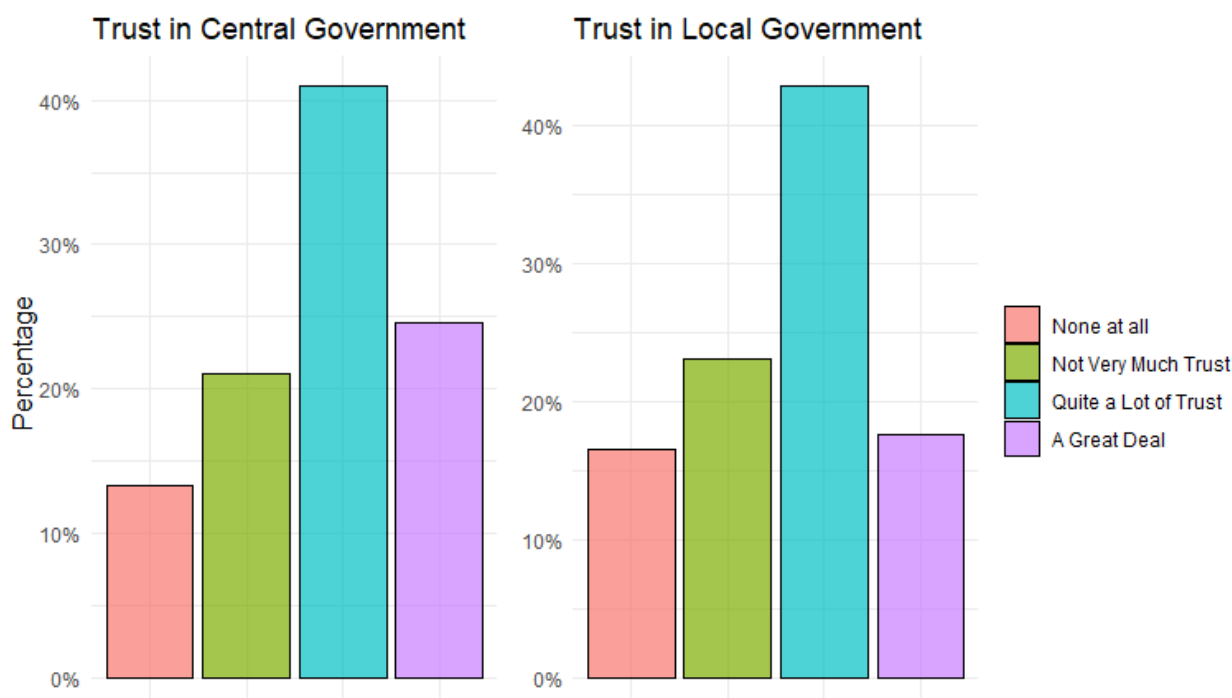

Рисунок 1. Распределение доверия к правительству.

Для регрессионных моделей мы преобразовали эти элементы в числовые значения, инвертировали их так, чтобы более высокие значения соответствовали большему доверию, и нормализовали их, масштабируя от 0 до 1, сохраняя исходные интервалы. Затем, учитывая очевидную тесную связь между доверием к центральному и местному правительствам, мы построили аддитивный индекс из двух элементов ($\alpha = 0.78$), также нормализовав его путем масштабирования от 0 до 1, сохраняя интервалы.

Что касается наших показателей использования социальных сетей, респондентам был задан вопрос: "Можете ли вы сказать, пользуетесь ли вы следующими социальными сетями? Если да, то сколько часов в день вы их используете? (0-1, 1-2, 2-3, 3-4, 4-5, 5-6, 6-7, 7-8, 8-9, более 9)". Респондентам предложили несколько социальных сетей, включая Facebook и ВКонтакте. Некоторые респонденты добровольно сообщили, что не используют ни одну из них. Мы закодировали их как 0, а тех, кто ответил 0-1, как вторую наименьшую категорию, остальные категории были размещены в соответствующем порядке, после чего каждый показатель был нормализован путем масштабирования от 0 до 1, сохраняя исходные интервалы. Распределение каждого элемента представлено на Рисунке 2, который включает два скрипичных графика, сравнивающих наши нормализованные показатели использования Facebook и ВКонтакте. Каждый график показывает распределение оценок, среднее значение (обозначено красным ромбом) и 95% доверительные интервалы (представлены линиями ошибок).

График использования Facebook показывает относительно широкое распределение оценок с несколькими выраженными пиками. Распределение плотнее в нижней части шкалы, что указывает на то, что значительная часть респондентов имеет низкий уровень использования Facebook. Среднее значение, обозначенное красным ромбом, расположено ниже средней точки шкалы, что отражает эту тенденцию. 95% доверительный интервал вокруг среднего значения довольно узкий, что указывает на точность оценки среднего значения и незначительную изменчивость. Напротив, скрипичный график использования ВКонтакте показывает намного более узкое распределение с резким пиком в нижней части шкалы. Это указывает на то, что большинство респондентов имеет очень низкий уровень использования ВКонтакте. Среднее значение, также обозначенное красным ромбом, находится близко к нижней части шкалы, подтверждая низкий общий уровень использования. 95% доверительный интервал также узкий, что подчеркивает точность оценки среднего значения для использования ВКонтакте. Это свидетельствует о том, что респонденты более активно пользуются Facebook по сравнению с ВКонтакте, что, возможно, отражает различия в популярности платформ или доступности. Парный t-тест подтверждает, что эта разница статистически значима ($p < 0.00$).

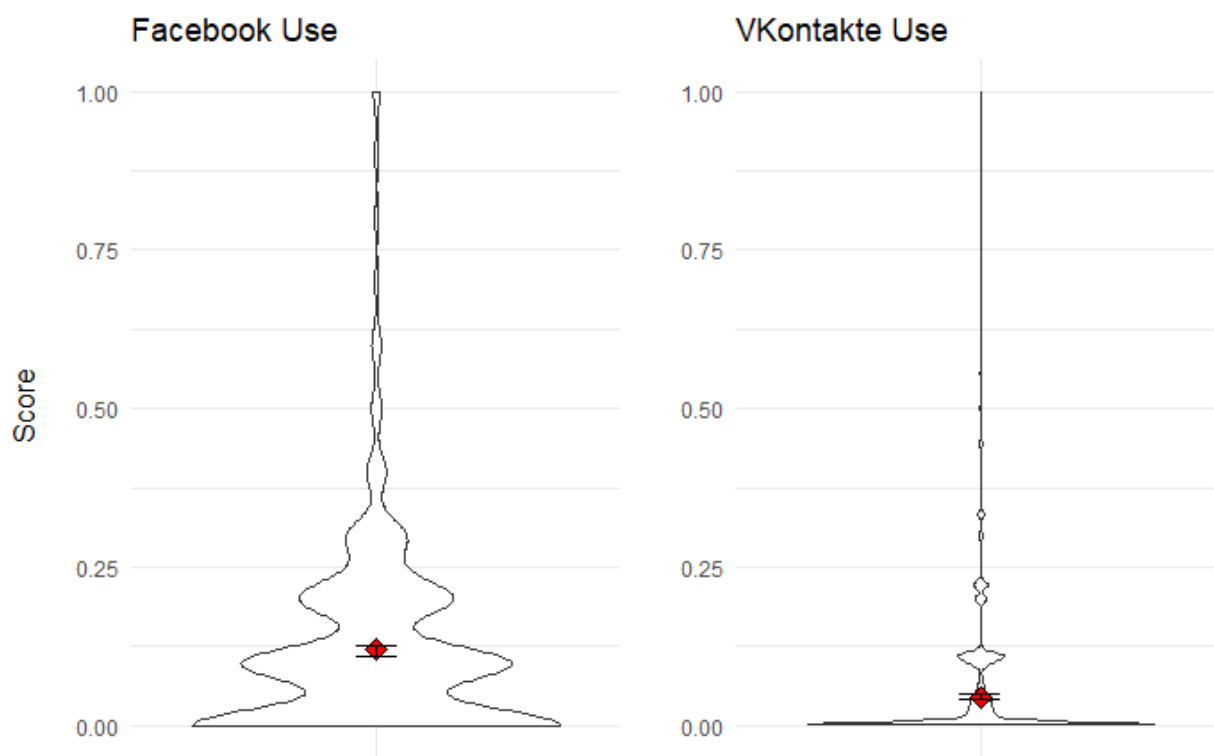

Рисунок 2. Распределение использования социальных сетей.

В наших моделях контрольные переменные измеряются следующим образом, при этом все значения нормализованы в диапазоне от 0 до 1 для сохранения исходных интервалов, а бинарные переменные рассматриваются как фиктивные переменные, кодируемые как 0 или 1. Возраст делится на группы: 18-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64 и 65+, при этом каждой группе присваивается соответствующее числовое значение. Уровень образования измеряется по шкале от 1 до 7, отражающей наивысший уровень образования респондента, от отсутствия образования до полного высшего образования. Пол определяется интервьюером и кодируется как бинарная переменная: женский пол кодируется как 1, мужской — как 0. Урбанизация измеряется путем вопроса, живет ли респондент в городе или деревне, при этом проживание в городе кодируется как 1, а проживание в деревне — как 0. Эти меры обеспечивают стандартизированный подход к учету демографических факторов в нашем анализе.

Результаты

Признавая, что наше исследование включает в себя причинные выводы, несмотря на наблюдательный характер наших данных, мы использовали метод укрупненного точного сопоставления (СЕМ) для снижения потенциальной эндогенности, устранения

дисбалансов в наших регрессионных моделях и повышения внутренней валидности наших выводов. Наблюдательные данные часто создают трудности при определении причинности, так как у людей, которые часто пользуются социальными сетями, могут быть специфические характеристики, влияющие на их поведение, что затрудняет разграничение эффектов. Стандартные регрессионные модели могут ошибочно предположить, что использование социальных сетей напрямую влияет на результаты, не учитывая лежащие в основе экзогенные переменные. SEM помогает снизить эти риски, обеспечивая сбалансированные характеристики между группами обработки и контроля на основе наблюдаемых переменных.

SEM работает путем сопоставления респондентов из групп обработки и контроля по выбранным наблюдаемым переменным для создания сбалансированных групп. Хотя он не может воспроизвести рандомизацию настоящих экспериментов, он повышает уверенность в наших моделях, устраняя наблюдаемые дисбалансы. Мы создали фиктивные переменные для каждой меры использования социальных сетей (Facebook и ВКонтакте), чтобы представить наши псевдолечебные переменные, кодируя их как 0 для значений ниже среднего и 1 для значений выше среднего. Затем мы укрупнили другие ковариаты (например, возраст, урбанизацию, пол, образование и доход) в квартильные группы. С помощью SEM мы сопоставили респондентов из обеих групп лечения и их соответствующих контрольных групп на основе этих укрупненных переменных. Случаи, которые не были сопоставлены в обеих моделях SEM для лечения Facebook и ВКонтакте, были исключены из анализа. Этот процесс "обрезки" привел к более сбалансированному набору данных для последующих регрессионных моделей, где мы использовали ранее описанные модели OLS, используя "обрезанные" данные.

Эффективность нашей процедуры сопоставления иллюстрируется на графике "Love plot" на Рисунке 3, который показывает стандартизированные средние различия между группами лечения и контроля для каждой ковариаты до (неадаптированные) и после (адаптированные) применения SEM. Адаптированные выборки показывают практически идеальный баланс по ковариатам, тогда как неадаптированные выборки демонстрируют значительные различия. Это визуальное представление демонстрирует улучшение баланса ковариат, достигнутое с помощью SEM, что придает больше доверия нашим причинным выводам. В заключение, хотя SEM не полностью устраняет риск эндогенности, он значительно снижает потенциальные предвзятости за счет балансировки наблюдаемых переменных между группами лечения и контроля. Этот метод повышает надежность наших выводов, обеспечивая большую уверенность в том, что наблюдаемые взаимосвязи в следующих моделях не обусловлены лежащими в основе дисбалансами.

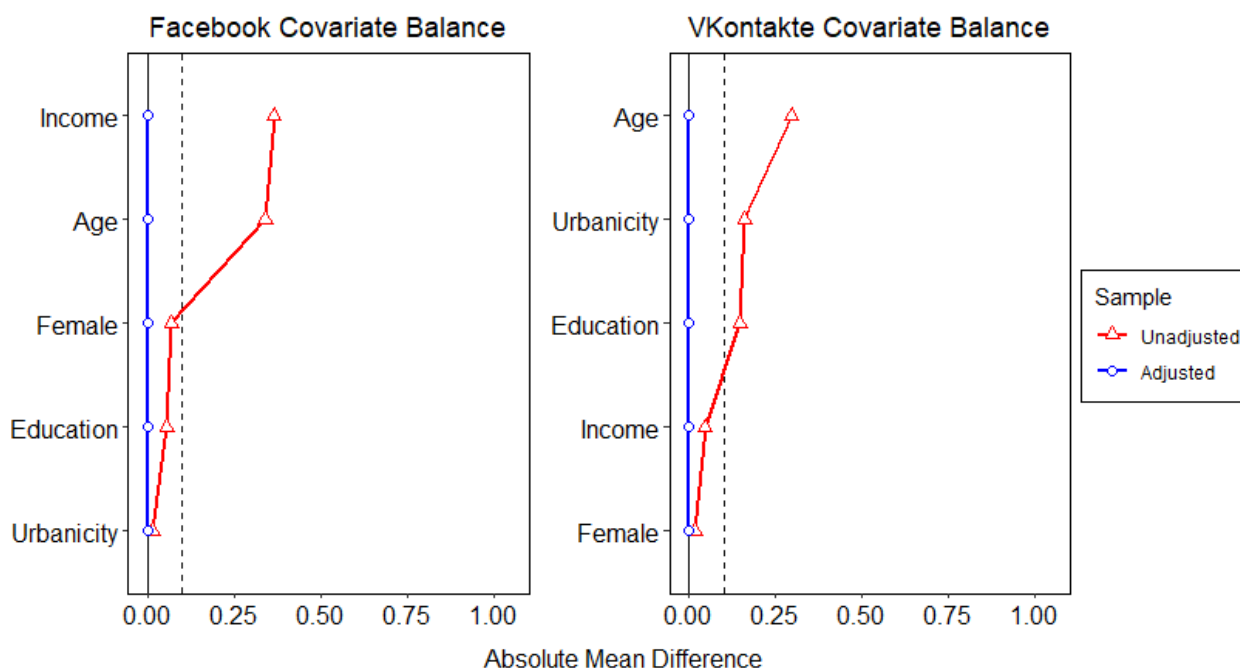

Рисунок 3. Улучшение баланса модели с использованием СЕМ.

Эти регрессионные модели представлены в Таблице 1. Первая модель исследует доверие к центральному правительству. Результаты показывают, что использование Facebook существенно отрицательно связано с доверием к центральному правительству ($\beta = -0.20$, $p \leq 0.05$). Это указывает на то, что увеличение использования Facebook на одну единицу связано с уменьшением доверия к центральному правительству на 0.20 единицы. Напротив, использование ВКонтакте существенно положительно связано с доверием к центральному правительству ($\beta = 0.14$, $p \leq 0.05$), что указывает на то, что увеличение использования ВКонтакте на одну единицу связано с увеличением доверия к центральному правительству на 0.14 единицы. Кроме того, урбанизация и страновые эффекты для Казахстана и Кыргызстана значимы, что предполагает, что проживание в городском районе или в этих странах влияет на уровень доверия. В частности, сельские жители, как правило, имеют немного более высокое доверие к центральному правительству ($\beta = 0.04$, $p \leq 0.05$), а жители Казахстана и Кыргызстана имеют более высокое доверие по сравнению с контрольной страной, Грузией ($\beta = 0.09$) и ($\beta = 0.17$) соответственно, оба ($p \leq 0.05$).

Таблица 1

Оценки регрессии доверия к правительству

	Доверие к центральному правительству	Доверие к местному правительству	Индексированное доверие
Использование Facebook	-0.20*	-0.20*	-0.20*
	(0.04)	(0.04)	(0.04)

Использование ВКонтакте	0.14*	0.09#	0.12*
	(0.05)	(0.05)	(0.05)
Возраст	0.02	-0.06*	-0.02
	(0.03)	(0.03)	(0.02)
Образование	-0.02	-0.02	-0.02
	(0.02)	(0.03)	(0.02)
Доход	0.00	-0.00	-0.00
	(0.02)	(0.02)	(0.02)
Женский пол	-0.01	-0.01	-0.01
	(0.01)	(0.01)	(0.01)
Урбанизация	0.04*	0.04*	0.04*
	(0.01)	(0.01)	(0.01)
Казахстан	0.09*	0.01	0.05*
	(0.02)	(0.02)	(0.01)
Кыргызстан	0.17*	-0.02	0.07*
	(0.02)	(0.02)	(0.01)
Наблюдения	3,283	3,283	3,283
R2	0.08	0.01	0.04

Примечание: Записи в таблице являются оценками метода наименьших квадратов, пропущенные значения заменены с использованием метода множественной иммитации, данные очищены с использованием SEM, * $p \leq 0.05$, # $p \leq 0.10$.

Вторая модель сосредоточена на доверии к местному правительству. Здесь использование Facebook снова показывает значительную отрицательную взаимосвязь ($\beta = -0.20$, $p \leq 0.05$), что означает, что увеличение использования Facebook на одну единицу приводит к снижению доверия к местному правительству на 0.20 единицы. Использование ВКонтакте имеет положительную взаимосвязь, но не является статистически значимой на уровне 0.05, хотя значимо на уровне 0.10 ($\beta = 0.09$). Возраст показывает значительную отрицательную взаимосвязь ($\beta = -0.06$, $p \leq 0.05$), что указывает на то, что пожилые люди, как правило, имеют меньшее доверие к местному правительству. Урбанизация остается значимой ($\beta = 0.04$, $p \leq 0.05$), что указывает на более высокое доверие среди сельских жителей. В отличие от модели центрального правительства, страновые эффекты для Казахстана и Кыргызстана не являются значимыми в этой модели. Третья модель объединяет доверие к центральному и местному правительствам в индексированную меру доверия. Использование Facebook остается отрицательно связанным с индексированным доверием ($\beta = -0.20$, $p \leq 0.05$), а использование ВКонтакте остается положительно связанным ($\beta = 0.12$, $p \leq 0.05$). Это подтверждает различные эффекты этих платформ на общее доверие к правительству.

Урбанизация ($\beta = 0.04$, $p \leq 0.05$) и страновые эффекты для Казахстана ($\beta = 0.05$, $p \leq 0.05$) и Кыргызстана ($\beta = 0.07$, $p \leq 0.05$) также значимы в этой модели.

Заключение

Результаты, представленные в этой статье, согласуются с теоретической предпосылкой о том, что платформы социальных сетей играют различные роли в формировании политических настроений и доверия к правительству. Facebook, известный своими антиправительственными сообщениями, кажется, подрывает доверие как к центральному, так и к местным правительствам. ВКонтакте, который, как правило, распространяет проправительственный контент, имеет противоположный эффект, усиливая доверие к правительству, особенно на центральном уровне. Результаты демонстрируют, что использование Facebook последовательно связано с меньшим доверием к правительству, тогда как использование ВКонтакте, как правило, увеличивает доверие, особенно к центральному правительству. Эти закономерности подчеркивают важность понимания нюансированных эффектов различных платформ социальных сетей на политические настроения в постсоветских странах.

Хотя результаты этого исследования предлагают ценные инсайты в различное влияние Facebook и ВКонтакте на политические настроения и доверие к правительству, следует отметить несколько ограничений. Во-первых, наблюдательный характер данных ограничивает нашу способность делать окончательные причинные выводы. Несмотря на использование метода укрупненного точного сопоставления (SEM) для снижения потенциальных предвзятостей, ненаблюдаемые скрытые переменные все же могут влиять на результаты. Во-вторых, исследование основывается на самодекларируемых данных, которые могут быть подвержены искажению в сторону социального одобрения или неточному отчету. В-третьих, кросс-секционный дизайн предоставляет моментальный снимок во времени, что затрудняет фиксирование изменений в использовании социальных сетей и политических настроениях со временем. Наконец, культурные и политические контексты Казахстана, Кыргызстана и Грузии уникальны, что может ограничить обобщаемость результатов на другие регионы или страны с иными медийными ландшафтами и политическими средами.

Будущие исследования должны учесть эти ограничения и развивать выводы текущего исследования. Продольные исследования могут предоставить более глубокое понимание того, как использование социальных сетей влияет на политические настроения и доверие к правительству со временем, фиксируя возможные изменения в общественном мнении. Кроме того, экспериментальные дизайны могли бы предложить более надежные причинные доказательства, манипулируя воздействием различных типов контента в социальных сетях. Расширение охвата исследования на более широкий круг стран с различными политическими системами и медийными средами увеличит обобщаемость выводов. Далее, качественные исследования могли бы изучить механизмы, лежащие в основе наблюдаемых взаимосвязей, предлагая более глубокое понимание того, как

и почему различные платформы социальных сетей влияют на политическое доверие. Наконец, будущие исследования должны учитывать роль новых платформ социальных сетей и их потенциал формировать политические настроения, отличные от тех, которые уже установлены, как Facebook и ВКонтакте.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта «Политические последствия интернета и новых цифровых медиа в Центральной Азии» (ИРН BR18574218).

Вклада авторов:

Джейсон Гейноус: разработал концепцию статьи, подготовил основную часть содержания и провел регрессионный анализ. Он несет основную ответственность за разработку дизайна исследования, теоретических основ и разделов анализа.

Омар Дауди: работал вместе с Гейноусом над концепцией статьи, подготовил значительную часть содержания и провел регрессионный анализ. Он внес вклад в разработку дизайна и методологии исследования.

Сара Крейшан: написание обзора литературы и редактировании статьи. Внесла свой вклад в пересмотр окончательного варианта рукописи и обеспечение ее форматирования в соответствии с требованиями журнала.

Маха Шахер: сотрудничала с Сарой Крейшан в написании обзора литературы, редактировании и доработке окончательного варианта рукописи. Она также помогла оформить содержание в соответствии со стандартами журнала по форматированию и подаче материала.

Кевин Вагнер: предоставил услуги по переводу статьи, обеспечив точную передачу языка и терминологии, а также связность текста в окончательном виде.

Список литературы

1. Tucker, J. A., Theoharis, Y., Roberts, M. E. and Barberá, P., 2017. From liberation to turmoil: social media and democracy. *Journal of Democracy*, 28 (4), 46–59.
2. Loader, B. and Mercea, D., 2011. NETWORKING DEMOCRACY?: Social media innovations and participatory politics. *Information, Communication & Society*, 14 (6), 757–769.
3. Kreiss, D., 2016. Seizing the moment: The presidential campaigns' use of Twitter during the 2012 electoral cycle. *New Media & Society*, 18 (8), 1473–1490.
4. Bradshaw, S. and Howard, P., 2017. Troops, Trolls and Troublemakers: A Global Inventory of Organized Social Media Manipulation. UK: University of Oxford . No. 12.
5. King, G., Pan, J. and Roberts, M. E., 2013. How Censorship in China Allows Government Criticism but Silences Collective Expression. *The American Political Science Review*, 107 (2), 326–343.
6. Frye, T., 2021. *Weak Strongman: The Limits of Power in Putin's Russia*. Princeton University Press.
7. Reyaz, M., 2020. Cyberspace in the Post-Soviet States: Assessing the Role of New Media in Central Asia. *Jadavpur Journal of International Relations*, 24 (1), 7–27.

8. Rollberg, P. and Laruelle, M., 2015. The Media Landscape in Central Asia: Introduction to the Special Issue. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*.
9. Pilgun, M. and Gradoselskaya, G., 2015. Comunicación política en la red social Facebook: segmento rusoparlante. *Revista Latina de Comunicación Social*, (70), 726–749.
10. Mergel, I., 2013. Social media adoption and resulting tactics in the U.S. federal government. *Government Information Quarterly*, 30 (2), 123–130.
11. Shahbazi, M. and Bunker, D., 2024. Social media trust: Fighting misinformation in the time of crisis. *International Journal of Information Management*, 77, 102780.
12. Allcott, H. and Gentzkow, M., 2017. Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, 31 (2), 211–236.
13. Howard, P. and Hussain, M., 2013. *Democracy's Fourth Wave?: Digital Media and the Arab Spring*. Oxford University Press.
14. Roberts, M., 2018. *Censored: Distraction and Diversion Inside China's Great Firewall*. Princeton University Press.
15. Wingen, T., Berkessel, J. and Englich, B., 2020. No Replication, No Trust? How Low Replicability Influences Trust in Psychology. *Social Psychological and Personality Science*, 11 (4), 454–463.
16. Cook, K. and Santana, J., 2020. Trust: Perspectives in Sociology. In: Simon, J., ed. *The Routledge Handbook of Trust and Philosophy*. Routledge, 189–204.
17. Puranam, P. and Vanneste, B., 2009. Trust and Governance: Untangling a Tangled Web. *The Academy of Management Review*, 34 (1), 11–31.
18. Festenstein, M., 2020. Political Trust, Commitment and Responsiveness. *Political Studies*, 68 (2), 446–462.
19. Flew, T. and Jiang, Y., 2021. Trust and Communication: Looking Back, Looking Forward. *Global Perspectives*, 2 (1), 25395.
20. Newton, K., 2020. Government Communications, Political Trust and Compliant Social Behaviour: The Politics of Covid-19 in Britain. *The Political Quarterly*, 91 (3), 502–513.
21. Tonkiss, F., 2000. Trust, Social Capital and Economy. In: *Trust and Civil Society*. London: Palgrave Macmillan UK, 72–89.
22. Uslaner, E. M., ed. 2017. *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Oxford University Press.
23. Luhmann, N., 2000. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives.
24. Levi, M. and Stoker, L., 2000. Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 3 (1), 475–507.
25. Miller, A. and Listhaug, O., 1990. Political Parties and Confidence in Government: A Comparison of Norway, Sweden and the United States. *British Journal of Political Science*, 20 (3), 357–386.
26. Citrin, J. and Green, D., 1986. Presidential Leadership and the Resurgence of Trust in Government. *British Journal of Political Science*, 16 (4), 431–453.
27. Llewellyn, S., Brookes, S. and Mahon, A., 2013. *Trust and Confidence in Government and Public Services (Routledge Critical Studies in Public Management)*. Routledge.
28. Miller, A., 1974. Political Issues and Trust in Government: 1964–1970. *American Political Science Review*, 68 (3), 951–972.

29. Catterberg, G., 2006. The Individual Bases of Political Trust: Trends in New and Established Democracies. *International Journal of Public Opinion Research*, 18 (1), 31–48.
30. Rauh, J., 2021. Is trust in government really declining? Evidence using the sequential probability ratio test. *Acta Politica*, 56 (3), 500–529.
31. Van de Walle, S., Van Roosbroek, S. and Bouckaert, G., 2008. Trust in the Public Sector: Is There Any Evidence for a Long-Term Decline?
32. Devine, D. and Valgarðsson, V., 2024. Stability and change in political trust: Evidence and implications from six panel studies. *European Journal of Political Research*, 63 (2), 478–497.
33. Pang, H., Ruan, Y. and Zhang, K., 2024. Deciphering technological contributions of visibility and interactivity to website atmospheric and customer stickiness in AI-driven websites: The pivotal function of online flow state. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 78, 103795.
34. Putnam, R., 2000. Bowling alone: the collapse and revival of American community. In: *Proceedings of the 2000 ACM conference on Computer supported cooperative work*. Philadelphia Pennsylvania USA: ACM, 357.
35. Alessandro, M., Cardinale Lagomarsino, B., Scartascini, C., Streb, J. and Torrealday, J., 2021. Transparency and Trust in Government. Evidence from a Survey Experiment. *World Development*, 138, 105223.
36. Klein, E. and Robison, J., 2020. Like, Post, and Distrust? How Social Media Use Affects Trust in Government. *Political Communication*, 37 (1), 46–64.
37. Horsburgh, S., Goldfinch, S. and Gauld, R., 2011. Is Public Trust in Government Associated With Trust in E-Government? *Social Science Computer Review*, 29 (2), 232–241.
38. Lissitsa, S., 2021. Effects of digital use on trust in political institutions among ethnic minority and hegemonic group – A case study. *Technology in Society*, 66, 101633.
39. Niu, G. and Zhao, G., 2018. Identity and trust in government: A comparison of locals and migrants in urban China. *Cities*, 83, 54–60.
40. Huang, S., Burton-Jones, A. and Xu, D., 2024. A configurational theory of digital disruption. *Information Systems Journal*, 34 (5), 1737–1786.
41. Schlesinger, P., 2024. The Post-Public Sphere and Neo-Regulation of Digital Platforms. *Javnost - The Public*, 31 (1), 64–88.
42. Wu, C., Wilkes, R. and Wilson, D., 2022. Race & Political Trust: Justice as a Unifying Influence on Political Trust. *Daedalus*, 151 (4), 177–199.
43. Krastev, I. and Holmes, S., 2019. *The Light that Failed: A Reckoning*. Penguin UK.
44. Wijermars, M. and Lokot, T., 2022. Is Telegram a “harbinger of freedom”? The performance, practices, and perception of platforms as political actors in authoritarian states. *Post-Soviet Affairs*, 38 (1–2), 125–145.
45. Reuter, O. and Szakonyi, D., 2013. Online Social Media and Political Awareness in Authoritarian Regimes. *British Journal of Political Science*, 45 (1), 29–51.
46. Morozov, E., 2019. Digital Socialism? *New Left Review*, (116/117), 33–67.
47. Surowiec, P. and Štětka, V., 2019. Introduction: media and illiberal democracy in Central and Eastern Europe. *East European Politics*, 36 (1), 1–8.

48. Pascal Schneiders, Daniel Stegmann, Birgit Stark, Social cohesion in platformized public spheres: toward a conceptual framework, *Communication Theory*, Volume 33, Issue 2-3, May-August 2023, Pages 122–131, <https://doi.org/10.1093/ct/qtad002>
49. Bekmagambetov, A., Wagner, K., Gainous, J., Sabitov, Z., Rodionov, A. and Gabdulina, B., 2018. Critical social media information flows: political trust and protest behaviour among Kazakhstani college students. *Central Asian Survey*, 37 (4), 526–545.
50. Barber, B., 2001. The Uncertainty of Digital Politics. *Harvard international review*.
51. Corrado, A. and Firestone, C., 1996. Elections in cyberspace : toward a new era in American politics.
52. Gainous, J. and Wagner, K., 2014. *Tweeting to Power: The Social Media Revolution in American Politics*. Oxford University Press.
53. Howard, P., 2010. *The Digital Origins of Dictatorship and Democracy*. Oxford University Press.
54. Daoudi, O., 2019. YouTube-based Programming and Saudi Youth: Constructing a New Online Class and Monetizing Strategies. In: *The Routledge Companion to Media and Class*. Routledge.
55. Riedl, M., Schwemmer, C., Ziewiecki, S. and Ross, L., 2021. The Rise of Political Influencers— Perspectives on a Trend Towards Meaningful Content. *Frontiers in Communication*, 6, 752656.
56. Engelke, K., 2019. Online Participatory Journalism: A Systematic Literature Review. *Media and Communication*, 7 (4), 31–44.
57. Naab, T. and Sehl, A., 2017. Studies of user-generated content: A systematic review. *Journalism*, 18 (10), 1256–1273.
58. Bondes, M., Kostka, G. and Rabe, W., 2024. ICT-based environmental participation in China: Same, same but digital? *Environmental Science & Policy*, 154, 103688.
59. Literat, I. and Kligler-Vilenchik, N., 2023. TikTok as a Key Platform for Youth Political Expression: Reflecting on the Opportunities and Stakes Involved. *Social Media + Society*, 9 (1).
60. Kruse, L., Norris, D. and Flinchum, J., 2018. Social Media as a Public Sphere? *Politics on Social Media*. *The Sociological Quarterly*, 59 (1), 62–84.
61. Abdulla, R., 2023. Social Media, the Public Sphere, and Public Space in Authoritarian Settings: A Case Study of Egypt's Tahrir Square and 18 Years of User Generated Content. *Social Media + Society*, 9 (1).
61. Urman, A., 2019. News Consumption of Russian Vkontakte Users: Polarization and News Avoidance. *International Journal of Communication*, 13, 5158–5182.
62. Enikolopov, R., Makarin, A. and Petrova, M., 2020. Social Media and Protest Participation: Evidence From Russia. *Econometrica*, 88 (4), 1479–1514.
63. Gainous, J., Wagner, K. and Ziegler, C., 2018. Digital media and political opposition in authoritarian systems: Russia's 2011 and 2016 Duma elections. *Democratization*, 25 (2), 209–226.
64. Little, R. J. A., & Rubin, D. B. (2014). *Incomplete data*. John Wiley & Sons, Inc
65. Gainous, J. and Wagner, K., 2023. Surfing to the political extremes: Digital media, social media, and policy attitude polarization. *Social Science Quarterly*, 104 (4), 547–558.

Джейсон Гейнус¹, Омар Дауди², Сара Крейшан³, Маха Шахер⁴, Кевин Вагнер⁵

¹²³⁴Шарджа университеті (БАӘ),

⁵Флорида Атлантикалық Университеті (АҚШ)

Бұрынғы кеңес одағы елдеріндегі үкіметтің сеніміндегі батыстық және ресейлік әлеуметтік медианы пайдаланудың рөлі

Андатпа. Үкіметтердің билікті ұстап тұру қабілеті олардың қоғамға ақпарат ағынын басқару қабілетіне айтарлықтай тәуелді. Бұл үкіметтер дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарын дәстүрлі түрде бақылап отырса, әлеуметтік медианың өркендеуі жаңа міндеттер қойды. Бұл зерттеу әртүрлі әлеуметтік медиа платформаларының, атап айтқанда Facebook және Вконтакте желілерінің Қазақстан, Қырғызстан және Грузиядағы орталық және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына деген қоғамдық сенімге қалай әсер ететінін зерттеу үшін өкілдік сауалнама деректерін пайдаланады. Зерттеулер көрсеткендей, бұл контексте Facebook үкіметке қарсы хабарламаларды таратуға бейім, ал ресейлік "Вконтакте" платформасы үкіметті қолдайтын мазмұнды таратады. Бұл алшақтық платформаны пайдалануға негізделген үкіметке деген сенім арасындағы әртүрлі қатынастарға әкеледі. Біздің нәтижелеріміз Facebook-ті пайдалану осы елдердегі орталық және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына деген сеніммен теріс байланысты екенін көрсетеді. Ал Вконтакте желісін пайдалану әдетте керісінше әсер етеді. Біздің нәтижелеріміз бұрынғы кеңес одағы елдеріндегі саяси көзқарастар мен үкіметке деген сенімді қалыптастырудағы әлеуметтік медиа платформаларының нәзік рөлдерін түсінудің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: әлеуметтік медианы пайдалану, үкіметке сенім, Facebook, Вконтакте, бұрынғы кеңес мемлекеттері, Қазақстан, Қырғызстан, Грузия.

Jason Gainous¹, Omar Daoudi², Sara Kreishan³, Maha Shaher⁴, Kevin Wagner⁵

¹²³⁴University of Sharjah (UAE),

⁵Florida Atlantic University (USA)

Role of Western vs. Russian Social Media Use in Government Trust in Former Soviet Countries

Abstract. The ability of governments to maintain power significantly relies on their capacity to manage information flow to the public. While these governments have traditionally controlled conventional media, the rise of social media has presented new challenges. This study uses representative survey data to examine how different social media platforms, specifically Facebook and VKontakte, influence public trust in central and local government in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Georgia. Research has shown that in these contexts, Facebook tends to carry counter-government messaging, whereas the Russian platform VKontakte disseminates pro-government content. This divergence leads to differing relationships between trust in government based on platform usage. Our results show that Facebook usage is negatively associated with trust in central and local government in these countries, while VKontakte usage generally has the opposite effect. Our findings highlight the importance of understanding the

nanced roles that social media platforms play in shaping political attitudes and trust in government in former Soviet countries.

Key Words: Social Media Use, Trust in Government, Facebook, VKontakte, Former Soviet States, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Georgia.

Сведения об авторах:

Джэйсон Гайнус – автор для корреспонденции, доктор социологических наук (PhD), профессор, Университет Шарджи, Объединенные Арабские Эмираты.

Омар Дауди – доктор социологических наук (PhD), Университет Шарджи, Объединенные Арабские Эмираты.

Сара Крейшан – доктор социологических наук (PhD), Университет Шарджи, Объединенные Арабские Эмираты.

Маха Шахер – доктор социологических наук (PhD), Университет Шарджи, Объединенные Арабские Эмираты.

Кевин Вагнер – доктор социологических наук (PhD), профессор, Атлантический Университет Флориды, США.

Авторлар туралы мәлімет:

Джейсон Гейнус – хат-хабар үшін автор, әлеуметтану ғылымдарының докторы (PhD), Шарджа университетінің профессоры, Біріккен Араб Әмірліктері.

Омар Дауди – әлеуметтану ғылымдарының докторы (PhD), Шарджа университеті, Біріккен Араб Әмірліктері.

Сара Крейшан – әлеуметтану ғылымдарының докторы (PhD), Шарджа университеті, Біріккен Араб Әмірліктері.

Маха Шахер – әлеуметтану ғылымдарының докторы (PhD), Шарджа университеті, Біріккен Араб Әмірліктері.

Кевин Вагнер – әлеуметтану ғылымдарының докторы (PhD), профессор, Флорида Атлантикалық университеті, АҚШ.

Information about the authors:

Jayson Gainous – corresponding author, Doctor of Sociology (PhD), Professor, University of Sharjah, UAE

Omar Daoudi – Doctor of Sociology (PhD), University of Sharjah, UAE

Sara Kreishan – Doctor of Sociology (PhD), University of Sharjah, UAE

Maha Shaher – Doctor of Sociology (PhD), University of Sharjah, UAE

Kevin Wagner – Doctor of Sociology (PhD), Professor, Florida Atlantic University, USA

ХҒТАР 04.51.25
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-562-578>

Отбасылық бизнестегі әйел рөлін зерттеулеріне шолу

Ш.С. Исабаева^{id}, А. Айқынбайқызы*^{id}, А. Иманқұл^{id}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: *almash88@yandex.kz)

Аңдатпа. Өткен ғасырдың соңғы онжылдықтары жаһандық құбылыстарға бай. Соның бірі – әйелдердің еңбек нарығына жаппай шығуы және олардың белсенді түрде өзін-өзі жұмыспен қамтуы. Мәселенің өзектілігі әйелдердің қоғамдағы және экономикадағы рөлі туралы дәстүрлі көзқарасты қайта қарау аясында айқын көрінеді. Соңғы уақытқа дейін әлеуметтанулық әдебиеттерде әйелдердің даму процесіндегі рөлі оның репродуктивті функциясына немесе еңбек ресурстарын арттырумен байланысты, ал оның экономикалық әлеуеті аз қарастырылған. Әйелдер еңбегі маргиналды және кездейсоқ деп саналды. Қоғамда әйелдің еңбегіне қалыптасқан көзқарастың себептері ер адамдарға бұрыннан қалыптасқан тәуелділіктен, шығармашылыққа, билікке, капиталға қол жетімділіктің болмауынан және кемсітушіліктің әртүрлі түрлерінен туындады. Мақалада әлеуметтану ғылымындағы отбасылық бизнестегі әйелдердің рөлін зерттеулерге шолу «отбасылық бизнес» ұғымына анықтама беруден басталып, әлеуметтанулық бағыттардағы отбасылық бизнестегі әйелдің түсініктеріне тоқталумен жалғасады. Одан кейін отандық және шетелдік әлеуметтану ғылымындағы теорияларға және зерттеулерге талдау жасалынды. Сонымен қатар мақалада әйелдердің отбасылық бизнесте кездесетін кедергілер және олардың отбасылық кәсіпке қатысуына ықпал ететін факторлар қарастырылған.

Ғылыми зерттеулерде әйелдердің отбасылық бизнестегі рөліне көбірек назар аударылып, олардың ұйымдар табыстылығы мен тұрақтылығына ықпалының артуы байқалады. Көшбасшылық дағдыларды дамыту, ресурстарға қол жеткізу және олардың бизнес-процестерге қатысуын қолдау отбасылық кәсіпкерлікті одан әрі нығайтуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: отбасылық бизнес, гендерлік теңдік, бизнестегі әйел, нарық экономикасы, отбасылық қарым-қатынас.

Кіріспе

Отбасы – қоғам дамуының негізі, жалпы адамзаттық және мәдени құндылықтарды, ұлттық дәстүрлерді, ұрпақаралық тәжірибені және мінез-құлық нормаларын сақтаушы. Яғни, отбасы әлеуметтік институт, шағын әлеуметтік топ ретінде неке, ата-ана және туыстық байланыстарға негізделген. Қоғам өмірін қамтамасыз ету үшін отбасы бірқатар маңызды функцияларды орындайды. Г.Беккер отбасын экономикалық жүйеде шешім қабылдаудың негізгі бірлігі деп есептеді. Ол көптеген экономикалық проблемаларды отбасының шешім қабылдауымен түсіндіруге болатынын айтты [1]. Экономикалық қатынастар жүйесінде отбасылық бюджетті қамтамасыз ету, оны пайдалану, бөлу және тұтыну ерекшеліктеріне қарай қажеттіліктерді анықтау – ең маңызды функциялардың бірі. Алайда соңғы уақытта зерттеушілер нарықтық қатынастар жүйесіндегі отбасы мүшелеріне көбірек қызығушылық танытуда. Отбасы жеке «фирма» ретінде ресурстарды тұтыну, белгілі бір шығындарды көтеру арқылы өзі үшін тауарлар шығарады, осылайша жалпы қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Отбасылық кәсіпкерліктің қызметін талдау – зерттеудің жаңа бағыты. Отбасылық бизнес халықаралық деңгейде стратегиялық тұрғыдан бекітілген, мемлекет дамуына негізделген экономикалық маңызды құрал. Кәсіпкер ұйымның шағын формасы ретінде отбасы бизнес функциялары мен мүмкіндіктерін біріктіру арқылы жоғары синергетикалық әлеуетке ие. Отбасылық бизнес көптеген елдерде кең таралған тәжірибе, Қазақстанда да қазіргі уақытта бизнестің жиі кездесетін түрі. Отбасылық кәсіпкерлік бизнестің басқа түрлерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Оның құрылуы мен іске асуы қоғам құндылықтарымен және дәстүрлерімен байланысты отбасылық қатынастарға негізделген. Қоғамның мұндай кәсіпкерлігі мемлекеттік саясат, гендерлік мәселелер және елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайға да байланысты.

Отбасылық бизнес тұжырымдамасы көп зерттеушілердің ғылыми жұмыстарында қарастырылған. Оның ішінде отандық зерттеуші А.М. Джулаеваның айтуынша, Қазақстанда шағын бизнестің басым бөлігі отбасылық бизнес. Оның себебі – бизнес енді қалыптасқан кезеңде кәсіпкер отбасы мүшелерінің қолдауына сүйенеді, соның ішінде ақысыз тегін жұмыс күші. Осылайша, бизнес отбасылық қатынастарға негізделіп ортақ кәсіпке айналады. Отбасылық бизнес ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын отбасының дәстүрлі қызметін білдіреді. Мұндағы отбасы институтының функциясы – ұрпақтан ұрпаққа бизнесті трансляциялау арқылы мұрагерлік дәстүрін қамтамасыз ету.

Сонымен қатар отбасылық бизнестің дамуы қоғамның мәдени эволюциясын көрсетеді [2]. Себебі, қоғамдағы құндылықтардың, нормалардың және күтулердің өзгеруіне байланысты белгілі бір тенденциялар орын алады. Осы үрдістер әйелдердің отбасылық бизнестегі рөлі мен өкілеттіктерінің өзгеруін, яғни әйел адамның шешім қабылдауда, мұрагерлікте алатын орны жайлы өзгерістерді қамтиды. Отбасылық кәсіпорындардың негізі ежелгі дәуірден бастап қалыптасты, кейінірек жеке меншік сияқты құбылыстың пайда болуына ықпал етті. Біріккен Ұлттар Ұйымы статистикасына сәйкес, әйелдер әлемдік жұмыс күшінің үштен екі бөлігін құрайды және әлемдік кірістің

оннан бір бөлігіне, әлемдік меншіктің жүзден бір бөлігіне ие. 2024 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистикалық бюросының мәліметі бойынша белсенді микро, шағын және орта бизнестің 49% әйелдер басқарады. Кәсіпкер әйелдердің ең көп саны шағын бизнесте шоғырланған (1 005 963 субъект), оның ішінде 878 мың әйел жеке кәсіпкерлік субъектілерінің басшылары. Орта бизнесті басқаратын әйелдер 36% (2365 субъект) құрайды. Өңірлік бөліністе шағын және орта бизнес кәсіпкер-әйелдерінің ең көбі Жамбыл (34,3%), Қызылорда (33,6%), Алматы (32,3%) облыстарының тұрғындары. Кәсіпкер әйелдер арасында ең көп таралған бизнес түрі білім беру (71%) және денсаулық сақтау (58%) салаларында [3]. Осылайша кәсіпкерлік те гендерлік тепе-теңдікке біртіндеп көшуде. Статистикалық мәліметтер бизнес пен экономика саласындағы әйелдердің рөлі мен ықпалының артуының айқын көрінісі [4]. Қазақстанда отбасылық бизнеске катысты нақты статистика жүргізілмейді және ондағы қарым-қатынасты реттейтін арнайы заңдар жоқ. Сондықтан, бір топ ғалымдардың пікірінше, отбасылық бизнес негізінен шағын және орта бизнесті қамтиды [5].

М. Вебер капитализмнің пайда болуы мен дамуы, соның ішінде отбасылық бизнестің әлеуметтік қатынастарға ықпалы туралы зерттеулерімен танымал. Автор тәртіпке, табысқа ұмтылуға және еңбекқорлыққа негізделген протестанттық діни этика капитализмнің дамуына үлес қосты деп тұжырымдады. Бұл отбасылық бизнес контексінде мұндай этиканы ұстанатын отбасылардың өз бизнесін табысты жүргізуге және оның өсуін қамтамасыз етуге ынталылығын білдіреді. М. Вебердің пайымдауында: «Италия мемлекетінде отбасылық бизнес қарқынды түрде таралды. Бастапқыда отбасылық шаруашылық пен бизнес арасында ешқандай айырмашылық болған жоқ. Мұндай бөліну біртіндеп ортағасырлық ақша шоттарын есепке алу негізінде пайда болды» [6]. Ресей зерттеушілері И.В. Лескова және В.Ю. Шалашникованың айтуынша, тауарларды өндіру және басқа адамдардың қажеттіліктері үшін қызмет көрсету кезінде халықтық кәсіпкерлік «тәуелсіз іс» ретінде кәсіпкерлікке айнала бастады, уақыт өте келе «отбасылық шаруашылықтың» мағынасы өзгерді, «отбасылық бизнес» және «отбасылық кәсіпорын» ұғымдарына ауыса бастады. Әлеуметтік еңбек бөлінісі кезінде отбасылық бизнес пайда болды, шаруашылықтар тек үйде және туыстарының еңбегін пайдалану арқылы жүзеге асырылды [7]. Олай болса, отбасылық бизнесте меншіктің немесе басқарудың көп бөлігі толығымен бір отбасы мүшелеріне тиесілі және олар осы кәсіпорынның жұмыс атқаруына, қызметіне көмек немесе ақылы қызмет атқару арқылы өзінің үлесін қосады. Сонымен бірге, «отбасылық бизнес – ерлі-зайыптылар арасында, отбасы мүшелері арасында немесе туыстарымен бірігу арқылы қызметін атқаратын, мұрагерлік арқылы ұрпақтан ұрпаққа берілетін, белгілі бір қоғамның дәстүрлері және құндылықтарымен байланысты отбасылық қатынастарға негізделген кәсіп» деп тұжырымдауға болады.

Мақала мақсаты – отбасылық бизнестегі әйелдердің рөлін анықтауға бағытталған қазақстандық және шетелдік зерттеулерге шолу жасау.

Негізгі материал

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басы ескі әлеуметтік топтардың жойылып, жаңаларының пайда болуымен сипатталады, яғни қазіргі әлеуметтік құрылым қалыптасты. Қоғамға ықпалы жыл сайын артып келе жатқан жаңа әлеуметтік топтардың бірі – кәсіпкерлікпен айналысатын әйелдер. Америкалық әйелдер кәсіпкерлігінің зерттеушілері Р.Петерсон және К.Вермейер осы құбылысты «жаһандық ауқымдағы үнсіз революция» деп атады. Көптеген әйелдер үшін алғаш рет «тегін» үй жұмысына балама болған кең мүмкіндіктер ашылды және ғасырлар бойы қалыптасқан өмір стереотипін өзгертуге мүмкіндік берді [8]. Соңғы уақытта бүкіл посткеңестік аймақта және елімізде болып жатқан өзгерістер бірқатар себептерге байланысты, олардың бірі – нарықтық қатынастарға көшу. Әйелдердің кәсіпкерлікпен айналысуы, отбасылық бизнесті жүргізуге қатысуы олардың экономикалық әлеуетінің артуына, қоғамдағы мүмкіндіктерінің кеңеюіне алып келеді.

Әлеуметтанудың отбасылық бизнеске арналған саласы шетелде сәтті дамып келе жатқанымен, отандық ғалымдардың зерттеулерінде әйелдер кәсіпкерлігі мәселесінің даму дәрежесі кеңінен көрсетілмеген. Батыс елдерінен айырмашылығы, Қазақстанда әйелдер кәсіпкерлігін зерттеу тәжірибесі мүлдем жаңа бағыт. Сонымен қатар, елдегі экономика саласындағы гендерлік процестердің дамуы әлі де заманауи талаптардан артта қалып отыр. Осы мәселені түсіндіруде символдық интеракция, құрылымдық функционализм, желілік бағыттағы тұжырымдамалардың алатын орны ерекше.

Символдық интеракция концепциясы негізінде әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуын интерпретациялауға болады. Әлеуметтік өзараықпалдастық ілімінің негізі – адамдардың өз іс-әрекеттерін басқалардың іс-әрекеттерімен сәйкестендіру процесі. Адам өз әрекеттерін өзгелермен салыстыра отырып, әрекеттерге белгілі бір мән-мағына береді немесе әрекеттің мән-мағынасын өзгертіп отырады [9]. Отбасылық бизнес контекстінде символдық интеракция әйелдердің өз рөлдері мен жеке басын қалай қабылдайтынын және түсіндіретінін, сондай-ақ символдарды, құбылыстарды интерпретациялауы олардың әрекеттері мен мүмкіндіктеріне қалай ықпал ететінін зерттеу үшін қолданылады. Қоғамда мағына мен тәртіп құру үшін адамдар мен олардың әлеуметтік ортасы арасындағы өзара байланыс арқылы өзара қарым-қатынас іске асады. Қоғамдағы күтулер мен әлеуметтік-мәдени нормалар адамдардың рөл мен мәртебе туралы түсінігіне ықпал ететін маңызды символдарды білдіреді. Мысалы, отбасылық бизнесте қоғамның әйелдің рөліне қатысты күтімі мәдени нормаларға байланысты өзгеруі мүмкін. Кейбір мәдениеттерде әйел бизнесті басқаруға және негізгі шешімдер қабылдауға белсенді қатысады деп күтілсе, басқа мәдениеттерде әйелге отбасын қолдау мен күтім жасаудың дәстүрлі рөлі тағайындалады. Осылайша, символдық интеракционализм әйелдердің рөлі мен мәртебесін қабылдау әлеуметтік-мәдени орта мен қоғамдағы күтулер тудыратын символдармен өзара әрекеттесу арқылы қалыптасады деп тұжырымдайды.

Әлеуметтану отбасының қазіргі капиталистік қоғамдағы білім беру функциясының маңыздылығын мойындайды. Құрылымдық-функционалистер ядролық отбасын

жетістіктерге негізделген әмбебап кәсіби жүйедегі әлеуметтік және географиялық мобилділіктің негізі ретінде қарастырады, сонымен бірге балалар мен ересектердің әлеуметтенуі мен тәрбиесіне ықпал етеді деп пайымдайды. Осы тұжырымдамаға сәйкес, зерттеушілер отбасылық бизнес қарапайым адамдарға жаңа мүмкіндіктер береді деп мәлімдейді. Капиталистік қоғамда адамдар бизнес бастау үшін қажетті капитал жинауда көптеген мүмкіндіктерге ие, ал отбасы мүшелері жаңа кәсіп ашуды көздеген туысын ресурстармен, соның ішінде ақысыз жұмыс күшімен қамтамасыз етеді.

Функционализм отбасы институтын қоғамдағы функциялары тұрғысынан талдауды қамтиды. Т.Парсонс сияқты құрылымдық-функционализмнің көрнекті өкілдері отбасын белгілі бір әлеуметтік функцияларды орындау немесе әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру контекстінде қарастыру арқылы зерттеді [10]. Құрылымдық-функционалдық бағыттың негізгі тұжырымдамасы – «әлеуметтік әрекет», адамдар арасында пайда болатын өзара қарым-қатынастың тұрақты нәтижесін білдіретін ұғым. Әлеуметтік әрекет әлеуметтік өмірді ұйымдастырудың әмбебап мүмкіндігі, ол әлеуметтік рөлдерге негізделген өзара әрекеттесудің негізінде пайда болады. Құрылым мына тұрақты сипаттамалар арқылы көрініс табады: жасы, тұрғылықты жері, ауқымы, отбасылық жағдайы. Адамдардың іс-әрекеттері олардың бір-біріне қатысты рөлдерімен анықталады. Әйел кәсіпкерлер әрекет ететін әлеуметтік ортаның құрылымы рөлдік күтулер мен мүмкіндіктерді қалыптастырады. Мысалы, дәстүрлі гендерлік рөлдердегі теңсіздік айқын қоғамдарда әйелдер бизнеспен айналысу үшін ресурстарға қолжетімділік пен қолдаудың шектеулерімен кездеседі. Әлеуметтік ортаның құрылымы, яғни қоғамда қалыптасқан рөлдік күтулер отбасылық бизнесте де, жеке әйелдер кәсіпкерлігінде де кедергілер туғызады.

Отбасылық бизнесте әйелдер стратегиялық шешімдер қабылдауға, ресурстарды басқаруға және кәсіпорынды дамытуға қатыса отырып, серіктестер де, көшбасшылар да бола алады. Оның қатысуы бизнестің дамуына және кірістің өсуіне ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар басқа әйелдерге үлгі болып, олардың кәсіпкерлік қызметпен табысты айналыса алатынын және мансапта жетістікке жете алатынын көрсетеді. Осылайша, әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейтудегі отбасылық бизнестің функциясы олардың экономикалық және әлеуметтік өмірге белсенді қатысуы үшін жағдай жасау, олардың қоғамға интеграциялануына және олардың мәртебесін арттыруға ықпал етеді.

Жалпы отбасылық бизнес және әйел кәсіпкерлігі мәселесін қарастыруда желілік теориялық концепция жиі қолданылады. Желілік теория үшін акторлар – жеке адам, сонымен қатар топтар, мекемелер және қоғам. Желілік теорияда отбасылық бизнес желілерін тұжырымдаудың екі бағыты бар. Біріншіден, отбасын фирмадағы ішкі қатынастар желісі, екіншіден, отбасы мүшелері арасындағы қатынастардың модельдерін отбасылық бизнесті сыртқы ұйымдармен және құрылымдармен байланыстыратын желі ретінде қарастыруға болады.

М.Грановеттер мұндай микродеңгейлік байланыстарды «қарым-қатынастың нақты жеке қарым-қатынасына және құрылымына (немесе желіге)» «енгізілген» деп сипаттайды. Ол тұжырымның негізінде кез келген «актордың» (жеке немесе ұжымдық) құнды ресурстарға (байлық, билік, ақпарат) дифференциалды түрде қол жеткізуге

мүмкіндігі бар деген идея жатыр. Нәтижесінде құрылымдалған жүйелер ережеге сай стратификацияланған, ал кейбір құрамдастары басқаларға тәуелді болады [11]. Автор желілік теориясында «күшті байланыстар» мен «әлсіз байланыстарды» бөліп көрсетті. Әлеуметтанушылар мықты, берік байланысы бар адамдарға немесе әлеуметтік топтарға назар аударуға бейім. Олар тығыз байланыстарды әдетте маңызды деп қарастырады, ал әлсіз байланыстардың әлеуметтік маңыздылығы төмен деп пайымдайды. М.Грановеттер әлсіз байланыстардың маңыздылығын ерекшелеп көрсетеді және мұның «берік байланыстарда маңызды» екенін түсіндіреді. Мысалы, берік байланысы бар адамдарда бір-біріне көмектесу және бір-біріне қол ұшын беру үшін үлкен мотивация болады.

Дегенмен, әлсіз байланыстар, әсіресе сыртқы топтармен немесе ұйымдармен байланыс арқылы маңызды. Әлсіз байланыстар отбасылық бизнес пен клиенттер, жеткізушілер, инвесторлар және басқа ресурстар сияқты сыртқы желілер арасындағы көпір бола алады. Дәстүрлі отбасылық бизнесте, әсіресе мәдени-консервативті қоғамдарда әйелдер әдетте отбасы ішіндегі күшті байланыстармен шектелуі мүмкін, яғни шектеулер сыртқы ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізуге кедергі келтіреді. Әлсіз байланыстарды дамыту отбасылық бизнестегі әйелдерге кәсіби қарым-қатынас шеңберін кеңейтуге, құнды кеңестер мен кері байланыс алуға, жаңа клиенттер мен серіктестер табуға және бизнес қауымдастығында өз беделін арттыруға көмектеседі. Сонымен бірге, байланыс желісін кеңейту әйелдерге кәсіпкерлік әлемінде кездесетін стереотиптер мен біржақтылықты жеңуге мүмкіндік береді.

Отбасылық бизнес және әйелдердің кәсіпкерлігіне қатысты әртүрлі заманауи зерттеулерді, мақалаларды кездестіруге болады. Оның ішінде шетелдік зерттеулерде кәсіпкер әйелдердің экономикалық өсуге, жұмыспен қамтудың артуына және көптеген елдерде әлеуметтік шиеленістің төмендеуіне оң ықпалын көрсететін пайымдаулар кездеседі. Соңғы жылдары әйелдердің ролі мен олардың кәсіпкерлік қызметке қатысуы туралы түсініктерін тереңдетуге бағытталған бірқатар мақалалар жарияланды. Отандық және шетелдік зерттеулерде жалпы тенденция – отбасылық бизнеске белсенді қатысатын әйелдер санының артуы және олардың тұрақты экономикалық өсудің негізгі факторы ретіндегі ролін мойындау байқалады.

Зерттеушілер әйелдердің бизнестегі мұрагерлік жүйесіндегі жағдайын қарастыру үшін әртүрлі теорияларды қолданады. Осындай теориялардың бірі –жеке немесе ұйымдастырушылық мақсаттарға жету үшін қажетті құралдарды, ықпал ету процестерін және интеграцияны талдайтын көшбасшылық теориясы. Гендерлік теңсіздіктер мен бизнестегі әйелдерге қатысты дискриминацияға арналған жұмыстарда авторлар әйелдердің көшбасшылық қасиеттері мен кездесулерді жүргізу стильдерін, жұмысшылармен қарым-қатынас және ұйымдарды қаржыландыру сипатын салыстырады. Көшбасшылық теориясы әйелдердің, әсіресе өз бизнесін дамытатындардың ықпалын анықтауға, билік қатынастарына және жеке кедергілерге баса назар аударады. Көшбасшылық теория әйелдердің басқару стилінің немесе отбасылық бизнестің сәтті мұрагерлігінің жеткіліксіз мысалдарын анықтайды. Әсіресе, кәсіпкер әйелдер арасында бизнесті басқару мен дамытудың тиімді стратегияларын көрсететін қосымша зерттеулер мен мысалдардың қажеттілігін көрсетеді.

Отбасылық бизнесті зерттеуде соңғы уақытта жиі қолданылатын теориялардың бірі – ресурстық және корпоративтік басқару. J.V.Barney айтуынша, ресурстар фирманың өнімділігін қолдау үшін маңызды [12]. Кәсіпкерлік мотивация – адамдарды кәсіпкерлік қызметпен айналысуға ынталандыратын ішкі факторлар. Сонымен қатар, осы теорияға сәйкес, ерекше және бірегей ресурстар компанияларға бәсекелестікте артықшылықтарға қол жеткізу үшін құралдарды жасауға көмектеседі және бизнесті сәтті жалғастыруға мүмкіндік береді [13]. Бизнес экожүйелерінде жаңа технологиялар, мотивация және отбасын қолдау тұрақты бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізу үшін құнды ресурстар мен мүмкіндіктер деп қарастырылады. Отбасылық қолдау кәсіпкерлерге эмоциялық қолдау мен тұрақтылықты қамтамасыз етеді [14]. Кәсіпкер әйелдердің табысты болуы үшін отбасының қолдауы маңызды.

C.Song, Y.Yang 2003-2019 жылдар аралығындағы деректерді пайдаланып Қытайдағы отбасылық компания басшыларына жұбайларының корпоративтік шешімдерді қабылдаудағы мінез-құлқына ықпалын зерттеді. Зерттеу нәтижесіне сәйкес, кәсіпкер әйелдердің компанияны басқаруға қатысуы отбасылық кәсіпорындар кездесетін тәуекелдерді, әсіресе әйелі компанияның акционері болғанда, едәуір төмендетеді. Кәсіпорындардағы тәуекелдерді төмендетудің басты критерийлерінің бірі – әйелдердің жоғары білімінің және жұмыс тәжірибесінің болуы [15]. L.Galloway, J.W.Sanders және тағы басқа авторлар өздерінің отбасылық компанияны корпоративті басқару бойынша зерттеулерінде ер жетекшілер мен әйел жетекшілердің өзіне деген сенімділіктерінің әртүрлі болатынын қарастырған [16]. N.Ashraf айтуынша, ер азаматардың үстемдігі басым қоғамда әйел бизнес басқарып жүрсе, бұл әйелдің отбасылық өмірде келіссөздер жүргізу қабілетінің жоғары екенін білдіреді [17]. Автордың пікірінше, егер әйелі компанияның акцияларын басқаруға қатысса және иеленсе, ол күйеуін жақсы бақылай алады және оған кейбір жоғары тәуекелді әрекеттерді төмендету қажеттігін ескертеді. Осылайша отбасылық бизнесте отбасы мүшелері арасындағы шиеленістер мен серіктестер арасындағы қарым-қатынас проблемалары бизнеске тікелей ықпал етеді.

Мамандардың пікірінше, әйелдер жұмыссыздығы мәселесін шешу жолдарының бірі – оларды шағын бизнеске тарту. Әлемдік тенденцияларға сәйкес, шағын бизнестің болашағы әйелдерді жұмыспен қамтуда. Әйелдердің кәсіпкерлікке қатысуы инновацияға, экономикалық және әлеуметтік дамуға алып келеді [18]. Олар гендерлік теңдікке қол жеткізуде және экономикалық құқықтар мен мүмкіндіктерді кеңейтуде шешуші рөл атқарады. Бизнестегі әйелдердің алға қойған мақсатын берік ұстануы, олардың кәсіби дағдыларын жақсартуға және қаржылық тәуелсіздікке қол жеткізуге мүмкіндік береді [19]. Қазірдің өзінде 5 миллион америкалық әйел шағын және үй бизнесімен айналысады. Кәсіпкер әйелдер үлесінің өсуі және олардың жоғары табыс көлеміне қарамастан, олар шектеумен байланысты орын алатын бірқатар таптауындарға тап болады. Олар көбінесе капитал мен қаржылық ресурстарға қол жеткізуге байланысты қиындықтармен кездеседі [20]. Кәсіпкер әйелдердің қажеттіліктерін, проблемалары мен даму мүмкіндіктерін анықтау үшін бұл әлеуметтік топты зерттеу маңызды. Зерттеулер әйелдер кәсіпкерлігін қолдау мен ынталандырудың тиімді стратегияларын әзірлеуге,

шағын бизнеске тартылған әйелдер санын көбейтуге және олардың табысты қызметі үшін қолайлы орта құруға мүмкіндік береді.

Зерттеушілер қолданатын кең таралған әдістердің бірі – респонденттермен сұқбаттасу. Тәжірибеде құрылымданбаған сұқбат көбінесе өз бизнесін құрған және отбасылық кәсіпке мұрагерлік жолмен ие болған әйелдермен жүргізіледі. Мысалы, А.Е.Чикикованың Ресейде жүргізген зерттеу жұмысында 65 құрылымданбаған сұқбат жүргізілді [21]. Автор сұқбат барысында алынған ақпаратты талдауда негізінен кәсіпкер әйелдердің өз кәсіпорындарының дамуына және отбасылық фирмалардың мұрагерлігіне ықтимал кедергілерді қалай қабылдайтынына назар аударды. Автор жартылай құрылымданған сұқбат нәтижелеріне сүйене келе, әйелдердің шағын және орта отбасылық бизнестегі жағдайы екіжақты болып қала береді деген қорытынды жасайды. Сұқбаттасқан әйелдердің көпшілігі Ресейдегі отбасылық кәсіпкерлікті интеграциялаудың қиындықтарын, кәсіби құзыреттілік пен арнайы білім берусаласында талаптар мен ережелердің айқын еместігін, сондай-ақ аймақтық билік тарапынан қолдаудың жоқтығын атап өтті. Сондай-ақ, олар саланы криминализациялаудың жоғары деңгейін және саяси ықпал ету ерекшеліктерін көрсетті. Алайда, автор кейбір позитивті аспектілерді, соның ішінде әйелдердің өз фирмаларын белсенді дамытуға дайындығын және олардың бизнес саласындағы әлеуметтік-психологиялық әлеуетін атап өтті.

Отандық зерттеуші Ж.А.Нурбекованың айтуынша, жұмыссыздардың жалпы санының 70% құрайтын әйелдер бизнеспен айналысуды жұмысқа орналасу нұсқаларының бірі ретінде қарастырады [22]. Әйелдердің жұмыссыздығы және жұмыспен қамтудың ерекше нысандары туралы ақпарат жұмыс күшінің пайдаланылмаған әлеуетін және әйелдердің кәсіпкерлік саласына тұрақты ағынын көрсетеді. Осылайша, кәсіпкерлікті қызмет бағыты ретінде таңдау мына факторларға байланысты:

- жеке тұлғаның кәсіби біліміне, біліктілігіне, дағдыларына, мүмкіндіктері мен интеллектіне негізделген өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігі;
- жеке немесе отбасылық материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін баламаның болмауы кәсіпкерлікке мәжбүрлі ауысуға итермеледі. Бұған мемлекеттік кәсіпорындардағы еңбек жағдайларына қанағаттанбау, жұмыссыздық, жұмыс орындарының қысқаруы және т.б. себеп болады.

Осылайша әйелдердің отбасылық немесе жеке бизнеспен айналысуының негізгі себептерінің бірі өзінің мүмкіндіктерін кеңейту екенін көре аламыз.

Шетелдік зерттеу деректері қазіргі қоғамда жыныстық кемсітушілік туралы пікір біркелкі бөлінбегенін көрсетеді. Ғалымдар жүргізген зерттеу нәтижелеріне сәйкес, әйелдер кәсіпкерлік қызметінің басында жыныстық кемсітушілікке жиі ұшырайды. Сонымен қатар, олар іскерлік ортада өздерінің беделін орнатуда қиындықтарға тап болады. Алайда, тәжірибе мен жас ұлғайған сайын әйелдер өзіне және қабілеттеріне үлкен сенімділік таныта бастайды, бедел мен мәртебеге ие бола отырып, іскерлік ортада өз орнын табады. J.L.S.Kim, C.S.Ling зерттеуіне сәйкес, кәсіпкер әйелдер мен жұмысшы әйелдер жұмыс пен отбасы арасындағы қақтығысты сезінеді [23]. Қолдау жүйелерінің жоқтығы, бала күтіміне қолжетімділіктің шектелуі және қоғамның күтулері кәсіпкер әйелдерге жұмыс пен өмір балансын сақтауды қиындатады. Сондай-ақ, жас кәсіпкер

әйелдер жұмыссыздық және жұмыс пен отбасылық өмір арасындағы тепе-теңдік сияқты қосымша қиындықтарға жиі тап болатынын атап өткен жөн.

Осылайша, тәжірибе мен жас кәсіпкер әйелдердің кемсітушілікті жеңіп, өздерінің кәсіпкерлік бастамаларында жетістікке жетуіне ықпал етеді. Г.А. Низамова және Н.Т. Смагулова [24], бизнеспен айналысатын әйелдердің негізгі үш типін ажыратты. Бірінші түрі – «нағыз бизнес ханым». Олардың таңдауы кәсіпкерлікте табысқа жетуге деген ішкі ниетпен негізделген. Олардың кәсіпкерлік әрекетке деген ниеті мен қызығушылығы зор. Екінші түрі – ең көп таралған, «жағдайға байланысты» әйел кәсіпкерлер. Олар бизнесті кездейсоқ жағдайлардан бастайды: қолайлы перспективалар, достарының немесе таныстарының кеңестері, сыртқы ақпарат. Соңғы түрі – еріксіз кәсіпкерлер. Өмірде қиын жағдайларға тап болған және жұмыссыздық, қаржылық проблемалар немесе өмір сүру қаупіне байланысты өз ісін ашуға мәжбүр болған іскер әйелдер кіреді. Яғни, отбасылық бизнесте әйелдердің кәсіпкерлікпен айналысуының ең жиі кездесетін себептері – кездейсоқ жағдайларға байланысты және табысқа жетуге деген ішкі ниет. Бұл туралы, ресейлік зерттеуші Ю.А. Семенова былай пайымдайды: қиын материалдық немесе кездейсоқ жағдайлар әйелдердің бизнеспен айналысуына және жұмыс жасауына итермелейді [25]. Кәсіпорын қызметкерлерінің саны, сондай-ақ әйелдер басқаратын кәсіпорынның экономикалық көрсеткіштері бойынша ер адамдар басқаратын кәсіпорындардан төмен екенін мойындау керек. Осы құбылыс батыс кәсіпорындарында анықталды, алайда қазақстандық кәсіпорындар үшін де өзекті мәселе. Қаржыландыру, білім беру және желілік байланыстар сияқты ресурстарға тең мүмкіндіктер мен қол жетімділікті қамтамасыз ету арқылы кәсіпкер әйелдерді қолдау және ынталандыру маңызды. Тек осылай ғана ер мен әйелдер басқаратын кәсіпорындар арасындағы алшақтықты азайтуға және әйелдердің кәсіпкерлікпен, отбасылық бизнеспен айналысуына қолайлы жағдай жасауға болады.

С.А. Барковтың және О.В. Дорохинаның тұжырымдауынша, отбасылық бизнес сыртқы серіктестерді, соның ішінде мемлекетті тарту арқылы жаһандану сын-қатерлеріне жауап беруге мәжбүр. Сондай-ақ, зерттеушілер басқару демократиялық және алқалық сипатқа ие болып, отбасын басқарудағы әйелдердің рөлі ұлғаяды деп болжады [26]. Олар әйелдер кәсіпкерлігін дамыту үшін бір немесе бірнеше отбасының мүшелері жұмыс істейтін отбасылық кәсіпорындар қолайлы деп санайды.

Зерттеушілер N.A. Shahar, A. Nawawi және A.S. Salin әйел-кәсіпкерлердің табысқа жетуін қамтамасыз ететін арнайы орта құру үшін гендерлік-сезімтал саясат пен тәжірибелер қажет екенін атап өтті. Сондықтан, кәсіпкерлер, әсіресе, кәсіпкер әйелдер өз қызметін адал жүргізуі, әділ, жауапты және ашық болуы керек деп тұжырымдады [27]. Айта кету керек, отбасылық бизнес кәсіпкер әйелдер үшін трендке айналуы мүмкін, өйткені әйелдерге өз бизнесін оның ауқымына қарамастан сақтауға және өздері мен отбасылары үшін тұрақты қаржылық болашақ құруға мүмкіндік береді.

M. Setini пайымдауынша әйелдер өз бизнесін бастағанда және жүргізгенде, гендерлік кедергілермен күресіп, қоғамдық нормаларға қарсы тұра алады және басқа әйелдерге жол көрсетеді. Отбасылық бизнес кәсіпкерлік қызметпен айналысқысы келетін әйелдер үшін жақсы мүмкіндік. Зерттеушінің пікіріне сәйкес, отбасылы әйел интуитивті кәсіпкерлік

қабілетке ие және шағын бизнесте өз қызметін сәтті жүзеге асырады. Әйелдер өздерінің жеке қасиеттеріне, тәжірибелеріне және біліміне сүйене отырып, тиімді ұйымдастыру және басқару қабілетін көрсетеді [28]. Стратегиялық жоспарлау мен шешім қабылдаудан бастап жедел басқару мен бизнесті дамытуға дейінгі кәсіптің әртүрлі аспектілеріне белсенді қатысу арқылы өздерін отбасылық коммерциялық құрылымдардағы негізгі тұлғалар ретінде таба алады. Бизнеске деген табиғи инстинкті, эмпатия мен қарым-қатынас қабілетінің арқасында отбасылық бизнестегі әйелдер әртүрлі мәселелер мен қақтығыстарды тиімді шеше алады, сонымен қатар бизнестің өсуі мен өркендеуіне қолайлы жұмыс атмосферасын құра алады.

Отбасылық бизнестегі әйелдердің рөлі мен мүмкіндіктерін зерттеу зерттеушілердің де, жалпы қоғамның да назарын талап ететін өзекті және көп қырлы мәселе екенін атап өтуге болады. Шетелдік және отандық тәжірибені талдау отбасылық бизнеске белсенді қатысатын әйелдер санының өсуі және олардың тұрақты экономикалық өсудің негізгі факторы ретіндегі рөлін мойындау сияқты оң тенденцияларды ғана емес, сонымен бірге олар кездесетін қиындықтарды да анықтауға мүмкіндік береді [29].

Әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі – өзін-өзі дамыту және кәсіби әлеуетін жүзеге асыруға ұмтылу, сондай-ақ материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру. Осы тұста жыныстық кемсітушілік деңгейі туралы пікір біркелкі бөлінбегенін ескеру маңызды, зерттеулер жыныстық кемсітушіліктің болуын да, болмауын да көрсетеді. Зерттеушілер T.Afza және R.M.Amir пайымдауынша, қоғамдағы сыртқы факторлар – саяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелер барлық саладағы кәсіпкер әйелдерге айтарлықтай әсер етеді [30].

Сонымен қатар отбасылық бизнестегі әйел типтері олардың кәсіпкерлік қызметпен айналысуына ықпал ететін мотивациялары мен жағдайларының әртүрлілігін көрсетеді [16]. Алайда, әртүрлі типтеріне қарамастан, әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуы дамуға және экономикаға үлес қосуға мүмкіндік береді. Әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуын қолдау және ынталандыру үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді, бизнесті дамыту үшін қолайлы ортаны құруды қамтитын тиімді стратегиялар қажет.

Отбасылық кәсіпорындар икемділіктің, қаражаттың жылдам айналымының және қызметкерлердің білімін толық пайдаланудың себебінен кәсіпкерлікпен айналысқысы келетін әйелдер үшін оңтайлы жолдардың бірі. Осылайша, әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуы экономикалық ландшафт қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және оны дамыту әйелдердің әртүрлі мотивациялары мен қиындықтарын ескеретін кешенді тәсілді қажет етеді.

Отбасылық бизнестегі әйелдің рөлін зерттеуге жүргізілген шолуға **қорытынды**.

Қазіргі экономика мен әлеуметтік динамика аясында әйелдердің отбасылық бизнестегі рөлі маңызды және ықпалды бола түсуде. Олар экономикалық дамуда шешуші рөл атқарып қана қоймай, қоғамның әлеуметтік және мәдени аспектілеріне айтарлықтай ықпал етеді. Алайда олардың отбасылық бизнеске қатысуы бірқатар кедергілерге байланысты қиындауы мүмкін. Мақалада отбасылық бизнестегі әйелдер

үлесіне қатысты статистика, тенденциялар, кедергілер, стереотиптер және қоғамдық күтулерді қоса алғанда, отбасылық бизнесте жұмыс істейтін әйелдерге ықпал ететін әлеуметтік-мәдени факторларға назар аударылды. Жұмыс барысында отбасылық бизнестегі әйелдердің кәсіпкерлік белсенділігі олардың экономикалық тәуелсіздігіне, қоғамдағы рөлін нығайтуға, кәсіби және жеке даму үшін ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізуге ықпал ететіні дәлелденді. Қазақстандағы әйелдердің отбасылық бизнеске қатысу деңгейі әлеуметтік-мәдени факторларға, яғни дәстүрлі рөлдер мен стереотиптер, әлеуметтік күтулер және мәдени нормаларға байланысты екенін ақпараттарға шолу жасау негізінде анықталды. Оның ішінде қоғамда әйелдерге жүктелетін үй шаруашылығы, бала тәрбиесі отбасылық бизнеске қатысуға кедергілер туғызып, әйелдердің кәсіпке қатысу деңгейін төмендетеді.

Отбасылық бизнес әйелдердің қоғамдағы рөлін кеңейтуге ықпал етеді. Әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуы оларға кәсіби және жеке дамуға жол ашып, дәстүрлі гендерлік стереотиптермен шектеулерді жеңуге мүмкіндік береді. Әйелдер экономикалық тәуелсіздік пен өз күшіне деген сенімділікке ие болады, қоғамдағы мәртебесін жақсартуға ықпал етеді. Отбасылық бизнеске қатысу арқылы әйелдердің экономикалық тәуелсіздігі олардың қаржылық тәуелсіздігінің артуынан және экономикалық дамуға қосқан үлесінен көрінеді. Әйелдер тек тұтынушы болып қана қоймай бизнесті құру және дамыту, жаңа жұмыс орындарын құру, сондай-ақ өз қауымдастықтарында әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту мәселелерін шешетін өндірушілерге айналады.

Сонымен бірге, отбасылық бизнесте жұмыс істейтін әйелдер әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олардың белсенділігі қоғамдағы әйелдердің рөлі туралы стереотиптер мен қалыптасқан идеялардың өзгеруіне, қоғамның барлық мүшелері үшін тең және инклюзивті орта құруға үлес қосады.

Осылайша, әйелдердің отбасылық бизнеске қатысуы олардың жеке дамуы мен табысына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар Қазақстанның экономикасы, қоғамы мен мәдениеті үшін оңсалдарларға ие. Отбасылық бизнесте әйелдер кәсіпкерлігін қолдау мен ынталандырудың одан әрі шараларын енгізу кәсіпкерлікті дамыту және әлеуметтік прогреске жәрдемдесу саласындағы мемлекеттік саясат үшін басым міндет болуы тиіс.

Қаржыландыру. Мақаланы «Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті» мемлекеттік мекемесі (грант No АП14869561) қаржыландырды.

Авторлар қосқан үлесі

Ш.С. Исабаева – мақала құрылымын реттеу, мақала мәтінін жазу, әдебиетке шолу жасау.

А. Айқынбайқызы – мақала концепциясын ұсыну, мақала мәтінін редакциялау, жариялауға арналған мақаланың соңғы нұсқасын бекіту.

А. Иманқұл – мақала құрылымын реттеу, мақала мәтінін жазу, әдебиетке шолу жасау.

Әдебиеттер тізімі

1. Becker G.S. A treatise on the family. Cambridge, MA, Harvard University Press Becker, G.S.-1981.-424p.
2. Джулаева А.М. Проблемы развития семейного бизнеса в современной экономике // Вестник КазНУ. Серия экономическая. - 2014. №3. – С.41-47.
3. <https://www.un.org/ru> [электрондық ресурс] (қаралған күні 20.05.2024).
4. <https://gender.stat.gov.kz/ru/category/6> [электрондық ресурс] (қаралған күні 20.05.2024)
5. Pramodita S. James J.Chrisman Jess H. Predictors of satisfaction with succession process in family firms // Journal of Business Verturing. -2003. Vol.18. Issue5, P.667-687 doi: 10.1016/S0883-9026(03)00015-6
6. Weber M. General economic history. Translated by Frank H. Knight, Ph.D. New York.-1961.P144
7. Лескова И.В., Шалашникова В.Ю. Семейный бизнес: преимущества и недостатки // Социологические науки. - 2016. № 1 (6). С. 49-51.
8. Веймер К., Петерсон Р. Революция в мировом масштабе / Пер.с англ.-М.:Прогресс, 2006.
9. Blumer H. The Methodological Position of Symbolic Interactionism. In: Blunter H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley: University of California Press, 1969.
10. Парсонс Т. О структуре социального действия / под ред. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского. — М.: Академический проект, 2018. — 435 с.
11. Грановеттер М. Сила слабых связей / пер. З.В. Котельниковой) // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10. № 4. – С. 31-50.
12. Barney J.B. Resource-based theories of competitive advantage: A ten-year retrospective on the resource-based view // Journal of Management.-2001. 27(6), P.643-650. [https://doi.org/10.1016/S0149-2063\(01\)00115-5](https://doi.org/10.1016/S0149-2063(01)00115-5)
13. Gueler M.S., Schneider S. The resource-based view in business ecosystems: A perspective on the determinants of a valuable resource and capability// Journal of Business Research, 2021,133, pp.158-169. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.061>
14. Alam S.S., Jani M.F.M., Omar N.A. An empirical study of success factors of women entrepreneurs in Southern region in Malaysia// International Journal of Economics and Finance.2011, 3(2), pp.166-175. <https://doi.org/10.5539/ijef.v3n2p166>
15. Song C., Yang Y. The impact of entrepreneurs wives participating in corporate management on company risk-taking // Humanities and Social Sciences Communications. Том 11, Выпуск 1. December 2024. - № 952.16.
16. Galloway L., Sanders J.W., Bensemam J., Tretiakov A. Social networks and relationships in copreneurial firms: an international study // Journal of Family Business Management, 12(4),pp. 908-922. <https://doi.org/10.1108/JFBM-03-2021-0030>
17. Ashraf N. Spousal control and intra-household decision making: An experimental study in the Philippines // American Economic Review. – 2009, 99(4), pp.1245-1277, <https://doi.org/10.1257/aer.99.4.1245>
18. Dzisi S. Entrepreneurial activities of indigenous African women: A case of Ghana // Journal of Enterprising Communities. 2008. 2(3), 254-264. <https://doi.org/10.1108/17506200810897231>
19. Amizahanum A, Wan Razazila Wan A., Enny Nuridin Sultan M.,Irda Syahira Khair A., Ahmad Saiful Azlin Puteh S. Determinants of business sustainability of women entrepreneurs //International Journal

of Management and Sustainability. Vol.13, No.3. pp. 612-624, 18 July 2024. <https://doi.org/10.18488/11.v13i3.3837>

20. Khan R.U., Salamzadeh Y., Shah S.Z.A., Hussain M. Factors affecting women entrepreneurs success: A study of small-and medium-sized enterprises in emerging market of Pakistan // Journal of Innovation and Entrepreneurship, -2021. 10(11), pp.1-21. <https://doi.org/10.1186/s13731-021-00145-9>

21. Чирикова А.Е. Женщина во главе фирмы. Москва: Издательство Института социологии РАН, 1998. - 358 с.

22. Нурбекова Ж.А. Теоретические предпосылки социологического анализа женского предпринимательства // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Социологические науки, 2013 – № 4 (51), С.101-106.

23. Kim J.L.S., Ling C.S. Work-family conflict of women entrepreneurs in Singapore // Women in Management Review, 16(5), 204-221.

24. Низамова Г.А., Смагулова Н.Т. Анализ мотиваций женщин-предпринимателей в Казахстане // Бюллетень науки и практики. 2019.Т. 5.

№4. С. 293-300. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/41/40>

25. Семенова Ю.А. Специфика развития женского предпринимательства в современной России // Известия Саратовского университета. 2009. Т. 9. Серия: Социология. Политология, вып. 3.С.20-22.

26. Барков С.А., Дорохина О.В. Семейный бизнес в XXI веке: Социальные детерминанты развития // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. Социология. - 2014.№ 4 (32). С.85-94.

27. Shahar N.A., Nawawi A., Salin A.S. Shari'a corporate governance disclosure of Malaysian IFIS// Journal of Islamic Accounting and Business Research, 2020, 11(3), pp.845-868. <https://doi.org/10.1108/JIABR-05-2016-0057>

28. Setini M, Yasa N.N.K., Supartha I.W.G., Giantari I.G.K., Rajiani I. The passway of women entrepreneurship: Starting from social capital with open innovation, through to knowledge sharing and innovative performance // Journal of Open Innovation: Technology, Market and Complexity, -2020. 6(2), art.no 25.

29. Afza T, Amir R.M. Marginalized women social well-being through enterprise development: A glimpse of remote women status in Pakistan // Journal of Chinese Entrepreneurship, 2009.1(3). pp.248-267.

30. Amoros J.E., Cristi O., Naude W. Entrepreneurship and subjective well-being: Does the motivation to start-up a firm matter? // Journal of Business Research, 2021,127, pp.389-398. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.11.044>

Ш.С. Исабаева, А. Айқынбайқызы, А. Иманқұл

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан

Обзор исследований роли женщин в семейном бизнесе

Аннотация. Последние десятилетия прошлого века богаты глобальными явлениями. К этому же можно отнести массовый выход женщин на рынок труда и их активную адаптацию как самозанятых. Актуальность данной проблемы становится очевидной на фоне пересмотра традиционных представлений о роли женщин в обществе и экономике. До недавнего

времени в социологической литературе роль женщины в процессе развития рассматривалась преимущественно через призму её репродуктивной функции или увеличения трудовых ресурсов, в то время как её экономический потенциал оставался практически незамеченным. Женский труд воспринимался как маргинальный и случайный. Отношение общества к труду женщин формируется под воздействием исторически сложившейся зависимости от мужчин, ограниченного доступа к творческим возможностям, власти и капиталу, а также различных форм дискриминации. В статье представлен обзор исследований, посвящённой роли женщин в семейном бизнесе в контексте социологической науки, начинается он с определения термина «семейный бизнес», после чего акцентируется внимание на роли женщин в этой сфере с точки зрения различных социологических подходов. Затем был осуществлен анализ исследовательских работ по данному направлению в отечественной, российской и зарубежной социологической науке. Кроме того, в статье также обсуждаются трудности, с которыми сталкиваются женщины в семейном бизнесе, а также факторы, способствующие их вовлечению в данную сферу.

Роль женщин в семейном бизнесе привлекает всё большее внимание в научных исследованиях, и наблюдается рост их влияния на успешность и устойчивость организаций. Развитие лидерских навыков, доступ к ресурсам и поддержка их участия в бизнес-процессах способствуют дальнейшему укреплению семейного предпринимательства.

Ключевые слова: семейный бизнес, гендерное равенство, женщина в бизнесе, рыночная экономика, семейные отношения.

Issabayeva Sh.S., AikynbaikyzyA., Imankul A.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A review of research on the role of women in family business

Abstract. The decades of the 20th century were characterised by a multitude of global phenomena. Furthermore, this period saw the influx of women into the labour market and their subsequent integration as self-employed individuals. The significance of this issue is evident when viewed in the context of a re-evaluation of conventional notions regarding the role of women in society and the economy. Until recently, in sociological literature, the role of women in the development process was primarily examined through the lens of their reproductive function or contribution to labor resources, while their economic potential was largely overlooked. The contribution of women to the labour force was regarded as insignificant and informal. The societal attitudes towards women's labour are shaped by historical dependence on men, limited access to creativity, power and capital, and various forms of discrimination. This article presents a review of research on the role of women in family businesses in the context of sociological science. It begins with a definition of the term "family business" and then emphasises the role of women in this sphere from the perspective of different sociological approaches. Subsequently, the research literature on this topic in domestic, Russian, and foreign sociological science was analysed. Additionally, the article discusses the challenges women face in family businesses and the factors that contribute to their involvement in this field.

The role of women in family businesses is becoming a subject of increasing interest within the academic community, and there has been a notable increase in their influence on the success and sustainability of organisations. The advancement of leadership abilities, accessibility to resources and endorsement of their involvement in business operations serve to reinforce the tenets of family entrepreneurship.

Keywords: family business, gender equality, women in business, market economy, family relations.

References

1. Becker G.S. A treatise on the family. [Cambridge, MA] (Harvard University Press Becker, G.S.1981.-424p).
2. Dzhulaeva A.M. Problems of family business development in the modern economy. Bulletin of KazNU. №3.41-47. (2014).[in Russian]
3. <https://www.un.org/ru> (accessed: 20.05.2024)
4. <https://gender.stat.gov.kz/ru/category/6> (accessed: 20.05.2024)
5. Pramodita S. James J.Chrisman Jess H. Predictors of satisfaction with succession process in family firms. Journal of Business Venturing Vol.18, Issue5, 667-687 doi: 10.1016/S0883-9026(03)00015-6 (2003).
6. Weber M. General economic history. Translated by Frank H. Knight, Ph.D. New York.-1961.P-144
7. Leskova I.V., Kalashnikova V.Sh. Financial business: activities and publications .Social Sciences. No. 1 (6). 49-51. (2016). [in Russian]
8. Weimer K., Peterson R. Revolution on a global scale / Translated from English-M.:Progress, (2006). [in Russian]
9. Blumer H. The Methodological Position of Symbolic Interactionism. In: Blunter H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley: University of California Press, (1969).
10. Parsons T. On the structure of social action / edited by V. F. Chesnokova, S. A. Belanovsky. — M.: Academic project - 435 p (2018). [in Russian]
11. Granovetter M. The strength of weak bonds / Z.V. Kotelnikova (transl.) Economic sociology. – vol. 10. – No. 4. – 31-50 (2009) [in Russian]
12. Barney J.B. Resource-based theories of competitive advantage: A ten-year retrospective on the resource-based view. Journal of Management, 27 (6), pp.643-650 doi: 10.1016/S0149-2063(01)00115-5 (2001).
13. Gueler M.S., Schneider S. The resource-based view in business ecosystems: A perspective on the determinants of a valuable resource and capability. Journal of Business Research, 133, pp.158-169. doi:10.1016/j.jbusres.2021.04.061 (2021).
14. Alam S.S., Jani M.F.M., Omar N.A. An empirical study of success factors of women entrepreneurs in Southern region in Malaysia. International Journal of Economics and Finance. 3(2), pp.166-175 doi:10.5539/ijef.v3n2p166 (2011).
15. Song C., Yang Y. The impact of entrepreneurs wives participating in corporate management on company risk-taking. Humanities and Social Sciences Communications. 11, 1. December - №952. (2024).
16. Galloway L., Sanders J.W., Bensemann J., Tretiakov A. Social networks and relationships in copreneurial firms: an international study. Journal of Family Business Management, 12(4), pp. 908-922 doi: 10.1108/JFBM-03-2021-0030 (2023).

17. Ashraf N. Spousal control and intra-household decision making: An experimental study in the Philippines. *American Economic Review*, 99(4), pp.1245-1277, doi:10.1257/aer.99.4.1245 (2009).
18. Dzisi S. Entrepreneurial activities of indigenous African women: A case of Ghana. *Journal of Enterprising Communities*. 2(3), 254-264. doi.org/10.1108/17506200810897231 (2008).
19. Amizahanum A, Wan Razazila Wan A., Enny Nurdin Sultan M., Irda Syahira Khair A., Ahmad Saiful Azlin Puteh S. Determinants of business sustainability of women entrepreneurs . *International Journal of Management and Sustainability*. Vol.13, No.3. pp. 612-624, 18 doi:10.18488/11.v13i3.3837 (2024).
20. Khan R.U., Salamzadeh Y, Shah S.Z.A., Hussain M. Factors affecting women entrepreneurs success: A study of small-and medium-sized enterprises in emerging market of Pakistan. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 10(11), pp.1-21. doi: 10.1186/s13731-021-00145-9 (2021).
21. Chirikova A.E. is a woman at the head of the company. Moscow: Publishing House of the Institute of Sociology of the Russian Academy of Sciences, -358 p. (1998). [in Russian]
22. Nurbekova J.A. Theoretical prerequisites for the sociological analysis of women's entrepreneurship. *Scientific notes of the Trans-Baikal State University. Series: Sociological Sciences*, – No. 4 (51), pp.101-106. (2013). [in Russian]
23. Kim J.L.S., Ling C.S. Work-family conflict of women entrepreneurs in Singapore/ *Women in Management Review*, 16(5), 204-221.
24. Nizamova G.A., Smagulova N.T. Analysis of motivations of women entrepreneurs in Kazakhstan. *Bulletin of Science and practice*. 5. No.4. 293-300. https://doi.org/10.33619/2414-2948/41/40 (2019) [in Russian]
25. Semenova Yu.A. The specifics of the development of women's entrepreneurship in modern Russia. *Izvestiya Saratov University*. Vol. 9. Ser. Sociology. Political Science, vol. 3.20-22. (2009). [in Russian]
26. Barkov S.A., Dorokhina O.V. Family business in the XXI century: joint determinants of development // *News of higher educational institutions. The Volga region. Social sciences. Philosophy*. -No. 4 (32). pp. 85-94 (2014) [in Russian]
27. Shahar N.A., Nawawi A., Salin A.S. Shari'a corporate governance disclosure of Malaysian IFIS. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(3), pp.845-868, doi: 10.1108/JIABR-05-2016-0057 (2020).
28. Setini M, Yasa N.N.K., Supartha I.W.G., Giantari I.G.K., Rajiani I. The passway of women entrepreneurship: Starting from social capital with open innovation, through to knowledge sharing and innovative performance // *Journal of Open Innovation: Technology, Market and Complexity* 6(2), art.no 25. (2020).
29. Afza T, Amir R.M. Marginalized women social well-being through enterprise development: A glimpse of remote women status in Pakistan. *Journal of Chinese Entrepreneurship* 1(3), pp.248-267. (2009).
30. Amoros J.E., Cristi O., Naude W. Entrepreneurship and subjective well-being: Does the motivation to start-up a firm matter? *Journal of Business Research*, 127, pp.389-398. doi:10.1016/j.jbusres.2020.11.044 (2021).

Авторлар туралы мәлімет

Ш.С.Исабаева – әлеуметтану магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетті, Сәтбаев көшесі, 2, 10000, Астана, Қазақстан.

А. Айқынбайқызы – хат-хабар авторы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетті, Сәтбаев көшесі,2,10000, Астана, Қазақстан.

А. Иманқұл – әлеуметтік ғылымдар магистрі, «Әлеуметтану» мамандығы бойынша 2-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетті, Сәтбаев көшесі, 2, 10000, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах

Ш.С.Исабаева – магистр социологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева,2,10000, Астана, Казахстан.

А. Айқынбайқызы – автор для корреспонденции, магистр социальных наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева,2,10000, Астана, Казахстан.

А. Иманқұл – магистр социальных наук, докторант 2-курса по специальности «Социология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева,2,10000, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Sh.S. Issabayeva – Master of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev sts., 2, 10000, Astana, Kazakhstan.

A. Aikynbaikyzy – corresponding author, Master of Social Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev sts., 2, 10000, Astana, Kazakhstan.

A. Imankul – Master of Social Science, 2nd year doctoral student in the specialty «Sociology», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev sts., 2, 10000, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 04.41.61

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-579-593>

Научная статья

Социально-экономические показатели населения западно-казахстанского региона: результаты социологического исследования

А.Б. Шабденова*^{id}, Г.Н. Нюсупова^{id}, Г.Б. Айдарханова^{id},
Г.Н. Кенеспаева^{id}, Г.Б. Аубакирова^{id}

КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: Aizhan.Shabdenova@kaznu.edu.kz)

Аннотация. Социально-экономические характеристики населения описывают социальные и экономические условия жизни людей в определенной стране, регионе или сообществе. Эти характеристики включают в себя такие показатели, как уровень дохода, образование, занятость, доступ к медицинским услугам, жилье, пенсионные и социальные льготы, а также другие факторы, которые влияют на качество жизни населения. Целью данной статьи является изучить взаимосвязь определенных показателей качества жизни обозначенного региона. Метод сбора данных - индивидуальный стандартизированный опрос с использованием запрограммированной анкеты в специальной программе, опросом охвачено 400 респондентов, проживающих в городах и сёлах западного региона Казахстана. Выборка репрезентирует население в разрезе основных социально-демографических признаков (пол, возраст, уровень образования, национальность, семейное положение, занятость). Исследование свидетельствует, что отдельные показатели качества жизни говорят об отсутствии разрыва по некоторым социально-экономическим характеристикам между городскими и сельскими населёнными пунктами. Научная значимость работы состоит в расширении понимания взаимосвязи социально-экономических характеристик определённого региона в разрезе административной классификации населённых пунктов – типов поселений проживания казахстанского общества, что дает основание для реализации мер по улучшению качества жизни населения, в чём заключается практическая значимость работы. Представляет интерес всесторонне изучать и проводить исследования жизни в селах и городах Казахстана, соответственно объективно информировать население о недостатках и преимуществах проживания в сёлах, о возможностях, предоставляемых сельской жизнью.

Ключевые слова: качество жизни, население, социально-экономические характеристики, практическая социология, социологическое исследование, научный проект, город и село.

Введение

Качество жизни определяется социально-экономическими характеристиками населения, которые описывают условия жизни людей в определенном сообществе. Важными социально-экономическими характеристиками населения являются: доходы, уровень образования, занятость, доступ к услугам здравоохранения и социальной защиты. Уровень дохода является одним из основных показателей экономического благополучия населения, он влияет на доступ к основным потребностям, таким, как питание, жилье, одежда, образование и здравоохранение. Уровень образования играет важную роль в социальной мобильности и возможности находить высокооплачиваемую работу. Уровень занятости влияет на уровень бедности и социальную стабильность общества. Доступ к качественной медицинской помощи влияет на общее состояние здоровья населения. Уровень безработицы свидетельствует о проблемах на рынке труда и может привести к ухудшению экономического положения населения. Социальная защита – наличие социальных программ по оказанию помощи и поддержки населению в случае бедности или других жизненных трудностей. Данный список не ограничивает характеристики качества жизни населения. Вышеобозначенные, а также другие факторы в совокупности формируют социально-экономический портрет населения определенного региона и позволяют оценить общий уровень благополучия, качества жизни общества.

Изучение качества жизни населения имеет большое значение для различных сфер деятельности общества, актуальность данной проблематики обусловлена рядом факторов. Так, изучение качества жизни способствует лучшему пониманию потребностей и удовлетворению интересов населения, позволяет определить, что является важным для людей и каким образом их потребности могут быть удовлетворены. Анализ качества жизни даёт основания для принятия решений о распределении ресурсов, определения приоритетов и рационального распределения ресурсов. В свою очередь, улучшение качества жизни населения способствует снижению социальной напряженности, уменьшению неравенства и повышению уровня благополучия общества. Таким образом предотвращается социальная напряженность среди населения. Вместе с тем изучение качества жизни населения помогает оценить эффективность работы государственных органов и программ, направленных на улучшение жизни граждан. Обозначенные факторы актуализируют изучение качества жизни населения на постоянной основе. Целесообразно изучать как объективные, так и субъективные показатели качества жизни населения различных обществ [1].

Исследователи отмечают о взаимосвязи между показателями эффективности работы местных органов и показателями качества жизни, также о постоянном интересе к исследованиям качества жизни и связанными с ними показателями социально-экономического развития на разных уровнях [2]. Проводятся исследования различных социальных групп в контексте удовлетворенности качеством жизни, в том числе изучение молодежи в лице студентов [3], изучение качества жизни пожилых людей, а именно - какие предикторы влияют, повышают качество жизни людей преклонного

возраста [4]. Вместе с тем изучаются региональные особенности и различия в качестве жизни населения [5].

Вместе с тем, исследователи анализируют данные нескольких стран, отмечая, что качество жизни - это больше, чем удовлетворенность жизни и субъективное благополучие, то есть последние тенденции в сфере изучения благосостояния населения повысили научные стандарты и точность, связанные с подходами к национальным и международным сравнениям благосостояния. Одной из основных тем этого исследования стал переход к многомерным подходам вместо использования традиционных показателей, таких, как единичные показатели (например, счастье, удовлетворенность жизнью) или экономические показатели (например, ВВП) [6].

Отечественные исследователи проанализировали, как реализуется социальная политика Казахстана, направленная на повышение уровня и качества жизни населения на примере внедрения политики инклюзивного образования. Исследователи пришли к выводу, что обеспечение образованием всех групп населения, включая уязвимые, представляется ключевым элементом социальной политики во многих странах, в свою очередь, это является одним из решающих факторов повышения уровня жизни населения страны [7]. Также в фокусе внимания отечественных исследователей вопросы эффективности менеджмента социальной инфраструктуры сельских поселений одного из западных регионов – Мангистауской области. Исследователями проанализированы различные показатели теоретического и прикладного характера, данные опросов, в результате определено, что «субъективная оценка эффективности управления сельской социальной инфраструктурой положительно коррелирует со степенью усилий, предпринимаемых местной администрацией» [8].

Социально-экономические характеристики служат для создания различных индексов. Один из таких индексов является составным показателем субъективного благополучия и был разработан с целью обеспечения измерительного инструмента для социологического анализа субъективных компонентов качества жизни и социального качества. Создавая данный индекс, исследователь совместил несколько сфер: эмпирические исследования в области социальных показателей и теоретические концепты, разработанные в сфере социологии эмоций [9].

Современные китайские исследователи отмечают о неразрывности проблем городов и сёл, что проблемы, свойственные городским районам, вызваны проблемами, присущими сельским населенным пунктам, также наблюдается обратная взаимосвязь. Отмечается о необходимости оживления сельской местности в целях предотвращения проблем, связанных с ростом урбанизации. Вместе с тем, требуется новая модель урбанизации для предотвращения возникновения проблем в сельских населенных пунктах. Авторы обозначенного исследования пришли к выводу о необходимости культивирования новых теорий и методов комплексного развития городов и сельских районов, также требуется «создать систему оценки для количественной оценки глубины комплексного развития городов и сельских районов, чтобы создать желаемые городские и сельские районы» [10].

Отдельно следует отметить населенные точки сельской местности, они также находятся в фокусе внимания исследователей. Изучается влияние экономических интервенций и климатических изменений на качество жизни жителей сёл различных регионов [11]. Исследователи говорят о необходимости цифровизации качества жизни сельского населения, рассматриваются подходы в этом направлении, поскольку статистика свидетельствует об уменьшении доли сельского населения из-за отставания по качеству жизни от городского населения [12]. В связи с этим повышение, отслеживание показателей качества жизни жителей сел является актуальной задачей, справиться с которой помогают современные цифровые технологии, активно распространяющиеся по всему миру.

Таким образом, следует отметить, что исследователями проведены различные исследования социально-экономических характеристик и качества жизни населения городских и сельских населенных пунктов. Подобные исследования не ограничиваются представленным обзором литературы, авторы данной статьи изучали последние современные работы, различные подходы и методики, относящиеся к исследуемой проблематике. В социологическом дискурсе недостаточно исследований, фокусирующихся на качестве жизни казахстанских городских и сельских населенных пунктов. Вопросы качества жизни и благосостояния населения – требуют лонгитюдных исследований и междисциплинарного подхода, также представляет интерес изучения различных стран и регионов внутри них. Далее основываясь на этих данных возможно делать межстрановые, межрегиональные сравнения, а также отслеживать динамику изменений. Вместе с тем, представляет интерес анализ показателей качества жизни в разрезе различных социально-экономических признаков населения и административной классификации населенных пунктов. Настоящая статья демонстрирует один из таких анализов, где изучены отдельные показатели в разрезе типов населенных пунктов. Планируется ряд статей по изучаемой проблематике, но с представлением и анализом взаимосвязи с другими социально-демографическими признаками.

Методология

Полевые работы данного исследования проведены в рамках Подпрограммы 7 «Оценка социально-экономического развития западно-казахстанского региона в контексте устойчивого развития» мегагранта BR21882122 «Устойчивое развитие природно-хозяйственных и социально-экономических систем западно-казахстанского региона в контексте зеленого роста: комплексный анализ, концепция, прогнозные оценки и сценарии».

Целью исследования является изучение субъективных показателей качества жизни населения западного региона Казахстана на основе социологического опроса. Основным исследовательским вопросом является: каковы социально-экономические характеристики жителей обозначенного региона страны? Объект исследования: взрослое население, постоянно проживающее в западном регионе Казахстана (мужчины и женщины) в возрасте от 18 лет и старше. География исследования обозначена

областями страны, входящими в состав западного региона: Актюбинская область, Атырауская область, Западно-Казахстанская область и Мангистауская область. Метод сбора информации – индивидуальный стандартизированный опрос с использованием запрограммированной анкеты в специальной программе с установкой на смартфонах и планшетах.

Выборка исследования определена в количестве 400 респондентов. В каждой области опрос проходил в областном центре, представляющем городское население и в трёх сёлах: одно крупное село – районный центр и два села поменьше, все сёла находятся в разных направлениях от областного центра. Сёла отобраны случайным образом из списков сёл, представленных в официальных источниках информации по каждой области. Улицы и стартовые дома также отобраны случайным образом в каждой точке опроса с учетом полного охвата населенного пункта. В каждом домохозяйстве опрошен один респондент. Отбор респондента был осуществлен по принципу «последнего дня рождения».

При анализе результатов исследования применен количественный анализ данных с акцентом на выявление статистически значимых различий в ответах респондентов, зафиксированных в категориальных и метрических шкалах переменных. В частности, анализ таблиц сопряженности реализован с включением статистического теста Хи-квадрат, а анализ средних значений в группах сделан с проверкой на значимость.

Результаты

В результате социологического исследования опросом охвачено 400 респондентов, репрезентирующих 48% городского населения, 9% населения посёлков городского типа и 43% населения аулов. По гендерному составу выборка представляет 56% женщин и 44% мужчин. Этнический состав выборочной совокупности: 86% казахи, 8% русские и 6% другие этносы многонационального Казахстана, среди них в выборку вошли: узбеки, украинцы, татары, азербайджанцы, лезгины, армяне, башкиры, грузины. Семейное положение участников опроса распределилось следующим образом: 16% никогда не состояли в браке, 75% состоят в браке, в том числе в гражданском, 5% разведены и 4% вдовы. Возраст респондентов представлен следующими показателями описательной статистики: средний возраст 41,4 лет (стандартное отклонение 13,1); минимум 18 лет, максимум 70 лет, медиана составляет 40,5 лет.

Уровень образования выборочной совокупности представлен на рисунке 1, данные представлены в разрезе гендерного признака и в целом по выборке. Данные свидетельствуют, что большинство жителей западных регионов Казахстана имеют профессиональное образование, практически в равных долях население со средним специальным образованием (37%) и с высшим (36%), незаконченное высшее имеют около 3% респондентов. Почти каждый четвёртый (25%) не имеет какого-либо профессионального образования: 21% среднее общее и 4% неполное среднее (8-9 классов). Анализ таблиц сопряженности не выявил статистически значимых различий уровня образования в разрезе гендерного признака, наблюдаемая разница в доле респондентов со средним и высшим уровнями образования статистически не значима ($p < 0,05$).

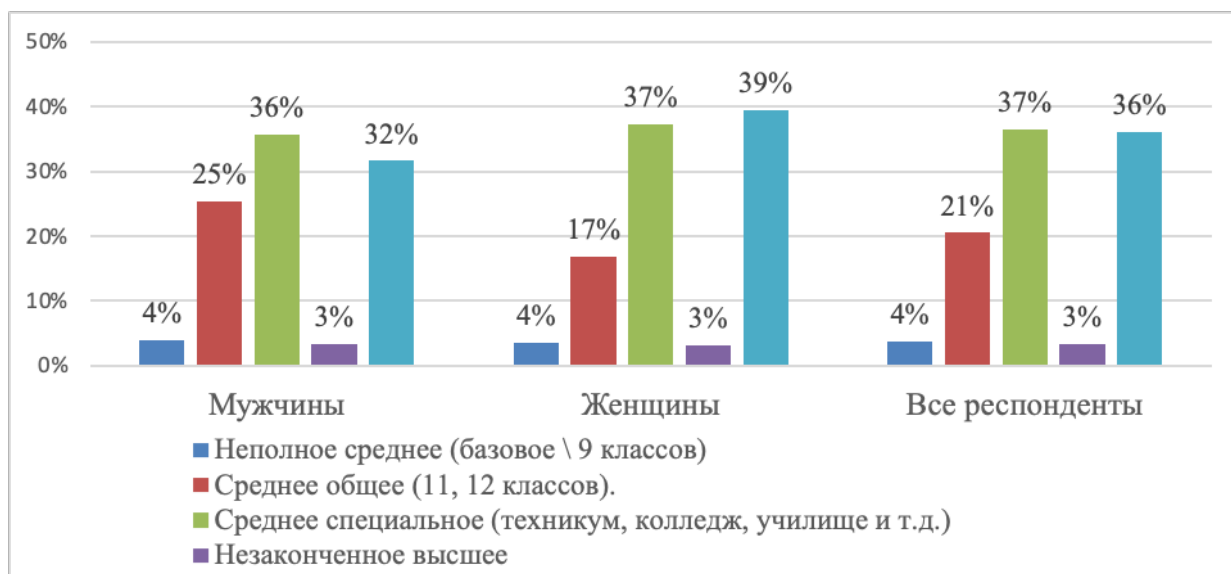

Рисунок 1. Уровень образования респондентов в целом и в разрезе гендера, n=400.

Таким образом, анализ таблиц сопряженности не выявил различий в разрезе гендерного признака. Дальнейший анализ показал, что наблюдаются значимые различия ($p < 0,05$) в разрезе административной классификации населённых пунктов. В городах (42%) значительно чаще, чем в сёлах (29%) распространены граждане с высшим уровнем образования. И наоборот, в сёлах больше проживают люди без профессионального образования, то есть закончившие только общеобразовательную школу: 30% в сёлах и 12% в городах. Результаты представлены на рисунке 2, различия статистически значимы на уровне $p < 0,05$.

Рисунок 2. Уровень образования респондентов в целом и в разрезе административной классификации населённых пунктов, n=400.

Представляет интерес изучение состава домохозяйств. Результаты опроса свидетельствуют, что в домохозяйствах западного региона Казахстана проживают в среднем по 5 человек, можно говорить о тенденции, что в городах этот показатель ниже, в сёлах – выше, то есть в сельских домохозяйствах в среднем проживает больше людей, чем в городских. При этом тест значимости ANOVA свидетельствует об отсутствии статистически значимых различий данного показателя ($p > 0,05$). Для определения обозначенного показателя всем респондентам задавался вопрос «Включая Вас, сколько всего человек (взрослых и детей) живут постоянно в Вашем домохозяйстве?» – сравнение средних значений ответов на данный вопрос в разрезе административной классификации населенных пунктов представлено в таблице 1.

Таблица 1
Среднее значение количества человек, проживающих постоянно в домохозяйстве регионов исследования

Включая Вас, сколько всего человек (взрослых и детей) живут постоянно в Вашем домохозяйстве?			
Административная классификация места интервью:	Среднее	N	Стандартное отклонение
Город \ Областной центр	4,61	192	1,919
Поселок городского типа	4,92	36	1,713
Аул/Село	4,91	172	2,564
Всего	4,77	400	2,205

На вопрос «Сколько из них имеют оплачиваемую работу?» 14 респондентов, что составляет 3,5% ответили, что никто не работает. Сравнение средних значений данного показателя в разрезе административной классификации населённых пунктов представлено в таблице 2. В среднем два человека в домохозяйстве имеют оплачиваемую работу. Несмотря на наблюдаемую тенденцию о сравнительно большем количестве работающих в городских населенных пунктах (2,42), чем в сельских (2,0) – данные различия статистически не значимы ($p > 0,05$).

Таблица 2
Среднее значение количества человек, проживающих постоянно в домохозяйстве регионов исследования

Сколько из них имеют оплачиваемую работу?			
Административная классификация места интервью:	Среднее	N	Стандартное отклонение
Город \ Областной центр	2,42	187	2,916
Поселок городского типа	2,00	35	,840
Аул/Село	2,04	164	1,243
Всего	2,22	386	2,205

Среди вопросов об условиях проживания, респондентам задавался вопрос «Где Вы живете в настоящее время?». Результаты ответов показали, что несмотря на то, что большинство жителей в целом имеют собственное жильё (54% частный дом, 20% собственная квартира и 2% собственная комната в общежитии), почти каждый четвёртый (24%) житель западного региона не имеет собственного жилья и вынужден проживать в арендованном жильё (11%), либо в квартирах родителей/родственников (6%), либо в других местах (временках, на дачах и т.п.) (7%) (таблица 3).

Анализ таблиц сопряженности показал значимые различия ($p < 0,05$) распределения ответов на вопрос «Где Вы живете в настоящее время?» в разрезе административной классификации населенных пунктов, подробные данные представлены в таблице 3. Людей, не имеющих собственное жильё, значительно больше распространено в областных центрах (36%), чем в сельских населенных пунктах (15%-17%). В аулах, включая посёлки городского типа, чаще, чем в городах (31%) распространено проживание в собственных частных домах (76%-78%) - различия статистически значимы на уровне $p < 0,05$.

Таблица 3

Распределение ответов о месте проживания в разрезе административной классификации населенных пунктов опроса, n=400.

Где Вы живете в настоящее время?	Город \ Областной центр	Поселок городского типа	Аул/Село	Выборка в целом
Собственная квартира;	31%	6%	10%	20%
Собственный частный дом;	31%	78%	76%	54%
Собственная комната/комнаты в общежитии;	3%	0%	0%	2%
Арендванная квартира/дом у частных лиц/у родственников;	17%	3%	7%	11%
Квартира родителей/родственников	7%	14%	4%	6%
Другое (укажите)	12%	0%	4%	7%
Всего	100%	100%	100%	100%

Отвечая на вопрос «Как бы Вы описали материальное положение Вашего домохозяйства в настоящее время?», большинство участников опроса (61%) отметили «среднее», около трети ответили, что у них материальное положение выше среднего (27% хорошее и 3% очень хорошее). Каждый десятый (10%) отметил о плохом материальном положении своего домохозяйства: 6% плохое и 4% очень плохое. Анализ таблиц сопряженности показал, что среди сельских жителей больше, чем среди городских, распространены хорошие оценки материального положения домохозяйства: среди сельских жителей 32% оценили хорошо и очень хорошо, 63% среднее и 6% плохое материальное положение; среди городских жителей 28% очень хорошо и хорошо,

58% среднее и 14% плохое материальное положение домохозяйства. Подробные данные представлены на рисунке 3, различия в ответах респондентов значимы на уровне $p < 0,05$.

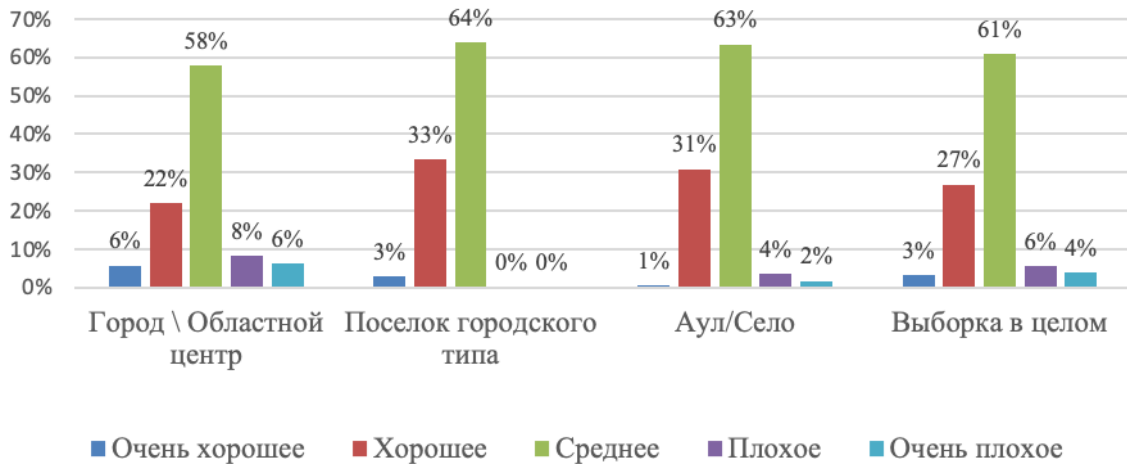

Рисунок 3. Оценка материального положения респондентов в целом и в разрезе административной классификации населенных пунктов, $n=400$.

Выводы

Уровень жизни населения в городе и селе могут быть обусловлены различными социально-экономическими факторами, такими, как доступ к образованию, здравоохранению, инфраструктуре, экономическим возможностям и качеству жизни. В городах обычно больше образовательных учреждений и возможностей для получения образования, чем в сельской местности, соответственно это порождает разрыв в уровне образования между городским и сельским населением [13]. Сложилось устойчивое мнение, что в городах гораздо больше, чем в сёлах, предоставляется возможностей заработать, причём это могут быть как постоянные рабочие места, так и временные заработки. Также это могут быть различные по следующему типу трудоустройства: официальное, со всеми обязательными удержаниями, но и соответствующими гарантиями; неофициальное трудоустройство, подразумевающее получение сравнительно большей суммы, чем в официальном трудоустройстве, но и с возможными рисками (отсутствие пенсионных накоплений, медицинской страховки). Разница в возможностях трудоустройства приводит к неравенству в доходах и, соответственно, различному уровню жизни в разрезе сельских и городских населенных пунктов.

Исследование показало, что в аулах, включая посёлки городского типа, чаще, чем в городах распространено проживание в собственных частных домах, и, наоборот, людей, не имеющих собственное жильё, значительно больше распространено в областных центрах, то есть в городах, чем в сельских населенных пунктах. Также исследование показало, что несмотря на то, что в городах значительно чаще, чем в сёлах, распространены граждане с высшим уровнем образования, и, наоборот, в сёлах больше проживают люди без профессионального образования, то есть закончившие только общеобразовательную школу, в среднем два человека в домохозяйстве

имеют оплачиваемую работу. По данным исследования среди сельских жителей западного региона больше, чем среди городских, распространены хорошие оценки материального положения своего домохозяйства. Эти показатели качества жизни свидетельствуют об отсутствии разрыва по некоторым социально-экономическим характеристикам между городскими и сельскими населёнными пунктами.

В целом различия в благосостоянии и качестве жизни людей, проживающих в сёлах и городах, могут быть различными, и как показывает исследование, не всегда отрицательными в сторону сельских населённых пунктов. Задачей властей и государственных органов является обеспечение равных прав и возможностей к обеспечению достойного качества жизни для всех жителей, в независимости от их места проживания и других характеристик. Сельчане и горожане могут иметь различные ценностные ориентации и образ жизни, что также в определённой степени влияет на уровень благосостояния и качество жизни. На селе более экологичный образ жизни: более натуральное питание и сравнительно чистая окружающая среда, за счёт того, что в сельской местности меньше или совсем отсутствуют предприятия, загрязняющие природу. В аулах меньше шума и суеты, характерной для городов, что позволяет людям меньше пребывать в стрессовых ситуациях и полноценно отдохнуть.

Исследователи изучают «перспективные направления и стратегические преимущества системы социально-экономического развития сельских территорий» на основе различных факторов, включая биоэкополисы [14]. В целом следует отметить, что несмотря на некоторые отставания от городов, сельские населённые пункты дают больше потенциала для проживания, прежде всего это связано с экологическими вопросами. Жизнь на селе даёт больше преимуществ для его жителей за счёт натуральных продуктов, выращенных самостоятельно или купленных у местных фермеров. Отдельного внимания заслуживает чистый, свежий воздух, возможности прогулок и занятий спортом на бескрайних просторах сёл.

Устойчивость сельских поселений имеет важное значение для обеспечения социально-экономической стабильности. «Эффективность развития системы сельских поселений предполагает решение ряда вопросов устойчивого развития, а именно социального обеспечения и экологического баланса, развития экономики и промышленности, улучшения трубопроводной и коммунальной инфраструктуры, а также повышения эффективности процесса принятия решений» [15].

Следует всесторонне изучать и проводить различные исследования жизни в сёлах и городах Казахстана, соответственно, объективно информировать население о недостатках и преимуществах проживания в сёлах, о возможностях, предоставляемых сельской жизнью. Это в определённой степени будет способствовать изменению общественного мнения о сложившемся стереотипе, что «в сёлах жизнь хуже, чем в городах». В свою очередь, это будет способствовать удержанию населения в сёлах и развитию сельского хозяйства, что более перспективнее, чем увеличивающаяся урбанизация с неясными перспективами и последствиями.

Благодарность

Исследование стало возможным благодаря грантовому финансированию Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан – проект BR21882122 "Устойчивое развитие природно-хозяйственных и социально-экономических систем западно-казахстанского региона в контексте зеленого роста: комплексный анализ, концепция, прогнозные

оценки и сценарии". Социологическое исследование проведено в рамках Подпрограммы 7 «Оценка социально-экономического развития западно-казахстанского региона в контексте устойчивого развития» проекта BR21882122.

Вклад авторов:

Шабденова Айжан Базархановна – написание текста, сбор, анализ и интерпретация результатов работы.

Нюсупова Гульнара Нурмухамедовна – существенный вклад в концепцию работы и написание текста.

Айдарханова Гаухар Бериккызы – обзор литературы, анализ, написание текста.

Кенеспаева Лаура Байырбековна – обзор литературы, анализ, написание текста.

Аубакирова Гаухар Болатовна – обзор литературы, анализ, написание текста.

Список литературы

1. Ferriss A.L. The quality of life concept in sociology // *Am Sociol.* 2004. Vol. 35, № 3. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12108-004-1016-3>.
2. Uysal M., Sirgy M.J. Quality-of-life indicators as performance measures // *Ann Tour Res.* 2019. Vol. 76. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2018.12.016>.
3. Cuzdriorean D.D., Fekete S., Vladu A.B. Identifying the promoters of students' sustainable behaviour: An empirical study // *Amfiteatru Economic.* 2020. Vol. 22, № 54. DOI: <https://doi.org/10.24818/EA/2020/54/432>.
4. Wongsawat S. Predicting factors for quality of life of elderly in the rural area // *International Journal of Arts & Sciences.* 2017. Vol. 9, No. 4, pp. 363–372. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2968687>
5. Дохолян С.В., Вершинина М.А. Особенности оценки качества жизни населения на региональном уровне // *Региональные проблемы преобразования экономики.* 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.26726/1812-7096-2023-10-120-128>.
6. Ruggeri K. et al. Well-being is more than happiness and life satisfaction: A multidimensional analysis of 21 countries // *Health Qual Life Outcomes.* 2020. Vol. 18, № 1. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01423-y>.
7. Sakenova S.M.S., Baigabylov N.O., Akpanov A.A. Optimal model of social policy to improve living standards and ensure the quality of life of the population (on the example of inclusive education) // *Bulletin Of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series.* 2024. Vol. 147, № 2. P. 660–671. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-147-2-660-671>
8. Kossymbayeva S.I. et al. Analysing the efficiency of managing the rural social infrastructure in the region // *Space and Culture, India.* 2019. Vol. 7, № 3. DOI: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i3.616>
9. Bericat E. The Socioemotional Well-Being Index (SEWBI): Theoretical Framework and Empirical Operationalisation // *Soc Indic Res.* 2014. Vol. 119, № 2. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0528-z>
10. Fang C. On integrated urban and rural development // *Journal of Geographical Sciences.* 2022. Vol. 32, № 8. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11442-022-2003-8>

11. Borodina T., Savchenko A. Rural settlements on peatlands in moscow region: Impact of economic activities and climate changes on quality of life // European Countryside. 2018. Vol. 10, № 3. DOI: <https://doi.org/10.2478/euco-2018-0026>

12. Kurcheeva G.I., Klochkov G.A. Smart Rural Settlement: Digitalizing the Quality of Life // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2021. Vol. 666, № 3. DOI: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/666/3/032040>

13. Wood R.M. A Review on Education differences in Urban and Rural Areas // International Research Journal. 2023. Vol. 14, № 2. DOI: <https://doi.org/10.14303/2141-5161.2023.254>

14. Павлова Ю.В. Система социально-экономического развития сельских территорий региона: преимущества биоэкополиса // Региональные проблемы преобразования экономики. 2022. № 4. DOI: <https://doi.org/10.26726/1812-7096-2022-4-23-34>

15. Harbiankova A., Shcherbina E. Evaluation model for sustainable development of settlement system // Sustainability (Switzerland). 2021. Vol. 13, № 21. DOI: <https://doi.org/10.3390/su132111778>

А.Б.Шабденова, Г.Н.Нюсупова, Г.Б. Айдарханова, Г.Н. Кенеспаева, Г.Б. Аубакирова
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Батыс Қазақстан өңірі халқының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері: социологиялық зерттеу нәтижелері

Аңдатпа. Халықтың әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары белгілі бір елдегі, аймақтағы немесе қауымдастықтағы адамдардың әлеуметтік және экономикалық өмір сүру жағдайларын сипаттайды. Бұл сипаттамаларға табыс деңгейі, білім беру, жұмыспен қамту, медициналық қызметтерге қол жетімділік, тұрғын үй, зейнетақы және әлеуметтік жеңілдіктер және халықтың өмір сүру сапасына әсер ететін басқа факторлар кіреді. Бұл мақаланың мақсаты белгіленген аймақтың өмір сапасының белгілі бір көрсеткіштерінің өзара байланысын зерттеу болып табылады. Деректерді жинау әдісі-арнайы бағдарламада бағдарламаланған сауалнаманы пайдалана отырып, жеке стандартталған сауалнама, сауалнамамен Қазақстанның батыс өңірінің қалалары мен ауылдарында тұратын 400 респондент қамтылды. Іріктеме халықты негізгі әлеуметтік-демографиялық белгілер (жынысы, жасы, білім деңгейі, ұлты, отбасылық жағдайы, жұмыспен қамтылуы) тұрғысынан бейнелейді. Зерттеу көрсеткендей, өмір сапасының жекелеген көрсеткіштері қалалық және ауылдық елді мекендер арасындағы кейбір әлеуметтік-экономикалық сипаттамалар бойынша алшақтықтың жоқтығын көрсетеді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы елді мекендерді әкімшілік жіктеу тұрғысынан белгілі бір аймақтың әлеуметтік-экономикалық сипаттамаларының өзара байланысын түсінуді кеңейтуден тұрады – қазақстандық қоғамның қоныстану типтері, бұл жұмыстың практикалық маңыздылығы болып табылатын халықтың өмір сүру сапасын жақсарту жөніндегі шараларды іске асыруға негіз береді. Қазақстанның ауылдары мен қалаларында өмірді жан-жақты зерделеу және зерттеулер жүргізу, тиісінше халықты ауылдарда тұрудың кемшіліктері мен артықшылықтары, ауыл өмірімен ұсынылатын мүмкіндіктер туралы объективті хабардар ету қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: өмір сапасы, халық саны, әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары, практикалық әлеуметтану, әлеуметтанулық зерттеу, ғылыми жоба, қала және ауыл.

A.B.Shabdenova, G.N. Nyussupova, G. Aidarkhanova, G. Kenespayeva, G. Aubakirova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Socio-economic indicators of the population of the West Kazakhstan region: results of a sociological study

Abstract. The socio-economic characteristics of a population describe the social and economic living conditions of people in a particular country, region, or community. These characteristics include indicators such as income, education, employment, access to medical services, housing, pension and social benefits, as well as other factors that affect the quality of life of the population. The purpose of this article is to study the relationship of certain indicators of the quality of life of the designated region. The method of data collection is an individual standardized survey using a programmed questionnaire in a special program, the survey covered 400 respondents living in cities and villages of the Western region of Kazakhstan. The sample represents the population in terms of the main socio-demographic characteristics (gender, age, level of education, nationality, marital status, employment). The study shows that certain indicators of quality of life indicate that there is no gap in some socio-economic characteristics between urban and rural settlements. The scientific significance of the work consists in expanding the understanding of the relationship between the socio-economic characteristics of a certain region in the context of the administrative classification of settlements – types of settlements of the Kazakh society, which provides the basis for the implementation of measures to improve the quality of life of the population, which is the practical significance of the work. It is of interest to comprehensively study and conduct different studies of life in villages and cities of Kazakhstan, respectively, objectively inform the population about the disadvantages and advantages of living in villages, as well as the opportunities provided by rural life.

Keywords: quality of life, population, socio-economic characteristics, practical sociology, sociological research, scientific project, city and village.

References

1. Ferriss A.L. The quality of life concept in sociology // Am Sociol. 2004. Vol. 35, № 3. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12108-004-1016-3>.
2. Uysal M., Sirgy M.J. Quality-of-life indicators as performance measures // Ann Tour Res. 2019. Vol. 76. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2018.12.016>.
3. Cuzdriorean D.D., Fekete S., Vladu A.B. Identifying the promoters of students' sustainable behaviour: An empirical study // Amfiteatru Economic. 2020. Vol. 22, № 54. DOI: <https://doi.org/10.24818/EA/2020/54/432>.
4. Wongsawat S. Predicting factors for quality of life of elderly in the rural area // International Journal of Arts & Sciences. 2017. Vol. 9, No. 4, pp. 363–372. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2968687>
5. Doholjan S.V., Vershinina M.A. Osobnosti ocenki kachestva zhizni naselenija na regional'nom urovne // Regional'nye problemy preobrazovanija jekonomiki. 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.26726/1812-7096-2023-10-120-128>.
6. Ruggeri K. et al. Well-being is more than happiness and life satisfaction: A multidimensional analysis of 21 countries // Health Qual Life Outcomes. 2020. Vol. 18, № 1. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01423-y>.

7. Sakenova S.M.S., Baigabylov N.O., Akpanov A.A. Optimal model of social policy to improve living standards and ensure the quality of life of the population (on the example of inclusive education) // Bulletin Of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series. 2024. Vol. 147, № 2. P. 660–671. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-147-2-660-671>
8. Kossymbayeva S.I. et al. Analysing the efficiency of managing the rural social infrastructure in the region // Space and Culture, India. 2019. Vol. 7, № 3. DOI: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i3.616>
9. Bericat E. The Socioemotional Well-Being Index (SEWBI): Theoretical Framework and Empirical Operationalisation // Soc Indic Res. 2014. Vol. 119, № 2. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0528-z>
10. Fang C. On integrated urban and rural development // Journal of Geographical Sciences. 2022. Vol. 32, № 8. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11442-022-2003-8>
11. Borodina T., Savchenko A. Rural settlements on peatlands in moscow region: Impact of economic activities and climate changes on quality of life // European Countryside. 2018. Vol. 10, № 3. DOI: <https://doi.org/10.2478/euco-2018-0026>
12. Kurcheeva G.I., Klochkov G.A. Smart Rural Settlement: Digitalizing the Quality of Life // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2021. Vol. 666, № 3. DOI: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/666/3/032040>
13. Wood R.M. A Review on Education differences in Urban and Rural Areas // International Research Journal. 2023. Vol. 14, № 2. DOI: <https://doi.org/10.14303/2141-5161.2023.254>
14. Pavlova Ju.V. Sistema social'no-jekonomicheskogo razvitija sel'skih territorij regiona: preimushhestva biojekopolisa // Regional'nye problemy preobrazovanija jekonomiki. 2022. № 4. DOI: <https://doi.org/10.26726/1812-7096-2022-4-23-34>
15. Harbiankova A., Shcherbina E. Evaluation model for sustainable development of settlement system // Sustainability (Switzerland). 2021. Vol. 13, № 21. DOI: <https://doi.org/10.3390/su132111778>.

Сведения об авторах:

Шабденова А.Б. – автор для корреспонденции, PhD по социологии, и.о.доцента кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул.Масанчи, 39/47, УК4, 050038, Алматы, Казахстан.

Нюсупова Г.Н. – д.г.н., профессор кафедры географии, землеустройства и кадастра, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, руководитель Подпрограммы 7 «Оценка социально-экономического развития Западно-Казахстанского региона в контексте устойчивого развития» мегагранта BR21882122 «Устойчивое развитие природно-хозяйственных и социально-экономических систем Западно-Казахстанского региона в контексте зеленого роста: комплексный анализ, концепция, прогнозные оценки и сценарии», заведующая лабораторией «Геодемографических и социально-экономических исследований» КазНУ имени аль-Фараби, пр.аль-Фараби, 71, корпус ГУК6, 050040, Алматы, Казахстан.

Айдарханова Г.Б. – PhD по географии, старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр.аль-Фараби, 71, корпус ГУК6, 050040, Алматы, Казахстан.

Кенеспаева Г.Н. – старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр.аль-Фараби, 71, корпус ГУК6, 050040, Алматы, Казахстан.

Аубакирова Г.Б. – старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр.аль-Фараби, 71, корпус ГУК6, 050040, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Шабденова А.Б. – хат-хабар үшін авторы, PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының доцентінің м. а., Масанчи к-сі, 39/47, УК4, 050038, Алматы, Қазақстан.

Нюсупова Г.Н. – д.г.н., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, география, жерге орналастыру және кадастр кафедрасының профессоры, BR21882122 Мегагрантының "Тұрақты даму контекстіндегі Батыс Қазақстан өңірінің әлеуметтік-экономикалық дамуын бағалау" 7 кіші бағдарламасының жетекшісі, Жасыл өсу контекстіндегі Батыс Қазақстан өңірінің табиғи-шаруашылық және әлеуметтік-экономикалық жүйелерінің орнықты дамуы: кешенді талдау, тұжырымдама, болжамдық бағалау және сценарийлер", әл-Фараби атындағы ҚазҰУ "Геодемографиялық және әлеуметтік-экономикалық зерттеулер" зертханасының меңгерушісі, әл-Фараби даңғылы, 71, ГУК6 корпусы, 050040, Алматы, Қазақстан.

Айдарханова Г.Б. – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кенеспаева Г.Н. – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Аубакирова Г.Б. – аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Shabdenova A.B. – corresponding author, PhD in Sociology, Acting Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work of Al-Farabi Kazakh National University, 39/47 Masanchi str., UK4, 050038, Almaty, Kazakhstan.

Nyussupova G.N. – Doctor of Geographical Sciences, Professor of the Department of Geography, Land Management and Cadastre of Al-Farabi Kazakh National University, Head of Subprogram 7 "Assessment of socio-economic development of the West Kazakhstan region in the context of sustainable development" megagrant BR21882122 "Sustainable development of natural, economic and socio-economic systems of the West Kazakhstan region in the context of green growth: a comprehensive analysis, concept, forecast estimates and scenarios", Head of the Laboratory of Geodemographic and Socio-economic Research at Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., building GUK6, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Aidarkhanova G. – PhD in Geography, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National university, 71 Al-Farabi Ave., building GUK6, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Kenespaeva G. – senior lecturer, al-Farabi Kazakh National university, 71 Al-Farabi Ave., building GUK6, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Aubakirova G. – senior lecturer, al-Farabi Kazakh National university, 71 Al-Farabi Ave., building GUK6, 050040, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 04.51.69

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-594-618>

Научная статья

Влияние взаимодействия врача с пациентом на формирование доверия: социологический анализ

А.Т. Шилменова^{ID}, Э.С.Отар^{ID}

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: aigul.shilmenova@gmail.com)

Аннотация. В статье обсуждается, что взаимодействие и согласованность между врачом и пациентом оказывают значительное влияние на уровень доверия пациентов. Прямое общение с врачом напрямую способствует укреплению этого доверия, но также влияет на него косвенно через согласованность действий и понимание между обеими сторонами. Отношения между врачом и пациентом играют ключевую роль в медицинской практике и являются центральным элементом системы здравоохранения, оказывая влияние на социальную стабильность, гармонию и здоровье общества. Они также существенно влияют на приверженность пациентов к лечению, их участие в совместном принятии решений и на итоговые результаты лечения.

Эффективное общение врача с пациентом определяется способностью врача качественно выполнять медицинские задачи, такие, как сбор анамнеза, объяснение диагнозов, предоставление рекомендаций по лечению и консультирование. Хорошее взаимодействие улучшает отношения между врачом и пациентом, повышая удовлетворенность пациентов.

Исследование взаимоотношений врача и пациента необходимо и актуально, поскольку от этого зависит качество медицинской помощи. Эффективная коммуникация и доверие влияют на соблюдение пациентом рекомендаций, уменьшение медицинских ошибок и улучшение общего самочувствия. В условиях роста хронических заболеваний и активного внедрения технологий, таких, как телемедицина, понимание этих взаимоотношений становится ключевым для оптимизации лечения, повышения удовлетворенности пациентов и эффективности здравоохранения в целом.

Цель данной научной статьи заключается в исследовании механизма воздействия взаимодействия между врачом и пациентом на уровень доверия пациентов и оценить влияние демографических факторов на коммуникацию врача и пациента. Поскольку эффективное общение между врачом и пациентом способствует повышению этого доверия.

Ключевые слова: социология медицины, доверие, доверительные взаимодействия, врач, пациент, модели врачебно-пациентских отношений, согласованность действий врача и пациента.

Введение

Проблема данного исследования заключается в том, что отношения между врачом и пациентом (ОВП) часто сопровождается трудностями, которые влияют на уровень доверия пациентов и, как следствие, на эффективность медицинского обслуживания. Взаимоотношения между врачом и пациентом играют критическую роль в медицинской практике и системе здравоохранения в целом, и их недостаточная гармония или согласованность могут приводить к снижению удовлетворенности пациентов, ухудшению приверженности к лечению и неблагоприятным результатам медицинских вмешательств.

На доверие пациентов влияет множество факторов, таких, как социальное происхождение, медицинская ситуация и личные характеристики как пациентов, так и врачей, при этом общение между врачом и пациентом является одним из ключевых аспектов [1]. Это взаимодействие происходит в процессе диагностики и лечения, направленное на удовлетворение медицинских потребностей пациентов. В общем, общение между врачом и пациентом выполняет три основных функции: (1) установление хороших межличностных отношений, (2) обмен медицинской информацией и (3) совместное принятие решений по вопросам лечения [2].

Благодаря эффективной коммуникации, врачи могут лучше понять потребности пациентов и предоставить им более качественные медицинские услуги. Согласно концепции обработки социальной информации, пациенты чаще бывают удовлетворены и склонны больше доверять врачам, если получают необходимую информацию через прямое общение [3]. Таким образом, общение помогает пациентам воспринимать и оценивать информацию, что влияет на их восприятие врача, отношение к нему и поведение.

В исследованиях также рассматривалась связь между общением и доверием пациентов, а также между согласованностью отношений и доверием [4,5]. Однако в литературе меньше внимания уделено опосредующей роли согласованности отношений между врачом и пациентом в этой связи [4]. Согласованность между пациентом и врачом определяется как степень совпадения их оценок медицинской информации [6]. Согласно теории социальной информации, общение способствует передаче сигнальной информации, влияющей на восприятие и отношение пациентов к врачу, активируя процесс осмысления информации. При этом пациенты оценивают профессионализм и отношение врача, основываясь на переданной информации. Эффективная коммуникация считается ключевым условием согласованности отношений, что, в свою очередь, способствует предоставлению качественного медицинского обслуживания [7].

Благодаря эффективному взаимодействию упрощается обмен информацией, управление эмоциями пациентов и достижение врачом согласия с их потребностями и ожиданиями, что улучшает качество медицинских услуг [8]. Такая согласованность, в свою очередь, положительно влияет на комплаенс пациентов и уровень их удовлетворенности, а пациенты, удовлетворенные медицинским обслуживанием, чаще склонны доверять своим врачам [9].

Общение, ориентированное на пациента, считается одной из ключевых компетенций и навыков врачей. Это позволяет врачам предлагать помощь, соответствующую ценностям, потребностям и предпочтениям пациента, а также участию пациента в принятии решений об их уходе [10,11,12]. В трудах Левинсон У, Эпштейн Р.М. имеется достаточно доказательств важности общения между доктором и пациентом, а коммуникационные действия, ориентированные на больного, показали, что они улучшают взаимодействия между врачом и пациентом, что приводит также к улучшению результатов лечения пациентов [13,14].

Развитие навыков общения, ориентированных на больного, среди докторов стало одной из рекомендованных стратегий учеными-медиками, администраторами здра-воохранения, а также организациями здравоохранения [10,14,15]. Чтобы были установлены доверительные отношения между пациентом и врачом, специалист должен обладать необходимой коммуникационной компетентностью. Данная компетентность охватывает как овладение набором навыков, так и умений в области коммуникаций, но и их применение в разных социальных контекстах. Для установления доверительных отношений с пациентами врачи должны развивать навыки эмпатии, активного слушания и ясного объяснения медицинской информации. Важно создавать поддерживающую и безопасную атмосферу, адаптировать общение в зависимости от индивидуальных потребностей пациента и сохранять высокий уровень профессионализма, также для врача важно знание культурных норм и ограничений, обычаев, традиций. Сенситивность к невербальным сигналам и умение разрешать конфликты также играют ключевую роль, врач должен уметь ориентироваться в средствах коммуникации, в том числе соответствующим национальным и сословным чертам. Совместное принятие решений, основанное на учете предпочтений и ценностей пациента, помогает укрепить доверие и улучшить качество медицинского обслуживания [16].

Успех врача часто определяется его способностью к общению, что облегчает сбор анамнеза и постановку диагноза, способствует точному пониманию состояния пациента во время болезни. «Умение общаться, или коммуникативная компетентность, способствует взаимопониманию, доверию в отношениях и эффективности в решении поставленных задач. Если пациент доверяет своему врачу и не сомневается в точности диагностики и целесообразности лечения, он будет выполнять рекомендации и проходить все необходимые диагностические и терапевтические процедуры» [17]. Б.Д.Карвасарский выделял несколько ключевых характеристик коммуникативной компетентности. Среди них, во-первых, эмпатия, которая позволяет понимать и чувствовать эмоции других людей и активное слушание, способствующее созданию доверительных отношений; во-вторых, асертивность, которая способствует открытому и честному выражению своих мыслей и чувств, уважая при этом мысли и чувства других; в-третьих, это социальная перцепция и рефлексия, которые позволяют правильно интерпретировать социальные сигналы и анализировать собственное поведение, что, в свою очередь, улучшает межличностное взаимодействие. Тогда личность врача можно характеризовать как эмоционально-устойчивую, уравновешенную, исключая импульсивность и излишнюю эмоциональную экспрессивность. Все эти характеристики

играют важную роль в формировании профессиональной личности врача. Например, эмпатия обеспечивает глубокую вовлечённость во внутренние переживания пациента, а сенситивность даёт возможность врачу получать ценную обратную связь и корректировать своё профессиональное поведение при взаимодействии с пациентами [17].

По мнению Б.Д. Карвасарского, коммуникативные способности врача могут снижаться из-за психоэмоциональных перегрузок и дефицита времени, что приводит к поверхностному общению с пациентами. Недостаток саморефлексии мешает адаптировать общение в зависимости от ситуации, а низкий уровень эмпатии затрудняет установление доверительных отношений. Эти факторы существенно снижают качество взаимодействия врача с пациентами и эффективность медицинской помощи [17].

Вопрос о роли пациентов в принятии медицинских решений вызывает активные дискуссии, особенно в Казахстане, где врачи сталкиваются с уникальными вызовами. Предоставление пациентам большего участия в разработке их планов лечения может способствовать их большей ответственности за собственное здоровье и благополучие. Это способно привести к лучшему соблюдению рекомендаций и улучшению здоровья. Более активное участие пациентов в процессе принятия решений способствует лучшему пониманию ими рисков и преимуществ различных терапевтических подходов, что ведет к более обоснованным решениям [18].

Кроме того, предоставление пациентам большего контроля над своим лечением может укрепить доверие между ними и медицинскими работниками, что положительно скажется на коммуникации и улучшении результатов лечения [19]. Однако пациенты не всегда обладают достаточными медицинскими знаниями для полного понимания рисков и преимуществ различных вариантов лечения, что может привести к ошибочным решениям [18]. Также врачи в Казахстане часто сталкиваются с серьезными временными ограничениями и могут не располагать достаточным временем для полного вовлечения пациентов в процесс принятия решений. Кроме того, ожидания пациентов от медицинских работников могут существенно различаться, что затрудняет их вовлечение в процесс принятия решений.

Социологическая концептуализация феномена доверия

Одним из ключевых факторов, влияющих на характер как межличностных, так и социальных отношений в целом, является доверие. Оно играет важную роль в механизмах, поддерживающих интеграцию и стабильность общества. Известный американский социолог А. Селигмен подчеркивает, что власть, господство и насилие могут временно решать проблемы социального порядка и организации разделения труда, но они не способны обеспечить долгосрочную стабильность этого порядка [20]. В разные времена к проблеме доверия обращались такие ученые, как Г. Гроций, Дж. Локк, И. Кант и Э. Дюркгейм, рассматривая его в рамках «договорных» аспектов общественных отношений. Тема доверия также прослеживается в социологических теориях социального обмена (П. Блау, Дж. Хоманс), и по-своему ее развивал Т. Парсонс. По мнению Парсонса, для того, чтобы общество могло существовать как система, оно должно поддерживать стабильные

взаимоотношения обмена как с окружающей средой, так и внутри общества между его членами. «Общество может функционировать, лишь полагаясь на то, что действия его членов будут вносить вклад в социетальное функционирование», — писал он в своей книге «Система современных обществ» [21]. Парсонс считает, что в сообществе доверие и социальная сплоченность возникают, когда другие для достижения успешной группы освобождаются от личных интересов. На самом деле доверие создало эти ожидания, что другие действуют в соответствии со своими обязательствами и обязанностями. Современные социальные и политические изменения, особенно нестабильность в посткоммунистических странах, повысили интерес ученых к доверию как к принципу, определяющему социальные отношения. В числе исследователей, занимавшихся изучением природы доверия в современных условиях, можно назвать таких известных ученых, как Б. Барбер, Э. Гидденс, Н. Луман, А. Селигмен, С. Айзенштадт и П. Штомпка.

Э. Гидденс выделил два вида доверия: доверие к людям, которое построено на личностных обязательствах, и доверие к абстрактным системам, предполагающее безличностные обязательства. Под абстрактными системами он понимает символические знаки (например, деньги как инструмент обмена, средства политической легитимации) и экспертные системы – системы технического исполнения или профессиональной экспертизы, организующие наше материальное и социальное окружение [22]. Последний тип доверия, по мнению социолога, формируется в современную эпоху. Н. Луман подчеркивает, что в современном обществе, где присутствует множество рисков, доверие приобретает особую значимость. По мере роста этих рисков увеличивается потребность в доверии как механизме социального контроля и способе снижения социальных рисков [23]. Как категорию нравственного характера, отражающую моральное поведение и составляющую сущность социальной теории морали, доверие рассматривает польский социолог П. Штомпка, убежденный в вездесущности доверия в межчеловеческих отношениях и невозможности построения длительных общественных отношений без определенной дозы доверия и ощущения общего смысла [24].

В заключение следует отметить, что социологическая наука на протяжении своей истории уделяет внимание исследованию феномена доверия, хотя многие вопросы остаются открытыми, а различные интерпретации вызывают противоречия. Это связано с множеством подходов к пониманию природы доверия и его изменения в условиях современной эпохи. В социологии выделяются два основных подхода к интерпретации доверия. Первый рассматривает доверие как явление, присущее традиционным обществам, основанное на безусловной вере — на уверенности в другом человеке и его действиях. В этом контексте доверие иррационально и воспринимается как "чувство доверия", основанное на вере в слова и действия других. Второй подход исходит из того, что доверие — это результат рационализации в современном обществе, где оно носит более расчетливый и осмысленный характер, а не базируется на чувствах, как в первом случае.

Литературный обзор

Доверительные отношения между врачом и пациентом являются основополагающим элементом современной деонтологии, поскольку они формируют основу для эффективного медицинского взаимодействия и обеспечения качества медицинской

помощи. В деонтологии, которая занимается этическими принципами профессионального поведения, доверие играет центральную роль в поддержании моральных стандартов и соблюдении профессиональных обязанностей. Эти отношения способствуют открытости и честности, позволяя пациентам чувствовать себя уверенно при обсуждении своей болезни и следовании рекомендациям врача.

Комплаентность пациента (от англ. "compliance" – "уступчивость", подразумевающая согласие пациента исполнять предписания врача), или приверженность лечению) обозначает степень согласия пациента с предписаниями врача и следование рекомендованным медицинским вмешательствам. Высокий уровень доверия способствует повышению комплаентности, так как пациенты, уверенные в компетентности и добросовестности своего врача, склонны более строго соблюдать медицинские указания и активно участвовать в процессе лечения. Таким образом, доверие не только поддерживает этические стандарты в медицинской практике, но и непосредственно влияет на успешность лечения и общие результаты медицинского вмешательства [25].

Доверие влияет при выборе врача и медицинского учреждения, что также регулируется законодательством, в частности, законом № 111-І «Об охране здоровья граждан в Республике Казахстан» от 19.05.1997 г. Недостаточное внимание к теме взаимоотношений "врач-пациент" в социологии связано с проблемами междисциплинарной интеграции, ограничениями фокуса на индивидуальном опыте, сложностями методологического подхода и влиянием культурных факторов. Это подчеркивает необходимость более глубокого и комплексного подхода к изучению данной темы в рамках именно социологических исследований [26].

Социологический подход к изучению взаимодействий между врачом и пациентом помогает более глубоко понять динамику этих отношений, анализируя их в контексте социальных ролей, власти и институциональных факторов. Он исследует, как социальные структуры и культурные нормы формируют ожидания и обязательства обеих сторон, влияют на качество взаимодействия. Это включает изучение влияния социальных ожиданий, распределения власти и контекста, в котором происходят медицинские взаимодействия. Такой подход позволяет выявить, как медицинские практики интегрируются в более широкий социальный контекст и какие факторы способствуют или препятствуют формированию доверительных отношений.

Социологический подход помогает глубже понять взаимодействия между врачом и пациентом, анализируя их в контексте социальных структур, норм и ролей. Этот подход позволяет выявить, как социальные факторы, такие, как культура, социальный статус и институциональные нормы, влияют на поведение и ожидания обеих сторон.

Модели "ОВП" (отношения врач-пациент) в американской социологии, особенно оригинальные модели Т. Парсонса, оказали значительное влияние на понимание взаимодействий «врач-пациент». Ученый предложил структурно-функциональный анализ этих отношений. Парсонс описал пациента как «девианта», чья временная роль отклонения от социальных норм требует медицинского вмешательства, а также разработал идеальные типы ролей врача и пациента, подчеркивая их обязанности

и привилегии. Эти модели помогают объяснить, как формируются ожидания и обязательства в медицинской практике, а также как взаимодействие врача и пациента способствует поддержанию социальной стабильности и здоровья [27]. Т.Парсонс в своей модели "узаконивания" болезни описал права и обязанности врача как ключевые элементы процесса восстановления здоровья пациента. Врач имеет право на доверие и сотрудничество со стороны пациента, а также на принятие решений, касающихся лечения. Обязанности врача включают предоставление квалифицированной медицинской помощи, соблюдение этических норм и поддержание конфиденциальности информации о пациенте. Врач также должен способствовать восстановлению здоровья пациента и его возвращению к нормальной социальной роли.

В нашем исследовании мы опирались на следующие модели поведения врачей и пациентов, которые разработал Т. Парсонс. Он создал идеальные типы врачей и пациентов, где врач может выступать либо как медицинский эксперт, предоставляющий профессиональные знания, либо как патерналистский наставник, принимающий решения за пациента. Пациент, в свою очередь, может быть либо девиантом, временно отклоняющимся от социальных норм и нуждающимся в медицинском вмешательстве, либо активным участником, вовлечённым в процесс лечения. Парсонс также в своем исследовании определил обязанности пациента, которые описывают его социальную роль во время болезни. По Парсонсу эти обязанности включают признание и мотивацию своего состояния, поиск медицинской помощи, доверие врачу и освобождение от обычных социальных и профессиональных задач во время болезни. Эти обязанности подчеркивают необходимость активного участия пациента в процессе лечения и соответствующее соблюдение социальных ожиданий в медицинских взаимодействиях, а также иллюстрируют высокий уровень доверия врачу [27].

В 1990-х годах одной из ключевых проблем было недостаточное изучение доверия как комплексного социально-психологического явления. Из работ этого времени мы для своего исследования выбрали труды Т.П.Скрипкиной, которая стала одной из первых, кто начал рассматривать доверие как «единый феномен, независимо от того, в какой сфере жизни он проявляется: по отношению к миру, к другим людям или к себе» [28].

Т.П.Скрипкина внесла значительный вклад в изучение доверия в контексте врачебных отношений, сосредоточив внимание на эмпатии и взаимопонимании как ключевых аспектах доверительных взаимодействий между врачом и пациентом. В её исследованиях доверие трактуется как самостоятельный тип установки-отношения, формирующийся на основе значимости и восприятия партнёров во взаимодействии как "безопасных субъектов". Скрипкина показала, что доверие в медицинских отношениях можно рассматривать не только как условие существования различных явлений, но и как структурный компонент общения. Её работы важны для современного социолога, поскольку они предлагают глубокий анализ психологических и социологических аспектов доверия как структурного компонента других типов отношений и как отдельной формы общения, раскрывая, как это качество влияет на взаимодействие в медицинской практике. Скрипкина оказала влияние на понимание того, как доверие влияет на

удовлетворенность пациентов, их готовность следовать медицинским рекомендациям и общее восприятие качества медицинских услуг [28].

Ряд исследователей, анализирующих отношения «врач-пациент» с точки зрения доверия, выделяют этот феномен как ключевой аспект, определяющий результативность лечения (Э. Эрикссон, М.Я. Мудров, Н.И. Пирогов, А.И. Яроцкий, В.Ф. Зеленин, Р.А. Лурия, Р. Конечный, М. Боухал, И. Харди). Исходя из общего понимания важности знания психологических особенностей пациента, это способствует формированию благоприятных взаимодействий, что положительно влияет на течение заболевания и способствует более быстрому выздоровлению. Впоследствии важность доверия и доверительных отношений между пациентом и врачом обосновывали не только клиницисты, но и исследователи в области психологии. «В терапевтической практике откровенность и доверие пациента к врачу часто приобретают особое значение. Однако для достижения такого уровня доверия врачу необходимо уметь правильно подходить к пациенту» [29].

Методология

Пациентоориентированный подход является важным элементом предоставления качественной медицинской помощи. Целью данного исследования было выявление механизма воздействия взаимодействия между врачом и пациентом на уровень доверия пациентов. Поскольку эффективное общение между врачом и пациентом способствует повышению этого доверия, учитывая эти концепты была выдвинута гипотеза 1: общение между врачом и пациентом оказывает значительное положительное влияние на доверие пациентов. Учитывая характер этого взаимодействия, предполагается, что общение между врачом и пациентом способствует повышению согласованности их действий, что, в свою очередь, усиливает доверие пациентов. Гипотеза 2 формулируется следующим образом: на построение доверия во взаимоотношении врачей и пациентов влияют такие факторы, как возраст, образование, пол и вид учреждения. Вследствие таких факторов образуются дискриминация по обслуживанию пациентов и разные отношения между врачом и пациентом.

Исследование проводилось с 18 января 2022 года по 15 февраля 2022 года с помощью социологической онлайн-анкеты. Критериями отбора для респондентов были амбулаторные пациенты государственных поликлиник и частных клиник г. Астаны. Для отбора столичных пациентов использовался простой метод случайной выборки с целью определения, как общение врача с пациентом влияет на формирование доверия в отношениях врач-пациент. Данные включали население в возрасте от 20 до 60 лет. Собранные данные были проанализированы с использованием количественных методов. Описательная статистика, такая, как частоты и проценты, использовалась для анализа количественных данных. Анкета состояла из специальных вопросов, разделенных на 2 части. Часть 1 включает демографические характеристики респондентов, часть 2 включает вопросы, связанные с факторами, влияющими на отношения пациентов с врачами и уровень знаний пациентов о собственном здоровье.

В конечном итоге с помощью онлайн-анкеты было распространено в общей сложности 428 анкет. В то же время, чтобы повысить валидность и аутентичность окончательных данных, были исключены анкеты с явно нелогичными ответами на обратные вопросы, очевидными шаблонами ответов или заполненные случайным образом, и всего было отсортировано 359 валидных анкет.

Обсуждение

Демографические характеристики пациентов обобщены в таблице 1. В опросе достоверных данных приняли участие 183 женщины, что составило 51%, и 176 мужчин, это составляет 49% общей численности опросников. Что касается возраста выборки, то 217 человек были в возрасте 20-39 лет, что составляет 60,4%; 109 человек были в возрасте 40-59 лет, это составляет 30,4%; и 16 человек были в возрасте 60 лет и старше, что составляет 4,5% респондентов. По академической квалификации выборки 75 человек имели среднее образование, это составляет 20,9% опросников; 17 человек имели незаконченное высшее образование (4,7%); 262 человек имели высшее образование (73%); 5 человек имели степень магистра или выше, что составляет 1,4%. Что касается вида обслуживаемого учреждения, то в него вошли 283 человек, которые ходят в государственную поликлинику, и это составляет 78,8%, а 76 человек обслуживаются в частных клиниках, что составляет 21,2%. Если сделать вывод о демографических характеристиках респондентов, то можно увидеть, что большую часть участников составляют пациенты в возрасте 20-39 лет, а также большая часть населения страны обслуживается безвозмездно по страховке, поэтому обращаются в государственные поликлиники.

Таблица 1

Демографические и другие характеристики участников (n = 359)

Переменные	Категория	Количество	Процент (%)
Пол	Мужчина	176	49
	Женщина	183	51
Возраст	До 20 лет	17	4,7
	20-39	217	60,4
	40-59	109	30,4
	≥60	16	4,5
Образование	Среднее	75	20,9
	Незаконченное высшее	17	4,7
	Высшее	262	73,0
	Послевузовское	5	1,4

Вид учреждения	Государственная поликлиника	283	78,8
	Частная клиника	76	21,2
Национальность	Казах	294	81,9
	Русский	14	3,9
	Другие	51	14,2
Семейное положение	Женат/замужем	279	77,7
	Холост/не замужем	50	13,9
		30	8,4

Для разных обществ и культур характерны отличающиеся отношения, которые складываются между врачом и пациентом, при этом они также различаются в формировании и интерпретациях. Американский биоэтик Роберт Витч выделял 4 основных типа взаимодействия между врачом и пациентом, которые применяются в современных условиях: инженерную, пастырскую (или патерналистскую), коллегиальную и контрактную [30]. Данная классификация позволяет лучше понять особенности этих взаимоотношений, включая уровень доверия пациента к врачу, ответственность больного в процессе лечения и степень взаимопонимания между сторонами.

Американский биоэтик Роберт Витч выделил четыре основные модели взаимоотношений «врач-пациент», каждая из которых по-разному влияет на уровень доверия пациента. В инженерной модели врач воспринимается как механистический специалист, исправляющий «неисправности» в организме пациента, что может снизить доверие из-за ограниченности взаимодействия только техническими аспектами диагностики и лечения. В патерналистской (пастырской) модели врач действует как заботливый наставник, принимающий решения на основе принципов справедливости и милосердия, что способствует доверию, благодаря ощущению поддержки и защиты, хотя это может ограничивать активное участие пациента в процессе лечения. Коллегиальная модель предполагает равноправное сотрудничество между врачом и пациентом, где пациент получает достоверную информацию и активно участвует в принятии решений, что повышает доверие за счет прозрачности и совместного участия. Но у этой модели есть свои слабые стороны. Например, отсутствие гармонии в отношениях между врачом и пациентом. Отсутствие гармонии и взаимопонимания связаны с тем, что у каждого пациента свой психотип и каждый по-разному реагирует на предлагаемые варианты лечения. Поэтому коллегиальная модель предпочтительна для лечения хронических заболеваний, когда коммуникации между врачом и пациентом длятся продолжительное время, и недопонимание исчезает. Наконец, контрактная модель основывается на формальном соглашении, где права и обязанности сторон четко определены, что помогает установить доверие через ясное понимание ролей и ответственности, хотя этот подход может восприниматься как менее личностный и более юридически ориентированный. Такая модель защищает моральные ценности личности. Но в актуальной системе оказания медицинской помощи она не играет еще ведущей роли.

Надо отметить, что представленные модели взаимоотношений «врач-пациент» — это идеальные конструкции, в реальности же выбор одной из них или комбинация нескольких чаще всего может быть определена либо личностными характеристиками врача, либо определенной ситуацией, связанной с состоянием пациента или же тем, какая медицинская помощь ему необходима. При проведении исследования респондентам предложили ответить на вопрос: «В настоящее время существует четыре основных типа взаимоотношений между врачом и пациентом. Какую модель вы выбираете?» Результаты представлены на рисунке 1.

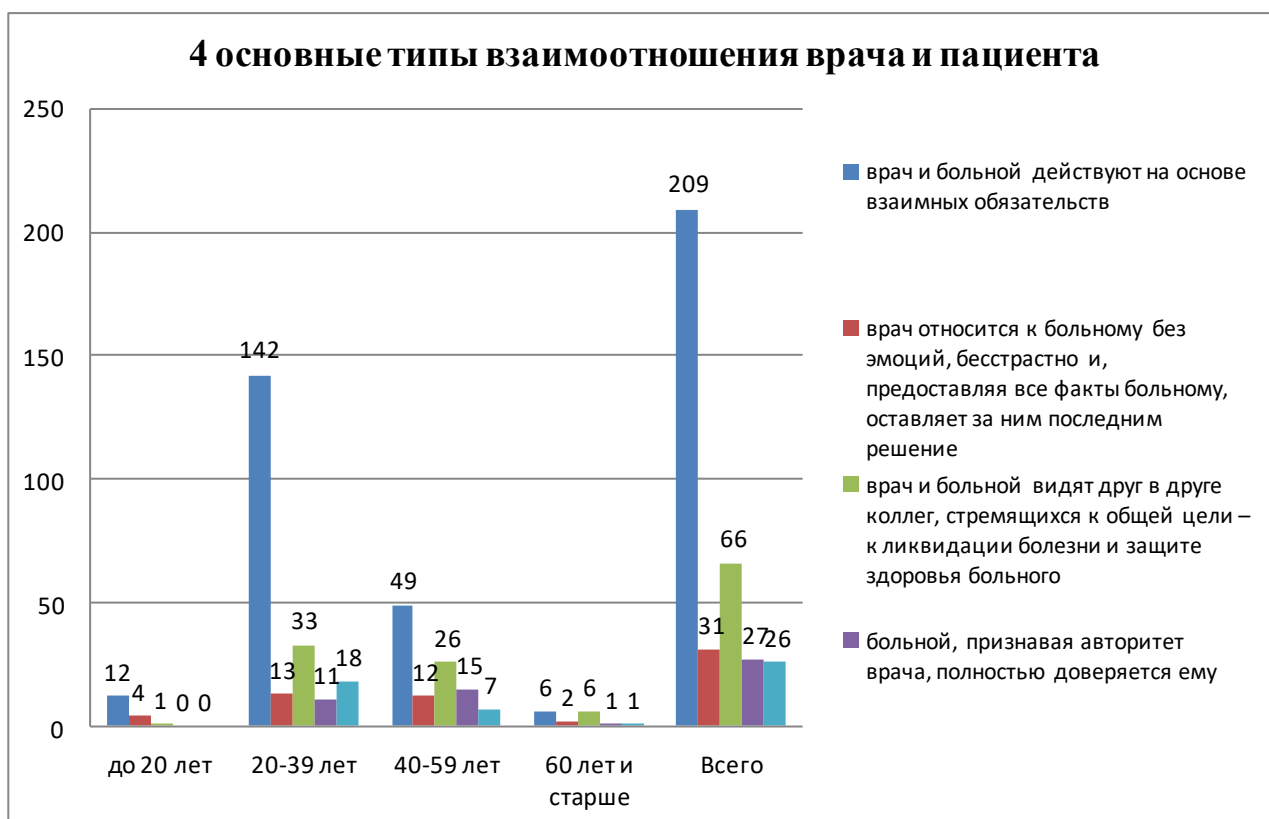

Рисунок 1. Основные типы взаимоотношения врача-пациента.

Опрос показал следующие результаты: основная доля 359 пациентов ($n = 209$) считали, что врач и пациент должны действовать на основании взаимных обязательств, что составляет 58,2% от общего числа пациентов. Классификация по возрасту: 12 (5,7%) пациентов в возрасте до 20 лет, 142 (67,9%) пациентов в возрасте 20-39 лет, 49 (23,4%) пациентов в возрасте 40-59 лет. Число пациентов, которые выступают за коллегиальные отношения врача и больного, которые вместе стремятся к цели – устранить заболевание, сохранить здоровье и улучшить состояние пациента – составляет 66 опрошенных. Пациенты из группы 20-39 лет имеют основное предпочтение вышеуказанным двум типам отношений, а опрошенные из группы 40-59 лет (55,6%) предпочли полностью доверять репутации врача. Если объяснить причину этого, то обнаружим, что представители

среднего возраста больше придерживаются патерналистской формы коммуникаций. Такая модель преобладает потому, что человек, становясь пациентом, испытывает переживания и страх за состояние своего здоровья и за жизнь, в такой ситуации он желает, чтобы врач был не только хладнокровным специалистом, но сопереживающим ему «опекуном». Поиск поддержки связан с внутренними переживаниями пациента и с такими негативными эмоциями, которые вызывает болезнь, как страх, боль, ограничение жизненных возможностей, а также некомпетентность пациента в вопросах медицины. Все это ведет к тому, что больной чувствует себя как человек, нуждающийся в постоянном руководстве врача.

Уровень медицинского образования пациента играет важную роль в формировании доверия на соответствующем уровне в отношениях между врачом и пациентом, ведь чем больше информации имеет пациент, тем легче понять врача и установить близкие отношения. Для этого в анкете пациентам задавались вопросы, позволяющие определить степень их интереса к медицинской теме и источникам информации.

Рисунок 2. Как Вы интересуетесь информацией на медицинские темы?

Результаты опроса показывают, что 317 пациентов всегда интересуются медицинской тематикой, из них 64 процента получают информацию от врачей, 45,4 процента - из средств массовой информации (социальные сети, журналы, телевидение), 112 пациентов - из научных журналов и только 24,3 процента от медсестер. Мы видим, что

периодически интересуются 10,6 процента от общего числа респондентов, в том числе 22 от врачей, 20 от СМИ, 11 от родственников и знакомых. Можно сделать вывод, что большинство пациентов регулярно получают медицинскую информацию через врачей, что, в свою очередь, свидетельствует об их доверии к ним.

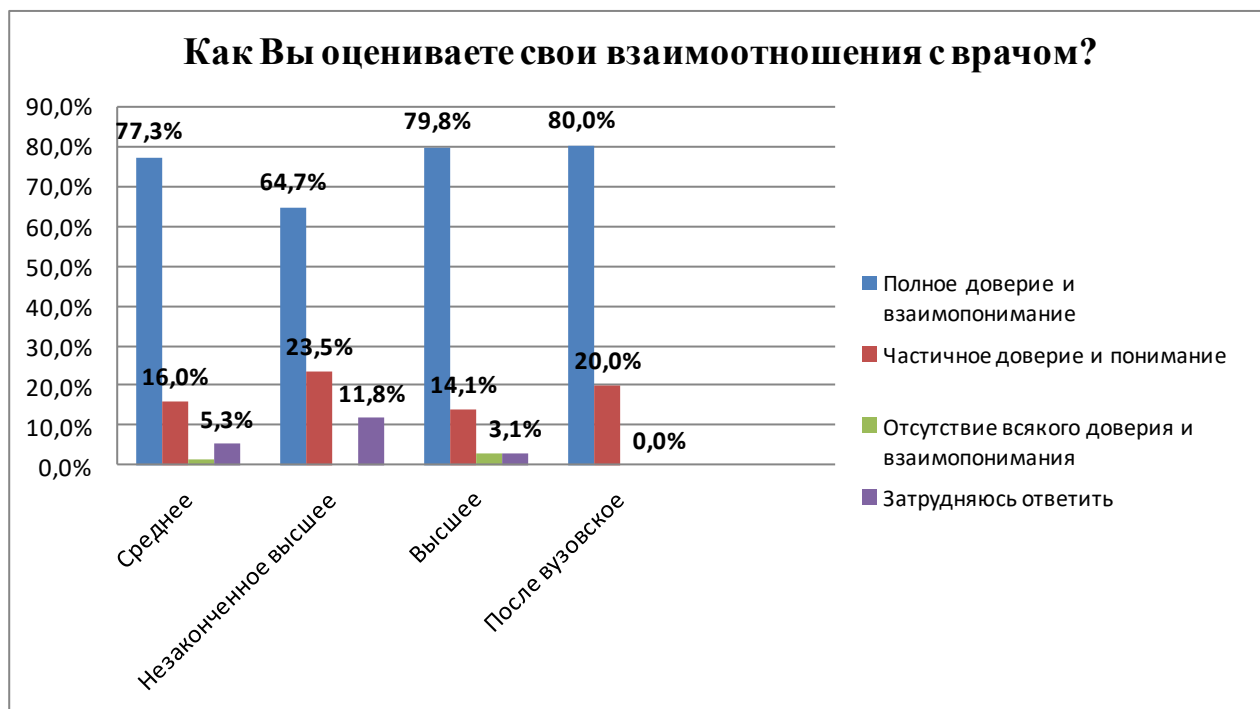

Рисунок 3. Как Вы оцениваете свои взаимоотношения с врачом?

По результатам опроса меняются и отношения пациентов с врачом в зависимости от их уровня образования. Исследование дало нам следующие данные. Среди 209 пациентов с высшим образованием 73,0% полностью доверяют врачу, 37 респондентов выражают частичное доверие, а оставшиеся имеют недостаточное доверие и понимание врача. В то время как из числа пациентов со средним образованием 58 полностью доверяют врачу и понимают его, 12 респондентов имеют лишь частичное доверие. Эти результаты свидетельствуют о том, что большинство респондентов являются высокообразованными гражданами, и значительная часть из них демонстрирует полное доверие к доктору.

Итак, взаимодействие между врачом и пациентом выполняет три ключевых функции: установление положительных межличностных отношений, обмен информацией о формах и методах лечения и совместное принятие решений о лечении [2]. Эффективная коммуникация между доктором и пациентом способствует лучшему пониманию потребностей последних в медицинских услугах, что позволяет предоставлять более качественные медицинские услуги [31]. Между тем исходя из перспективы обработки социальной информации, пациенты с большей вероятностью будут удовлетворены и будут больше доверять, когда они получают информацию посредством общения «врач-

пациент» [3]. Следовательно, эта цепочка облегчает передачу информации пациентам, которые могут ее обработать и оценить для формулирования своего восприятия, отношения и выработки алгоритма поведения. На основании вышеизложенных теорий респондентам задавались вопросы об их здоровье, о лечении, об отношениях с врачом, об их страхах, вызванных болезнью.

Таблица 2

Отношение врача и пациента, в гендерном срезе

Вопрос	Ответ	Мужчина,%	Женщина,%
Как Вам кажется, внимательно ли врач выслушивает Ваши жалобы?	Да	80,1	77,6
	Когда как	19,3	21,3
	Нет	0,6	1,1
Включается ли врач в Ваши проблемы, сопереживает ли он Вам?	Да	75,0	71,6
	Когда как	22,7	25,1
	Нет	2,3	3,3
Если у Вас возникали вопросы к лечащему врачу, получали ли Вы понятный исчерпывающий ответ?	Да, всегда	67,0	64,5
	Да, иногда	23,3	23,0
	Нет	4,5	6,0
	Мне все было понятно	5,1	6,6
Если у Вас были тревога или страх относительно вашего состояния или лечения, была ли возможность у Вас обсудить их с врачом?	Да, в полном объеме	66,5	58,5
	Да, в определенной степени	23,9	31,7
	У меня не было тревог и страхов	9,7	9,8

В результате вопросов были получены следующие ответы: процент выслушивания жалоб врачом составляет 80,1% для мужчин и 77,6% для женщин, но только 67% мужчин и 64,5% женщин говорят, что получают понятный исчерпывающий ответ от лечащего врача. В целом, если проанализировать отношения пациента с врачом по гендерному признаку, мы увидим, что женщины не полностью удовлетворены отношениями с врачом, доверие и понимание низкие по сравнению с мужчинами.

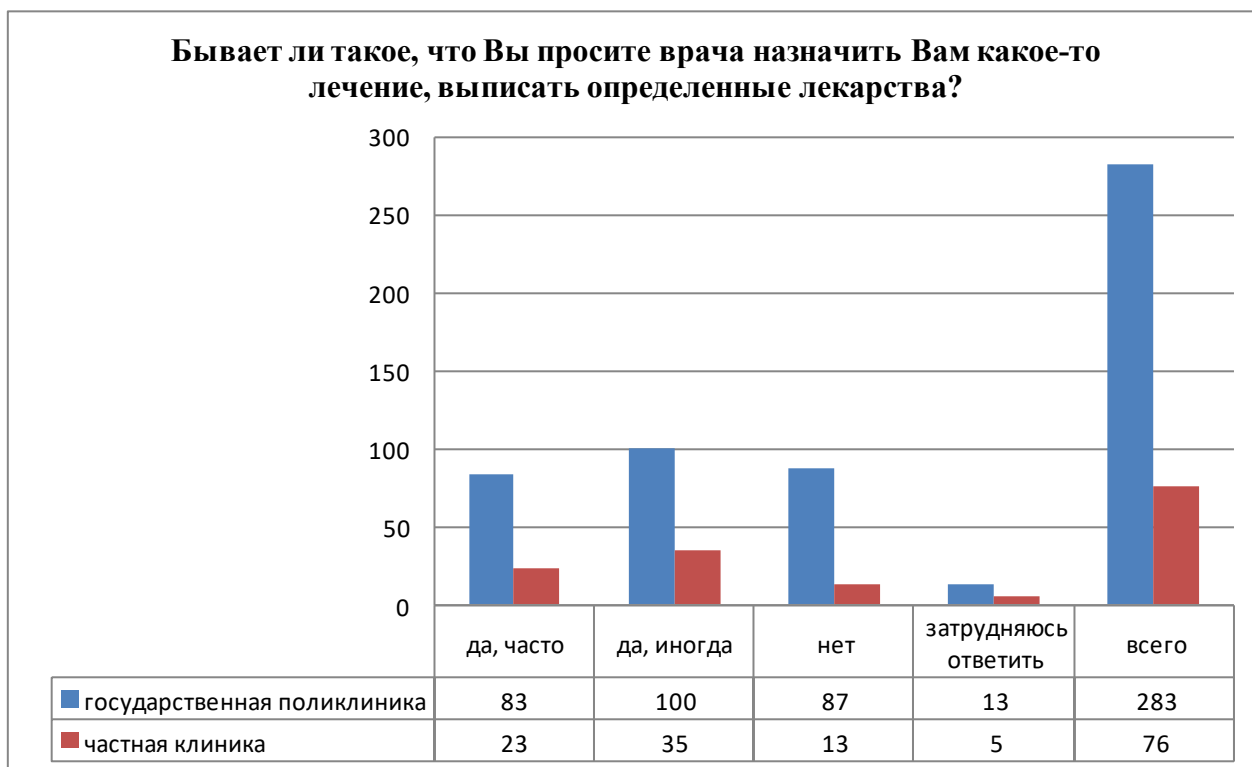

Рисунок 4. Скажите пожалуйста бывает ли такое, что Вы просите врача назначить Вам какое-то лечение, выписать определенные лекарства?

По выше указанной диаграмме можно увидеть, что ответы были получены на основе вопросов пациентов на приеме к врачу в учреждениях относительно вида услуги. Точнее, мы замечаем, что часто пациент просит врача назначить ему лечение и определенный тип лекарства. 29,5% респондентов часто, 37,6% иногда просят выписать тот препарат, который они назвали, что свидетельствует о низком доверии пациентов к врачу, а также об их готовности принимать тот вид лекарств, с которым они знакомы. Только 27,9 процента пациентов, принявших участие в опросе, согласны с назначенным лечением врача и тем препаратом, который прописал врач. Здесь мы считаем, что медицинские работники должны развивать работу, ориентированную на пациента и расширять коммуникацию с пациентом.

В этом исследовании восприятие пациентов в основном отражалось в восприятии пациентами профессионализма и отношения врачей. Большинство пациентов описали нам общие сцены. На вопрос определения основных типов взаимоотношения врача-пациента большинство респондентов ответили, что доктор и больной человек должны действовать на основании взаимных обязательств. Также по результатам исследования заметили, что пациенты часто и иногда сами просят назначить им определенные виды лекарств и лечения. Это говорит о том, что медицинские работники не должны ограничиваться только медицинской практикой, но также должны привлекать в процесс лечения, включать общение, заботу и сопереживание пациентам. Важно уметь

слышать пациентов и создавать доверительные отношения с ними, также заставить четко оценить профессионализм врача и отношение по выражению его лица и жестам, почувствовать, что он излучает заботу и дружелюбие, и обрести чувство безопасности, которое, в свою очередь, создает чувство доверия.

С целью социологического анализа отношения населения к вакцинации и процессу ее принятия после пандемии коронавируса респонденты были опрошены следующим образом.

Рисунок 5. Поменялось ли ваше отношение к вакцинации с начала пандемии?

По результатам опроса мы видим, что отношение 226 пациентов к вакцинации изменилось в сторону положительного результата. Если классифицировать этот показатель по национальностям, то 83,2 процента составляют казахи, 3,1 процента – русские, остальные – представители других национальностей. 22,8 процента респондентов заявили, что поддерживали вакцинацию еще до пандемии, а 2,5 процента, наоборот, были против вакцинации после пандемии. Вывод из этого анализа заключается в том, что после пандемии Covid-19 наблюдается рост доверия людей к вакцинации, можно отметить несколько факторов, влияющих на такое положительное изменение: количество заболевших, информированность о пользе вакцины, распространенность секулярных ценностей в обществе, распространенность в обществе постматериалистических ценностей, высокая оценка личности.

В заключение следует подчеркнуть, что установление и поддержание доверительных отношений между врачами и пациентами имеет критическое значение для надлежащего

функционирования медицинских систем, поскольку такие системы зависят от эмоциональных и межличностных взаимодействий. Исследования показывают, что формирование доверия является ключевым аспектом работы медицинских учреждений. Например, пациенты с низким начальным уровнем доверия к врачам чаще испытывают неудовлетворенность лечением, реже следуют рекомендациям врачей и нередко сообщают о том, что необходимые или запрашиваемые медицинские услуги не были предоставлены. Это можно объяснить несколькими факторами. Во-первых, доверие является основой для открытого и честного общения между врачом и пациентом. Когда пациент не доверяет врачу, он может не раскрывать всю необходимую информацию о своем состоянии, что затрудняет постановку точного диагноза и выбор оптимального лечения. Во-вторых, пациенты с низким уровнем доверия могут быть более скептически настроены к рекомендациям врача и, следовательно, менее склонны их выполнять, что негативно сказывается на результатах лечения. В-третьих, недостаток доверия может привести к восприятию медицинских услуг как недостаточных или некачественных, даже если они были предоставлены в полном объеме. Таким образом, формирование доверительных отношений является критически важным для повышения удовлетворенности пациентов, улучшения соблюдения медицинских рекомендаций и обеспечения высокого качества медицинской помощи.

Наибольшее доверие к медицинской системе проявляют молодые и хорошо образованные люди, тогда как лица с низким уровнем образования выражают большее недоверие к системе здравоохранения и её представителям. Это объясняется следующими причинами. Прежде всего, более образованные люди обладают лучшим пониманием медицинских процессов и процедур, что позволяет им оценить профессионализм и компетентность врачей, снижая уровень неопределенности и страха. В то же время, лица с низким уровнем образования могут испытывать трудности в понимании медицинской информации и чувствовать себя менее уверенно в общении с медицинским персоналом, что усиливает их недоверие. Эти различия в восприятии и уровне знаний подчеркивают важность образовательных программ и коммуникационных стратегий, направленных на повышение доверия к медицинской системе среди всех групп населения.

Выводы

Подводя итоги, хотелось бы сделать акцент на том, что доверие является одним из главных элементов в медицине. Оно не только способствует эффективной процедуре лечения, а также создает положительный имидж медицинских учреждений, медицинских работников, медицинской отрасли. Таким образом, ключевым фактором становятся медико-профессиональные и психолого-коммуникативные навыки медицинского персонала, включая их эмпатию в отношении к пациентам и их родственникам. Количественные данные подчеркивают, что цепочка «врач-пациент» – это важный аспект создания предполагаемого доверия.

В этом исследовании при проведении анализа влияния общения между врачом и пациентом на доверие были рассмотрены несколько гипотез. Во-первых, взаимодействие

между врачом и пациентом оказывает влияние на становление доверия пациентов. Учитывая характер этого взаимодействия, предполагается, что общение между врачом и пациентом способствует повышению согласованности их действий, что, в свою очередь, усиливает доверие пациентов. Во-вторых, на построение доверия во взаимоотношении врачей и пациентов влияют такие факторы, как возраст, образование, пол и вид учреждения. Вследствие таких факторов образуются дискриминация по обслуживанию пациентов и разные отношения между врачом и пациентом.

Анализ опроса демонстрирует что респондентов всегда интересует медицинская тема, что людям лучше быть информированными о своем здоровье, а также потребность пациента и врача говорить друг другу правду, которая, в свою очередь, помогает установить доверительные отношения между ними. Также по результатам исследования заметно, что пациенты с ограниченными знаниями в области здравоохранения имеют более низкий уровень доверия к медицинским работникам, часто ощущая разрыв в понимании, что делает их более уязвимыми. Образованные пациенты обладают более независимым мышлением и способны лучше анализировать свою болезнь, что укрепляет их доверие к врачам. Пациенты с низким уровнем образования, напротив, могут испытывать сложности в восприятии медицинской информации, что снижает их доверие. Для улучшения этой ситуации медики должны упрощать объяснения и предоставлять целенаправленную поддержку таким пациентам, что поможет укрепить их доверие. В ходе этого исследования были выявлены демографические факторы, влияющие на отношение столичных пациентов к врачам. Исследование показало, что пол, образование и тип учреждения обслуживания влияют на отношение доверия пациента. Мужчины-пациенты с высшим образованием более доверчивы, чем женщины-пациенты со средним образованием, также при анализе по возрасту преимущественно пациенты 20-39 лет считают, что между врачом и пациентом должны быть взаимно доверительные отношения. Анализируя распределение респондентов по типам медицинских учреждений, можно отметить, что большинство из них обслуживаются в государственных поликлиниках. Это объясняется тем, что по статистическим данным значительная часть населения получает медицинскую помощь именно в этих учреждениях.

Следовательно, для повышения уровня доверия пациентов необходимо качественное общение «врач-пациент». Включение в общение сочувствия, терпения рассматривается как эффективный способ улучшения доверия пациентов. Результаты исследования имеют значительные последствия для руководства медицинских учреждений. Во-первых, они подчеркивают, что общение между врачом и пациентом существенно влияет на уровень доверительности. В реальной клинической практике важно уделять внимание улучшению коммуникации между врачами и пациентами, а также усилению обучения медицинского персонала навыкам общения во всех уровнях. Администрации медицинских учреждений необходимо организовать обучение медицинского персонала по улучшению коммуникационных навыков, включая активное слушание и эффективное объяснение медицинской информации, что поможет пациентам лучше понимать процесс лечения и почувствовать большую уверенность. Во-вторых,

администрации медицинских учреждений необходимо разработать рекомендации по проведению консультаций, которые регулируют качество отношений в цепочке «врач-пациент». Прозрачность в предоставлении информации о диагнозах, вариантах лечения и связанных рисках также играет критическую роль, поскольку способствует более открытому и честному взаимодействию. Такой подход включает ограничение числа ежедневных амбулаторных визитов и обеспечение достаточного времени для общения с пациентами, а не только бюрократической фиксации врачебного приема. Кроме того, администраторам следует уделять больше внимания согласованности отношений между врачами и пациентами. Определение эффективных механизмов посредничества предоставляет администраторам инструменты для повышения доверия пациентов. Например, можно настроить онлайн-ответы для обработки вопросов и сомнений пациентов относительно медицинской помощи. Обеспечение легкого доступа к медицинским данным и рекомендациям, создание поддержки для пациентов через консультационные службы и улучшение условий пребывания в медицинских учреждениях также способствуют укреплению доверия.

Для повышения достоверности результатов будущих социологических исследований в медицине в отношении «врач-пациент» рекомендуется использовать дополнительные научные методы выборки, которые позволят более глубоко изучить вопросы доверия пациентов врачам.

Вклад авторов:

А.Т. Шилменова – создание концепции исследовательской работы, оформление результатов работы, анализ, написание текста, проработка вопросов, связанных с корректностью данных или целостностью частей статьи.

Э.С. Отар – как научный руководитель, критически пересмотреть содержание текста и утвердить окончательный вариант статьи для публикации.

Список литературы

1. Петрокки С., Яннелло П., Леккизо Ф., Леванте А., Антониетти А., Шульц П. Межличностное доверие в отношениях между врачом и пациентом: данные диадического анализа и связь с качеством диадического общения // *Social Science & Medicine*. – 2019. – №235. – С. 112391. – DOI: 10.1016/j.socscimed.2019.112391.
2. Онг Л.М., де Хейс Дж. С., Хоос А.М., Ламмес Ф.Б. Коммуникация врача и пациента: обзор литературы // *Соц. науки. Мед.* – 1995. – 40(7):903–918. DOI: 10.1016/0277-9536(94)00155-М.
3. Беласен А., Беласен А.Т. Коммуникация врача и пациента: обзор и обоснование использования системы оценки // *J Health Organ Manag.* – 2018. – 32(7):891–907. DOI:10.1108/JHOM-10-2017-0262.
4. Вей Д., Сюй А., Ву С. Опосредованное влияние доверия на взаимосвязь между общением между врачом и пациентом и восприятием пациентами рисков во время лечения // *PsyCh Journal*. – 2020. – №9(3). – С. 383–391. – DOI: 10.1002/pchj.327.

5. Казин Г., Маст М.С., Ротер Д.Л., Холл Дж.А. Соответствие между стилем общения врача и отношением пациента к лечению предсказывает удовлетворенность пациента // *Patient Education and Counseling*. – 2012. – №87(2). – С. 193–197. – DOI: 10.1016/j.pesc.2011.08.004.
6. Севич М., Абрамович М., Добкин П.Л., Тамблин Р. Измерение различий между восприятием здоровья пациентами и врачами: шкала расхождения мнений между пациентами и врачами // *Journal of Behavioral Medicine*. – 2003. – №26(3). – С. 245–264. – DOI: 10.1023/a:1023412604715.
7. Эпштейн А.М., Тейлор У.С., Сидж Г.Р. Влияние социально-экономического статуса пациентов и подготовки и практики врачей на общение между пациентом и врачом // *American Journal of Medicine*. – 1985. – №78(1). – С. 101–106. – DOI: 10.1016/0002-9343(85)90469-3.
8. Бредарт А., Буле С., Долбо С. Общение между врачом и пациентом и удовлетворенность лечением в онкологии // *Current Opinion in Oncology*. – 2005. – №17(4). – С. 351–354. – DOI: 10.1097/01.cco.0000167734.26454.30.
9. Staiger T.O., Jarvik J.G., Deyo R.A. и др. Согласие между пациентом и врачом как прогностический фактор результатов лечения пациентов с болью в спине // *Journal of General Internal Medicine*. – 2003. – №18. – С. 233–234. – DOI: 10.1111/j.1525-1497.2005.0175.x.
10. Mead N., Bauer P. Ориентированность на пациента: концептуальная структура и обзор эмпирической литературы // *Соц. Науки. Мед.* – 2000. – 51:1087-1110. doi:10.1016/S0277-9536(00)00098-8.
11. Hashim M.J. Коммуникация, ориентированная на пациента: основные навыки // *Am. Fam. Phys.* – 2017. – 95:29-34.
12. Levinson W., Lesser K.S., Epstein R.M. Развитие коммуникационных навыков врачей для предоставления ухода, ориентированного на пациента // *Health Aff.* – 2010. – 29:1310-1318. doi:10.1377/hlthaff.2009.0450.
13. Epstein R.M., Duberstein P.R., Fenton J.J., Fischella K., Hoerger M., Tancredi D.J., Sin G., Gramling R., Mogillet S., Franks P. и др. Влияние интервенции в области коммуникации, ориентированной на пациента, на коммуникацию между онкологом и пациентом, качество жизни и использование медицинских услуг при поздних стадиях рака: рандомизированное клиническое исследование VOICE // *JAMA Oncol.* – 2017. – 3:92-100. doi:10.1001/jamaoncol.2016.4373.
14. King A., Норре Р.В. «Лучшие практики» в коммуникации, ориентированной на пациента: нарративный обзор // *J.Grad. Med. Education*. – 2013. – 5:385-393. doi:10.4300/JGME-D-13-00072.1.
15. Epstein R.M., Street R.L.Jr. Коммуникация, ориентированная на пациента, в лечении рака: содействие исцелению и снижение страдания // Национальный институт рака. Национальные институты здравоохранения. – Бетесда, МД, США, 2007.
16. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорьша В.М. Межличностная коммуникация. – СПб. – Питер, 2001.
17. Карвасарский Б.Д. (ред.) Клиническая психология. – СПб. – Питер, 2002. – 635 с.
18. Ли Л. Восстановление доверия – один из критериев успешности реформы государственных больниц // *Chin Health Insur.* – 2010. – 5:34.
19. Цзи Й., Чэнь Цз., Ху Х. и др. Статус и прогресс теории коммуникации врача и пациента // *Chinese Hospital Management*. – 2014. – 34(09). 78-80.
20. Селигмен А. Проблема доверия / Перевод с англ. М.: Идея-Пресс, 2002.
21. Парсонс Т. Система современных обществ / Перевод, с англ. М.: Аспект Пресс, 1998.

22. Гидденс Э. Последствия современности // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология: Реф. журн. М.: РАН ИНИОН, 1994. № 2. С. 3-13.
23. Луман Н. Формы помощи в процессе изменения общественных условий // Социологический журнал. 2000. №1-2.
24. Штомпка П. Доверие — основа общества. М.: Логос, 2012. С. 15.
25. Лапин И.П. Личность и медицина. Введение в психологию фармакотерапии. – СПб. – Дина, 2001.
26. Закон Республики Казахстан от 19 мая 1997 года № 111-І «О защите здоровья граждан в Республике Казахстан» // [Электронный ресурс] - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000111/>
27. Парсонс Т. Социальная система // Free Press – Нью-Йорк, 1951.
28. Скрипкина Т.П. Психология доверия // Издательский центр «Академия» – Москва, 2000. –328 с.
29. Лебединский М.С., Мясищев В.Н. Медицинская психология и образование врача. – Медицина. – Лондон, 1966. –407 с.
30. Юдин Б.Г., Тищенко П.Д. Введение в биоэтику. – Москва, 1998.
31. Мацуока К., Исикава Х., Накаяма Т. и др. Коммуникация врача и пациента влияет на удовлетворенность пациента в принятии решений о лечении: анализ структурных уравнений веб-опроса пациентов с язвенным колитом // J. Gastroenterol. – 2021. – 56(9):843–855. doi: 10.1007/s00535-021-01811-1.

А.Т. Шилменова, Э.С. Отар

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

**Дәрігер мен науқастың өзара әрекеттесуі сенімнің қалыптасуына әсері:
элеуметтанулық талдау**

Андатпа. Ғылыми мақалада дәрігер мен пациент қарым-қатынасының және науқас сенімі үшін олардың арасындағы келісімділік құндылығының маңыздылығы, сондай-ақ дәрігер-пациент қатынасының пациент сеніміне болжамды әсер етуі көрсетіледі. Дәрігермен байланыс дәрігер мен пациент қарым-қатынасын орнатуда орталық элемент болып табылады. Дәрігер мен пациент қарым-қатынасы медицина тәжірибесінің негізі және денсаулық сақтау жүйесінің орталық элементі болып табылады. Бұл элеуметтік тұрақтылыққа, денсаулық үндестігі мен дамуына, сондай-ақ пациент бейілділігін жақсартуға, оның ортақ шешім қабылдауда құштарлығын арттыруға елеулі әсер етеді. Дәрігерлік қарым-қатынас дәрігерлердің науқастың ауру тарихын алу, диагнозды түсіндіру, емдеу бойынша ұсыныстар беру және кеңес беру сияқты нақты медициналық тапсырмалар мен мінез-құлықтарды орындау қабілеті ретінде анықталады. Дәрігермен жақсы қарым-қатынас орнату дәрігер мен пациенттің қарым-қатынасын жақсартады және пациенттің қанағаттануын арттырады.

Дәрігер мен пациенттің қарым-қатынасын зерттеу қажет және өзекті, өйткені медициналық көмектің сапасы соған байланысты. Тиімді қарым-қатынас пен сенім пациенттің сәйкестігіне

әсер етеді, медициналық қателерді азайтады және жалпы денсаулықты жақсартады. Созылмалы аурулардың көбеюі және телемедицина сияқты технологиялардың тез енгізілуі жағдайында бұл қарым-қатынастарды түсіну медициналық көмекті оңтайландыру, пациенттердің қанағаттануын және жалпы денсаулық сақтау тиімділігін арттырудың кілті болып табылады.

Бұл ғылыми мақаланың мақсаты – дәрігер мен пациенттің өзара әрекеттесуінің пациенттердің сенім деңгейіне әсер ету механизмін зерттеу және дәрігер мен пациент арасындағы қарым-қатынасқа демографиялық факторлардың әсерін бағалау. Өйткені дәрігер мен пациент арасындағы тиімді қарым-қатынас бұл сенімді нығайтуға көмектеседі.

Түйін сөздер: медицина әлеуметтануы, сенім, сенімді қарым-қатынас, дәрігер, пациент, дәрігер-пациент қарым-қатынасының үлгілері, дәрігер мен пациент арасындағы келісімділік.

A.T. Shilmenova, E.S. Otar

L.N. Gumilyov Eurasian National University

The impact of doctor-patient interaction on trust formation: a sociological analysis

Abstract. The article discusses that the interaction and alignment between doctor and patient significantly impact the level of patient trust. Direct communication with the doctor directly contributes to strengthening this trust, but it also influences it indirectly through the coordination of actions and understanding between both parties. The relationship between doctor and patient plays a key role in medical practice and is a central element of the healthcare system, affecting social stability, harmony, and public health. These relationships also significantly influence patient adherence to treatment, their participation in shared decision-making, and the overall treatment outcomes.

Effective doctor-patient communication is determined by the doctor's ability to perform medical tasks proficiently, such as taking medical history, explaining diagnoses, providing treatment recommendations, and offering counseling. Good interaction improves doctor-patient relationships, increasing patient satisfaction.

The study of doctor-patient relationships is necessary and relevant, since the quality of medical care depends on it. Effective communication and trust affect patient compliance with recommendations, reduction of medical errors and improvement of overall well-being. In the context of the growth of chronic diseases and active implementation of technologies such as telemedicine, understanding these relationships is becoming key to optimizing treatment, increasing patient satisfaction and the effectiveness of healthcare in general.

The purpose of this scientific article is to study the mechanism of the impact of doctor-patient interaction on the level of patient trust and to assess the influence of demographic factors on doctor-patient communication. Since effective communication between a doctor and a patient helps to increase this trust.

Keywords: sociology of medicine, trust, trusting relationships, doctor, patient, models of doctor-patient relationships, agreement between patient and doctor.

References

1. Petrocchi S, Iannello P, Lecciso F, Levante A, Antonietti A, Schulz PJ. Interpersonal trust in doctor-patient relation: evidence from dyadic analysis and association with quality of dyadic communication, *Soc Sci Med.* 235, (2019). doi: 10.1016/j.socscimed.2019.112391 [DOI] [PubMed] [Google Scholar].
2. L.M. Ong, J.C.de Haes, A.M. Hoos, F.B. Lammes, Doctor - Patient communication: a literature review, *Soc Sci Med*, 40(7), 903–918 (1995). DOI: 10.1016/0277-9536(94)00155-M [PubMed] [Cross reference] [Google Scholar].
3. Belasen A., Belasen A.T. Physician-Patient Communication: A Review and Rationale for Using an Assessment System, *J Health Organ Manag*, 32(7), 891–907 (2018). DOI:10.1108/JHOM-10-2017-0262 [PubMed] [Cross reference] [Google Scholar]
4. Wei D, Xu A, Wu X. The mediating effect of trust on the relationship between doctor-patient communication and patients' risk perception during treatment, *PsyCh J.* 9(3), 383–391 (2020). doi: 10.1002/pchj.327 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
5. Cousin G, Mast MS, Roter DL, Hall JA. Concordance between physician communication style and patient attitudes predicts patient satisfaction // *Pat Educ Coun Pat Educ Couns.* 87(2), 193–197 (2012). doi: 10.1016/j.pec.2011.08.004 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
6. Sewitch M, Abrahamowicz M, Dobkin PL, Tamblyn R. Measuring differences between patients' and physicians' health perceptions: the patient-physician discordance scale, *J Behav Med.* 26(3), 245–264 (2003). doi: 10.1023/a:1023412604715 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
7. Epstein AM, Taylor WC, Seage GR. Effects of patients' socioeconomic status and physicians' training and practice on patient-doctor communication, *Am j Med.* 78(1), 101–106 (1985). doi: 10.1016/0002-9343(85)90469-3 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
8. Bredart A, Bouleuc C, Dolbeault S. Doctor-patient communication and satisfaction with care in oncology, *Curr Opin Oncol.* 17(4), 351–354 (2005). doi: 10.1097/01.cco.0000167734.26454.30 [DOI] [PubMed] [Google Scholar]
9. Staiger TO, Jarvik JG, Deyo RA, et al. Patient-physician agreement as a predictor of outcomes in patients with back pain, *J Gen Intern Med.* 18, 233–234 (2000). doi: 10.1111/j.1525-1497.2005.0175.x [DOI] [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
10. Mead N., Bauer P. Patient-centricity: a conceptual framework and review of the empirical literature, *Soc. Sci. Med.* 51, 1087–1110 (2000). doi:10.1016/S0277-9536(00)00098-8. [PubMed] [Cross reference] [Google Scholar]
11. Hashim M.J. Patient-Centered Communication: Basic Skills, *Am. Fam. Phys.* 95, 29-34 (2017). [PubMed] [Google Scholar]
12. Levinson W., Lesser K.S., Epstein R.M. Developing Physician Communication Skills to Deliver Patient-Centered Care, *Health Aff.* 29, 1310-1318 (2010). doi:10.1377/hlthaff.2009.0450. [PubMed] [Cross reference] [Google Scholar]
13. Epstein R.M., Duberstein P.R., Fenton J.J., Fischella K., Hoerger M., Tancredi D.J., Sin G., Gramling R., Mogillet S., Franks P, et al. Effect of a patient-centered communication intervention on oncologist-patient communication, quality of life, and healthcare utilization in advanced cancer: the VOICE randomized clinical trial, *JAMA Oncol.* 3, 92-100 (2017). doi:10.1001/jamaoncol.2016.4373. [Free article PMC] [PubMed] [Cross reference] [Google Scholar]

14. King A., Hoppe R.B. "Best Practice" in Patient-Centered Communication: A Narrative Review, J. Grad. Med. Education. 5, 385-393 (2013). doi:10.4300/JGME-D-13-00072.1. [Free article PMC] [PubMed] [Cross reference] [Google Scholar]
15. Epstein R.M., Street R.L.Jr. Patient-centered communication in cancer care: Promoting healing and reducing suffering, National Cancer Institute. National Institutes of Health Bethesda, MD, USA, (2007).
16. Kunitsyna V.N., Kazarinova N.V., Pogolsha V.M. Mezhlchnostnaya kommunikatsiya [Interpersonal communication], Saint Petersburg, Piter, (2001) [in Russian].
17. Karvasarsky B.D. (Ed.). Klinicheskaya psikhologiya [Clinical psychology], Saint Petersburg, Piter, 635 (2002). [in Russian]
18. Lee L. Restoring trust is one of the criteria for the success of public hospital reform, Chin Health Insur, 5, 34 (2010). [Google Scholar]
19. Ji Y, Chen J, Hu H, et al. Research status and progress of physician-patient communication theory, Chinese Hospital Management, 34(09), 78-80 (2014). [Google Scholar]
20. Seligman A. Problema doveriya [The problem of trust] Translated from English, Moscow, Idea-Press, (2002). [in Russian]
21. Parsons T. Sistema sovremennykh obshchestv [The system of modern societies], Translated from English, Moscow, Aspect Press, (1998). [in Russian]
22. Giddens A. Posledstviya sovremennosti [The consequences of modernity], Socialniye I gumenitarniye nauki. Otechestvennaya I zarubezhnaya [Social and Humanities Sciences. Domestic and foreign literature], Sociology: Ref. Journal, Moscow, RAS INION, 11 (2), 3-13 (1994). [in Russian]
23. Luhmann N. Formy pomoshchi v protsesse izmeneniya obshchestvennykh uslovii [Forms of assistance in the process of changing social conditions], Sociological Journal, 1-2, (2000). [in Russian]
24. Shtompka P. Doverie – osnova obshchestva [Trust is the foundation of society], Moscow, Logos, 15 (2012). [in Russian]
25. Lapin I.P. Lichnost' i meditsina. Vvedenie v psikhologiyu farmakoterapii [Personality and medicine. Introduction to the psychology of pharmacotherapy], Saint Petersburg, Dina, (2001). [in Russian]
26. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 19 maya 1997 goda № 111-I «O zashchite zdorov'ya grazhdan v Respublike Kazakhstan» [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 19, 1997, No. 111-I "On the Protection of Citizens' Health in the Republic of Kazakhstan"], [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000111/>. [in Russian]
27. Parsons T. The social system, Free Press, New York, 1951.
28. Skripkina T.P. Psikhologiya doveriya [The psychology of trust]. Moscow, Publishing Center "Academy", 328 (2000). [in Russian]
29. Lebedinsky M.S., Myasishchev V.N. Meditsinskaya psikhologiya i obrazovanie vrachei [Medical psychology and doctor education], London, Medicine, 407 (1966). [in Russian]
30. Yudin B.G., Tishchenko P.D. Vvedenie v bioetiku [Introduction to bioethics], Moscow, (1998). [in Russian]
31. Matsuoka K, Ishikawa H, Nakayama T, et al. Physician-patient communication influences patient satisfaction in treatment decision making: a structural equation modeling analysis of a web-based survey

of ulcerative colitis patients, J. Gastroenterol, 56(9), 843–855 (2021). doi: 10.1007/s00535-021-01811-1 [Free article PMC] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]

Сведения об авторах:

Э.С. Отар – PhD, доцент кафедры «социология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, адрес: А. Янушкевича, 6, г.Астана, Казахстан.

А.Т. Шилменова – докторант специальности «Социология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, адрес: А. Янушкевича, 6, г.Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Э.С. Отар – PhD, «әлеуметтану» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, мекенжайы: А. Янушкевич көшесі, 6, Астана қаласы, Қазақстан.

А.Т. Шилменова – «Әлеуметтану» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, мекенжайы: А. Янушкевич көшесі, 6, Астана қаласы, Қазақстан.

Information about authors:

E.S. Otar – PhD doctor, associate professor of "Sociology" department, L.N. Gumilyov Eurasian National University. A. Yanushkevich street, 6, Astana, Kazakhstan.

A.T. Shilmenova – doctoral student majoring in Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University. A. Yanushkevich street, 6, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 04.21.81

<https://doi.org/10.32523/2616-6895-2024-149-4-619-630>

Научная статья

Пенитенциарная система и ВИЧ: как социальная работа способствует улучшению качества жизни заключенных

Х. Штёвер¹, Д.Д. Мукашева^{2*}

¹Франкфуртский университет прикладных наук, Франкфурт-на-Майне, Германия

²«Центр международных программ «Болашак», Астана, Казахстан

(E-mail: hstoever@fb4.fra-uas.de, dalida.mukasheva@mail.ru*)

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию роли социальной работы в пенитенциарной системе в контексте поддержки ВИЧ-позитивных заключенных. Объектом исследования является социальная работа, направленная на улучшение качества жизни этой уязвимой группы. Проблема заключается в высокой распространенности ВИЧ-инфекции среди заключенных и ограниченном доступе к медицинским услугам в местах лишения свободы. Исследование также рассматривает барьеры, такие, как стигматизация и дискриминация, которые усугубляют положение ВИЧ-позитивных заключенных, ограничивая их доступ к необходимым ресурсам. В статье использованы методы систематического обзора литературы, включая анализ международных стандартов и лучших практик социальной работы в пенитенциарных учреждениях. Основные результаты показывают, что эффективные программы социальной работы могут значительно снизить уровень стигмы, улучшить приверженность лечению и способствовать успешной ресоциализации заключенных после освобождения. В статье предложены рекомендации по развитию комплексных программ социальной работы в пенитенциарных учреждениях Казахстана, направленных на улучшение доступа к медицинским услугам, психосоциальной поддержке и подготовке ВИЧ-позитивных заключенных к интеграции в общество. Особое внимание уделено необходимости увеличения финансирования и улучшения подготовки социальных работников для эффективного решения проблемы ВИЧ в пенитенциарной системе. Как показано в исследовании [1], тюремная среда оказывает значительное влияние на здоровье заключенных, включая их способность к восстановлению и ресоциализации. В исследовании подчеркивается, что доступ к естественному освещению, соответствующие нормам условия и контакт с природой могут значительно улучшить психическое и физическое состояние заключенных, что, в свою очередь, может повысить эффективность программ социальной работы, направленных на поддержку ВИЧ-позитивных заключенных. Важно учитывать эти факторы при разработке и внедрении программ социальной работы в пенитенциарной системе Казахстана. Кроме того, для разработки и реализации успешных инициатив по профилактике и лечению ВИЧ в исправительных учреждениях необходим междисциплинарный подход, объединяющий перспективы общественного здравоохранения, уголовного правосудия и социальной работы.

Ключевые слова: социальная работа, пенитенциарная система, ВИЧ-инфекция, заключенные, ресоциализация, психосоциальная поддержка, Казахстан.

Введение

Проблема распространения ВИЧ в пенитенциарной системе продолжает оставаться одной из самых актуальных и острых в области здравоохранения и социальной работы. ВИЧ-инфекция среди заключенных представляет собой не только медицинскую, но и социальную проблему, требующую комплексного подхода. Люди, находящиеся в заключении, относятся к числу самых уязвимых групп населения, часто имеющих более высокие потребности в медицинской помощи, чем общее население. Исследования показывают, что заключенные сталкиваются с более высоким уровнем бездомности, безработицы, психических расстройств, хронических заболеваний и употребления психоактивных веществ [2]. Эти факторы усугубляются условиями содержания, которые могут ухудшить психическое и физическое здоровье заключенных [1]. Согласно данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), уровень распространенности ВИЧ среди заключенных значительно выше, чем среди общего населения, что связано с рядом факторов, включая рискованные сексуальные практики и ограниченный доступ к медицинским услугам в местах лишения свободы [3]. Эти статистические данные подтверждают необходимость разработки и внедрения более эффективных программ социальной работы, адаптированных к потребностям ВИЧ-позитивных заключенных в Казахстане. Социальная работа в пенитенциарной системе играет ключевую роль в поддержке ВИЧ-позитивных заключенных, направленную на улучшение их качества жизни и успешную ресоциализацию после освобождения [4]. Социальная работа определяется как профессиональная деятельность, направленная на улучшение благосостояния уязвимых групп населения путем создания благоприятного организационного климата и предоставления качественных социальных услуг [5]. В контексте пенитенциарной системы социальные работники обеспечивают не только доступ к медицинским услугам, но и психосоциальную поддержку, что особенно важно для групп, подверженных стигматизации.

Стигма, связанная с ВИЧ, представляет собой серьезное препятствие на пути к получению необходимой помощи и поддержки. Как отметил [6], стигма – это процесс, при котором индивиды с определенными характеристиками подвергаются дискриминации и исключению из общества. В контексте пенитенциарной системы стигматизация ВИЧ-позитивных заключенных может привести к усилению их социальной изоляции и снижению доступа к медицинским услугам и психосоциальной поддержке, что делает роль социальных работников еще более важной в борьбе с этими негативными последствиями.

Цель данной статьи – исследовать роль социальной работы в пенитенциарной системе в контексте поддержки ВИЧ-позитивных заключенных и выявить ключевые барьеры, препятствующие эффективной реализации программ социальной поддержки в Казахстане. Проблема заключается в том, что существующие программы социальной работы часто сталкиваются с ограничениями, связанными с недостаточным финансированием, низким уровнем подготовки персонала и стигматизацией, что существенно снижает их эффективность [7].

Вопросы, связанные с ВИЧ в пенитенциарной системе, начали привлекать внимание исследователей и общественности еще в конце 20 века, когда ВОЗ опубликовала первые рекомендации по борьбе с ВИЧ в тюрьмах [8]. В 2006 году UNAIDS совместно с ВОЗ опубликовали Политику тестирования на ВИЧ, в которой были установлены ключевые принципы и стандарты для проведения тестирования, включая соблюдение прав человека, добровольность и конфиденциальность. Эти стандарты стали основой для разработки эффективных программ по выявлению и лечению ВИЧ среди уязвимых групп, включая заключенных [9]. Несмотря на существующие стандарты, многие страны, включая Казахстан, сталкиваются с проблемами в их реализации.

Актуальность исследования определяется высокой распространенностью ВИЧ-инфекции среди заключенных в Казахстане. Согласно данным UNAIDS на 2023 год, около 42% заключенных в стране инфицированы ВИЧ, что является одним из самых высоких показателей в мире [10]. В Австралии данные Национального сбора данных о здоровье заключенных (NPHDC) также показывают, что заключенные сталкиваются с более высоким риском ухудшения здоровья, включая психические расстройства и хронические заболевания [2]. Такая ситуация требует немедленного вмешательства и разработки более эффективных программ социальной работы, направленных на поддержку ВИЧ-позитивных заключенных и улучшение их качества жизни. Для эффективной борьбы с распространением ВИЧ в тюрьмах необходимо внедрять научно обоснованные программы, нацеленные на рискованное поведение и способствующие доступу к медицинским услугам. При этом важно учитывать особенности местной пенитенциарной системы и адаптировать международные рекомендации к национальным условиям [11].

В статье предложен комплексный подход к решению проблемы ВИЧ среди заключенных в Казахстане, который включает в себя разработку специализированных программ социальной работы, направленных на обеспечение доступа к медицинским услугам, психосоциальную поддержку и подготовку к ресоциализации. Кроме того, успешные примеры интеграции образовательных и медицинских подходов в пенитенциарной системе также подчеркивают важность комплексного подхода. В исследовании Руттера и Тизарда [12] описаны программы, которые совмещают образовательные и медицинские услуги для заключенных, что приводит к значительному улучшению их здоровья и шансов на успешную ресоциализацию после освобождения. Особое внимание уделяется необходимости повышения квалификации социальных работников и улучшению координации между различными ведомствами, участвующими в работе с ВИЧ-позитивными заключенными [13]. Важно также учитывать особенности тюремной среды, такие как доступ к природному освещению и зеленым зонам, которые могут существенно способствовать восстановлению и реабилитации [1]. Эти меры позволят значительно улучшить качество жизни заключенных и способствовать снижению уровня стигматизации.

Новизна представленных в статье результатов заключается в предложении интегрированного подхода, который сочетает в себе международные стандарты и национальные особенности. Согласно отчету UNAIDS [7], несмотря на значительные успехи в борьбе с ВИЧ на глобальном уровне, существует необходимость в разработке

более целенаправленных программ для уязвимых групп, таких, как заключенные. Это исследование предлагает новый подход, сочетая медицинские, психосоциальные и средовые аспекты поддержки ВИЧ-позитивных заключенных. Такой подход учитывает последние данные и рекомендации UNAIDS [7], что подчеркивает актуальность и инновационность предложенных мер. В отличие от предыдущих исследований, которые сосредотачивались в основном на медицинских аспектах проблемы, данное исследование акцентирует внимание на социальной работе как ключевом элементе в борьбе с ВИЧ в пенитенциарной системе [10]. Предложенные рекомендации направлены на создание устойчивой системы поддержки ВИЧ-позитивных заключенных, что позволит значительно улучшить их положение и снизить негативные последствия ВИЧ-инфекции в местах лишения свободы.

Методология исследования

Для подготовки обзорной статьи на тему «Пенитенциарная система и ВИЧ: Как социальная работа способствует улучшению качества жизни заключенных» была использована систематическая методология обзора литературы. Этот подход позволил всесторонне рассмотреть существующие исследования, международные стандарты и практики, связанные с социальной работой и поддержкой ВИЧ-позитивных заключенных.

Поиск литературы осуществлялся с использованием следующих баз данных: PubMed, Scopus, Google Scholar, а также специализированных ресурсов, таких, как WHO Global Health Library и UNAIDS Data Hub. Критерии поиска включали ключевые слова и фразы, такие, как «социальная работа», «ВИЧ-позитивные заключенные», «пенитенциарная система», «ресоциализация» и «социальное благополучие».

В обзор были включены статьи, опубликованные на английском и русском языках за последние 10 лет, чтобы обеспечить актуальность и релевантность информации. В некоторых случаях учитывались более ранние работы, если они имели значительное влияние на развитие темы. Кроме того, рассматривались отчеты международных организаций и национальные исследования.

Критерии включения:

- Исследования, посвященные социальной работе с ВИЧ-позитивными заключенными в пенитенциарной системе.
- Работы, рассматривающие влияние социальной работы на качество жизни и ресоциализацию ВИЧ-позитивных заключенных.
- Международные стандарты и рекомендации, а также примеры успешных программ.

Критерии исключения:

- Статьи, не предоставляющие достаточно данных для анализа (например, с низким качеством методологии или ограниченными результатами).
- Работы, не соответствующие тематике статьи (например, исследования, фокусирующиеся исключительно на медицинских аспектах ВИЧ без учета социальной работы).

3. Анализ данных

Собранные источники были систематизированы и проанализированы с целью выявления ключевых тем и тенденций, связанных с социальной работой в пенитенциарной системе. Особое внимание уделялось следующим аспектам:

- Роль социальной работы в обеспечении доступа к медицинской помощи и психосоциальной поддержке.
- Влияние социальных программ на снижение уровня стигматизации и дискриминации ВИЧ-позитивных заключенных.
- Модели и практики социальной работы, способствующие успешной ресоциализации ВИЧ-позитивных заключенных.

Анализ данных проводился путем сопоставления и обобщения результатов различных исследований, что позволило сделать выводы о наиболее эффективных подходах и предложить рекомендации для их применения в Казахстане.

Проведенное исследование имеет несколько ограничений. Во-первых, включенные исследования могут не охватывать всех аспектов темы из-за ограничений в доступе к определенным базам данных или публикациям. Во-вторых, рассмотренные работы могут не в полной мере учитывать специфические условия пенитенциарной системы Казахстана, что требует дополнительных исследований и адаптации полученных выводов к местному контексту.

Результаты и обсуждения

Одним из ключевых аспектов социальной работы в пенитенциарной системе является её влияние на улучшение качества жизни ВИЧ-позитивных заключённых. Согласно отчёту [14], социальная работа играет центральную роль в обеспечении доступа заключённых к медицинским услугам, включая антиретровирусную терапию, что критически важно для поддержания здоровья и продления жизни ВИЧ-позитивных лиц в местах лишения свободы.

Психосоциальная поддержка, предоставляемая социальными работниками, включает консультирование по вопросам, связанным со стигмой и дискриминацией, а также образовательные программы, направленные на повышение осведомлённости о ВИЧ. Эти усилия способствуют снижению уровня стресса, депрессии и тревожности среди заключённых, что, в свою очередь, улучшает их общее психическое состояние и способствует успешной адаптации к условиям содержания [10].

Однако, несмотря на важность этих программ, эффективность социальной работы существенно варьируется в зависимости от доступных ресурсов и уровня поддержки, предоставляемых конкретными пенитенциарными учреждениями. В странах с ограниченными ресурсами, таких как Казахстан, социальные работники часто сталкиваются с нехваткой финансирования и недостаточным доступом к необходимым медицинским препаратам, что существенно ограничивает возможности для оказания эффективной поддержки ВИЧ-позитивным заключённым [14].

Прогресс в снижении новых случаев ВИЧ-инфекции и смертей среди детей.

Согласно отчёту ЮНЭЙДС [10], значительные успехи достигнуты в снижении новых случаев ВИЧ-инфекции и смертей, связанных со СПИДом, среди детей и подростков. Ниже представлена таблица с основными показателями за последние годы:

Ситуация с ВИЧ среди заключённых в Казахстане

На основании данных, представленных в отчёте ЮНЭЙДС, можно увидеть, что распространённость ВИЧ среди заключённых в Казахстане составляет 4,2% в 2023 году. Эта статистика указывает на значительные различия в уровне заражённости в зависимости от пола и возраста (см. Таблицу 1).

Таблица 1

Распространённость ВИЧ среди заключённых в Казахстане (2023 год)

Показатель	Значение
Общая распространённость ВИЧ	4.2%
Распространённость ВИЧ среди мужчин	4.1%
Распространённость ВИЧ среди женщин	5.4%
Распространённость ВИЧ среди молодёжи (<25 лет)	1.1%
Распространённость ВИЧ среди взрослых (>25 лет)	4.4%

Примечание: Составлено на основании данных [10].

Эти данные подчёркивают важность социальной работы в казахстанских пенитенциарных учреждениях, где социальные работники могут играть решающую роль в снижении уровня распространённости ВИЧ через образовательные и профилактические программы.

Проблемы и вызовы социальной работы с ВИЧ-позитивными заключёнными

Анализ отчёта [15] выявляет несколько ключевых проблем и вызовов, с которыми сталкиваются социальные работники в пенитенциарной системе. Одной из основных проблем является стигматизация ВИЧ-позитивных заключённых как со стороны других заключённых, так и со стороны персонала пенитенциарных учреждений. Стигма существенно ограничивает доступ ВИЧ-позитивных заключённых к необходимым услугам и снижает их мотивацию к получению помощи.

Женщины, живущие с ВИЧ, сталкиваются с дополнительными проблемами, включая гендерное неравенство и социальную изоляцию, что ещё больше осложняет их доступ к лечению и поддержке [16]. Особенно это касается женщин в заключении, которые испытывают двойную дискриминацию: как по признаку пола, так и по ВИЧ-статусу.

Ещё одной значительной проблемой является отсутствие специализированного обучения для социальных работников, работающих с ВИЧ-позитивными заключёнными. В большинстве пенитенциарных учреждений социальные работники не имеют достаточной подготовки для эффективной работы с этой уязвимой группой, что

приводит к низкому качеству оказываемых услуг и недооценке их психосоциальных потребностей [17].

Наконец, проблема нехватки ресурсов и недостаточного финансирования социальной работы в тюрьмах остаётся одной из наиболее острых. В условиях ограниченных ресурсов социальные работники вынуждены сосредотачиваться на удовлетворении самых базовых потребностей заключённых, таких, как доступ к пище и медикаментам, оставляя без внимания более сложные вопросы, связанные с психосоциальной поддержкой и подготовкой к ресоциализации [18].

Рекомендации по улучшению социальной работы с ВИЧ-позитивными заключёнными

На основании анализа отчёта ЮНЭЙДС [7] можно предложить несколько рекомендаций, направленных на улучшение социальной работы с ВИЧ-позитивными заключёнными:

1. Усиление подготовки социальных работников. Необходимо разработать и внедрить специализированные программы обучения для социальных работников, включающие вопросы работы с ВИЧ-позитивными заключёнными, психосоциальную поддержку и стратегии борьбы со стигматизацией.

2. Разработка интегрированных программ ресоциализации. Важно развивать и поддерживать программы, направленные на успешную ресоциализацию ВИЧ-позитивных заключённых, включая подготовку к трудоустройству, социальную адаптацию и поддержку после освобождения.

3. Улучшение координации между ведомствами. Усиление сотрудничества между различными ведомствами и организациями, работающими с ВИЧ-позитивными заключёнными, позволит обеспечить комплексную поддержку на всех этапах их пребывания в пенитенциарной системе и после освобождения.

4. Увеличение финансирования. Увеличение государственных и международных инвестиций в программы социальной работы в тюрьмах позволит улучшить качество услуг, предоставляемых ВИЧ-позитивным заключённым, и расширить их доступ к необходимым медицинским и психосоциальным услугам.

Заключение

В данной статье была рассмотрена роль социальной работы в улучшении качества жизни ВИЧ-позитивных заключённых в пенитенциарной системе, с особым акцентом на ситуацию в Казахстане. Проведённый анализ показал, что социальная работа играет ключевую роль в обеспечении доступа заключённых к медицинским услугам, включая антиретровирусную терапию, а также в предоставлении психосоциальной поддержки, которая помогает снижать уровень стресса, депрессии и стигматизации среди ВИЧ-позитивных заключённых.

Данные свидетельствуют о значительном прогрессе в борьбе с ВИЧ-инфекцией среди детей и подростков на глобальном уровне, что подчёркивает важность продолжения и расширения подобных инициатив и в пенитенциарной системе. В то же время статистика

по Казахстану показывает, что уровень заражённости ВИЧ среди заключённых остаётся высоким, особенно среди женщин, что указывает на необходимость усиления мер по профилактике и лечению ВИЧ-инфекции в местах лишения свободы.

Анализ также выявил ключевые проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются социальные работники в пенитенциарной системе, включая недостаточное финансирование, отсутствие специализированного обучения и стигматизацию ВИЧ-позитивных заключённых. Эти факторы существенно ограничивают эффективность социальной работы и требуют принятия мер для их преодоления.

В заключение следует отметить, что дальнейшее развитие социальной работы в пенитенциарной системе Казахстана должно основываться на международных стандартах и рекомендациях, таких, как те, что предложены в отчёте ЮНЭЙДС. Усиление подготовки социальных работников, разработка интегрированных программ ресоциализации, улучшение координации между ведомствами и увеличение финансирования станут важными шагами на пути к улучшению качества жизни ВИЧ-позитивных заключённых. Только через комплексный подход, включающий все эти элементы, можно добиться значительных успехов в борьбе с ВИЧ в пенитенциарных учреждениях и способствовать достижению целей по ликвидации эпидемии ВИЧ/СПИДа к 2030 году.

Список литературы

1. Moran, D. (2019). How the prison environment can support recovery. *Prison Service Journal*, no. 242, pp. 44-49. Available at: <https://www.crimeandjustice.org.uk/publications/psj/prison-service-journal-242>
2. AIHW. (2023). People in prison are a particularly vulnerable population. Австралийский институт здоровья и благосостояния.
3. World Health Organization. (2020). Global Health Observatory data repository. Available at: <https://www.who.int/data/gho>
4. Larney S., Kopinski H., Beckwith C.G., Zaller N.D., Jarlais D.D., Hagan H., et al. (2018). Incidence and prevalence of HIV, hepatitis C, and hepatitis B among prisoners in developing and developed countries: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 388(10049), 1603-1614.
5. Glisson, C., & Green, P. (2011). Organizational climate, services, and outcomes in child welfare systems. *Child Abuse & Neglect*, 35(8), 582-591.
6. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*.
7. UNAIDS. (2022). Global AIDS Update 2022. Available at: <https://www.unaids.org/en/resources/documents/2022/global-aids-update>.
8. WHO (1993). WHO Guidelines on HIV Infection and AIDS in Prisons.
9. UNAIDS (2006). UNAIDS/WHO policy statement on HIV testing.
10. UNAIDS (2023). Data on HIV prevalence in prisons. Available at: <https://www.unaids.org>
11. Belenko S. et al. HIV stigma in prisons and jails: results from a staff survey // *AIDS and Behavior*. – 2016. – Т. 20. – С. 71-84.

12. Rutter, M., Tizard, J. Education, health and behaviour. – Longman, – 1977. – 354 с.
13. UNODC. (2020). HIV prevention, treatment, care, and support in prison settings. United Nations Office on Drugs and Crime. Available at: <https://www.unodc.org>
14. HIV/AIDS surveillance in Europe 2023–2022 data. Stockholm: European Centre for Disease Prevention and Control/WHO Regional Office for Europe; 2023
15. Global AIDS Monitoring, 2024. Geneva: Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (<https://aidsinfo.unaids.org/>)
16. Breaz A. M. Social Assistance of women in prison //Postmodern Openings. – 2018. – Т. 9. – №. 2. – С. 1-14.
17. Адылин Д.М. К вопросу о правовом стимулировании прохождения лечения ВИЧ-инфицированными осужденными в местах лишения свободы //Вестник Самарского юридического института. – 2020. – №. 1 (37). – С. 13-17.
18. Nesterov A.Y. The right of juvenile convicts to) personal, safety in prisons of the federal, penitentiary service () f russia: theoretica i, and methodo) I ()(, ICAI, ASPECT. – 2020.

Х. Штёвер¹, Д.Д. Мұқашева²

¹Франкфурт қолданбалы ғылымдар университеті, Франкфурт-на-Майне, Германия

²«Халықаралық бағдарламалар орталығы «Болашақ», Астана, Қазақстан

Пенитенциарлық жүйе және АИТВ: әлеуметтік жұмыстың тұтқындардың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпалы

Андатпа. Бұл мақала пенитенциарлық жүйедегі әлеуметтік жұмыстың ролін, әсіресе АИТВ жұқтырған тұтқындарды қолдау тұрғысынан зерттеуге арналған. Зерттеу объектісі – осы осал топтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған әлеуметтік жұмыс. Мәселе сотталғандар арасында АИТВ-инфекциясының жоғары таралуы және бас бостандығынан айыру орындарындағы медициналық қызметтерге қолжетімділіктің шектелуінде. Зерттеу сонымен қатар АИТВ жұқтырған тұтқындардың қажетті ресурстарға қолжетімділігін шектейтін стигматизация мен дискриминация сияқты кедергілерді қарастырады. Мақалада әдебиеттердің жүйелі шолу әдістері, соның ішінде пенитенциарлық мекемелердегі әлеуметтік жұмыстың халықаралық стандарттары мен үздік тәжірибелерін талдау қолданылған. Негізгі нәтижелер тиімді әлеуметтік жұмыс бағдарламалары стигма деңгейін айтарлықтай төмендететінін, емделуге деген ұмтылысты жақсартатынын және босатылғаннан кейін тұтқындардың сәтті қайта әлеуметтенуіне ықпал ететінін көрсетеді. Мақалада Қазақстанның пенитенциарлық мекемелерінде кешенді әлеуметтік жұмыс бағдарламаларын дамыту бойынша медициналық қызметтерге қолжетімділікті, психоәлеуметтік қолдауды жақсартуға және АИТВ жұқтырған тұтқындарды қоғамға қайта қосуға дайындауға бағытталған ұсыныстар берілген. Пенитенциарлық жүйеде АИТВ проблемасын тиімді шешу үшін әлеуметтік қызметкерлерді

қаржыландыруды ұлғайту және даярлауды жақсарту қажеттілігіне ерекше назар аударылды. Зерттеуде көрсетілгендей [1], түрме ортасы тұтқындардың денсаулығына, соның ішінде олардың қалпына келу және қайта әлеуметтену қабілетіне айтарлықтай әсер етеді. Зерттеу барысында тұтқындардың психикалық және физикалық әл-ауқатын едәуір жақсартатын табиғи жарыққа қолжетімділік, қолайлы орталарға және табиғатпен байланыс әлеуметтік жұмыстың АИТВ жұқтырған тұтқындарды қолдауға бағытталған бағдарламаларының тиімділігін арттыратыны атап көрсетілген. Бұл факторларды Қазақстанның пенитенциарлық жүйесінде әлеуметтік жұмыс бағдарламаларын әзірлеу және енгізу кезінде ескеру маңызды. Сонымен қатар, түзету мекемелерінде АИТВ-ның алдын алу және емдеу бойынша сәтті бастамаларды әзірлеу және іске асыру үшін қоғамдық денсаулық сақтау, қылмыстық әділет және әлеуметтік жұмыстың көзқарастарын біріктіретін пәнаралық тәсіл қажет.

Түйін сөздер: Әлеуметтік жұмыс, пенитенциарлық жүйе, АИТВ инфекциясы, тұтқындар, қайта әлеуметтену, психоәлеуметтік қолдау, Қазақстан.

H. Stöver¹, D.D. Mukasheva²

¹*Frankfurt University of Applied Sciences, Frankfurt, Germany*

²*Center for International programs "Bolashaq", Astana, Kazakhstan*

Prison systems and HIV: How social work contributes to improving the quality of life of prisoners

Abstract. This article is dedicated to the study of the role of social work within the penitentiary system in the context of supporting HIV-positive inmates. The focus of the research is on social work aimed at improving the quality of life for this vulnerable group. The problem lies in the high prevalence of HIV infection among prisoners and the limited access to medical services in correctional facilities. The study also examines barriers such as stigmatization and discrimination, which exacerbate the situation of HIV-positive inmates by restricting their access to necessary resources. The article employs methods of systematic literature review, including an analysis of international standards and best practices in social work within correctional institutions. The main findings indicate that effective social work programs can significantly reduce stigma, improve adherence to treatment, and facilitate the successful reintegration of inmates after release. The article provides recommendations for the development of comprehensive social work programs in Kazakhstan's correctional facilities, aimed at improving access to healthcare services, psychosocial support, and preparing HIV-positive inmates for reintegration into society. Special attention is given to the need for increased funding and better training of social workers to effectively address the issue of HIV within the penitentiary system. As shown in the study [1], the prison environment has a significant impact on the health of inmates, including their ability to recover and reintegrate. The research emphasizes that access to natural light, adequate acoustic conditions, and contact with nature can greatly improve the mental and physical well-being of inmates, which in turn

can enhance the effectiveness of social work programs aimed at supporting HIV-positive inmates. These factors must be considered when developing and implementing social work programs in Kazakhstan's penitentiary system. Furthermore, a multidisciplinary approach that combines perspectives from public health, criminal justice, and social work is necessary for the development and implementation of successful HIV prevention and treatment initiatives in correctional facilities.

Key words: Social work, penitentiary system, HIV infection, inmates, reintegration, psychosocial support, Kazakhstan.

References

1. Moran, D. (2019). How the prison environment can support recovery. *Prison Service Journal*, no. 242, pp. 44-49. Available at: <https://www.crimeandjustice.org.uk/publications/psj/prison-service-journal-242>
2. AIHW. (2023). People in prison are a particularly vulnerable population. Австралийский институт здоровья и благосостояния.
3. World Health Organization. (2020). Global Health Observatory data repository. Available at: <https://www.who.int/data/gho>
4. Larney S., Kopinski H., Beckwith C.G., Zaller N.D., Jarlais D.D., Hagan H., et al. (2018). Incidence and prevalence of HIV, hepatitis C, and hepatitis B among prisoners in developing and developed countries: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 388(10049), 1603-1614.
5. Glisson, C., & Green, P. (2011). Organizational climate, services, and outcomes in child welfare systems. *Child Abuse & Neglect*, 35(8), 582-591.
6. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*.
7. UNAIDS. (2022). Global AIDS Update 2022. Available at: <https://www.unaids.org/en/resources/documents/2022/global-aids-update>.
8. WHO (1993). *WHO Guidelines on HIV Infection and AIDS in Prisons*.
9. UNAIDS (2006). *UNAIDS/WHO policy statement on HIV testing*.
10. UNAIDS (2023). *Data on HIV prevalence in prisons*. Available at: <https://www.unaids.org>
11. Belenko S. et al. HIV stigma in prisons and jails: results from a staff survey // *AIDS and Behavior*. – 2016. – Т. 20. – С. 71-84.
12. Rutter, M., Tizard, J. *Education, health and behaviour*. – Longman, – 1977. – 354 с.
13. UNODC. (2020). *HIV prevention, treatment, care, and support in prison settings*. United Nations Office on Drugs and Crime. Available at: <https://www.unodc.org>
14. *HIV/AIDS surveillance in Europe 2023–2022 data*. Stockholm: European Centre for Disease Prevention and Control/WHO Regional Office for Europe; 2023
15. *Global AIDS Monitoring, 2024*. Geneva: Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (<https://aidsinfo.unaids.org/>)
16. Breaz A. M. Social Assistance of women in prison // *Postmodern Openings*. – 2018. – Т. 9. – №. 2. – С. 1-14.

17. Adylin D.M. K voprosu o pravovom stimulirovanii prokhozhdeniya lecheniya VICH-infitsirovannymi osuzhdennymi v mestakh lisheniya svobody //Vestnik Samarskogo yuridicheskogo instituta. – 2020. – №. 1 (37). – S. 13-17.

18. Nesterov A.Y. The right of juvenile convicts to) personal, safety in prisons of the federal, penitentiary service () f russia: theoretica i, and methodo) I ()(, ICAI, ASPECT. – 2020.

Сведения об авторах:

Хайно Штёвер – PhD, профессор в области социальных наук и исследований зависимостей, факультет здравоохранения и социальной работы, Франкфуртский университет прикладных наук, Франкфурт-на-Майне, Германия.

Далида Дауреновна Мукашева – АО «Центр международных программ «Болашақ», Астана, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Хайно Штёвер – PhD, Франкфурт қолданбалы ғылымдар университеті, нің денсаулық сақтау және әлеуметтік жұмыс факультетінің әлеуметтік ғылымдар және тәуелділікті зерттеу профессоры, Франкфурт-на-Майне, Германия.

Далида Дауренқызы Мұқашева – «Болашақ» АҚ «Халықаралық бағдарламалар орталығы, Астана, Қазақстан

Information about authors:

Heino Stöver – PhD, Professor for Social Scientific Addiction Research at the Faculty of Health and Social Work at Frankfurt University of Applied Sciences in Frankfurt, Germany.

Dalida Daurenovna Mukasheva – JSC “Center for International programs “Bolashaq”, Astana, Kazakhstan

Редакторы: Г.Ж. Менлибекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ.

Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы.
– 4 (149)/2024 – Астана: ЕҰУ. – 631 б.

Шартты б.т. – 79,1. Таралымы – сұраныс бойынша .
Басуға қол қойылды: 20.12.2024
Ашық қолданыстағы электронды нұсқа: <https://bulpedps.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді

Редакция мекен-жайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 35-108)
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды